

Çayeli'nden Erzurum'a

Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu

- ARMAĞAN KİTAP -

Editörler

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Arş. Gör. Ahmet Safa YILDIRIM

Erzurum, 2016

Dizgi / Tasarım

Arş. Gör. Ahmet Safa YILDIRIM

Kontrol ve Düzenleme

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Arş. Gör. Ahmet Safa YILDIRIM

İletişim

Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığı

ERZURUM

Tel: 0 (442) 231 19 91

E posta: drselami@atauni.edu.tr

ahmet.yildirim@atauni.edu.tr

Baskı

Zafer Medya – Yenikapı Caddesi Kadioğlu Sokak
Yakutiye/Erzurum
0442 234 22 85

Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 1206

ISBN: 978-975-442-900-8

Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü
Erzurum, 2016

Bu eserde yer alan tüm yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

“Tanıtım nüshasıdır, para ile satılamaz”

YAYIN KURULU

Prof.Dr. Enver KONUKÇU

Prof.Dr. Selami KILIÇ

Prof.Dr. Yavuz ASLAN

Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Yrd.Doç.Dr. İskender YILMAZ

Yrd.Doç.Dr. Gürsoy SOLMAZ

Yrd.Doç.Dr. Savaş EĞİLMEZ

Arş.Gör. Ahmet Safa YILDIRIM

Bu eser, 15 Ocak 2016 Cuma günü ebediyete uğurladığımız hocamız Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU anısına onu çok seven ailesi, dostları, meslektaşları ve öğrencileri tarafından hazırlanmıştır.

BİLİM KURULU

Prof.Dr. Besim ÖZCAN	Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Bingür SÖNMEZ	-----
Prof.Dr. Enis ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Enver KONUKÇU	Atatürk Üniversitesi (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof.Dr. İbrahim Ethem ATNUR	Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet OKUR	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Nurettin GÜLMEZ	Celal Bayar Üniversitesi
Prof.Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Selçuk URAL	Kafkas Üniversitesi
Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM	Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Taha Niyazi KARACA	Bozok Üniversitesi
Prof.Dr. Yavuz ASLAN	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Ersoy ZENGİN	Munzur Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Esat AKTAŞ	Bayburt Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Firdes TEMİZGÜNEY	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Gürsoy SOLMAZ	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Hüseyin KALEMLİ	Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İbrahim Etem ÇAKIR	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İrfan ATALAY	Namık Kemal Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. İskender YILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. M. Yasin TAŞKESEN LİOĞLU	Bayburt Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Osman EMİR	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Savaş EĞİLMEZ	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Selahattin TOZLU	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Selçuk DEMİR	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Serkan ERDAL	Atatürk Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Süleyman TEKİR	Kafkas Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Ufuk ERDEM	Ardahan Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Yasemin AKTAŞ	Bayburt Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Dr. Halit EKEN	Uludağ Üniversitesi
Dr. İsmail OĞUZ	Celal Bayar Üniversitesi

CEMİL KUTLU ABİMİZİN ARDINDAN

2016 yılının Ocak ayında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü acı bir kayıp yaşadı. Bölümümüz öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU Hakkın rahmetine kavuştu. Dostlarını, arkadaşlarını, meslektaşlarını gözü yaşlı, öğrencilerini yetim bıraktı. Daha önce eşini kaybeden ve o kaybı bir türlü kabullenemeyen Cemil Abimiz de meçhule giden bir gemi misali aramızdan ayrıldı. Mekânı cennet olsun.

İyi bir akademisyen, dost canlısı birisiydi. Çalışkandı, dürüsttü, yardımseverdi. Her şeyden önce çok iyi bir babaydı. Biricik evladına, “kendi deyimiyle evdeki bebesine” hem annelik hem de babalık yaptı. Annesinin acı kaybını biraz olsun azaltmak için âdeta evladına kol kanat oldu.

Değerli meslektaşımızın, can dostumuzun anısını sonsuza kadar yaşatmak istedik ve Tarih Bölümü olarak aziz hatırası için bir anı kitap çıkarmaya karar verdik. Erzurum’daki ve güzel ülkemiz Türkiye’nin çeşitli yerlerindeki dostları, arkadaşları, meslektaşları bu konuda bizleri yalnız bırakmadılar. Bilimsel yazılar kaleme aldılar, anılarını bizlerle paylaştılar. Kitabın hazırlanmasında ve yayınlanmasında emeği geçenleri, katkıda bulunanları saygı, sevgi ve minnetle anıyoruz.

Cemil Kutlu anı kitabının hazırlanmasında katkıda bulunan bölümümüz mensuplarına, Erzurum dışındaki dost, arkadaş ve meslektaşlarına ve kitabın yayınlanmasını sağlayan Atatürk Üniversitesi’nin Değerli Rektörü Sayın **Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI** Beyefendi’ye teşekkür ediyor, saygı ve sevgilerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Selami KILIÇ
Tarih Bölümü Başkanı

SUNUŞ

Doğum ile ölüm arasında geçen, insanoğluna bahşedilen en büyük nimet ve paha biçilmez sermayedir ömür... Bu sermayeyi, bir saniyesini bile boşa geçirmeden değerlendirerek yaşayanlar, geride bıraktıkları eserlerde daha uzun yaşamaya devam ederler.

Cemil Kutlu'nun, arkasında bıraktığı eserler, bugün sadece ismini yaşatmıyor, Üniversitemize ve ülkemize yaptığı katkıların kalıcılığıyla, O'na duyulan sevgi ve saygıyı, büyütüyorlar. En kutlu çalışmalardan birisi, beşeri sermayeyi oluşturmaktır. Her yıl sayıları giderek daha da artan Atatürk Üniversitesi'nin sevgili öğrencileri ve mezunlarının ürettikleri bilgi, gün geçtikçe ülkemiz ve insanlık için katlanarak artmaktadır. Geleceğimize umut katan bireylerin varlığı, diğer kayıplarımız gibi Sayın Kutlu'nun da Üniversitemize ve topluma hiç bitmeyecek katkısının en önemli göstergeleridir. Bu katkının büyüklüğü karşısında bize düşen sorumluluk, geride bıraktığı değerli hatıraya ve emanetlerine sahip çıkmaktır.

Amerikalı düşünür Henry David Thoreau Diyor ki; ***“Herhangi bir şeyin maddi karşılığı, onun için değiş-tokuş ettiğiniz yaşam sürenize eşittir.”*** Gerçekten elde ettiğimiz her şey için yaşamımızın bir kısmını harcıyoruz. Bu noktadan bakıldığında Cemil Kutlu'nun yaşarken elde ettikleri bir yana, sadece geride bıraktığı eserleri, eğittiği, yetiştirdiği öğrencileri, bir insan ömrünün ötesine geçen kıymetin değerli göstergeleridir.

Tüm hayatı boyunca ***Türk kültürüne hizmet etmek*** düşüncesiyle hareket eden merhum Cemil Kutlu, Üniversitemizde yaptığı değerli çalışmalar, eğitim-öğretim faaliyetleri ve özellikle yetiştirdiği öğrencilerle görev yaptığı her gün bilimin ışığı altında aydınlık bir gelecek inşa edilmesi için emek harcamıştır.

Gelecek nesillerin yaşama dair umutlarını arttıran, topluma değer katan eserler oluşturmaya, harcanmış bir ömrün muhasebesini yapmak imkân dâhilinde değildir. Merhum Kutlu'nun ömrü, tıpkı Üniversitemize ülkemize, insanlığa emek verip ahirete göçmüş pek çok değerli bilim adamının ömrü gibi bu fani dünyadan ayrıldıktan sonra dahi eserleri vasıtasıyla, kendine kıymet ekleyen bir ömürdür,

Ne mutlu ki bu emanetin bugünkü sahipleri; değerli ailesi ve çalışma arkadaşları başta olmak üzere, öğrencileri kendisini sevgi ve

saygı ile anarak, adını bir hatıra ile ebedileştirmeye çalışmakta, O'nun ismini taçlandırmaya devam etmektedirler.

Başta Üniversitemiz için olmak üzere merhum Kutlu'nun bilimsel çalışmaları, yetiştirdiği öğrencileri aracılığı ile üretilen toplumsal fayda, geleceğe dair umutlarımızı yeşertiyor. Eserleri, kişiliği ve davranışları vasıtasıyla O'nun bizlerde bıraktığı sevgiyi ve saygıyı, yetiştirdiği öğrencileri vasıtasıyla bireysel ve toplumsal düzeyde her gün yeniden üretmek; ülkemize, toplumumuza değer katmak görevi bugün bizleri sorumlu kılmaktadır.

Merhum Cemil Kutlu'nun aramızdan ayrılışının ardından sevenlerinin ve ona duyulan saygının bir göstergesi olan bu hatıra kitabını hazırlayan Prof.Dr. Selami KILIÇ ile Arş.Gör. Ahmet Safa YILDIRIM'ı, yazılarıyla katkıda bulunan değerli öğretim üyelerini ve öğrencilerimizi tebrik ediyorum.

Cemil Kutlu, öğrencilerinin bu duygularını bilse, onların gerçekleştirecekleri başarıları görseydi, onlarla gurur duyardı. Bu sürekliliği sağlamak ve öğrencilerimizin önünü açacak çabaları hayata geçirmek de bizim en önemli hedefimiz.

Merhum Kutlu, "Serin bir Eylül günü vedasız ve törensiz bir şekilde ayrılmayı düşlediği Üniversitesini ve sevenlerini arkasında bırakarak 15 Ocak 2016 günü ebediyete, rahmet-i İlahî'ye yöneldi.

Cemil Kutlu! Geride bıraktığınız onlarca eğitim eri vazifelerini yapmaya, yeni nesilleri aydınlatmaya devam edecek; yetiştirdiğiniz gençler ülkelerine ve insanlığa katkı yapmayı sürdürecekler. Sizi sevgi ve saygıyla anıyoruz. Rahat uyuyun.

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI
Atatürk Üniversitesi Rektörü

İÇİNDEKİLER

Ben, Cemil KUTLU
1

Cemil'in Kalem
7

BİRİNCİ BÖLÜM **HATIRALARDA CEMİL KUTLU**

Hadi Sen de Git Cemil!
Yrd.Doç.Dr. İrfan ATALAY
17

Cemil Ağabeyimle 38 Yıl...
Prof.Dr. Besim ÖZCAN
19

Adı Gibi Güzel ve Hayırlı İnsan: Cemil Kutlu
Prof.Dr. Nurettin GÜLMEZ
23

Bir Rindin Ölümü: Cemil Kutlu'nun Ardından
Dr. Halit EKEN
27

Benim Annem Onun Eşi Hastaydı
Yrd.Doç.Dr. Gürsoy SOLMAZ
33

Bu Yaptığın Oldu Mu?
Yrd.Doç.Dr. Gürsoy SOLMAZ
40

Hatıralarımdaki Cemil Kutlu
Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU
41

Korkma! Ver Bardağımı

Cemal AYDIN

45

**İzmir Trt Belgesel Ekibi Tarafından “Bilinmeyen Tarihimiz:
Cehennem Adası Nargin” İsimli Belgesel İçin Sayın Cemil Kutlu
İle 12-15 Mayıs 2015 Tarihleri Arasında Yapılan Röportaj**

Prof.Dr. Bingür SÖNMEZ

47

İKİNCİ BÖLÜM

MAKALELER

Düzce’de Doğu Karadenizliler

Prof.Dr. Enver KONUKÇU

59-72

**Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Nitelikleri
(1920-1923)**

Prof.Dr. Selami KILIÇ

73-128

Atatürk’ün Millî Birlik ve Beraberlik İlkesi ve Önemi Üzerine

Prof.Dr. Enis ŞAHİN

129-144

**Fevzi Paşa (Çakmak) Mustafa Kemal Paşa’yı Tutuklamak İstediyi
Mi?**

Prof.Dr. Taha Niyazi KARACA

145-162

**1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi’nde Karahisar-ı Sahib ve Karesi
Sabcakları**

Prof.Dr. Besim ÖZCAN

163-180

Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Rize Basını ve Rize Gazetesi

Prof.Dr. Mehmet OKUR

181-200

Kars Antlaşması’nda Türk Heyeti

Prof.Dr. Selçuk URAL

201-226

**Geç Helenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin
Stratejik Önemi**

Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM - Yrd.Doç.Dr. Osman EMİR

227-248

**Yeşil Ordu Müfrezesi Kumandanı Ebulhindili Cafer Bey’in Sivas,
Tokat ve Yozgat İsyancıları Esnasındaki Faaliyet ve Gözlemleri**

Prof.Dr. İbrahim Ethem ATNUR

249-264

**Anadolu’da Yunan ve Fransız İşgalleri Üzerine Erzurum
Kadınlarının Protestosu ve Faika Hakkı Hamamı**

Prof.Dr. Yavuz ASLAN

265-276

**Aile Tarihi Araştırmalarının Önemi ve Soru Hazırlamada Dikkat
Edilecek Husular**

Prof.Dr. Nurettin GÜLMEZ - Dr. İsmail OĞUZ

277-288

Pasinler (Hasankale) Kazasının Nüfusu (1863-1901)

Yrd.Doç.Dr. Selahattin TOZLU - Yrd.Doç.Dr. İskender YILMAZ

289-306

Bayramlı Beyliği ve Beylik Mirası Olarak “Ordu” Adı

Yrd.Doç.Dr. Savaş EĞİLMEZ - Arş.Gör. Ahmet Safa YILDIRIM

307-346

**Tanzimat Merkez ve Taşra Meclislerinin Taht-ı Nizama Alınması:
Mecâlisin Tevsi’ ve Umûmuna Dâir Şamil Olmak Üzere**

Nizamname

Yrd.Doç.Dr. M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU

347-360

Kırşehir (Akpınar) Depremi (19 Nisan 1938)

Yrd.Doç.Dr. Hüseyin KALEMLİ
361-410

Osmanlı Dönemi Sofya'da Aile: 1550-1678

Yrd.Doç.Dr. İbrahim Etem ÇAKIR
411-428

**Türkiye'nin Doğu Sınırında Çözüm: Kars Konferansı ve Kars
Antlaşması**

Yrd.Doç.Dr. Süleyman TEKİR
429-444

**İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Percy Loraine Göre Türkiye'nin
1934 Yılında Balkan Paktı Devletleri ile İlişkileri**

Yrd.Doç.Dr. Ufuk ERDEM
445-466

Fransız İşgal Sahasında Emval-i Metrukeye Yönelik Uygulamalar

Yrd.Doç.Dr. Firdes TEMİZGÜNEY
467-490

**Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumu Olarak Tophane-i Amire
Sanayi Alayları ve Mektebi**

Yrd.Doç.Dr. Ersoy ZENGİN
491-514

I. İzzeddin Keykavus'un Eyyûbi Politikası ve Ölümü

Yrd.Doç.Dr. Yasemin AKTAŞ
515-534

**Erzurum Kolera Salgınında Karantina Merkezleri ve Bu
Merkezlerde Yaşanan Sorunlar (1892)**

Yrd.Doç.Dr. Esat AKTAŞ
535-556

XVII-XVIII. Yüzyıllarda Zıştovi Kazası'nda İskân ve Nüfus

Yrd.Doç.Dr. Selçuk DEMİR
557-568

**2 Numaralı ve 1155-1191/1742-1777 Tarihli Erzurum Ahkâm
Defteri'nin Şekil ve İçerik İncelemesi**

Arş.Gör. Hikmet ÇİÇEK
569-586

I. TBMM'de Eğitim Meselesi (1920-1923)

Cemal AYDIN
587-608

Erzurum Kalesi

Muhsin Ertürk BUDAK
609-618

Sultan Alparslan'ın Sürmeli (İğdır Karakale) Kalesi'ni Fethi

Kerra ALTUĞ
619-626

Sultan Alp Arslan'ın Anı'yı Fethi (16 Ağustos 1064)

Kadir ŞAHİN
627-634

Fotoğraf Albümü

635

Ben, Cemil KUTLU

14 Kasım 1957 tarihinde Rize ili Çayeli İlçesi Sırt Köyü'nde dünyaya geldim. Çocukluğumun ilk yılları babaannemin himayesinde Rize yaylalarında doğayla iç içe geçti. Hayat felsefemin temellerini, doğal yaşamın içinde benden yaşça çok büyük insanlarla geçirdiğim çocukluğum oluşturmaktadır. Benim herşeyimle ilgilenen babaannem, 106 yaşındaki vefatına kadar muhabbetimize tanıklık eden herkese “Benim Cemil’üm bana gökten zembil ile indirülmüştür.” diyerek bana sevgiyi; neşeli tavırlarıyla mutlu olmayı ve ümidi öğretti. Gününün tamamını tahta evinin penceresinde el yazması kitaplarıyla haşır neşir olarak geçiren dedemden de okumayı, merakı, insan olmayı öğrendim...

İlkokula, babamın işi nedeniyle 1963 yılında taşınmış olduğumuz Bolu'da başladım. Başarılı bir öğrenci olarak devam ettiğim eğitim hayatımın 4. ve 5. sınıflarını tekrar Rize'de tamamlayarak, 1969 yılında Sırt Köyü İlkokulu'ndan mezun oldum. 1969 senesinde babamla beraber geri döndüğümüz Bolu'da, Öğretmen Okulu sınavlarına girerek yüzlerce kız öğrencinin okuduğu okula kabul edilen 4 erkekten biri oldum. Eğitimiyle hayatımda çığırılar açan, “Vatan”, “Millet” mevhumlarına karşı bakış açımı değiştiren okulumu 1975 yılında tamamladım. Bolu'da geçirdiğim bu süre zarfında, dedemin işlettiği Cumhuriyet Ekmek Fırını'nda hem çalıştım hem de babamın Almanya'ya gidişiyle yalnız kaldığım soğuk Bolu gecelerinde bu fırının yazıhanesine sığındım. Bıçkın bir delikanlı olarak terk ettiğim köyüme, çiçeği burnunda ve idealist bir öğretmen olarak geri döndüm. Derebaşı İlkokulu'nda ilaçların mantar kapaklarından silgi yapan öğrencilerimden hayatın tüm zorluğuna rağmen yılmamayı öğrendim. Ben mi onlara öğretmenlik yaptım yoksa onlar mı benim dünyamı aydınlattı bilinmez.

Yükseköğrenimimi 1977-1982 tarihleri arasında Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde tamamladım. 16 Temmuz 1982 tarihinde hayatıma anlam kazandıran ve vefatından sonra beni hüznülere boğacak olan Hamide Hanımla evlendim. Aynı yıl vatani görevimi tamamlamak üzere askere çağırıldım. Askerliğimi yedek subay rütbesi ile İstanbul Kuleli Askeri Lisesi'nde tarih öğretmeni olarak tamamladım. Burada okul komutanı Yaşar Büyükanıt Paşa ile “memleket kurtaran” tarih sohbetlerimiz

olmuştur. Komutanımın askeriyede kalmama yönelik telkinlerine karşı sevdiğim işi tercih ederek, 1984 yılında Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne okutman olarak atandım. 1984 yılında kızım, 1989 yılında oğlumla zenginleşen hayatımda çocuklarım kadar öğrencilerime de değer verdim. Okutmanlığımın ilk yıllarında o kadar çok çalıştım ki, bütün kokulu odamda okunacak kâğıtlar yüzünden oturacak yer bulunamazdı. İnce belli bardağın içindeki demli çay ve dost sohbetlerinin ısıttığı odamda I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Rus Savaş Esirleri konulu doktora çalışmamı 1999 tarihinde tamamlayarak, akademik kariyerime Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak devam ettim.

Yaşadığım mesut günler 2009 senesinde çok sevdiğim eşimin amansız bir hastalık sonucu vefat etmesiyle yerini hüzne bıraktı. Ben de kendimi çocuklarıma ve öğrencilerime adadım. 2011 yılının soğuk bir Ocak günü hayatıma ve ruhuma bir güneş gibi doğan torunum Hande'nin sevgisi bile yorgun kalbimin yükünü hafifletmeye yetmedi...

Bir yılbaşı akşamı can dostum "Yücel Komutanım" kaza haberini aldıktan sonra bir daha iflah olmayan ve yaşadıklarının yüküne daha fazla dayanamayan kalbime yenik düşerek çok sayıdaki gönül dostlarımdan 15 Ocak 2016 Cuma günü ebediyen ayrıldım...

**Cemil KUTLU adına
Aşlı KARADAYI (Kızı) ve Çağrı KUTLU (Oğlu)**

Lisans Bitirme Tezi

Kutlu, Cemil, Eski Türklerde Kişi Adlarının Verilmesi ve Yer Adlarında Dört Renk Unsuru, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (Danışman: Doç.Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU), Erzurum 1982.

Yüksek Lisans Tezi

Kutlu, Cemil, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İç Güvenlikle İlgili Çıkardığı Kanun ve Kararnameler (23 Nisan 1920-16 Nisan 1923), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Danışman: Doç.Dr. Dündar Aydın), Erzurum 1992.

Doktora Tezi

Kutlu, Cemil, 1. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Döndürülmeleri Faaliyetleri, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Danışman: Prof.Dr. Dündar Aydın), Erzurum 1997.

Editörlükler

Helfferrich, Karl, Üçlü İtilaf Devletlerinin Yayınlarına Göre Harb-i Umumi'nin Menşeleri (Birinci Dünya Savaşı'nın Sebepleri) Yayın Yılı 1915, Şahin Yedek – Savaş Sertel (Yay.Haz.), Cemil Kutlu(Editör), Manas Yayıncılık, Elazığ 2016.

Makaleler

Kutlu, Cemil, "Viladivostok Asınara Hattında 1030 Türk", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 10, Erzurum 1998, 211-226.

Kutlu, Cemil, "Rusya Türklerinin I. Dünya Savaşında Ruslara Esir Düşen Türk Askerlerine Yaptığı Yardımlar", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 119, Nisan 1999, 21-51.

Kutlu, Cemil, "Rusya'daki Savaş Esirlerine Uygulanan Bolşevik Propaganda", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 125, Nisan 2000, 99-113.

Kutlu, Cemil, "Esir Türk Askerlerinin Rusya'da Çıkardıkları Gazeteler", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, 168, Aralık 2000, 13-16.

Kutlu, Cemil, "Bozkurt Lotus Davası ve Düşündürdükleri", Doç.Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2000, 229-232.

Kutlu, Cemil, "İmparatorluğun Son Muharip Nesline Olan Borcumuz", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, 198, Haziran 2000, 52.

Kutlu, Cemil, "Türkiye Cumhuriyeti ve İç Barış", Atatürk Dergisi, III(1), Mayıs 2000, 67-70.

Kutlu, Cemil, "İntizar ve Kahredici Çekiliş", Atatürk Dergisi, III(1), Mayıs 2000, 197-199.

- Kutlu, Cemil, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Bir Aczin Anatomisi”, Atatürk Dergisi, III(3), Ocak 2003, 1-6.
- Kutlu, Cemil, “Krasnoyarsk’ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14(32), Erzurum 2007, 245-267.
- Kutlu, Cemil, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 17(43), Erzurum 2010, 319-328.
- Kutlu, Cemil, “İdealist Bir Cumhuriyet Hekimi; Salim Cimilli”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 49, Erzurum 2013, 295-308.

Görsel Yayınlar

Esaret Günlüğü Belgeseli / Büyük Savaş, Yapım: TMC Film Müzik Üretim ve Pazarlama A.Ş.

Yüksek Lisans Tez Danışmanlığı

- Ayar, Ömer, Tek Partili Sistemden Siyasi Liberalizasyona Türkiye (1945-1950), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2003.
- İşık, Sedat, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Bitlis Milletvekilleri: Biyografileri ve Faaliyetleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2011.
- Kazan, Burak, Türkiye’de Yaşanan Gençlik Hareketleri ve Öğrenci Olayları (1945-1960), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2012.
- Öden, Kenan, I. Dönem TBMM (23 Nisan 1920-16 Nisan 1923) Döneminde Sosyo-Ekonomik Alanındaki Yasal Düzenlemeler, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2010.
- Taşgın, Murat, Meclis-i Vükela Mazbataları ve Alınan Kararlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2006.

- Tosun, Ulvi Ufuk, Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2011.
- Yüksel, Mevlüt, 1. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2006.

Doktora Tez Danışmanlığı

- Aşan, Songul, Türk Kayıtlarında Doğu Karadeniz’de Rus İşgali 1916-1918, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2015.
- Arslan, Nebahat Oran, I. Dünya Harbi’nde Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2003.
- Edi, Ahmet, Ağrı’da İdari ve Siyasi Hayat (1945-1960), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2015.
- Kara, Bülent, Tabiiyetten Vatandaşlığa Geçiş Sürecinde Türkiye’deki Azınlıklar (1923-1950), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2004.
- Öztürk, Yücel, Kuruluşundan 1950’ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2014.
- Yüksel, Mevlüt, Vilâyet-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2013.
- Zengin, Ersoy, Tohane-i Amire’den İmalat-ı Harbiye’ye Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayii (1861-1923), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu), Erzurum 2015.

Cemil'in Kalem

Eziz;

Sınıfın en arka sırasında tek başına oturuyor ve hummalı bir şekilde defterinden bir şeyleri siliyordu. Yanına yaklaştım. Sevecen bir ses tonuyla:

-Ne yapıyorsun evladım? Dedim.

Silmeye ve silgi artıklarını elinin tersiyle sıranın üzerine süpürmeye devam ederken kafasını kaldırdı ve mas-mavi gözlerini üzerime dikerek,

-Defterimi sileyirum ortmenum, ander çapuk biteyi da, dedi.

Dikkatle bakınca elindeki silgi değil, bir ilaç şişesinin mantar kapağı olduğunu anladım. Mantar o zamana kadar kimbilir kaç kez silinmiş olan incecik defterin sayfalarının beyazlığını duman isiri renge döndürmüştü. Pek çok sayfa da bu örselenmeye dayanamamış, yırtılmıştı.

-Peki, yavrum, silmeye devam et. Dedim.

İlk tenefüste dosyasını çıkarıp inceledim. Çok yoksul bir babanın üçüncü eşinden olma on ikinci çocuk olduğunu öğrendim. Birinci sınıf öğrencisiydi. Birinci sınıfların öğretmenleri tedavi için bir aylığına ayrılmış, yerine ben bakıyordum. İşte adı Aziz olan bu garip davranışlı çocuğu bu vesileyle tanıma fırsatım olmuştu. Adı Aziz'di, ancak ona bu adın derin anlamını yakıştıramamış olacaklar ki,"Eziz" diye hitap ediyorlardı. Sınıfta ve okulda hiç bir arkadaşı yoktu. Okula yalnız gelir, yalnız giderdi. Sınıfta en arka sırada tek başına oturduğuna bakılırsa, bir köşeye atılmış sınıftan soyutlanmış denilebilirdi. Zaten diğer çocuklar onunla alay ediyor, kimse yanına oturmak istemiyordu. Ailesinin de sadece başlarından savabilmek için onu okula gönderdiğini ve ona yeni bir defter almayı çok gören bir anlayışsızlığa sahip olduklarını öğrendiğimde kendimi çok garip hissettiğimi hatırlıyorum.

Onu odama çağırdım. Geldi, bir suçlu gibi önüne bakıyor, dolayısıyla ben onun mavi gözlerindeki saf ve masum bakışı yakalayamıyordum. Yaklaşmasını söyledim. Biraz tereddüt, biraz da

orkuyla yaklaştı. Boncuk gözlerine çok yakışan sarı saçlarının epey uzadığını ve adeta başında iğreti bir peruk gibi durduğunu fark ettim.

-Eziz, dedim.. Kabul edersen sana aldığım defter, kalem ve silgiyi vermek istiyorum, bundan sonra defterin bittiği zaman silmeyecek yenisini almak için yanıma geleceksin, diye sözlerimi tamamladım. Şaşırılmıştı, bir masamın üzerindeki ona aldıklarına, birde bana bakıyordu. Titrek bir sesle, sadece,

-Ortmenum !.. Dediğini duydum. Sevinçle odamdan çıktı. Bir gün sonra da uzamış saçlarını traş ettirdim.

Sınıflarına her girişimde, Eziz herkesten önce ayağa kalkıyor, "Günaydın"ıma yürekten gelen bir duyguyla hançeresini yırtarcasına mukabele ediyordu. Verdiğim her ödevi titizlikle yapıyor, benden "afferin Eziz" sözünü işitince de utanıyor, kulaklarına kadar kızarıyordu.

Ben Eziz'i çok sevmiştim, o da beni Bu çocukta beni kendine çeken bilemediğim bir şeyler vardı..Belki itilmişlik,belki kadersizlik...Ama mutlaka bir şeyler vardı..Onun gözünde dünyanın en güçlü,en bilgili,en baba adamı bendim. O bu ilişkinin tadını çıkarıyor, zaman zaman da diğer öğrencilere" hava" atmayı ihmal etmiyordu. Ama Eziz hiç bir zaman bu ilişkimizi suistimal edecek bir davranışta bulunmadı. Benim gözümdeki yerini sağlamlaştırmak için daha çok çalıştı

Eziz'i sınıfına kabul ettirmiştim. Onu arka sıralardan alıp daha uygun bir yere oturttum.

Birinci sınıflarda ilk okumaya geçen çocuk Eziz oldu. O yakasına taktığım kırmızı kurdaleyi onurla taşırken ne kadar gururlandığımı anlatamam.

Öğretmenlikten ayrılıp yükseköğrenime başladığımda, Eziz'in günlerce ağladığını sonradan öğrendim. O kendisine dünyada sevgi diye bir sözcük olduğunu öğreten öğretmenini mahçup etmemek için her sene takdirname alarak sınıfını geçti.

İlkokulu bitirmeye yakın Eziz'in sınıf öğretmenini aradım.Onu parasız yatılı sınavlarına hazırlamasını rica ettim.Çünkü Eziz'in hayata doğru yerde atılabilmek için ne önünde başka bir yol ne de şans vardı.Halefim olan meslektaşım,öğretmenliği "hızlandırılmış"

bir yöntemle on beş günde ikmal eden , o "her şeyi bilen" tiplerden biriydi..Sonradan öğrendiğime göre hiç ilgilenmemişti bile...

Eziz ilkokulu bitirdi ve geldiği "mezbeleliğe" geri döndü.

...

Yıllar sonra Eziz'imi sordum bir yakınına..

-Ne yapar, neler yapar? Dedim. En azından "ne yapsın, evlendi. Çoluk-çocuğa karıştı, kıt kanaat geçiniyor" cevabını bekleyerek. Ama yakını söze böyle başlamadı. Bir süre yutkunduktan sonra, kesik kesik konuşarak,

-Eziz nerdedir, ne yapar ben de bilmiyorum..Hiç kimse bilmiyor, dedi.

-Nasıl olur,yok olmadı ya Eziz ?.. Deyince,

-Kimbilir? Belki de... dedi. Sonra bakışlarını benden kaçırarak devam etti:

-Yoksulluğun gözü kör olsun, askerlikten önce İstanbul'a gitti Eziz. Niyeti para kazanmaktı. Asker ocağında harçlık yapacaktı bu parayı. Çünkü kendisine para gönderecek kimsesi yoktu. Zaten babası da ölmüştü. O gidiş gidiş, bir daha haber alınmadı Eziz'den. Orada mafyanın eline düştüğünü, onu kirlili işlerde kullandıklarını söylediler. Belki de bu yolda harcanıp gitmiştir.

Adam ne kadar daha konuştu, neler anlattı bilmiyorum. Çünkü ben artık orada değildim. Eziz'i gömdüklerini tahayyül ettiğim harç yığını betonlaşmış, ben de onun altında kalmış gibiydim.

Bu yaz, şimdi kapalı olan öğretmenlik hayatımın ilk göz ağrısı okulumun önünden geçerken irkildim.Sanki o metruk binadan biri bana sesleniyor gibiydi..

-Ortmenum,ortmenum!... Kurtar beni ortmenum!..

Cemil KUTLU

Mezun Ol(m)uyorum

Kendimi hala, 1978 Yılı'nın serin bir Eylül günü kayıt yaptırdığım üniversitemizin öğrencisi kabul etmişimdir.

Çoğu ebediyete göç eden (Prof. Dr. M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Prof.Dr. Türükoğlu GÖKALP, Prof. Dr. Coşkun ALPTEKİN, Prof. Dr. Dündar AYDIN, Prof. Dr. M.Altay KÖYMEN, Doç. Dr. Mahmut PEHLİVAN) nurlar içinde yatası hocalarımdan ve bugün hala çevrelerine ışık saçan (Prof. Dr. M.Çetin VARLIK, Prof. Dr. Enver KONUKÇU, Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT, Prof. Dr. Şahin UÇAR, Prof. Dr. S.Sakıp GÜNAY, Dr. Muhsin BOZKURT)'bilge''lerden aldıklarımı sevgili öğrencilerime vermeye çalıştım.

Sessizce geldiğim Edebiyat Fakültesi'nden 1982 Temmuzunda sessizce ayrıldım. Törensiz, vedasız... İçimden bir ses kulağıma tekrar buraya döneceğimi fısıldıyordu. Öyle de oldu ve iki sene sonra yine serin bir Eylül günü bıraktığım yerden öğrenciliğime tekrar başladım. Bu üniversiteden 34 yılda mezun olamayan tek öğrenci belki de benim. Üniversitem galiba benim gibi düşünen veya mezuniyet coşkusunu yaşamaya fırsat bulamayan 55 yıllık birikmiş

mezunlarına bir jest yaparak 29.06.2012 günü sembolik kep atma töreni düzenleyecek. Daha şimdiden bu heyecanı yaşamak isteyen eski dostlarımın telefonda sevinç çılgınlıklarını dinledim.

Sizlere belki çok garip gelecektir, Cuma günü yürüyüş kortejinde yer almayacağım. Kep de atmayacağım. Tüm yaşadığım güzelliklerin bir kep atımı zamanda bitmesini istemiyorum. Öğreneceğim daha çok şeyin olduğuna inanıyorum. Sizler de inanın ki, bunun için en uygun yer bu üniversite...

Eğer bir gün bu üniversiteden ayrılırsam, bunun yine serin bir Eylül günü olmasını isterim.

Törensiz vedasız...

Cemil KUTLU(5105 nolu öğrenci)

Pembe Patikler

-Pembe patikleri ören "teyzeciğe" -

Yorgun menekşe gözler tek bir noktaya sabitlenmişti..Karbeyaz zemin üzerine pembe tel kullanılarak örülmüş bir bebek yeleğinin, üzerinde renkli motifler bulunan düğmelerini dikiyordu.. Son düğmeye gelmişti.İğnenin düğme üzerindeki her git geli sırasında bir an duruyor, buğulu bakışlarını yanındaki kendi gibi yorgun adamdan kaçırarak iç geçiriyordu..Çok az bir ömrü kaldığının farkındaydı.Yakalandığı amansız hastalığın tedavisi için tıbben yapılabilecek her şey yapılmış ama illet hep nüksetmişti.

Moralini kavi tutması için kulağına fısıldanan,

-İyisin, bak iyiye gidiyorsun, sözlerine sadece tebessüm ediyor, tumbul yanakları pembeleşiyordu.. Titrek bir sesle,

-Keşke size inanabilecek kadar saf olsaydım.. Kendi adıma üzülüyorum.. Kader ne ise o olacak, emr-i Hak vuku bulacak.. Ama sahibime, "çocuklarım ve eşim için biraz daha yaşamak istiyorum" diye dua ettiğimi de sizden gizlemeyeceğim.. Doktorumun beni hayata bağlamak için örmemi istediği yün patikleri ördüm.. Eşimin atkısını da.. Benim olmayacağım gelecek kışta üşümesini istemiyorum.. Biricik oğlumun ilerde doğacak erkek çocuğunun süeteri de

hazır...Kızımın kızı için yelek de bitmek üzere.. Bir de pembe patik ve eldivenlerini bitirebilsem..

Nefes nefese kalmıştı. Biraz dinlenmesi gerektiği söylenince, O, yorgun bakışlarını çevirerek,

-Hayır, dedi.. Düğmelerden sonra, patiklere başlayacağım. Daha çok işim, ama çok az zamanım var.

Mini mini yeleğin son düğmesini de sağlamlaştırdıktan sonra dayanamadı, süzgülü menekşe gözlerinin kapakları düştü.. Üşümesin diye usulca üzeri örtüldü. Belki de rüyasında oğlunun oğlu ve kızının kızı ile oynadı, onları lunaparka götürerek atlı karıncaya bindirdi.. Melekler gibi uyurken yüzünde oluşan gülücükler gördüğü rüyanın ipuçlarını yansıtıyordu. Rüya da olsa, aylardan beri ilk defa yüzü mutluluk çizgileriyle dolmuştu.

Uyandığında kendini iyi hissetmiyordu.. Günler geçtikçe hastalığı iyice ağırlaştı.. Bazen gün boyu dalıp gidiyor, ilaç saatlerinde uyandırıldığında komidinin üzerinde duran pembe iplere bakıp gözleri doluyordu.. O ipleri bir daha eline alamadı...

Bir buçuk yıl sonra artık melek olan anneannesinin pembe patiklerini öğrendiği "Gülücük" ümidinin dedesi, bir gönül dostundan aldığı hediyenin paketini akşam saatlerinde evinde açarken içinden bir not düştü..Akça bir kâğıda şunlar yazılmıştı:

" Minicik Gülücük'e veee Kocaman yürekli Bilge Dede'ye Teyzecikten küçücük bir hediye"

Pakette mini bir yelek, bir çift eldiven ve pembe patikler vardı.

Dede adayı hüznü dolu bakışlarını çevirdiği evinin her duvarında melek anneannesinin mutlu yüzünü ve menekşe gözlerinin ışıltısını gördü. O da mutlu oldu.

Cemil KUTLU

BİRİNCİ BÖLÜM
HATIRALARDA
CEMİL KUTLU

Hadi Sen de Git Cemil!

İrfan ATALAY

Senin de yolun açık olsun. Nicedir özlemiştin zaten o özenle sarmalayıp nemli toprağa bıraktığın “emanetim” dediğin kişiyi. O da seni çok özlemişti doğal olarak, sırf çocuklarının hatırına katlanmıştı bunca ayrılığa. Senden ayrılırken bile tek sendin onun endişesi. "Cemil'i buralarda tek koyma, onu da götür" demişti bana sonsuz yolculuğa çıktığı akşam. Götüremedim seni, Cemil. Hatıralarına saygı duydum, koparamazdım seni onlardan, sen istemedikçe. Ama yıllar önce, bir kıblegâh gibi sıklıkla baktığın yerlere yerleştirdiğin fotoğraftaki, yamaca bıraktığın emanetin haklı çıktı, yalnız kaldın kardeş, koca oğluna daha bir fazla kanat gereyim diye. Ne oldu koca çınar? Neler oldu birden sana? Emanetin hayatta olsaydı ona söylerdin zahir, sıkıntını. Ama belli ki telaşa vermemek için oğluna söyleyemedin. Bilirim seni, az biraz huydaşlığımız vardı senle. Ölünceye kadar ‘öldüm’ demezdin benim gibi. Kim bilir, sesini yükseltip yardım isteyebilirdin Çağrı'dan, ama yetim bir evlada karşı kabaran baba şefkatinle uykusundan olmasın diye tek başına çabaladın, ama başaramadın, Koca Adam, Sakallı Dede. İyi mi yaptın, bilmem. Söyle bana şimdi, Hande'nin sakallı dedesi kim olacak? Kim olacak Çağrı'nın reisi? Aslı'nın sonsuz endişesi?

Selam söyle bizden o çok özlediğin emanetine, yanı başına kıvrıl yat. Onun sana soracağı çok şeyi var: Çağrı'sını, Aslı'sını, Hande'sini soracaktır sana, ne kadar büyüdüklerini, ne yaptıklarını anlatmanı isteyecektir senden; kime benzediklerini, huylarını, gittikleri okulları öğrenmek isteyecektir. Kimlere emanet ettiğini de bilmek isteyecektir tabii. Uzun uzun anlat, hiç kestirmeden gitme, nasıl olsa çok vaktin var. Ayrılığınızdan sonra neler oldu, bir bir deyin. Bir bir anlat geleceğe yönelik projelerini. Çağrı fakülteyi bitirdi, peki iş güç? Askerlik mi, eğitime devam mı? Ne düşündün sırala Cemil'im! Anlatacakların tükenecek olur da sana bizi sorarsa, beni kastederek, sana en çok gözyaşı dökenlerden biri o deyin. Devamını da getir, eminim ki benim için de aynı derecede gözyaşı döküyordur de kardeşim, seni haksız çıkarmam, bilirsin!

Çok sevdiğin çay memleketine kavuştun, hemen yanı başında çay bahçesinden birkaç yaprak koparır çayını demlersin; yine koyu,

çay gibi bir çay yaparsın. Yakınındaki evin bahçesinde musluk var görmüştüm daha önce, suyu da oradan alırsın. Arada bir şeker de istersin çayına; artık ondan vazgeç reisim, zarar zarar. Ola ki, yolum düşerse, daha ben aşağıdaki yolda iken seslenirsin. “İrfan, çay demledim, gel!” diye. Yokuşu çıkarken nefes nefese kalsam da senin çayına değer Koca Reis, sağlık olursa geleceğim çayını içmeye, kurulmuş yer sofranıza oturmaya.

Ruhun şâd, mekânın cennet olsun. Sana rahmet, çocuklarına ve sevenlerine sabır diliyorum. Dualarımda uzayıp giden isimlerin bir parçası olacaksın, emin ol! Ben sizlerden razıyım, Allah da razı olsun ve sizleri cennetiyle mükâfatlandırısın. Âmin!

Cemil Ağabeyimle 38 Yıl...

Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Yıl 1978, aylardan Eylül. Buluşma yeri: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Evet, tam 39 yıl önce merhum Cemil abinin de içinde bulunduğu Tarih Bölümü I. Sınıf öğrencileri ile bölüm dersanesinde bir araya geldik. Sınıfta belki çok az kişi birbirini tanımaktaydı. Ancak bölümün yıllardır taşıdığı ve yeni gelenlere devrettiği milli ve manevi hava, sınıfın hemen tamamını birbirine yakınlaştırmıştı. Günler, haftalar geçtikçe hemşerilik, fikir birliği gibi unsurların devreye girmesi arkadaşlıkları daha da artırmaktaydı. Bazı arkadaşların çeşitli hususiyetleri de eklenince ortam daha samimi hale gelmişti. Cemil abi öğretmenliği bırakarak geldiği için bizden birkaç yaş büyüktü. Ancak hem hemşehri olmamız ve hem de kaldığımız yerlerin yakın olması bizi birbirimize bağlamış, ben de kendisini abi kabul etmişim. O günlerden sonra da hep abi kaldı ve gerçekten de abiliğin gereklerini tamı tamına yerine getirdi. Cemil abi, Mumcu Caddesinde artık varolmayan bir otelde kalırken, ben de caddede bulunan bir yurttta kalmakta idim. Dolayısıyla bazen gündüz, bazen de geceleri otel odasında bir araya gelip, kendisiyle özdeşleşen demli çayını içiyorduk. Evet, Cemil abi çay memleketinden biri olarak çaya müptela idi ve diyebilirim ki ölümüne kadar odasına uğrayanlardan –kim olursa olsun- çay içirmeden gönderdiği kimse yoktur. Bundan eminim.

Derslerde olsun, okul dışında olsun zamanımızı arkadaşlar olarak birlikte geçirmekte idik. Çok mutlu ve huzurlu dört yılı birlikte tamamladık. Bu arada ikinci sınıfta iken bir kazada Mehmet Yanal kardeşimizi kaybetmenin acısını yaşadık. Sonunda dört senenin bittiğini ve diploma almaya hak kazandığımızı gördük. Üzülüğümüz bir nokta, bizim zamanımızda –bugün olduğu gibi- lüks otellerde mezuniyet törenleri düzenleyip vedalaşma imkânımızın olmamasıydı. Tabii son sınavdan çıkan her arkadaş geride birçok hatıra bırakarak sessiz ve hızlı bir şekilde memleketinin yolunu tuttu. Mezuniyet belgeleri veya diplomalar ne zaman alındı, çoğu bence meçhul. Bu arada yıllar sonra sınıf listesini belirlemek için arşivde tarama yaparken bazı arkadaşların bir yıl sonra, bazılarının ise Araştırma Görevlisi olarak bölüme başladığım 1983'te mezun olduklarına şahit

oldum. Cemil abi benim gibi normal sürede mezun olup Çayeli'ne dönmüştü. Bugünkü gibi ulaşım ve haberleşme şansımızın yokluğu, arkadaşlarla, dolayısıyla Cemil abi ile de irtibatımızı kesmişti. Ancak kader bizi bir kere daha Erzurum'da buluşturdu. Ben görevde iken İnkılap Tarihi derslerini vermek üzere Rektörlük kadrosuna okutman alınacağı açıklanmış ve bazı tanıdık arkadaşlarla beraber Cemil abi de müracaatta bulunmuştu. Mülakat sınavı sonrasında sınava girenlerin kimler olduğu hususunda âcizane benim de fikrime başvurulmuş ve – şükürler olsun- yakından tanıdığım Cemil abi ile bir başka abimiz için olumlu fikir beyan etmiştim. Neticede göreve başlamalarından sonra yeniden birlikteliğimiz eski samimiyetle başlamış oldu. Cemil abi dışarıdan devam ederek çok kaliteli bir doktora tezi hazırladıktan sonra, görev yapmakta olduğu Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nden ayrılarak Yrd. Doçent olarak bölüme geçiş yaptı. Oradan birçok kişi aynı şekilde bölüme geçiş yaparak Tarih Bölümünün öğretim üyesi adedini artırdılar. Böylece daha sık görüşme şansımız da doğmuş oldu. Yıllar böylece gelip geçti, çoluk çocuk sahibi olduk. Ailelerimiz de aynı birlikteliği samimi bir şekilde devam ettirdiler. Bu arada acı-tatlı günlerimiz oldu (neler olduğunu hatırlatmak istemiyorum). Birbirimize hep destek verip teselli ettik. Nihayet yedi sene önce Cemil abi yuvasını sarsacak bir acıyla tanıştı. Ahirete göçen rahmetli yengemizi Çayeli'deki köyüne, ebedi istirahatgâhına birçok arkadaşı ve dostu ile birlikte defnettik. Olay Cemil abi için oldukça yıkıcı oldu, ama o kudretli bir iradeye sahipti ve hep takdir-i İlahi deyip sabretti. Bizler de dostu olarak onu yalnız bırakmayıp acısını paylaşmaya çalıştı isek de gerçek olan ateşin düştüğü yeri yakmasıydı. Bundan sonra hayatını kızına ve oğluna adadı. Onları mutlu etmek için bütün varlığı ile çalıştı, çabaladı. Bazı sınıf arkadaşlarımın beni arayarak neden Cemil abiyi yalnızlıktan kurtarmaya çalışmadığımı sorduklarını kendisine iletip, artık yeni bir yuva kurmak gerektiğini hatırlattığımda, bundan sonraki ömrünü çocuklarına adadığını söylemişti. Hele torunu dünyaya geldikten sonraki mutluluğunu tarif edemem, adeta onun için hayata yeni bir milat oldu. Ama bu mutluluklarının kısa süreceği kimin aklına gelirdi.

Geçmişte mezuniyet törenlerinin yapılamadığını düşünen Rektörlük, 2012 Haziranında önceden mezun olmuş kişiler için bir tören düzenledi. Sınıfımızdan sadece iki bayan kardeşimiz katılabilirdi. Mukaddes Çakar (şimdi Aslan) ve Hatice Şenocak (şimdi Avcı) . Dört kadim dost yılların hasretini giderdik, çok güzel ve duygulu gün

yaşadık. Yıllar sonra özlem içinde kavuştukları Erzurum'un hemen her yerini gezdirmek bana nasip oldu. Her kavuşmada olduğu gibi ayrılık vakti geldi, beraber hüznle bu kardeşlerimizi uğurladık.

Yıllar böylece birçok hatıralarla dolu gelip geçti. Bu hatıraları yazmaya sayfalar yetmez. Ancak son bir hatırayı paylaşmak istiyorum. Ölümünden bir gün önce yine sık sık tekrarladığımız odasındaki çay sohbetinde soğuk algınlığından mütevellit biraz hasta olduğunu, ilaç kullanmasına rağmen iyileşemediğini söylemişti. Gerçekten de o seneki grip türü rahatsızlıklar iyileşmek bilmiyordu ve ben de bayağı rahatsız olduğumu ve gittikçe kötüleştiğimi söylemiştim. Sınavlardan konuşurken, vermekte olduğu Osmanlı Tarih Metinleri dersinin notlarını ilan edip harf notunu da hesaplayıp onayladığını söyledi. Ben kendisine, *abi niye hemen notları onayladın, ya hata varsa nasıl düzeltiriz* dediğimde her zamanki gibi gayet sakin bir tavırla, *önemli değil, bütünlemede hallederiz* cevabını vermişti. Kim bilebilirdi ki ertesi gün Cemil abinin naasını evinden alacaktık? Evet, bu konuşmamızdan ve çay faslından sonra Cemil abi eve gidip dinleneceğini söyleyip müsaade istedi. Ben de kendisine eve bırakmama izin ver dediğimde, her zamanki nezaketi ile teşekkür edip temiz hava almak için yürümek istediğini ifade etmişti. Son görüşmemiz bu minval üzere idi. Ertesi gün mübarek Cuma idi, sabah dersim olmadığı ve de şiddetli rahatsız olduğumdan biraz gecikmeli evden çıkarken çalan cep telefonundaki bir ses Cemil abinin evinde vefat etmiş olduğunu söylüyordu. Aman Allah'ım, bu nasıl bir haberdi? Daha dün beraber olduğum insan ne zaman nasıl vefat etmişti? Buna nasıl inanılırdı? Hızla evden çıkıp evine vardığımda birikmiş olan kalabalık artık onun gerçekten ölmüş olduğunu ispatlıyordu. İçim burkularak gözyaşlarım sel gibi aktı, gitti. Cemil abiyimiz o gece dünyadaki ömrünü tamamlamış, gerçek dünyaya yelken açmıştı. Tarih 15 Ocak 2016 idi. Takdir-i İlahi, Fatihalar okuyup dua etmekten başka ne yapılabilir ki?

Cemil abi aynı gün Üniversiteden birçok seveni tarafından defnedilmek üzere Çayeli'ne, Sırt Köyü'ne götürüldü. Ben ise aşırı üzüntümün de etkisiyle iyice hastalanmış ve yatağa düşmüştüm. Arkadaşlar bu halimle yola çıkmamın uygun olamayacağı yönünde ikna ettiklerinden cenazesine katılamadım. Bu durum içimde kanayan bir yara halinde idi. Nihayet Kurban Bayramı sonrasında (17 Eylül) kendisini, yengemizi ve orada yatmakta olan diğer aile fertlerini

oğlumla birlikte ziyaret edip, kabrinin başında fatiha okuyup dua etmek nasip oldu.

Cemil abi, milli ve manevi değerlerle, üstün insani vasıflarla mücehhez, yardımsever bir insandı. Misafirperverdi, ikramı çok severdi. Çayı ve tütün kolonyası unutulmazdı. İnancı ve vatanseverliği fevkalâde idi. Cumhuriyet Tarihi sahasında hatırı sayılır ilim adamları içinde idi. Sabrı, metaneti, nezaketi, barışseverliği unutulmayacak hasletlerindendi. Daha ne diyelim, Cenabı Hak gani gani rahmet eylesin, mekânını Cennet kılsın. ÂMİN.

Adı Gibi Güzel ve Hayırlı İnsan: Cemil Kutlu

Nurettin GÜLMEZ*

Giriş

Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde bizden birkaç dönem önce okumuş bir abimizdi. Öğrencilik yıllarında uzaktan tanırdım. Oturup konuşmuşluğumuz yoktu. İlk tanışmamız, 1987 yılında “Zorunlu Dersler Koordinatörlüğü”ne bağlı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi bölümüne okutman olarak göreve başladığımda oldu. O zamanlar, rahmetli Dündar AYDIN hocamız bölüm başkanı ve Cemil KUTLU da bölüm başkan yardımcısı idi. Bütün yazışma ve resmi işlemleri, Cemil Abimiz takip ederdi. Görevini aksatmaz, sabah erken saatlerde odasında hazır bulunur, mesai bitiminden sonra ayrılırdı.

İlk bakışta, masasında oturan sert bir bürokrat gibiydi. Zaman içinde Karadeniz'in ve Rize'nin bütün özelliklerini yansıtan, konuşkan, içten, babacan ve sevimli bir insan olduğunu gördüm. Odasında taze demlenmiş çayı hiç eksik olmazdı. İkram etmeyi de çok severdi.

Zaman içinde abi-kardeş gibi olmuştuk. Aslında o, herkesle abi-kardeş gibiydi. Kendisine kızanı yok, seveni çoktu. Rizeli öğrenciler, onu bir şekilde bulur ve tanırlardı. Bize Karadenizli öğrencilerin hepsi onu tanıyormuş gibi gelirdi. Onlara ikramda bulunur, birçoğunu evine yemeğe götürürdü.

Dünya tatlısı bir eşi vardı. İşte o eşi, Hamide ablamız da gelen gidenden şikâyet eden biri değildi. Mekânı cennet olsun. Yaptığı iyilikler kendisini bulsun. Genç yaşına rağmen bir Osmanlı kadını ağırlığındaydı. İki güzel insan, şimdi öbür âlemde buluştular. Eşini çok seven Cemil abimiz, o öldükten sonra bir daha evlenmemişti. İşte gerçek sevgi böyle bir şey... Onun yerini bir başkasının

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

dolduramaması, yüreğinin bir parçasının kopup gitmesi ve o yüreğin öyle hep yarım kalması.

Kaşık Batmayan Çorba

Bir gün Cemil Abi fena halde nezle - grip olmuştu. Eşi de evde yoktu. Ben de bekârdım. Lise yıllarında ve daha sonra da öğretmenlik dönemimde evde kaldığımda yemek yapmayı öğrenmişim. Cemil Abi'yi hasta görünce, dedim ki; "Eve gidelim. Sen biraz yat ve dinlen. Ben de sana güzel bir hasta çorbası yapayım. Tarhana çorbası, hastalıkta gayet iyi gelir. Hem besleyici ve hem de mideyi rahatlatıcıdır." dedim. Kabul etti. Birlikte Atatürk Üniversitesi Lojmanlarındaki 40 metre karelik evine gittik. Tarhanayı verdi. Bir de "pirinç pilavı yapalım" dedi. Tarhanayı aldım. Baktım ki, rengi beyaz ve taneleri daha iriydi. Ege tarhanasına benzemiyordu. Tarhana tarhana dedim. Pişirmeyi denedim. Tarhana bir türlü suda erimiyordu. Erimeyince ben de daha fazla tarhana ilave ediyordum. Sonunda tarhana pişti. Ancak sütlaç kıvamında bir çorba meydana gelmişti. Nezle ve gripten boğazı ağrıyan Cemil abi, çorbayı görünce çok şaşırıldı. Pirinç pilavı da tam lapa gibi olmuştu.

Hastaya güzel bir yemek hazırlama vaadi ile gitmişim. Güya hastaya bakacaktım. Ancak bütün hazırladıklarım çöpe gitmişti. Hastaya sıcak ve güzel bir çorba ve pilav yapamamışım. Her halde çok iddialı konuşunca böyle olmuştu. Ancak hasta, gördüğü yemekler karşısında gülmekten kendini alamamıştı.

Daha sonra benim evime geldiklerinde kahvaltı hazırlamışım. Orada hazır aldığım yemekler için, "Zeytini, peyniri, yumurtayı, domatesi ve salatalığı iyi hazırlamışsın. Bak bunları beğendim" diyerek dalgasını geçmişti. Çeşitli zamanlardaki toplantılarımızda çorba ve pilavımı, bütün arkadaşlara anlatmışım.

Baklava Meselesi

Yıl 1992. Mayıs ayı başları. Bir gün kat görevlisi, elinde zimmet defteri ile odama geldi. Zimmet defterinde adım yazılı idi. İmzamı aldı ve sarı zarfı teslim etti. Merakla açtım. Dönemin Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı ve Zorunlu Dersler Koordinatörü Prof. Dr. Ahmet ÇAKIR'ın imzası ile gelen bir yazı vardı. "Dokuz Eylül Üniversitesi'ne atamanız tamamlanmıştır. Bugüne kadarki çalışmalarınız için teşekkür eder, bundan sonraki görev yerinizde başarılar dilerim" gibi bir yazı vardı.

Doğal olarak yazıyı aldım ve Bölüm Başkan Yardımcımız ve çok sevdiğim Cemil Abi'nin yanına gittim. "Ooooo! Hayırlı olsun. Artık bunu kutlamamız gerekir. Erzurum'un en meşhur baklavacısından bir kilo baklava yememiz lazım. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi bölümünden, Türk Dili bölümünden ve Yabancı Diller bölümünden arkadaşlar da geldiler. "Baklava isteriz" sesleri koro halinde söylenmeye başlandı. O dönemde aracı olan arkadaş sayısı azdı. Yabancı Diller bölümünden bir arkadaş, "Benim araç var. Ben sana yardımcı olayım. Hadi gidip alıp gelelim", dedi. Baklavacıya gittik. Ben arkadaşına, "Bir kilo yeter mi?" diye sordum. "Yeter, yeter. Çok bile gelir", dedi. Aldık ve Zorunlu Dersler'e geldik. Yavuz ÖZDEMİR ile birlikte kaldığımız odada, baklava yendi ve bitti. Çaylar içildi. Sonra Türk Dili bölümünden Turan KARATAŞ, "Hocam, şu yazıyı görebilir miyim?" dedi. Verdim. Okudu ve yırttı. "Bu yazının görevi, burada son bulmuştur", dedi. "Neden yırttın?" dememe fırsat kalmadan işlem bitmişti.

O an anladım ki resmi yazı, zimmet defteri, toplanan arkadaşlar, hepsi bir şakanın araçlarıymış. Çok bozuldum. Hatta o anki kızgınlığımla konuyu, imzası taklit edilen Dekan Ahmet ÇAKIR'a iletmeyi düşündüm. Sonra, "Arkadaşlarım, bir kilo baklavamı yemişler. Bunun için Dekan'a mı gidilir? Helal, hoş olsun", dedim. Daha sonra öğrendim ki böyle şakaların ilk kurbanı ben değilmişim. Cemil Abi, benzer şakaları başkalarına da yapmış.

Ancak iş bu kadarla bitmedi. Bu iki olay, Cemil Abi tarafından yıllarca benim bulunduğum veya adımın geçtiği toplantılarda mutlaka anlatılmıştır. Bir Karadenizlinin ağzında Karadeniz fıkralarına dönüşmüştür.

1992 Mayıs ayı ortalarında Dokuz Eylül Üniversitesi'ne tayin yazım geldiğinde, gerçek mi, şaka mı diye inanmamışım.

Ev eşyalarını bir kamyonla gönderdim. Arkadaşlarla ve hocalarımla vedalaştım. Eşimle birlikte Erzurum Oto Garajından otobüse bindik. Tam ayrılmak üzereydik ki, Halit EKEN ve Cemil KUTLU, otobüsü durdurup araca bindiler. Bölüm adına aldıkları hediyeleri verip bizi uğurladılar. Yürekten birbirimizi kucakladık.

Resim-1:(Soldan sağa: Nurettin Gülmez, Fehamettin Yılmaz, Cemil Kutlu, Nizam Yılmaz)

Sonuç

Halit EKEN ile çeşitli vesilelerle bir iki karşılaşmıştık. Ancak Cemil KUTLU ile ÖSYM'nin bir toplantısı için Erzurum'a geldiğimde ve Prof. Dr. Selami KILIÇ'ın doktora öğrencisi Serkan ERDAL'ın tez savunmasında karşılaşmıştık. Son görüşüm bu oldu. Sınıf arkadaşım Prof. Dr. Selami KILIÇ ve doktora öğrencisi Serkan ERDAL, sevdiğim bir insanla son buluşmamıza ve son görüşmemize vesile olduklarını nereden bilebilirdim? Bu son görüşmeye vesile olan değerli dostum ve sınıf arkadaşım Selami KILIÇ'a çok teşekkür ederim.

Bütün güzel insanlar, iyi insanlar, kutlu ve mutlu insanlar gibi o da hayata erken veda etti. Geride bir kız, bir erkek evlat ve hoş bir seda bıraktı. Bu gök kubbenin altında hoş seda bırakan nadir insanlardan biri oldu. Cemil KUTLU, kendisinden önce gönderdiği eşine, sevgilisine ve Sevgililer Sevgilisine koştu. Adın gibi ahretin de güzel, soyadın gibi öbür dünyan da hayırlı ve iyi olsun.

Şair Bâki'nin de dediği gibi, "Bâki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş." Cemil KUTLU da hoş sedalar bıraktı, diye düşünüyorum.

Bir Rindin Ölümü: Cemil Kutlu'nun Ardından

Halit EKEN

Kartvizitindeki en anlamlı ve hak edilmiş unvanıyla "Cemil Hoca" Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi idi. Biri kız, biri erkek iki evladın biyolojik babası, sevgili Handeciğin sakallı dedesi, kocaman adamların "abisi", ergen delikanlıların can arkadaşı, hemen her öğrencisinin müşfik babası ve bilge hocası, kapısı her dem açık "gönül dükkânının" çaycısı, nihayet benim 35 yıllık "kadim dostum" idi.

Telefonum çaldığında "doğum günü çocuğuna" mahsus bir şımarıklıkla şu sözleri dinlemeye hazırlamıştım kendimi; "Hocaaamm... kutlar ellerinizden öperim." Ve daha birkaç hoş gidecek cümle. Bu defa haber yine iyi değildi. O anda bende ki acı, "öğrenilmiş bir çaresizlik halinde "Vayyy" deyiverdim.

Perde kapandı. Odam karardı. Beynimden kalbime bir komut gitti; "Motor!"

Altı buçuk sene öncesinde olduğu gibi arayan yine İsmail'di. Beni oldum olası hayran bırakmış olan metanetiyle “..... kaybettik” dedi. Böyle şaka olmaz diye mukabeleye fırsat vermeyecek kadar ciddiye. Mevzuya, otuz yıl kadar evvel gülmeceliğimize Aslı tarafından konulmuş olan “benimle tafa bulma!” Diye de tepki veremezdim. Zira tam da burada en az iki kişilik bir gülme efektine ihtiyaç vardı. Şimdi gülmenin ve güldürmenin hiç sırası değildi. “Peki, ama ölmenin sırası mıydı?” diye tepki verecek yüzlerce sevenin çıkacaktır. Ben orasını bilemem. Zira ölüm meleği kırk yıldır tırpanını bizim tarlanın gök ekinlerine sallayıp durduğundan beri ben bu “sıralı” işlere hiç burnumu sokmamaya dikkat ederim. Velhasıl tevekkül iç yakan bir hüznü yaşamamıza mani değil ki;

“Ağlarım, hatıra geldikçe gülüştüklerimiz”

Yazdan Kalan/Son Görüşmemiz

O alametten indikten sonra gündüzü akşamla, akşamı geceyle harmanladık. Vakit geceyi devirip de ben konak mahalline vardığımda, bendeki keyfi fark eden karşılayıcıım kapıyı açar açmaz neler konuştunuz ki diye sormaktan kendini alamamıştı. Ona “güzel şeyler” dedim yalnızca. Ben sizde biraz “güzel” olmuşum. Bunun son fasıl olduğunu nereden bilecektim.

Gerçi ben hep sende güzel, sen hep bende özeldin.

Son Yazışmamız:

 Cemil Kutlu	<i>Git(e)mesek de...Yaşanmışlıklardan rafine derin anılarımız, nemli toprağıyla özenle sarmallayıp orada bıraktığımız emanetlerimiz var.</i>
 Halit Eken	<i>Off demekle ah demek arasında kalakaldım. Anla işte...</i>
 Cemil Kutlu	<i>Denkjanjör bazen sadece "an"ı resmetmez.. Anla işte.</i>

Yağmur şehrinde bıraktığın mahzun makberine dair yazdıklarına bigâne kalamadım. Amma ne diyeceğimi de bilemedim.

Ara yerde kalmaklığımyi yine sen çözdün.

Hatırlar mısın? İki hafta kadar önce ortak bir sevdiğimizin bizi derin endişelere sevk eden bir trafik kazası ile ilgili haberi telefonda sana verdiğimde yüzünü buruşturduğunu tahmin ettiğim bir eda ile “vayyy” demiştin. Bu “vayyy”ı bu kadar erken ve dahi seninle ilgili olarak kullanacağımı nereden bilecektim ki.

Yirmi yıldır “eş durumundan” ki bu tabiri sen çok severdin tatile geldiğim o şehir artık “dost durumundan” bana hiç ama hiç gel demeyecek. Evet, biliyorum pek çok sevdiğim, saygı duyduğum arkadaşlarım var orada. Bu satırları onların hoşgörüsüne sığınarak kaleme alıyorum. Kaldı ki bu onların da bildiği, malumun ilanından başka bir şey de değildir.

Epey zamandır bir hal vardı başımda. Şiir ve musikinin harika terkiplerinden olan bir şarkıya gönlüm akıp akıp gidiyordu. Hatta laf aramızda sevgili şefimize, bir konserde “rast” gelirse bu eseri ben okumak isterim dahi demiştim. Ne zaman dingin ve sükûnetli iklimlere kaçmak istesem dinlediğim yegâne şarkı oldu desem yeridir.

14 Ocak günü akşama doğru okuldaki günlük işlerimizi tamamladıktan sonra, öncelikli olarak elli günlük suzinak ev ödevime bir kulak kabartayım dedim.

“Hasretle yanan kalbime yetmez gibi derdim...”

Çarçabuk üç tekrardan sonra gönlümün götürdüğü yerde karar kıldım. Koray Bey'den, Murat Bey'den, Meral Hanım'dan, Münip Bey'den ve nihayet Münir Bey 'den defalarca dinledim. Aman kimse duymasın bu dünyada yapmayacağı tek iş olan, bir şarkıyı söylemek şöyle dursun, eşlik bile etmeyecek sevgili Gürhan Korkmaz bile vokale niyetlendi. Sen Gürhan'ı biliyorsun. Ben demişsem ve Yücel bahsetmişse iyidir zaten. O senden “tanı(ş)madığım güzel insan” diye bahsederdi. Nereden bilsin bu şarkının sana gittiğini. O an için ben dahi bilmiyordum. Aslında hiç birimiz hiçbir şey bilmiyorduk. Münir Bey plak kaydından söylemeye devam ediyordu;

“Hafız'ın kabri olan bahçede bir gül varmış.

.....

Ölüm asude bahar ülkesidir her rinde,

Gönlü her yerde buhurdan gibi yıllarca tüter.

Ve serin serviler altında kalan kabrinde,

Her seher bir gül açar, her gece bir bülbül öter.”

Bir gün sonra benim doğum günüm, canım şımarmak istiyor deyip, yarın gelmeyeceğimi beyanla ayrıldım odadan. Nereden bilirdim ki 15 Ocak günü benim için doğum, senin için veda günü olacakmış. Tuhaf değil mi, aynı takvim günü seni ve beni bu defa doğum çengelini benim, veda çengelini senin attığın aynı paranteze alıverdi işte.

Dostum, arkadaşım, kardeşim, sırdaşım, ille de “abim”, (deruni anlamlar yüklediğin yazılarının meçhul muhatabı için kullandığın “çocuk” diye hitap edemem sana) ama son tahlilde küçük oğlum için kullandığım ifadeyi bir defalık ödünç alarak sana diyorum ki ADAM'ım! Sen şimdi bir KUTLU davete icabet ettin ve gittin. Ol vakit gelince, boynumuz kıldan ince.

Şu satırlar sana ait:

“Kadim bir öyküye göre, dağlar da altı zamirlidir.

...Ve zamanı gelince her zamir kendi atmaca uçurumuna yuvarlanacaktır”

Nihayet bizlere gelince; o gün sevdiklerinin pek çoğu oradaydık. Yağmur şehrinin ıslak toprağına bir emanet daha bırakıp döndük. Tekrar kavuştuğun yeni komşuna da selamlarımızı ilet lütfen. Biz sizden hep razıydık. Umarım siz de bizden razı olmuşsunuzdur. Allah Rahmetini üzerinizden eksik etmesin. Mekânınız cennet olsun inşaallah.

Hatime: Biraz muzip bir edayla önceki fasla bakıp “Halit'im gül kim, bülbül kim” der gibisin. Abi izinle ben artık çekiliyorum aradan. Anla işte...

Benim Annem, Onun Eşi Hastaydı...

Gürsoy SOLMAZ

Rahmetli Cemil Kutlu, arkadaşımı sonradan kendisinden öğrendiğim kadarıyla, akrabası olan bir otelde resepsiyonda çalışırken tanıdım. 80'li yılların başıydı. Meşhur Mumcular caddesinde *Oba Otel* diye bir otel vardı. Bir vesile Sarıkamış'tan Erzurum'a gelince, bir gece orada kalmıştım ve gece resepsiyondaki şahısla konuşup tanışmıştım. Bu şahıs Cemil Bey'di. Hatta hiç unutmam bana demlediği çaydan da ikram etmişti. Tarih bölümünde okuduğunu söyleyince, bir anda ortak tanışlarımız gündeme gelmişti. Çünkü ben o bölümden 7 - 8 yıl önce mezun olmuşum. Tanışıklığımızı ben böyle hatırlıyorum.

Daha sonra Atatürk Üniversitesi Tarih bölümünde keşişen yolumuz saygı çerçevesinde yıllarca devam etti. Sakin bir kişiliği vardı. Bence çok zeki biri idi. Çoğunun anlamakta zorluk çektiği olayları hemen kavrar ve tahlil ederdi. Benim açımdan ise beni anlayan iki kişiden biri o idi. Mizah anlayışı üst düzeyde biriydi ve de çok konuda malumatı vardı. Bazen söyleyeceği şeyleri sanki önemsiz bir şey söyler gibi, birazda kapalı cümlelerle anlatırdı ve de anlamayı da karşıdakine bırakırdı.

Haksız yere hakkımda açılan soruşturmanın tahlilini hem bana teselli vermek, hem de karşı tarafı tenkit ederek söyler; fazla da uzatmazdı.

Fotoğraf çekilmek isterse hemen ve rahatça talep ederdi. Vefatından bir ay önce odasına çağırılmış odasını ve oradaki birkaç gemi maketinin fotosunu çekirtmişti. Onun fotolarını çekmek benim de hoşuma giderdi. O da bu konuda gönüllü manken gibiydi. 1998'lerde bölümdeki tüm arkadaşların fotoğraflarını çekip odama asmıştım. Zamanla yanlış yapanları o köşeden kaldırıyordum. Geçen yıl fark ettim ki orada sadece Cemil Bey'in fotoğrafı duruyor. Ona değişik zamanlarda şiirler de yazardım. Çektiğim fotoları ve yazdığım şiirleri kendi odamda da teşhir ederdim ki hala bir kısımları durmaktadır.

Bazen benim yazdığım şiirleri tahlil de etmez değildi. Hatta bazen bir benim bazı mısralarıma cevap yazmakta zorlandığını

söylediği de olmuştur. Bölümde en samimi diyalog içinde olduğu İskender Yılmaz arkadaşımızdı; desem doğru olur. Bazen bir yönetmelik veya ders ücretleriyle alakalı müşkülümüzü hemen o hallederdi. Öğretmen okulundan mezun olduğu tavrından ve vakarından hemen anlaşılırdı.

Rahmetli eşi ile gayet iyi anlaşmıştı, özellikle balık yemek için sık sık davet ettiği bizlerin çokluğundan belli oluyordu. 2008 yılında onu ve eşini kampüsteki piknik yerinde hem foto hem de film çekerek belgelemiştim. Bu çekimleri kendilerine takdim etme fırsatım olmamıştı ama gel gör ki o yıl benim annem onun eşi ağır bir hastalığa düşer oldular. Zaten eşi de vefat edince o film ve fotolar bende birkaç yıl kaldılar derken 2012 de bir vesile kendisine takdim etmiştim. 2008 yılı içinde eşi için gerekli olan ilik vs gibi şeylerin bulunduğu, bu işin Erzurum'da yapılacağı umudu ile bozulmuş keyfi yerine gelmiş ise de bu keyif uzun sürmemişti. O yılın Haziran ayında durumu ağırlaşan annemi İstanbul'a Çapa Hastanesine yatırmış idik. O günlerde oradan gelen haberde annemin durumu vahim idi ve acilen gitmem gerekiyordu. Bunu düşünüyorken rahmetli Cemil Bey hocam ile salonda rastlaştık. Koluma girerek dedi ki:

-Abi! Benim Çayeli'nden gelecek misafirlerim var. Onları bu cumartesi Sarıkamış'a sen götürür müsün? Malum hanım hasta, ama bu ara durumu ciddileşti buradan ayrılmam doğru olmaz.

-Benim de annem hasta, beni çağırıyorlar.

Diyemedim. Olur dedim.

Böylece Çayeli'nden yola çıkan vatandaşlarımızı 14 Haziran 2008 Cumartesi günü Erzurum'da karşılayıp, Sarıkamış'a götürme rehberliğini yapmak bana nasip oldu. İki otobüsle şehit mezarlarını görmeye gelen misafirlerle Eski (Yukarı) Sarıkamış yolundaki, Sarıkamış şehitliğini ziyaret ediyorduk. Ziyaretçiler Kur'an okuyup dualar ettiler. İyiki öyle yapmışım. Yolculukta Sarıkamış şehit yakını bu vatandaşlarımızın bilgilerini kayda alarak sonradan "Çayeli'nden Sarıkamış'a" kitabını yayınladım. Daha sonra eşi vefat edince eğitim fakültesi öğrencileriyle bir hafta sonu araba kiralayıp başsağına Çayeli, Sırt köye gittik. Çok hoşuna gitti. İşte o gün biz orada iken annemin durumunun ağırlaştığı haberini Cemil Bey hocam, bana söyledi. İbrahim Aykun arkadaşımız Cemil Bey'e gideceğimi biliyordu. Cep telefonu kullanmadığımdan Cemil Bey hocama

telefonda annemin acil hasta olduğunu, söylemiş. Kısaca ben öğrencileri Trabzon'a kadar getirip, kendim oradan uçak ile İstanbul'a annemin yanına gittim. Birkaç gün kalıp geldiğimde kendi fakülte öğrencilerimle gitmediğim o ziyaret için "soruşturma" tebligatı aldım. Eee paralel yönetim ta o zamanlarda varmış ta bizim haberimiz yokmuş. Neyse o da başka terane.

Eşi vefat edince ben evleneceğini düşünerek birkaç defa ağzını aramıştım; ama gel gör ki rahmetli Cemil Bey hiç de öyle bir şey düşünmediğini kibarca söylemişti. O ara biraz zayıflamıştı ama hızla kilo da almaya başlamıştı. Sanırım günde bir paketten fazla da sigara içiyordu.

17 Ağustosta büyüdüğü yaşadığı anılarının dolu dolu geçtiği "Isırlık yaylasını" anlattı. Ben o heyecan ile Isırlık yaylası diye bir şiir yazıp kendisine takdim ettim çok beğenmişti şiir şöyledir;

Isırlık'in yaylası, kara duman leğeni,

Isırlığı görenler hayran olup beğeni,

Deden anlatmış doğru, Çavuş Nene yaşamış

O anlar gönlünde "haydi yaz!" demiş seni...

Zirvesi karlı ama çam ağacı yakası,

Isırlık başka hoştur, başkadır fikayası...

Kaçkar'dan güneş çarpar Isırlığın döşüne,

Renklerin tonu beni, sarmalar günden güne,

Bu yaylada yaşadım ve ayrıca şahidim;

Hafta, ay, yıl... Zamanın yıllara dönüşüne...

Karadeniz'de yüzer yalnızlığın takası,

Bu yüzden kara duman Isırlığın şakası.

Oy Isırlık zirvende bulut, duman, kar senin,
Uhrevi bir sevdıyla, el açmış çamlar senin,
Kaçkarlar alev olur; gün batımı zamanı,
Saklı kalmış anılar ve nelerin var senin.

Seccade sermeliyim gönlümün yokken yası,
Yuymalıyım ruhumu yitmeden alakası.

Aradan on gün kadar zaman geçmişti ki:

2010 yılının 28 Ağustosunda büyük ihtimal vefat etmiş eşi için bir şiir yazmış. Belli ki içine sinmemiş... Bana facebook mesajdan "Hocam son bağlantıda ilk yorumda bir şiir var. Görüşlerini alayım," demişti. Bu şu demektir;

Siiri oku, düzelt veya düzgününü yaz.

Ben bu isteğe karşı o yazılanları okuyup şu şiiri yazıp yolladım.

Ayrılık; yollara bakmaklığımdır.
Uzakta değilsin yakınımdasın,
Hasreti, özlemi, senle kalbimi,
Hem hal eylemişim, dinelmez yasın.
Hayalen gülümse, dinle kalbimi,
Duruşun, gülüşün hoş siluetin,
Şöyle bir nebzecek unutmadığım,
Erken yolculadım, çok erken gittin.
Yangın var yanmakta sırça köşklerim,
Varlığımıza cevap yanmaklığımdır.
Yolcu menziline ayrılık derim,
Ayrılık yollara bakmaklığımdır.

Her yanmak bir alev bin alazladır,
Her gidiş ayrılık... Oysa ayrılık,
Ölümden bir dirhem daha fazladır.

Bu şiiri Cemil Bey'in o isteği üzerine eşini ima ederek yazmış ve kendisine de iletmişim. Sonra Temmuz 2016 da yayınlanan "Ceblek" isimli şiir kitabımın ilk şiiri olarak yayınladım ve kendisine de o kitaptan takdim ettim. Bu "Çayeli'nden Sarıkamış'a" kitabından sonra Cemil Bey'in sebep olduğu ikinci kitabımdı.

Vefatı ağustosta Çayeli'ne yağmış kar etkisi bıraktı bende. Hala o etki devam etmekte... Bu öğretim yılında "Türk İslam tarihinden ilginç olaylar" diye bir ödev vermişim öğrencilere. Uygun zamanda kitap yapacaktık. Cemil Bey vefat edince kitabımızı onun anısına olarak yayınlamayı uygun gördüm. Biraz uzadıysa da onun adına hediye olarak kitabımızı yayınladık. Onun vesile olduğu üçüncü kitabım böylece vücuda geldi. Önümüzdeki yıl meşhur doktora tezini yayınlamayı düşünüyorum. Onun zamansız ölümü zamanın göbeğinde güzel anılar bıraktı. Üzüleni çok oldu; rahmet okuyanı da...

Ben de o vesile birkaç şiir yazmış bulundum. Ölüm haklıdır. Evet... Benim açımdan hakikatli bir insandı. Daima onun doğruyu konuşacağını bildiğim için güvenirdim de... Çünkü O'nun hakikatten başka yalan ve iftira yollu şeylere meyletmediğini biliyordum.

Ramazanda okey ortaklığımız, okulda çay arkadaşlığımız, şiir ve değişik yazılarda al-verimiz bitti... Benim açımdan bitmeyen şey, onun adını da dua listeme ekleyip her gece dualarımda okuduğum olmasıdır. Nur içinde yatsın inşallah...

Gerek anne ve gerekse baba tarafından Sarıkamış şehit torunu olan Cemil Kutlu'nun konu ile ilgili ifadesi:

Çayelili Ahmet Çavuş

Ahmet Çavuş, benim anne tarafımdan anne dedemin üvey abisidir.

Ahmet Çayeli'nin Sırt Köyünden olarak Birinci Dünya Harbi'nde Onuncu Kolordu bünyesinde savaşa katılmıştı. Onuncu Kolordu cebri yürüyüş ile Sivas tarafından Erzurum'a doğru yürüyerek gelmişti.

Erzurum'da, Ahmet'i birliğinde gören Çepni oğullarından iki köylüsü tebdil-i hava olarak memlekete gelmişlerdi. Bu iki asker, haliyle köylerinde Ahmet'in babası Şaban Efendi'ye,

-Ahmet'i Erzurum'da gördük; pejmürde halde ayağındaki çarıklar yırtıktı. Demişlerdi.

Şaban Efendi, köydeki medresede öğrenci okutur, ilimle uğraşır, dini ve ilmi bilgisi mükemmel birisiydi. Fakat oğlu Ahmet'in ayağında çarık olmadığı veya olan çarığının da perişan vaziyette olduğu haberi üzerine tedirgin olmuştur. Tez elden oğlu için bir çift çarık yaptırıp, o şartlarda Erzurum'a doğru yola çıkmıştır.

Köydekiler her ne kadar

-Sen hocasın, gitme! Vs. demişlerse de o kendisine bu teklifte bulunanlara;

-Hey gidi uşaklar Urus gelirse ne cami, ne hoca, ne talebe kalır. Her şeyi tarumar ederler. Birilerinin buna dur demesi gerekir. Diye cevap vermiştir.

Gel gör ki, Şaban Efendi yolda rahatsızlaşmış ve Aşkale'de ulaştığı bir camide vefat etmiştir. Şimdi yerine yenisi yapılmış olan o camiinin bahçesine gömülmüştür. Çarıklar muhtemel ki yerine ulaşmamıştır.¹

Buradan sonrası Ahmet'le alakalı bilgilerimiz Allahuekber dağının sisleri gibi karanlık... Allahuekber Dağlarını aşmak isteyen Onuncu Kolordu içinde Ahmet de vardır. Akıbet meçhul... Ama Rize'deki askerlik şubesindeki kayıtlarda Ahmet Çavuşla alakalı olarak "kayıp" yazmaktadır. Tüm aile, Ahmet bir gün gelecek diye daima beklediler. Yıllar yıllı bu bekleyiş devam etti. Öyle ki Çavuş nine diye tanıdığımız Ahmet'in annesi, evdeki gelinlerin çocuklarını

¹Sarıkamış için çok asker gerektiği en baştan biliniyordu. Gerçi teçhizat eksikliği vardı ama Enver Paşa askerlerin ayaklarını görünce Kafkasya da iyi şeyler bizi bekliyor diyecektir. Çarığı olmayanlar ayaklarına çaput ve benzeri şeyler sarıyorlardı. Bugün yapılan heykellerde askerlerimizin ayaklarındaki çarık değil de dizlerine kadar çıkan çizmeler gibi gösterilmektedir. O tarz çizmeler Rus askerlerinde vardı.

beşikte sallarken, onlara ninni söyleyişinde hep oğlu Ahmet'i anarak söylerdi.

Ben Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde öğretim üyesiyim. Bu sebeple çalışmalarım hep Sarıkamış Şehitleri üzerine olmuştur. Yaptığım çalışmaların birinde rastladığım bir belge esirlerin hakları ve Rusların uyması lazım olan hususları vurguluyordu. Bu belgenin altında Ahmet bin Şaban Rize yani Rizeli Şabanoğlu Ahmet Çavuş adını ve imzasını görünce çok şaşırdım. Acaba bu benim bahsettiğim Ahmet Çavuş muydu? Bilmem ama bu kadar tesadüf de olur mu? Bilmem. Babası Şaban Efendi ve oğlu Ahmet bu uğurda, bu şekilde vatan uğruna isimsiz ve kefensiz mezarlara gömülmüşlerdir.

Ahmed'in annesi Çavun Nine ve Şaban Efendi'nin medresede kullandığı mühür.

Bu Yaptığın Oldu Mu?

Sevdiğim dostumdun unutmam seni,
Günler, aylar hatta geçsede yıllar.
Felekler arasa, bulsa da beni,
Çıkar mı hatırdan o tatlı diller?

Sarardı mı benzin, çehren soldu mu?
Ölüm şerbetiyle vaden doldu mu?
Söyle şimdi bu yaptığın oldu mu?
Bu kadar çabuk mu ayrıldı yollar?

Ecel peşin hüküm yazıp gelmiyor;
Olmadık zamanda kızıp gelmiyor;
Hayat artık daha cazip gelmiyor;
Ümitler boş çıktı, Boş çıktı fallar...

Ule balam! Bu ne yaman dert imiş,
Aşk olsun yıllara, derde mert imiş,
Cemil'in dostluğu muhabbet imiş,
Muhabbet bağında kırıldı dallar...

Artık bundan sonra gamlı, yaşlıyım,
Güvenip sırtımı kime yaşlıyım,
Kime ses vereyim, kimi sesliyorum?
Çarem yok... Çaresiz sarardı güller...

Elveda Cemil...(El-Hükmü-Lillah)

Feleğin ısrarı yerini buldu.
Gül benzin al rengi vakitsiz soldu.
Dediler ki: Cemil bu sabah öldü
Ah Cemil var mıydı isteğin arzun
Vile balam demek böyleymiş yazın...

Her ölüm erkendir mühletsiz olur.
İnsan bu, uçarken kanatsız olur,
Feleğin icrası senetsiz olur,
Ah Cemil, Cemil ah susmalı artık...
Feleğe bir zaman küsmeli artık...

Gürsoy SOLMAZ

Hatıralarımdaki Cemil Kutlu

Hasan GEYİKOĞLU

Merhum Cemil KUTLU ile arkadaşlığımız, hukukumuz, üniversite öğrencilik yıllarımıza kadar eskiye gider. İkimiz de şimdi görev yaptığımız Tarih Bölümü'nde öğrenim gördük. Ben üniversiteye 1977 girişliyim. Biz birinci sınıftayken 37 arkadaş idik; 32 kişi mezun olduk (9181). Biz ikinci sınıfta iken (1978-1979), Cemil KUTLU ve dönem arkadaşları birinci sınıfa başladılar; bölüm arkadaşı olduk.

Tarih Bölümü 1972 yılında kurulmuş. Bizim öğrencilik yıllarımızda Bölüm'de hoca sayısı oldukça az idi¹. Hoca sayısının azlığı dolayısıyla derslerimizin çoğunu bir üst sınıf veya bir alt sınıf öğrencileriyle beraber (birleştirilmiş sınıf usulü) görürdük.

Bizim öğrencilik yıllarımız (1977-1981), 12 Eylül (1980) öncesi olaylarıyla geçti. Sağ-sol öğrenci olayları çoğunlukla fakültelerde ve kampüste meydana gelirdi. Bazen taşlı sopalı, bıçaklı silahlı olaylar da olurdu. Dersler aksar, bazen fakülte/ler tatil edilirdi. Olaylar doğrudan veya kampüsteki, şehirdeki olayların aksetmesi olarak, yurtlarda da meydana gelirdi.

Cemil KUTLU, Rizeli idi. Bu münasebetle kendi yakın arkadaş grubu da hep Karadenizli idi. Kendisi öğrenci yurtlarında kalmadı. Karadenizli arkadaşlarıyla kiralık bir evde kaldılar. Bir dönem de, sahibi Trabzonlu olan bir otelde kaldıklarını hatırlıyorum. Bu nedenle Cemil ve ev arkadaşları olaylardan yurttan kalanlar kadar etkilenmediler.

¹Biz öğrenciyken profesör unvanlı hocamız olmadı. O yıllarda Bölüm hocalarımız: Bölüm Başkanı, Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU (merhum), Doç. Dr. Gökâl TÜRÜKOĞLU (merhum), Doç. Dr. Coşkun ALPTEKİN (merhum), Doç. Dr. Enver KONUKÇU (emekli), Doç. Dr. Mustafa Çetin VARLIK (emekli), Ass. Dr. Dündar AYDIN (merhum), Ass. S. Selçuk GÜNAY (halen Bölüm'de en kıdemli hocamız), Ass. Şahin UÇAR (emekli) idiler. Ayrıca, ders okutmayan asistanlar (şimdiki unvanla, araştırma görevlisi) da vardı.

Cemil KUTLU, sınıf arkadaşı grubuyla ya koridorda ya da öğrenci kantininde ders saatini beklerler, son dakikada grupça sınıfa girerlerdi. Genellikle arka sıralarda otururlardı. Bazen onlar sınıfa girerken, dersin hocası onlardan önce gelip kürsüye çıkmış olurdu. Bunlardan Enver KONUKÇU hoca, bu geç girenlere, bazen özellikle Cemil'e takılır, şakalı laflar söylerdi.

Nihayet, 12 Eylül 1980 askerî darbesi gerçekleşti. Sokaklarda, üniversitelerde, fabrikalarda anarşi, terör, işçi-öğrenci olayları bıçak gibi kesildi. Bu tarihte ben dördüncü sınıftaydım. Herhangi bir olay olmadan mezun oldum (1981). Ertesi yıl da Cemil ve sınıf arkadaşları mezun oldular. Mezuniyetten sonra çoğumuz askere gittik. Bazı arkadaşlarımızın öğretmenlik ataması yapılmış; önce öğretmenliğe başladılar.

Ben askerliğimi tamamladıktan sonra Bingöl'e öğretmen atandım. Öğretmenliğim sırasında, mezun olduğum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi okutmanı almak için imtihan açmıştı. Erzurum'a gelip imtihanlara girdim (Mart 1984). Aynı imtihana Cemil de girdi. İmtihana giren 25 kişiden yazılı ve mülakatı kazanıp okutmanlığa atanmaya hak kazanan 4 kişi idi: Ben, Cemil, Tülin ERTUĞRUL (sınıf arkadaşım idi. Şimdi emekli), Halit EKEN (Bölüm'ün 1983 yılı mezunlarından idi. Halen Bursa Uludağ Üniversitesi'nde görev yapıyor). Bu üç arkadaşımın kısa sürede atamaları yapılmış; hemen göreve başlamışlar. Ben, Millî Eğitim Bakanlığı kadrosunda öğretmen olduğum için Bakanlık'tan muvafakatimin çıkması ve Üniversiteye atamamın yapılması uzun sürdü. Birtakım teşebbüslerden sonra ancak Mart 1985'te okutmanlık görevime başlayabildim. Böylece, öğrencilik arkadaşlarımızla şimdi mesai arkadaşı olmuştuk.

Ben göreve başladığım sıralarda Cemil evli idi ve altı aylık bir kızı (Aslı. Şimdi öğretmen) vardı. Ben göreve başladıktan sonra, Üniversite'nin öğretim elemanı ihtiyacı dolayısıyla yeni Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi okutmanı arkadaşlar alındı².

²Yurdanur KEMERLİOĞLU (emekli), Nadiye TURAN (halen Üniversitemiz Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde göreve devam ediyor), Yavuz ÖZDEMİR

Atamamın geç yapılması ve göreve başlamam dolayısıyla Cemil ve diğer arkadaşlar, “bunu kutlayalım” dediler. Ne yapsak, nasıl “kutlasak” derken, balık yemeğinde karar verdik. O zamanlar şimdiki kadar nezih ortamlı lokanta, kebabçı yoktu; balık lokantası hiç yoktu. Gidip Erzincankapı Caddesi üzerindeki Erzurum'un tek balıkçısından iki büyük (3 kg.) kefal balığı aldım. Cemil'in evine gidip eşi Hamide yengeye bıraktım³. Akşama fırında balık pilaki yapmış. Ben, Fahamettin, Halit, tatlımızı da alıp Cemil'in evine gittik. Yemeğimizi yiyip, Rize kalitesinde çayımızı içip sohbet ettik.

Cemil KUTLU daha önce öğretmenlik de yapmıştı. Bu münasebetle hayat okulu ve meslekte bizden tecrübeli idi. Okutmanlık dönemimizde, eğitim-öğretimle, idarî işlerle ilgili birçok şeyi Cemil'e danışır, bilgi ve yardımını alırdık. Görev yaptığımız birim, Rektörlüğe bağlı Zorunlu Dersler Koordinatörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü idi. Bölüm başkanımız, eski hocamız Dündar AYDIN idi. Başkan yardımcısı da Cemil idi. Dündar hoca, dersler, sınavlar, yazışmalarla ilgili meselelerde bazen sinirli olur, fevri davranırdı. Cemil, hocayı bilgilendirir, yatıştırır ve meseleyi hallederdi.

O yıllarda Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi derslerinin ders kitabı yoktu. Rektörlüğün talimatı ile ders kitabı yazılmasına karar verildi. Okutmanlar arasında konu paylaşımı yapılarak, ortaklaşa ders kitabı hazırlanması kararlaştırıldı. 1992-1993'lere kadar zorunlu ortak dersler fakültelerin dört yılında da okutuluyordu. Birinci sınıfların ders kitabını yazma işi Cemil ile bana verildi. En baştaki giriş konularından Cumhuriyet'in ilanına kadarki Kurtuluş Savaşı dönemini ikimiz hazırlayacaktık. O yıllarda şimdiki kadar kitap, kaynak yoktu. Aylar süren araştırma, derleme çalışmalarından sonra kitap müsveddemizi hazırladık. Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı ve Rektör

(halen Kâzımkarabekir Eğitim Fakültesi'nde görev yapıyor) ve Fahamettin YILMAZ (merhum).

³Hamide yenge, halim, selim, çok muhterem bir hanımefendi idi. Güzel yemek yapardı. Çeşitli vesilelerle ekmeğini, yemeğini yemişizdir. Uzun süren bir hastalıktan sonra 16 Mayıs 2009 tarihinde vefat etti. Cenazesi, Rize - Çayeli ilçesindeki köylerine götürülüp aile kabristanına defnedildi. Kendisini saygı ve rahmetle anıyorum.

adına Zorunlu Dersler Koordinatörü olan Prof. Dr. Ahmet ÇAKIR'ın izni ve Türk Dili Bölümü Başkanı Yrd. Doç. Dr. Recep TOPARLI'nın (şimdi Cumhuriyet Üniversitesi'nde Prof. Dr.) yardımıyla, Fakülte matbaasında 600 adet basıldı (1991). O yıl öğrencilere satılıp mevcudu tükendi. Yeni baskısı da yapılmadı. Sonra bu tip kitaplar büyük şehirlerdeki üniversitelerin öğretim elemanlarınca da hazırlanıp yayımlandı ve piyasada çoğaldı. Ortak kitabımızın bilgisayar çıktısının aslı, Tarih Bölümü Cemil KUTLU Kitaplığı'ndadır.

Cemil KUTLU, çok okuyan birisiydi. Daha üniversite öğrencisiyken dergi ve gazetelerde yayımlanmış makaleleri vardı. Üniversite öğrenciliğinden önce ilkokul öğretmenliği de yapmış. Tarihin hemen her alanında bilgisi vardı. Güldüğü, şakalaştığı olurdu, fakat çoğu zaman ciddi ve vakarlıydı. Yüksek sesle konuşmazdı. Karşısındaki, öğrenci veya küçüğü bile olsa azarlar gibi davranmazdı.

Arkadaşımız Cemil KUTLU ile ilgili, kısa zamanda not edebildiğim hatıralarım bundan ibarettir. Kendisine ve muhterem eşine Allah'tan rahmet niyaz ederim. Mekânları cennet olsun.

Korkma! Ver Bardağını

Cemal AYDIN

Cemil Kutlu hocamla ilk karşılaşmam bir yılı aşkın bir süre zarfında mülakat sınavı vesilesiyle bana sormuş olduğu sorularla oldu. O gün kendisi hakkında bana baktıkça içimden geçirip dile getiremediğim düşüncelerimi okumaya çalışıyor hissine kapılmıştım. Daha sonra öğrencisi olup kendisinden doktora dersleri almaya başlayınca kendisini tanımak için yeterli zamanı kazanmış oldum. Öğrencilerinin ona Şirin Baba dediklerini öğrendiğimde ise bu ifadenin çizgi film karakterinden ziyade içten, cana yakın ve samimi babalığımdan kaynaklandığını düşündüm.

Dersler başlayınca odasına girdiğimde kendine has özel demleme çayından ikram ederdi ve hem ilmi bir ders hem de kırk yıllık arkadaşınla samimice muhabbet eder gibi dersin akışına kapılır giderdim. Çayım bittiğinde ise *“korkma! ver bardağını nasılsa atandığında ikram ettiklerimi geri alacağım”* derdi. Bu sözü söylemesi elbette çay için değildi diye düşündüm zira beni akademik anlamda yetiştiriyordu ve bir gün ortaya bir eser çıkardığımda işte bu ona dönüşü olan güzel bir ikram olacaktı. Bu sebeple içimi büyük bir heyecan kaplar bir gün gururla kendisine yazdığım ilmi bir yazıyı göstermeyi hayal ederdim. Maalesef kendisine gösteremedim ama bu vesile ile onun için yazmış olmanın gururunu yaşıyorum.

Cemil Hocamın vefat haberini duyduğum anı hatırlıyorum. Asla inanmak istemediğim o an sanki hayatımın her evresinde bulunmuş o büyük insanı çok değerli bir yakınımı kaybetmişim. Bu haberi öğrendiğimde okul tatildi. Bense dersler başladığında tekrar onu görmeyi hayal ediyordum. Koridorda onun odasına doğru yürürken ise tarifsiz duygulara bürünmüştüm gerçekte yüzleşmek zor gelmişti. Fakat Atatürk Üniversitesi yönetimi ile Tarih Bölümünün değerli hocaları Cemil Hocamın odasını onun adıyla yaşatmaya devam ettiler. Bu bir nebze olsun insanın yüreğine su serpiyordu. Yine o güzel insana armağan edilecek böyle bir eserin ortaya çıkartılmasında emeği geçen herkese yürekten teşekkürlerimi sunarım.

İzmir Trt Belgesel Ekibi Tarafından “Bilinmeyen Tarihimiz: Cehennem Adası Nargin” İsimli Belgesel İçin Sayın Cemil Kutlu İle 12-15 Mayıs 2015 Tarihleri Arasında Yapılan Röportaj:

Prof. Dr. Bingür Sönmez (BS); Cemil Hocam, 22 Aralık 1914 - 5 Ocak 1915 tarihleri arasında Sarıkamış'ta çok büyük bir savaş yaşandı. Bu savaş 90. yıl anma törenlerine kadar üstü örtülü olarak konuşulmuş, konuşulurken de bir dram, bir zavallılık olarak sunulmuştur. Ama 90. yıl anma törenlerinden sonra olayın kahramanlık boyutu ortaya çıktı. Ben hep şunu merak etmişimdir. Savaş bitti sonra ne oldu? Esirler ne oldu, yerli halkın başına neler geldi. Bu konudaki ilk çalışmayı sizin çok değerli tezinizde gördüm ve size bir Sarıkamış şehitleri gönüllüsü olarak hep minnet duydum. 1997 yılında yaptığımız bu tez çalışması esirlerin akıbeti konusunda yolun başlangıcı olmuştur. Çalışmanızda görüyoruz ki korkunç bir sivil katliamı var. Sarıkamış'tan sonra Ruslar tarafından sivil halka çok büyük bir tehcir uygulanmış. Açıkça görüyoruz ki; 12 yaşından 85 yaşına kadar olan sivil erkek nüfusun tamamı tehcir edilmiş. Bardız benim dedemin köyü. Bu köyden gidip dönen Fettah Şenocak, Rifat Şeki gibi isimlerden ben bu dramı çocukluğumdan beri biliyordum. Ama bilimsel platformda, yazılı olarak bu dramı sizin eserinizden büyük bir üzüntü ile izledim. Son bir - iki yılda bu konuda bir iki kitap çıktıysa da eminim sizin değerli eseriniz onlara kaynak olmuştur.

Bize lütfen anlatır mısınız? Osmanlı geri çekildi, o sivil halk ne oldu, asker esirler ile sivil esirler arasında ne fark vardı?

Dr. Cemil Kutlu (CK);

Teşekkür ederim hocam. Aralık1914/Ocak 1915 için askeri safhası Sarıkamış'ta yaşandı. Ancak orada bitmedi. Bizzat şahit olduğum kadarıyla şu ifadeleri kullanabilirim. Anadolu'da pek çok evde, pek çok ailede o dram devam etti. Demin isim verdiniz, benim kuşağım Osmanlının son kuşağın temsilcilerinin, son yıllarını görmeye, onları dinlemeye yetti. O dramları dinledim. Şunu açıkça ifade edeyim. Belki benim ilkokul yıllarım imparatorluk coğrafyasının ki Sarıkamış da bunun içerisinde çeşitli kesimleri Kut-ul Amare, Çanakkale veya Galiçya'yı o yıllarda eski savaş esirlerinden dinledim. Ölüm ve hastalık motifleri gizliydi anlattıkları hikâyelerde. Belki biraz ürktüm. O yaştaki bir çocuk için çok iç açıcı

öyküler değildi bunlar. Ama bir şeyi itiraf edeyim; Bendeki ilk vatan kavramı bu öykülerde oluştu ve giderek bazı şeyleri yeni yeni anlamaya başladım. Müsaade ederseniz küçük bir şey araya sıkıştırayım. Dedemin ağabeyinin Sarıkamış'ta yitirdiğimizi bilirdik. Aslan gibi bir delikanlı imiş, çavuşmuş, bir daha dönemedi. Ağabeyisin gittiğinde dedem kundaktaymış. Sonra din görevlisi olan babasının gittiğini biliyoruz. Dedem hava değişimine gelen arkadaşlarından, iki oğluyla ilgili gelen haberlerde; *"Ayağındaki çarıklar çaputlar paramparça ve çok perişan durumda"* diye öğrenince baba yüreği dayanamayarak bir çift çarıkla Sarıkamış'a gitmek üzere yola çıkıyor, fakat Sarıkamış'a ulaşamıyor. Yani o da, çarıkları sahiplerine ulaştıramadan Aşkale civarında şehit oluyor. Bizim aile yıllarca Ahmet Çavuşu bekledi. Benim beşiğimi sallayan ninemin, onun üvey annesi çavuş ninemin veya aileden herhangi birinin beşiğini sallarken Ahmet'im Ahmet'im diye ağıt yaktığını hatırlıyorum. O zamanlar pek anlamamıştım fakat bazı şeyleri idrak eder hale geldikten sonra bende vatan kavramı oluşmasına vesile oldu. Sonradan anladım ki çok büyük bir dram yaşanmış bu sadece Sarıkamış da değil Sarıkamış sadece başlangıç noktası ama bütün Türkiye'yi, bütün aileleri yakan bir ateş yanmış orada.

BS; Hocam, Sarıkamış bize hep 15 günlük bir meydan muharebesi olarak sunulmuş. Aslında Sarıkamış Birinci Dünya Savaşı'nda açılan ilk cephe. Bizim aslında 4 yıl süren Kafkas cephesini konuşmamız gerekmez mi. Behiç Bey anıları Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlandı; 4 yıl süren Kafkas cephesinde 600 bin kaybımız var diyor. Şehidiyle, esiriyle, hastasıyla, yitiğiyle 600 bin kaybımız var. Bir Çanakkale'yi düşününüz; en yüksek rakam 225-250 bin yitik. Osmanlının on iki milyon nüfusun sadece dört milyonunun erişkin nüfus olduğu gün ülkede Sarıkamış ta yitiği olmayan aile kalmamış. Ayrıca asker kaybının yanında sivil kaybını hiçbir zaman öğrenemedik. Benimde bu drama yakınlığım ailemden sivil yitikler nedeniyledir. Babamın babası olan Karahasan dedem 3 yıl Harkov'da esir kalıyor. Onların en büyük şansı bizim köyden gidenler çoğunlukla Harkov'da bulunuyor ve esaret bittikten sonra yürüyerek dönüp gelmeleri daha kolay oluyor. Sibirya'ya veya Vladivostok a sürgün gidenlerin dönme şansları daha az. Hasan dedem ve dört kardeşi esaretten dönüyorlar ama bir kardeşi oğluyla beraber esarete yaşamını

yitiriyor, bir kardeşinin oğlu da esaretten sonra evlenip orada kalıyor. Bugün bir araştırma yapılırsa oralarda sayısız akrabalarımız var.

CK; Hocam eski belgelerde şu ifade kullanılıyor tahayyül edip kalanlar yani ehlileşmiş, yerli olmuş; bunların sayısını bilemiyoruz. Hatta şöyle söyleyeyim 1920 yazında bir Japon gemisiyle (Heyamola) gelen esir sayısı 1018 kişi fakat yolcu sayısı 1030 dur. Bunun 12 tanesi bizim esirlerin oradan evlendikleri hanımlardır. Bir de eşlerini getiremeyenler var elbette. Bu da dikkate alınması gereken bir durumdur ama esas dram mezarı bile olmayanlardır.

BS; Hocam esirlerin nakliye edilişleri sırasında büyük dramlar yaşanmış, mezarı olmayanlar derken sanırım yolda ölenleri, istasyonlarda cenazeleri alan Azerilerin, Tatar Müslümanların katkılarını lütfen bize anlatır mısınız?

CK; Sarıkamış'ta Ruslara esir düşen 15 bini aşkın esir olduğu kabul edilir. Dokuzuncu Kolordu Komutanı İhsan Paşanın ifadesi dikkate alınırsa bunun 2-3 bin tanesi Selim Düzlüğünde kar deryasının üzerinde donmuştur. Bunlar bilerek nakil sırasında orada bırakılmıştır. Bunların içerisinde hasta, yaralı var vesaire, o dondurucu soğukta terkedilmiştir. Daha sonra sorguları yapıp bir esaret numarası alanlar şanslı. O arada ne oldu bilmiyoruz. Yani cephe gerisine götürülen esir kabilelerinden ne kadarı kurşuna dizildi veya başka ne şekilde imha edildi onu bilemiyoruz. Ama esaret numarası alıp, 1907 Lahey anlaşmalarının savaşı insanileştiren anlaşmalar gereği, savaş esirleri hukuku korumasına girmiş olacaktı fakat sivil esirler bu korumanın dışında kalmıştır. Sarıkamış'tan Kars'a, demir yoluyla, Rusya'nın iç noktalarına, askeri birliklerin boşalttığı karargâhlara, kışlalara gönderilmişlerdir. Krasnoyarsk mesela bunlardan biridir. Nitekim büyük bir kısmı Krasnoyarsk civarına gidiyor. Bu nakiller sırasında hastalıktan büyük bir kısmı eleniyor. O günün şartlarında tepluska denen hayvan vagonları, balık istifi olarak dolduruluyor. Bu arada Tifüs hastalığı başlamıştır. Yola çıkarılanlar hiçbir karantinaya tabi tutulmamış, içeriye def-i hacet için fiç gibi bir şey koymuşlar, vagonların kapıları dışarıdan çivilenmiş, aç susuz 3 gün açılmayan vagonlar var. Samara'da açılan vagonlar var. Orada doktor raporları var. Bir

tanesi diyor ki “*Kapı açıldığında insanlığımdan utandım. Düşünün 60-70 kişilik bir vagon, insanlar istif şeklinde, çoğu ölmüş. Ölenlerin arasında bir tane sağ bulduk, fakat yüzüne bakınca dünyadaki bütün hastalıkları ve bütün dramları okudum*” diyor.

BS; Hocam ilk nakillerde karantina yoktu diyorsunuz. Ama Ruslar o felaketi görünce daha sonra Hamamlı Köyünde bir karantina kampı oluşturdular. Biraz da Hamamlı kampındaki dramlardan bahsedersiniz?

CK; Sayın hocam Nikolski'nin Sarıkamış adlı kitabında bunun itirafı vardır. Diyor ki; “*Türk esirler arasında tespit edilemeyen bulaşıcı bir hastalık mevcuttur*”. İlk gönderilen kabilelerden Samara İstasyonunda bir dram yaşanmış. İki vagon açıldığında şehitler bulunmuş ve Ruslar o iki vagonu yakmışlar. Müsadenizle Hüsamettin Tuğaç'ın kitabında kullandığı cümleyi kullanmak istiyorum. “*Kör bir makasa çekilmiş iki katar. Yani tek iki vagon da değil. Bir vagona diyelim ki istihap 60-70 kişi olsa bunlar balık istifi yapmıştır 100 kişi. Kaç vagon peş peşe o ayrı konu. Onları çekmişler oraya, neden sonra bir demiryolu memurunun dikkatini çekiyor bu trenler niye burada diye.*” Bu olay batıdaki gazetelerde de yayımlanıyor bu o günlerde. Alman Kurmay Başkanı Güze bunu Almanya da bir röportajında yer ve tarih vererek anlatmıştır. Alman ve Polonya gazetelerinde ve diğer ülkelerde de var. Hüsamettin Tuğaç'ın Bir Neslin Dramı hakikaten bir dramdır, çok etkileyici bir şekilde anlatır. “*İnilti duyuluyor, yaklaşıyor, içeriden bir ses, ‘Saldat gardaş voda (su)’, su ihtiyacı düşmanına bile gardaş dedirttiren bir ihtiyaçtır*”. Fakat onlara kimse su vermedi. Biliyorsunuz Nargin'de de su yoktu.

BS; Hocam Halil Ataman anılarında “*Hamamlı kampında iki büyük çadır vardı. Gelenler ilk çadıra alınıyordu. 2 hafta içinde ölenler iki çadır arasında bulunan, üzeri hiç kapatılmayan çukura atılıyordu. Sabaha kadar tilkiler ve kurtlar şehitlerimizi yiyordu. 2 hafta içinde ölmeyenler öbür çadıra alınıyordu ve gelen ilk trenle Sibirya'ya gönderiliyordu*” diyor. Şu anda Hamamlı şehitliğine giderseniz şehitliğin etrafında bulunan tümseklerde ellişer, yüzer kişilik toplu mezar bulunmaktadır. Hocam, yollarda ölenler ne oldu.

Trenler istasyonlara gelindiğinde her vagona 5-10 şehit vardı. Bunlara kim sahip çıktı.

CK; Bu yönüyle Türk esirlerinin şansı şu oldu. Türkçe konuşulan yerlerde ortak payda Azerbaycan'dır veya Sibirya'nın herhangi bir kesimidir, hiç fark etmez. Türk esirlerinin ölümlerine sahip çıkanlar Azerbaycan gönüllüleri idi. Bu Türklerin en büyük şansındı ve İsveç Büyükelçisinin kızı Elsa Rostron bunu çok kesin bir şekilde ifade etmiştir. Dokuzuncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa firar sırasında Mançurya'da gece yürüyorlar gündüz saklanıyorlar. Mançurya'da yerli halk Türk bunlar diyerek yardım ediyorlar. Yerlilerden biri diyor ki; “*Bakin şu iki mezar var ya, Viladivostok'a sevk edilen Türk esirlerinden trende ölenlere aitti. Biz onları aldık İslam akitlerine göre defnettik, bu mezarlar onlarıdır. İhsan paşa ‘Elimizden sadece -Fatıha- okumak geldi ve bunu yaptık’* diyor. Bunun gibi olaylar Naki Keyker in hatıratında da var. “*Biz bekliyorduk istasyonlarda. Ölen Türk esirlerini Ruslar trenlerden atıyorlardı. Özellikle muhafızların içinde Ermeni unsurları varsa, cenazelere kötü de davranıyorlardı. Cenazeleri yollarda atıyorlardı. Onları Müslümanlar alıp defnediyorlardı.*” Bunlar şanslı olanlar ama hiç mezarı olmayanlar da var. Hatta Nargin için de söyleyeyim, Aleksandrov'un raporunda var; “*Orada Hristiyanlarda var, ölenlerin dinine ve milliyetine bakılmaksızın düşününün en az ölü olduğu gün günde 40 ölüyü topluyorlar, cesetleri biriktiriyorlar. Müslümandır, Hristiyan'dır veya şu mezheptendir hiç önemli değil, çırılçıplak, dünyaya geldikleri gibi, deniz kenarında kumluk yerde bir çukur kazıp toptan atıyorlardı. Ne bir hilal ne bir salıp hiçbir şey yoktu*”.

BS; Hocam bir rakam verdiniz 15 bin asker subay esir vardı diyorsunuz. Bunu biliyoruz. İlk anda 7 bin esir vardı, sonra dört yıl boyunca 7 bin esir daha oldu ve askeri esirler 15 bine tamamlandı. Yusuf Akçura 1917 yılında Kızılay'ın görevlisi olarak Moskova'ya gidiyor ve Rusya'daki esirlerin sayısını tespit etmeye çalışıyor. Dönüşte 60 bin esir olduğunu rapor ediyor Kızılay'a. Betül hocam da Kardeş Kömeği kitabında bunu yayınladı; yolda ölenleri, orada ölenleri sayacak olursak 1917 yılında 60 binse demek ki 1914 yılından itibaren Rusya'ya giden esirler 100 bin ya da 100 binin üzerindedir. Bu da bize dramın boyutunu gösterir.

CK; Dramı esas yansıtan şudur: Dönen esir sayısı 20 bin küsur. Bu ne demektir; eğer 100 bin rakamını baz alırsak ki 100 binden fazla olabileceğini düşünüyorum ben, bunu bilimsel olarak kesin tespit etme imkanı yoktur. Ama harp cerideleri vs dikkate alındığında 100 binin üzerinden 20 bin esir dönmüş ise, bunun içinde firar edip gelenler de var. Bunların hepsinin Genel Kurmay Arşivinde ATASE de ifadeleri var. Kızılay da listeleri olduğu da söyleniyor. Bu durumda; 5 kişi gitmiş 1 kişi dönmüş. Geri dönenlerden birisi olan Halil Ataman da şöyle söyler; “*Ölüm tırpanlarından kurtulmuş insanlarız.*”

BS; Hocam, bir Sarıkamış gönüllüsü olarak hep şuna isyan ettim. Sarıkamış konuşulduğu zaman bana hep şu soru soruldu: Kaç bin şehit var? Ne önemi var. Şehitler bizim için çok kıymetli, sayısı önemli değil. Hiç kimse sizin bu tez çalışmanıza kadar esirleri konuşmadı. O esirler ne oldu, kaç taneydi, kaç geri döndü konuşulmadı. Demin İhsan Paşa'dan bahsettiniz, Gidiş ayrı bir dert, dönüş ayrı bir dert. Türk kökenli bir Tatar olan çok değerli Türkolog Alfina Hanım çalışmalarında İhsan Paşanın firarında ona yardım eden Tatar'ların listesini inceliyor ve o kaçışa yardım eden Tatar ailelerin başına çok büyük felaketler geldiğini saptıyor. Yani giderken bu esirlere yardım eden insanlar gene dönerken de yardım ediyorlar ama esirlere yardım edenlere dönemin Rus yönetimi çok büyük sıkıntılar yaşıyor.

CK; Bütün yabancı Kızılhaç gözlemcilerinin ifade ettiği şudur; “**Rusya'daki Müslüman Türkler olmasaydı Osmanlı Türk esirleri aklıktan ölürdü**”. Hocam burada bir şeyden söz edeyim. Çok etkilemiştir beni. İhsan paşa İrkut vilayetinin Çita şehrine esarete ikamet edeceği yere götürülürken İrbit denilen yerde tifodan dolayı yatıyor. Orada enteresan bir şey söyleyeceğim; İrbit'teyken oradaki yerli Türkler Paşayla temas kuruyorlar. Paşanın peynir almaya parası yok. Çok zor durumdadır. İhsan paşaya yüklü miktarda cebine harçlık koyuyorlar. İhsan Paşa diyor ki “*Bu görüşmenin hatırına bana bir gümüş sigara tabakası hediye ettiler. Üzerinde ki yazıtı okuyunca askerliğimi unuttum ağladım. ‘Şehrimize teşrif eden İhsan paşa hazretlerine yadigârımızdır’ . Ben düşündüm, bu nasıl bir duygu, Rusya'daki Müslüman Türkler bir Osmanlı paşasının esir*

olabileceğini kabul etmiyor. Sanki ben oraya kendi isteğimle gelmişim ve şerefleştirmişim onları.” Paşanın Çita'dan Fethi Bey diye bir kurmay subay ile kaçırılan baba denilen rehber ile arasında geçen anekdot çok ilginçtir. Azerbaycanlı olan ama oraları çok iyi bilen biri olmalı. Onları Çine kadar götürüyor ve paşayla ayrılırken Çin de ne istiyorsun benden diyor. “*Efendim ben kaçırdığım her subayın künyesini alırım. Yani kimdir neyin nesidir falan filan diye. Ama sizden başka bir şey isteyeceğim; Fotoğraf*” . Birlikte bir fotoğrafları var. 1920 li yıllarda yani Cumhuriyet döneminde Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra Azerbaycan'dan Trabzon'a çocuğu ile kaçmış biri geliyor. Diyor ki; “*Cehennemden geliyorum. İhsan paşa demişti ki eğer bir şey olursa, Türkiye ye yolun düşerse beni ara. Ben İhsan Paşayı kaçırılan adamım. Cehennemden geliyorum ki Azerbaycan'da çok şey değişti biliyorsunuz. Özellikle Türkiye'yle alakası olanlar mahvedildi. Bunlardan biri de Zeynel Abidin Tagiyev idi.*” Paşadan ayrılırken çektiği fotoğrafı gösteriyor ve sahip çıkılıyor kendisine. Bu ilginç bir hikâyedir.

BS; Hocam asker ve sivil esirlerin bir farkı vardı. Biraz önce sizin de söylediğiniz gibi asker esirler uluslararası anlaşmalar gereği, isimleriyle kaydedilmişti. Sivil esirler çok farklıydı. 36 yıldır Rus topraklarında yaşayan Rus kimliği olan insanlar bir anda Osmanlı geri çekilip Ruslar gelince benim Bardız Köyü'nde bulunan dedelerim dâhil vatan haini ilan edildiler. Yargısız infazlar yapıldı. Biliyoruz ki bir ay içerisinde 45 bin, 12 yaşından 85 yaşına kadar olan erkek nüfus Sibirya'ya sürüldü. Gerçek bir tehcir yaşandı. Tarihçiler sadece şehitlerle ilgilendiler, şehit sayısını sorguladılar. Hiç kimse bu yerli halkın dramıyla ilgili sorgulama yapmadı. Aras bölgesindeki 70-75 bin nüfus bir yıl içinde 7 bine indi. Elbette göçler de var ama dramın boyutlarını göstermeye yeter. Benim büyük amcam anlatırdı. İstiklal savaşından sonra yörede o kadar az erkek kaldı ki 12-13 yaşındaki erkek çocuklarını 25 -26 yaşındaki ablalarla evlendirdiler ki nesil devam edebilsin diye. Bunlar bu ülkenin yaşanmış dramlarıydı. Bizi hep şehit sayısı ile oyalayanlar bu acı gerçekleri bu hiç araştırmadılar.

CK; Şimdi Yusuf Akçura'dan bahsettiniz. Yusuf Akçura Hilal-i Ahmer e verdiği raporunda şunu kabul ediyor. “*Sivillerin nerede olduğu, hangi şartlarda olduğu, sayılarının ne olduğu malumumuz değil.*”

BS; Hocam geri dönüşlerde Kızılay yetersizdi, İsveç ve Danimarka ve Alman Kızılhaçları subay ve askerlere yardım ettiler. Ama sivil esirler böyle bir yardım görmediler. Çünkü onlar asker değildiler. Onlar vatan haini muamelesi gören Rus vatandaşıydılar. Onlar Osmanlı geldiği zaman alkış tuttular, rehberlik yaptılar, yiyecek-giyecek verdiler, evlerinde, ahırlarında barındırdılar. Esarete olduğu gibi dönerken de bunlara kimse sahip çıkmadı. Bu nedenle çoğu dönemedi. Çünkü iki-iki buçuk yıllık yürüme yolları, Rusya'nın en karışık dönemi, Bolşevik-Melşevik birbirini kırıyor, dönmeye çalışanların birçoğu yollarda kayboldu. Benim en çok şaşkınlıkla karşıladığım bir çavuş arkasında 10 tane esiri katıyor, aya – ışığa – yıldızla bakarak Sarıkamış'ı bulabiliyor, bu da inanılacak bir şey değil.

CK; Özellikle dönüşteki sivillerin nasıl bir eziyet çektiğine bir örnek vereyim size; yollarda kurda kuşa yem olan bir sürü sivil halk var. Sivillerin sayısı konusunda bir sürü rakam kullanılıyor. Garip Kemal Söylemezoğlu'nun kitabında müthiş rakamlar var böyle milyonlarla ifade edilen. Sadece Aras bölgesi değil bugün Karadeniz Bölgesinden de bir sürü tehcir var. Sonraki gazetelerde bunlardan dönebilenlere dair haberlerini görebiliyoruz. Hangi akla hizmet; Kadınlı, erkekli, çocuklu olarak insanlar alınmış götürülmüş.

BK; Hocam sizin tezinizde “*Dönen esirlerin kucaklarında çocuklar vardı*” ifadesini gördüğümde çok şaşırılmıştım. Ama daha sonra Rus arşivlerinden elde ettiğim Nargin görüntülerinde Hazar Denizi'nde yıkanan küçük çocukların görüntülerini veya bir köyün tamamının sürgün edildiğini gösteren filmlerde kadınların olduğunu görünce size şükran duydum. Halil Ataman anılarındaki “*Sibirya'nın ortasında Doğu Beyazıt'ın bir köyünün tamamını bulabilirsiniz*” cümlesini hatırlıyorum. Hocam son bir cümle olarak şunu söylemek istiyorum. Subaylar döndükten sonra da çok kötü durumlarla karşılaştılar. İstanbul'a dönen her subay kural olarak askeri mahkemelerde yargılandılar. “*Nerede esir oldunuz, tabancanızı teslim ettiniz mi, kılıcınızı kırdınız mı, süngü hücumu yaptınız mı*” diye sorgulandılar. O mahkemeler sonunda İttihat ve Terakki'ye yakınlığı varsa orduda kalıyor, yakınlığı yoksa emekliye ayrılıyorlardı. Buna örnek Kaymakam Şerif İlden ve İhsan paşadır.

Hocam, bu esirlerin dramıyla ilgili ilave etmek istediğiniz başka anekdotlarınız var mı?

CK; Hocam, biraz da kendi ailemden bahsedeyim; esareten döndükten sonra askere giderken evli olan bir Ensar dedemiz vardı. Esareten döndükten sonra bir haberleşme yok. Öldüğüne karar veriliyor Eşinin başka bir kişiyle evlendirildiğini ve malının arazisinin talan edildiğini görüyor. Müthiş bir hayal kırıklığı oluyor. Bunu dönen birçok esirlerde görürsünüz. Viyana Büyükelçiliğine sığınan bir subayımıza oradaki bir görevlinin “*Gelmeseydiniz, sizi kırmızı dipli mumla mı davet ettik*” ifadelerinin kullanıldığını, İstanbul'a dönenlerin Per perişan oldukları, kendilerine kimse sahip çıkmadığı için 3. Sınıf - 5. sınıf otellerde barındıklarını biliyoruz. Vatana hizmetin karşılığı bu mudur? Bu konuda araştırma yapmayı, bir vicdan meselesi olarak görüyorum. En azından o kuşağa karşı olan borcumuzu ifa etmek bakımından görevli sayıyorum kendimizi.

BS; Hocam son bir anekdot ben anlatayım, biliyorsunuz 7 kasım da Trabzon'a silah, cephane, asker getiren 3 gemi Ruslar tarafından batırıldı. Bahr-ı Ahmer gemisinin 4. Kaptanı Hayri Kaptan 6 yıl esareten sonra dönüyor. Bulgaristan'dan sınırı geçiyor. Sınra kadar uluslararası güvenceler içinde biletsiz olarak seyahat ediyor. Ama Türkiye sınırına geçtikten sonra trende bilet soruyorlar. Çok ağırına gidiyor. Bir kadın yolcu onun biletini alarak Sirkeci'ye kadar gelebilmesini sağlıyor. Sirkeci'ye geldikten sonra tramvaya biniyor. Ama üstü başı, saçı sakalı berbat görünümlü olduğu ve bilet alamadığı için tramvaydan indiriliyor. Sirkeci'den Beşiktaş'a kadar evlerine yürüyerek gidiyor. En çok ağırına giden o yürüdüğü yol oluyor. Zaten evine gittiğinde kapıyı açtıkları zaman perişan bir halde olduğu için tanıyamıyorlar. Burada devletin bir büyüklüğü var ki inanılmaz; Devlet o dar günlerinde 6 yıllık maaşını veriyor.

CK; Sözün özü bizim o jenerasyona karşı çok borcumuz var. Bu anlamda özellikle sizin şahsınızda çok büyük ve takdire şayan hizmetleriniz var. Araştırma yapanların, onları yâd edenlerin, gerçeği ortaya koyanların hepsine teşekkür ediyorum.

BS; Bende bütün tarihçilerden istirham ediyorum; Sarıkamış için daha çok çalışmamız lazım, araştırılması gereken çok belge var. Kızılay arşivlerinde, ATASE arşivlerinde binlerce belge var. Elimizde sadece 17 500 şehidin ismi var, esirlerin hiçbirisinin ismi yok. Dilerim bir gönüllü tarihçi oturup o esirlerin ve şehitlerin isimlerini çıkarsın, böylece torunlar dedelerinin akıbetlerini öğrenebilsinler.

Size tekrar teşekkür ediyorum.

İKİNCİ BÖLÜM MAKALELER

Düzce'deki Doğu Karadenizliler

Prof. Dr. Enver KONUKÇU*

“Eskiden Düzce'nin en işlek yolu Bolu Caddesi idi. Kasabanın doğusunda, Şerefiye ve Cedidiye gibi mahallelere sahipti. Her iki mahallenin insanları sabahın ilerleyen saatlerinde bu caddede göze çarpan ve herkes işine gücüne giderdi. Bizim ev de bu cadde üzerinde idi. II. Abdülhamid ve V. Mehmed Reşad devirlerinde bu mahallelerin insanlarının hemen çoğu Anadolu ve Rumeli'den muhacir/göçmenler idi. Doğu Karadeniz'den gelip yerleşenler Rizeli, Trabzonlu, Giresunlu, Ordulu ve Samsunlular adı altında tanınırlardı. Doğu Karadenizli göçmen çocuklardan biri de bizim Cemil Kutlu idi. Bu nedenle daha çocuk yaşlarında iken gözüm ona aşına olmuştur. Yıllar böyle akıp geçti. Ben, Atatürk Üniversitesi'nde Tarih Öğretim Üyesi oldum. ABD'nden, Los Angeles'tan dönüşümde, yıllarca ayrı kaldığımız Cemil Kutlu'yu sürpriz bir şekilde karşımda buldum. Önce Tarih Bölümü öğrencisi, sonra da okutman oldu. I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşmüş Mehmetçikler üzerinde kariyer yaptı. Yükselişinin bütün aşamalarına şahit oldum. Onun adı bence Cemil Abi idi. Bu hitabımla utanır, kızarırdı. Ama ben hiçbir zaman bu söyleyişimden vazgeçmedim. 2011'de emekliye ayrıldığımda veda etmek epeyce zor geldi. Zaman hızla akışına devam etti. Zamansız bir şekilde pek sevgili eşini kaybetti. Pek zaman geçmeden de, ani ölüm haberini Aydın'da iken öğrendim. Şimdi Cemil Ağabey, Allah'ın huzurunda Rize'de Çayeli'nde sonsuz uykusunu uyuyor. Yasin-i Şerifi her zaman ruhuna okuyorum... Cemil Ağabey... Beni ve bizleri halef bırakarak bu dünyaya veda etti. Vetluga'dan Krasnoyarsk'a kadar yayılmış isimsiz kahramanların esaretteki tek yorumlayıcısı Cemil idi. Şimdi onlar da 'yetim' kaldılar. Aziz Hâtırası önünde saygı ile eğiliyorum. Cemil Kutlu Ağabey her zaman kalbimizde yaşayacaktır. Allah Rahmet Eylesin...”

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Aydın.

Bahr-ı Esved, Bahr-i Siyâh, Black See, Mer Noire, Pontus Euxinos Karadeniz'in kaynaklarda geçen isimleridir¹. Anadolu-Kafkaslar, Kırım, Romanya, Bulgaristan ve Trakya kesimleri ile sahili vardır. Yöre ahalipleri kıyılara Bahr-ı Sahil, Sahil-i Bahr gibi isimler vermişlerdir. Anadolu'daki sahil Rize'den başlamakta ve İstanbul'a Boğaz'a kadar devam etmektedir². 1878 ve 1916'da iki büyük göç dalgası, batıda, özellikle Akçşehir'de³, büyük izdihama sahip olmuştur. Her türlü işe ve ibateden yoksun Karadenizliler, Ereğli ve Akçşehir karantinalarındaki işlerini bitirir bitirmez, yine oldukça zor kara yolculuğa ile Düzce'ye varıyorlardı. Devlet-i Âliye ise bu göçmenlerin belirlenen yerlerde iskânları için her türlü zorluğa katlanmıştır. Manav adı verilen eski sekene onlara, muhacir bu kelimeden de kısaltılmış olarak 'macir' adını vermekte idiler. Bolu Sancağı'ndaki ve onun o sıralarda en büyük kazası durumundaki Düzce'de, kaymakam yönetimindeki muhacir komisyonu⁴, belirli kıstaslar ile her şeyden yoksun bu insanlara en kısa zamanda hayatlarını devam ettirebilecekleri imkânları sağlamışlardı. Kendi içlerinden seçtikleri muhtar, kaymakamlığa, sancak merkezine ve bazen de merkez İstanbul'a Dâhiliye Nezâreti'ne kadar temasa geçiyorlar, kabul edilir ise Padişah'ın ismini köylerine koymak istediklerini beyan ediyorlardı. Bu nedenle daha 1878'den itibaren Âziziye, Mecidiye, Hâmidiye ve Reşadiye gibi isimler, Karadenizli göçmenlerin yeni temsilcileri oluyordu⁵.

Mondros Mütarekesi'nin⁶ imzalanmasına kadar Karadeniz göçmenleri artık yerleşik hayata geçmişler, köylerinde mektep ve câmî gibi sosyal kurumları da faaliyette bulunmuşlardır. Yerlilerin "Laz" adı altında tanıdıkları Karadenizliler, kendi memleketlerinin hasreti ile

¹P. Minas Bijişkyan, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, Çvr: H. D. Andreasyan, İstanbul 1969; İ. Tellioglu, Tarih Boyunca Karadeniz, Trabzon 2015.

²P. M. Bijişkyan, *a.g.e.*, s.17-66.

³M. Emiroğlu, Akçakoca'da Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler, Ankara 1970, s. 18-21; Z. Özlü, XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti Akçakoca, İstanbul 2008, s. 31 vd.

⁴Bolu Vilâyeti Sâlnâmesi-1341, s.510.

⁵Bolu Vilâyeti Sâlnâmesi-1341, s. 510.

⁶S. Tansel, Mondros'tân Mudanya'ya Kadar, Ankara 1977, 1, s. 3-32.

yanıp tutuşuyorlardı⁷. Hâlâ Rizelilik, Trabzonluluk, Giresunluluk, Ordululuk ve Samsunluluk onların asla terk etmedikleri köklerinin başladığı yer isimleri ile de az zamanda sosyal diyalogu tamamlamışlardı. Düzce'nin dağlarında, yamaçlarında, vadilerinde, akarsu boylarındaki laz köyleri, diğer göçmenler de kısa zamanda uyum sağlamışlardı. Kafkasyalılar, Rumeliler, Kırımlılar gibi kendileri de sadece köylerde değil, bunların sayesinde beklenmeyen büyümeye sahne olan Düzce'de asri evlerde yaşamaya başlayanları da olmuştur. Yerel tarihçilerimizden Zekai Konrapa⁸, birçok yayınında, göçmenlerle Düzce'nin Sefine-i Nuh (Nuh'un Gemisi) veya bazen de Babil Kulesine benzetmektedir. Bu görüşlerinde de haklıdır. Hiçbir şekilde konuşmalarına adetlerine, yaşayışlarına da müdâhâle edildiği görülmemiştir.

Düzce'de ve köylerinde eşraf-ı belde, ulema ve zadedgândan sayılan Lazlar, kısa sürede artık Düzceli olup çıkmışlardı. Ve derken, yıllar çabuk geçti. Devlet-i Osmaniye de eskisi gibi değildi. Mondros Mütarekesi sonrasında, yer yer yeni işgâllere uğradı. İzmir'in Mayıs 1919'da beklenmeyen bir şekilde işgâli olayı, daha evvel bu acıları yaşamış olan Düzceli muhacirleri de harekete geçirmiştir⁹. Önce Redd-i İlhak ve sonra da Müdâfaa-i Hukûk Cemiyetleri çatısı altında ve tabii M. Kemal'in liderliğinde, kurtuluş çarelerini aramaya başlamışlardı. Sapançalı bir Karadenizli¹⁰, hür bir şekilde yaşamının nasıl olabileceği husûsunda küçük bir risale kaleme almış ve Laz hemşehrilerini uyarma gerekliliği duymuştur. Kongreleri dikkatle izleyen Karadenizliler, kendi içlerinden bazı önemli şahsiyetlerin de "istiklal" yolundaki atılımlarını takip etmekte idiler. Aralık 1919'da M. Kemal ve Hey'et-i Temsiliye'nin Ankara'ya intikali sonrasında¹¹, İ'tilâf Devletleri de bu hareketlerin, kendileri açısından zararlı olabileceğini görerek, engellemeler yoluna gitmişlerdir. İstanbul'da

⁷Daha çok Karadeniz'in kıyı kesimleri ve biraz iç bölgelerde oturanlar. Batı kaynaklarında Laskia diye belirtilmektedir. Farsça "ostan"dan uyarılma olan "istan" eki ile uzun zaman Lazistan diye yazılmıştır.

⁸Bolu Tarihi yazarıdır. Daha evvelki Vilayet sâlnâmesinde tarih kısmını kaleme almıştır.

⁹H. Selvi, İşgal ve Protesto, İstanbul 2007, s. 297-312.

¹⁰Bu tür yayınlar, Mütâreke sonrası, fazla göze çarpmaktadır.

¹¹K. Atatürk, Nutuk, Ankara 1989, s. 239.

Padişâh VI. Mehmed Vahideddin, Sadrâzâm Damad Ferid ve Şeyhülislâm, İngiltere destekli ve Kuvay-ı Milliye'y karşı hareketleri başlatmakta geç kalmadılar¹². Yer yer ayaklanmalar çıkardılar ve bunlardan biri de Düzce'yi içine alıyordu. Kafkasyalı göçmenlerin bazı grupları İstanbul tarafını tutarak, onlar adına Adapazarı'nda 8, Düzce ve çevresinde de 13 Nisan'da, 1920'de genel bir ayaklanma başlattılar¹³.

Düzce ile temasa geçen ilk Karadenizli Osman Bey'dir. Ankara'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından az önce başlatılan ayaklanmalar, M. Kemal tarafından iki aşamalı tesirsiz hâle getirilmek istenmiştir. İlki, yöreye askeri birlikler göndermek ve çember içine alarak fiili hareketlere karşı tesirli netice almak, diğeri de nasihat heyeti teşkil ederek, Ankara'nın, Kuvây-ı Milliye'nin gerçek hedefinin ne olduğunu anlatmak idi. Bu nedenle 18 Nisan 1920'de, Trabzon Milletvekili Hüsrev başkanlığında "Hey'et-i Nâsiha" teşkil edildi¹⁴. Kendisine yardımcı olanlar arasında Bolu Milletvekilleri İlyaszâde Şükrü Bey ve Trakyalı Dr. Fuad Beyler vardı. Bir de Halide Edib Adıvar'ın teklifi ile yöredeki Karadenizliler göz önüne alınarak, Lazistan Milletvekili Osman Bey de, aynı kafilde görevlendirilmiştir. Osman Bey¹⁵, Rize asıllı ve bundan dolayı da yörenin sevilen ve takdir edilen kişilerden biri idi ve merkeze bağlı Hâmidîye/Gündoğdu Nahiyesindeki Akpınar köyünde, 1890'da dünyaya gelmiştir. Rusça'yı babasının bulunduğu Batum'da öğrenmişti. Halkın isteği doğrultusunda İstanbul'daki Meclis-i Meb'usan-ı Osmâni'ye girmiş, burasının kapanması üzerine de M. Kemal'in isteği ile yine Lazistan Milletvekili olarak bu defa TBMM'de yer almıştır. Hey'et-i Nâsiha'nın Gerede yolunda saldırıya uğraması ve bu kasabaya nakli ile gözaltı günleri başlamıştır. Düzce'nin isteği üzerine yine gözaltında buraya nakledilmiştir¹⁶. O zamanki Hürriyet ve İ'tilâf Merkezi'nde bir süre bulunmuş ve talihinin yardımı ile hemşehrisi Mehmed Ağa ile tanışmıştır. Aynı

¹²K. Atatürk, Nutuk, s. 297 vd.

¹³K. Atatürk, Nutuk, s. 297-298.

¹⁴G. Çağlar, Hüsrev Bey Hey'et-i Nâsihası (Nisan-Haziran 1920), Ankara 1997.

¹⁵G. Çağlar, *a.g.e.*, s. 22-24.

¹⁶Hüsrev Gerede'nin Anıları, hzl: S. Önal, İstanbul 2002, s. 195.

şahıs, aşağıda temas olunacağı gibi Düzce Ayaklanmasının lideri durumundaki Sefer Bey'in de eniştesi idi. Hüsrev ve Osman'ı yeni tanıyan Mehmed Bey Dr. Fuad (Umay) ile İlyaszâde Şükrü Beyleri de yakından bilmekte idi. Abaza ve Çerkeslerin bir kısmı ile de eskiye dayanan hukuku vardı. Bu sıralarda İstanbul'a temaslarda bulunmak üzere gitmiş olan Sefer Bey, Düzce'ye döndüğünde, eniştesinin temasta olduğu Hey'et-i Nâsiha'ya yakınlık duymaya başlamıştır¹⁷. Sonunda, Mehmed Ağa'nın da ardı arkası kesilmeyen yapıcı telkinleri ile TBMM Reisi M. Kemal ile temas geçmeyi tercih etmiştir¹⁸. Yanında Hüsrev ve Osman Bey'in de bulunduğu kafile, âbâd/Abant Cebhesinde, Kuvây-ı Milliye ile görüşmüş ve olup-bitenleri kuvvet komutanı Refet aracılığı ile Ankara'ya bildirmiştir¹⁹. Daha sonra telgraf görüşmeleri ile taraflar arasında barış temin edilmiştir²⁰. Hüsrev ve Osman Bey, bundan sonra, Bulanık'tan Refet Bey'in karargâhının bulunduğu Mudurnu'ya geçmişler, sonra da Ayaş yolu ile Ankara'ya dönmüşlerdir²¹. Osman Bey, TBMM'de yaptığı tarihi konuşmasında, Düzce'nin, bu kritik anda kazanıldığına dikkati çekmiştir²². Ancak, ne var ki XX. K. O. Komutanlığı uhdesinde yer almış bulunan Kuvây-ı Seyyâre Komutanı Edhem, Düzce'yi ele geçirdiğinde, Sefer Bey ve diğeri asi önderlerini kendine mahsus mahkeme sonunda idama mahkûm ettirmiş ve bu da hemen uygulanmıştır. 1934'de Özgen adını alan Osman Bey, 14 Aralık 1943'de, İstanbul'da hayata gözlerini yummuş Cumhuriyete de kanat gerenlerdendi²³.

Osman Bey'den sonra, Düzce ve civârındaki Karadenizlilerle teması olan parlamenter Necati Bey idi. O da, "Hoca" diye tanınıyordu. Erzurum Kongresinde, Rize'yi temsil eden Mehmed Necâti Bey, Hemşin kökenli idi. 1887'de dünyaya gelmiş, bir süre Erzurum'da da okumuştur. Celâl (Bayar) Bey'in sınıf arkadaşı idi. 1914'de, "Hoca" sıfatı ile Ruslarla savaşmıştır. Saday-ı Millet'in

¹⁷H. Gerede'nin Anıları, s. 196-197.

¹⁸H. Gerede'nin Anıları, s. 198-199.

¹⁹H. Gerede'nin Anıları, s. 200-201.

²⁰G. Çağlar, *a.g.e.*, s. 57-60.

²¹Türkiye Büyük Millet Meclisi-Zabıt Ceridesi-1336, 11, s. 24-25.

²²TBMM-ZC, 11, s. 157-158.

²³G. Çağlar, *a.g.e.*, s. 23-24.

yazar kadrosunda göze çarpmaktadır. TBMM'de de Rize Milletvekili iken izinli olarak Düzce ve Adapazarı yöresinde Karadenizlilerin katıldığı gönüllü kuvvetlerle, Rumlara karşı mücadele etmiştir. 1934'de "Memişoğlu" soyadını almıştı. 6 Mart 1959'da, Sinop'ta iken hayata veda etmiştir. Necati Bey'in ikinci ayaklanma günlerinde Düzce'de oluşu, Karadenizliler için manevi bir destek olmuştur. Yine hemşehrisi Karasu'da ikâmet eden İpsiz Recep de Hoca Necati Bey gibi Rumlara sürekli korkusunu kalplerinde yaşattığı kişiliğe sahipti²⁴.

Dr. Abidin Bey de milletvekili iken, TBMM'ce Düzce'ye gönderilmiş, bir süre kaymakamlık yapmıştır²⁵.

Cumhuriyetten önce olduğu gibi sonrasında da Düzce'de Karadenizlilerin önderliğini yapan, her zaman manevi destek sağlayanlar da, başta Mehmed Ağa olmak üzere, Hopalı Rauf, Bayramzâdeler ve Mehmed Ârif Beyler, Sürmene grubundan "Demir"ler idi²⁶.

Rauf Bey, Düzcelilerle ilişkisi olan ancak Hendek'te oturan bir kişi idi. Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyetinin kuruluşunda, rol oynamış sonra Kuvâ-yı Milliye saflarında yer alarak Ankara'da, M. Kemal Paşa'nın yakınlarında bulunmuştur²⁷.

Onun gibi, Rize kökenli olan Maksud Efendi de Düzcelilerin saygınlığını kazanmış kimse idi. Hürriyet ve İtilâfçı akımda yer almamış, ama İttihadçıların da hareketlerini, ülkeyi düşürdüğü durumu da ruhen hiç kabul etmemişti. Düzce'nin ticârî hayatındaki yeri de önemli idi. Bolu, Türkoğlu ve Derdli²⁸ gazetelerinde ondan "Düzce eşrafından ve tüccarlarından Bayramzâde²⁹" diye söz edilmiştir. İstanbul'un işgali, oradaki Ermenilerin tehditlerine rağmen Düzce'yi bakkaliye konusunda yalnız bırakmamış, tehlikeli olmasına rağmen

²⁴Derdli Gazete, No: 32, 8 Teşrin-i Sani 1336, s. 2.

²⁵Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1991, s. 34.

²⁶Kâzım ve Murad Demir. Kemal Demir, tıp öğrenimi görmüş, bir süre Düzce'de görev yapmıştır. Bkz: TBMM Albümü, s. 288.

²⁷TBMM Albümü, s. 68.

²⁸Bu gazeteler için bkz: Bolu İl Yıllığı-1967, s. 266-267.

²⁹Derdli No: 35, 29 Teşrin-i Sani 1336, s. 1.

İstanbul firmalarından temin ettiği malzemeyi büyük riskler içinde, Karadeniz yolu ile Akçaşehir'e nakledebilmiştir. Sahile malları (denk veya sandıkları) çıkartması da işin sonu değildi. Bu defa Düzce'den gelen arabacılar vasıtası ile bu kıymetli emtiayı temin ettiği birkaç adamı ile yola çıkartarak, ihtiyacı karşıladı. Hiçbir zaman karaborsaya tevessül etmediği de bilinmektedir. Ancak, Akçaşehir'den yola çıkmak, her şeyin yolunda gittiği anlamına gelmiyordu. Bu defa Ereğlili çeteler, bazen de Kurd Suyu Rumlardan soyguncular Heciz sonrası yol bağı yapıyorlar, malları yağma ederek, izlerini kaybettiriyorlardı. Bu gözü dönmüş şakiler, hiçbir millet ayırımı yapmıyorlardı. Rum tüccarlarından Bay Kosti'nin kafilesine³⁰, yüklerine zarar verilmesi hem Düzce'de ve hem de Bolu'da akisler uyandırmıştı. Hacı Bayramzâde Maksud Efendi de birkaç defa aynı şekilde soyulmuş idi. Ancak, jandarmanın takipleri de hiçbir zaman istenilen sonucu vermiyordu. 1923 sonrası, aynı görevi sürdüren Maksud Efendi "eşraf" ve "tüccar" oluşu nedeni ile her zaman itibarlıydı. Kasabanın ileri gelen bazı aileleri ile akrabalığı da vardı. 1934'de soyadı kanunu nedeni ile "Bayram"ı benimsemişti. Ki şu anda bile yakınları mevcuttur.

Düzce'nin Cumhuriyet devrindeki Belediye Başkanlarından Hüseyin Remzi Bey gibi (soyadı Erişen) diğer bir temsilci de Mansur Bey idi³¹. Karadenizliler arasında kasabada olsun köylerde olsun, herkesin saygı duyduğu Düzceli idi. Tütün ticâreti ile uğraşmış, mağaza sahibi olmuş, böylece halk ile teması daha da gelişmiştir. Mansur Bey de aktif siyaset içinde olmamıştır. O daha ziyâde fakirlerin yanında, onların işlerini gören, yardımda her zaman etkili şahsiyet idi. Akçaşehir/Akçakoca yolundaki Tütün Ambarı, nefis ve kaliteli tütünlerin deposu idi. Ödemeleri tüccar olarak zamanında yapar, mağazasından da alışverişlerde kolaylık sağlardı. Bu sevginin tezahürü olarak Belediye Başkanlığı seçimlerinde çoğunlukla oy alarak, büyük bir zafer kazanmıştı. Düzce'de yeni parti olarak siyasi hayatta önemli bir yere sahip olan Demokrat Parti'nin de içten taraftarlarını çevresinde toplamıştı. Düzce'yi nura kavuşturan reis olarak tarihe geçmiştir. Dizel motorlu santral ile elektrik üretilen

³⁰Derdli No: 35.

³¹Lütfi Şimşek Arşivinden Düzce, Düzce 2008, s. 15.

Düzce'de, Aydınpınar'ın (Şakuç) da devreye sokulmasına rağmen, büyüyen kasabada voltaj zaman zaman istenilen düzeyde tutulamıyordu. Bu sırada devlet, Zonguldak-İstanbul hattında Çatalağzı merkezli elektrik üretimi gerçekleştirmiş, yabancı ve yerli mühendisler de hummalı çalışma sonunda nakil direklerini demirden inşa ederek kutsal görevi ikmal etmişlerdi. Düzce kökenli Kâmil Kozak'da³² (ö: 1987) hattın Düzce ve Bolu'ya eklenmesi için gayret göstermişti. Böylece, Mansur Bey zamanında Düzce, istenilen kalitedeki elektriğe kavuşturulmuştur. Bu bakımdan Düzcülerin, hemen herkesin kalbinde taht kurmuştu. Bu satırların yazarı, lamba başında ders çalışan sıradan öğrenci idi. Bir akşam, lamba atılmış ve elektrik ampülü ile daha iyi çalışma, aydınlanma imkânı bulabilmişti. 1934'de, soyadı olarak Bayram'ı almıştı. Oğlu Nihad Mansur³³ da yurd dışında öğrenim görmüş ve Adalet Partisi'nde yer aşmış Bolu milletvekiliydi. TBMM'de, hadiseli oturumların her zamanki ismi olarak gazetelerde yer almıştır.

Düzce'de, Karadenizlilerin Rize grubunun birçok şahsiyeti kasabanın sosyal hayatına damgasını vurmuştur. Moskova'da fırıncılık yapmış olan ve sanatlarını şimdi hür bir şekilde, rejim baskısı olmadan icra edenlerden Hazret ile Sefer Efendiler vardı. 1950'li yılların ekonomik sıkıntılarının başında üst-baş giyimi önde geliyordu. Çoğu İstanbul ve Ege Bölgesinden temin ediliyor ve karşılığında bütçeyi sarsıcı paralar ödeniyordu. Üretim yolunda Rize zekâsı bir kere daha kendini gösterdi. "Peştemalcılar"³⁴ sanı ile meşhur olan Şerifoğullarından Mehmed Efendi, Cedidiye Mahallesi, Bolu yolu üzerinde, ihtiyaca yetecek bez dokuma işine girişmişti. Aynı zamanda Elbiseci Geredeli Mehmed Ergün'ün dükkânı yanbaşında kendisi de mağaza açmıştı. Küçük bir iş yeri olan mahal, özellikle perşembe pazarı esnasında hareketli anlar yaşardı. Mehmed Şerifoğlu, CHP'li idi. İsmet Paşa'dan Câmî yardım parası alan kimse olarak Düzcüler arasında haklı bir şöhret kazanmıştı. Kuyumcu

³²Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu-1973, Bolu 1973, s. 258; TBMM Albümü (1920-1999), Ankara 1994, s. 178.

³³Cumhuriyetin 50. Yılında Bolu, s. 260.

³⁴Çok amaçlı dokuma çeşitlerinden biri. Laz veya Karadenizli hanımlar bellerine bağlarlardı. Bir de Hamam'larda vazgeçilmez kuruma bezi idi. Kırmızıya yakın ve çizgili dokumaları, renkli görünüşleri ile dikkati çekerdi.

Osman Efendi'yi ikna ederek câmî alanı ve sonra inşaatını dernek üyesi olarak gerçekleştirmişti. Oldukça tatlı dilli ve içten bir kimseydi³⁵. Benim Üniversite öğrenimi yapmamda, yönetilmemde büyük rolü vardı. Oğulları Kereste ve Dokuma alanlarında söz sahibi idi. Kereste üretiminde "parke"leşmeyi, yurt dışında ve dışında gerçekleştiren Mehmed Efendi'nin oğludur. Azerbaycan'da, Bakü'deki gezim sırasında "Şerifoğlu Parke" levhasını görmem beni çok sevindirmişti³⁶.

Düzce'ye Rizde'den göç ettikten sonra, fakirlikten Samsun Otelinde sadalye üzerinde hayatını devam ettiren Adem Temizel, Rizelilerden apayrı bir insandı. Ateşli bir partici idi. Sonra eş dostun yardımı ile Düzce ulaşımında gittikçe ihtiyaç duyulan bisiklet kiralama geleneğini kurdu. Kısa zamanda "Adem'in Bisikletleri" diye tanındı. Sosyal hayatın kiralama usulünü ölümüne kadar devam ettirmiştir³⁷.

Millî Mücadele öncesi, Düzce'nin ve Akçaşehir'in tanınmış diğer şahsiyeti de Mehmed Ârif'dir. Belki de Karadeniz göçmenleri arasında en meşhuru idi. "Eşraf ve muteberan" kişiliği ile uzun zaman Düzce ve Türkiye ekonomisine damgasını vurmuştur. 1934'te, aile soyadı olarak "Madenci"yi almıştır. Sebebi de, ilk defa pek önemsenmeyen yakacak sorununda, üretiminde, Zonguldak'ta "ocak" sahibi olması idi. Ancak, onun ilk meşguliyeti Düzce ve havalisinde gelişmekte olan orman sanayii idi. O hem keresteci hem de pazarlamasını yapan Düzcü olarak İstanbul piyasasında isim yapmıştı³⁸. Koyu bir İttihad ve Terakki'ci idi. Ülkenin düştüğü zorluklara birçok kimse gibi göğüs germiş, ilân edilen Tekâlif-i

³⁵Varlıklı bir kimse olmasına rağmen iş yerine yaya gidip gelirdi. Hacca da gitmiş ve kendisi ile eşine "Hacı" der, saygı gösterilirdi.

³⁶Düzce Sanayi Kuruluşları, İstanbul 1984, s. 55.

³⁷Bolu Caddesinde, Samsun Otel ve Vehbi Koçların iş yerlerinin karşısında, Karadenizli Sefer Bey'in firması yanı başında idi. Kiracı olarak, Bolu Caddesi, Fettah Bey Çıkmazındaki evimizde epey zaman kirada oturmuştur. Sonra Doğu Çıkmazında yaptırdığı evde ikâmet etmiştir. 1957 Düzce Depreminde, Büyük Su Deposunun yıkılışında, kıl payı ölümden kurtulmuştu.

³⁸Hayatının önemli bölümleri, mahkeme savunmasında kendisi tarafından dile getirilmiştir. 36 sahifeden ibârettir. Mehmed Ârif imzası göze çarpmaktadır. Bkz: not: 41.

Örfiye'ye hiç tereddüd etmeden, teknik ve mali destekte bulunmuştu. Ormandaki çok sayıda öküz arabasını hükümet emrine vermiş ve böylece basında da tanınmıştı. Milli Mücadele Döneminde İstanbul'dan pek dışarı çıkmayan, faaliyet göstermeyen tüccarların aksine Ankara kolunda icraat göstermiştir. Böylece M. Kemal'in de ilgisini üzerinde toplamıştı. Düzce'nin ve Akçaşehir'in en zengini olarak, hayır işlerine de yönelmiş ve Düzce-Bolu yolundaki ahşap köprülerin trafiğe açılmasında maddi ve manevi katkılarda bulunmuştu³⁹. Eskiden bir derbent hüviyeti taşıyan Üç Köprü'deki, malzeme desteği ile köprüler yenilenmiş ve bundan da Derdli gazetesi övgü ile söz etmiştir⁴⁰. Düzce adını, Türkiye'de, Avrupa'da ve hatta denizaşırı olarak Arjantin'de tanıtan atılımcı idi. Onun ustalarının ellerinde şekillenen bira ve şarap fiçileri (ki meşeden imal edilmekteydi) niteliği bakımından dillere destandı. Cumhuriyet'in ilanı sonrası yine basının ilgisini üzerinde topladı. Zonguldak'taki 63 Numaralı Ocak⁴¹ günlerce, okuyucunun merakla takip ettiği olaydı. Mahkemede savunmasında, her şeyin Türk çıkarı çerçevesinde yapıldığını belirterek, milliyet duygusunu Rumlara ve özellikle yabancı ocak sahiplerine haddini bildirmiştir. Mehmed Ârif'in Akçaşehir'deki konağı bugün de mevcuttur⁴². Milli Mücadele'nin önde gelen mahalli isimlerinde IV. Mürettep Kumandanı Binbaşı Nâzım Bey ile Sari Efe Edip Bey⁴³, zaman zaman onun sahile yakın konağında misâfir edilmiştir. Halefleri sonraları madencilikten, gemi inşâ sanayinin önderi oldular. Ereğli yolu üzerindeki Alaplı'daki

³⁹Derdli Gazetesi, No: 2, 23 Ağustos 1335, s. 2.

⁴⁰A. g. Gazete, No: 2.

⁴¹Kamuoyunu bilgilendirmek için risale hâlinde bastırılıp, ilgililere dağıtılmıştır. Bir nüshası, Aydın'daki Özel Kitaplığında mevcuttur. Bkz: 63 Numaralı Ocak Davasının İç Yüzü, İstanbul 1341.

⁴²Konak, Akçaşehir'den Akçakoca'ya dönüşünde, en güzel yapılardan biridir. Bkz: Düzce: Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, İstanbul 2014, s. 169.

⁴³Binbaşı Nazım Bey için bkz: Derdli No:26, 27 Eylül 1336, s. 2; Mehmed Zekâi'nin Kaleminden, İsyân Günlerinde Bolu, s. 166, 178, 184, 206, 226. Sabri Efe/Edip Bey, her iki Düzce Harekâtında bulundu. Kuvâ-yı Seyyâre-, Kuvâ-yı Milliye anlaşmazlığında, Ankara'nın emirlerini uyguladı.

şirket, bugün gemi ve türü deniz araçları yapımında şöhret kazanmıştır⁴⁴.

Aslında bir başka önemli Rizeliden, yazını girişinde bahsetmek gerekirdi. Hüsrev Bey Hey'et-i Nasihâsı'nda sözü edilen Düzceli Mehmed (Şanda) Bey Türkiye'nin geleceğinde bilerek veya bilmeyerek oynadığı rol açısından, zikre şayandır. Lazistan'dan büyük göç sırasında Düzce'ye gelen, merkez kazada ve onun önemli büyük merkezlerinden Kaplan Dede ve Heciz uzantısındaki Hemşin Yaylasının güneyindeki Çilimli⁴⁵, Üskübü (sonralar Konuralp) Cumyeri-Gümüsova arasındaki yerleşim merkezlerindedir. Tütüncülük merkezi olarak meşhur olmuştur. Köyden kasabalaşma sürecinde, meydana getirilen çiftliklerin en tanınmış Mehmed Ağa'ya aittir. O da, ata yurdundan, Lazistan'dan Düzce'ye göz edenlerdendir. Hem Çilimli, hem de Düzce'de ikâmet etmiş ve gençlik çağları ekici ve satıcı olarak geçmiştir. Çerres Beylerinden Ubih kökenli Berzeg ailesinden Hacı Mehmed Bey'in kızı ile evlenmiştir. 13 Nisan 1920'deki Saray, Hükümet ve Şeyhülislâmlık destekli TBMM'ne karşı çıkmanın ve M. Kemal Paşa'nın da rakibi olarak temayüz eden Berzek Sefer, Çilimli Mehmed Ağa'nın kayıncısı oluyordu. Bu tarihten itibaren, ayaklanma liderine en yakın akraba olmakla Mehmed Ağa, Düzce'de hayli itibarlıdır. Ancak o, ayaklanmayı tasvip etmemiş, İstanbul'dakilerin de yurdun kurtarılması ve İngilizlerin, daha doğrusu İ'tilâf Devletlerinin tasallutuna baş eğdiklerini ilk anlayanlardandı. Düzce'deki Hürriyet ve İ'tilâfcılar ise meydanı boş bularak, tek yönlü particilik yapmalarına da tek karşı görünen yine kendisi olmuştur. Bu esnada oluşan Sefer-Kâmil-Abdübvahhab-Koç ve Maan Ali Beyler beşlisinin artık önünü almak da mümkün değildi. 13 Nisan 1920'deki⁴⁶ Köprübaşı görüşmelerinden sonra, Sefer ve arkadaşları Ankara'nın karşıtı olarak, güç gösterisi yapmaya karar vermişlerdi. Mehmed Ağa, tutulan yolun iyi sonuçlar vermeyeceğini, Ankara ve İstanbul arasındaki tercihte hatalı davranıldığını bazı konuşmalarında

⁴⁴Derdli, No: 29, 18 Teşrin-i Evvel 1336, s. 2. Mehmed Ârif'ten sonra, Orhan Madenci ve yakınları, deniz araçları yapımını devam ettirdiler.

⁴⁵Çilim-li: Çil, bu yörede yetişen kuşlardan birinin adıdır. Yöre hakkında çalışmamız dosya hâline getirilmiştir. Eskiden olduğu gibi pirinç ve tütün ekimi dikkati çekmektedir. Ahâli Çilimli'den ziyâde kısaltılmış şekli Çimli'yi kullanmaktadır.

⁴⁶R. Apak, İstiklâl Savaşında Garp Cebhesi Nasıl Kuruldu, Ankara 1958, s. 137.

belirmişse de kulak asan olmamıştı. Sefer, işleri daha belirginleştirmek için İzmit ve zaman zaman İstanbul'a giderek ilgililerle görüşmekte idi. Bozkırda tutuşan otların önünü almak da gündün güne zorlaşıyordu. Ankara, vakit kaybetmeden harekete geçmiş, Kafkas Alayı, Refet ve Ârif Bey'i, bu arada Geyve'deki XX. K. O. K.'nı Ali Fuad Paşa'yı harekete geçirmişti. Asiler de karşı harekâtle Abâd Dağlarında Bulanık önlerinde mevzilenmişti. 18 Nisan 1920'de Ankara, yukarıda zikredilen Hey'et-i Nâsihayı Hüsrev Bey başkanlığında yola çıkarmıştı. Az sonra, yani 19 Nisan'da bu kurulun, dört gün sonra da XXIV. Tümen Komutanı Mahmud Bey'e dair kötü haberler Ankara'ya ulaşmıştı⁴⁷. Düzce ise Gerede yakınlarındaki ve az sonra da Hendek-Nuhviran arasındaki Sarıbayır'daki olayları "zafer"miş gibi öğrendi. Aslında, büyük bir fırtına dinginliği vardı. Yakında çok kanlı olayların başlayabileceğini tek tahmin eden yine Mehmed Ağa idi. Gerede'deki tutuklular az sonra Düzce'ye gönderildiler. Onları kazasız-belâsız Düzce'ye nakledenler arasında Mehmed Ağa'nın tanıdıklarından Yaşar Bey de vardı. Üstelik Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar Bey de asilerin gözaltısında idi. Ortalık durulduktan sonra, ilk harekete geçen Mehmed Ağa oldu. Bu sırada Sefer, henüz görüşmeler için gittiği İstanbul'dan Düzce'ye dönmemişti. Hüsrev Gerede, bu günlere ve sürpriz bir şekilde kendilerini ziyâret eden Mehmed Ağa'ya dair, Hatıratında⁴⁸ şunlara yer vermektedir; "Düzce'de önde gelen kişilerden ve bu bölgedeki ayaklanmanın âdeta ruhu olan Çerkez Sefer Bey'in eniştesi aslen Rizeli Mehmed Ağa adında onurlu bir genç de isyancı başının yakını olmasının isyancılar nezdinde uyandırdığı güven duygusuna dayanarak hapisaneyeye uğruyor, bizlere ustura çamaşır, mendil, havlu, sabun gibi temel ihtiyaç maddelerini armağan ederek, ulusseverliğini gösteriyordu. Bu kişiden de ayrıntılı bilgiler alıyorduk." Mehmed Ağa, Hüsrev Gerede'nin de yazdığı gibi, tutuklu kabile fertlerin ikisini iyi tanıyordu. Osman Bey'in de Lazistan Milletvekili olduğu öğrenmişti. Bu nedenle, öncelikle Osman Bey, hemşehrilik çerçevesinde Mehmed Ağa ile iyi bir ortam hazırlayabilmişti. Sefer

⁴⁷Mahmud Bey ve olayı için bkz: G. Çağlar, XXIV. Tümen Komutanı Yarıbay Mahmud Bey Olayı, AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Sayı: 12, Kasım 1993, (Ayrı basım).

⁴⁸H. Gerede'nin Anıları, s. 196-197.

Bey, onun anlattığı gibi bir mesele için İzmit'e gitmişti ve kasabada bulunmuyordu. Kendileri için kararın onun tarafından verileceği, ona göre hareket edileceği yolunda haberler dolaşıyordu. Mehmed Ağa, aynı zamanda, artık iyice ısındığı M. Kemal'in temsilcilerine, mevcut durum hakkında bilgi de vermekte idi. Ona göre, Kuvâ-yı Millîye, Düzce'nin güneyinde, Abâd ve Mudurnu'da idiler. Genel bir harekâta geçmeleri de muhtemeldi. Diğer taraftan kendisi gibi Rizeli olan İpsiz Receb'in⁴⁹ de muhtemel baskınından söz ediliyor ve kabileyi isyancılarıdan kurtarılmasının an meselesi olduğu da söyleniyordu. Belki de Mehmed ağa'nın telkinleri nedeni ile Sefer Bey, Düzce'ye geri dönmüş ve ilk iş olarak Hüsrev Bey ve grubu ile görüşmüştü. İlyazâde Şükrü ve Dr. Fuad Beylerle de zaten eskiden mevcûd yakınlığı vardı⁵⁰. Osman Bey'in de Mehmed Ağa tarafından kollandığı görülüyordu. Hüsrev Bey, Ankara'nın muhalifi olduğunu bir kere daha yineledi. M. Kemal'in Enver Paşa gibi militarist tutumuna (?) da karşı idi. Ancak, TBMM'nin açıldığı günlerde, Sefer Bey'in bazı umutsuzlukları içinde olduğu anlaşıldı veya Mehmed Ağa onda yeni görüşlerin meydana geldiğini görmüştü. Kuvâ-yı İnzibatiye⁵¹ ve karşıtların etkili bir tutum yapamayacaklarını da görmüştü. Bu yeni oluşum üzerine, Sefer Bey beklenmeyen bir davranış içine girdi. Mehmed Ağa'nın da telkinleri ile Kuvâ-yı Milliye ile görüşme isteği ortaya çıktı. Böylece, beklenilmeyen yeni bir durum Hüsrev Bey-i ve Hey'et-i Nâsiha'yı yeniden umutlandırmıştı. Gerçekten de M. Kemal ile görüşme isteği Bulanık'da (Mudurnu'da) fiiliyata sokuldu. Kabile ile cepheye giden ve Refet Bey ile de temaslarda bulunan Sefer Bey, Kuvâ-yı Millîye'ye katılma kararı aldı ve bu telgraf ile Lazistan Milletvekili Osman Bey ve Hüsrev, Bulanık'ta Sefer Bey'den ayrıldılar. Sonra, Ankara'ya gittiler. TBMM toplantılarında Hüsrev ve Osman'ın konuşmaları etkili oldu⁵². Sefer Bey'in Düzce'ye dönmesinden sonra, yeni beklenmeyen elemli günler başladı. Zira Edhem'in Kuvâ-yı Seyyâresi dört bir yandan Düzce'yi ihataya

⁴⁹H. Gerede'nin Anıları, s. 197; İ. Birinci, İpsiz Recep Çetesi, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 10, Kasım 1996, s. 70-77.

⁵⁰Yunus Nadi, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul 1978, s. 291-292.

⁵¹R. Apak, a.g.e., s. 167 vd.

⁵²TBMM-ZC-1336, 11, s. 24-25, 157-158.

almıştı⁵³. Çilimlili Mehmed Ağa, az sonra da çok üzüleceği haberle karşılaştı. Ethem, Sefer'in idama mahkûm ettirmiş ve 27 Mayıs 1920'de de uygulanmıştı. Mehmed Ağa ve eşi, aileler büyük bir matem yaşadılar⁵⁴.

Daha sonra Edhem, Haziran 1920 başında Düzce'den ayrıldı. Mehmed Ağa, iman güzeli ve yakını Sefer'in bu akıbetini bir türlü kabullenemedi. Yakın dostları nezdinde, Sefer'in kaybının büyük bir boşluk yarattığını, yaşasa idi Ankara için daha başka yardımları olabileceğini anlatıp, durmuştur. 1934'de, "Şanda" soyadını aldı. Çilimli'deki ve Düzce'deki mütevazı yaşayışına devam etti. Düzce Tarihi ve Sefer Bey Dosyası hazırlıklarını yaparken, Hüsrev Gerede'nin Hâtıraları yayınlandı. Bu devlet ve siyaset adamının verdiği bilgiler olmasa idi, Çilimlili Mehmed Ağa'nın varlığından haberdar olamayacaktık. Ailesi nezdinde yaptığımız incelemelerde, O'nun hatırat kaleme almadığını da öğrendik. Her zamanki, yaşanan olaylar, ölümüne kadar sohbetlerin başlıca konularını teşkil etmiştir.

Düzce'deki Karadenizlilerin, Rizelilerin etkinlikleri bunlardan ibaret olacağı düşünülmez. Daha birçok Lazistanlı, Rizeli, Karadenizli kasabanın il oluşuna kadarki çizgide, önemli yerlerde sosyal yapılanmada yer almışlardır.

Nerede karalahana yeniyor, çorbası içiliyor, nerede güzel armut yetiştiriliyor ve gelip-gidene ikram ediliyorsa, kahvaltı sonrası kahve yerine çay içiliyorsa, kesinlikle bir Rizelinin huzurundasınızdır. Perşembe günleri, Akçakoca'dan kamyonlarla ulaştırılan balıklar için satıcıların meşhur bağırışları da hâlâ belleklerimizden silinmiş değildir. "Hamsi geldi pazara, haber verelim bizim Lazlara..."

⁵³R. Akap, *a.g.e.*, s. 139; Çerkes Ethem'in Hatıraları, İstanbul 1960, s. 46-50.

⁵⁴A. F. Cebesoy, Millî Mücadele Hâtıraları, İstanbul 1954, s. 405-407; Derdli, No: 10, 31 Mayıs 1336, s. 2. Yeni ve önemli bilgiler için bkz: Mehmed Zekâi'nin Kaleminden İsyân Günlerinde Bolu, hzl: H. Birgören, Bolu 2009, s. 146-148.

Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Nitelikleri (1920-1923)

Selami KILIÇ*

Giriş

Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti¹, birçok cephede savaştı. Büyük kayıplar verdi, Çanakkale Cephesi ile Güney Cephesi'ndeki başarılar, sonuç üzerinde etkili olmadı ve savaşı mağlup bitirdi. Koşulları çok ağır bir mütareke imzalamak zorunda kaldı. Silah ve cephanesi elinden alındı, ordusu dağıtıldı ve toprakları işgal edildi. Türk milleti mütareke ve işgallere karşı tepki göstermekte gecikmedi ve geniş katılımlı protesto gösterileri düzenlendi. Tepki ve protestolarla yetinmeyen Türkler, örgütlenmeye ve silahlanmaya başladılar. Anadolu'nun her tarafında kurulan redd-i ilhak ve müdafaa-ı hukuk cemiyetleri, yerel kongrelerde aldıkları kararlar doğrultusunda harekete geçerek bölgesel kurtuluş mücadelesini başlattılar.

Mütarekeye ve işgallere karşı büyük tepki gösteren Mustafa Kemal Paşa, Kasım 1918'de İstanbul'a geldi. Kurtuluş için birtakım girişimlerde bulundu ve silah arkadaşları ile durum analizi yaptı. Sonuçta İstanbul'da herhangi bir şey yapılamayacağına, Anadolu'ya geçerek mücadeleyi oradan başlatmak gerektiğine karar verildi.

Mustafa Kemal Paşa, geniş yetkilerle 9. Ordu Müfettişi olarak atandı ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu topraklarına ayakbastı. Mustafa Kemal'in görünüşteki görevi bölgedeki asayişsizliği önlemektir. Ancak onun asıl hedefi: Türk Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak, temeli milli egemenlik ilkesine dayalı yeni bir Türk devleti kurmaktır. Bu kutsal amacını milli bir sır olarak sakladı,

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü, drselami@atauni.edu.tr

¹Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi hakkında bkz: Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

hiç kimse ile paylaşmadı ve birtakım aşamalarla nihai hedefine varmaya çalıştı.

Samsun'da bazı girişimlerde bulundu ve Havza'da işgallerin protesto edilmesi için geniş katılımlı gösterilerin yapılmasını amaçlayan bir genelge yayınlandı. Amasya'da bir ihtilal bildirgesi hazırlandı ve ilgili yerlere duyuruldu. Bu bildirmede; vatanın bütünlüğünün ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu belirtiliyor, kurtuluşun milletin azim ve kararıyla sağlanacağına vurgu yapılıyordu. Söz konusu bildirge, millet egemenliğinin sağlanması yolundaki ilk aşamayı.

3 Temmuz 1919'da Erzurum'a geldi ve 8-9 Temmuz gecesi çok sevdiği askerlik mesleğinden ve görevinden ayrıldığını açıkladı. Sine-i millete dönmek ve sine-i millette bir ferdi mücahit olarak mücadele etmek kararını verdi. 23 Temmuz'da onun başkanlığında toplanan Erzurum Kongresi'nde çok önemli kararlar alındı: "Kuvayı milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır" kararı, millet egemenliğinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda atılmış önemli bir adımdı. Her türlü işgal ve müdahalenin reddedildiği kongrede, seçimlerin yapılması, milli meclisin derhal toplanarak, hükümet işlerinin meclisin denetiminde yürütülmesi kararı alındı. Kongre sonunda ayrıca bir temsil heyeti oluşturuldu ve bu heyet, 23 Nisan 1920'de meclis açılıp, hükümet kuruluncaya kadar en önemli karar merkezi oldu.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararların masaya yatırılarak güncellendiği ve tüm vatana yaygınlaştırıldığı Sivas Kongresi'nde; milli sınırlar içinde vatanın bir bütün olduğu, bölünüp parçalanamayacağı belirtiliyordu. Millet egemenliğine yeniden vurgu yapılıyor, manda ve himaye reddediliyor, milli iradeyi temsil etmek üzere meclisin derhal toplanmasının gerekliliğine işaret ediliyordu. Yine yerel cemiyetler "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti" adı altında birleştirilerek, bölgesel kurtuluş girişimleri yerine genel ve topyekûn bir kurtuluşun gerçekleştirilmesine karar veriliyordu.

Sivas Kongresi sonrası çok önemli siyasi gelişmeler yaşandı. Baskılara daha fazla dayanamayan Ferit Paşa Hükümeti istifa etti ve yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu. Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul Hükümeti arasındaki yazışmalar sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Amasya'da taraflar arasında görüşmelerin yapılmasına karar

verildi. Sivas Kongresi'nde kabul edilen esaslar çerçevesinde sürdürülen görüşmelerde; seçimlerin yapılarak meclisin açılmasına, meclisin İstanbul'da toplanmasının güvenlik bakımından uygun olmadığına, manda ve himayenin kabul edilmeyerek, vatanın bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunmasına karar verildi. Ancak güvenlik nedeniyle meclisin İstanbul dışında toplanması kararı, anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle İstanbul Hükümeti tarafından doğrudan kabul görmediyse de yapılan görüşmelerle birlikte, temsil heyeti İstanbul Hükümeti tarafından resmen ve hukuken tanınmış oluyordu.

Amasya görüşmeleri sonrası yaşanan bir diğer önemli gelişme de milli örgütlenme, ulaşım, iletişim ve güvenlik bakımından en uygun yer olduğu gerekçeleriyle temsil heyetinin Ankara'ya gitme kararıydı. Başta Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere temsil heyetinin Ankara'ya gitmesine karşı çıkanlar olmasına rağmen temsil heyeti, 29 Aralık 1919'da Ankara'ya ulaştı.

Bu arada 1919 genel seçimleri yapıldı. İstanbul'dan ve Anadolu'dan seçilenler, meclise katılmak üzere İstanbul'da bir araya geldiler. Meclis 12 Ocak 1920'de padişahın beyanamesinin okunmasıyla açıldı. Meclisin 28 Ocak'ta yaptığı bir toplantıda, Erzurum ve Sivas'ta alınan kararlarda yapılan birtakım ufak tefek değişikliklerle "misak-ı milli" kabul edildi. Böylece meclis, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan ve milli sınırlar içinde tam bağımsız yeni bir Türk devletinin esaslarını kapsayan "misak-ı milli" kabul etmekle büyük tarihi görevini yerine getirmiş oluyordu.

İmparatorluk meclisinden böyle bir kararın çıkmasını beklemeyen İtilaf Devletleri, bu ve diğer birtakım gelişmeleri bahane ederek, 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen ve fiilen işgal etti. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından geçici kaydıyla işgali üzerine meclis, kendi kendini feshetme kararı aldı ve işgal sonrası bazı Osmanlı aydınları ve milletvekilleri tutuklanarak, Malta'ya sürgüne gönderildi.

A- DÖNÜM NOKTASI: ANKARA'DA KURUCU MECLİS'İN (MECLİS- İ MÜESSİSAN) AÇILIŞI (23 NİSAN 1920)

1- 17/19 Mart 1920 Genelgeleri

Geçmişte yaşanan bazı acı ve üzücü olaylar aynı zamanda tarihi birtakım fırsatların doğmasına da neden olmaktadır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, milli örgütlenmelerin ivme kazanmasını ve yaygınlaşmasını sağladığı gibi İstanbul'un işgali de Mustafa Kemal'e tarihi bir fırsat verdi². İşgale çok sert tepki gösteren ve protestolarda bulunan Mustafa Kemal, 17 Mart 1920'de bir genelge yayınlamak için kurucu meclisin (meclis-i müessisan) Ankara'da toplanacağını duyurdu. Alınan bu karara tepkiler gelmekte gecikmedi. Mustafa Kemal'e yakın bazı çevreler kurucu meclise taraftar olamadıklarını belirttiler. Millettin aklının almayacağı bir meclisi toplamak doğru değildi. Böyle bir meclise katılacak kişi bulmak da zordu. Bulunsa bile, meclisin alacağı kararları memlekette uygulamak zor olacaktı. Dolayısıyla milli meclisin toplanması gerekiyordu³.

Ancak Mustafa Kemal Paşa, kurucu meclis kararını tesadüfen seçmedi. Amacı bu adla toplanacak meclise dayanarak devletin yönetim biçimini değiştirmektir. Hem Amerikan Bağımsızlık Savaşı hem de Fransız İhtilali sonrası aynı yöntem uygulanmış, bir kurucu meclis toplanarak devletin temel yapısını belirleyen anayasayı yapmış ve kuruluş için gereken diğer kararları almıştı ve Mustafa Kemal bunu çok iyi biliyordu. Arkadaşlarının karşı çıkışlarını kırmaya ve onları ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine 19 Mart

²Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının sağladığı stratejik fırsatların farkındaydı. Düvel-i Muazzama, bu hareketiyle onun eline bir propaganda darbesi için gerekenden daha fazla silah vermişti. İstanbul'un işgalci devletlerle onurlu bir barış anlaşması müzakere edebilecek konumunu yitirdiği açıkça ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine, İstanbul'daki bazı yurtseverler İstanbul'dan ayrılarak Ankara'ya geçmeye başladılar. Milli direnişin ağırlık merkezi artık açıkça Mustafa Kemal'in coğrafyasına kaymıştı. Mustafa Kemal bundan böyle Ankara'yı kendi parlamentosu ve kanunlarıyla geçici bir hükümetin, oluşum halindeki bağımsız bir devletin merkezine dönüştürecek. Heyet-i Temsiliye ise bu sürecin sonunda tarihin sayfalarına karışacaktı (George W. Gawrych, *Genç Atatürk/ Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 137).

³Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 333.

1920'de aynı zamanda bir seçim yasası niteliği taşıyan yeni bir genelge hazırlayarak, illere, sancaklara ve kolordu komutanlıklarına gönderdi⁴. Genelgede "meclis-i müessisan" yerine "salahiyet-i fevkaladeyi haiz (olağanüstü yetkilere sahip) meclis" adını kullanarak, kuruculuk özelliğini bu terimle sürdürdü⁵.

Bu genelge ile ülke yeniden seçim atmosferine girdi. Ancak seçimler, İtilaf Devletlerinin ve Osmanlı Hükümetinin olumsuz propaganda, tavır ve davranışları yüzünden aksamaya başladı. Bazı yerlerde güçlükle yapılırken bazı yerlerde de direnmelerle karşılaşıldı. Bununla beraber tüm olumsuzluklar Temsil Heyeti'nin ve milli güçlerin zamanında aldığı birtakım önlemlerle giderilebildi.

2- Meclis Binası

Ülkenin çeşitli yerlerinden seçilen ve İstanbul'dan Anadolu'ya geçebilen milletvekilleri Ankara'da toplanırken⁶, o günlerin Ankara'sında uygun bina bulunmadığından, meclisin nerede toplanacağı bilinmiyordu. Aramalar sonrası İttihat ve Terakki Kulübü olarak planlanan ancak henüz bitirilemeyen tek katlı kâgir binanın

⁴Genelge için bkz: Kemal Atatürk, *Nutuk*, I (1919-1920), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 420-422; Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılâbı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1984, s. 87-89; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 12-14.

⁵*Nutuk*, I, s. 420-421; İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 55-64; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi II/Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 121-122; Rıdvan Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 47-48; Yalçın-Gönülal, *Atatürk İnkılâbı*, s. 47; Bilal N. Şimşir, *Ankara... Ankara/Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 188-190.

⁶İ. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin fotoğraf ve özgeçmişleri ile detaylı bilgi için bkz: *Türk Parlamento Tarihi/Milli Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923)*, III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 1995; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.83-109. Ali Fuat Paşa, meclise katılan milletvekili sayısını (442), Mazhar Müfit Bey (399), Mahmut Goloğlu (390) olarak vermektedirler (*Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 9). Ahmet Demirel söz konusu detaylı araştırmasında, 349'u yeni seçilen, 88'i Osmanlı Meclis-i Mebusanı kökenli olmak üzere toplam 437 milletvekilinin TBMM. üyeliğine hak kazandığını yazmakta, adı geçen 437 milletvekilinden 51'inin TBMM.'ne hiç katılmadığını, buna karşılık oturumlara katılan milletvekili sayısının 386 olduğunu belirtmektedir (Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 108).

meclis olması kararlaştırıldı ve inşaatın bitirilmesi için çalışmalar hızlandırıldı. Milletvekillerinin nerede kalacakları konusu da büyük bir sorundu. 1920 Ankara'sında, hükümet alanındaki iki han dışında, dışarıdan gelenlerin kalabilecekleri otel ya da sosyal tesis yoktu. Bu nedenle milletvekillerinin Erkek Öğretmen Okulunda (Darümuallimin) kalmaları öngörüldü. Gerekli onarım ve düzenlemeler yapıldı. Yeterince karyola bulunmadığından milletvekilleri için yer yatakları hazırlandı. Gelen milletvekillerinin çoğu söz konusu okula yerleştirildi. Kimileri de Ziraat Mektebinde konuk edildi. Bunun dışında bazılarını da evlerde konuk etme zorunluluğu doğdu⁷.

⁷Şimşir, *Ankara...Ankara*, s. 190; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 124-126; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991, s. 93.

Günlerden 23 Nisan 1920 Cuma. Tatlı ve ılık bir bahar günü. O gün meclis açılacak. Cuma namazı Hacı Bayram Camii'nde kılındı. Kurbanlar kesildikten sonra İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. Meclis vaktiyle İttihat ve Terakki Kulübü olarak yapılmış olup, birkaç Fransız subayına bir süre konut olmuş, sonradan, yani İkinci Meclis Binası yapılıncaya kadar uzun süre Halk Partisi'nin merkez binası olarak kullanılmış bir yapı. Bugün İnkılâp Tarihi Müzesi olarak aynı doğrultuda görevini sürdürüyor.

O zaman bu binanın birçok bölümü henüz tamamlanmamış olduğu için ivedi olarak onarılmış ve tamamlanmış. Toplantı salonu küçük, mobilya adına Ankara Valiliği bürolarından, şuradan buradan derlenmiş kırık dökük bazı eşya var. Milletvekilleri Ankara Öğretmen Okulu'ndan ve Ankara Sultanisi'nden (lisesinden) getirilmiş öğrenci sıralarında oturuyorlar. Ankara'da Ulus Meydanında, ilkin "Türkiye Büyük Millet Meclisi Müzesi" olarak düzenlenen, yıllar sonra ise adı "İnkılâp Müzesi" ne çevrilen İlk Meclis binası, bu taş bina, Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük bir yangın felaketi geçirmiş olan, harap ve kerpiç evlerle dolu o zamanki Ankara'nın –tıpkı Ankaralıların "Taş Mektep" dedikleri bizim lise binası gibi- hemen dikkati çeken güzel yapılardan biriydi. Milli meclisin bu binada toplanmasına karar verilince yapının eksiklikleri hemen tamamlanmış ve eşyası da evvelce anlattığım gibi kimi resmi daire ve okullardan, derme çatma olarak toplanmıştı (Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 15, 62-63).

Olağanüstü Milli Meclis için seçilen ve Enver Paşa'nın 1916'da Ankara'ya gelişinde İttihat-Terakki Kulübü olarak yapımına başlanan bina bitirilememiş, çatı kiremitleri bile döşenememişti. Binanın tamamlanıp bir toplantı salonunun düzenlenmesini Kolordu İstihkâm Taburu üstlenmişti. Aynı zamanda birçok kuruluşla Ankara halkı da katkıda bulunmuştu. Çatıya döşenecek kiremitler Ulucanlardaki bir ilkokul inşaatından sağlanmıştı, ama bunlar yetmeyince Ankaralıları kendi çatılarından kiremitleri söküp getirmişlerdi. Toplantı salonuna

3- Meclisin Adı Üzerine Tartışmalar

Bu sıralarda daha milli meclis açılmadan meclise verilecek isim üzerinde görüşme ve tartışmalar yapıldı. Açılıştan önce Ankara'ya gelen milletvekilleri ile yapılan özel toplantılar da doğal olarak meclisin adı üzerinde de duruldu. Meclisin adı konusundaki ilk tartışma 11 Nisan 1920 günü vilayette yapılan toplantıda yapıldı. İslamcılar meclisin adının "Meclis-i Kebir" veya "Meclis-i Kebir-i Milli", Türk Ocağı sempatanları "Kurultay", Osmanlıcılar "Meclis-i Mebusan" olmasını, Kâzım Karabekir Paşa ise "Şûra-yı Milli" adının verilmesini istiyordu⁸. Geçici de olsa, meclis açılmadan önce, milliyetçi ve inkılâpçı milletvekilleri meclisin adının "Büyük Millet Meclisi" olmasına karar vermiş olacaklar ki 23 Nisan'da en yaşlı üye sıfatıyla Geçici Başkan Şerif Bey, meclisi açış konuşmasında "Büyük Millet Meclisini açıyorum" cümlesini kullanmıştı. Yine meclisin açılışında yapılacak törenler hakkında 21 Nisan'da yayınlanan genelgede, "Nisanın 23. Cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır" denildiğine göre, bu isim 22/23 Nisan akşamından önce saptanmış olmalıdır. Tüm bunlar Büyük Millet Meclisi adının 21 Nisan'da saptandığının ve kullanılmaya başlandığının kanıtlarıdır⁹.

Milli hareketin yarı sözcüsü durumunda olan ve Mustafa Kemal'in denetiminde çıkarılan "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi" ise "Meclis-i Kebir-i Milli" deyimini kullanarak, meclisin İslamcı ve

konulacak sıralar da bir ilkokuldan getirilmiş, avize yerine de bir kahvehanenin büyücek asma lambası kullanılmıştı (Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 125-126).

⁸Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 71; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 134.

Halide Edip, meclisin adı konusundaki tartışmanın Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının idam fetvasının duyulduğu ya da meclisin açılmasından önceki gün yapıldığını, Hamdullah Suphi Bey'in Kurultay, Celalettin Arif Bey'in Meclis-i Kebir-i Milli, bir başkasının da Büyük Millet Meclisi adını önerdiği ve Büyük Millet Meclisi önerisinin kabul edildiğini belirtiyordu (Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 71).

⁹Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 71-72; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 134-135.

milliyetçi bir nitelik taşıdığı imajını vermeye çalışmıştır. Bu arada “Meclis-i Âli” den söz edenlerde olmuştur¹⁰.

Meclis açılıp çalışmalarına başladıktan sonra, isim karışıklığı verilen önerelerde de kendini gösterdi. Müfit Efendi 24 Nisan 1920 tarihli önergesinde meclisin “unvanının” saptanmasını istedi. Ancak bu konuda herhangi bir karar alınmadı. Büyük Millet Meclisi adının kullanılması sürdürüldü ve benimsendi. Meclisin toplanış nedenlerini kamuoyuna açıklamak için Hamdullah Suphi Bey’in kaleme aldığı meclis bildirisinde ve Afyon Milletvekili Mehmet Şükrü Bey’in Hıyanet-i Vataniye Yasası önerisinde de BMM. adı kullanıldı. İcra vekillerinin seçimi yasası meclise sunulurken, meclis ikinci başkanı olan ve yasanın savunusunu üzerine alan Celalettin Arif Bey (Erzurum) ilk görevlerinin meclisin adını koymak olduğunu belirttikten sonra, Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nda yer alan “Büyük Millet Meclisi” adının kendilerince de benimsendiğini açıkladı. İcra Vekilleri Heyeti kararlarını meclis başkanı olarak imzalayan Mustafa Kemal de BMM. adını kullandı. Meclise “büyük” niteliği bir meclis kararı veya bir yasa ile değil, sanki kendiliğinden doğan bir olgu olarak verildi. Bu niteliğin milletvekillerince “kuruculuğun bir ifadesi olarak” benimsendiği ve bir “teamül” sonucu ortaya çıktığı söylenebilir¹¹.

Büyük Millet Meclisi adının başma Türkiye sözcüğünün ne zaman eklendiği konusunda kaynakların verdikleri bilgiler farklıdır. Nutuk’taki belgelere göre, Kasım 1921’den itibaren Mustafa Kemal Paşa’nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi unvanını kullandığı, Tevfik Paşa’nın da 27 Ocak 1921 tarihli telgrafında Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa diye yazdığı, Dâhiliye Vekâletinin bastıracağı yazışma kâğıtlarında Türkiye Büyük Millet Meclisi Dâhiliye Vekâleti Memurin Müdiriyyeti adının geçtiği (28 Ekim 1920), Türkiye Büyük Millet Meclisi Karar Defteri’nde (17 Kasım 1920 tarih ve 77 sayılı karar) Türkiye Büyük Millet Meclisi

¹⁰Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 72.

¹¹Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 72-73; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 135.

adının anıldığı¹² görülmektedir. Fakat bu kullanım sürekli olmamış, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi’nde 8 Şubat 1921 tarihinden başlayarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi unvanı kesintisiz kullanılmıştır¹³. Bunu 23 Nisan’ın “Milli Bayram” sayılmasına ilişkin yasa izlemiştir. 23 Nisan 1921 günlü yasanın ilk maddesinde de TBMM. adı yer almış ve böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi adı yasalara da geçerek, süreklilik kazanmıştır¹⁴.

4- 21/22 Nisan Genelgesi ve Meclis’in Açılışı (23 Nisan 1920 Cuma)

Ankara’da bulunan milletvekilleri ülkedeki iç gelişmeleri tartıştıktan sonra Meclisin 22 Nisan Perşembe günü açılmasına karar vermişlerdi. Ancak daha sonra bu karardan vaz geçilerek, 23 Nisan 1920 Cuma günü açılmasının halk üzerinde olumlu etki bırakacağı düşünüldü ve açılış Cuma gününe ertelendi. Karar 21 Nisan’da “çok ivedi” kaydıyla kolordulara, 61. Fırka Komutanlığına, tüm vilayetlere, müstakil livalara, müdafaa-ı hukuk merkez heyetlerine ve belediye başkanlıklarına bildirildi¹⁵.

Söz konusu bildirmede; “Tanrı’nın yardımıyla 23 Nisan Cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara’da Büyük Millet Meclisi açılacaktır. Hacı Bayram Camii’nde Cuma namazı kılındıktan sonra sakalı şerif ve sancak-ı şerif alınarak meclisin toplanacağı binaya gidilecektir. Dualar okunarak kurbanlar kesilecektir. Açılış gününün kutsallığını belirtmek için, il merkezinde vali beyefendinin düzenleyeceği üzere, hatim indirilmeye ve Buhari-i Şerif okunmaya şimdiden başlanacak ve hatmin son bölümleri Cuma namazından sonra meclis binası önünde okunup bitirilecektir. Kutsal ve yaralı yurdumuzun her köşesinde aynı biçimde bugünden itibaren hatim indirilmeye ve Buhari okunmaya başlanacak, Cuma günü ezandan

¹²Coşkun Üçok, “Tarihimizde Türkiye Sözcüğünün Resmen İlk Kullanılışı”, *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1988*, Atatürk Dizisi 21, Ankara, 1988, s. 49-56; Coşkun Üçok, “I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge”, *Tarih ve Toplum*, VII/41 (Mayıs 1987), s. 8-11.

¹³Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 73-74.

¹⁴Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 135.

¹⁵*Nutuk*, I, 430-431; Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 27; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, III, s. 93-94.

önce minarelerden sala verilerek, hutbe okunurken, halifemiz ve padişahımız efendimizin yüce adları anılırken, kendisi, ülkesi ve tüm uyruklarının bir an önce kurtulması için dua edilecek..." deniliyordu¹⁶.

Mustafa Kemal Paşa, İslamcı içerik taşıyan bu bildirgeyi inkılâpçı amaçla yayınladı¹⁷. Meclisin açılışını Cuma günü namazdan sonraya ertelemesi, camilerde Kuran ve Buhari okunması istemesi halkın desteğini kazanmaya yönelikti. O, Türk toplumunun dinsel inançlara, geleneksel ve dinsel kurumlara ne kadar içten bağlı olduğunu biliyordu¹⁸. Yine O, milli bilincin henüz gelişmediği toplumlarda en bağlayıcı unsurun din ve dinsel kurumlar olduğunun da bilincindeydi.

Amaç, milletin bağımsızlığını ve ülkenin bütünlüğünün sağlanmasıydı. Bu nedenle yurdun kurtarılması, milletin bağımsızlığına kavuşması amacının yanı sıra saltanat ve hilafetin yabancı baskısından kurtarılması konusuna da değinerek, padişaha karşı olunmadığı aksine padişahı da tutsak alan emperyalist güçlere karşı bulunduğu düşüncesinin halkta uyandırılmasına özen gösteriyordu¹⁹. Öte yandan Kâzım Karabekir Paşa, açılışın Cuma gününe ertelenmesine ve yapılacak törene ilişkin eleştiride bulunurken, bu davranışın nedenini de ortaya koyuyordu:

"Tarihimizde bu kadar koyu taassuplu dini merasimle hiçbir meclis açılmadı. Fetvaları takip eden bu büyük törenler, acaba yer yer başlayan ayaklanmalara karşı bir sigorta mı olacaktı? Ne olursa olsun inançla taassubu milli meclisin başlangıcı gününden ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne Cuma gününü seçmeye ne de bu kadar velveleye lüzum yoktu. Güzel bir dua daha iyi tesir yapardı. Gösterilen bu taassubun devamı mümkün olamayacağından aksi tesiri

¹⁶Nutuk, I, 431-432; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 569; Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s.66-67.

¹⁷Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1971, s. 34.

¹⁸Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 67.

¹⁹Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 67.

daha büyük olabilir. Milli meclis 23 Nisan Cuma günü pek dindarane, daha doğrusu pek dervişane bir merasimle açılıyordu."²⁰

Bu arada Kâzım Karabekir'in unuttuğu, bunun bir inkılâp stratejisi olduğu gerçeği idi. Çünkü 22 Nisan'da "dakika tehir edilmeyecektir" kaydıyla tüm vilayet ve bağımsız sancaklarla birlikte, çeşitli askeri birlik komutanlıklarına gönderilen telgrafta²¹, 23 Nisan'da meclis açılıp çalışmalarına başlamasından sonra tüm sivil ve askeri makamların ve tüm milletin başvuru yerinin İstanbul Hükümeti değil Büyük Millet Meclisi olduğu bildiriliyordu²².

Mustafa Kemal'in 21 Nisan genelgesi doğrultusunda başta Ankara olmak üzere, yurdun büyük bir bölümünde meclisin açılış törenleri yapıldı.

Ankara'da sabahın erken saatlerinde evlerinden ayrılan kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, ihtiyar, kalpaklı, sarıklı, yöresel giysili, halkın her tabakasından binlerce kişi tören alanını doldurmaya başladı. Âdeta tüm Ankara halkı oradaydı ve meclis ile Hacı Bayram Camii arasına sıkışmaya çalışıyordu. Arsalar, evlerin çatıları insanlarla doluydu. Namaz için gelenler öylesine çoğaldı ki kapılardan taşı, mermer avluya doluştu, sokaklarda yer bulmaya çalıştılar. Yunus Nadi'nin de belirttiği üzere, "bu şerait içinde usulü dairesinde" yapılan bir ibadet olmaktan çok milletin kendi yazgısını kendisinin belirleyeceği bir dayanışma günüydü²³. Namaz sonrası eski sancaklar altında "tekbirler" getirerek meclis binasına doğru yürüyen bu muazzam insan kitlesi Anadolu'da uyanmaya başlayan yeni bir düşüncüyü karşılamaya çıkmıştı. O da kendi gücünün üstünde hiçbir güç tanımayan ve ülkesini tam bağımsızlığa kavuşturmayı amaçlayan ihtilalci, inkılâpçı Büyük Millet Meclisi'nin ülke yazgısına el koyması ve onun hayata geçirilmesi düşüncesiydi²⁴.

²⁰Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 627.

²¹22 Nisan tarihli genelge için bkz: *Nutuk*, I, s. 432; Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 14; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s.131.

²²Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 66; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s.131.

²³Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, Ankara, 1955, s. 31.

²⁴Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 68-69.

23 Nisan 1920 günü halkın da katıldığı Cuma namazı sonrası milletvekilleri, sokakları dolduran Ankaralıların arasından yürüyerek meclis binasına gelmişlerdi. Milletvekilleri ve bu anlamlı günün görgü tanıkları salondaki yerlerini aldıktan sonra, saat 13⁴⁵'te ilk oturum Sinop Milletvekili Şerif Bey'in başkanlığında açıldı. Milli Eğitim Müdürlüğünden emekli olan 75 yaşındaki Şerif Bey, o güne kadar Ankara'ya gelen üyelerin en yaşlısı idi. Geçici başkan sıfatıyla Mustafa Kemal'in hazırladığı konuşmayı²⁵ yaparak milli meclisi açtı:

“Muhterem arkadaşlar, İstanbul'un geçici kaydıyla yabancı kuvvetler tarafından işgal olunduğunu ve hilafet makamı ile hükümet merkezinin bağımsızlığının bütün esaslarıyla yok edildiğini biliyorsunuz. Bu vaziyete boyun eğmek, milletimizin teklif olunan yabancı esaretini kabul etmesi demektir. Ancak tam bağımsızlık ile yaşamak hususunda kesin kararlı olan eskiden beri hür ve bağımsız milletimiz, esaret vaziyetini şiddetle ve kesin olarak reddetti ve hemen vekillerini toplamaya başlayarak, Büyük Meclisinizi vücuda getirdi. Bu Büyük Meclisin en yaşlı üyesi sıfatıyla ve Allah'ın yardımı ile milletimizin iç ve dış tam bağımsızlık içinde kaderini bizzat eline aldığı, kendi kendini yönetmeye başladığını tüm dünyaya ilan ederek, Büyük Millet Meclisini açıyorum.”²⁶

Meclise katılan milletvekillerinin kılık kıyafetleri değişik ve rengârenk, öğrenimlerine ve yetişme ortamlarına göre düşünce yöntemleri değişik, ama gönülleri ve amaçları bir. Gerçi meclis binası küçük ve gösterişsiz, Ama dava büyük. Bu Türk milletinin ölüm-kalım savaşı davası. Tarihte bağımsızlığını hiç yitirmemiş olan Türk milleti ya düşmanı yurdundan kovacak ve özgür yaşayacak ya da son erine kadar ölecek. Parola bu. Gerçi silah, cephaneye ve düzenli ordu yok, ama Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türk milletinin birleşmiş çelik istenci var. Gerçi para yok. Ama halkın cömertliği ve gönül zenginliği sonsuz. Gerçi düşman bir değil, pek çok; zayıf değil çok güçlü; ama Türkün kükreysi ve bağımsız yaşama arzusu daha güçlü (Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 16-17).

²⁵Şerif Bey'i meclis açış konuşması için bkz: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: I, C. I, TBMM. Yayınevi, Ankara, 1940, s. 2; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire*, I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 12-13; *Türk Parlamento Tarihi*, III, s.41; Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul (Tarihsiz) s. 55; Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 17-18.

²⁶Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu*, s. 55; Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 70; Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 17-18; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 131-132.

Meclisin açılış oturumu uzun sürmedi. Geçici başkanın konuşmasından sonra Ankara milletvekili olarak söz alan Mustafa Kemal, meclisin yeni seçilen üyelerle birlikte, İstanbul'dan gelen milletvekillerin de katılımlarıyla²⁷ toplanmasının doğal olduğunun tutanağa geçirilmesini önerdi ve isteği oybirliği ile kabul edildi. Daha sonra yine Mustafa Kemal'in önerileriyle, üyelerin seçim belgelerini incelemek üzere 15'er üyeden oluşan iki komisyon kuruldu. Geçici başkana yardım edecek 2 sekreter de seçildikten sonra oturuma son verildi²⁸.

Meclisin ertesi günü, yani 24 Nisan tarihli oturumu 5 birleşim olarak sürdü. 5. ve son birleşimde başkanlık seçimine geçildi. Başkanlık kurulunun oluşturulmasında mevcut anayasa ve kurallar doğrultusunda başkanla birlikte ikinci başkanın, 2 de başkan vekilinin seçilmesi gerekiyordu. Başkanlığa tek aday olarak gösterilen Mustafa Kemal, hazır bulunan 120 üyeden 110'unun oylarıyla başkan seçildi. Başkanın belirlenmesinin ardından yapılan seçimle İkinci Başkanlık görevine, Celalettin Arif Bey (Erzurum) getirildi. Başkanvekillikleri seçiminde ise Mevlevi ve Bektaşî önderlerine görev verilmesi öngörüldü. Konya Milletvekili Abdülhalim Çelebi ve Hacıbektaş Şeyhi Cemalettin Efendi (Kırşehir) Başkanvekilliklerine seçildi. Başkanlık Kurulunun diğer görevlileri için yapılan seçimlerde, İdare Amirliklerine; Atıf Bey (Kayseri), Hacı Emir Paşa (Sivas), İbrahim Süreyya Bey (Saruhan) ve Kâtipliklere de Muhittin Baha Bey (Bursa),

²⁷Meclisin 23 Nisan'daki ilk oturumunda 115 milletvekili hazır bulundu. Bu sayının salt çoğunluğu gösterip göstermediği tartışılabilir. Gerçi İstanbul Mebuslar Meclisinden kaç kişinin Ankara'ya geleceği bilinmediği için meclisin üye sayısı saptanamadı. Ancak her sancaktan 5 milletvekilinin seçilmesi öngörüldüğü ve ülke 66 seçim çevresine ayrıldığı için yeni seçileceklerin sayısı 330'u buluyordu. Ne var ki 14 milletvekili aynı zamanda 2 ayrı yerden seçildikleri, 4'ü de Ankara'ya gelmeden öldüğü için yeni seçimlerle geleceklerin sayısı 312'ye düştü. Bununla birlikte ilk günkü 115 üyelik katılım, seçimler açısından da salt çoğunluğu yansıtmamaktaydı. Fakat olağanüstü bir ortamda ve olağanüstü yetkilerle toplanan meclisin milletin yazgısına el koymak isterken şekle ilişkin eksikliklerin tamamlanmasını beklemeye vakti yoktu (Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 132-133).

²⁸ZC, Devre: I, C. I, s. 2; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 132; Yavuz Aslan, *TBMM. Hükümeti (Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu 23 Nisan 1920- 30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 18.

Refik Bey (Konya), Haydar Bey (Kütahya), Cevdet Bey (Kütahya), Rasim Bey (Sivas) ve Feyyaz Bey (Yozgat) getirildiler²⁹.

Meclisin ikinci oturumu, 24 Nisan Cumartesi saat 10⁰⁰'da yine Şerif Bey'in başkanlığında açılmıştı. İlk olarak komisyonca incelenen seçim belgeleri ele alındı ve kabul edilerek üyelikler onaylandı. Daha sonra kürsüye gelen Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesi'nden o güne kadar geçen olayları, içteki ve dıştaki gelişmeleri özetleyen, değerlendiren uzun bir konuşma yaptı³⁰.

Mustafa Kemal ilk konuşmasını 24 Nisan'da, oturumların ikinci gününde yaptı. Milli direnişin genel bir tablosunu çizerek, mücadeleyi üç döneme ayırdı: 1) Mütarekeden Erzurum Kongresi'ne kadar, 2) Erzurum Kongresi'nden Meclis-i Mebusan'ın 16 Mart'ta kapanmasına kadar ve 3) 16 Mart'tan o ana kadar. İlginçtir ki bu ayırım, Sivas'ta yapılan ulusal çaplı kongreye karşın, dönüm noktası olarak Bölgesel Erzurum Kongresi'ni alıyordu³¹. Mustafa Kemal konuşmasında

²⁹*Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 92; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 135-136; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s.157-162.

²⁴ Nisan'daki birleşimde Başkanlık Divanının diğer üyelikleri için yeterli oy sağlanamadığından seçimleri ertelendi. 25 Nisan'daki birleşimde, ikinci Başkanvekili, İdare Memurları ve Kâtipler seçilerek, Başkanlık Divanı tamamlandı (*Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 92).

³⁰ Mustafa Kemal'in 24 Nisan'da yaptığı bu ayrıntılı ve uzun konuşmasının tam metni için bkz: ZC, Devre I, C. I, s. 8-30; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 12-60; *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 43-75; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 8 (1920), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 31-71.

³¹ Geçici başkan Şerif Bey'in Meclisi açış konuşmasından sonra Birinci Meclis'in ilk konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Paşa, Ankara Mebusu sıfatıyla ilk sözü Nisan'ın yirmi dördünde (1920) Cumartesi günü söylemiştir. Bu hitabesini üçe ayırmıştı. Mondros Mütarekesi'nden Erzurum Kongresi'ne, Erzurum Kongresi'nden 16 Mart 1920'ye ve 16 Mart'tan Nisan'a kadar olan vakaları gösteriyordu. Bunların tafsilatı Birinci Meclis zabıtlarında vardır. Nutuk şöyle başlıyordu: "Muhterem Milletvekilleri! Bugün içinde bulunduğumuz vaziyeti, meclisi âlinizin nazarında tamamıyla tecelli ettirebilmek için bazı beyanatta bulunmak istiyorum. Vuku bulacak maruzatım birkaç devreye ayrılabilir: Birincisi, Mütarekeden Erzurum Kongresi'ne kadar geçen zaman zarfındaki ahvale dairdir. İkincisi, Erzurum Kongresi'nden 16 Mart tarihine kadar, yani İstanbul'un işgal edildiği güne kadar; üçüncü safhası da 16 Mart'tan bu dakikaya kadar olan ahvale dair olacaktır. Maruzatım birtakım vesaike müstenittir ki müsaade buyurulursa o

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin memleketin hem doğusunda hem batısında hızla ortaya çıkmasıyla "halkın vicdanından doğan milli birlikten" söz etti. Sivas, ulusal bir örgüt kuran genel bir kongre olarak betimlendi. Mustafa Kemal buna ek olarak, "milletin sesi"nden ve "milletin kalp ve dimağından doğan" bir hareket yaratan milli kudretten bahsetti. Konuşması Osmanlı ve İslami terimleri vurguluyordu: "İslam'a karşı en ağır günah", "memalik-i Osmaniye", "Osmanlı cemiyeti", "Osmanlı milleti" ve "hâkimiyet-i milliye". Mustafa Kemal, Milli Mücadele'yi en geniş sınırları kapsayacak şekilde tanımladı. Nitekim İzmir, Antakya, Musul vilayeti ile Irak'taki Kerkük ve Süleymaniye sancaklarını da Milli Mücadele sahasına dâhil etti. Bu sınırlar içinde hâkim unsur Müslümanlar idi ve "Türkler, Çerkezler ve diğer Müslüman anasırı" içeriyordu. Dahası Mustafa Kemal, İttihatçılar ile her türlü bağı da reddetti. Bundan başka, her şeyden çok tüm dünyaya, uluslararası hukuk çerçevesinde halkın tüm gücü ve kararlılığıyla haklarını ve varlığını savunacağını bir kez daha ilan etme ihtiyacının altını çizdi. Mustafa Kemal, uluslararası ve Osmanlı Kamuoyu önünde, kamusal bir platformda özgüvenle ve net bir biçimde konuştu. Mesajı bir yıl önce Samsun'a ayak bastığından bu yana özünde tutarlılığını ve kesinliğini korumuştur.

Aynı gün yapılan bir gizli celsede, Mustafa Kemal stratejik düşüncesini daha detaylı olarak açıkladı. İrredantist Turancılık (Pantürkizm) kavramını reddederek, bunun yerine ülkenin kendi manevi ve maddi güçlerine dayanarak yürütülecek bir mücadeleyi savundu.. Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin niteliğini tanımlarken, halife ve padişaha bağlı "camia-ı Osmaniye" terimini kullanıyordu. Bolşeviklerle kurulan irtibata karşın, milletin kendi âdetleri, dini kuralları ve milli kaygıları olduğu, dolayısıyla bağımsız bir yol izleyeceğini vurguladı. Milli amacın çerçevesini diğer milletler ve tüm insanlık gibi "namus ve şerefiyle yaşamak" yüce amacı olarak çizdi. Mustafa Kemal, bu konuşmasında akılcı, pragmatik usta bir lider izlenimini bıraktı.

vesaike icap ettikçe burada okuyacağım..." (Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s.587).

O gün, yani 24 Nisan 1920'de, Ankara, Türk Hükümetinin fiili makamı, yeni parlamento ise meşruiyetinin kaynağı haline gelmişti³².

B- BİRİNCİ MECLİSİN ALDIĞI BAZI ÖNEMLİ KARARLAR

1- Hükümetin Kurulması

Mustafa Kemal'in konuşmasında da belirttiği üzere kongreler sonucu seçilen ve 25 Nisan 1920'ye kadar âdeta bir hükümet gibi çalışan Temsil Heyetinin de görevi sona eriyordu. Bu nedenle alınan kararları yürütecek yeni bir örgüt kurulması gerekiyordu. Bu amaç doğrultusunda meclisin yetkilerini belirleyen ve bir hükümet kurulmasının gerekliliğini öngören bir önerge de sundu (24 Nisan). Uğranılan yıkılma tehlikesi karşısında devlet ve millet görevlerinin uzun süre "mercisiz" kalmasının yaratacağı tehlikelere dikkat çeken Mustafa Kemal, vatani çökmekten kurtarmak için alınacak önlemlerin artık meclise ait olduğunu bildirdi ve vakit geçirilmeden sorumluluğu takdir ve tespit edecek bir hükümetin kurulmasını önerdi³³.

Mustafa Kemal tarafından önerilen ve sonradan meclis kararına dönüşerek bir tür geçici anayasa" özelliği kazanan bu önergede özetle şöyle deniliyordu:

◆ **Meclisin üstünlüğü:** Meclis, milletin genel yönetimini doğrudan doğruya üstlenmek, memleketin ve hilafetin kurtuluşunu sağlamak, korumak görev ve yetkisiyle kurulmuştur. Artık Büyük Millet Meclisi'nin üstünde hiçbir güç yoktur.

◆ **Hükümet kurma zorunluluğu:** Gerek anayasa hukuku kurallarına, gerek tarihteki sayısız örneklerine ve gerekse zamanımızda aynı korkunç koşullar içinde yok olma tehlikesi karşısında olan milletlerin oluşturduğu ibret alınacak olaylara göre, ülkeyi parçalanmak ve çökmekten kurtarmak için derhal milli kuvvetleri esaslı bir biçimde örgütlemekten ve birleştirmekten başka çare yoktur... Hükümet kurmak zorunludur.

³²Gawrych, *Genç Atatürk*, s. 141-142.

³³Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, s. 228; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 136; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, s. 590-591; Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 167-170.

◆ **Geçici olduğu bildirilerek bir hükümet başkanı tamamak ya da bir padişah vekili ortaya çıkarmak uygun değildir:** Osmanlı Devleti, başka herhangi bir devlet gibi hükümdarının kişisel otoritesi etrafında kurulmuş değildir. Saltanat makamı aynı zamanda hilafet makamı olduğu için padişah İslam dünyasının başkanıdır. Bu nedenle geçici de olsa bir hükümet başkanı tanımak ya da padişah vekili ortaya çıkarmak hiçbir biçimde uygun değildir. Şu halde başkansız bir hükümet meydana getirmek zorundayız.

◆ **Meclisin seçtiği ve meclise karşı sorumlu bir hükümet:** Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır. Büyük Millet Meclisine tüm millet işlerine doğrudan doğruya el koyma yetkisini tanımaktan yanayız. Bu ana ilke kabul edildikten sonra Meclis Genel Kurulu, işleri ayrıntılarına kadar inceleme ve görüşme olanağını her zaman bulamayacağından, kurul içinden ayrılacak ve vekil kılınacak üyenin, hükümetin günümüzdeki kuruluşuna göre gereken iş bölümü esasını uyarınca görevlendirilmesi ve her birinin ayrı ayrı ve tümünün ortaklaşa Meclis Genel Kurulu karşısında sorumlu olması amaç için yeterlidir.

◆ **Meclis başkanının yetki ve sorumluluğu:** Meclisten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir kurul hükümet işlerine bakar. Meclis başkanı bu kurulun da başkanıdır. Meclise başkanlık edecek kişinin, meclisi temsil etmesi nedeniyle, işlerin yürütülmesi ile görevlendirilen üyelere oluşan kurula (hükümet) da başkanlık etmesi, meclis adına imza koymaya ve kararları onaylamaya yetkisi olması gerekir. Meclis başkanının, yürütmeye ilişkin sorunlarda öteki üyeler gibi Genel Kurula karşı tamamıyla sorumlu olması zorunludur.

◆ **Not:** Padişah ve halife her türlü zorlama ve baskıdan kurtulduğu zaman meclisin düzenleyeceği yasa esasları içinde yerini alır³⁴.

³⁴Genelgede not olarak belirtilen bu maddede de meclisin üstünlüğü teyit edilmektedir. Yani padişahın gelecekteki konumu meclisin alacağı yasal esaslara bağlı olduğundan meclisin her şeyin (saltanat ve hilafetin de) üstünde olacağına gönderme yapılmaktadır.

Mustafa Kemal'in yeni bir hükümet adı altında yeni bir devletin kurulmasına yönelik önergesinde kuvvetler birliğine dayanan bir hükümet önerilmektedir³⁵.

Öneri yapıldığı sırada, ülkenin gerçek bir hükümete gereksinimi vardı. Çünkü İstanbul'un işgalinden sonra ülkenin büyük bir kısmı denetimsiz durumdaydı. Yer yer karışıklıklar ve isyanlar çıkmakta, ülke âdeta başsız bir vücut şekline dönüşmekteydi. Herkes kendini mutlak yetki sahibi olarak görüyordu.

Meclisin 25 Nisan 1920 tarihli oturumunda, Mustafa Kemal'in bir önceki gün kabul edilen hükümetin oluşumu hakkındaki önerisine göre, yürütme yetkisini bizzat kullanacak olan meclisin bu yetkiyi ne şekilde kullanacağı üzerinde duruldu. Bu konuda verilen önergeler arasından Celalettin Arif Bey'in önerisi meclisçe benimsendi.

Celalettin Arif Bey'in kabul edilen önergesi gereğince, meclisin 25 Nisan tarihli 5. Oturumunda "Muvakkat (Geçici) İcra Encümeni" nin seçimine başlandı.

Böylece seçimle belirlenen 6 kişi (Celalettin Arif Bey, Cami Bey, Bekir Sami Bey, Fevzi Paşa, Hamdullah Suphi Beyi Hakkı Behiç Bey), seçimsiz Meclis Genel Kurul kararıyla Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) İsmet Bey ve Büyük Millet Meclisi Reisi olması sıfatı ile bu heyetin doğal başkanı olan (hükümetin oluşumu hakkındaki karar gereğince) Mustafa Kemal Paşa'dan oluşan 8 kişilik geçici bir hükümet kuruldu. Muvakkat İcra Encümeni adı ile kurulan bu heyet Büyük Millet Meclisi'nin ilk yürütme organı, yani ilk hükümetiydi.

Muvakkat İcra Encümeni'nin görevi, İcra Vekilleri Heyeti seçim kanununun hazırlanması ve vekillerin meclisçe seçilmesi için geçecek süre içinde, memleket, hükümete bırakılmamak ve idari işleri yürütmektir. Yani bu heyet bir geçiş döneminin yürütme organıydı ve geçiş dönemi oldukça kısa sürdü (25 Nisan-3 Mayıs 1920). Muvakkat

³⁵ZC, Devre: I, C. I, s. 30-32; *Nutuk*, II, s. 437-438; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, s. 60-63; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 8 (1920), s. 73-75; Aslan, *TBMM Hükümeti*, s. 26-27; Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 167-169; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 136-138.

İcra Encümeni'nin mevzuata geçen bir kararnamesi olmadığı gibi, icraatları hakkında da herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Muvakkat İcra Encümeni'nin seçimi yapıldıktan hemen sonra, icra vekillerinin ne şekilde seçileceğini belirlemek için kanun tasarısı hazırlayacak olan, Layiha Encümeni'nin (Anayasa Komisyonu) seçimine geçildi. Büyük Millet Meclisi'nin 25 Nisan 1920 tarihli 6. Oturumunda yapılan seçimler sonucunda 15 kişiden oluşan Layiha Encümeni kuruldu.

25 Nisan'da kurulan Layiha Encümeni (Anayasa Komisyonu), hemen çalışmalarına başladı ve bir haftalık (25 Nisan-1 Mayıs) çalışma sonucunda, beş madde halinde hazırladığı icra vekillerinin seçimine dair kanun tasarısını Büyük Millet Meclisi'ne sundu. Kanun tasarısı meclisin Mayıs 1920 tarihli birinci oturumunda görüşülmeye başlandı. İlk sözü Layiha Encümeni adına Celalettin Arif Bey alarak, hazırlanan kanun tasarısı hakkında bilgi verdi.

Büyük Millet Meclisi, 1 Mayıs 1920 tarihinde, İcra Vekilleri Suret-i İntihabına Dair Kanun (Hükümetin Oluşumuna Dair Kanun) Tasarısının genel mahiyeti üzerindeki görüşmelere başladı. Layiha Encümeni'nin hazırladığı kanun tasarısı okunduktan sonra görüşmelere geçildi. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, kanun tasarısının genel mahiyeti üzerindeki görüşmelerin yeterliliğini ve maddelerin tek tek görüşülmeye başlanmasını meclisin oyuna sundu. Öneri kabul edilerek, maddelerin görüşülmesine geçilmesi kararlaştırıldı.

Kanun tasarısının maddeleri kabul edildikten sonra, meclis içtüzüğü gereğince kanunun heyet-i umumiyesi, yani kabul edilen maddelerin hepsi birden meclisin kabulüne sunuldu. İsim okunarak yapılan oylama sonucunda, 2 Mayıs 1920 tarihli ve Büyük Millet Meclisi'nin 3 nolu kanunu olan İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun dört madde halinde kabul edildi³⁶.

³⁶Yasa ilk kez olarak ülkeye meclis hükümeti sitemini getiriyor, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) ve İktisat Vekâleti'nin kurulmasını öngörüyor, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin (Genel Kurmay Başkanlığı) hükümetin içinde yer almasına izin veriyordu (Bülent Tanör, *Osmanlı*

“Madde 1: Şeriye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye, İktisat (Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin), Maarif, Adliye ve Mezahip, Maliye ve Rüşumat ve Defter-i Hakani, Nafia, Dâhiliye (Emniyet-i Umumiye, Posta ve Telgraf), Müdafaa-i Milliye, Hariciye ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisi'nin on bir zattan mürekkep bir İcra Vekilleri Heyeti vardır.

Madde 2: İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi'nin ekseriyet-i mutlakası (salt çoğunluğu) ile aralarından intihap olunur (seçilir)³⁷.

Madde 3: Her vekil deruhte ettiği (üstlendiği) umurun ifasında (yerine getirilmesinde) mensup olduğu encümenin rey-i istişaresini (görüşünü) alabilir.

Madde 4: İcra Vekilleri arasında çıkacak ihtilafı (anlaşmazlığı) Büyük Millet Meclisi halleder.”

Büyük Millet Meclisi 2 Mayıs 1920'de İcra Vekillerinin ne şekilde seçileceğini belirleyen kanunu kabul etti. Kanuna göre, işler 11 kolda toplanacak (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti dâhil) vekiller meclisçe milletvekilleri arasından seçilecek, vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıklar da meclis tarafından çözülecekti. Kanun gereğince meclis 3 Mayıs 1920 günü icra vekillerinin seçimine başladı. Kısa tartışmalardan sonra, seçimin her vekâlet için ayrı ayrı değil, bir liste halinde yapılması kabul edildi. Yani her milletvekili bir liste yapacak ve bu listede kimi, hangi vekâlete seçtiğini belirtecekti.

Meclisin 3 Mayıs günlü ikinci oturumunda oylar tasnif edildi ve üçüncü oturumunda da seçim sonuçları açıklandı. Buna göre ilk tur oylama sonucunda;

Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 236-238; Rıdvan Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s.123-138.

³⁷Yasa ilk kez olarak ülkemize meclis hükümeti sistemini getiriyor, Sıhhiye ve İçtimai-i Muavenet (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) ve İktisat Vekâletinin kurulmasını öngörüyor, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin (Genel Kurmay Başkanlığı) hükümetin içinde yer almasına izin veriyordu (Aslan, *TBMM. Hükümeti*, s. 34-37, 47-52).

Vekâlet	Adı	Memleketi
Şer'iyet ve Evkaf Vekâleti'ne	Mustafa Fehmi Efendi	Bursa
Adliye Vekâleti'ne	Celalettin Arif Bey	Erzurum
Dâhiliye Vekâleti'ne	Cami Bey	Aydın
Nafia Vekâleti'ne	İsmail Fazıl Paşa	Yozgat
Hariciye Vekâleti'ne	Bekir Sami Bey	Amasya
Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne	Dr. Adnan Bey	İstanbul
İktisat Vekâleti'ne	Yusuf Kemal Bey	Kastamonu
Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne	Fevzi Paşa	Kozan
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne	İsmet Bey	Edirne

İcra Vekilleri Heyetine seçildi.

Böylece ilk tur oylama sonucunda dokuz vekâlet için vekil seçilmiş, diğer iki vekâlet (Maliye ve Maarif) içinse hiç kimse mutlak çoğunluğun oyunu alamamıştı. Daha sonra yapılan ikinci tur oylamada da bir sonuç alınamadı ve vekil seçimi ertesi güne bırakıldı. 4 Mayıs'ta yapılan oylamada; Maliye Vekâleti'ne Hakkı Behiç Bey (Denizli), Maarif Vekâleti'ne Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) seçildiler. Sonuçta Meclis Başkanı Mustafa Kemal'in başkanlığında bir hükümet kuruldu ve Mustafa Kemal bu durumu, 4 Mayıs 1920 tarihli bir genelge ile tüm yurda duyurdu. İcra Vekilleri Heyeti hemen çalışmalarına başladı ve ilk toplantısını Mustafa Kemal'in başkanlığında 5 Mayıs'ta yaptı. Yeni hükümet bir yandan yürütme görevini sürdürürken diğer yandan yapmayı düşündüğü icraatları

meclise sunmak ve meclisin onayını almak üzere bir hükümet programı hazırlamaya koyuldu. Hazırlanan program 9 Mayıs 1920'de meclise sunuldu³⁸.

C- MECLİS HÜKÜMETİNİN ALDIĞI BAZI ÖNEMLİ KARARLAR ve ÇIKARILAN İLK YASALAR

1- Kararlar

Göreve başlayan Büyük Millet Meclisi Hükümeti ilk iş olarak, 6 Mayıs 1920 günlü kararname ile İstanbul ile her türlü resmi haberleşmeyi yasakladı³⁹. İstanbul'dan gelecek resmi evrakın ve gazetelerin geri çevrilmesini kararlaştırdı. Bunları kabul eden ya da geri çevirmeyen memurların vatan hainliğiyle suçlanacağını ilan etti. Posta ve telgraf haberleşmelerinin özel ve ticarete ait olanlarını, belli merkezlerde sansür edilmek ve mektuplar açık gönderilmek kaydıyla serbest bıraktı. Haberleşmelerin Türkçe olmasını şart koştu. Fransızca haberleşmeler için de gereği kadar belli çıkış yerleri gösterdi.

8 Mayıs'ta "sevk ve iskân" suçundan tutuklu olanların serbest bırakılarak tutuksuz yargılanmalarını kararlaştırdı. 10 Mayıs'ta ihracatı serbest bıraktı. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında bir heyetin Moskova'ya gönderilmesini kararlaştırdı ve heyet 11 Mayıs'ta yola çıktı⁴⁰.

16 Mayıs'ta Milli Mücadele'nin en önemli kararlarından birini aldı. "Kuva-yı Milliye'nin Milli Savunma Teşkilatına bağlanarak birleştirilmesi ve buna göre düzenlenecek bütçenin hazırlanması ele

³⁸Aslan, *TBMM. Hükümeti*, s. 42-69; Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 167-173; Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 227-239; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 136- 141.

³⁹Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. Döneminde, basın, ulaştırma ve haberleşme ile ilgili çıkarılan kanun ve kararname için bkz: İskender Yılmaz, *I. Dönem (23 Nisan 1920- 16 Nisan 1923) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Basın, Haberleşme ve Ulaştırma İle İlgili Çıkan Kanun ve Kararname*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1989.

⁴⁰Bekir Sami Bey Başkanlığındaki heyetin oluşturulması, heyetin girişimleri ile Moskova'da yapılan ilk Kemalist-Bolşevik Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 8-22.

alındığından bakım ve harcamaların tamamen genel gelirden sağlanmasını" kararlaştırdı. Böylece Kuva-yı Milliyecilerin kendi başlarına halktan mal ve para toplamalarına son verildiğini ilan etti.

Haberleşmeler üzerindeki titizliğini daha da ileriye götürerek, 14 Haziran'da önemli ve ivedi olmayan yazıların telgrafla verilmesini yasakladı. 18 Haziran'da da Büyük Millet Meclisi Postanesinin posta ve telgraf merkezi sayılıp mühür kullanmasını kararlaştırdı.

25 Haziran'da asayiş olaylarında hizmet ettirilmek üzere 1895-1900 doğumluların silahaltına çağrılmasına karar verdi.

30 Haziran'da, 16 Mayıs günlü kararnameyi pekiştiren yeni bir kararname ile milli savunma emrindeki tüm silahlı kuvvetleri asker sayarak, Kuva-yı Milliyecilerin işledikleri suçların da askerler gibi işleme tabi olacağını karara bağladı⁴¹.

2- İlk Yasalar

Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı günlerde, meclis aleyhinde her türlü dedikodu çıkarılmaktaydı. Siyasal ve sosyal suçlamaların yanı sıra aleyhteki en etkili söylenti "Küçükbaş Hayvan Vergisi (resm-i ağnam)"⁴², nin artırılacağıydı.

Genişçe bir halk topluluğunu ilgilendiren ve her bölge için ayrı ayrı belirlenen vergi daha önceki yıllarda, dört katına çıkarıldı ve Son Osmanlı Parlamentosu'nda hükümetçe tekrar artırılarak sekiz katına çıkaran kararname meclise verildi. Ancak herhangi bir işlem yapılamadan Bütçe Komisyonunda kaldı. Halk, Büyük Millet Meclisi'nin bu artırmayı kabul edeceğinden, milletvekilleri de halkın tepkisinin kötü sonuçlar doğuracağından kuşkulanyorlardı. Türlü zorluklarla karşılaşıldığı kuruluş günlerinde her şeyden önce bu kuşkunun tamamıyla ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu nedenle milletvekilleri, daha ikinci toplantılarında, verginin sekiz katına çıkarılmayacağını, eskisi gibi dört kat olarak alınacağını hemen bir

⁴¹Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 172-173.

⁴²resm-i ağnam/ağnam vergisi için bkz: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 25-26. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 19.

kanuna bağlanıp halka duyurulmasını istediler. Bunun üzerine verginin eskisi gibi dört kat olarak alınmasına karar verildi. Bu tek cümle, bilinen kanun şekillerine uydurulmak, numaralanmak, yürürlük maddeleri eklenmek gereği duyulmadan bu haliyle Büyük Millet Meclisi'nin 1 sayılı kanunu oldu (Büyük Millet Meclisince çıkarılan kanunlar 14 Aralık 1920 günlü meclis kararı ile numaralandırılmıştır)⁴³.

Büyük Millet Meclisi çalışmalarına başladığı sırada, milli hareket karşıtı güçlerin meydana getirdiği olumsuzluklar gün geçtikçe artıyor, ülkenin bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını sağlamak amacıyla oluşturulan meclisi tehdit ediyordu. 1919 yılında başlayan iç ayaklanmalar⁴⁴ meclisin açıldığı günlerde de artarak devam etmiş ve iç güvenliği tehlikeye düşürmüştü. Dolayısı ile meclis, olağanüstü durumlarda uygulanan ve ihtilalci özü ağır basan yasalar çıkarıp, bu yasalar doğrultusunda hareket etmeye karar verdi. 25 Nisan 1920'de meclisin kararlarına karşı gelenlerin, meclis otoritesinin ülkede egemen olmasını engelleyenlerin, düşmanla işbirliği eden ve bozgunculuk yapanların vatan haini sayılarak, idamla cezalandırılmalarını öngören bir yasa tasarısı hazırlamaya başladı.

Büyük Millet Meclisi 29 Nisan 1920'de Hilafet ve Saltanat Makamını düşman esaretinden kurtarmak, ülkenin bütünlüğü ve milletin bağımsızlığını sağlamak amacıyla oluşturulan meclisin meşruiyetine fiilen ya da sözlü ve yazılı olarak karşı çıkarak isyan edenleri ya da bozgunculuk hareketlerinde bulunan, kargaşalara neden olanları vatan haini sayan ve eylemli olarak vatana ihanet edenlere

⁴³Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 175; *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 119; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, I, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988, s. 281-283.

⁴⁴Milli Mücadele yıllarındaki iç ayaklanmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: *Türk İstiklal Harbi VI ncı Cilt-İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964; Kenan Esengin, *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975.

idam cezası verileceğini belirten “Hıyanet-i Vataniye Yasasını”⁴⁵ “hayırlı olsun” sözleriyle benimsedi.

Büyük Millet Meclisi ve Hükümetinin iç güvenliği sağlamak için aldığı önlemlerden biri de “Firariler Kanunu”ydü⁴⁶. Meclisin açıldığı dönemde değişik nedenlerle başlayan askerden kaçma ve ayaklanmaların önü alınmış değildi. O güne kadar bu gibi olayları önlemek ve güvenliği sağlamak için alınan önlemler sonuç üzerinde pek etkili olmadı. Ayaklanmalar devam ediyor, ihanet odakları zararlı propagandalarını sürdürüyor ve bu da meclis otoritesini sarsıyordu. Silahlı asker kaçakları, gruplar halinde eşkıyalık ediyor bölge güvenliğini bozuyor düşmana karşı direnen bölge halkının direncini kıran zararlı propagandalar yapıyordu. Mevcut mahkemelerin çalışmalarından olumlu herhangi bir sonuç alınmıyordu. Asker kaçaklarının sayısı o kadar artmıştı ki cephaneleri bekleyecek nöbetçi bulmak dahi zorlaşmıştı. Bunun üzerine Müdafaa-i Milliye Vekâleti “Firariler Kanunu” yasa tasarısını hazırladı. Yasa önerisinde; “ordu birliklerinde firar olaylarının çoğalmasının vatanın bağımsızlığını tehlikeye düşürecek bir boyut kazanmıştır. Bunun önüne geçmek için birtakım sert önlemlerin alınması zamanı gelmiştir... Darp, hapis, pranga cezalarının etkili ve uygulamaya elverişli olmadığı anlaşılmıştır” deniliyordu. Telafisi olmayan bir cezanın, idam cezasının “ender durumlarda” uygulanmasına izin verilmesi isteniyordu. Kanun tasarısı meclisçe incelendikten ve gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra “muvazzaf ve gönüllü olarak askere alınıp kaçanları ya da kaçmaya neden olanları, kaçakları saklayanları, onlara yardım edenleri” cezalandırmak üzere Büyük Millet Meclisi üyelerinden oluşan ve İstiklal mahkemeleri adı verilen bir mahkemenin kurulmasına karar verildi (11 Eylül 1920)⁴⁷.

⁴⁵Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve tam metni için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 119-123; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II (1920-1927), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988, s. 25-32.

⁴⁶Firariler Kanunu ve metni için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 363-366; Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II (1920-1927), s. 38-42.

⁴⁷İstiklal Mahkemeleri ve İstiklal Mahkemeleri Kanunu için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 363-399; Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II (1920-1927), s.23-48.

İstiklal Mahkemeleri, olağanüstü yetkilere sahip meclisin, kendi içinden çıkardığı ve olağanüstü yetkilerle donattığı ihtilal mahkemeleriydi. Diğer bir anlatımla, meclis yargı gücünü kendi bünyesinden çıkardığı devrim mahkemelerine geçici süreliğine vererek, iç güvenliği sağlamaya çalıştı. Zaten Türkün varoluş mücadelesinin verildiği günlerde çıkarılan bu yasanın, 1793'te kurulan Fransız İhtilal Mahkemelerinden esinlendiği ileri sürülmekteydi.

İstiklal Mahkemeleri üç kişiden oluşacaktı. Bunların üçünün de “hukukçu ve/veya hukuk bilen” milletvekillerinden olmasına özen gösterildi. Her üye mecliste aynen hükümet üyeleri gibi salt çoğunlukla seçilecekti. Mahkemece verilen kararlar kesin olacak ve vakit geçirilmeden uygulanacaktı. Yasanın uygulanmasında Büyük Millet Meclisi sorumlu olacaktı.

Yasanın kabul edilmesinden sonra 8 ayrı yerde mahkeme kurulması kararlaştırıldı. Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı, Diyarbakır... Bu arada mahkemelerin görevlerine ilişkin I. maddeye eklenen bir bent ile vatan hainliği kapsamına giren davaların da bu mahkemelerde görülmesi kabul edildi. Dolayısıyla İstiklal mahkemelerinin görev alanı daha da genişletilerek vatan hainliği, eşkıyalık, bozgunculuk, soygunculuk ve casusluk gibi suçları da kapsadı. Böylece İstiklal Mahkemeleri sadece asker firarlarıyla ilgilenen bir kurum olmaktan çıkarak, ihtilal mahkemesi niteliğini kazandı. Halkın Üçler Mahkemesi ya da Üç Aliler Divanı⁴⁸ olarak adlandırdığı İstiklal Mahkemeleri, ülkede iç güvenliği sağlayarak cephe gerisini güvenceye aldığı gibi, köylüyü memur ve mütegalibe baskısına karşı da koruyarak meclisin üstünde hiçbir gücün olmadığını kanıtlıyordu. Mahkemeler davaların hızlı bir şekilde sonuçlanması için “Seyyar İstiklal Mahkemeleri” sıfatıyla gerektiğinde suçun işlendiği bölgelere giderek suçluları yargıladı. Yetkilerini kişisel kazanç ya da güç gösterisinde bulunmak için değil, sadece Milli Mücadeleye karşı olanlara karşı kullandı. Mahkemelerin salonuna asılan “Türkiye

⁴⁸Yılmaz Karakoyunlu'nun halkın bu söyleminden ve Ankara İstiklal Mahkemesi üyelerinin hepsinin isminin tesadüfen “Ali” olmasından yola çıkarak, adı geçen mahkemeyi konu edinen ve “Üç Aliler Divanı” adını verdiği bir romanı bulunmaktadır (Yılmaz Karakoyunlu, *Üç Aliler Divanı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000).

Büyük Millet Meclisi İstiklal Mahkemesi mücahedesinde (çalışmasında) yalnız Allah'tan korkar” ifadesi de bunu kanıtlamaktaydı. I. Dönem İstiklal Mahkemeleri (1920-1922) Milli Mücadele yıllarında çeşitli cezalar verdi: 1054 idam, 243 gıyaben idam, 1786 kalebent ve kürek, 41678 çeşitli cezalar (para cezası, dayak, görevden uzaklaştırma, halk ve asker önünde teşhir gibi). Yargılamalar sonucunda 11744 kişi de suçsuz bulundu⁴⁹.

İstiklal Mahkemeleri ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü koşulların yarattığı ve Büyük Millet Meclisi'nin olağanüstü yetkilerle donattığı devrim mahkemeleriydi. İç ayaklanmaların, asker kaçaklarının önlenerek, cephe gerisinin güvence altına alınmasında, iç güvenliğin sağlanmasında, kısaca Milli Mücadele'nin kazanılmasında önemli bir işlevi bulunmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta, bu mahkemelerin ülkede iç güvenliği sağlamak, Yeni Türkiye Devleti'nin yaşam ve bağımsızlığını kazanmak için kurulduklarını önemle belirtmekteydi⁵⁰.

Büyük Millet Meclisi iç güvenliğin sağlanmasına yönelik birtakım önlemler alıp, yasalar çıkarırken daha meclisin ilk günlerinde 2 Mayıs 1920'de çıkarılan 3 sayılı (Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun)⁵¹ yeni bir devlet düzeninin ilk belirleyicisi olarak yürütme organının durumunu belirledi.

Yasama ve yürütme organlarından sonra, sıra yargı organına gelmişti. 7 Haziran 1927'de çıkarılan 4 sayılı kanunla, merkezi Sivas olmak üzere “diyanet, hukuk, ceza ve dilekçe dairelerinden oluşan bir geçici Yargıtay” kuruldu.

Aynı gün, 5 sayılı kanunla, ülke savunması ve genel düzenin sağlanması için Müdafaa-ı Milliye Vekâleti'ne bağlı olarak “Seyyar Jandarma Müfrezeleri” kurulması kararlaştırıldı.

⁴⁹Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II (1920-1927), s. 33-54, 143-156, 200; Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 178; Güneş, *Birinci TBMM.'nin Düşünce Yapısı*, s. 260-268; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, s. 170.173.

⁵⁰Nutuk, II, s. 894-897.

⁵¹Kanun metni için bkz: Yalçın-Gönülal, *Atatürk İnkılâbı*, s. 223-224; Aslan, *TBMM. Hükümeti*, s. 43-60.

Yine aynı gün (7 Haziran 1920), 6 sayılı kanunla, genellikle iç ve dış yayın, propaganda ve haber alma işleriyle uğraşmak, tüm basın işlerinin merkezi olmak üzere “Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi (Basın ve Haber Alma Genel Müdürlüğü)” kuruldu. Daha önce kurulan Anadolu Ajansı (6 Nisan 1920) da bu müdürlüğe bağlandı.

7 sayılı kanunla da “İstanbul’un işgali günü olan 16 Mart 19120’den sonra, Büyük Millet Meclisi’nin onayı dışında, İstanbul tarafından yapılmış ya da yapılacak bütün antlaşmalar, sözleşmeler, bağitlar, kararlar ve imtiyazlar, maden terk, devir ve ruhsatıyeleri ile mütarekeden sonra yapılmış bütün gizli antlaşmalar, doğrudan doğruya ya da dolaylı şekilde yabancılara verilmiş imtiyazlar, maden terk ve devirleriyle ruhsatıyeleri hiç verilmemiş ya da yapılmamışçasına geçersiz sayıldı⁵².

Bu arada gündemdeki işlerin yoğunluğu, çoğunluk meselesinin önem kazanması, milletvekillerinin aylık ve yolluklarının bir esasa bağlanması üzerine tüm bunların düzenlenmesi için 5 Eylül 1920’de 18 sayılı kanun (Nisabı Müzakere Kanunu)⁵³ çıkarıldı⁵⁴.

Aynı günlerde Büyük Millet Meclisi Hükümetinin en büyük sıkıntılarından biri de parasızlıktı. Gerçi harcamalar o kadar fazla değildi ancak, gelirler yetersizdi. Dolayısı ile Büyük Millet Meclisi bu günlerde mali kanunlara özellikle gelir artırımlarına yöneldi. 8 sayılı kanunla Gümrük Resmi beş katına çıkarıldı. 9 sayılı kanunla yolluklarda % 40 indirim yapıldı. 10 sayılı kanunla Ardiye Resmi on katına yükseltildi. 11 sayılı kanunla ihraç edilen kömürler için bazı vergi ve resimler konuldu. 16 sayılı kanunla düşmandan kurtarılan bölgelerin halkından da kazanç vergisinin alınmasına karar verildi. 23 sayılı kanunla ihraç edilecek maddelerden alınacak İhracat Resmi için yeni esaslar belirlendi. 24 sayılı kanunla 1920 yılına ait kazanç

⁵²Kanun ve kanun metni için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 124-127; Yalçın-Gönülal, *Atatürk İnkılâbı*, s. 225.

⁵³Kanun hakkında bilgi ve kanun metni için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 155-158; Yalçın-Gönülal, *Atatürk İnkılâbı*, s. 226-227; Aslan, *TBMM. Hükümeti*, s. 19-20

⁵⁴Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 177-178; Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 274-278.

vergisinin artırılması ve artırılan miktar üzerinden alınması kararlaştırıldı. Fakat bu kadarla da yetinilmedi ve 26 sayılı kanunla tuz fiyatı, 29 sayılı kanunla Damga Resmi, 31 sayılı kanunla Sigara Kâğıdı İstihlak Resmi, 32 sayılı kanunla Kibrit İstihlak Resmi, 33 sayılı kanunla Oyun Kâğıtları İstihlak Resmi artırıldı. Evlenme ve sunnetlerdeki fazla harcamaları önlemek için 55 sayılı Dügünlerde Men’i İsrifat Kanunu çıkarıldı ve hatta 1 sayılı kanunla artırılmaması kararlaştırılan Küçükbaş Hayvan Vergisi (Resm-i Ağnam) bile 58 sayılı kanunla bir misline yani aslının sekiz katına yükseltildi. Daha başka olanaklar arandı ve 60 sayılı kanunla nüfus kimlik cüzdanlarından harç alınmasına, 61 sayılı kanunla kıymetli mektuplar ve posta paketlerinden alınan ücretlerin yükseltilmesine, 63 sayılı kanunla gemilerden alınan Sağlık Resminin artırılmasına karar verildi.

Bu arada altı aylık Geçici Bütçe Kanunu ile Adli Tıp ve Baltalık Kanunları, iç ve dış savaşlarda yararlık, cephe gerisinde büyük çaba gösterenlerle milletin bağımsızlığı uğrunda şehit olanların en büyük çocuklarına ya da eşlerine, Büyük Millet Meclisi üyelerine İstiklal Madalyası verilmesi kanunu⁵⁵ gibi daha birçok kanun çıkarıldı⁵⁶.

D- TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN NİTELİKLERİ

1- Kuvayı Milliye Ruhunu Temsil Eden Meclis

23 Nisan 1920’de Ankara’da toplanan ilk Büyük Millet Meclisi, “Kuvayı Milliye Ruhunu” temsil eden meclisti. Kuvayı Milliye Ruhu, milli güçlerin bütün milletçe benimsenme ve özümsemesinden kaynaklanıyor ve Mustafa Kemal Paşa’nın parolası ile özdeşleşiyordu. Mustafa Kemal’in “Kuvayı milliyeyi amel, iradeyi milliyeyi hâkim kılmak (Milli güçleri etkin, milli iradeyi egemen kılmak)” parolası Amasya buluşmasından Erzurum Kongresi’ne, oradan Sivas Kongresi’ne ulaştı. Bu slogan Amasya’dan Erzurum’a, Erzurum’dan

⁵⁵İstiklal Madalyası Kanunu ve Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası verilen TBMM. üyelerinin listeleri için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 647-657.

⁵⁶Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 178-179; *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 615-629; Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, I, s. 280-308.

Sivas'a, oradan Ankara'ya ulaşarak, İlk Büyük Millet Meclisi'nin parolası oldu.

İlk Meclisin, Kuvayı Milliye ruhunu temsil ettiğini söyleyen Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "İlk Meclis/Mili Mücadele'de Anadolu" başlığını taşıyan anılarında konuyu ayrıntılarıyla anlatıyordu: "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin birinci devresi 23 Nisan 1920'de başlayıp eylemli olarak 21 Mayıs 1923'e kadar sürdü; ancak hukuksal olarak İkinci Meclis'in işe başlama tarihi olan 11 Ağustos 1923'e değin görevi bitmedi. Bu devreye "İlk Meclis" denir. Buradaki "devre" sözcüğü "seçim dönemi" demektir. Eski Türkçe'de buna "devre-i intihabiye" denirdi. Biz, görevi üç yıldan biraz fazla süren bu meclise Birinci Meclis ya da yukarıda belirtildiği gibi İlk Meclis diyoruz. Milli Mücadele'yi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde bu meclis sürdürmüş ve kazanmıştır; önemi bu yönden çok büyüktür.

"Seçimlerin yenilenmesi ile oluşan İkinci Meclis, 11 Ağustos 1923'te göreve başlayıp eylemli olarak 26 Haziran 1927'ye kadar sürer. Hukuksal olarak ise görevi, yeni seçimler sonuna da gelen Üçüncü Meclis'in işe başlama tarihi olan 1 Kasım 1927'ye değin devam eder.

"Üçüncü Meclis'in görev süresi ise 1 Kasım 1927'den başlayıp 1931'de biter.

"Ben, meclisin ilk açıldığı gün olan 23 Nisan 1920'den 1 Ocak 1929 tarihine kadar her üç mecliste türlü görevlerde bulundum. Bunlar Cumhuriyet tarihinin en ilginç ve önemli meclisleridir: Birinci Meclis, az önce vurguladığım gibi "Milli Mücadele Meclisi" İkinci ve Üçüncü Meclislerse "Siyasal ve toplumsal devrim meclisleridir". Bu nedenle hem Milli Mücadele'nin başından sonuna değin bütün evrelerini hem de devrimlerin türlü aşamalarını onların içinde yaşadım...

"İlk Meclis'in hem başlangıç hem de son yılında, onun içinde yaşamış olmak, genç yaşta beni daha da çok olgunlaştırdı. Bu meclis, belki de dünya tarihinde benzeri olmayan bambaşka bir milli kuruluştur."⁵⁷

⁵⁷Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 5-7.

Konuşmalar, görüşmeler, verilen önerge ve yapılan tartışmalardan yola çıkarak Birinci Meclisin öyküsünü anlatan Samet Ağaoğlu, "Kuvayı Milliye Ruhu" adlı kitabında; "Milli Mücadele yıllarında bütün memlekete ve millete aynı derecede hâkim olan, memleketin her yerinde ve her köşesinde kendini gösteren 'Kuvayı Milliye Ruhu'nun en büyük sahnesinin Birinci Büyük Millet Meclisi olduğunu" yazıyordu.

"Kuvayı Milliye Ruhu, yüksek siyasi olgunluk seviyesine gelmiş bir milletin, bu siyasi kudretini en azametli ve göz kamaştırıcı bir şekilde kullanmasından başka bir şey değildir. Bu kullanışta her çeşit ferdi endişe ve iktidar sifra indirilmiş ve her yetki en büyük sorumlulukla karşı karşıya konulmuştur. Büyük Millet Meclisi'nin murakabe ve kontrolü, gizli ve açık oturumlarla sert, amansız, müsamahasız ve aralıksız bir şekilde devletin bütün işlerine kadar götürülmüştür.

"Meclis, hükümet üyelerini kendi içinden kendisi seçmektedir. Büyük kumandanlar, sefirler, bir kısım büyük memurlar aynı zamanda meclis üyesidirler. Yargı yetkisi doğrudan doğruya meclis tarafından kullanılmaktadır. Meclis bir yandan cepheleri idare ederken, öte yandan müstakil bir devletin esaslarını atmaktadır. Bu mutlak ve düşünülmesi güç yetkileri kullanan meclisin terkihi ise Kuvayı Milliye Ruhunu en çok taşıyan bir mahiyettedir.

"Kuvayı Milliye Ruhunu Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı binada da bulabilirsiniz. Mütevazı milletvekilleri, bu mütevazı, yarı karanlık, dar binanın salonunda, tarihin en ağır felaketini önleyerek zulüm, istibdat ve tahakküm fikrine, esirlik ve aşağılık duygusuna parlak bir şekilde karşı koydular.

"Birçok akşam petrol lambaları dahi bulunamayarak mum ışığında sabahlara kadar süren ateşli, sınırlı, gergin görüşmelerde Türk milletinin tarihine yeni bir şeref sahifesi bu küçük binanın içinde yazıldı" diyen Ağaoğlu, 1921 yılında Basın Yayın Umum Müdürü olan babasının her zaman anlattığı bir olayı okuyucu ile paylaşıyordu:

O yıl Ankara'ya gelen bir yabancı yazar, galiba bir İngiliz, gazetesine çekilmek üzere şu şekilde bir telgraf yazıyor ve postaneye yolluyor:

“Ankara, dağlar arasında bir bataklıktır. Bu bataklığın içinde bir yığın kurbağa başlarını havaya kaldırmış, durmadan ötüp durmakta ve dünyaya meydan okumaktadır.”

Gazetecilerin verdikleri haberlere ait dışarı giden bütün telgraflar ve mektuplar Basın Yayın Umum Müdürünün sansüründen geçerdi. Bu telgrafi da babama getiriyorlar, alıyor ve şöyle değiştiriyor:

“Ankara, Anadolu'nun ortasında çorak, bakımsız ve kerpiç evli küçük bir şehirdir. Bu şehirde bir avuç kahraman medeni Avrupa'nın zulüm ve istibadına karşı isyan ederek milli istikallerini korumaya çalışmaktadırlar.”⁵⁸

2- Olağanüstü Yetkilere Sahip Bir Meclis

Türkiye Büyük Millet Meclisi olağanüstü bir dönemde olağanüstü yetkilerle donatılmış bir meclisti. Üyeleri hem Osmanlı seçim sistemine hem de yeni ihtiyaçlara dayanan bir seçim yöntemiyle seçilmişlerdi. Azınlık unsurları seçime katılmadığı için daha önceki Osmanlı Parlamentolarının aksine milli bir nitelik taşımaktaydı. Mecliste güçler birliği vardı⁵⁹ TBMM. hem yasaları çıkarıyor hem de bu yasaları uyguluyordu. TBMM. olağanüstü durumlarda başvuru

⁵⁸ Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu*, s. 37-39.

⁵⁹ Rejimi ne olursa olsun bir devlette üç ana işlev vardır. Yasama, yürütme ve yargı işlevleri. Yasama işlevi, toplumsal yaşamı düzenleyecek olan hukuksal kuralları kapsamaktadır. Bu kurallar millet adına ya bir kişi tarafından ya da onun adına hareket eden temsilcileri aracılığı ile yapılır. Eğer yasalar millet temsilcileri tarafından yapılıyorsa burada bir parlamenter sistem söz konusudur. Çağdaş demokratik devletlerde yasama görevi parlamentoya aittir. Parlamentonun çıkardığı yasaları uygulamak yürütme organının görevidir. Yürütme organına hükümet adı verilir. Parlamentonun çıkardığı yasaların uygulanmasında zaman zaman aksaklıkların çıkması doğaldır. Bu yasaların doğru uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek gerekmektedir. Öte yandan toplumsal düzeni bozucu eylemlerde bulunanları, yurttaşlar arasında çıkan yasal anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp haklıya hakkını vermek. Suçluyu cezalandırmak yargının görevidir. Buna da yargı gücü adı verilir. Eğer bir devlette söz konusu görevler ayrı ayrı organlar tarafından yerine getiriliyorsa güçler ayrılığı; aynı organ tarafından yerine getiriliyorsa güçler birliği söz konusudur (Ahmet Mumcu, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 89-90).

Meclis Hükümeti Sistemini⁶⁰ benimsemişti. İcra vekili olarak görev yapacak her kişiyi meclisten tek tek seçiyor ve onu meclise karşı sorumlu tutuyordu. Bu nedenle, TBMM. Hükümeti adını alıyordu. TBMM. gerekli gördüğü zaman yargılama işlemini de üzerine alabiliyordu. Hatta yargı gücünü, kendi içinden çıkardığı bir kuruma (İstiklal Mahkemeleri) geçici bir süreliğine verebiliyordu. Ancak bu kurum yargılama yetkisini meclis adına kullanabiliyordu. Meclis, kendi üzerinde hiçbir güç tanımıyordu. Çünkü gücünü millettten alıyor ve çalışmalarında da hep millete dayanıyordu. Ülke olağanüstü bir döneme girdiğinden böyle bir yola başvurulmuştu. Bu durumdan çıkmak için çabuk karar almak ve alınan kararı da uygulamak gerekiyordu. Böyle yapılırsa ancak iç ve dış düşmanlara karşı verilen mücadele başarıya ulaşabilirdi⁶¹.

O gün, yani 24 Nisan 1920'de, Ankara, Türk Hükümetinin fiili makamı, yeni parlamento ise meşruiyetinin kaynağı haline gelmişti. BMM., o güne dek Milli Mücadele için gösterdiği gayretleri taçlandırmak üzere, günün sonuna doğru, açıkça ifade edilmiş milli bir amaçla, Mustafa Kemal'i reisliğine seçti: Bu amaç, vazgeçilemez milli bağımsızlık ve milli egemenlikti.

Şimdi Ankara'da, milli direniş resmi bir devlet biçimi almaya başlamıştı. 2 Mayıs 1920 tarihli kararla, BMM. reisinin başkanlığında Heyet-i Vekile oluşturuldu. Eski Heyet-i Temsiliye'nin mevcudiyeti

⁶⁰ Yasama ve yürütme kuvvetleri yasama organında toplanırsa ortaya Meclis Hükümeti Sistemi çıkar. Klasik Anayasa Hukuku'nda, Parlamenter ve Prezidansiyel (İcranın üstünlüğünü sağlayan) Sistemler arasında yer alan Meclis Hükümeti, bu iki şekilden, kuvvetler ayrılığını kabul etmemesiyle ayrılır. Bu sistemde, kuvvetlerin karışımı vardır, daha doğrusu seçimle kurulu tek organ olan yasama meclisi, yürütme ve yargının üstündedir. Onlara hâkimdir ve onları bir çeşit idari organlar haline getirir. Kuvvetlerin karışımı zaten yürütmeyi bağlı duruma sokar. Milli egemenliğin temsilcisi ve kullanıcılığı tekelini kurar. Böylece yasama ve yürütme, ne fiilen ne de hukuken iki eşit otorite olamaz. Yürütme, meclisin ajanı durumundadır. Onun saptadığı politikayı sadece ve yine onun direktifleriyle uygular.

Devletin bütün fonksiyonları yasama organı olan parlamentoda toplanır. Devletin âdeta parlamentodan başka organı yok gibidir. Yürütme tamamıyla parlamentoya bağlanmıştır. Parlamento yasama, yürütme ve yargı fonksiyonunun yapar. Bu tip devlet idaresi rejimine “Meclis Hükümeti” adı verilir (Aslan, *TBMM. Hükümeti*, s. 34-35).

⁶¹ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 231-239.

artık sona ermişti. BMM., kabineyi oluştururken, bakanların her birini tek tek seçti ve ardından yürütme gücünü icra vekilleri heyetine verdi. Kâğıt üzerinde, BMM.'nin Meclis-i Mebusan'dan daha büyük bir iktidarı bulunuyor olmakla birlikte, gerçekte Mustafa Kemal meclis üzerinde hatırı sayılır bir hâkimiyete sahipti. Yine de, Milli Mücadele sürecinde BMM. belirli bir ölçüde bağımsızlık ve hareketlilik gösterdi. Radikal, liberal, muhafazakâr, seküler ve dini fikirler bu mecliste temsil ediliyordu ve sonunda parti veya hiziplerin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Mustafa Kemal ise düzenli olarak oturumlarda hazır bulunuyor ve tartışmalara katılıyordu; hatta eylemlerini ve politikalarını açıklıyordu. “Ve BMM.’yi yönetmek, Mustafa Kemal’in umduğu kadar kolay olmadı. Bu meclis yeni oluşturulmuş bir kurulun tüm gururunu ve abartılı sorumluluk duygusunu taşıyordu...[ve] milletvekillerinin çoğu ondan ayrı durup eleştirel bir tutum takındı.” Fakat çoğu, Mustafa Kemal’in iradesi önünde ne zaman eğilmek gerektiğini biliyordu.

Büyük Millet Meclisi (BMM.) adını alan tek meclisli parlamentonun adı Şubat 1921’de resmen Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak değiştirildi. BMM., iki meclisli Osmanlı Meclis-i Mebusanı ile Osmanlı Meclis-i Âyanı’nın yerini almıştı. “Büyük” teriminin kullanılması, tek, bütün yetkilere sahip bir meclisin, güçlerin birliği kuramına dayanarak, hem yürütme hem yasama kuvvetlerine sahip olduğunun altını çiziyordu⁶². (Mustafa Kemal çeşitli vesilelerle

⁶²Mustafa Kemal Paşa’nın hükümetin oluşturulması hakkında verdiği öneri, Osmanlı Hükümetlerinden tamamen farklı bir hükümet sistemini meydana getirmekteydi. Çünkü Türk milletinin istiklal mücadelesi normal bir parlamenter sistem kurmakla çözülemezdi. Meclis yasama ve yürütme yetkilerini elinde tutmalı ve milletin işleriyle bizzat uğraşmalıydı.

İşte bu düşünce ile Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal Paşa’nın telkiniyle, Türk Hukuk Tarihinde ilk defa olarak “Milli Egemenlik Prensibini” siyasi ve hukuki temel ediniyor ve Osmanlı Kanun-ı Esasi’sine aykırı olarak, kuvvetler birliği esasına dayanan “Meclis Hükümeti Sistemini” kabul ediyordu. 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanına kadar devam eden bu sistem “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümet” adıyla anılacak ve 20 Ocak 1921 Anayasası’na bu isimle geçecekti.

Meclis Hükümeti Sisteminin rast gele ortaya çıkmadığı belgindir. Bunda, Mustafa Kemal Paşa’nın kafasındaki nihai hedefe doğru gidişin çok ustaca düzenlenmiş bir safhasını görmek mümkündür. Mustafa Kemal hem Milli Mücadeleyi başarıya ulaştırmak hem de mücadele sonunda devlet bünyesini değiştirmek niyetindeydi.

Montesquieu’nün dile getirdiği kuvvetler ayrılığı kavramını açıkça

Meclis Hükümeti sisteminin kabul edilişi, daha başlangıçtan itibaren böyle bir bünye değişikliğinin temellerini atmakla birlikte, bu gidişin göze çaracak bir açıklıkla ortaya çıkmasını ve padişahlığı vazgeçilmez bir kurum olarak kabul eden çevrelerde gereksiz tepkilerin uyanmasını önledi. Eğer başlangıçtan itibaren ayrı bir devlet başkanı ve ayrı bir yürütme organıyla aşağı yukarı tam anlamda “kurumlaşmış” bir devlet bünyesi kabul edilseydi, eski sistemden böylesine radikal bir kopuş birçok kimseye fazla aykırı gelebilir veya buna engel olabilmek için, bir “Padişah Kaymakamlığı”ndan söz etmek gerekebilirdi. Bu ise padişahlığın devam edeceğini, çok önceden resmen kabul etmek demektir. Bu nedenle, gidilen yol, başlı başına ayrı bir yürütme organı meydana getirmektense, Büyük Millet Meclisi’nin olağanüstü durumunu gerekçe olarak gösterip, “saltanatı ve hilafeti kurtarma” görevinin, yani yürütme kudretini kullanmanın bu meclis tarafından yerine getirileceğini belirtmekti.

Büyük Millet Meclisi’nin meydana getirdiği sistem (Mustafa Kemal Paşa’nın telkiniyle) meclisi, milli egemenliğin temsilcisi gören, çeşitli devlet güçlerini egemenliğin belirtileri sayan, bu bakış açısıyla tümünü meclise mal eden ve günün koşullarına bağlı olmaksızın genel prensip halinde benimsenen bir kuvvetler birliği anlayışına dayandırıldı. Böyle bir anlayış, yani Meclis Hükümeti sayesinde ki yeni rejim yerleşti, başarı sağladı, saltanatın kaldırılmasına dayanak oluşturdu ve dolayısıyla Cumhuriyet rejiminin kabulüne yol açtı. Zaten Mustafa Kemal de Nutuk’ta getirilen sistemi değerlendirirken, “Efendiler, bu esaslara müstenit olan bir hükümetin mahiyeti, suhuletle anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, hâkimiyet-i milliyeye esasına müstenit halk hükümetidir, Cumhuriyettir” diyordu.

Mustafa Kemal, böyle bir hükümetin kurulmasında ana ilkenin “Kuvvetler Birliği” olduğunu da belirtmiş ve mecliste yaptığı birçok konuşmada da kuvvetler birliğinden söz ederek bu sistemi savunmuştu.

Hukukçular genelde, Büyük Millet Meclisi’nin kabul ettiği Meclis Hükümeti Sistemini Fransızların ihtilal meclisi olan “Konvansiyon”dan aldığını ileri sürüyorlardı. Tarık Zafer Tunaya’ya göre; “1920 yılında Türklerin bağımsızlık savaşını yönetebilmek, yeni bir devlet kurabilmek için seçtikleri hükümet şekli, Meclis Hükümeti sistemidir. Fransız İhtilalinin ünlü meclisi Konvansiyon’dan adını alan bizim sistemimiz, aslında bir ihtilal rejimidir ve Konvansiyon’dan fazla sürmüştür”.

Meclis Hükümeti sisteminin Fransa ve İsviçre’de ilk önce uygulandığı bir gerçektir. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kabul ettiği sistemle, diğer devletlerde uygulanan meclis hükümeti sistemleri arasında özellikle uygulama alanında birçok farklılıklar vardır. Büyük Millet Meclisi’nin bu sistemi kabul ederken, Fransa’dan veya başka bir devletten esinlendiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de, Meclis Hükümeti Sisteminin, Türk milletinin içinde bulunduğu gerçeklerden ve günün koşullarından doğduğu ve buna Mustafa Kemal’in önderlik ettiği söylenebilir. Ve bu sistemin Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasında büyük rolü olduğu da inkâr edilemez (Aslan, *TBMM. Hükümeti*, s. 31-34).

reddetti). BMM. bir başkanın (reis) yanı sıra, on bir vekilden oluşan kabineyi de seçti. Milli ordu da, eski Osmanlı Ordusu Hümayunu'nun yerini aldı; ayrıca, verilen savaşın savunma nitelikli olduğunun altını çezecek şekilde, geçici hükümetin eskisi gibi bir Harbiye Nezareti değil, Müdafaa-ı Milliye Vekâleti bulunuyordu.

Çoğu zaman oylamanın takip ettiği bu parlamenter tartışma ortamı, propaganda bakımından önemliydi. Halkın çıkarlarına hizmet etme mücadelesi veren temsili bir kurum imgesini yansıtıyordu. Fakat eninde sonunda, Mustafa Kemal İcra Vekilleri Heyeti aracılığıyla önemli bir iktidara sahipti. Çoğu önemli siyasal kararlar [İcra Vekilleri] Heyeti tarafından alınıyordu ve bu kararlar genel olarak BMM. gizli oturumlarında tartışılıyordu, gene de heyetin yetkisini aştığı veya BMM.'yi devre dışı bıraktığı zamanlar da olmuyor değildi; bu da bir sonraki toplantıda heyetin tereddütsüz eleştirilmesi. Hatta şiddetli azarları da içeren bir kargaşaya yol açıyordu⁶³.

TBMM., kurduğu devlet düzeni bakımından padişahı ve hükümetini kendine esas olarak almamıştı. Böylece Osmanlı Anayasasını da tanımıyordu. Çalışmaya başladığı günlerde, yeni devletin genel kuruluşu da saptandı. Bu kuruluş, uygulama biçimi hiç değişmeden 20 Ocak 1921 tarihinde anayasal bir çehreye kavuştu. Yani, ilk toplantısından on ay sonra TBMM., anayasasını da yaptı. Böylece kendisinin gerçekten bir kurucu meclis olduğunu da gösterdi⁶⁴. Anayasa, ilk maddesinde, egemenliğin kayıtsız ve koşulsuz

⁶³Gawrych, *Genç Atatürk*, s. 142-144.

⁶⁴Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, "İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder" (md.2) hükmüyle kuvvetler birliği ilkesini açıkça benimsemiştir.

Böylece BMM., kuruculuk ve yasama yetkilerine ek olarak yürütme yetkisini de kuşanmıştır. "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını taşır" diyen 3. Madde bunu pekiştirir. "İdare olunur" ibaresinin yürütme ve idare işlemlerini de kastettiği açıktır. Yürütme işlerini meclis adına görmek için oluşturulan kurul bile meclis bağlantılı bir adla isimlendirilmiştir: "Büyük Millet Meclisi Hükümeti". Ayrıca BMM., yasaları yürütme işini de kendi üstünde saymaya devam etmiştir. Hemen hemen bütün yasalarda, "İşbu kanunun icrasında BMM. memurdur" hükmüne rastlanır. Meclisin kendi üyeleri arasından seçtiği vekiller aracılığı ile yürütme işlerini gördürmesi, bunları yönlendirmesi ve denetlemesi, gerektiğinde azledip yerlerine yenilerini seçebilmesi; bütün bunlar kuvvetler birliği ve meclis hükümetinin tipik

Türk Milletine ait olduğu ilkesini getirmektedir. Devletin yönetim biçimi "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi" esasına dayanmaktadır. Yani kurulan devlet, halk tarafından yönetilmektedir. Halkın seçtiği temsilciler TBMM.'yi oluştururlar. Hem yasama hem de yürütme gücü mecliste toplanmıştır (Md.2). Böylece, anayasal doktrinindeki "kuvvetler (güçler) birliği" esas kabul edilmiştir. "Kuvvetlerin (güçlerin) ayrılığı", devlet yönetiminin ana bölümlerinin ayrı ellerde toplanmasıdır. Örneğin yasama yetkisi parlamentoya, yürütme yetkisi hükümdara, yargı yetkisi mahkemelere verilirse "güçler ayrılığı" ilkesi uygulanıyor demektir. Bu ilkeyi benimsemiş pek çok düşünür vardır. Özellikle İngiliz modeline göre düşünülmüş bu yapıda, demokratik rejimin güvenliği görülür, Çünkü ana güçler bir elde toplanmamaktadır.

göstergeleridir. 1921 Anayasası ve Milli Mücadele döneminde yargı yetkisini de meclise ait sayan bir görüş egemendi. İstiklal Mahkemelerinin kuruluşu buna dayanıyordu. Üyeleri meclis tarafından ve milletvekilleri arasından seçilen bu mahkemeler, kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sisteminin bir gereği olarak sunulmuştu.

Kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemlerinin seçilmesinde, düşünsel yakınlıkların büyük payı vardı: Fransız Devrimi, Rousseau, vb. Ancak, bu seçimi doğuran pratik nedenler daha az önemli değildir. Bir kere, bu ilkelerin kabulü milli kurtuluş potansiyelini bir tek kurum ve organda birleştirmekle "enerji tasarrufu" sağlıyor ve başarı şansını artırıyor. Güçler birliği yepyeni bir devletin kurulmasına doğru da elverişli bir basamaktı. Bütün yetkiler bir kez BMM.'de toplanınca, kurtuluştan sonra artık ne padişaha, ne onun hükümetlerine ne de eski devlete gerek kalacaktı. Kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemi, bir yandan bağımsızlık için savaşanlara milli-siyasi birlik olanağını sağlarken öbür yandan da saltanatın yıkılmasını kolaylaştıracak hukuk zeminini kuruyordu.

Meclise bunca yetki verilmesinin başka taktik ve politik nedenleri de vardı. Bunlar, meclisteki kümelenmelere göre değişiyordu. Mustafa Kemal ve yakın çevresi meclisin üstünlüğünü savunuyorlardı; çünkü bu yolla padişahın yerini alabilecek bir yürütme organı başkana da ihtiyaç kalmıyordu. "Padişahlık kaymakamlığı" na gerek olmadığının vurgulanması bununla ilgiliydi. Mustafa Kemal'in muhalifleri ya da rakipleri de meclis üstünlüğünü savunmaktaydı. Çünkü bunlar da bu yolla Mustafa Kemal'in gücünü frenlemek, diktatörlüğünden duydukları korku ve/veya endişeyi gidermek olanağını buluyorlardı (Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 258-262).

TBMM. ise bütün ana güçleri kendinde toplamıştır. Bu doğru bir düşünceydi. Ülkeyi bir an önce kurtarmak için, halkı doğrudan doğruya temsil eden meclisin bütün yetkilerle donatılması gerekiyordu. Böylece hem zaman kazanılacak hem de yasama ve yürütme güçleri arasındaki anlaşmazlıklardan kaçınılmış olacaktı. Bu edenle meclis, aynı zamanda hükümet yetkisini de kullanıyordu; çeşitli bakanlıkların başına, kendi içinden doğrudan doğruya seçtiği “vekil”leri getiriyordu. Nazır (bakan) kelimesi kullanılmıyordu. Bu kişiler yürütme işlerine “bakmıyorlar”, ancak meclisin vekili olarak hükümet etkinliğini yürütüyorlardı. Vekillerden en geniş şekilde hesap soruluyordu. Meclis istemediği vekili her zaman görevden uzaklaştırabiliyor ve yerine bir başkasını seçebiliyordu. Başbakan yoktu; Vekiller Kurulunun bir başkanı vardı. Çünkü ayrı bir hükümet mevcut değildi. Vekiller Kurulunun gerçek başkanı ise TBMM.’nin başkanı idi. Ancak bu da başbakan değildi (Md. 9).

Bu devlet biçimi, Osmanlı Anayasası’nın koyduğu sistemden çok farklıydı. Osmanlı Devleti’nde parlamento iki meclisliydi. İkinci meclisin üyelerini (Ayan Meclisi) padişah seçerdi ve yürütme gücünün başıydı. Fakat sorumluluk almazdı. Hükümet ise parlamentoya karşı sorumluydu, ancak yürütmenin de başı olan padişahın parlamentoyu dağıtma yetkisi vardı. Bu sistem aslında güçler ayrımını değişik bir biçimi olan “parlamentar rejim”di. Bu sistem belki daha demokratiktir. Fakat doğaldır ki bir ihtilal yürütebilecek biçimde düzenlenmemiştir. TBMM.’nin kurduğu düzen ise gerçek bir ihtilalci karakter göstermekteydi. Bütün yetkileri kendinde toplayan ve bunu araçsız olarak kullanan bir meclis Mustafa Kemal Paşa’nın istediği bir organdı. Ama şurasını da belirtmek gerekir ki ihtilali büyük ölçüde halka indirebilen bu “Halk Meclisini” yönetebilmek de oldukça zor bir işti. Bunu ancak Mustafa Kemal Paşa yapabiliirdi ve öylede oldu⁶⁵.

⁶⁵Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 56-58.

3- Çok Renkli, Geniş Tabanlı, Çok Sesli, Demokrat ve Eğitim Seviyesi Yüksek Bir Meclis

Birinci Meclise (66) seçim bölgesinden (337) milletvekili geldiği genel kabul görmekteydi⁶⁶. BMM. üyeleri iki seçimden ve üç kanaldan gelmekteydi. Seçimler Meclis-i Mebusan için yapılan (1919 sonu) genel seçim ile Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’da toplanacak meclis için yaptığı çağrı uyarınca gerçekleştirilen ikinci genel seçimdi. Geliş kanalları İstanbul Meclis-i Mebusanı, yeni seçim sandığı ve Malta Adası idi. Milletvekilleri partili olmamakla birlikte, II. Meşrutiyet ve hatta II. Abdülhamit günlerinin siyasal faaliyetleri içinde pişmiş kişilerdi; çoğu da Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin aktif elemanlarıydı⁶⁷.

İkinci genel seçime, ikinci seçmenler, Müdafaa-ı Hukuk Dernekleri, İl Genel Meclisleri, Belediye Meclisleri katılmışlardı. Toplumun tüm kesimlerinden milletvekili seçilmişti. Dolayısı ile Birinci Meclis, geniş tabanlıydı. Mecliste, (102) serbest meslek sahibi, (133) devlet memuru, (52) asker, (32) din adamı, (30) seçimle gelen, (7) aşiret reisi, (4) teknik eleman, (16) sağlıkçı, (2) de reji görevlisi bulunuyordu⁶⁸.

⁶⁶Daha öncede değinildiği gibi seçilen, Ankara’ya gelen ve oturlara katılan milletvekillerinin sayısı hakkında farklı görüşler bulunuyordu: Türk Parlamento Tarihinde, 66 seçim çevresinden 349 milletvekili seçildiği, İstanbul Mebusan Meclisinden (Malta’dan gelenler dâhil) gelen 88 milletvekili ile bu sayının 437 ye ulaştığı, ancak 34 milletvekili meclise katılmadan istifa ettiğinden I. Dönemin toplam milletvekili sayısının 403 olduğu belirtiliyordu (*Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 39).

⁶⁷Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 49; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 231.

⁶⁸Güneş, *Birinci TBMM.’nin Düşünce Yapısı*, s. 79-81. Birinci Meclise katılan milletvekillerinin mesleklere göre sınıflandırılmasında da farklı rakamlar verilmekteydi. Tarık Zafer Tunaya, milletvekillerini kökenleri itibarıyla altıya ayırmaktaydı: Serbest meslek erbabı 120, devlet memurları 125, belediyeçiler 13, Ordu mensupları 53 (içlerinde 10 paşa var), ilmiye sınıfı 53, aşiret reisleri (beş kişi). Damar Arıkoğlu (Birinci Dönem Adana Milletvekili) milletvekillerinin üçte birinin memur, 67’sinin sarıklı hoca, 50’sinin zabıt (subay), 47’sinin çiftçi, 15’inin hekim, 19’unun hukukçu, ikisinin mühendis, beşinin aşiret reisi olmak üzere 318 kişi olduğunu belirtiyordu (Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 49).

Meclis üyeleri içinde ilk defa milli düzeyde iktidar sahibi olan birçok yerel elit, şeyh ve hoca bulunmaktaydı. Yeni egemen iradenin bu yepyeni üyeleri siyasi parti disiplini içinde olmayıp âdeta sadece kendilerinden sorumluydular. Bu da ister istemez koyu bir bölgecilik, hizipçilik gibi gelişmelere yol açacak ve çeşitli siyasal kamplar ortaya çıkacaktı.

Meclisi iki sosyal gücün oluşturduğu söylenebilir. Birincisi, asker sivil bürokrasi ve şehirli sınıflar ile yönetici sınıfın elitleri, ikincisi ekonomik gücü elinde bulunduran çevrenin elitleri ki bu grup, taşra aristokrasisi ve yükselen ticari sınıflardan geliyordu.

Hemen hepsi 1908 öncesini ve sonrasını, mütarekenin adaletsizliklerini yaşamış bu kadronun içinde, Abdülhamit idaresine karşı mücadele etmiş Jön Türkler bile vardı⁶⁹.

Tüm meclis üyelerinin en yoğun olarak temsil ettikleri bölge, Güney Doğu Anadolu bölgesiydi. TBMM.'nin % 16,9'u bu bölgeyi temsil ederken, ikinci sırayı alan Ege Bölgesi'nin oranı % 14,9, Orta-kuzey Anadolu Bölgesi'nin oranı % 14,4'tü. Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri aynı oranda temsil edilirken (% 11,0), Orta-doğu Anadolu Bölgesi kökenli milletvekillerinin oranı % 10,5'ti.

Görece düşük oranda temsil edilen bölgeler, Kuzey-doğu Anadolu (% 7,3), Orta-güney Anadolu (% 7,1) ve Marmara (% 6,9) bölgeleriydi⁷⁰.

Mesleki açıdan tüm kesimlerin temsilcileri TBMM. içinde yer almaktaydı. Milletvekillerinin seçilmeden önce uğraştıkları son meslekleri göz önünde tutularak yapılan inceleme, bunların yaklaşık yarısının (% 46,9) devlet memuru olduğunu ortaya koymaktadır. Geniş bir kategori olan devlet memurları içine ordu mensupları, müdürlük düzeyinde görev yapan yüksek memurlar, mülki yöneticiler, diplomatlar, öğretim üyeleri, öğretmenler, hâkim ve savcıların yanı sıra vergi memurlarından, emniyet görevlilerine, mahkeme zabıt kâtiplerinden, telgraf memurlarına kadar her dereceden diğer memurlar girmektedir.

⁶⁹Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 50-51.

⁷⁰Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 138-139.

Profesyoneller başlığı altında toplanabilecek avukat, gazeteci, bankacı, doktor ve mühendis üyelerin oranı % 14,0, eşraf olarak nitelendirilebilecek ve çoğu büyük toprak sahibi olan çiftçilerle, tüccar ve aşiret reislerinin oranı % 18,9'dur. Buna karşılık müftü, müderris ve şeyhlerden oluşan din adamları da mecliste % 11,2 gibi pek küçümsenmeyecek bir oranla temsil edilmektedir.

TBMM.'de yalnızca bir işçi vardı. Milletvekillerinin % 1,6'sı, mesleği bilinmemekle birlikte TBMM.'ne seçilmeden önce belediye başkanlığı yapmaktaydı. Mesleği konusunda hiçbir bilgi olmayan milletvekillerinin tüm milletvekillerine oranı da % 7,1'di⁷¹.

Bir meclis çalışanı olarak olayların görgü tanığı olan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İlk Meclisin açılışı, ilk oturumu ve mecliste geçen ilginç olaylardan söz ederken, Birinci Meclisin geniş tabanlı, çok renkli ve çok sesli olduğunu belirtiyordu:

“1920'de meclise ilk memur olarak girdiğimde hemen dikkatimi çeken durum, milletvekillerinin kılık, kıyafet, yaş, kafa yapısı ve görgülerinin başka başka ve çok değişik oluşuydu. Beyaz sarıklı, aksakallı, cüppeli, eli tespihli hocalarla pırıl pırıl üniformalı genç subaylar; yazma veya şal sarıklı aşiret beyleri; külahlı ağalar ve kavuklu çelebilerle Avrupa üniversitelerinden yeni dönmüş, Batı kültürüyle yetişmiş, nokta bıyıklı, Kuvayı Milliye kalpaklı gençler, meclis sıralarında yan yana oturuyorlardı. Bilgileri ve yetiştirme ortamları çok değişik olan bu insanlar bir tek amaç doğrultusunda birleşmişlerdi:

“Vatanı kurtarmak.

“Bu birleşmeyi sağlayan kişi de Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa idi.”⁷²

Osmanlıcı düşüncüyü simgeleyen Fesliler, İnkılâpçı düşüncüyü simgeleyen Kalpaklılar ve İslamcı düşüncüyü simgeleyen Sarıklılar bu

⁷¹Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 147-148.

⁷²Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 15,77.

mecliste yer almışlardı. Milletvekillerinin çoğunluğu 30-40 yaş grubunda bulunmakta ve en küçük milletvekili 20 yaş grubundaydı⁷³.

TBMM.'nin Birinci Dönem milletvekillerinin yaş ortalaması kırk üç olması itibariyle, zamanın Avrupa meclisleriyle karşılaştırıldığında ortalama 10 yaş, Osmanlı Mebusanı'ndan 15-20 yaş genç oldukları anlaşılmaktadır⁷⁴.

Meclisin oldukça genç bir yaş yapısı vardır. Gruplar kurulmadan, 1921 ilkbaharına kadar TBMM. ile ilişkisi kesilen ve çoğunun yaşı hakkında bilgi bulunmayan 82 milletvekili kapsam dışında bırakılırsa kalan 355 milletvekilinin yaş ortalaması 42,8 olarak belirlenmektedir⁷⁵.

TBMM.'nde 288 yüksekokul, 94 ortaöğretim, 21 meslek ve özel eğitim kurumlarından yetişmiş milletvekili vardı. Bunlardan 162 milletvekilinin Türkçe'nin dışında bir yabancı dil bildiği, -kimilerinin ise daha fazla dil bildiği- görülmekteydi. Yabancı dil bakımından başta Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Almanca gelmekteydi. 30 yaş grubunda Fransızcanın 40-50 yaş grubunda ise Arapça ve Farsçanın yaygın olduğu görülmekteydi⁷⁶.

TBMM., ülkenin o günlerde içinde bulunduğu koşullar dikkate alındığında, genel olarak eğitim düzeyi yüksek kişilerden oluşmaktadır. Yine de mecliste iptidaiden (ilkokuldan) yüksekokullara kadar uzanan eğitim kurumları hiyerarşisi içinde yer alan tüm okullardan yetişmiş milletvekillerinin bulunduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra medrese çıkışlı, meslek okulu bitirmiş, özel eğitim kurumlarından yetişmiş birçok milletvekili de TBMM. içinde yer almıştır. Eğitim görmemiş ya da eğitim düzeyleri bilinmeyen milletvekillerin sayısı görece sınırlıdır.

Osmanlı eğitim sisteminin ikili yapısının milletvekilleri üzerinde de etkisi olmuştur. Birçok milletvekili birkaç eğitim kurumunu birden bitirmiştir. Örneğin, medreselerde öğrenim

⁷³Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 82-84.

⁷⁴Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 52.

⁷⁵Demirel, *Birinci Meclis 'te Muhalefet*, s. 142.

⁷⁶Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 87-91.

görenlerin % 24,4'ü aynı zamanda rüştiye (ortaokul), % 8,5'i yükseköğretim kurumu, % 7,1'i idadi (lise) mezunu iken, % 7,3'ü de medrese öğreniminin yanı sıra özel eğitim görmüştür. Ayrıca hem rüştiye hem meslek okulu, hem harp akademisi hem bir başka yükseköğretim kurumu, hem idadi hem de özel eğitim kurumu gibi birden çok okul mezunu olan milletvekilleri de vardır.

Tüm milletvekillerinin % 25,4'ü bir yükseköğretim kurumunu bitirmiştir. % 4,8'lik bölüm harp akademisi mezunudur. Rüştiyeyi bitirenlerin oranı % 20,8 iken, medreselerde öğrenim görenler % 18,8'lik bir grup oluşturmaktadır. TBMM. üyelerinin % 8,7'si idadi, % 2,3'ü sultani (lise), % 1,6'sı meslek okulu, % 6,9'u harbiyeyi bitirmiş, % 7,3'ü özel eğitim görmüştür. Herhangi bir eğitim kurumunu bitirmeyen ya da eğitim düzeyleri hakkında bilgi olmayan milletvekillerinin oranı da % 14,6'dır.

Yabancı dil bilen/bilmeyen milletvekillerinin ve bilinen dillerin dağılımı da TBMM. üyelerinin o günkü koşullara göre oldukça yüksek bir eğitim düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Tüm milletvekillerinin % 58,8'i yabancı dil bilmektedir. Dil bilen % 41,2'lik bölüm içinde de birden çok yabancı dil bilenler önemli bir yer tutmaktadır.

Bilinen yabancı diller arasında Fransızca, Arapça ve Farsça başta gelmektedir. Fransızca bilenler tüm meclis üyelerinin % 23,8'ini, Arapça bilenler % 19,2'sini, Farsça bilenler de % 13,5'ini oluşturmaktadır⁷⁷. Bu üç dili % 4,8'lik oranlarla İngilizce ve Almanca izlemektedir⁷⁸.

Çiftçi, tüccar, avukat, gazeteci, bankacı, memur, asker, tarikat şeyhi, belediye başkanı, aşiret reisi, mühendis, doktor, işçi vb. gibi çeşitli toplumsal tabakaları temsil eden milletvekillerinin bir arada oturduğu TBMM.'de, ilk eğitimini tamamlamamış milletvekilleri olduğu gibi, birden fazla yüksekokul bitiren, yurtdışında eğitimini

⁷⁷Meclis üyelerinin eğitim düzeylerinin ve yabancı dil bilgilerinin oranlarını karşılaştırmız: Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 88-91,

⁷⁸Demirel, *Birinci Meclis 'te Muhalefet*, s. 143-147.

tamamlayan, gerek Batı, gerekse Doğu ülkelerinin dillerinden birkaçını bilen milletvekillerine de rastlanmaktaydı⁷⁹

Dolayısıyla TBMM.'nin Birinci Dönem milletvekillerinin öğrenim durumunun oldukça yüksek olduğu söylenmelidir. Üyelerin yaklaşık dörtte üçü Avrupa düzeyinde lise veya yükseköğretim mezunlardı. TBMM. Hükümetinin üyeleri yüzde doksan oranında yüksek öğrenimliydi. Bu durum İkinci Meclis ve onu takip eden devrelerde devam etmiştir⁸⁰.

TBMM. çok sesli demokrat bir meclisti. Osmanlı ideolojik akımları içinde yetişen milletvekillerinden oluşan bu mecliste, her türlü düşünceye sahip insana rastlamak mümkündür⁸¹. İttihatçısı, İtilafçısı, Türkçüsü, İslamcısı Bolşevik'i hatta ihtilalcisi bile yer almıştı. TBMM. üyeleri partilere karşıydı. Bu nedenle de mecliste herhangi bir partileşme eğilimine girmemişlerdi. Ancak gruplaşmalar vardı. Halk Zümresi, İstiklal, İslahat, Tesanüt Grubu, Yeşil Ordu vs.⁸².

⁷⁹Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 79.

⁸⁰Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 52.

⁸¹Toplumsal kesitleri, konuştukları şiveleri, giydikleri giysileri yönüyle o günün Türkiye'sini aynen yansıtan milletvekillerinin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini yaşamış ve bu dönemin düşünsel akımları, siyasal mücadeleleri içinde yoğunlaşmış kişiler oldukları görülmektedir. İçlerinde birbirlerine düşman olan İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin aktif üyeleri, 1918 sonlarında kurulan çeşitli siyasal partilere bağlı milletvekilleri, hatta profesyonel ihtilalci olarak nitelenebilecek bazı kişiler de vardı (Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 79).

⁸²Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 79, 153-170.

TBMM. genişletilmiş Sivas Kongresi niteliğini, yani müdafaa-ı hukukçu yapı ve özelliklerini daima korumuştur. Aynı şekilde İcra Vekilleri Heyeti'nin, Temsil Heyeti'nin fiilikten kurtulmuş biçimi olduğu ileri sürülebilir.

Müdafaa-ı Hukuk hareketi İttihatçı partizanlığa tepki olarak Sivas Kongresi'nde her türlü fırkacılığı reddetmişti. Milli kurtuluş hareketine partiler üstü nitelik vermek için bu tutum benimsenmişti. Kongre sonuç bildirgesinin 9. maddesinde belirtilen "her türlü fırkacılık cereyanlarından" arınmışlık ilkesine rağmen gruplaşma ve hizipleşmeler kısa sürede ortaya çıkacaktı.

Birinci Meclis'in, I. ve II. Meşrutiyet ile mütareke devirlerinde kurulmuş çeşitli fırka-cemiyet mensuplarını sinesinde barındıran oldukça karmaşık yapısı ideolojik çatışmaların zeminini hazırlamıştı. E. B. Şapolyo, TBMM.'nin Birinci Dönem milletvekillerini kabaca "inkılâpçılar ve muhafazakârlar" olarak ikiye ayırmakta;

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ni kuran Sivas Kongresi sırasında, delegeler herhangi bir siyasal parti için çalışmayacaklarına ant içmişlerdi ve bu anlayış Büyük Millet Meclisi'ne de taşınmıştı. TBMM. üyelerinin hepsi cemiyet temsilcisi sayılmış, meclisin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Genel Kurulu yetkisinde olduğu kabul edilmişti.

Mecliste partililik reddedilmekle ve tüm milletvekilleri tek bir gaye etrafında toplanmakla birlikte, birbirlerine yakın milletvekilleri zamanla bir araya gelerek, ortak hareket etmek üzere çeşitli gruplaşmalar içine girmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta 1920 yılının ikinci yarısında mecliste kurulan bu ilk grupların Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-ı Hukuk Zümresi, Halk Zümresi ve İslahat Grubu olduğunu belirtmekte ve bu grupların isimlerini saydıktan sonra bunların dışında, isimsiz olarak, özel amaçlı kimi küçük örgütlerin de faaliyet gösterdiklerini anlatmaktaydı. Paşa'ya göre bu grupların hepsi de meclis görüşmelerinde düzeni sağlamak ve oyların dağılmasını önlemek amacıyla kurulmuşsa da, bunların varlıkları tersine bir sonuç vermişti. Mustafa Kemal Paşa'nı saydığı bu gruplardan başka 1920 sonlarında Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası da kurulmuştu. 1921 ilkbaharına kadar faaliyet gösteren söz konusu gruplar, bu tarihten sonra Türk siyasal yaşamında hiçbir kalıcı iz ve etki bırakmadan dağılmışlardı. Bu gruplar hakkında yeterli belge de yoktur. Tarık Zafer Tunaya, 1952'de yayınlanan "Türkiye'de Siyasal Partiler" adlı kitabında, gruplara kısaca değinmekteydi. İhsan Güneş, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)" başlıklı kitabında, sözü edilen gruplar hakkında çeşitli kitaplarda yer alan az sayıdaki

bunları da kendi içinde milliyetçiler ve sosyalistler ile müfritler ve mutediller olarak iki alt grupta tarif etmekteydi.

Salahi Sonyel ise bir İngiliz istihbarat raporuna atfen milletvekillerinin ideolojik politik eğilimlerini; 1- Dindarlar grubu 2- Doğu illeri grubu 3- Sözde komünist grubu 4- İttihat ve Terakki grubu 5- Birinci Grup'a yakın olmayan Doğu illeri grubu 6- Rauf Bey ile Fethi Bey'in kişisel yandaşlarından oluşa Tevhit grubu olarak tasnif etmekteydi.

Birinci Meclis 1920 Nisan'ı ile 1921 Mayıs'ı arası dönemde Bolşevizm rüzgârlarından da etkilenmişti. Ancak bu etki meclis içinde gün geçtikçe yavaşladı ve etkisiz hale geldi (Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 52-53).

bilgiyi, dönemin gazetelerindeki haber ve makalelerle zenginleştirerek bir araya getirmişti. Halk Zümresi, Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası gibi dönemin sol söylemi benimsemiş kuruluşları ise Mete Tunçay'ın "Türkiye'de Sol Akımlar" ve Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler" adlı çalışmalarında ayrıntılı olarak incelenmişti⁸³.

1921 Mayıs'ında Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Müdafaa-ı Hukuk Grubu'nun (Birinci Grup) kurulmasından sonra mecliste iki büyük grup ortaya çıktı. Birinci Gruba karşı olanlara İkinci Grup adı verildi. Partilerin yerini tutan bu iki grup meclisteki tartışmaların daha demokratik bir düzeyde gelişmesini sağladı⁸⁴.

Kurucu Meclis hüviyetine sahip olan TBMM., inkılapçı bir meclisti. Olağanüstü yetkilerine dayanarak kişi egemenliğinden milli egemenliğe geçişi sağladı ve böylece asırlardır süren saltanatı kaldırdı. Bu meclis aynı zamanda halkın her türlü sorununa eğilen onlara çözüm arayışı içinde olan halkçı bir meclisti⁸⁵.

Birinci Meclis'in en önemli niteliklerinden birisi de ihtilalci karakteriydi. Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali adlı kitabında meclisin bu özelliğinden söz ederek, onun ihtilalci karakterini örneklemekteydi: "Genel hava, padişah ve halifeye bağlılık şeklinde görüldüğü halde Büyük Millet Meclisi'nin ihtilalci karakterde olduğunu ortaya koyan birçok kararlar alındı ve kanunlar yapıldı. Hıyaneti Vataniye Kanunu, Firariler Kanunu, İstiklal Mahkemeleri Kanunu, İstanbul'un işgalinden sonra hükümetçe alınacak kararların ve yapılacak anlaşmaların tanınmayacağı hakkındaki kanun, Damat Ferit Paşa ve arkadaşlarının vatana ihanet suçuyla gıyaben mahkemeleri ve vatandaşlıktan çıkarılmaları hakkındaki karar, Ferit Paşa Hükümeti tarafından yapılan her nevi tayin, terfi ve taltiflerin kabul edilmemesi hakkındaki karar gibi,

⁸³Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 212-214.

⁸⁴Birinci ve İkinci Grup'un kuruluşları, meclisteki çalışmaları, mensupları hakkında geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz: Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet* s. 215-224,379-405; Güneş, *Birinci TBMM.'nin Düşünce Yapısı*, s. 171-192; Akın, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, s. 52-64; Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* s. 280-283; Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 590-596.

⁸⁵Güneş, *Birinci TBMM.'nin Düşünce Yapısı*, s. 196-208.

birçok kanun ve kararlar meclisin ihtilalci karakterine ve/veya davranışına tipik örneklerdir."⁸⁶

Öte yandan Samet Ağaoğlu, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tarihte başka bir örneğine rastlanması mümkün olmayan bir "meclis diktatörlüğü" devri ve bir "tezatlar meclisi" görünümünde olduğunu vurgulamaktaydı:

"Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi devri tarihte başka bir misaline rastlanması hemen hemen mümkün olmayan bir meclis diktatörlüğü devridir. Onun gerek devlet gerekse vatandaş üzerinde veremeyeceği bir karar yoktur. Yapılan bütün işler onun namınadır. Meclis bu işleri dilediği gibi kontrol ve murakabe eder, onlara istikamet verir ve hatta günlük hadiselerin tesiri altında tezatlarla, taşkınlıklara düşmekten çekinmez.

"Birinci Büyük Millet Meclisi, bu kesin ve herhangi bir şekilde sınırlanmamış diktatörlüğünü gerçekten şerefli bir şekilde hareket ederek kötüye kullanmamış ve kendisini kontrol etmesini bilmiştir.

"Tarih, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin bu ana ve hâkim vasfını ilk planda gösterecektir... Meclis bu kontrollü diktatörlüğünü kullanırken üzerinde bilhassa hassasiyetle durduğu esas, onun namına bu geniş yetkileri fiili olarak kullanan ve temsil edenlerin her karar ve hareketlerinde meclisin direktifleri dışında bir oldubitti yapmamaları ve bu karar ve hareketlerin, meclis üzerinde bir otoriteden geldiği zannının uyanmamasıdır."

"İlk Meclis bir tezatlar meclisidir. Memleketin dört bir tarafına yayılmış ve her biri kendi çevresinde diğerine zarar vermeden yaşayabilen değişik fikir ve inançlar bu mecliste her gün çarpışmak, kâh biri, kâh diğeri muvaffak olmak üzere yan yana gelmişlerdi.

"Bu mecliste; okul-medrese, yenilik-muhafazakârlık, Cumhuriyetçilik-Saltanatçılık, Türkçülük-Osmanlılık-Ümmetçilik çarpışması vardı. Meclisin memleketteki bütün fikir cereyanları temsil eden mahiyeti, onun dört yıla yakın hayatında yaptığı işlerde sık sık tezatlar içerisinde kalmasına neden olmuştur.

⁸⁶Selek, *Anadolu İhtilali*, s.343.

“Bazen okullardan hiç hayır gelmediğini ve bütün okulları kapatarak yalnız medreseleri yaşatmak gerektiğini söyleyenleri alkışlayan meclis, aynı gün memleket milli eğitiminde ilk inkılapları yapmaktan çekinmiyordu. Mesleki temsil gibi çok ileri bir seçim esasına taraftar olan Büyük Millet Meclisi, kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasını isteyen bir milletvekilini hakaretle susturuyordu. Milli zaferlerin kazanılmasında en mühim amilin Türk kadını olduğunu söyleyerek ona teşekkür eden meclisin, biraz sonra kadınların yalnız başına tanıklıklarının kabul edemeyeceğini dile getirdiği görülüyordu.

“Meclisin sosyal ve ekonomik hiçbir meselesi yoktur ki bu mecliste tam bir açıklıkla tartışılmasın. Bugün milletimizin birer inkılâp hamlesi olarak benimsediği kadın, dil, hukuk, ekonomik anlayışlar gibi inkılâpların ilk konuşmaları bu mecliste yapılmıştır. Kısaca ilk mecliste bir kısım insanlar şu veya bu nedenle hareket etmiş olabilirler, ancak bu meclis bütünüyle büyük ve muhteşem bir meclistir.

“Doğuşunun görünürdeki nedeni dış istilaya karşı Milli Mücadele olan Birinci Türkiye Millet Meclisi, gerçekte dış mücadeleden çok iç mücadele yaptı ve ilk gününden itibaren milletin ta özünden kopup gelmiş olduğunu göstermeye başladı. Büyük Meclis kudretini, içten ve dıştan gelen baskı ve darbelerle yok edilmek istenilen bir milletin yeniden varoluş, tekrar diriliş azminden alıyordu. Bu meclisi teşkil eden milletvekillerinden birçoğu esaslı bir tahsilden yoksun, görünüşü basit ve sade, bir çocuk kadar saf ve temiz insanlardı. Bir kısmı temsil ettikleri ilin polis komiseri iken seçilmişti. Bazısı ilkokul öğretmeni, bir kısmı henüz bırakılmış yedek subaydı. İçlerinde kabilelerinin ve dağlarının başında mutlak bir şekilde hüküm süren aşiret ve yolları kesen eski eşkıya reisleri vardı. Bu beylerin, reislerin yanında şöhretleri memleket sınırlarını aşmış kumandanlar, devlet idare etmiş insanlar oturuyorlardı. Tek kelime ile Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Türk Milletinin ta kendisiydi.”⁸⁷

⁸⁷Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, s. 41-49.

Sonuç

Türk Parlamento tarihinin bu milli, geniş tabanlı, çok renkli, çok sesli ve olağanüstü yetkilere sahip meclisi, yasal sürecini doldurmadan feshedildi. Meclisteki gruplaşmalar, hizipleşmeler, alınan ya da alınacak kararlara gösterilen şiddetli muhalefet, meclis içindeki farklı görüşlerin ve fikir çatışmalarının su yüzüne çıkması böyle bir kararın alınması sürecini hızlandırdı.

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra, bazı milletvekilleri eskiden olduğu gibi, padişahın, Türk milletinin yazgısına egemen olmasını istiyor ve bunu açıkça dillendiriyorlardı. Bu şekilde düşünenler zafer sonrası Mustafa Kemal'in İzmir'de birtakım siyasi girişimlerde bulunmasını olumlu karşılamamışlardı. Mustafa Kemal'in Nutuk'ta da belirttiği gibi, hükümet, daha doğrusu vekiller, askeri vazifesinin sona erdiğini, bundan sonraki siyasi işlerin hükümete ait olduğunu ima ederek Mustafa Kemal'i Ankara'ya davet etmişlerdi.

Nutuk'ta açıkça belirtildiği gibi, Mustafa Kemal'in görevi henüz sona ermemişti. Dahası asıl görevi şimdi başlamaktaydı. Çünkü o, memleketin layık olduğu seviyeye ulaşabilmesi için ortaçağ zihniyetin ürünü olan eskimiş, anlamını yitirmiş, çağdaş dünya ile herhangi bir bağı kalmamış kurum ve kuruluşların kaldırılması, yerlerine “Modern Türkiye” nin temel taşları olacak yeni birtakım kuruluşların hayata geçirilmesi gerektiğine inanıyordu. İlk iş olarak da kişi egemenliğine son vererek milli egemenlik ilkesini gerçekleştirmeyi hedeflemişti⁸⁸.

Diğer taraftan Mustafa Kemal, Birinci Meclis'in görevini layıkıyla yerine getirdiği, kutsal davanın gerçekleştiği, ülkenin bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının sağlandığı ön görüşüyle hareket ederek, meclisin yenilenmesi gerektiğine inanıyordu. Çünkü O, mevcut meclisle, bırakınız yeni bir devletin temellerini oluşturacak birtakım yenilikler yapmayı, bu meclise, Lozan Antlaşması'nı bile onaylatamayacağı görüşündeydi.

⁸⁸Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, s. 29-30.

TBMM. Hükümetinin savaş meydanlarında kazandığı başarıyı barış masalarında da gösterebilmesi için, meclisin ve tüm kamuoyunun hükümete destek olması gerekiyordu. Oysa Mudanya Mütarekesi'nden sonra basın organları ve milletvekilleri arasındaki görüş ayrılığı daha da derinleşti. Öyle ki İstanbul basınında kamuoyunu yanlış yönlendirici yazılar yayınlanıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın eşiyile yurt gezilerine çıkışı bile eleştiri konusu yapıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel tavır ve davranışları yanında TBMM. 'ye de sıcak bakılmıyordu. Kimi kişiler "Bu meclis savaş yapmak ve zaferi kazanmakla sorumluydu" diyerek devletin şeklinin ve barış antlaşmasının başka bir meclis tarafından yapılmasını istiyorlardı. Hatta "milletin reyine başvurulmasını" isteyenler de vardı.

Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa 1923 yılı başında biri Batı Anadolu'ya⁸⁹ diğeri Orta ve Güney Anadolu'ya olmak üzere iki gezi yapmıştı⁹⁰. Bu gezilerde Lozan Konferansı, hükümetin şekli, Teşkilatı

⁸⁹Mustafa Kemal'in Batı Anadolu Gezisi için bkz: Selami Kılıç, "Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, Erzurum, 1997, s. 187-201.

⁹⁰Mustafa Kemal, 14 Ocak 1923'te Ankara'dan ayrıldı, Batı ve Güney Anadolu'yu içeren büyük bir geziye çıktı; gezisi sırasında mitinglerde konuşmalar yapacak, yerli ve yabancı gazetecilerle söyleşilerde bulunacaktı. Amaç, savaş sonrasına dair yani bir söylemi yaymaktı. Mustafa Kemal 1923'e dek, halk önünde sadece on sekiz konuşma yapmıştı, fakat şimdi sadece birkaç aylık bir süre içinde, otuz dört konuşma yaptı. Ziyaret ettiği yerler arasında Eskişehir, Arifiye, İzmit, Bursa, Alaşehir, Salihli, Kasaba, Manisa, İzmir, Akhisar, Balıkesir, Adana, Mersin, Tarsus, Konya, Afyon ve Kütahya bulunuyordu. Dinleyicileri arasında sıradan insanların yanı sıra kadınlar, gençler, kent memurları, esnaf ve çiftçiler vardı. Uğrak yerleri arasına, bütün Türkiye'den gelmiş 1.100 delegeyle 17 Şubat ile 4 Mart arasında yapılan İzmir İktisat Kongresi'ni bile sıkıştırdı. Bu kongrede alınan kararlar, dünya çapındaki ekonomik buhranın çıkmasına kadar ülkenin ekonomik politikalarını biçimlendirdi.

Bu geniş kapsamlı yurt gezisi üç amaca hizmet ediyordu. Biri, yeni bir parlamento için yapılacak seçimler nedeniyle, yerel yetkilileri ziyaret ederek iktidarını pekiştirmekti. Daha 7 Aralık 1922'de, Mustafa Kemal bir "Halk Fırkası" kurma niyetini açıklamıştı; ardından 8 Nisan 1923'te partinin dokuz ilkesini belirleyecekti. Bunlar arasında halk egemenliği, temsili hükümet ve saltanatın kaldırılması ile genel hatları belirlenmiş mali, idari, askeri ve eğitimsel reformlar vardı. Aynı zamanda memleketin durumunu kendi gözleriyle görmek ve halkla bizzat temas kurmak istiyordu. Devlet memurlarını ve yaşamın her alanından kişileri soru yağmuruna tuttu. Soruları, okullar ve eğitim, kadınların ve köylülerin statüsü,

Esasiye Kanunu, saltanat, hilafet, güçler birliği, millet meclisleri, Halk Fırkası, Musul Meselesi, Boğazlar, kapitülasyonlar, meclisteki gruplaşmalar vb. çeşitli iç ve dış sorunlara ilişkin görüşlerini açıklamış, halkın, gazetecilerin isteklerini öğrenmiş, sorularını yanıtlamıştı.

Eskişehir'de yaptığı konuşmada "meclisler muayyen ve mahdut zamanlarda tecdit olunur. Bu sayede Hâkimiyet-i Milliye daha emin esas ve şeraite raptedilmiş olur" diyerek, örtülü bir şekilde seçimlerin yenilenmesini istemişti. Falih Rıfkı Bey'in bir sorusunu yanıtlarken de "...meclis gayesine vasil olduktan sonra vazifesini ikmal etmiştir ve yeni intihabata karar vermeye ve dağılmaya mecburdur" diyerek önceki kanısını pekiştirmişti.

Mustafa Kemal Paşa gezi dönüşü İcra Vekilleri Heyeti'ni topladı, izlenimlerini anlattı ve seçimin yenilenmesi gerektiğini belirtti. Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa da toplantıya çağrıldı. Alınan karar doğrultusunda 1 Nisan 1923'te Aydın Milletvekili Esat Efendi ve 120 arkadaşı ortak bir önergeyi meclis başkanlığına sunarak seçimlerin yenilenmesini yasallaştırmak istemişlerdir⁹¹.

Önerinin birinci maddesi hakkında çeşitli önergeler verilmişse de meclis yeniden seçimlerin yapılması hükmünü içeren önergeyi kabul etmiştir.

Böylece seçimlerin yenilenmesi kararlaştırıldı. Bu karar meclis başkanı tarafından aynı gün bir yazıyla İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığı'na iletildi ve seçime başlanması bildirildi.

Mustafa Kemal Paşa seçime başlanılmasını bildirmiş olmasına rağmen seçimlerin hangi esaslara göre yapılacağı belli değildi. Çünkü 1923'e gelinceye kadar ülkede yapılan seçimler geçici seçim yasasına göre yapılmıştı. Osmanlı Devleti'ne özgü olan bu yasanın öngördüğü

ailelerin boyutları, orman ve hayvancılığın durumu, savaş gazilerinin bakımı gibi konularla ilgiliydi. Mustafa Kemal ayrıca halkı gözlerinin önünde oluşmakta olan yeni Türkiye hakkında eğitmek de istiyordu. 21 Mart'ta Konya Sultanisinde, bu büyük dönüşümün üç hedefini saptadı: "milli ruh, vicdan ve fikir". Artık savaş sonrası Türkiye'nin lideri olarak. Bu üçlemesini topluma, millete kabul ettirmeye koyuldu (Gawrych, *Genç Atatürk*, s. 264-265).

⁹¹Güneş, *Birinci TBMM. 'nin Düşünce Yapısı*, s. 92-94.

“yarım reyle” seçilen milletvekillerinden oluşan TBMM.’nin tümüyle Türk milletini temsil etme gücüne sahip olduğu savını ileri sürmek zordu. O nedenle imparatorluktan milli devlete geçen yeni Türkiye’nin yeni yapısına uygun büyük kitleleri oy vermeye yöneltecek yeni bir seçim yasasına ihtiyaç vardı. Ancak ne iç ne de dış politik gelişmeler yeni seçim yasası yapmaya elverişli değildi. Bu yüzden 25 Kasım 1922’de Erzurum Milletvekili Süleyman Necati, Mersin Milletvekili Selahattin ve Canik Milletvekili Emin Bey tarafından hazırlanan “İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatini Muaddil Mevaddı Kanuniye”⁹² esas alınarak; eski seçim yasasının yeni koşullara uydurulmasında ve seçim yasasının değiştirilmesinde muhalefetin de desteğinin sağlanması amaçlanmıştı.

İzmir Milletvekili Yunus Nadi Bey başkanlığında toplanan “Kanunu Esasi Encümeni” on sekiz maddeden oluşan bu öneriyi çeşitli boyutlarda ele alarak inceledi. Önerinin bazı maddeleri aynen kabul edildi. Bazı maddeleri de ya değiştirildi ya da tamamen kaldırıldı. Komisyonun hazırladığı seçim yasa önerisi bazı ufak değişikliklerle 3 Nisan 1923’te TBMM.’nde benimsenerek 1923 seçimlerinin yasal dayanağını oluşturdu⁹³.

TBMM. seçim kararı aldıktan ve seçim kanununu onayladıktan sonra ülke seçim atmosferine girdi. Mustafa Kemal Paşa 8 Nisan 1923’te yeni seçimde izleyeceği politikayı gösteren bir bildiri yayınladı. “9 umde” olarak bilinen bu bildiri Anadolu ve Rumeli

⁹²Önerilen seçim yasa tasarı ve önerideki bir hükme (15. Madde) Mustafa Kemal Paşa’nın tepkisi için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 748-766.

Seçimlerin yenilenmesine kara verildiği 1 Nisan 1923 birleşiminde, yeni seçimin mevcut hükümlere göre değil, değişen koşullar dikkate alınmak suretiyle düzenlenecek bir kanuna göre yapılması ön koşul olarak ileri sürüldü. Başkan, bu konuda Süleyman Necati Bey (Erzurum), Selahattin Bey (Mersin) ve Emin Bey (Canik) tarafından 25 Kasım 1922’de verilmiş bir öneri mevcut olup gündeme alınmış bulunduğunu duyurdu. Önerinin Layiha Encümeni’ne havalesine karar verildiği sırada söz alan Mustafa Kemal Paşa (Ankara), önerinin özel bir amacı içerdiğini, bunun da doğrudan doğruya kendisini vatandaşlık haklarından yoksun bırakmaya yönelik olduğunu ifade ile tepkilerini dile getirdi. Daha sonra söz alan milletvekilleri ve öneri sahipleri, amacın kesinlikle, bu olmayacağını savunarak kendisi hakkındaki saygı, sevgi ve hayranlık duygularını belirtmişlerdi (*Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 748-754).

⁹³Seçim yasasının metni için bkz: *Türk Parlamento Tarihi* (1919-1923), I, s. 766.

Müdafaa-ı Hukuk Grubu’nu Halk Fırkası haline getireceğini, bu firkanın “halk hâkimiyeti yenilik ve maddi/manevi gelişmeler esaslarına dayanan geniş ve muntazam” bir program yapacağını bildiriyor ve amaçlarını dokuz noktada topluyordu⁹⁴.

Mustafa Kemal Paşa umdeleri kabul eden kişilerden adaylarını belirledi. Bazı yerlerden tam, bazı yerlerden eksik, bazı yerlerden de seçilecek adaylardan çok fazla aday belirleyerek seçmenlere sunmuştu. İkinci Grup üyeleri, İttihatçılar ve Sosyalistler bir araya gelip örgütlü olarak seçime gitme kararı alamamışlardı. Mustafa Kemal Paşa karşıtlarının oluşturdukları İkinci Grup ne kendisine bir başkan bulabilmiş ne de bir seçim bildirgesi yayımlayabilmişti. Dolayısıyla seçimlerde herhangi bir varlık gösterememiş, silinip gitmişlerdi.

1 Nisan 1923’te alınan seçim kararından sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi on altı gün daha çalışarak gündemindeki işleri bitirdi ve 16 Nisan 1923 tarihinde oturumu başka bir güne bıraktı. O gün çoğunluk sağlanamadığından toplantı 21 Mayıs 1923 gününe bırakıldı. O gün de çoğunluk sağlanamadığı için toplantı yapılamadı.

Barışçı bir ortamda yapılan seçimi Birinci Grubun adayları kazanmışlardı. Yeni meclis (İkinci Meclis) 11 Ağustos 1923 tarihinde toplandı. Böylece Kuvayı Milliye ruhunu taşıyan ve “Milli Mücadele Meclisi” niteliğinde olan İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi üç yıllık şanlı tarihini kendisi kapatıp yerini bir devrim meclisi niteliği taşıyan İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne bıraktı⁹⁵.

⁹⁴9 umde (ilke) tam metni için bkz: Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s. 71-74.

⁹⁵Güneş, *Birinci TBMM.’nin Düşünce Yapısı*, s. 92-100; Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, s. 241; Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet*, s. 483-531.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Samet, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul (Tarihsiz).
- Akbulut, Dursun Ali, *Saltanattan Ulusal Egemenliğe / Saltanat, Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akın, Rıdvan, *TBMM. Devleti (1920-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Aslan, Yavuz, *TBMM. Hükümeti (Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu 23 Nisan 1920- 30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 8 (1920), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II (1920-1927), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Esengin, Kenan, *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975.
- Gawrych, George W., *Genç Atatürk/ Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
- Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.
- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM.'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Karakoyunlu, Yılmaz, *Üç Aliler Divanı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.
- Kemal, Atatürk, *Nutuk*, I-II (1919-1927), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

- Kılıç, Selami, "Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, Erzurum, 1997, s. 187-201.
- Kılıç, Selami, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kılıç, Selami, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Mumcu, Ahmet, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985.
- Mumcu, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, I, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Selek, Selahattin, *Anadolu İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Sonyel, Salâhi, R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Şimşir, Bilal, N., *Ankara... Ankara/Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1971.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi II/ Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.
- Türk İstiklal Harbi VI ncı Cilt-İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

- Türk Parlamento Tarihi/Milli Mücadele ve TBMM. I. Dönem (1919-1923)*, I-III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 1995.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: I, C. I, TBMM. Yayınevi, Ankara, 1940.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.
- Üçok, Coşkun, "I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge", *Tarih ve Toplum*, VII/41 (Mayıs 1987), s. 8-11.
- Üçok, Coşkun, "Tarihimizde Türkiye Sözcüğünün Resmen İlk Kullanılışı", *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1988*, Atatürk Dizisi 21, Ankara, 1988, s. 49-56.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Devirden Devire*, I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.
- Yalçın, Bekir Sıtkı-GÖNÜLAL, İsmet, *Atatürk İnkılâbı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1984.
- Yalçın, Emruhan, *Milli Mücadele'ye Sadakat ve Mustafa Durak Sakarya*, Bizbize Basın Yayın, Ankara, 2008.
- Yılmaz, İskender, *I. Dönem (23 Nisan 1920- 16 Nisan 1923) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Basın, Haberleşme ve Ulaştırma İle İlgili Çıkan Kanun ve Kararnameler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1989.
- Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, Ankara, 1955.
- Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyânlar*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Atatürk'ün Millî Birlik ve Beraberlik İlkesi ve Önemi Üzerine

Prof.Dr. Enis ŞAHİN*

Millî birlik ve beraberlik, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ile özdeşleşen bir kavram ve onun bütünleyici ilkelerinden birisi olarak bilinmesine rağmen, esasında tarihî kökenleri oldukça eskidir. Hatta bunun insanlık tarihi kadar eski bir kavram olduğunu, insanların ve özellikle milletlerin "olmazsa olmaz"ı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira birlik ve beraberlik kavramları, neredeyse insanlığın ilk evrelerinden itibaren büyük önem arzemiş, insanlar güvenliklerini, geleceklerini, istikbaldeki varlıklarını bireysel olarak hareket etmekte değil, birlik ve beraberlik içerisinde davranmakta görmüşlerdir. Bu, aynı milletin insanları arasında olacağı gibi, farklı etnik yapıdaki insanların birlikte hareket ettikleri çok-uluslu yapılarda da kendisini göstermiştir. Yani birlik ve beraberlik, hem ulus-devlet (millî devlet) ve hem de imparatorluk

* T.C. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Sakarya.
Bu nâçiz yazımı, yakın zamanda, 15 Ocak 2016 tarihinde kaybettiğimiz, 16 Ocak tarihinde Çayeli'ndeki kendi köyünde ellerimizle karatoprağa koyduğumuz sevgili arkadaşımız, ağabeyimiz, değerli dost, güzel insan ama en önemlisi adamdan öte adam olan Cemil Kutlu'nun aziz hatrasına ithaf ediyorum. Cemil Abimiz ile ilgili esasında onu tanıyan ve ayrı coğrafyalarda yaşasak da sürekli iletişim halinde olan birisi olarak çok hatıramız bulunmaktadır. Hatta bir armağan kitabı hazırlama düşüncesi ortaya çıkınca, ilk önce kendisiyle ilgili hatıralarımı kaleme almayı planlamıştım. Bu amaçla küçük notlar dahi aldığımı hatırlıyorum. Ancak tahmin edilir ki, bunun için çok uzun sürelere ihtiyaç vardı. Hatıraların hatırlanması, kaleme alınması, tahassüsler, fotoğraflar süreyi daha da uzatacaktı. Ayrıca armağan kitabına yazı hazırlamak için çok fazla süre verilmemesi ve acele edilmesi, beni farklı bir yazı hazırlamaya sevk etmiştir. Elinizdeki bu yazı bu şekilde hayat bulmuştur. Bîüznilahî teala cennet-mekân olan Sevgili Ağabeyim'in aziz hatırası, hafızamda her zaman en derûnî tahassüslerle menkûş kalacaktır. 2009 yılında rahmetli olan değerli eşi Hamide Hanım'ın kabrinin yanbaşımda medfûn olan Sevgili Cemil Ağabeyim'e rahmet, geride bıraktığı evlatları Aslı ve Çağrı'ya uzun ömürler diliyorum...

yapıları için olmazsa olmaz şartlardandır. Bu iki şıktan ikisi de zorunludur, gelecekte etkin bir şekilde var olabilmenin en önemli ön şartlarındandır.

Türk Milleti, Millî Mücadele yıllarında geleceğini nasıl birlik ve beraberlik içerisinde davranmakta gördüyse, nüfus olarak az olan aynı coğrafyanın farklı etnik yapıları da Şeyh Şamil veya Müridizm hareketinde olduğu gibi, ortak düşmana mukavemet ve mutlu bir gelecek inşa etmek için birlik ve beraberlik içerisinde davranmak durumunda kalmışlardır. Veya çok uluslu görünüm arz eden devlet yapıları durumundaki imparatorluklar da, var oluşlarını ve sürekliliklerini, bu çeşitli etnik dokular arasında bir “birlik ve beraberlik oluşturmak” olgusuna dayandırmak zorunda kalmışlardır. Mesela Osmanlı diye bir millet yoktu, ama “devlet-i ebed-müddet için”, bünye içerisindeki farklı unsurların birlik olmaları gerektiğinden, Osmanlı devletinin idarecileri böyle bir anlayışı geliştirmeyi, devletin en önemli vasıflarından birisi olarak ortaya koydular. Osmanlı devletinin dünyanın en uzun süreli siyasal yapılarından birisini kurmasındaki en önemli faktörlerden birisi şüphesiz ki bu anlayıştır. Sonuç itibarıyla her iki seçenekte de, yani ister millî devlet yapılarında, isterse çok-uluslu yapılarda olsun, milleti oluşturan halklar, birlik ve beraberlik içinde davranmak zorundadır, insanlar ancak bu tarzda davranarak yarınlarına daha güvenle bakabilirler ve bir birlik oluşturabilirler. Sayısal anlamda en büyük milletler dahi, bu güçten mahrum bir şekilde bir gelecek inşa edemezler.

Durum devletler için de farklı değildir. Devletin dayandığı en önemli kavramların başında şüphesiz ki, “coğrafya (vatan) – millet – otorite (devlet)” geliyorsa, bunların hepsini bir arada tutan yapısal güç ve maya, “birlik ve beraberlik” olgusudur. Yani birlik olmazsa, devlet cihanda olmayacaktır. Türk Dil Kurumu'nun “Türkçe Sözlük”ü, “devlet” kelimesini şu şekilde izah etmektedir: “toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık”. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere, devlet hem toprak bütünlüğünü ve hem de siyasî açıdan örgütlenmiş bir milletin varlığını gerektirmektedir. Devlet en teşkilatlı beşerî yapıdır. Bu yapısını birlik ve beraberlik içerisinde bulunmadan sağlayamaz. Tarihte birliklerini, bütünlüklerini sağlayamayan yapılar, hiçbir şekilde varlıklarını devam ettirememişlerdir. Bunun en bilinen örneklerinden birisi Gotlardır. I

ilâ VII. yüzyıllarda İskandinav kökenli bir unsur oldukları bilinen Gotlar, yaptıkları istila hareketleriyle bir ara Avrupa Tarihi'ni alt-üst etmelerine ve hatta Roma dünyasının önemli bir gücü haline yükselmelerine rağmen, geniş bir coğrafyaya dağılarak, siyasî birlik oluşturamamışlardır. Sonuç itibarıyla Roma dünyası içerisinde eriyip gitmişlerdir. Bugün de bazı ülkelerde küçük boyutlarda emareleri görünse de, dünya üzerinde siyasî bir temsilcileri bulunmamaktadır. İşte birlik ve beraberlik kavramı bu denli önemlidir, siyasal devlet yapılarının vazgeçilmez unsurlarının başında gelmektedir.

Birlik ve beraberlik kavramları sadece siyasal anlamıyla da alınmamalıdır. Birlik, her yönüyle bakıldığında önemlidir. İsmail Gaspıralı Bey'in Tercüman gazetesinde dile getirdiği ve Türklerin birlik ve beraberlik içerisinde olmalarına dair yapmış olduğu unutulmaz vurgusu, bu konudaki en iyi örnek olarak hafızalarda menkûştur; “dilde, fikirde, işte birlik”. Yani her ne olursa olsun, hangi alanda olursa olsun birlik içerisinde bulunmak önem arz etmektedir. Birlik ve beraberlik kavramının vecizevî bir noktada ele alınmasında, bu ifadelerin önemi gerçekten çok büyüktür. Sadri Maksudî Arsal, Akçuraoğlu Yusuf, Sultan Galiyev ve Ziya Gökalp gibi önemli mütefekkirler de, birlik ve beraberlik kavramının önemine sürekli olarak vurgu yapmışlardır. Bütün bu gelişmeler, kavramın önemini ortaya koyucu niteliktedir.

Türk Milleti'nin birlik ve beraberliğini sağlayan “son kurtarıcısı” olan Mustafa Kemal Paşa'nın, sadece bu yönüyle dahi Türk Tarihi'nde mümtaz bir yeri vardır. O'nun başlatmış olduğu bu mücadele, esasında zorunlu bir mücadeledir de. Zira Mondros Mütarekesi ile başlayıp, Sevr Antlaşması ile devam eden süreç, Türk Milleti'ni bir “olmak ya da olmamak” konumuna getirmişti. Orada gösterilebilecek bir tereddüt veya zaman kaybı, milleti tamamen yok olma veya esaret durumunda bırakabilirdi. Milletinin kabiliyetlerini ve temayüllerini çok iyi bilen Paşa, işte tam da bu kritik aşamada devreye girmiş ve birlik-beraberlik meşalesini ateşlemiştir. Bu mücadele işte bu şartların ortaya çıkardığı, Türk Milleti'nin de yok olmamak adına verdiği zorunlu bir savaştan oluşmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın altı temel ilkesiyle birlikte bütünleyici ilkeleri, mensubu olmakla gurur duyduğu Türk Milleti'nin temel ihtiyaçlarını ve olmazsa olmazlarını ortaya koyan bir bütündür, prensipler kümesidir. Atatürk bu aşamada adeta Türk Milleti'nin

genetik kodlarını tahlil ederek, bu milletin olmazsa olmazlarını ayrıntılarıyla birlikte tespit ederek, uygar dünyada bağımsız bir şekilde yaşayabilmesinin şartlarına açıklık kazandırmıştır. Bu ilkeler bir çağdaşlaşma modeli olarak da kabul edilebilir. Ancak bu ilkeler bütünü en önemli özelliği, Türk Milleti'ni birlik ve beraberlik içerisinde yarımlara taşıyabilmesi, uygar dünyada hür bir şekilde bulunabilmesinin kodlarını muhtevi bulunmasıdır. Türklerin tarihi atası olarak bilinen Oğuz Kağan'ın asırlar önce "birlik ve beraberliğe yaptığı vurgu", onun bilinçli bir takipçisi olarak Mustafa Kemal Atatürk'te tezahür etmiştir. Bu nedenle Atatürk'ün ortaya koymuş olduğu ilkelerin hiçbirisi günlük, anlık, rastlantısal ve duruma göre politikalar geliştirmekle ilgili olmayıp, bu ilkeler Oğuz Kağan'dan günümüze Türk Milleti'nin adeta genetiğine işlemiş gerçek değerlerini ihtiva eden ve uygar dünyada hür bir şekilde yer alabilmesini sağlayan bir prensipler bütünüdür. Yani altı temel ilkeyle birlikte bütünlüğü ilkeler Türk Milleti'nin gerçek karakterinin ve olmazsa olmazlarının Atatürk tarafından izah edilen bir bütünlük projesidir. Bunlar sadece bugün için değil, yarına da ışık tutan en önemli millî değerlerdendir.

Türk İnkılabı'nın da esaslarını oluşturan bu ilkeler, asıl (temel) ve bütünlüğü ilkeler şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Esasında Atatürkçü Düşünce Sistemi olarak da bilinen bu ilkeler bütünü, iki temel öge üzerinde yükselmektedir: akılcılık ve milliyetçilik. Milliyetçilik "bir millete ait olma" duygusu ve bu duyguyu geliştirme isteği ve eylemi olarak tanımlanmaktadır. Bugün modern dünyada, millet kavramı, bir devletin kurulma ve gelişmesindeki en önemli unsur sayılmaktadır. Bir insan topluluğunun "millet" durumunu alabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bunların başında da "bir arada yaşama isteği" gelir. Gerçekten de bir insan topluluğunun bireyleri, "bir arada yaşamak" istemezlerse, o zaman "millet" düzeyine yükselemezler. Öyle ise, "birlik ve beraberlik" kavramları, "millet" kelimesindeki manayla iç içedir, onun ayrılmaz bir parçasını oluşturmakta ve hatta millet olmanın esasını "birlik ve beraberlik içinde olma esası" teşkil etmektedir. Bu özelliğinden dolayı, bazı tarihçiler ve siyaset bilimi uzmanları, "birlik ve beraberlik" ile "millet" kavramlarının eş anlamlı sözcükler dahi olabileceği üzerinde durmuşlardır.

Bu düşünceden hareketle, "millî birlik ve beraberlik" kavramının, Türk İnkılabı'nın temel ilkelerinden birisi olduğunu ve dolayısıyla bu ilkenin, milliyetçilikle, millî egemenlikle ve millî

bağımsızlıkla iç içe bulunduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Büyük Atatürk'ün toplayıcı, birleştirici, kaynaştırıcı ve bütünleştirici milliyetçilik anlayışı, "millî birlik ve beraberlik" ilkesinde gerçek ifadesini bulmuştur. Bu ilke aynı zamanda, milliyetçilik ilkesinin de doğal bir sonucudur ve ideallerde de birliği ifade eder. Millî birlik ve beraberlik, öncelikle milleti teşkil eden unsurlarda birlik ve beraberlik demek olup, millet ise, tarihin bir ürünü ve bir sonucu olarak, en gelişmiş toplum düzenini ifade etmektedir. İşte en gelişmiş toplum düzeni olan milletin, birlik ve beraberlik ilkesi doğrultusunda hareketiyle millî devlet yapısının ortaya çıkması mümkün olabilmektedir. Milletle vatan arasındaki bu çok özel ve yakın ilişki, vatanın millî varlığın heyecan kaynağı olmasından, toplumsal varlığımızın devamını ve düzenini toprağa-ülkeye bağlı olarak sağlamış olmasından kaynaklanmaktadır. Vatan, millet denilen insan topluluğunun, müşterek hatıralarını, ıftiharlarını, gururlarını, müşterek acılarını ve isteklerini bünyesinde taşır. Vatan, geçmişin kültür mirasını ve zengin muhteviyatını bünyesinde muhafaza eder. Millet, bu sözünü ettiğimiz vatan üzerinde, aynı dille, aynı duyguyla, aynı kültür birliğiyle bir bütün haline gelmiş, millî birlik ve beraberliğini oluşturmuş şuurdu insan topluluğudur. Demek ki, gerek millî bir devletin teşekkülünde ve gerekse vatan duygusunun gelişmesindeki etkili kavram "birlik ve beraberlik" üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Milletin ve dolayısıyla millî birliğin oluşmasındaki faktörlere ana hatlarıyla bakmak, bu aşamada konunun anlaşılması açısından yerinde olacaktır. Dil, bir arada yaşayan insanların karşılıklı anlaşma vasıtasıdır. Anlaşan insanların bir arada yaşamaları için gerekli olan ortak paydaları, ortak dile sahip olmayanlara oranla çok daha fazladır. Anlaşabilen insanlar bir arada yaşarlar. Ortak anlaşma vasıtası olarak dil, millet varlığına en kuvvetli bir basamak teşkil etmektedir. Büyük Atatürk'ün dil konusunda ifade etmiş olduğu şu söz, fazla yoruma gerek kalmaksızın dilin önemini çok iyi vurgulamaktadır: "Türkçe demek, Türk demektir".

Dil birliği gibi, kültür birliği de milletlerin oluşumunda son derece etkilidir. Kültür, bir toplumun sahip olduğu maddî ve manevî kıymetlerden oluşan bir bütündür. Kültür, bir toplumu diğer bir toplumdaki ayırt eden özellikler toplamıdır, varlığını ve sürekliliğini, toplumlararası farklılıklara borçludur. Zaman içerisinde meydana gelen değişiklik ve gelişmeler, toplumlararası farklılıkları ortaya çıkarır. Her hadise veya gelişme karşısında, farklı özelliklerdeki

milletler, farklı tepki gösterirler. Bu, zaman içerisinde aynı şeyleri hisseden bir sosyal tabaka meydana getirir ki, bu durum kültürel zenginlik olarak ifade edilmektedir. Kültürel gücü, daha doğrusu kültürel birliği olmayan bir millet, tarihteki varlığını ispatlayamadan, diğer milletlerin içerisinde eriyip gider. Herhangi bir kimliğe sahip olamaz.

İdeal birliği ise, insanları birbirlerine yaklaştırır, kader birliği duygularını uyandırır, ortak idealler, toplumda dayanışma duygusunun da canlanmasına vesile teşkil eder. Ortak ideallere sahip insanlar, toplumları birleştirici bir özelliğe sahip olurlar. Ortak idealler ve beklentiler sayesinde insanlarda her türlü ahlakî hareketlere ve fedakârlıklara karşı müsait amaçlar uyanır ve toplumu oluşturan kişiler, birbirine sıkı sıkıya bağlı bir hale gelirler. Yüksek ve ortak ideallere dayanan, geçmişine saygı duyarak sahip çıkan ve birlikte gelecekle ilgili heyecanlarını her zaman için sürdüren milletler, medeniyet sahnesinde devamlı ve güçlü devletler kurarak varlıklarını devam ettirirler. Aksi takdirde başka toplumlar veya milletlerin “yüksek idealleri karşısında” yok olup giderler.

Modern milletlerin millî devlet kurmaları, tarihî süreçte bu milletlerin ortak amaçları olmuştur. Milliyetçilik, çağımızda insan topluluklarının modern bir devlet haline gelmelerini sağlamaktadır. Devlet, milletin hukukî ve siyasî yönden kişilik kazanmasıyla oluşur. Milletlerarası plânda hukukî ve siyasî kişiliği olan devlet, bağımsız devlettir. Bağımsız devlet, diğer devletlerin ve milletlerarası kuruluşların etkisi altında kalmadan, devlet olarak iradesini açıkça kullanan bir siyasal yapıdır. Bağımsız devlet, vatandaşlarına hürriyet sağlar, barış ve güvenlik sağlar. Yine bağımsız devlet, vatandaşlarının serbestçe iradelerine sahip olur. Bağımsız devlette, millet iradesi, kayıtsız ve şartsız bir durum arzeder. Ancak bağımsız bir devlette, gerçek anlamda millî birlik ve beraberlik sağlanır. Millî birlik ve beraberlik, bir yandan da devletin bağımsızlığı için gerekli ve zorunludur. Devlet, gücünü millî birlik ve beraberlikle ayakta tutar ve sürdürür. Diğer taraftan ise, devlet bağımsız olursa, gördüğü hizmetlerle, sağladığı huzur ve güvenle, insanlararası millî birlik ve beraberliği daha rahat gerçekleştirmiş olur.

Bu duruma göre, millî birlik ve beraberlik, bağımsız devletin oluşması için en zorunlu unsurların başında gelmektedir. Bu şartları yerine getirerek oluşan devletin, varlığını sürdürmesi ve amacına

uygun olarak yaşaması da son derece doğaldır. Zira birbirine bağlı olmayan, geçmişle ilgili bir birlikteliği ve gelecekle ilgili ümitleri olmayan bir topluluğun sağlam bir devlet olarak tezahürü de mümkün değildir. Millî birlik ve beraberlik, devletin varlığı için, devamı için takip edilen iç ve dış politikalar için de gereklidir. Öncelikle dışa karşı devletin varlığı ve mevcudiyetini korumak şarttır. Bu açıdan bakıldığında milletlerde bulunması gereken millî birlik ve beraberlik, esasında o ülkenin millî savunması açısından da mecburî bir durum arzeder. Bu özelliğe sahip olan ülkelerin müdafaaları, manevî ve ahlakî bakımdan güçlü bir yapı arzeder. Manevî değerleri yüksek, ahlakî değerleri sağlam bir toplum, yüksek karakteri gereği, dışa karşı tam bir savunma gücü oluşturur. Millî birlik ve beraberlik, ülke içinde de huzur ve güvenlik sağladığı gibi, bu gücün ülke içinde sağladığı huzur ve güvenlik, ahlakî ve manevî değerlerle de kuvvetlenir. Bu suretle güçlü bir halde bulunan millet için millî birlik ve beraberlik, yıkıcı ve bölücü, zararlı akımlarla tam bir mücadele potansiyelini de temin eder.

Türkiye Cumhuriyeti devletini oluşturan Türk Milleti'ni ırk, mezhep, din ve sınıf kavgalarıyla bölmeye kalkışacak olanlara karşı en sağlam savunma aracı, yine birlik ve beraberliktir. İçeride sağlanan birlik ve beraberlik ruhu, dışa karşı da, millet ve devletin gücünü gösterir. İç politika ve memleket dâhilindeki istikrar, dış politikanın da temelini oluşturduğundan, içte sağlanan millî birlik ve beraberlik hariçte de etkisini gösterir ve diğer millet ve devletlere karşı da, dimdik bir şekilde durulmasını sağlar. Aynı zamanda sınırları belirli bir toprak parçasının bütünlüğü, birliği ve bölünmezliği, ülkenin sağlamlığı ve bağımsızlığının da teminatıdır. Birlik ve beraberlik içerisindeki toplumlar, geleceklerine daha güvenle ve emniyetle bakabilirler, yarınlarından daha rahat emin olabilirler.

Millî birlik ve beraberliğin anayasalardaki durumuna değinmek de yerinde olacaktır. 1921 ve 1924 Anayasalarında, doğrudan doğruya bu ilkeyle ilgili hükümler mevcut değildir. Sadece 1924 Anayasası'nın 1937 yılında yapılan değişikliğiyle, devletin niteliklerini öngören ikinci maddede yer alan milliyetçilik ilkesi, sonuç olarak millî birlik ve beraberliği gerekli kılmaktaydı. 1961 Anayasası ise, başlangıcın üçüncü fıkrasında, devletin niteliklerini belirten ikinci maddesinde ve devletin bütünlüğü ile ilgili üçüncü maddesinde millî birlik ve beraberlik ilkesine yer vermiştir. Söz konusu 3. fıkrada, “bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün

halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliği'nden hız ve ilham alarak" denilmiş ve bu suretle Türk Milliyetçiliği'nin dayanağı olan unsurlar belirtilerek, milliyetçiliğin de tarifi yapılmıştır. İkinci maddede yer alan millî devlet deyimi ile millî birlik ve beraberliği, devletin unsurları ve amaçları bakımından gerekli kılmaktadır. "Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" hükmünü öngören 3. madde, Türk Milleti'nin ve Türk Ülkesi'nin bölünmezliğinin ve bütünlüğünün tarihî bir vakıa ve hukukî temel olduğunu ifade etmektedir.

1982 Anayasası da, millî birlik ve beraberlik konusunda önemli hükümler içermektedir. Bu anayasanın 3. maddesi 1961 Anayasası'ndan alınmıştır ve şu şekildedir: "Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" hükmü, millî birlik ve beraberliği, hem insanlar ve hem de ülke bütünlüğü açısından ifade etmektedir. Bir anayasa gereği de olan millî birlik, Türk Devleti'nin varlığı ve devamı açısından anayasal bir zorunluluk anlamı da taşımaktadır. Anayasalar devletlerin esas kuruluşlarını, temel yapısını ve sürekliliğini sağlayan temel kurallar bütünü olduklarına göre, Türkiye Cumhuriyeti, anayasasının öngördüğü gibi, varlığını ve mevcudiyetinin devamını, millî birlik ve beraberlikte bulmuştur, bulmaktadır ve ileriye dönük olarak da bulacaktır, bulmak zorundadır. 1921, 1924 ve 1961 Anayasalarında mevcut olmayan, devletin temel amaç ve görevlerini öngören 5. madde ise, millî birlik ve beraberliği, devletin amaç ve görevleri arasında saymaktadır ve madde aynen şu şekildedir: "Devletin nüfus unsurunu teşkil eden Türk Milleti bir bütündür, parçalanamaz. Parçalanamaz bir bütün olan Türk Milleti bağımsız bir devlet kurmuştur. Bu devletin ülkesi, hiçbir şekilde bölünemez". Türk Milleti'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini korumak, 5. maddenin hükmünün ışığı altında, devletin amaç ve görevleri arasındadır. Türk Devleti'nin varlığı, ancak milletin bağımsızlığını ve bütünlüğünü ve ülkenin bölünmezliğini korumakla mümkündür. 1982 Anayasası'nın başka maddelerinde de millî birlik ve beraberlik ilkesinin tezahürlerini görebilmek mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, yaşadığı sürece Türk Milleti'nin birlik ve beraberliğini amaç edinmiş ve bu uğurda pekçok fedakârlıklarda bulunmuştur. Sadece

Türk Millî Mücadelesi sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlatmış olduğu kurtuluş mücadelesi sırasında bizzat yaşamış olduğu bazı hadiseler ve bu hadiseler karşısındaki tavrına dahi bakıldığında, bu özelliği hemen ön plâna çıkacaktır. Zira Millî Mücadele fikrinin temelinde milliyetçilik, millî egemenlik ve millî bağımsızlık fikri bulunmaktadır ve büyük kurtarıcı, milletin özünde bulunan bu cevherleri işleyerek, hem milletin birlik ve beraberliğini sağlamış ve hem de Millî Mücadele'yi zafere ulaştırmıştır. O, bu temel ilkeleri, siyaset biliminin verileriyle de değerlendirmek suretiyle, Türk Milleti'nin bağımsız yaşama kararını tek hedefte toplamış, böylece birlik ve beraberliği temin eylemiştir.

Kurtuluş Savaşı'nın başından sonuna kadar, Mustafa Kemal Paşa'nın "millî birlik" kavramını şiar edindiği ve onu adeta bir kıvılcıkta elmaya çevirdiği gözlemlenmektedir. Zira O, Türk Milleti'nin birlik ve beraberliğini elde etmediği ve bunu sergilemediği sürece, kurtuluşa ulaşmanın imkânsızlığını görmüştü. Bu nedenledir ki, Anadolu'ya geçtiği tarihten itibaren bu yolda adımlar atmaya başlamıştır. Millî Mücadele "bir kalmak ve parçalanmamak" adına, Türk Milleti'nin birlik ve beraberlik içerisinde vermiş olduğu bir millet kalma mücadelesiydi. Memleketin her köşesinden ülkenin kurtarılması için savaşıma gelen Türk gençlerinin yanında, cephaneye taşıyan kadınlar ve elinden geleni gücünün yettiğince yapmaya çalışan ihtiyarlar ile verilen bir var olma mücadelesiydi. Ve nihayet milletin birlikte hareket ederek, millet olma şuurunun bilincinde hareket ederek kazanılan bir yeniden millet olma mücadelesiydi. Gönül arzu eder ki, bu mücadele, birlik olma yolunda verilen son mücadele olsun ve Türk Milleti tekrar parçalanma ve millet olma vasfını kaybetme durumuyla karşı karşıya kalmamasın. Bu amaç, "Allah bu millete tekrar bir İstiklâl Marşı yazdırmam" vecizesinde en güzel manasını bulmuştur.

Havza Genelgesi'nin ardından Anadolu'daki "ilk büyük ve önemli icraat" olarak kabul edilen Amasya Genelgesi maddelerinde, yurdun bütünlüğünün, milletin istiklalinin tehlikede olduğu belirtiliyor, bu olumsuz şartlar karşısında milleti kurtuluşa götürecektir yegâne yolun, onun azim ve kararlılığından geçtiğine işaret ediliyordu. Yani millet birlik ve beraberlik içinde bulunarak bu sıkıntılı süreci başarıyla tamamlayabilecekti. Bu genelge, milletin birlik ve beraberliğinin gerçekleştirilmesi yolundaki ilk önemli gelişmeydi. Bu genelge, esasında millete yönelik olarak yapılan bir çağrıydı, davetti. Bu yönüyle bir ihtilâl beyannamesi olarak da dikkati çeken bu

genelge, milliyetçilik, millî egemenlik ve millî bağımsızlığa yer vererek, Millî Mücadele'nin esasını, özünü, temel yapısını oluşturmuş, millî şuur ve vicdanın sesini duyurarak, hedeflerini göstermiştir. Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlandırılmasında, bu yönüyle Amasya Genelgesi'nin rolü hiçbir şekilde inkâr edilemez.

23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan ve 7 Ağustos tarihinde çalışmalarının tamamlayan Erzurum Kongresi'nin sonucunda yayınlanan kongre beyannamesinde, millî birlik ve beraberlikle ilgili kavramlar son derece itina ve titizlikle kaleme alınmış ve kongrece kabul edilmişti. “Millî hudutlar içinde vatan bir bütündür. Ayrılık kabul etmez”, “Yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı hükümetinin dağılması halinde, millet hep birlikte savunma yapacaktır” ifadeleri, aşikâr bir surette vatan ve milletin bölünmez bütünlüğünden bahsetmektedir. Bu suretle Erzurum Kongresi, vatan kavramına açıklık kazandırmış ve bu kavramın bölünmezliğine özellikle işaret etmiştir. Bu suretle millî birlik ve beraberlikle, birlikte, bir arada yaşamın huzuru, güveni ve mutluluğu, Trabzon Vilayeti ile birlikte bütün Doğu vilayetlerinin delegelerinin bu tarihî kararları almalarına sebep teşkil etmiştir.

Erzurum Kongresi kararları, 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'ne de esas teşkil edecek, bu millî kongrenin bu kararları çok az değişikliklerle birlikte kabul etmesi, Türk Millî Mücadelesi'nde birlik ve beraberlik kavramına yeni bir boyut kazandıracaktır. Zira Erzurum Kongresi toplanış şekli itibariyle mahallî bir kongreydi. Sivas Kongresi ise, gerek toplanış ve gerekse bu kararları tasdik etmesiyle birlikte, kendisiyle birlikte kararlara da millî bir hüviyet kazandırmış ve bu suretle, millî birlik ve beraberlik konusunda ilk olma özelliği kazanmıştır. Bu kongreler, almış oldukları kararlarla, birkaç ay sonra kabul edilecek olan Misâk-ı Millî kararlarına da ilham kaynağı oluşturmuşlardır. Bu suretle Sivas Kongresi, Türk vatanının bölünmezliğini tescil etmiş, birlik ve beraberlik kavramını resmileştirmiş, Millî Mücadele'nin parolasını ortaya koymuştur.

Türk Millî Mücadelesi'nde, Türk Milleti'nin birlik ve beraberlik mücadelesindeki en önemli dönüm noktası Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ve çalışmalarına başlamasıdır. Müstakbel Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı 23 Nisan 1920 tarihli bu büyük hadise, esasları Misâk-ı Millî ile belirlenen millî sınırlar

içerisinde vatanın birliğini ve bütünlüğünü açık bir şekilde ifade etmekteydi. Bu tarihî olay, Türk Milleti'nin bu önemli hadiseyi, birlik ve beraberlik içerisinde davranarak kazanacağını da en önemli işareti ve deliliydi. TBMM, millet iradesi ile oluşturulduğundan, milletin birliğini ve bütünlüğünü de temsil etmekte idi. Kısaca ifade etmek gerekirse, TBMM'nin açılışı, Türk Milleti'nin, millet olduğunun, birlik ve beraberlik ruhunu taşıdığıının en önemli kanıtıydı. Bu aşamada Atatürk'ün birleştirici ve toplayıcı gücü, millî birlik ve beraberliği sağlamada da başlıca etken olmuştur. Nitekim birleştirici yönü, kendisiyle sonradan birtakım siyasî problemler yaşadığı yakın arkadaşlarından Rauf Bey tarafından iki farklı yerde şu şekilde ifade edilmiştir:

“Mustafa Kemal olmasaydı da Millî Mücadele olurdu. Nitekim yer yer mukavemet hareketleri daha önce başlamıştı. Ancak bunlar bölgesel kurtuluş çarelerini ihtiva ediyordu. Bu yüzden Mustafa Kemal'siz Millî Mücadele'nin sonucu, Anadolu'da tıpkı Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra olduğu gibi, parçalanmış bazı küçük beyliklerin kurulması olurdu”. Görüldüğü üzere Rauf Bey, fikir ayrılıkları yaşamış olsa da, eski arkadaşının “birleştirici yönü”ne vurgu yapmış ve hakkını teslim etmekte tereddüt göstermemiştir.

Başka bir konuşmasında Rauf Bey durumu benzer bir şekilde şöyle izah ediyordu: “Mustafa Kemal Paşa mücadeleye atılmasaydı, bu memleket kurtulamazdı. Anadolu'nun tehlikeye düşen yerlerinde, batıda, doğuda ve güneyde başlayan ve bir yurtsever düşüncenin mahsulü olan zayıf millî mukavemet hareketleri, Mustafa Kemal Paşa tarafından birleştirilmeseydi, her biri ayrı ayrı kolayca bastırılabilirdi”. Sadece Rauf Bey'in bu sözlerine bakılarak bile, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele hareketinin liderliğini üstlenmesinden, ülkeyi bölünmenin ve parçalamanın veya başka bir ülkenin işgaline uğramanın eşiğinden kurtarmış olduğu şeklinde bir sonuç çıkarabilmek mümkündür. Atatürk işte bu özelliklerinden dolayı, Türk Milleti'nin zaten özünde bulunan bağımsızlık fikrini, birlik ve beraberlik ruhunu ortaya çıkarabilmiş, değerlendirebilmiş ve bu potansiyel gücü, Millî Mücadele'nin kazanılmasında aktif hale getirerek, amacına ulaşmıştır.

Bu bakış açılarını ortaya koyduktan sonra, Atatürk'e göre millî birlik ve beraberlik ilkesinin nasıl algılandığını ve uygulamaya nasıl yansıtıldığına da anahatlarıyla göz atmak yerinde olacaktır:

1. Ayrıcalığı, ayrımcılığı ve bölücülüğü reddeden Atatürk'e göre, Türk Millî Mücadelesi millî birliğe dayanmaktadır. Millî birlik ve beraberlik, Millî Mücadele'ye tam bir hüviyet kazandırmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 1919 yılında işgallerin başlaması karşısında, “düşman süngüsü altında millî birlik olmaz” derken, 1920 yılında, şartların biraz daha olgunlaştığı bir evrede, fikirlerini şu şekilde ifade ediyordu: “Vatanın bahtsız gününde yapılmakta olan kurtulma çabalarında en mühim başarı, toptan millet fertlerinin varlık ve ruhuyla bütün kuvvetlerinin birleştirilmesidir. Bunun dışında herşey millî birliği bozan ve sonunda ayrılma ve parçalanmaya neden olacağından beğenilmez”. Nitekim o millî birliğe olan inancını, “Toplu bir milleti istila etmek, darmadağın bir milleti istila etmek gibi kolay değildir” sözleriyle ifade ediyordu.

2. Atatürk, Türk Milleti'nin bir bütün olmasına, içinde hiçbir ayırıcı, bölücü unsura yer verilmemesine özel bir önem atfediyor ve bunun ehemmiyetini şu örnekle vurguluyordu: “Bugünkü Türk Milleti siyasî ve sosyal topluluğu içinde, kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaşı ve milletdaşlarımız vardır. Fakat geçmişin bu keyfi idare devirlerinin sonucu olan bu yanlış adlandırmalar, düşmana alet olmuş birkaç gerici, beyinsizden başka, hiçbir millet ferdi üzerinde kederlenmekten başka bir etki meydana getirmemiştir. Çünkü bu milletin fertleri de, genel Türk toplumu gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar... Bugün içimizde bulunan Hıristiyan, Musevî vatandaşlar, kader ve talihlerini Türk Milleti'ne vicdanî arzularıyla bağladıktan sonra, kendilerine yan gözle, yabancı göz ile bakmak, medenî Türk Milleti'nin asil ahlakından beklenebilir mi? Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1932 yılında Diyarbakırlılarla Dolmabahçe Sarayı'nda yaptığı bir sohbette, Türklüğe işaret ederek, Türklüğün birliğinden ve derinliğinden şu şekilde bahsetmiştir: **“Türkeli büyüktür ve yeryüzünde yalnız o büyüktür. Her yeri dolduran Türk'tür ve her yanı aydınlatan Türk'ün yüzüdür. Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır.** Bizim yeni işimiz budur. Bu damarlar birbirini tanısin. Bu dediğim şey gerçekleştiği zaman, başka bir alem görülecek ve alem dünyaya hayret verecektir. Türk'ün varlığı, bu köhne aleme yeni ufuklar açacak ve güneş ne demek, o zaman görülecek. Bu karmaşık işlerin içinden yükelebilmek için, bize dirilik gerekir. Birlik onunla

beraber yürür. Diri yalnızca Türk Milleti'dir. Birliği ortaya koyan da Türk'tür. Dilediğine ne olduğunu anlatan da Türk'tür, çalışalım”. Çok net ve doğrudan söylenmiş bu sözler aynı zamanda, Türkiye Cumhuriyeti'nin birlik ve beraberlik konusunda bundan sonra izlemesi gereken yolu da işaret ediyordu. Türk Milleti'nin birliğini bozmaya çalışanlara ise, tepkisini şöyle dile getiriyordu: “Türk Milleti'nin toplumsal düzenini bozmaya yönelen gayretler, boğulmaya mahkûmdur. Türk Milleti, kendini ve memleketin yüksek menfaatleri aleyhine çalışmak isteyen bozguncu, alçak, vatansız ve milliyetsiz beyinsizlerin saçmalamalarındaki gizli ve kirli emelleri anlayamayacak ve onlara hoşgörü gösterecek bir topluluk değildir”.

3. Atatürk, 1935 yılında milletvekili seçimleri dolayısıyla yaptığı açıklamalarda, millî birlik, millî duygu ve millî kültür üzerinde ısrarla durarak, bu kavramların Türk Milleti'nin idaresinde ve korunmasında en yüksek ideal olduğunu şu şekilde belirtmiştir: “Bir yurdun en değerli varlığı, yurttaşlar arasında millî birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık duygu ve kabiliyetlerinin olgunluğudur. Millet varlığını ve yurt erginliğini korumak için bütün yurttaşların canını ve her şeyini derhal ortaya koymaya karar vermiş olması, bir ulusun en yenilmez silahı ve korunma vasıtasıdır. Bu sebeple, Türk Milleti'nin idaresinde ve korunmasında millî birlik, millî duygu ve millî kültürün en yüksekte göz diktiğimiz idealidir”.

4. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk Milleti'nin başarısını da millî birlik ve beraberlikte aramıştır. Gelecekte Türkiye Cumhuriyeti'nin ulaşacağı yüksek seviyelerin başlangıcını hep bu ulvî düşüncede gördüğünü şu şekilde ifade etmiştir: “Bir milletin başarısı, mutlaka bütün millî güçlerin bir istikamette oluşmasıyla mümkündür. Bu nedenle bilelim ki, elde ettiğimiz başarı, milletin güç birliği etmesinden, ortak hareket etmesinden ileri gelmiştir. Eğer aynı başarı ve zaferleri gelecekte de tekrarlamak istiyorsak, aynı esasa dayanalım ve aynı şekilde yürüyelim”. Başka bir konuşmasında ise, şu güzel ifadeleri kullanıyordu: “Memleketin huzuru, milletin kurtuluş amacı noktasında birlik ve dayanışması sağlanmadıkça, ne dış düşman istilalarının köklerini kurutmaya çalışmak mümkündür ve ne de bundan esaslı bir fayda ve sonuç beklenmelidir... Birlik ve emelde kararlı olan ve ısrar eden millet, kendini beğenmiş ve saldırgan her düşmanı, eninde sonunda gurur ve saldırganlığına pişman edebilir”.

Millî birlik ve beraberliğe büyük önem vermiş olan Atatürk'ün, konuyla ilgili pekçok vecizevî sözü bulunmaktadır. Aşağıdaki sözleri, belki de “birliği” en güzel şekilde anlatan ifadelerindedir:

“Millet ve biz yok, birlik halinde millet var. Biz ve millet ayrı ayrı şeyler değiliz. Ve şunu kesin olarak söyleyelim ki, bir millet, varlığı ve bağımsızlığı için herşeye girişir ve bu gaye uğrunda her fedakârlığı yaparsa, başarılı olmaması mümkün değildir. Elbette başarılı olur. Başarılı olamaz ise, o millet ölmüş demektir. Şu halde millet yaşadıkça ve her türlü fedakârlıkta buldukça başarılı olmaması hatıra gelmez ve böyle bir şey söz konusu olamaz”.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, millî birlik ve beraberlik, Türk İnkılabı'nın değişmez ve sarsılmaz dayanak noktasıdır. Türk Milleti ancak ve ancak birliği ve beraberliğiyle bütünlüğünü, millet olma vasfını koruyabilmiş ve tarihte çok büyük roller ifa etmiş bir millet konumuna yükselebilmiştir. Atatürk'ün bütünüleyici ilkelerinden millî birlik ve beraberlik ilkesi, yine onun uygulamaya koyduğu milliyetçilikle, millî egemenlikle ve millî bağımsızlıkla bütünleşen temel ilkesidir. Millî birlik ve beraberlik sağlanmadan, milliyetçilik, millî egemenlik ve millî bağımsızlık amacına ve başarıya ulaşamaz. Millî birlik ve beraberlik, milletçe bilinçlenmeye imkân vermiş, millî egemenliği, millet iktidarının gücü olarak ortaya koymuştur. Millî birlik ve beraberlik, milletçe birliği amaçladığı gibi, ortak amaçlara yönelmede de birliği ifade eder. Kuruluşunun 100. yılına emin adımlarla giden Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu bazı şartlar, milletçe millî birlik ve beraberliğe ne denli ihtiyaç duyulduğunu açıkça göstermektedir. Büyük Türk Milleti'nin tâ Oğuz Kağan'dan Ertuğrul Gazi'ye, Fatih'ten Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya kadar geçen binlerce yıllık şanlı evresinde özverilerle, fedakârlıklarla, kahramanlıklarla gösterdiği birlik ve beraberliği yine gösterme zamanıdır. Zaman, bir olmak, iri olmak, diri olmak zamanıdır. Zira geçmişte olduğu gibi, gelecekte de güçlü bir şekilde, iri bir şekilde, diri bir şekilde bulunmanın, bulunabilmenin yegâne şartı, millet olmanın da en önemli şartı olan millî birlik ve beraberlik içerisinde yaşayabilmektir.

Kaynakça

- Alpargu, Mehmet - Selvi, Haluk - Şahin, Enis, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, İstanbul, 2011.
- Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Ankara, 1997.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I-III, Ankara, 1993.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I-III, Ankara, 1989.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, Ankara, 1989.
- Atatürkçü Düşünce, Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara, 1992.
- Atatürkçülük*, c. I-II-III, Genelkurmay Başkanlığı, İstanbul, 1997.
- Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, İstanbul, 1984.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam: Mustafa Kemal*, c. I-III, İstanbul, 1983.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973.
- Cumhuriyetimizin 80. Yılına Armağan*, (Ed. Enis Şahin), Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2003.
- Emel dergisi*
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I-II-III (metin, belgeler, indeks), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.
- Hakimiyet-i Milliye*
- Heather, Peter, *Gotlar*, (Çev. Erkan Avcı), Ankara, 2012.
- İlhan, Suat, *Evrimeleşen Türk Devrimi*, Ankara, 1998.
- İnan, Ayşe Afet, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara, 1977.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. I-II, Ankara, 1988.
- Kırımer, Cefer Seydahmet, *Gaspralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, (Yay. Cezmi Bayram), İstanbul, 2015.
- Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1982.
- Kundukh, AYTEK, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, (Haz. Tarık Cemal Kutlu), İstanbul, 1987.

Marxist Düşünce Sözlüğü, A Dictionary of Marxist Thought, İstanbul, 1993.

Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını, (Haz. Zekâi Güner-C. Kabataş), Ankara, 1990.

Mumcu, Ahmet ve diğerleri, *Atatürkçülük*, Ankara, 1986.

Orhun dergisi

Sarı, Mustafa – Yavuz, Fikretin, “Atatürk ve Millî Bağımsızlık İlkesi”, *Cumhuriyetimizin 80. Yılına Armağan*, Adapazarı, 2003.

Selvi, Haluk, *İşgal ve Protesto: İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları*, İstanbul, 2007.

Selvi, Haluk, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000.

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, 1998.

Türk Hukuk Lügati, Ankara, 1998.

Türk İnkılap Tarihi, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1973.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.

Yalçın, Semih ve diğerleri, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Ankara, 2004.

Fevzi Paşa (Çakmak) Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamak İstedi mi?

Taha Niyazi Karaca*

Özet

İstanbul Hükûmeti tarafından 1919 yılı son aylarında özel bir görevle Anadolu'ya gönderilen Fevzi Paşa'nın gerçekte Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklayarak İstanbul'a götüreceği iddiası, Millî Mücadele'nin en önemli komutanlarının hatıralarında ve kimi tarih yazarlarının eserlerinde yer aldı.

Bu iddianın savunulmasının nedeni, İstanbul Hükûmetinin yayınladığı tamimlerle Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanmasını, valiler ve komutanlardan istemesi oldu. “İstanbul Hükûmeti Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamak istiyorsa o zaman bu iddia doğru olmalıdır” düşüncesi geniş bir çevre tarafından kabul edildi. Fakat gerçekten de, İstanbul Hükûmeti Fevzi Paşa'yı böyle gizli bir görevle Anadolu'ya göndermiş midir? Bu iddianın kaynakları nelerdir? Yoksa bu iddia dönemin şartları esas alınarak uydurulmuş bir takım dedikodudan mı ibarettir?

Bu makale, Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanacağı iddiasını inceleyerek, bunun ne denli doğru bir iddia olabileceğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Giriş

Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanacağına dair iddialar, onun Anadolu'ya geçerek işgallere karşı gelinmesini talep eden beyannameler yayınlamasıyla başladı. Özellikle 21/22 Haziran'da yayınlanan Amasya Genelgesi'nde yer alan sert ifadeler üzerine İstanbul Hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Müfettişliği görevinden alındığını vilayetlere bildirdi ve Paşa'nın da İstanbul'a

* Prof.Dr., Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

dönmesini istedi¹. Mustafa Kemal Paşa'nın bu emre uymamayı tercih etmesi üzerine de hakkında tutuklama kararı çıkarıldı. Bu kararı 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'den öğrenen Mustafa Kemal Paşa, yine Karabekir'in kendisini davet etmesi üzerine Erzurum'a gitti². Erzurum'da iken hükûmetin kendisini askerlikten atacağına dair haberler almaya başlayınca da 8/9 Temmuz gecesi askerlikten istifa etti³. Bu istifa üzerine 15. Kolordu Komutanı olarak Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği destek, Millî Mücadele'nin seyrini değiştirmiş, bir bakıma Millî Mücadele hareketinin en önemli motivasyonu olmuştur⁴.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişinden sonra onun tutuklanmasıyla ilgili olarak ortaya atılan en önemli tutuklama iddiası, Harput Valisi Ali Galip'e atfedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta karşılaştığı Harput Valisi Ali Galip'in İstanbul'dan aldığı emir üzerine kendisini tutuklamak istediğini, fakat başarılı olamadığını Nutuk'ta detaylarıyla anlatmaktadır⁵.

Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta zikretmediği fakat Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay gibi komutanların hatıralarında yer alan bir tutuklama iddiası daha gündeme gelmiştir. Bu iddiaya konu olan süreç ise, Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak)'ın 25 Kasım'da Sivas'a gelmesi ve burada bulunan komutanlarla görüşmesi idi. Fevzi Paşa birkaç günlük ziyaretin ardından Kazım Karabekir ile birlikte Erzurum'a hareket etmişti. Onun bu kısa ziyareti aynı zamanda bu tutuklama iddiasının temeli olmuştur.

Fevzi Paşa'ya atfedilen bu iddia diğer taraftan popüler tarih yazıcılığının da malzemesi oldu. İddia üzerine Cemal Kutay, çeşitli

¹Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönmesini talep eden yazısı için bkz. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* (HTVD), (Eylül 1952), S. 1, Vesika (vsk): 19.

²Bu konudaki yazışmalar için bkz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 54-56.

³İstifasını bildirir yazıyı 9 Temmuz günü Erzurum Vilayetine gönderdi. Bkz. *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1991, s. 54.

⁴Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 73.

⁵Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, İstanbul 1982, s. 115-123.

anlatımları esas alarak *Fevzi Çakmak Atatürk'ü Tevkif Edecekti* başlığı ile bir kitap kaleme aldı⁶. Daha sonra Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, başlıklı eserde bu iddiaya yer verdi⁷. Bu iddia sadece popüler tarih yazıcılığında değil, Millî Mücadele'nin komutanları tarafından da hatıralarında dile getirildi. Bu iddiayı dile getiren en önemli komutanlar Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey oldular. Onların bu iddiaları aynı zamanda Falih Rıfkı Atay tarafından *Çankaya* adlı eserde de dile getirildi.

Millî Mücadele'nin komutanlarının hatıralarında ve tarih yazarlarının eserlerinde kullanılan bu tutuklama iddiasının ortak noktası; Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal'i tutuklamak için Sivas'a geldiği fakat bu durumu öğrenen Kazım Karabekir'in Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmeler sonucunda onu ikna ederek bu tutuklamaya engel olduğudur⁸.

Sözü edilen bu iddianın ilk olarak kimden çıktığı hatıralar üzerinden takip edildiğinde, Kazım Karabekir ismine ulaşılmaktadır. Karabekir, bu iddiasını ilk olarak *İstiklal Harbimiz* adlı eserinde anlatmaktadır. Bu anlatıma göre; Fevzi Paşa 25 Kasım'da Sivas'a gelmişti. 26 Kasım'da ziyaretine gittiğinde, Fevzi Paşa'nın en mühim vazifesinin de kendisini görmek olduğunu anlamıştı. Yapılan konuşmada ise Fevzi Paşa şunları söylemişti:

“Yegâne istinadgahı sen olan Mustafa Kemal Paşa muhteristir. Maksadı Hükûmet şeklini değiştirip diktatör olmaktır. Bu zatın milletin başına bela getireceğini seni seven bütün arkadaşlarımız ve ben yakinen biliyoruz. Ali Fuat Paşa'da muhterisin biridir. En itibar ettiğin İsmet de aynı fikirdedir. Ve benim gibi o da seni ikaz etmek fikrindedir. Bunların hiçbir kuvveti olmadığı halde, sen bunlara kuvvet veriyorsun. Atının vahim vaziyetlerinde omuzlarına büyük mesuliyet alıyorsun. Kendisinin

⁶Cemal Kutay, *Fevzi Çakmak Atatürk'ü Tevkif Edecekti*, İstanbul 1956.

⁷Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, İstanbul 1970, s. 106.

⁸“Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a Getirmek için Gelmişti”, (Anlatan: Kazım Karabekir) *Yakın Tarihimiz*, IV, (1962-1963), s. 326-327; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 363-365; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s.250; “Rauf Orbay'ın Hatıraları”, (Yayımlayan: Feridun Kandemir) *Yakın Tarihimiz*, IV, (1962-1963), s. 326-328; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1984, s. 205-206. (Atay, Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal'i tutuklama isteğine dair hatırayı Karabekir'in Vali Lütfü Kırdar'a anlattığını söylüyor).

İstanbul'a celbine sen mani oluyorsun. Buna zahir olma. Bunu milletin, memleketin selameti için sana benim ve birçok arkadaşlarımızın samimi olduğundan ve senin bu vatana olan namuskarane fedakârlıklarını herkes bildiğinden, söylemeği bir vazife saydım"⁹.

Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklama niyetiyle Anadolu'ya geldiği iddia edilen Fevzi Paşa'nın hangi tarihsel şartlarda Anadolu'ya gönderildiği ve İstanbul'a gönderdiği raporlarında Millî Mücadele veya Mustafa Kemal Paşa hakkında neler söylediğinin tespit edilmesi, söz konusu iddianın tutarlılığını belirlemek açısından önemli olacaktır. Dolayısıyla tutuklama iddiasına cevap ararken önce Fevzi Paşa'nın İstanbul Hükûmeti tarafından resmi olarak hangi gerekçe ve gaye ile Anadolu'ya gönderildiğini tespit etmek konunun sınırlarını anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Fevzi Paşa Anadolu'ya Niçin Gönderildi?

Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükûmetleri ile yaptığı bir dizi pazarlıkların sonucu oldu. Şöyle ki; Erzurum Kongresinde yer alan madde aracılığı ile İstanbul Hükûmetine 21 Aralık 1918 tarihinde dağıtılmış olan¹⁰ Meclis-i Mebusan'ın tekrar toplanması yönünde baskı yapılmaya başlandı. Mustafa Kemal Paşa, tesirde kalınmaması için de bu Meclis'in mutlaka Anadolu'da toplanması gerektiği fikrini ileri sürdü. Bu çalışmalardan rahatsızlık duyan Hükûmet, 28 Temmuz 1919 tarihinde vilayetlere bir tebliğ göndererek Meclis'in açılması için çalışmaların başlamasını ve Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları tarafından yapılan yasa dışı toplantıların engellenmesini istedi¹¹.

Hükûmetin bütün engelleme çabalarına rağmen Sivas Kongresi'nde, "millî iradenin tezahürü" olan Meclis'in toplanması kararı alındı. Kongre'den sonra İstanbul ile irtibatların kesilmesi, Damat Ferit Paşa Hükûmetini zor duruma düşürdü ve Hükûmet istifa etmek zorunda kaldı.

⁹Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 363-365.

¹⁰*Düstur*, Tertip-i Sani, XI, İstanbul 1928, s. 72.

¹¹Karar metni için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH-KMS), Dosya (D): 54-3, vsk: 36. Ayrıca İkdâm, 28 Temmuz 1335/1919, no: 8069; Vakıt, 29 Temmuz 1335/1919, no: 629.

Yerine Anadolu hareketine daha yakın görünen Ali Rıza Paşa atandı¹². Hükûmet, Mustafa Kemal Paşa'nın millî irade ve Meclis konusundaki ısrarları üzerine 7 Ekim 1919 tarihinde, yeni Meclis'in açılması için süreci başlatmaya karar verdi¹³.

Meclis'in açılma süreci başlatıldığında bir takım hukuki problemler de ortaya çıktı. 1912 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan bir talimatnameye göre; Meclis için yapılacak seçimlerin kanuna uygun gerçekleşmesini sağlamak, her ferdin özgürce oy kullanmasını temin ve usulsüzlükleri rapor etmek için her bir vilayete bir müfettiş ile bir müfettiş yardımcısı görevlendirilmesi gerekiyordu¹⁴.

Süreç başlatıldığında görüldü ki; önceki Hükûmet tarafından bu konuda hiçbir çalışma yapılmamıştı. Ali Rıza Paşa Hükûmeti ise alelacele almış olduğu bir kararla seçime gidileceğini vilayetlere duyurmuş, herhangi bir hazırlık yapmamıştı. Her bir vilayete müfettiş göndermek çok uzun bir süre alacağından, bunun yerine Hükûmet Anadolu'nun tamamı için yalnızca iki müfettiş göndermeye karar verdi¹⁵. Seçilecek bu iki heyet, talimatnamede belirtilen seçimlerin güvenliğinin sağlanması ve usulsüzlüklerin tespiti gibi görevleri yerine getirebilecekti¹⁶.

Hükûmet, alınan bu karar doğrultusunda Anadolu'ya gönderilecek iki heyetin başkanları ve üyelerini kısa sürede seçmek

¹²Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp-İşittiklerim*, Ankara 1984, s.245.

¹³*Düstur*, Tertip-i Sani, XI, s.388, no:247; Takvim-i Vekayii, 9 Teşrin-i evvel 1335/9 Ekim 1919, no: 669; 1919 yılı seçimlerine dair süreç için bkz. Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara 2004.

¹⁴*İntihabata Nezaret için Dâhiliye Nezareti'nden Vilayata İzam Olunacak Müfettişlerin Vezâifini Havi Talimatnamedir*, İstanbul Matbaa-ı Amire, 1332, s. 3.

¹⁵Fevzi Paşa, günlüklerinde kendisiyle yapılan görüşmenin 30 Ekim 1919 günü olduğunu, Cevat ve Cemal Paşaların Doğu Anadolu'ya gidecek bir heyetin başkanlığı teklifinde bulduklarını ve kendisinin de kabul ettiğini yazıyor. Bkz. Nilüfer Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, İstanbul 2002, s. 672.

¹⁶Seçim müfettişlerinin görevleri şunlardı: Seçim işlerinde yolsuzluk yapıp yapılmadığını kontrol etmek, işlemlere itiraz hakkını kullananların şikâyetlerinin yerine getirilmesi yolsuzluk yapılması durumunda bu yolsuzluğa meydan verenlerin Nezarete bildirilmesi, seçimlerin serbest yapılmasını sağlamak ve seçim esnasındaki intihalarını bir raporla Dâhiliye Nezaretine bildirmek. Bkz. *Talimatname*, 2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13 ve 14. maddeler.

zorunda kaldı. 3 Kasım 1919 tarihinde alınan karar gereğince; Ankara ve doğusuna gidecek heyetin başkanı Fevzi Paşa ve Batı Anadolu'ya gidecek heyetin başkanı ise Hurşit Paşa olarak tayin edildi¹⁷.

Hükûmetin kendisine verdiği talimatnameye göre görevleri, tamamen seçimlerin icra şekli ve güvenliğinin sağlanmasıyla ilgiliydi¹⁸. Fevzi Paşa, kendisine tevdi edilen görevleri yerine getirebilmek amacıyla yanında yaveri Ali Efendi ve heyet üyeleri Cafer İlhami ile Mustafa Tefvik Efendiler bulunduğu halde 10 Kasım 1919 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı¹⁹.

Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya geçtiğinde İstanbul Hükûmeti ile yaptığı yazışmalar ve kendilerine verilen talimatlar esas alındığında; niçin Anadolu'ya gönderildikleri son derece aşikâr bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Resmî görevin dışında Kuva-yı Milliye hareketinin durumu hakkında bilgi toplama çabası içerisinde olduğu görülmektedir ki, buna dair bilgiler Anadolu'ya geçtiğinde yaptığı çalışmalar ve raporlarından anlaşılmaktadır.

Fevzi Paşa'nın Anadolu'daki Çalışmaları ve Sivas'a Gelmesi

Fevzi Paşa'nın takip edeceği güzergâh Hükûmet tarafından belirlenerek kendisine verilmişti. Bu talimata göre Fevzi Paşa ve arkadaşları Zonguldak, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Erzurum'da incelemeler yapacaklardı²⁰. Fevzi Paşa'nın ilk durağı 12 Kasım 1919 tarihinde geldiği Zonguldak oldu²¹. Buradan gönderdiği 17 Kasım günlü raporda, Zonguldak'ta asayişin tam olduğunu, Hükûmete karşı hiçbir kötü faaliyette bulunulmadığını ve milletvekili seçme konusunda da bir usulsüzlük yapılmadığını bildirdi²².

¹⁷BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, (MVM), no:217, 3 Teşrin-i sani 1335/3 Kasım 1919, sıra no: 519. sayfa no: 93, Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, II, Ankara 1965, s. 147-148.

¹⁸Görev ve yetkileri gösterir karar için bkz. BOA, MVM, no: 217, sıra no: 519.

¹⁹İkdam, 11 Teşrin-i sani 1335/11 Kasım 1919, no:8172; Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, s. 674.

²⁰İstiklal, 5 Teşrin-i sani 1335/5 Kasım 1919, no: 300.

²¹Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, s. 674.

²²BOA, DH-KMS- D.57-1, vsk. 26. Fevzi Paşa bu raporunda ayrıca Fransız müdahaleleri ile bir kısım jandarmaların kanuni olmayan işler yaptığını belirtmişti. Bu rapor üzerine Dâhiliye Nezareti gerek Hariciyeye gerekse Jandarma Genel

Zonguldak'tan Samsun'a geçen Fevzi Paşa'yı Mutasarrıf Hamit Bey iyi bir şekilde karşıladı. Bir müddet Samsun'da kaldıktan sonra Kavak, Merzifon, Havza ve Vezirközü ilçelerini inceledi²³. Bu esnada edindiği intibaları, 19 Kasım günü Havza'dan Dâhiliye Nezaretine gönderdi. Fevzi Paşa bu raporunda, bölgede çeşitli siyasi unsurlar arasında herhangi bir çatışma söz konusu olmadığını, millî teşkilatın Hükûmet aleyhinde çalışmadığını, memurlar arasında İttihatçılar olmakla birlikte bunların herhangi bir usulsüzlüğe karışmadıklarını belirtiyordu²⁴.

Amasya'ya gelen Fevzi Paşa, edindiği intibaları 21/22 Kasım günlü raporu ile Dâhiliye Nezaretine bildirdi. Raporda; bazı küçük asayişsizlikler olmakla birlikte genel anlamıyla bölgede herhangi bir problem olmadığını, Hristiyanlarla Müslümanların son derece uyum içinde yaşadıklarını, Hükûmete karşı bir faaliyetin bulunmadığını belirtiyordu²⁵.

Amasya'da çalışmalarını bitiren Fevzi Paşa 23 Kasım'da Tokat'a geldi. Daha önceki bölgelerde olumsuzluklarla karşılaşmayan Fevzi Paşa, incelemeleri sonucunda Tokat'ta bir takım usulsüzlükler meydana geldiğini tespit etti. Muhasebeci Ahmet Bey'in çeşitli usulsüzlükler yaptığını raporuna yazdı²⁶. Fevzi Paşa'nın verdiği bu bilgiler üzerine Dâhiliye Nezaretince, 25 Kasım günü konunun soruşturulması için Samsun'da bulunan Mülkiye Müfettişi'ne tebligatta bulunuldu²⁷. Aynı zamanda Maliye ve Adliyeye de yazılarak her iki nezaretin müfettişler göndermesi istenildi²⁸.

Tokat'taki çalışmalarını bitiren Fevzi Paşa'nın sonraki durağı Sivas idi. Sivas'a gitmesi ve orada hem Mustafa Kemal Paşa hem de komutanlarla görüşmesi ortaya atılan iddianın dayanağı olmuştu. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan gönderilen bu heyetin varlığını

Kumandanlığına durumu 24 Kasım'da bildirdi. Bkz. BOA, DH-KMS, D.57-1, vsk. 26. Gökbilgin, Heyet'in ilk raporunun Havza'dan gönderildiğini bildirmektedir. Oysa Heyetin ilk raporu Zonguldak mahreçlidir. Bkz. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, II, s. 150.

²³Sabah, 29 Teşrin-i sani 1335/29 Kasım 1919, no: 10789.

²⁴BOA, DH-KMS, D.57-1, vsk. 41.

²⁵BOA, DH-KMS, D.57-1, vsk. 32.

²⁶BOA, DH-KMS, D:57-1, vsk. 31.

²⁷BOA, DH-KMS, D:57-1, vsk. 31.

²⁸BOA, DH-KMS, D:57-1, vsk. 31 (26 Kasım günlü tel)

ne zaman öğrenmişti ve Fevzi Paşa'yı nasıl karşılamıştı? Böyle bir iddiada üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri de bu sorulara cevap bulmak olmalıdır.

Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'yı Nasıl Karşıladi?

İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın baskıları ile Meclis'i açma kararı almış olmasına rağmen Anadolu'ya gönderilecek heyetlerle ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'ya hiçbir şekilde bir bilgi vermemişti. Bu konudaki bilgiye, Anadolu'ya gönderilecek heyetlere yardımcı olunması ile ilgili Dâhiliye Nezaretinin 4 Kasım günü vilayetlere gönderdiği tamim vasıtasıyla ulaşılmıştı. Böyle bir heyetin niçin gönderildiği konusunda detaylı bir bilgi elde edilememesi ve biraz da şüpheli görülmesi üzerine Heyet-i Temsiliyenin 5 Kasım günlü toplantısında konunun Harbiye Nazırından sorulmasına karar verildi²⁹. Heyetleri Anadolu'ya gönderen birim Dâhiliye Nezareti iken, Harbiye Nezaretinden bilgi istenmesinin bir sebebi vardı. Ali Rıza Paşa Hükümetinin Harbiye Nazırı, Mersinli Cemal Paşa idi. Cemal Paşa da Mustafa Kemal Paşa ile birlikte aynı dönemde 2. Ordu Müfettişi olarak Konya merkez olmak üzere Batı ve Güneybatı Anadolu'nun asayişini sağlamak üzere gönderilmiş, bir müddet sonra İstanbul'a dönmüştü. Harbiye Nazırı olarak atandığında da, Mustafa Kemal Paşa onu, kendilerinin Hükümetteki temsilcisi olarak görmüştü. Bu nedenle Cemal Paşa'nın kendilerine haber vermemesine sinirlenerek konu ile ilgili bilgiyi Harbiye Nezaretinden talep etmişti³⁰.

Fakat ilginç bir durum ortaya çıktı. Cemal Paşa'nın kendilerine bilgi vermediği düşünülerek kızgınlıkla çekilen telgraftan hemen sonra Cemal Paşa'nın konu ile ilgili bir açıklaması geldi. Aslında Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa telgraf göndermeden daha önce Fevzi Paşa heyeti ile ilgili bir açıklamayı göndermişti. Açıklamasında; Anadolu'ya Hükümetin iki heyet gönderdiğini ve bu heyetlerden Fevzi Paşa'nın Sivas, Erzurum, Samsun gibi bölgeleri inceleyeceğini, amaçlarının iyi niyetli olduğunu bildiriyordu³¹.

²⁹ *Heyet-i Temsiliye Kararları*, (Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1989, s. 46.

³⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, III, s. 1146, vsk. 189.

³¹ Askeri Tarih Arşivi (ATASE), K:9, D:1335/20, F:18-8 (Tel, 5 Kasım günlüdür).

Cemal Paşa'nın bu cevabı ile ikna olan Mustafa Kemal Paşa, bir önceki telgrafın "zat-ı alilerinin açıklamasından evvel olduğunu" belirterek Fevzi Paşa'nın kendilerince iyi karşılanacağını belirtti³². Mustafa Kemal Paşa'nın Fevzi Paşa'nın iyi karşılanacağına dair verdiği teminata rağmen, Cemal Paşa ek bir açıklama göndererek; heyetlerin gönderilmesinin gerçek sebebini açıkladı. Buna göre; Anadolu'da ortaya çıkan karışıklıkları bahane eden İtilaf Devletleri bazı araştırmalar yapıyorlardı ve Hükümet bu tarz hareketlerin önüne geçmek istiyordu³³.

Öyle anlaşılıyor ki Cemal Paşa, bu tarz bir açıklamayı Anadolu'nun her bir bölgesinde önemli bir güç haline gelen Mustafa Kemal Paşa ve taraftarlarının muhtemel bir tepkisini yumuşatabilmek amacıyla ortaya atmıştı.

Mustafa Kemal Paşa, 1919 yılı Kasım ayı itibarıyla artık Milli Mücadele'nin tescil edilmiş lideri olarak Anadolu'nun her bir bölgesinde güç kazanmıştı. Bu güce dayanarak Fevzi Paşa, Anadolu'ya geçtiğinde tutuklanmasını isteyebilirdi. Fakat böyle bir talepte bulunmadı. Diğer taraftan Fevzi Paşa ile birlikte yaver Ali Efendi'nin halk ile temasında sürekli olarak Kuva-yı Milliye aleyhinde dedikodular yaptığı Mustafa Kemal Paşa'nın kulağına geldi. Bunun üzerine de Ali Efendi'nin tutuklanması, Amasya'da bulunan 5. Fırka Kumandanı Cemil Cahit ve Kavak mıntika Kumandanı Arif Bey'den talep edildi³⁴.

Fevzi Paşa, Tokat'tan Sivas'a geleceğine dair bir haberi 24 Kasım 1919 tarihli bir tel ile Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmişti. Bu esnada Sivas'ta 16 Kasım'da ordu komutanlarının katılımı ile gerçekleşen bir toplantı devam ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'ya verdiği

³² İlk önce 5 Kasım'da Fevzi Paşa heyetinin zararlı faaliyetleri görüldüğü takdirde tehdit edilmeleri 20. Kolordu Kumandanı Vekili'ne yazılmıştı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 46. Fakat 7 Kasım'da Cemal Paşa'nın teli üzerine, Heyet'e iyi davranılması ilgililere bildirildi. *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 48. Bununla beraber tespit edemediğimiz bir sebepten dolayı aynı günün gecesi 7-8 Kasım'da 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey'e, Heyet'in usulsüz olarak teftiş seyahatine çıktığı ve iltifat edilmemesi gerektiği belirtiliyordu. Bkz. *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, (Hazırlayan: Muhittin Ünal), İstanbul 1994, s. 207.

³³ *Nutuk*, III, s.1151, vsk.193 (10 Kasım günlü tel).

³⁴ *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 61.

önem nedeniyle toplantıdan ayrılarak Fevzi Paşa'yı karşılamak üzere Sivas Ziraat Çiftliği Mektebine gitti. Yanında Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa, Refet Bey, Vali Reşit, Belediye Başkanı Evliya Bey bulunuyordu. Gece yarısına kadar beklemelerine rağmen Fevzi Paşa, Sivas'a gelmemişti. Öğrenildiğine göre Fevzi Paşa'nın içinde bulunduğu otomobil arzi yapmış, bu nedenle de Paşa Yenihan'da ikamet etmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Yenihan'a bir otomobil göndererek Fevzi Paşa'nın Sivas'a getirilmesini sağladı³⁵.

Sivas'a geldikten sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile görüşen Fevzi Paşa bölge hakkındaki ilk raporunu 27 Kasım'da kaleme aldı. Bu raporunda iyi kanaat sahibi olabilmek için birkaç gün Sivas'ta kalacağını ve durumu en ayrıntısına kadar inceleyeceğini bildiriyordu³⁶. Nitekim aynı gün Sivas'ın önemli dini isimlerinden bir olan Şeyh Recep ile görüşerek, baskı yapıp yapılmadığını sordu. Şeyh Recep, böyle bir fiili baskının olmadığını fakat manevi bir nüfuzun etkisinde olduklarını söyledi³⁷.

Sivas'ta beş gün boyunca kalan Fevzi Paşa, Heyet-i Temsiliye'nin halka yönelik herhangi bir olumsuz harekette bulunmadığını, milletvekili seçilmesi konusunda herhangi bir yolsuzluk yapılmadığını, 30 Kasım günlü raporunda yazdı³⁸. Aynı gün gönderilen başka bir raporda da; millî teşkilatın hangi özellikte bulunduğunu ve halk ile olan ilişkilerini anlatıyor ve 1 Aralık itibarıyla de Erzurum'a gideceğini bildiriyordu³⁹. Nitekim 1 Aralık'ta Kazım Karabekir ile birlikte Erzurum'a doğru yola çıktı⁴⁰.

Fevzi Paşa Erzurum'da uzun denebilecek bir süre kalarak 14 Aralık'ta şehirden ayrıldı. 19 Aralık'ta Trabzon'a geldi⁴¹. Kendilerini karşılaması gereken gemi henüz gelmediği için Fevzi Paşa ve heyeti

³⁵Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, s. 676.

³⁶BOA- DH-KMS, D:57-1, vsk.37. Dâhiliye Nezareti aynı gün bu raporu Sadarete özetleyerek bildirdi. BOA- DH-KMS, D.57-1, vsk. 37.

³⁷Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, s. 676.

³⁸BOA- DH-KMS, D:57-1, vsk. 37.

³⁹BOA, DH-KMS, D:57-1, vsk. 37.

⁴⁰Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, s. 677.

⁴¹Heyet 19'unda Trabzon'a geldiklerini 20 Aralık'taki raporunda bildiriyordu. Ayrıca bkz. İleri, 24 Kanun-ı evvel 1335/24 Aralık 1919, no:704, Vakıf, 22 Kanun-ı evvel 1335/22 Aralık 1919, no:764.

1920 yılı Ocak ayı başına kadar Trabzon'da beklemek zorunda kaldı. Fevzi Paşa ancak 6 Ocak'ta İstanbul'a dönebildi⁴². Aynı gün Harbiye Nazırı Cemal ve Erkan-ı Harbiye Reisi Cevad Paşaları ertesi günü ise Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'yı ziyaret ederek Anadolu'da yaptığı gözlemleri kendileriyle paylaştı⁴³.

Tespit edildiği şekilde Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya geçişi, faaliyetleri ve Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeleri esnasında herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemişti. Kendisiyle birlikte üç kişilik bu heyet beş gün Sivas'ta kaldıktan sonra Kazım Karabekir Paşa'nın katılımlarıyla Erzurum'a gitmişti. Bu denli normal görünen bir görev nasıl oldu da, Fevzi Paşa'nın gizli bir amaçla gönderildiği ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamak istediği iddiasına dönüşüverdi?

Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamak İstedi mi?

Buraya kadar, gerek Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya gönderilme ve gerekse Anadolu'daki çalışmaları incelendiğinde Fevzi Paşa'nın şüpheli olarak değerlendirilebilecek hiçbir hareketine rastlanmamaktadır. Buna rağmen Karabekir tarafından ileri sürülen ve Ali Fuat ile Rauf Paşaların desteklediği fikir doğru olabilir mi? Hatta Fevzi Paşa Heyeti'nin bu şekilde Anadolu'ya geçmesi üzerine Mustafa Kemal'in daha sonra Millî Mücadele'ye katılmak için gelen Fevzi Paşa'yı geri çevirdiği iddiası⁴⁴ ne derece gerçeklere yakındır?

Bu iddialara cevap vermek için kısaca Fevzi Paşa-Mustafa Kemal ilişkilerini ve tarihi süreçteki tanışıklıklarını değerlendirmek, iddianın gerçeklik boyutunu ortaya koymak açısından da önemli olacaktır.

Mustafa Fevzi ile Mustafa Kemal Paşa'nın ilk tanışıklıkları 1908 yılına değin uzanıyordu⁴⁵. Birinci Dünya Savaşı'nda ise çeşitli defalar

⁴²Vakit, 7 Kanun-ı sani 1336/7 Ocak 1920, no:780.

⁴³İkdam, 8 Kanun-ı sani 1336/8 Ocak 1920, no:8828.

⁴⁴Atay'a göre, Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'yı Heyet'teki görevinden dolayı Anadolu'ya istememişti. Bkz. Atay, *Çankaya*, s. 206.

⁴⁵1908'de Fevzi Paşa Taşlıca' da 35.Tugay Kumandanı idi. Mustafa Kemal ise o sırada Avusturya-Macaristan Hükümetinin Bosna-Hersek sınırına asker yığmasını kontrol için Taşlıca'ya gelmişti. Bkz. Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, s. 105; Ayfer Özçelik, "Mareşal Fevzi Çakmak", *Millî Kültür*, (Nisan 1991), S. 83. s. 50-51.

halef selef olarak görev yapmışlardı⁴⁶. Kısacası, tanışıklıkları ve arkadaşlıkları oldukça eski idi.

Mütareke'de ise İstanbul'da bulunan her ikisi, çeşitli defalar buluşarak kurtuluş için çözüm yolları aramışlardı⁴⁷. Hatta Fevzi Paşa İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Anadolu'ya cephane ve insan yardımı yaptıklarını⁴⁸ ve bunun sonucu da İtilaf Devletleri'nin baskıları ile Genelkurmay Başkanlığından alınarak Nasihat Heyeti'nde Anadolu'ya gönderildiğini belirtiyor⁴⁹. Nitekim tarih sürecinde bu bilgileri değerlendirdiğimiz takdirde Fevzi Paşa'nın Anadolu'da gelişen millî harekete kayıtsız kalmadığını, hatta kişiliğinin "ılımlı milliyetçi" yapısında olduğunu İtilaf Devletleri'nin dahi tespit ettiğini görüyoruz⁵⁰.

Atay'ın iddia ettiği gibi, yoksa Fevzi Paşa her ne kadar vatani için ölmeyi göze alan bir asker olsa da Mustafa Kemal ile Halife arasında bir tercih yaparak, Halife'yi mi seçmişti⁵¹. Fakat Anadolu'ya gelen Fevzi Paşa'nın gönderdiği ve elimizde bulunan raporlarında, Mustafa Kemal'e ve millî teşkilata dair karalayıcı hiçbir ibareye yer vermemesi dikkat çekmektedir. Taraf olarak Anadolu'ya gelen ve millî harekete karşı olduğu ileri sürülen Fevzi Paşa'nın en azından birkaç cümle ile olumsuz düşüncelerini Hükûmete bildirmesi gerekmez mi idi? Diğer taraftan millî harekete karşı olduğu için Fevzi Paşa'nın Sivas'takiler tarafından uç bir düşünce olarak öldürülmek dahi istendiği Kazım Karabekir tarafından iddia edilmektedir⁵².

Fakat bu çalışma içinde de tespit edildiği gibi Mustafa Kemal Paşa ve Sivas'ta bulunan askerlerin tepkisi Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya gelmesine değil, Hükûmetin haber vermeden heyetler göndermesine idi. Kaldı ki, Cemal Paşa'nın 5 Kasım günlü telinden sonra alınan kararlar heyetlerin iyi karşılanması için gerekli yerlere emirler verilmişti. Buna

⁴⁶Özçelik, "Mareşal Fevzi Çakmak", s. 50-51.

⁴⁷"Fevzi Çakmak'ın Hatıraları", (Anlatan: Adnan Çakmak, Yazan: Murat Sertoğlu), Hürriyet 14 Nisan 1975, no:9695. Hatta Mustafa Kemal'in ordu müfettişi olarak Anadolu'ya geçmesini sağlamaya çalışanlardan biri o idi. Atay, *Çankaya*, s. 205.

⁴⁸"Fevzi Çakmak'ın Hatıraları", Hürriyet 16 Nisan 1975, no:9697.

⁴⁹"Fevzi Çakmak'ın Hatıraları", Hürriyet 17 Nisan 1975, no:9698.

⁵⁰Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, (1919-1938), Ankara 1973, s. 325, vsk. 112.

⁵¹Atay, *Çankaya*, s. 205.

⁵²Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 362.

rağmen Fevzi Paşa'nın değil fakat yaverinin millî teşkilat aleyhinde dedikodular ürettiğine dair bilgilerin ulaşması üzerine kontrol altında tutulmasına karar verilmişti. Diğer taraftan 16 Kasım'da başlayan Komutanlar toplantısının 26 Kasım günlü oturumunda Fevzi Paşa heyeti hakkında Anadolu'nun farklı beklentileri olduğu ortaya çıkıyor, Rauf Bey son ümitlerinin Fevzi Paşa olduğunu ifade ediyordu⁵³.

Dolayısıyla ilk olarak Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal ve diğer birkaç kişi tarafından nefretle karşılanmasını gerektirecek bir durumun olmadığı, hatta Fevzi Paşa'dan bazı beklentilerin olduğu görülmektedir. İkinci olarak, Fevzi Paşa'nın yanında iki kişi ile Anadolu'ya gönderilmesi ve bunların Mustafa Kemal'i tutuklayabilecek bir güçte olmaları ne derece ihtimal dâhilindedir. Bu ihtimal pek akla yakın gelmiyor. Karabekir'in anlatımına göre, Fevzi Paşa ilk olarak kendisi ile görüşmüş ve kendisini Mustafa Kemal Paşa aleyhine kıskırtmıştı. Böyle dahi olsa yani Karabekir ile Fevzi Paşa işbirliği yaparak Mustafa Kemal Paşa'yı tutukladılar, bu durumda Fevzi Paşa İstanbul'a geri dönebilecek midir? Mustafa Kemal'in liderliğini kabul eden diğerlerinin tutumu ne olacaktır?

Bir de Karabekir'in *İstiklal Harbimiz* adlı eserdeki iddiası hilafına olmak üzere Fevzi Paşa'nın günlüğünde yer alan 1 Aralık günlü kısa not, son derece ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu notta Fevzi Paşa, Karabekir ile Erzurum'a yola çıktıklarını ve Karabekir'in kendisinin Anadolu'ya gelişi ile ilgili şüphe serdettiğini bildiriyor ki, bu ifade konuyu açanın Karabekir olduğuna işaret etmektedir⁵⁴.

İlginç olan ikinci durum ise, Kazım Karabekir'in 2009 yılına yayımlanan günlükleri de *İstiklal Harbimiz*'de yer alan anlatımlarla tezat oluşturmaktadır. Karabekir Paşa, 25 ve 26 Kasım günlü kayıtlarda Fevzi Paşa'ya yer vermiştir⁵⁵. 25 Kasım günlü notunda şu kayıt bulunmaktadır: "İstanbul'dan gelen heyet: Hürriyet ve İtilaf'tan İlhami Bey, Fevzi Paşa, Hoca Mustafa Efendi. Hava yağmurlu. Fevzi Paşa'yı bugün de istikbale çıktık. Kesikköprü'ye kadar. Ankara yolu üzerinde. Bu köprü kargir kemerli iki parça. Sivas cihetindeki yüz metreden

⁵³*Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Ankara, 1989. s.124-125.

⁵⁴Hatemi, *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, s. 677.

⁵⁵Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, I, (Hazırlayan: Yücel Demirel), İstanbul 2009, s. 641-642.

ziyade. Diğeri iki gözlü. Yirmi otuz metre. 1292'de Sultan Aziz zamanında yapılmış. Hala mücedded gibi. Yalnız üstünde kaldırımlar az çökmüş, su birikintileri olmuş. Halen Kızılırmak büyük kısmı altından geçiyor, tuğyanda diğeri altından de geçecek. Heyet öğleden sonra geldi. Otomobil tek imiş. O da bir su birikintisinin içerisinde görülmeleyen taşa çarparak yağdanlığı kırılmış. Çok zahmet çekmişler”.

26 Kasım günlü kayıt ise şu şekildedir: “Sabahleyin Fevzi Paşa ile yalnız görüştüm. Fikri: 1-Bana istinat eden şahıslar muhteris ve menfaat düşkünü imiş: M. Kemal ve Fuat Paşalar. İsmet ve Şefik, Saffet de böyle demiş. Sair zevat da. 2-İntibada M. Kemal'in yaveri Vasıf Bey gibi zevatın mebusluğu bir tesir gösterirmiş. Cevaben: 1-Millet esarete girerken daha hamiyetli zevatı bulamadık. Herkes İstanbul'da bozulmuştu. Keşke milletin ilerisinde ve kolordu kumandanlıklarında daha değerli zevat buluna idi. Anadolu'da kaç kişi vardık ve bugün de bulunuyoruz? Hala herkes İstanbul'dan dedikodu yapıyor. 2-Halkın zabıtana muhabbet ve emniyeti ziyade. Çünkü çırpınanlar kimler olduğunu görüyorlar. Saniyen her memleketin yetiştirdiği zevat mutlak İstanbul'da şahsıyla meşgul değil mi? Tahsil-i ali görmüş taşrada o memleket halkından kim vardır. Mütalaatıma hak verdi. Bugün içtimada samami bağ oldum”.

Gerek Fevzi Paşa'nın ve gerekse Kazım Karabekir Paşa'nın yaptıkları görüşme gününe ait olan günlük kayıtlarında, Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanmasına dair bir bahis bulunmamaktadır. Bu durumda Mustafa Kemal'i tutuklama varsayımlarının ancak olayların içerisinde bulunan kişilerin daha sonradan belki hafıza yanılığısıyla belki de buldukları siyasi konum itibarıyla yaptıkları bir hatadan kaynaklandığına hükmedilebilir. Buna bağlı olarak Mustafa Kemal'in Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya geldiği günkü görevini unutmayarak O'nu Millî Mücadele'ye kabul etmediği iddiası da boşa çıkmaktadır. Oysaki Cebesoy anılarında Lefke' ye gelen Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa tarafından “geldiği yere iade edersiniz” cevabı ile geri gönderilmek istendiğini anlatıyor⁵⁶. Bu konuda Fevzi Paşa'nın yayınlanmış olan anılarında herhangi bir kayıt bulamadığımız gibi, olayın Cebesoy' un anlattığı gibi olmadığını da Mustafa Kemal'in Fevzi Paşa daha Lefke'ye varmadan 10 Nisan günü çektiği telden anlayabiliriz. Bu telde, Mustafa Kemal “Millî

⁵⁶Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 371. Mustafa Kemal, Cebesoy' un ısrarları karşısında Fevzi Paşa'ya soğuk ifadelî bir tel çekmiş oluyordu.

Mücadele'ye katılmak istemelerinin kendileri için de büyük mutluluk olacağını” bildiriyor⁵⁷, aynı gün Fevzi Paşa verdiği cevapta; kendilerine gösterilen ilgiden dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür ediyordu⁵⁸. Nitekim bu görüşmelerden sonra Fevzi Paşa'nın Millî Mücadele'ye katıldığı Mustafa Kemal tarafından açıklanıyordu⁵⁹.

Bu belge ve bilgilerin ışığı altında, diyebiliriz ki; iddia edildiği gibi ne Fevzi Paşa Mustafa Kemal'i tutuklamaya gelmişti ne de Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'nın Heyet'teki görevi dolayısıyla ona kinlenerek onun daha sonra Anadolu hareketine katılma isteğini geri çevirmişti.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa arasındaki ilişkilere dair ortaya atılan kimi iddiaların incelenmesi açısından bu çalışmanın değişik sonuçları ortaya çıkmaktadır.

İlk olarak, tarih yazımında sıkça kullanılan hatıraların güvenilirliği sorunu ortaya çıkmaktadır. Çünkü iddiayı ortaya atan isim Millî Mücadele hareketinin en önemli komutanlarından biri olan Kazım Karabekir Paşa idi. Böyle bir iddianın ortaya atılması birçok kişinin ilgisini çekebilirdi. Nitekim daha sonraki dönemlerde bizzat şahit olmasalar bile bu iddiadan etkilenen Ali Fuat Cebesoy ile Rauf Orbay da aynı iddianın ortakları durumuna geldiler. Dolayısıyla Millî Mücadelenin üç önemli komutanı aynı iddiayı destekliyor görünmektedir.

Hatıraların kullanımı açısından en önemli sorun burada ortaya çıkmaktadır. Üç farklı hatıradan yere alan bir iddia ne derecede doğru olabilir? Ya da bir anlatı üç farklı kişi tarafından aynı şekilde zikrediliyorsa bu o olayın doğruluğunu mu göstermektedir? Bu tarz bir durum; olayların perde arkasını incelemeyen, belgelere ve ana kaynaklara inmeden karar verecek bir araştırmacı için son derece kesin bilgiler içeren ve birbirini teyit eden bilgiler durumuna gelmektedir. Hâlbuki çalışmanın ortaya koyduğu şekliyle her üç komutanın ortaklaşa anlattıkları bu iddianın hiçbir şekilde doğruluk

⁵⁷HTVD, (Eylül 1976), sayı:75, vsk. 1616.

⁵⁸HTVD, (Eylül 1976), sayı:75, vsk. 1617.

⁵⁹HTVD, (Eylül 1976), sayı:75, vsk. 1618.

boyutu bulunmamaktadır. Bu durumda hatıraların tarihi kaynak olarak kullanılmasının ne denli riskli sonuçlar doğurduğu ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın diğer bir sonucu, Millî Mücadele'nin öncüleri arasındaki güç mücadelesinin boyutlarını ortaya çıkarmaktadır. Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'ye en büyük desteklerden birini veren Kazım Karabekir Paşa, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra kenarda kalan ve dışlanan komutanlardan biri olmuştur. Bu dışlanmışlığın etkisiyle de Kazım Karabekir Paşa tutuklanma iddiasını ortaya atarken; "Millî Mücadele'nin gerçek anlamda teşkilatlandırıcısı ve Mustafa Kemal Paşa'yı kollayan ve kurtaran kişi olduğu" vurgusunu yapmaktadır. Fevzi Paşa'nın gerçekte Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamaya gelmediği açıktır. Kaldı ki, Karabekir'in yayınlanmış olan günlüklerinde bu konuyla ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Fevzi Paşa ise, günlüğünün 1 Aralık'a ait kaydında "Karabekir'in kendisi ve heyeti hakkında şüpheli olduğunu" belirtmektedir. Bu da Fevzi Paşa'nın Sivas'a gelip Kazım Karabekir'i bularak, Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklama isteğinde bulunduğu iddiasını doğrudan çürütmektedir. Bu nota göre; Karabekir Paşa sadece muhtemel bir şüpheden bahsetmiş görünüyor. Öyle anlaşılıyor ki, Karabekir Paşa Fevzi Paşa ile yaptığı yolculuk esnasında paylaştığı şüpheyi çok daha sonraları bir tutuklama iddiasına dönüştürmüştür. Bu iddianın ortaya çıkmasının sebebi de Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinin bozulması üzerine; "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'yı korudum" vurgusunu yapmak olmalıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Askeri Tarih Arşivi (ATASE), K:9, D:1335/20, F:18-8 (Tel, 5 Kasım günlüdür).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)- DH-KMS, 57-1/37; 57-1/26; 57-1/32; 57-1/41; 54-3/36; 57-1/31; 57-1/37.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), MVM, no:217, 3 Teşrin-i sani 1335/3 Kasım 1919, sıra no:519. sayfa no:93.

Gazete ve Dergiler

"Fevzi Çakmak'ın Hatıraları", (Anlatan: Adnan Çakmak, Yazan: Murat Sertoğlu), Hürriyet 14 Nisan 1975, no:9695. (Yazı Dizisi).

"Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a Getirmek için Gelmişti", (Anlatan: Kazım Karabekir) *Yakın Tarihimiz*, IV, (1962-1963).

"Rauf Orbay'ın Hatıraları", (Yayınlayan: Feridun Kandemir) *Yakın Tarihimiz*, IV, (1962-1963)

HTVD, (Eylül 1952), say: 1, vsk: 6, 19.

HTVD, (Eylül 1976), sayı:75, vsk. 1616, 1617, 1618.

HTVD, (Haziran 1953), sayı:4, vsk:68, 69, 70, 71, 72.

İkdam, 28 Temmuz 1335/1919 no: 8069.

İkdam, 8 Kanun-ı sani 1335/8 Ocak 1920, no:8828.

İkdam, 11 Teşrin-i sani 1335/11 Kasım 1919, no:8172.

İleri, 24 Kanun-ı evvel 1335/24 Aralık 1919, no:704.

İstiklal, 5 Teşrin-i sani 1335/5 Kasım 1919, no:300.

Sabah, 29 Teşrin-i sani 1335/29 Kasım 1919, no:10789.

Takvim-i Vekayii, 9 Teşrin-i evvel 1335/9 Ekim 1919, no: 669.

Vakit, 22 Kanun-ı evvel 1335/22 Aralık 1919, no:764.

Vakit, 29 Temmuz 1336/1919, no:629.

Vakit, 7 Kanun-ı sani 1336/7 Ocak 1920, no:780.

Kitaplar

Akşin, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, İstanbul, 1976.

Atatürk, Kemal; *Nutuk*, I-III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1982.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1991.

Atay, Falih Rıfkı; *Çankaya*, İstanbul, 1984.

- Borak, Sadi; *Atatürk'ün Özel Mektupları*, İstanbul, 1970.
- Cebesoy, Ali Fuat; *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.
- Düstur*, Tertip-i Sani, XI, İstanbul, 1928.
- Gökbilgin, Tayyip; *Milli Mücadele Başlarken*, II, Ankara, 1965.
- Hatemi, Nilüfer; *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, İstanbul, 2002.
- Heyet-i Temsiliye Kararları*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1989.
- Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (Haz. Uluğ İğdemir), Ankara, 1989.
- İntihabata Nezaret için Dâhiliye Nezareti'nden Vilayata İzam Olunacak Müfettişlerin Vezai'ini Havi Talimatnamedir*, İstanbul Matbaa-ı Amire, 1332.
- Karabekir, Kazım; *Günlükler (1906-1948)*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karabekir, Kazım; *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1988.
- Karaca, Taha Niyazi; *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara, 2004.
- Kutay, Cemal; *Fevzi Çakmak Atatürk'ü Tevkif Edecekti*, İstanbul, 1956.
- Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, (Haz. Muhittin Ünal), İstanbul, 1994.
- Özçelik, Ayfer; "Mareşal Fevzi Çakmak", *Milli Kültür*, (Nisan 1991), Sayı:83
- Şimşir, Bilal; *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, (1919-1938), Ankara, 1973.
- Tansel, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, İstanbul, 1991.
- Türkgeldi, Ali Fuat; *Görüp-İşittiklerim*, Ankara, 1984.

1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi'nde Karahisar-ı Sahib ve Karesi Sancakları

Prof. Dr. Besim ÖZCAN*

1853'te Osmanlı Devleti'nin girmek zorunda kaldığı savaş, zaten iyi durumda olmayan ekonomisini daha da kötüleştirmişti. Devlet bir taraftan savaş hazırlıklarını yürütürken, diğer taraftan da mali sıkıntılarını çözmek için tedbirler almakta idi. Savaşla ilgili olarak alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere Meclis-i Umumi'de birçok toplantı düzenlenmiştir. 27 Mart 1854'te yapılan toplantıda bedenen yapılan hizmetin yanında bedelen de hizmet vermenin çok uygun olacağı ve bu sebeple de yardım kampanyasının düzenleneceği belirtilerek herkesin bu hayırlı hizmete kendi istek ve maddi durumuna göre katkı sağlamasının temini istenmiştir¹. "İane-i Cihadiye" adı ile başlatılan bu kampanya, öncelikle merkezde yüksek kademeli devlet adamları içinde uygulanmış, ardından sonra ülke genelinde halka da yansıtıldı. Ülkesinin girdiği her savaşa bir şekilde destek veren halk, bu harpte de güzel bir vatanseverlik örneği sergileyerek maddi ve manevi gücü ile devletinin yanında yer aldı. Gerek devlet adamlarının ve gerekse Müslüman ve gayrimüslim ahalinin yaptıkları yardımlar devrin gazetelerinde de yayınlanarak² herkese örnek olmasına çalışıldı. Ülkenin bütün eyaletlerinde sistemli bir şekilde toplanan nakdi ve ayni yardımların listeleri, birim idarecileri tarafından ön yazı ile İstanbul'a ulaştırılmakta idi. Hükümet ise Eyalet, kaza ve köylerin bu desteğinin Padişah ve devlet adamları nezdinde memnuniyet uyandırdığı ve teşekkürün ifade edildiği yazıları ilgili idarecilere göndermekteydi.

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade-Meclis-i Mahsus (İ. MMS)*, Nr. 1/17.

²Devlet adamlarının yardımları, *Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d)*, Nr. 11311, s. 4-31 ve bazı belgelerde kayıtlıdır. Ayrıca Takvim-i Vakayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinde de yayınlanmıştır.

Bu hayati kampanyaya, Hüdavendigâr Eyaleti'nin bütün sancakları önemli sayılabilecek miktarlarla katılmıştır. Bu çalışmada Karahisar-ı Sahib ve Karesi Sancaklarının yardımlarına yer verilmiştir.

I- KARAHİSAR-I SAHİB SANCAĞI³

Bu sancakla ilgili gazetede yayınlanan yardımların baş kısmında aşağıdaki ifade bulunmaktadır.

Karahisar-ı Sahib Sancağı ahalisi tarafından bargir bedeli olarak Nizamiye hazine-i behiyyesine takdim olunan mebalîğ ile esamisini mübeyyin defteridir⁴. Yardımlar kuruş üzerindedir.

Karahisar-ı Sahib kaymakamı M. Cemil Paşa	3.000
Mekke-i Mükerrreme payelülerinden naibüş-şer' İlyas Efendi	2.000
Rikab-ı hümayun kapucu başlarından aza-yı Meclisden Ali Bey	2.500
Mal başkâtibi Ahmed Tevfik Efendi	500
Aza-yı Meclisden el-hac Salih Efendi	1.000
Azadan el-hac Ahmed Efendi	1.000
Azadan el-hac Ahmed Efendi	750
Azadan el-hac Ebubekir Ağa	700
Azadan Ebubekir Efendi	500
Tahrirat kâtibi Osman Efendi	500

³ TV, Def'a: 505.

⁴ Defterde yer alan listelerden kaza idarecilerinin yardımları verildikten sonra diğer yardımlardan umumiyetle 300 kuruş ve daha üstü yardımlar yazılmıştır. Bu miktarın altında olanların ise toplamı verilmiştir.

Demirci el-hac Halil Ağa	2.000
Leblebici Hacı Ahmed Ağa	2.000
El-hac Ahmed Ağa	2.000
Kenanizade el-hac Arif Ağa	1.500
Attar hacı Mehmed Ağa	750
Mahkeme başkâtibi El-hac Ahmed Efendi	500
Kundakçıoğlu El-hac Ahmed Ağa	500
Boyacızade El-hac Mehmed Ağa	500
Hamalzade Hacı Ömer Ağa	400
Latifoğlu Hacı Ahmed Ağa	300
Düşmezzade El-hac Mehmed Ağa	300
Nerdebancızade İbrahim Efendi	300
Nerdebancızade Hasan Efendi	300
Hacı İzzet Ağa	300
Haffâf Hacı Emin Ağa	300
Haffâf Hacı İbrahim Ağa	300
Terzi Hacı Yusuf Ağa	300
Keçeci hacı Emin Ağa	300
Berber Hacı Ahmed Ağa	300
Attar Seyyid Mehmed Ağa	300
Sipahi Hacı Ahmed Ağa	300
Bakkal Osman Ağa	300

Boyacızade seyyid Ahmed Ağa	300
Hamamcı Hacı Hasan Ağa	300
Diğerleri (terzi, demirci)	2.600
Toplam	29.700

Köylerden yapılan yardımlar 10.310 kuruş

Sancakta ikamet eden devlet adamları ve ahalinin toplam yardımı **40.010** kuruştur. Bu miktar sancağın büyük, ahalisinin de maddi durumunun iyi olduğunu göstermektedir.

SANDIKLI KAZASI⁵

Kaza müdürü Ali Ağa	300
Meclis azasından Veysi Ağa	200
Meclis azasından Hacı Ahmed Ağa	200
Meclis azasından Mehmed Ağa	200
Diğerleri	2.450
Toplam	3.350

Köylerden yapılan yardımlar 13.087 kuruş.

SANDIKLI kazasının toplam yardımı **16.437** kuruştur.

⁵TV, Def'a: 505.

ŞUHUD KAZASI⁶

Kaza müdürü Himmet Ağa	400
Kaza hanedanından El-hac Hüseyin Bey	400
Diğerleri	800
Toplam	1.600

Köylerden yapılan yardımlar 5.500 kuruş

Küçük bir kaza olan **ŞUHUD**'dan yapılan yardım miktarı **7.100** kuruştur.

SANCAĞLI KAZASI⁷

Kaza müdürü Hacı Ahmed Ağa	300
Hacı Ahmed Ağa	500
Hacı İbrahim Ağa	480
Hacı Salih Ağa	470
Hacı Musa Ağa	400
Hacı İsmail Ağa	395
Hacı Ahmed Ağa	343
Meclis azasından Hasan Ağa	340
Hacıoğlu Ali Ağa	330
Diğerleri	3.150
Toplam	6.708

⁶TV, Def'a: 505.

⁷TV, Def'a: 506.

HAVLE KAZASI⁸

Kaza müdürü ve ahalisi	1.640
------------------------	-------

GÖLKARABAĞI KAZASI⁹

Kaza müdürü ve ahalisi	1.079
------------------------	-------

HAVLE VE GÖLKARABAĞI Kazaları küçük olduğundan yardım miktarı da azdır.

ÇAL KAZASI¹⁰

Kaza müdürü Derviş Ağa	1.000
Azadan Hacı İbrahim Ağa	200
Azadan Mehmed Efendi	200
Azadan Hasan Efendi	200
Azadan Mehmed Ağa	200
Toplam	1.800

Köylerden yapılan yardımlar 10.820 kuruş

ÇAL Kazasının yardımlarının toplamı **12.620** kuruştur.

DAZKIRI KAZASI¹¹

Kaza müdürü ve ahalisi	1.100
------------------------	-------

Köylerden yapılan yardımlar 620 kuruş

Küçük bir yerleşim birimi olan **DAZKIRI** Kazasından yapılan yardım **1.720** kuruştur.

⁸TV. No: 506.

⁹TV. No: 506.

¹⁰TV. No: 506, 508, 509.

¹¹TV. No: 509.

DANIŞMENDLİ KAZASI¹²

Kaza müdürü, naibi ve azaları	1.600
Köylerden yapılan yardımlar	3.400
Toplam	5.000

Ermeni taifesi tarafından yapılan yardımlar¹³;

Kaza Ermenilerinin yaptığı yardımın toplamı	11.000
2 Ermeni köyü ahalisince yapılan yardım	1.000
Toplam	12.000

DANIŞMEND kazasından yapılan yardımların toplamı **17.000** kuruştur.

Kazada yaşayan Ermenilerin yaptığı yardım miktarının yüksek olması, hem kazada Ermenilerin yoğun yaşadığını ve hem de ekonomik durumlarının iyi olduğunu göstermektedir.

KARAHİSAR-I SAHİB SANCAĞI ve kazalarından yapılan yardımların toplamı **104.314** kuruştur.

¹²TV. No: 509.

¹³TV. No: 507.

II- KARESİ SANCAĞI¹⁴

Sancakta görevli devlet adamlarının ve ahalinin yardımları verilmemiştir.

BALIKESRİ KAZASI

Karesi eski kaymakamı Osman Paşa	3.000
Osman Paşa'nın kethüdası Hamid Ağa	1.000
Müfti-i belde Ali Şuuri Efendi	1.000
Mal müdürü Yahya Bey	1.000
Sandık Emni Hacı Hafız Yakub Efendi	750
Meclis azasından hacı Abdullah Ağa	500
Adı geçen kaymakamın kethüdası Hamid Ağa	1.000
Hanedandan Hacı Mehmed Ağa	1.000
Tüccar-ı hayriyeden Abdülkadir Ağa	1.250
Tüccar-ı hayriyeden hacı Mehmed Ağa	1.000
Pazar kethüdası hacı Emin Ağa	750
Pazar esnafından hacı Mehmed Ağa	750
Attar esnafından hacı Yahya Ağa	500
Aşar-ı kabzımal Markar	500
Aşar-ı kabzımal Ohanes	500
Rum milletinden meclis azası Kirlos	1.000

¹⁴TV. No: 517.

Müslüman, Ermeni ve Rum milletinden ahalinin yaptığı yardım 8.573 kuruş

BALIKESRİ Kazasında yaşamakta olan müslim ve gayrimüslim ahalinin yardımları **23.073** kuruştur.

Kazada müslümanların yanında gayrimüslimlerin de yaşadığı ve onların da yardım kampanyasına katıldıkları görülmektedir.

GELEMBE KAZASI¹⁵

Kaza müdürü hacı Mustafa Ağa	400
Meclis azasından Ziraat müdürü Abdullah Ağa	500
Kaza naibi ve ahalisi	4.160
Toplam	5.060

Küçük bir kaza olduğu anlaşılan **GELEMBE**'nin yardımı **5.060** kuruştur.

SOMA KAZASI¹⁶

Dergâh- âli kapıcıbaşlarından hacı Halil Ağa	1.000
Kaza naibi Mehmed Kerameddin Efendi	500
Kaza müdürü Süleyman Bey	500
Ziraat müdür vekili hacı Ali Ağa	500
Ahalinin yardımı	960
Toplam	3.460

Soma köylerinden yapılan yardımlar;

¹⁵ TV. No: 518.

¹⁶TV. No: 518.

Tırhala karyesi ahalisi	1.800
Yağmurlu karyesi ahalisi	1.350
Musa Hoca karyesi ahalisi	1.070
Karaca ağaç karyesinden	900
Akçasulu karyesinden	900
Cenkle karyesinden	900
Bayat karyesinden	860
Berce karyesi ahalisi	810
Ökçeli karyesi ahalisi	675
Çavzir karyesi ahalisi	630
Kızıllıhisar karyesinden	500
Dualar karyesinden	450
Kalem karyesinden	450
Kara tekeli aşiretinden	450
Sivişler karyesi ahalisi	450
Diğer köylerden yapılan yardım	4.919
Toplam	17.114

SOMA Kazasından yapılan toplam yardım **20.514** kuruştur.

Köylerin yardımına bakıldığında köylerde yaşayan ahalinin maddi durumunun iyi olduğu ve buna uygun yardımda buldukları anlaşılmaktadır.

KEMER EDREMİD KAZASI¹⁷

Kaza müdürü Mustafa Efendi	1.100
Kaza naibi Ahmed Efendi	170
Toplam	1.270

Mahalle ve Köylerden gelen yardımlar;

Cami-i Kebir Mahallesi ahalisi	855
Hacı Ahmed Mahallesi ahalisi	706
Yunus Ağa Mahallesi ahalisi	556
Karaağaç karyesi ahalisi	512
Diğer mahalle ve köylerin yardımı	3.207
Kazada yaşamakta olan reaya yardımı	937
Toplam	6.773

KEMER EDREMİD kazasından yapılan yardım miktarı **8.043** kuruştur.

İVRİNDİ KAZASI¹⁸

Kaza müdürü Abdullah Efendi	350
Kaza naibi Osman Efendi	100
Meclis kâtibi Yusuf Efendi	100
Toplam	550

¹⁷TV. No: 518.

¹⁸TV. No: 518.

Küçük bir kaza olan İvrindi'nin yardımı oldukça düşük kalmıştır. Yardıma kaza ahalisi ve köylerinin katılmadığı görülmektedir.

AYAZMEND KAZASI¹⁹

Kaza müdürü ve naibi	450
Kaza ahalisi ve köyleri	1.320
Toplam	1.770

EMRUD ABAD KAZASI²⁰

Kaza müdürü Ebeş Ağa	250
Kaza ahalisi	1.350
Kocabaşı Andon bazergan	300
Toplam	1.650

CANDARLU KAZASI²¹

Kaza müdürü ve naibi	350
Kazanın müslim ve gayrimüslim ahalisi	1.556
Toplam	1.906

KOZAK KAZASI²²

Kaza müdürü Hacı Mehmed Ağa	541
Kaza naibi ve ahalisi	250

¹⁹TV. No: 518.

²⁰TV. No: 518.

²¹TV. No: 518.

²²TV. No: 518.

Toplam	791
---------------	------------

Mahalle, karye ve aşiretlerin yardımları;

Çamsulu karyesi ahalisi	653
Karaveliler karyesi ahalisi	541
Bağbozu karyesi ahalisi	446
Diğer köy ve mahallelerden gelen yardım	731
Toplam	3.162

KOZAK Kazasının toplam yardımı **3.953** kuruştur.

AYAZMEND, EMRUD ABAD, ÇANDARLI ve KOZAK kazaları, küçük yerleşim birimlerinden olduğu içi yardım miktarları fazla olmamıştır.

GÖNAN KAZASI²³

Hanedandan hacı Mehmed Ağa	500
Hanedandan hacı İbrahim Ağa	300
Kazanın Müslüman ve gayrimüslim ahalisi	3.796
Köylerde yaşayan müslim ahalisi	4.704
Elbeslek, Sarı ve Paşa çiftliği karyeleri reayaları	760
Toplam	10.060

Obalarda yaşayan yörükler tarafından yapılan yardımlar;

Ulukır obası yörük ahalisi	1.184
----------------------------	-------

²³TV. No: 518.

Gelgeç obası yörükân ahalisi	590
Çakmak obası yörükân ahalisi	575
Çal obası yörükân ahalisi	570
Ilıca obası yörükân ahalisi	292
Toplam	3.211

GÖNAN kazasından yapılan yardımın miktarı **13.271** kuruştur.

Yardımlarda kaza kaymakamı, naibi ve diğer idarecilerin ismi geçmemektedir.

BERGAMA KAZASI²⁴

Kaza naibi Mehmed Kâmil Efendi	250
Kaza müftüsü elhac Osman Efendi	225
Evkaf müdürü Nazif Efendi	300
Evkaf eski müdürü Ömer Efendi	500
Azadan hacı Halil Efendi	450
Hanedandan hacı Mustafa Ağa	450
Peştemalcı çiftliği nazırı Hasan Ağa	778
Toplam	2.953

Kaza ahalisi, çeşitli müslim ve gayrimüslim esnaf gurupları (duhancı, sabuncu, saatçı, mumcu, terzi, simitçi, keçeci, helvacı, leblebici, paçacı, demirci, bıçakçı, yemişçi, çizmecci, pabuççu, deveci, keresteci, boyacı, yorgancı, bezzaz debbağ, saraç, rençber) ve tüccar

²⁴TV. No: 518, 520.

tarafından yapılan yardımlar. Gayrimüslimler içinde Yahudi ve ermeni esnaf da var.

Tüccardan Uzun Nikola	500
Tüccardan Hasan Ağa	300
Esnaftan Vasilaki	400
Diğerleri	11.905
Toplam	13.105

Köylerden yapılan yardımlar;

Göçbeğli karyesi ahalisi	1.405,5
Yukarı kurtlar karyesi ahalisi	1.088
Bölyecek karyesi ahalisi	1.077,5
Diğer köylerden yapılan yardımlar	552
Toplam	4.123

BERGAMA Kazasında ikamet eden Müslim ve gayrimüslim ahalini toplam yardımı **20.181** kuruştur.

Kaza idarecilerine nazaran oldukça fazla olan esnaf guruplarının yardımları dikkat çekmektedir.

KIRKAĞAÇ KAZASI²⁵

Hacı Mehmed Ağa	500
Hacı Halil	300
Hacı Hafız	300

²⁵ TV. No: 520, 523, 524.

Genç Ahmed Ağa	300
Mehmed Bey	300
Hacı Emrullah Ağa	264
Kazanın Müslim ahalisi	25.591
Toplam	27.555

Köylerden gelen yardımlar;

Bakır karyesi	5.095
Kayadibi karyesi	1.170
Avcılar karyesi	510
Toplam	6.775

Gayrimüslim tebaanın yardımları;

Kazada oturan Rum milleti	5.266
Kazada oturan Ermeni milleti	880
Bakır karyesindeki Rum milleti	564
Toplam	6.710

KIRKAĞAÇ Kazasında oturmakta olan Müslim ve gayrimüslim ahalinin yaptığı yardımların toplamı **41.040** kuruştur.

Kazada idarecilerin yardımı görülmemektedir. Buna karşılık ilçenin büyüklüğüne göre ahali yardımları yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Ayrıca gayrimüslim tebaanın, özellikle Rum ve Ermenilerin yardımları da hatırı sayılır miktarda olmuştur.

EDREMİD KAZASI²⁶

Kaza müdürü Ömer Reşid Efendi	1.000
Azadan Ahmed Efendi	1.000
Hanedandan hacı Ahmed Ağa	2.750
Sandık emini Necib Efendi	900
Kaza hâkimi es-seyyid Halil Halet Efendi	454
Azadan hacı İbrahim Ağa	250
Diğerleri	2.845
Toplam	9.199

Köylerde yaşayan Müslim ve gayrimüslimlerden gelen yardımlar;

Küre karyesinden	1.374
Tahta karyesinden	300
Tahta karyesi reayası	128
Avcılar karyesinin Müslim ve reayası	545
Zeytinli karyesinin Müslim ve reayası	316
Toplam	2.663

EDREMİD Kazasında yaşayan müslim ve gayrimüslim ahalinin yaptığı yardımın miktarı **11.862** kuruştur.

KARESİ SANCAĞI'ndan yapılan yardımların toplamı **152.873** kuruştur.

Her iki sancağın toplam nakdi yardımı ise **257.187** kuruşa ulaşmıştır.

²⁶TV. No: 524.

Sonuç olarak, devletin Rusya ile savaş halinde bulunduğu ve maddi imkânsızlıklarla mücadele ettiği bir ortamda bu iki sancakta görevli devlet adamları ile Müslüman ve gayrimüslim ahalinin yapmış olduğu nakdi yardımlar şüphesiz hazine için önemli bir destek olmuştur.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Rize Basını ve Rize Gazetesi

Mehmet OKUR*

Giriş

Öncelikle yaşadığı sürece her daim danışmanım olan, büyük sabır, feraset ve nezaket sahibi Sevgili Cemil Kutlu hocama bir kez daha Allaktan rahmet diliyorum. Ayrıca hazırlanan bu armağan kitapta yer almam için arayıp bir yazı talebinde bulunan Sayın hocam Prof. Dr. Selami Kılıç'a ve bu konuda düşünen, emeği geçen herkese iyi dileklerimi, teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Şüphesiz bu konuyu kaleme almamın da bir anlamı var benim için. Akademik hayata başladığımdan beri ister bilimsel olsun ister olmasın birçok konuda hiç düşünmeden Cemil hocanın odasına koşup yardımlarını talep eder, fikir ve tecrübelerinden yararlanırdım. Akademik hayatıma Trabzon'da devam etmeye karar verdiğimde kendisiyle iletişimim hiç kopmadı. Öyle ki idarî, ilmî veya hususî meselelerde gecenin bir saatinde dahi telefon açıp yol göstermesini isterdim. Karadenizli olması benim için daha büyük bir avantajdı. Tıpkı aşağıda kaleme almaya çalıştığım yazıda olduğu gibi bölgenin yakın tarihini, halkının genel özelliğini, hangi belge, bilgi ve dokümanların nerede olduğunu, nasıl ulaşılacağını, bölgenin önde gelen siyasî şahsiyetlerini, bu şahısların yakın dönem Türk siyasî tarihindeki yerini, hangi düşünceye sahip olduklarını hem çok iyi biliyor hem iyi analiz ediyordu. Bu nedenle diyebilirim ki o bir insan, bir meslektaş, bir tecrübe ve bir düşünce adamı olarak herkes için bir kayıptır fakat benim için iki kez kayıptır.

Tam zamanını hatırlamamakla beraber yaklaşık iki yıl önce (2014'te) yine kendisini arayıp Rize'yi çalışmak isteyen bir lisansüstü öğrencim için önerilerini ve yardımlarını talep etmiştim. Gazete, biyografi ve araştırmaya dayanan hemen birkaç konu sıraladı. Her bir konu için kimlere, hangi resmî ve özel kurumlara müracaat

* Prof.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

edilebileceğini söyledi. Bu konulardan birisi de 1931-1942 yılları arasında Rize'de yayınlanan Rize gazetesiydi. Bu gazete Cumhuriyetin ilk yıllarına diğer bir ifadeyle yakın döneme dair bir yayın organı olmasına, şehrin ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler vermesine rağmen incelenmemiş, hakkında yerel tarih araştırmacıları dahi pek az şey yazıp-çizmiştir. Aşağıda da belirtileceği üzere Türkiye'nin çeşitli resmî ve özel kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda gazetenin yaklaşık 500'e yakın sayısına ulaştık.

İçeride; siyasal, sosyal ve kültürel inkılabların yoğunluk kazandığı, dışarıda ise geçen yüzyıldan kalma uluslararası rekabetin savaşa dönüştüğü bir süreçte yayınlanan ve Rize'nin idarî, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve sağlık durumuna dair haberlere yer veren Rize gazetesi şimdi danışmanlığımızda yüksek lisans tezi olarak hazırlanmaktadır. Biz de bu yazıda Cemil Kutlu hocanın anısına Rize basın tarihi ve Rize gazetesi hakkında kısa bir değerlendirmede bulunacağız.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Rize Basını ve Rize Gazetesi

Kapsadığı coğrafi alana (3.920 km²) kıyasla iktisadî, özellikle de siyasî yönden oldukça büyük bir etkiye sahip olan Rize, Cumhuriyetten önce bir liva merkeziyken 1924 yılında yapılan idari düzenlemeyle Pazar (Atina), Hopa ve Merkez kazadan oluşan bir vilayet haline getirildi.¹ 1 Haziran 1933 tarihinde yürürlüğe giren "Lağvedilen ve Birleştirilen Vilayetler Hakkındaki Kanun"²a göre ise Rize, Yusufeli hariç Artvin vilayetiyle birleştirilerek Rize merkez olmak üzere Çoruh Vilayeti oluşturuldu.² Ancak 2 Ocak 1936 tarihinde bu düzenlemeden vazgeçilerek bölge yeni bir idari taksimatla tekrar Artvin ve Rize vilayetlerine dönüştürüldü. Yeni

¹Yeni düzenlemeyle Rize Merkez kazası; Merkez, Kura-i Seba (İkizdere, nahiye merkezi: Çağırankaya), Karadere (Kalkandere, nahiye merkezi: Medrese) ve Mapavri (Çayeli, nahiye merkezi: Yenipazar) nahiyelerinden; Atina (Pazar) Kazası merkez, Ardeşen ve Hemşin nahiyelerinden, Hopa kazası ise Merkez, Arhavi, Kemalpaşa ve Viçe (Fındıklı) nahiyelerinden oluşuyordu. Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları, İstanbul, 1928, s. 615-622.

²Yeni vilayet: Rize Merkez, Hopa, Pazar, Artvin, Şavşat ve Borçka kazaları ile 17 nahiyeden oluşmaktaydı. *Çoruh*, 1 Haziran 1933, Sayı: 94.

düzenlemeye göre Rize Vilayeti yalnızca Merkez ve Pazar kazalarından oluşuyordu.³

Cumhuriyetin ilk yıllarında Rize merkezde yaklaşık 15 bin nüfus yaşamakla beraber henüz vilayete özgü bir gazete yayınlanmamaktaydı.⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Rize'de ilk yayın organı Kasım 1926 tarihinde eğitimci ve şair kişiliğe sahip Trabzonlu Hüseyin Avni Bey tarafından çıkarılan Yeni Ay dergisidir. Yalnızca dört sayı olarak yayımlanan Yeni Ay dergisi, Şubat 1927'de yayın hayatına son vermiştir. H. Gürsoy Rize Kültür Dergisi'nde yazmış olduğu "Rize'de Çıkan İlk Dergi: Yeni Ay" adlı makalede dergiyi tanıtırken tek sayı halinde çıkmış olduğunu, bundan sonra maddi imkânsızlıklardan dolayı derginin yeni sayısının çıkmadığını belirtmekle beraber yaptığımız araştırmalar neticesinde derginin dört sayısına da ulaşılmış bulunmaktayız. Son sayı olan 4. sayıda 3 ve 4. sayılar birlikte yayımlandığı anlaşılmaktadır.⁵

Hüseyin Avni Bey, Yeni Ay dergisini yayımlamaya başladığı zamanlarda Rize'de ilk Tedrisat Müfettişliği görevini yürütmekteydi. Kişisel gayret ve çabalarıyla dergiyi hazırlayan Hüseyin Bey, derginin Rize'de basılması mümkün olmadığından yine kendi imkânlarıyla İstanbul'da bir matbaa ile anlaşarak dergiyi bastırmıştır.⁶

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış derginin ilk sayısının kapağında, Mustafa Kemal Atatürk'ün asker üniformalı bir resmi bulunmaktadır. Derginin ilk sayısı kapak dışında 18 sayfadan oluşmaktadır.⁷ Derginin ilk sayfasında yer alan "Maksadımı İzah Edeyim" başlığı altında, derginin içeriğinin ne olacağına yer verilmiştir. Buna göre derginin herkese açık olduğu şu sözlerle ifade edilmiştir.

³Rize, 25 Kanun-i Sani 1936 / 25 Ocak 1936, Sayı: 226; Mesut Çapa, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış (1923-1950)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2016, Sayı: 20, s. 297.

⁴Çapa, a.g.m., s. 295.

⁵H. Gürsoy, "Rize'de Çıkan İlk Dergi: Yeni Ay", *Rize Kültür Dergisi*, 4,(1958), s. 1-4.

⁶Gürsoy, a.g.m., s. 4.

⁷Dergisinin 2. sayısı 26, 3 ve 4. sayılarının birlikte yer aldığı son sayısı ise toplam 24 sayfadır. Bunların içine derginin kapakları katılmamıştır.

“Ben Yeni Ay’ım, ayda bir defa görünürüm sahifelerimin ihtiva edeceği yazılar, çocuk velileriyle muallimlerin ve çocuklarıdır, yani herkesindir.”⁸

Derginin Kasım ayında yayımlanması düşünülmüş ancak yaşanan bazı aksilikler nedeniyle Ocak ayında çıkarılmıştır. Aylık bir dergi olarak yayımlanan Yeni Ay’ın, ilerleyen zamanlarda Hüseyin Avni Bey tarafından 15 günde bir çıkarılması düşünülmüştür. Hüseyin Avni Bey, bu düşüncesini şu sözleriyle ifade etmektedir.

“Şimdilik birçok mahrumiyetlere katlanarak ve birçok fedakârlıkları göze aldırarak ayda bir defa çıkabileceğim. Memleket halkı benim kendileri için ihtiyar eylediğim fedakârlığı takdir eder, benim onları sevdiğim kadar onlarda beni severlerse ayda iki defa çıkabilir.”⁹

Rize’de Yeni Ay’dan önce başka bir dergi veya gazete çıkmadığı da dergide şu sözlerle ifade edilmiştir.

“Zaten bugüne kadar hiçbir gazete ve mecmuası bulunmayan Rize gibi büyük bir vilayet halkı beni yaşatamazsa “günahı vebali boyunlarına!” dir ve bulutlarla örtünür, geçer giderim.”¹⁰

Dergide eğitim üzerine yazılar, şiir ve bilmecelere de yer verilmiştir. Derginin ikinci sayısının kapağında Başvekil İsmet Paşa, 3 ve 4. sayısında ise Maarif Vekili Mustafa Necati Bey’in resmi bulunmaktadır.

Rize’de ilk matbaa ve gazete ise 1931 yılında Mustafa Cavaş tarafından Rize Matbaası ve Rize Gazetesi adıyla hizmete girmiştir. Halkevi binasının altında faaliyetlerini yürüten gazetenin sahipliğini dönemin Rize Valisi Ekrem Ergür üstlenmiştir. Mustafa Cavaş’ın matbaacılığı bırakmasından sonra Rize Matbaası’nı Kemal Karadeniz, ondan sonra ise Mustafa Ardal işletmiştir. Bu matbaanın 1939 yılında kapandığına dair bir takım sözlü bilgiler varsa da Rize gazetesinin aynı matbaada basılmaya devam etmesi bu bilgilerin doğru olmadığını göstermektedir.

⁸“Maksadımı İzah Edeyim”, *Yeni Ay*, Ocak 1926, s. 1.

⁹*Yeni Ay*, Ocak 1926, s. 2.

¹⁰*Yeni Ay*, Ocak 1926, s. 2.

Mustafa Ardal, bir süre sonra 1949’da Rize’de yeni bir matbaa kurmuş, bir yıl sonra da (5 Mayıs 1950) İstanbul’da yayınlanan Zümrüt Rize gazetesi Rize’ye taşımıştır. O dönemlerde gazeteyi yayına Mustafa Ardal bizzat kendi hazırlamakta, gazetenin baskı ve kesimini de yine kendisi yapmaktaydı. Zümrüt Rize Gazetesi zaman içinde büyük beğeni toplamış ve günümüze kadaryayılanmaya devam etmiştir. Gazetenin imtiyaz sahipliğini ise 1986’dan itibaren Faik Bakaoğlu üstlenmiştir.¹¹

16 Ekim 1968 tarihinde ise Şemsettin Çepni tarafından yeni bir gazete ve matbaa kurulmuştur. Şemsettin Çepni gazete ve matbaasına Güneş ismini vermiştir. Bunun sebebi ise ondaki Galatasaray sevgisidir. Galatasaray camiası içindeki Fransızlaşmaya tepki olarak kurulan Güneşspor 10 Kasım 1938’de yani Mustafa Kemal Atatürk’ün öldüğü gün artık bize gerek kalmamıştır diyerek kendi kendisini kapatma kararı almış ertesi gün de kapanmıştır. Fanatik bir Galatasaraylı olan Şemsettin Çepni ise yaşanan bu gelişmeye destek vermekle kalmamış daha sonra Rize’de kurduğu gazetesine ve matbaasına da “Güneş” adını vermiştir.¹² Şemsettin Çepni’nin 1948 yılında kurduğu Güneşspor Kulübü’nün renkleri de Galatasaray’ınki gibi sarı kırmızı idi.¹³

Cumhuriyetin 1950 yılına kadar olan sürecinde diyebiliriz ki Rize’de yayın hayatına en uzun soluklu devam eden Rize gazetesi olmuştur. Rize Valisi Ekrem Bey’in desteğiyle 6 Ağustos 1931’de yayın hayatına başlayan bu gazete, yerel idareciler ve şehrin önde gelenleri tarafından başkente ve diğer büyük şehirlere uzak olan Rize’nin; devrimlerden, hükümet bildirimlerinden, ülkedeki ve dünyadaki gelişmelerden haberdar olması, halkın sağlık, kültür, tarım

¹¹Fatih Sultan Kar, “Zümrüt Rize Gazetesinin 62 Yıllık Tarihi”, <http://bianet.org/biamaag/diger/129833-zumrut-rize-gazetesinin-62-yillik-tarihi>08.05.2016.

¹²Fatih Sultan Kar, “Rize Basın Tarihinden Yapraklar”, http://www.rizepazar.com/rize_basin_tarihinden_yapraklar-hbr00689.html.08.05..2016.

¹³Hüseyin Mataracı, “Güneş Spor Kulübü”, *Rize Kültür Dergisi*, 1,(1958), s. 31.

ve hayvancılık konularında aydınlatılması amacıyla çıkarılan bir yayındı.¹⁴

Rize vilayetinin Artvin'le birleşerek Çoruh adını almasından dolayı, Rize Gazetesi 94. sayısı olan 1 Haziran 1933 tarihinden itibaren isim değiştirerek Çoruh adıyla yayımlanmış, 25 İkinci Kanun/ 25 Ocak 1936'daki 227. sayısında tekrar Rize adını almıştır.

1931-1942 yılları arasında haftada bir yayımlanan gazetenin toplam sayısı 547'dir. Gazete 8 sayfadan oluşmakla beraber ara sıra 12, 13 hatta nadiren de olsa daha fazla sayfa olarak da çıktığı olmuştur. 1941 – 1942 yıllarında çıkan sayılarında ise gazetenin ebadı büyürken sayfa sayısı 4'e inmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi 1931 yılında yayımlanmaya başlayan gazetenin yayın hayatı 1942'de son bulmuştur. Son sayısı olan 547, 30 Mayıs 1942 tarihinde yayımlanmıştır. Gazete bayrama denk gelen özel günlerde yayımlanmamış, o haftanın sayısı bir sonraki haftaya ertelenmiştir.

Toplamda 6115 sayısı eksik olan Rize gazetesinin bu sayıları, tarafımızdan arşivlere, gazete koleksiyonlarına ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine bakılmasına rağmen temin edilememiştir. Gazetenin tüm sayıları da bir kütüphanede düzenli olarak bulunmamaktadır.

Gazetenin elimizdeki sayıları İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Milli Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Rize İhtisas Kütüphanesi'nden temin edilmiştir.

Rize gazetesi adından da anlaşılacağı gibi bir vilayet gazetesi olmakla beraber biraz önce belirttiğimiz amacına uygun olarak ulusal gazete şeklinde yayın politikası izlemiştir. Öncelikle cumhuriyet yönetiminin ve toplumsal hayatı ilgilendiren hemen her alanda yapılan inkıpların memlekette benimsenmesi gazetenin başlıca hedefi olarak

¹⁴“İkinci Yıla Kavuşurken” *Rize*, 11 Ağustos 1932, s. 2.

¹⁵ 1932'deki nüshalarından 48. sayı, 1933 yılına ait nüshalarından ise; 105'den 164. Sayıya kadar olan toplam 60 sayı eksiktir.

belirlenmiş¹⁶ ve yayın hayatını bu çizgide devam ettirmiştir. Yine Rize gazetesi, yukarıda belirtilen amaca uygun olarak ulusal anlamda sosyal, ekonomik, edebi, kültürel konular üzerinde dururken diğer taraftan da şehrin başlıca sorunlarını, ihtiyaçlarını, eksiklerini duyurmuş, gençlerin isteklerine dikkat çekmiştir. Rize gazetesi aynı zamanda yurttan ve dünyada meydana gelen belli başlı olaylar hakkında da ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Özellikle gazetenin son yıllarına doğru, diğer bir ifadeyle 1939 - 1942 yılları arasında yurt ve dünya haberlerine verilen ağırlık dikkati çekmektedir. Bu süreçte en önemli dünya gündemi olan II. Dünya Savaşı'nın gidişatı, Türkiye'ye yansımaları, diğer ülkelerin durumu, cephelerdeki son gelişmeler hakkında her hafta okuyucular bilgilendirilmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin diğer devletlerle yaptığı antlaşmalar, yabancı devlet adamlarının Türkiye'ye ziyaretleri ve Hatay meselesine dair de çok sayıda haber ve yorumun yer aldığı görülmektedir.

İsmail Ferit, Adnan Mahir, Muallim Reşit, Fidanlık Mütahassısı Hilmi, Baytar Müdürü Kâzım, Ahmet İhsan Aksan, Kazım İsmail, İsmail Hakkı Kutkam, Kemâl Cenap, Avukat M. Nimeti, Sıtkı Can, Kenan Kâhyaoğlu, Necip Ali Küçüka, Kemal Atıla ve Durmuş Türkmenoğlu Rize gazetesinde ülke gündemi veya yerel sorunlara dair yazıları olan belli başlı kişiler olarak öne çıkmaktadırlar. Örneğin İsmail Ferit, Rize'de doktor olarak görev yapmakta olup, resmî görevi dışında sağlık konusunda halkın bilinçlenmesi için zaman zaman gazetede yazılar da kaleme almıştır.¹⁷ İsmail Ferit Bey, yazılarında daha çok bölgeye özgü sağlık problemleri ve salgın hastalıklar üzerinde durduğu dikkati çekmektedir.¹⁸ Yine İsmail Ferit Bey, yazılarında tıp bilimi karşısında geleneksel tedavi yöntemlerine de dikkat çekmiş, bu konuda çok sayıda makale kaleme almıştır.¹⁹

¹⁶ “Bu Sayımızla Altıncı Yıla Girmiş Bulunuyoruz”, *Rize*, 8 Ağustos 1936, s. 1.

¹⁷ İsmail Ferit, “Bağırsak kurtları”, *Rize*, 6 Ağustos 1931, s. 6.

¹⁸ Rize'de görülen hastalıklardan biri de bölgede momoli olarak adlandırılan Ankilostom hastalığı idi. Bağırsaklarda yaşayan ve nekator denilen kurtların neden olduğu bu hastalık, kişiyi aşırı şekilde zayıf düşürerek ölümüne yol açmaktaydı. İsmail Ferit, “Öldüren Kurt”, *Rize*, 27 Ağustos 1931, s. 2.

¹⁹ İsmail Ferit, “Kocakarı İlaçları”, *Rize*, 17 Aralık 1931, s. 2 - 3.

Rize gazetesinde ulusal gazetelerde yayımlanan sağlık yazılarına da yer verilmiştir. Bu konuda yayımlanan yazılardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Dalak (Şarbon) Hastalığı,²⁰ Frengi Hastalığı,²¹ Deri Hastalığı²², Şark Çıbanı (Yıl Çıbanı),²³, Tansiyon,²⁴ Dur Bakalım Belki Geçer,²⁵ Nefes ve Sinirler,²⁶ Hastalıkta Ter Gelince,²⁷ Maydanozdan Deva,²⁸ En Mükemmel Gıda,²⁹ Güneş Banyosunun Usulü,³⁰ İspirtolu İçkilerin Sağlığa Zararları³¹, Diş Sağlığı ve Diş Temizliği,³² Can Boğazdan Gelir Fakat Ne Yemeli?,³³ Beden Terbiyesi ve Halk Sağlığı,³⁴ Soya Fasulyesi En Birinci Gıdadır³⁵ ve Sivrisinekleri Nasıl Öldürüp Yok Etmeliyiz.³⁶

Rize gazetesi 220. Sayısından itibaren ise köy halkına yönelik faydalı bilgiler sunulacağı belirtilmiştir. Nitekim köylü vatandaşa, faydalı ziraat bilgileri başlığı altında tarım ve hayvancılık üzerine önemli bilgiler verilmiştir. Veteriner ve ilaç yetersizliği ile ulaşım problemleri nedeniyle özellikle keçi pastörellosu, kıl kurtları, yanıkara, sığır vebası ve tavuk kolerası gibi hastalıklardan çok sayıda hayvan telef olduğundan halkı bilinçlendirmek için Baytar Müdürü Kâzım, Rize gazetesinde sık sık yazılar kaleme almaktaydı.³⁷ Rize gazetesi ayrıca köy halkını bilgilendirmek için “İnkılâp Köylü” adıyla

²⁰ Kâzım, “Dalak (Şarbon) Hastalığı”, *Rize*, 17 Eylül 1931, s. 3 - 4.

²¹ İsmail Hakkı Kutkam, “Frengi” *Rize*, 25 Eylül 1937, s. 6 - 7.

²² “Deri Hastalığı”, *Rize*, 19 Temmuz 1941, s. 4.

²³ “Şark Çıbanı (Yıl Çıbanı)”, *Rize*, 31 İkinci Kanun / 31 Ocak 1942, s. 3.

²⁴ Ahmet İhsan Aksan, “Tansiyon”, *Rize*, 19 Ağustos 1939, s. 4 - 6.

²⁵ İsmail Ferit, “Dur Bakalım Belki Geçer”, *Rize*, 3 Aralık 1931, s. 2 - 3.

²⁶ “Nefes ve Sinirler”, *Rize*, 29 Ekim 1938, s. 5.

²⁷ “Hastalıkta Ter Gelince”, *Rize*, 28 Aralık 1939, s. 3.

²⁸ “Maydanozdan Deva”, *Rize*, 15 Temmuz 1939, s. 4.

²⁹ “En Mükemmel Gıda”, *Rize*, 22 Temmuz 1939, s. 4.

³⁰ “Güneş Banyosunun Usulü”, *Rize*, 5 Ağustos 1939, s. 4.

³¹ “İspirtolu İçkilerin Sağlığa Zararları”, *Rize*, 24 Ocak 1942, s. 3-4.

³² “Diş Sağlığı ve Diş Temizliği”, *Rize*, 28 Mart 1942, s. 2-3.

³³ Köy Hekimi, “Can Boğazdan Gelir Fakat Ne Yemeli”, *Rize*, 11 Nisan 1942, s. 3.

³⁴ “Beden Terbiyesi ve Halk Sağlığı”, *Rize*, 18 Nisan 1942, s. 2-3.

³⁵ “Soya Fasulyesi En Birinci Gıdadır”, *Rize*, 25 Nisan 1942, s. 2.

³⁶ “Sivrisinekleri Nasıl Öldürüp Yok Etmeliyiz”, *Rize*, 30 Mayıs 1942, s. 2.

³⁷ Kâzım, “Keçi Pastörellosu” *Rize*, 20 Ağustos 1931, s. 3.

ayrı bir yazı dizisi de yayımlamaktaydı. Bu yazılarda üretimin önemi, yüksek ahlak ve kütüphaneler hakkında bilgiler verilmektedir.³⁸

Gazetede eğitime özel bir önem vermiş, anne, baba ve çocukları teşvik edici haberler yapılmıştır. 21 Temmuz 1932 tarihli “iyi okuyanlara 100 Lira” başlıklı bir haberde yeni açılacak Halkevi dershanelerinden en çok çalışan beş kişiden birinciye 30, ikinciye 25, üçüncüye 20, dördüncüye 15, beşinciye 10 lira para ödülü verileceği bildirilmiştir.³⁹

Orta mektep Türkçe Muallimi Sıtkı Bey tarafından kaleme alınan bir makalede ise, cahil çocukların kendi haklarını koruyamayacağı gibi zamanla memlekete de insanlara da kötülük düşünen bireyler haline gelecekleri açık açık belirtilmiş, tüm bunların önüne geçebilmek için, çocukların okutulmasının bir zorunluluk olduğu üzerinde durulmuştur. Makalede ayrıca ailede başlayan terbiyenin ancak okul yoluyla tamamlandığı ve çocukları okuldan uzak tutmakla vatana en büyük kötülük yapıldığına dikkat çekilmiştir.⁴⁰

Rize gazetesi, yayına başladığı ilk sayıdan itibaren okul öğrencilerine ait bir bölüm oluşturarak, gençlerin bilgilerini yazmalarına ve daha fazla öğrenmelerine özel bir önem vermiştir. Öğrenciler tarafından hazırlanan bu bölümde sorulan bilmece ve yayımlanan cevaplarla gençlerin ilgisi çekilmeye çalışılmıştır.⁴¹ Bilmece dışında öğrencilerin kısa hikâyeler, olaylar ve şiirler de kaleme aldığı görülmektedir.⁴² Yine Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere, İsmail Gaspıralı, Ziya Paşa, Ziya Gökalp, Mehmet Akif

³⁸ Durmuş Türkmenoğlu, “Türk Köylüsü Sen Milletın Efendisısın”, *Rize*, 30 İkinci Kanun 1937 / 30 Ocak 1937, s. 2; “İnkılâp Köylü”, *Rize*, 19 Haziran 1937, s. 2.

³⁹ “İyi Okuyanlara 100 lira”, *Rize*, 21 Temmuz 1932, s. 5.

⁴⁰ Sıtkı Can, “Çocuklarını Okutmayanlar Memlekete ve Evlatlarına Fenalık Yapmış Oluyorlar”, *Rize*, 15 Eylül 1932, s. 1.

⁴¹ “Bilmece”, *Rize*, 20 Ağustos 1931, s. 7.

⁴² “Yaşar Her Neslimizde”, *Rize*, 1 Nisan 1939, s. 3; “Çocukları Esirgeme Kurumu”, *Rize*, 22 Nisan 1939, s. 5-6.

gibi Türk siyaset ve düşünce dünyasının önde gelen şahıslarını tanıtmak amacıyla ayrı bir yazı dizisi yer almaktadır.⁴³

Rize gazetesinde dönemin spor ve spor faaliyetlerine dair de çok sayıda bulunmaktadır. Gazete özellikle ülkenin çeşitli vilayetlerinde düzenlenen spor yarışmalarında dereceye giren Rizeli sporculara sayfasında geniş yer ayırarak gençleri spora özendirilmeye çalışmış, zaman zaman da yakın vilayetlerin sportif başarılarını gündeme getirerek Rize'deki yerel yöneticilerin ve halkın dikkatini çekmiştir.⁴⁴ Rize gazetesinde yer alan ifadelerle göre Rize, çevre vilayetlere özellikle Trabzon'a göre spor faaliyetlerinde oldukça geri kalmıştı.⁴⁵

29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, Hatay'ın kurtuluşu, Lozan Antlaşması gibi milli ve dinî günler ile ulusal başarılarla gazetede geniş bir şekilde yer verilmiş, çok sayıda şiir ve yazı yayınlanmıştır. Milli günlere dair resmî kutlama programları da gazetede ayrıntılı bir şekilde haber yapılmış ve halkın katılımı sağlanmıştır. Rize gazetesinde yer alan Cumhuriyetin on üçüncü yıl kutlamalarına dair bir haberde, il, ilçe ve köylerde okulların, evlerin ve işlek cadde ve sokakların bayraklarla donatılacağı, tulum ve kemeçe çalınarak halka bayramın başladığı bildirileceği, günün anlam ve önemini belirten konuşmalardan sonra yerel oyunların sergilenmeye başlanacağı, geceleri ise meşaleler yakılarak kutlamaların devam edeceği belirtilmiştir.⁴⁶

Dini bir bayram olan Kurban Bayramı'na yönelik olarak da zaman zaman Halkevi'nde özel programlar düzenlenmiştir. 1941 yılında yapılmış olan programda, bayramın ilk günü önce salonda

⁴³ "Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı", *Rize*, 13 Mayıs 1939, s. 3 Sıtkı Can, "Fikir Âlemimizin En Büyük Siması Olan Ziya Gökalp Beyin Ölümünün Yıl Dönümü", *Rize*, 27 Birinci Teşrin / 27 Ekim 1932,2 - 3; A. Şeyrani, "Mehmet Akif'i Dinleyiniz", *Rize*, 23 İkinci Kanun / 23 Ocak 1937, s. 1 - 2.

⁴⁴ "Trabzon'a Giden Deniz Sporcularımız Geldi" *Rize*, 31 Ağustos 1940, s. 1; Sporcularımız Samsundan Avdet Etti" *Rize*, 9 Eylül 1941, s. 1.

⁴⁵ Sıtkı Can, "Rize'de Spor Hayatı Canlanamaz mı", *Rize*, 13 Nisan 1933, s. 1.

⁴⁶ "Kutlama Komitesi Yanından" *Rize*, 17 Birinci Teşrin / 17 Ekim 1936, s. 7.

toplanan halkla bayramlaşmış, ardından konferans, müzik ve millî oyunlarla eğlenceli bir zaman geçirilmiştir.⁴⁷

Rize gazetesinde yakın çevrede düzenlenen ve bölge halkına örnek teşkil edebilecek, üretime katkıda bulunabilecek çok sayıda sergi haberi de yer almaktadır. Gazetede yer alan haberlerden anlaşıldığına göre bu sergiler kimi zaman ticari, kimi zaman yardım kimi zamanda öğretici amaçlı olarak düzenlenmekteydi. Örneğin 1931 yılında hayvan yetiştirmeyi ıslah ve teşvik amacıyla Erzurum Vilayet merkezinde 18 gün süren bir hayvan sergisi düzenlenirken⁴⁸, Rize'de dikiş nakış üzerine başka bir sergisi açılmış⁴⁹, Samsun'da ise Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyetiyle Halkevi Sergi şubesi tarafından Yerli Mallar Sergisi haftası organize edilmiştir.⁵⁰

Gazete TBMM tarafından kabul edilen inkılapların veya hükümet kararlarının bölge halkı tarafından benimsenmesi yönünde bir politika izlemiş, siyasal, sosyal, kültürel ve eğitim alanında çıkarılan yasalar gazetede ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu anlamda toplumsal yaşamda meydana gelen değişiklikler veya tepkiler gazetede kendine geniş yer bulmuştur. Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması, medeni kanun ve kılık kıyafet inkılabı sonrası kadın - erkek giyiminde meydana gelen değişiklikler ve Türkçe ezan olumlu gelişmeler olarak anlatılmıştır.⁵¹ Yine bu cümleden olarak gazetede yaklaşık 4 hafta boyunca soyadı nizamnamesi ve soyadı alanların isimlerine yer verilmiştir.⁵²

Rize gazetesinde Türk tarihi ve Türk diline dair de çok sayıda haber almıştır. Tarih yazılarında Türk kültür ve medeniyetinden örnekler verilmiş, Türklerin öz kimliğinin Orta Asya Türk devletlerine

⁴⁷ "Halkevi Salonunda Kurban Bayramı Kutlaması", *Rize*, 18 İkinci Kanun / 18 Ocak 1941, s. 1.

⁴⁸ "Erzurum Hayvanat Sergisi", *Rize*, 10 Eylül 1931, s. 4.

⁴⁹ "Açılacak Sergiler", *Rize*, 1 Eylül 1932, 5.

⁵⁰ "Samsunda Büyük sergi", *Rize*, 24 İkinci Teşrin 1932, s. 5.

⁵¹ "Her Tarafta Olduğu Gibi Şehrimizde de Türkçe Ezan Derin Bir Alaka Uyandırmıştır", *Rize*, 18 Şubat 1932, 3; "Kafesler Kalktı Sıra...", *Çoruh*, 27 Birinci Kanun 1934, s. 3; "Yenilik Yolunda Pazar Kadınları İlerliyor", *Çoruh*, 31 İkinci Kanun/Ocak 1935, s. 3.

⁵² Ayrıntılı bilgi için gazetenin 175-176-177-178. sayılarına bakabilirsiniz.

kadar uzandığına dikkat çekilmiştir.⁵³ 1 Eylül 1932 tarihinde yayımlanan “Dünyaya Medeniyet Hocalığını Yapan Türklerdir” adlı makalede Türklerin dünyaya kan ve ateş değil, medeniyet ve sanat taşıdıkları anlatılmakta, Türklerin şimdiye kadar tarih araştırmaları üzerine eğilmedikleri için yabancı yazarlar tarafından savaşa sebep olan bir millet olarak tanıtıldıkları ifade edilirken⁵⁴, 28 Ağustos 1937’de yayımlanan “Türk Tarihi’nin Ulusal Kaynakları” başlıklı yazıda ise Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ı Lügatit Türk, Yusuf has Hacib’in Kutadgu Bilig, Ebulgazi Bahadır Han’ın Şecere-i Terakime eserleri ve Osmanlı tarihinin yazarlarından Yahşi Fakih hakkında bilgiler vermektedir.⁵⁵ 11 Şubat 1939’da yayımlanan başka bir yazıda da Türk gelenek ve göreneklere tanıtılmaktadır.⁵⁶ Gazetede ayrıca Milli Mücadele sürecindeki savaşlar olmak üzere Türk tarihindeki büyük zaferlere de yer verildiği görülmektedir.⁵⁷

Aynı şekilde dilde sadeleşme hareketi ile ilgili olarak da; “Dilimizden Yabancıları Uzaklaştırıyoruz”⁵⁸, “İmlamızı Doğru Yazalım”⁵⁹, “Dil Seferberliği”⁶⁰, “Dilimizi Yabancı Sözlere Kurtarma İşi”⁶¹ şeklinde haberler yer almıştır. Ayrıca gazetede de bir dil köşesi oluşturularak dili sadeleştirmek için yazılan yazılar, öz Türkçeye çevrilen kelimeler burada yayımlanarak, halk yeni Türkçe kelimelere alıştırmaya çalışılmıştır.⁶²

Rize gazetesinde en fazla yer alan haberler veya konular fiyatlardaki pahalılık ve hakkında şiirler, türküler yazılan⁶³ Rize-İspir Yolu meselesi idi.⁶⁴ Osmanlıdan beri defaten gündeme gelen bu

⁵³ Sıtkı Can, “Türklerin Buldukları Yerleri Tanıyalım”, *Rize*, 17 Mart 1931, s. 1.

⁵⁴ Sıtkı Can, “Dünyaya Medeniyet Hocalığını Yapan Türklerdir”, *Rize*, 1 Eylül 1932, s. 1; A. Mez, “Orta Zaman Türk – İslâm Dünyasında Âdetler”, *Rize*, 28 İkinci Kanun / Ocak 1939, s. 4 - 7.

⁵⁵ “Türk Tarihinin Ulusal Kaynakları”, *Rize*, 28 Ağustos 1937, s. 2

⁵⁶ A. Mez, “Orta Zaman Türk – İslam Dünyasında Âdetler”, *Rize*, 11 Şubat 1939, s. 8.

⁵⁷ “İkinci İnönü Zaferi”, *Rize*, 5 Mayıs 1941, s. 3.

⁵⁸ Sıtkı Can, “Dilimizden Yabancıları Uzaklaştırıyoruz”, *Rize*, 29 Eylül 1932, s. 6.

⁵⁹ Sıtkı Can, “İmlamızı Doğru Yazalım”, *Rize*, 20 Birinci Teşrin/Ekim 1932, s. 1.

⁶⁰ Sıtkı Can, “Dil Seferberliği”, *Rize*, 16 Şubat 1933, 1 - 2.

⁶¹ Sıtkı Can, “Dilimizi Yabancı Sözlere Kurtarma İşi”, *Rize*, 16 Mart 1933, s. 1 - 2.

⁶² “Rize’de Bulunan Sözlere”, *Rize*, 23 Mart 1933, s. 2.

⁶³ Hüseyin Şevket, “Yol Türküsü”, *Rize*, 17 İkinci Teşrin/Kasım 1932, s. 2.

⁶⁴ Sıtkı Can, “İlimizde Hayat Pahalılığı”, *Rize*, 30 Mayıs 1936, 4-5.

yolun yapımı için Cumhuriyet döneminde hükümetin harekete geçtiği, halkın da desteği ile ciddi mesafe kastedildiği belirtilmiştir.⁶⁵

Gazetede İkinci Dünya Savaşı öncesinde Rize’nin iktisadî yapısına ışık tutacak bilgiler de verilmektedir. Karadeniz sahilini iç bölgelere bağlayacak yolların yetersizliğini defaten gündeme getiren gazete, şirketleşme anlamında da sorunlar yaşandığını belirtmektedir. Gazetede, tüccarlar arasında ortaklık dahi kurulmadığı yazılmakta, halkın iktisadî durumunun ancak Rize dışındaki şehirlerde özellikle İstanbul’da yaşayan Rizeli vatandaşlardan memlekete gönderdikleri maddi yardımlarla biraz olsun düzeldiği ifade edilmektedir.⁶⁶ Gazetenin verdiği bilgilere göre 1932 yılının Ekim ayından Aralık ayının 19’una kadar olan sürede Rize İskelesi’nden 25.615 kilo elma, 17.289 kilo kabuklu ceviz, 12.890 kilo kabuklu fındık, 98.621 kilo fasulye, 1.505 kilo ağaç kavunu, 2.597 sandık mandalina ve 2.279 sandık portakal ihraç edilmiştir.⁶⁷

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Rize gazetesinde yer alan başlıca haberlerden biri de çay, çay üreticiliği ve çay fabrikaları üzerinedir. Gazetede 50’ye yakın çaya dair haber bulunmaktadır. Çay hakkında halkı bilinçlendirmek için yazılan yazılar arasında, “Çay biyolojisi ve çay kimyası”,⁶⁸ “Yapılmış çayların tasnifi”,⁶⁹ “Çay harmanları”,⁷⁰ “Tuğla ve tablet çaylar”,⁷¹ “Avrupa usulü üzere yeşil çay yapılması”,⁷² “çay yapma işlerinin kontrolü ve çay kalitesinin

⁶⁵ Rize – İspir Yoluna Hükümetçe Yardım Ediliyor”, *Rize*, 5 Birinci Kanun / 5 Aralık 1936, s. 1.

⁶⁶ “Rize’nin Tabii, Beşeri, İktisadî Coğrafyası” *Rize*, 25 Şubat 1932, s. 6.

⁶⁷ “İhracatımız”, *Rize*, 22 Birinci Kanun / 22 Aralık 1932, s. 4.

⁶⁸ Kemal Âtilâ, “Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Biyolojisi ve Çay Kimyası”, *Rize*, 18 Mayıs 1940, s. 1 - 2.

⁶⁹ Kemal Âtilâ, “Rize Halkına Faydalı Bilgiler Yapılmış Çayların Tasnifi”, *Rize*, 8 Haziran 1940, s. 2 - 3.

⁷⁰ Kemal Âtilâ, “Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Harmanları”, *Rize*, 26 Haziran 1940, s. 1.

⁷¹ Kemal Âtilâ, “Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Tuğla ve Tablet Çaylar”, *Rize*, 22 Haziran 1940, s. 1, 7

⁷² Kemal Âtilâ, “Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Avrupa Usulü Üzere Yeşil Çay Yapılması”, *Rize*, 13 Temmuz 1940, s. 1.

tetkiki”⁷³ gibi başlıklar yer almaktadır. Başlıklardan da anlaşıldığı gibi, gazete halka çayın üretiminden tüketimine kadarki çeşitli aşamaları hakkında bilgiler vermektedir.

Bölgedeki ekonomik hayatı canlandıran en önemli etken olan çay tarımının gelişmeye başlamasıyla birlikte, hükümet bölgede 1938 yılında dört çay fabrikası kurmaya karar vermiş ve bunun için girişimlere başlamıştır.⁷⁴

Rize gazetesinde dünyadaki gelişmeler ve hükümet politikalarına dair de çok sayıda haber ve yorumun yer aldığını görmekteyiz.⁷⁵ 1939 yılından itibaren “Dünya ve Harp Haberleri” başlığı altında savaştan taraflardaki son gelişmeler, cephelerin durumu hakkında kısa bilgiler verilmektedir.⁷⁶ Yine gazetede Türkiye’ye yönelik savaş tehdidinin ve hava saldırılarının olacağı yönünde yazılar çıktığını ve halkın uyanık olması yönünde haberler yayınlandığı görülmektedir.⁷⁷

Asayiş olaylarından⁷⁸ hayvan vergisine⁷⁹, sigorta şirketlerine dair düzenlemelerden Türk parasının korunmasına⁸⁰ kadar hemen her konuya dair hükümet bildireleri, memurlarla ilgili haberler⁸¹, haftalık hava ve hasat raporlar⁸², teşekkür yazıları⁸³, reklam ve

⁷³ Kemal Âtilâ, “Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Yapma İşlerinin Kontrolü ve Çay Kalitesinin Tetkiki”, *Rize*, 20 Temmuz 1940, s. 2.

⁷⁴ “Dört Çay Fabrikası Kurulacak” *Rize*, 2 Nisan 1938, s. 2.

⁷⁵ “Türk-İngiliz Antlaşması”, *Rize*, 20 Mayıs 1939, s. 1.

⁷⁶ “Dünya ve Harp Haberleri”, *Rize*, 9 Eylül 1939, s. 2; 16 Eylül 1939, s. 2; 30 Eylül 1939, s. 2.

⁷⁷ “Hava Saldırılarına Karşı Korunma Kanunu”, *Rize*, 9 Eylül 1939, s. 3; “(Dikkat, dikkat, dikkat) Hava Taarruzlarına Karşı Korunmak için Alınacak Tedbirleri Aşağıya Yazıyoruz”, *Rize*, 31 Ağustos 1941, s. 4.

⁷⁸ “Hırsızlıkla Beraber Feci Bir Cinayet”, *Rize*, 03 Aralık 1931, s. 4.

⁷⁹ “Hayvan Sağlık Zabıtası Nizamnamesi”, *Rize*, 24 İkinci Teşrin / 24 Kasım 1931, s. 5.

⁸⁰ “Türk Parası ve Kıymetini Koruma Hakkında 12 Numaralı Kararname”, *Rize*, 5 Şubat 1938, s. 6 – 7

⁸¹ “Memurların Cezalandırılmaları”, *Rize*, 13 Ağustos 1931, s. 5; “Öğretmenler Arasında Değişiklikler”, *Çoruh*, 14 Kasım 1935, 3; “Dairelerle Memurların İş Şartları Değişti”, *Rize*, 17 Eylül 1938, s. 1.

⁸² “Haftalık Hava Rasat Raporu”, *Rize*, 5 Mayıs 1933, s. 7.

⁸³ Nazif, “Aleni Teşekkür”, *Rize*, 25 Şubat 1932, s. 6.

ilanlar⁸⁴ Rize gazetesinde yer alan diğer belli başlı konular olarak sıralayabiliriz.

Rize gazetesinde Atatürk’le ilgili de çok sayıda haber bulunmaktadır. Onun söylevleri⁸⁵, yabancı konukları kabul etmesi⁸⁶ ve Karadeniz seyahatleri hakkında gazetede haberler çıkmış, zaman zaman ayrıntılı bilgiler de verilmiştir. Gazete, 12 Haziran 1939 tarihli “Ulu Önder Atatürk Trabzon’da” başlıklı haberinde, Atatürk’ü taşıyan İzmir Vapurunun Giresun’una geçtiğini ve bir gurup Rizelinin Atatürk’ü karşılamak üzere Trabzon’a gittiğini yazmaktadır.⁸⁷ Rize gazetesini bir sonraki sayısında ise Atatürk’ün çiftliklerini hazineye bağışladığını haber vermektedir.⁸⁸ 26 Haziran 1937 tarihli sayısında ise Atatürk’ün Trabzon seyahati sırasında Rize halkının minnet ve davet telgraflarıyla Atatürk’ün teşekkür telgraflarına yer verilmektedir.⁸⁹

Atatürk’ün hastalığı Rize’de de büyük üzüntü yaratmış, sağlık durumuna dair resmi raporlar gazetede yayınlanmıştır.⁹⁰ Gazete, Atatürk’ün ölümünün ardından ise onun hayatı hakkında seri yazılar yayınlamış, bu yazılarda çocukluğundan askerî zaferlere, Cumhuriyeti kuruluşundan yaptığı inkılaplara kadar sayısız başarılarına dikkat çekilmiştir.⁹¹ Necip Ali Küçüka tarafından kaleme alınan “Atatürk ve İnkılap” başlıklı yazısı dizisinde ise Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş nedenleri üzerinde durularak Türk inkılabının gerekçelerine vurgu

⁸⁴ “Rize İcra Dairesi İlanları”, *Rize*, 07 İkinci Kanun/Ocak 1932, 8; “Rize Ticaret ve Sanayi Odasından” *Çoruh*, 8 Haziran 1933, s. 8; “Şevket Turgut Ticarethanesi”, *Rize*, 6 Haziran 1931, s. 8.

⁸⁵ “Atatürk’ün Nutukları”, 20 İkinci Teşrin / 20 Kasım 1937, s. 1.

⁸⁶ “General Tavusend (Townshend)’in Madamını Atatürk Kabul Etti”, 17 Nisan 1937, s. 1.

⁸⁷ “Ulu Önder Atatürk Trabzon’da”, *Rize*, 12 Haziran 1939, s. 1.

⁸⁸ “Reis-i Cumhur Atatürk Çiftliklerini Hazineye İhda Buyurdular”, 19 Haziran 1937, s. 1.

⁸⁹ *Rize*, 26 Haziran 1937, s. 2.

⁹⁰ “Resmi Tebliğ, Reis-i Cumhur Atatürk’ün Rahatsızlıkları Hakkındaki Resmî Raporlar”, *Rize*, 22 Birinci Teşrin / 22 Ekim 1938, s. 1 - 2.

⁹¹ “Atatürk’ün Hayatı”, *Rize*, 18 Mart 1939, s. 3; 25 Mart 1939, s. 3; 1 Nisan 1939, s. 3; 8 Nisan 1939, s. 7; 15 Nisan 1939, s. 4; 29 Nisan 1939, s. 5; 6 Mayıs 1939, s. 3, 13 Mayıs 1939, s. 3.

yapılmakta ve Atatürk'ün rolüne değinilmektedir.⁹² Necip Ali Küçüka, Atatürk'ü bütün yönleriyle anlayabilmenin, eserinin büyüklüğünü izah etmenin kendileri açısından mümkün olmadığını, ancak zamanla anlaşılacağını, onu ancak gelecek nesillerin kavrayabileceğini ve kaleme alabileceğini söyleyerek büyük bir gerçeği dile getirmiştir.⁹³

Sonuç

Yukarıda yaklaşık beş yüze yakın nüshasından haber ve yorumlarına yer verdiğimiz Rize gazetesini genel olarak değerlendirdiğimizde, yayımlandığı dönemde Rize'nin ekonomik, siyasi, kültürel, sosyal, sağlık ve asayiş durumu hakkında bilgiler verdiği, halkın bilinçlendirilmesi, özellikle de Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü tarım ürünleri konusunda öğretici bir misyon üslendiği görülmektedir. Gazete; aynı zamanda hükümetin genel amacı bağlamında yapılan inkıplara, çıkarılan kanunlara, dil, tarih ve kültür konusundaki çalışmalara yayımladığı yazılarla destek olmuş ve halkı Türk ülküsü etrafında birleştirmeye çalışmıştır. Yine aynı ülkü çerçevesinde Atatürk'ün hayatı, gençlik yılları, askerlik dönemi, yaptığı inkıpları hakkında bilgiler verilmiş, Türk milleti açısından taşıdığı önem üzerine ayrıntılı değerlendirmeler yapılmıştır.

Rize gazetesi yerel bir yayın olmakla beraber hükümetin dış politikasını, Türkiye'nin diğer bölgelerinde meydana gelen olayları, Avrupa ülkeleri arasındaki gerginlikleri, II. Dünya Savaşı'nı, cephelerde yaşanan gelişmeleri bir ulusal yayın gibi takip etmiş her hafta okuyucularını bilgilendirmiştir. Türkiye'ye yönelik muhtemel bir Sovyet saldırısı ve bu saldırıda Karadeniz'in en yakın cephe olması gazete haberlerinde zaman zaman kendisini hissettirmektedir.

⁹²Necip Ali Küçüka, "Atatürk ve İnkılap", Rize, 10 Haziran 1939, s. 2; 24 Haziran 1939, s. 3; 1 Temmuz 1939, s. 3; 29 Temmuz 1939, s. 3

⁹³Necip Ali Küçüka, "Atatürk ve İnkılap", Rize, 24 Haziran 1939, s. 3

Kaynakça

- Aksan, Ahmet İhsan. "Tansiyon", Rize, 19 Ağustos 1939.
- Âtilâ Kemal, "Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Tuğla ve Tablet Çaylar", Rize, 22 Haziran 1940.
- Âtilâ, Kemal, "Rize Halkına Faydalı Bilgiler Yapılmış Çayların Tasnifi", Rize, 8 Haziran 1940.
- Âtilâ, Kemal, "Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Avrupa Usulü Üzere Yeşil Çay Yapılması", Rize, 13 Temmuz 1940.
- Âtilâ, Kemal, "Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Biyolojisi ve Çay Kimyası", Rize, 18 Mayıs 1940.
- Âtilâ, Kemal, "Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Harmanları", Rize, 26 Haziran 1940.
- Âtilâ, Kemal, "Rize Vilâyeti Halkına Faydalı Bilgiler Çay Yapma İşlerinin Kontrolü ve Çay Kalitesinin Tetkiki", Rize, 20 Temmuz 1940.
- Çapa, Mesut, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış (1923-1950)", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Yıl: 2016, Sayı: 20, ss. 297-307.
- Çoruh Gazetesi
- Gürsoy, H., "Rize'de Çıkan İlk Dergi: Yeni Ay" Rize Kültür Dergisi, 4, (1958).
- Hüseyin Şevket, "Yol Türküsü", Rize, 17 İkinci Teşrin / 17Kasım 1932.
- İsmail Ferit, "Bağırsak kurtları", Rize, 6 Ağustos 1931.
- İsmail Ferit, "Dur Bakalım Belki Geçer", Rize, 3 Aralık 1931.
- İsmail Ferit, "Kocakarı İlaçları", Rize, 17 Aralık 1931.
- İsmail Ferit, "Öldüren Kurt", Rize, 27 Ağustos 1931.
- Kar, Fatih Sultan, "Rize Basın Tarihinden Yapraklar", http://www.rizepazar.com/rize_basin_tarihinden_yapraklar-hbr00689.html. 08.05..2016.

Kar, Fatih Sultan, “Zümrüt Rize Gazetesinin 62 Yıllık Tarihi”, <http://bianet.org/biamag/diger/129833-zumrut-rize-gazetesinin-62-yillik-tarihi>08.05.2016.

Kâzım, “Dalak (Şarbon) Hastalığı” Rize, 17 Eylül 1931.

Kutkam, İsmail Hakkı, “Frengi” Rize, 25 Eylül 1937.

Küçüka, Necip Ali, “Atatürk ve İnkılap”, Rize, 10 Haziran 1939, s. 2; 24 Haziran 1939; 1 Temmuz 1939; 29 Temmuz 1939.

Küçüka, Necip Ali, “Atatürk ve İnkılap”, Rize, 24 Haziran 1939.

Mataracı, Hüseyin, “Güneş Spor Kulübü”, Rize Kültür Dergisi, 1,(1958).

Mez, A., “Orta Zaman Türk – İslâm Dünyasında Âdetler”, Rize, 28 İkinci Kanun / Ocak1939.

Mez, A.. “Orta Zaman Türk – İslam Dünyasında Adetler”, Rize, 11 Şubat 1939.

Rize Gazetesi

Sıtkı Can, “Çocuklarını Okutmayanlar Memlekete ve Evlatlarına Fenalık Yapmış Oluyorlar”, Rize, 15 Eylül 1932.

Sıtkı Can, “Dil Seferberliği”, Rize, 16 Şubat 1933.

Sıtkı Can, “Dilimizden Yabancıları Uzaklaştırıyoruz”, Rize, 29 Eylül 1932.

Sıtkı Can, “Dilimizi Yabancı Sözlerde Kurtarma İşi”, Rize, 16 Mart 1933.

Sıtkı Can, “Dünyaya Medeniyet Hocalığını Yapan Türklerdir”, Rize, 1 Eylül 1932.

Sıtkı Can, “Fikir Âlemimizin En Büyük Siması Olan Ziya Gökalp Beyin Ölümünün Yıl Dönümü”, Rize, 27 Birinci Teşrin / 27 Ekim 1932.

Sıtkı Can, “İmlâmızı Doğru Yazalım”, Rize, 20 Birinci Teşrin / 20 Ekim1932.

Sıtkı Can, “Rize’de Spor Hayatı Canlanamaz mı?”, Rize, 13 Nisan 1933.

Sıtkı Can, “Türklerin Buldukları Yerleri Tanıyalım”, Rize, 17 Mart 1931.

Son Teşkilat-ı Mülkiye’de Köylerimizin Adları, İstanbul, 1928.

Şeyrani, A., “Mehmet Akif’i Dinleyiniz”, Rize, 23 İkinci Kanun / 23 Ocak 1937.

Türkmenoğlu, Durmuş. “Türk Köylüsü Sen Milletın Efendisisin”, Rize, 30 İkinci Kanun 1937 / 30 Ocak 1937; “İnkılâp Köylü”, Rize, 19 Haziran 1937.

Yeni Ay

Kars Antlaşması'nda Türk Heyeti

Selçuk URAL*

Giriş

Kars Antlaşması, Türk-Sovyet ilişkilerinin bölgesel bir sonucu olarak üç yıl önce geçerliliğini yitirmiş olan Brest-Litovsk Antlaşması'nın boşluğunu doldurarak bölgesel barışı tesis etmiştir. Türkiye'nin durumu kadar Kafkaslarda yaşanan değişim tarafları kalıcı barışa zorlamıştır. Bu yönüyle antlaşma Türk-Sovyet ilişkileri çerçevesinde bölgesel sorunlara çare olmuş ve günümüze kadar geçerliliğini korumuştur.

Antlaşmaya giden yol çok yönlü ve çetin zorluklarla doluydu. Zira Sovyet Rusya'nın Kafkasya politikası Türkiye'den oldukça farklı beklentiler içeriyordu¹. Mustafa Kemal Paşa 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya'ya emperyalizme karşı ortak mücadele teklifinde bulunurken Misak-ı Milli'nin kabulü ile askeri yardımı temel şartlar olarak öne sürüyordu². Misak-ı milli ile kastedilen şey Kars, Ardahan ve Batum'un iadesiydi. Gerek üç sancağın iadesi ve gerekse Sovyet yardımı için Ermenistan'ın devre dışı bırakılması gerekiyordu³. Ermeni Taşnak Hükümeti yıkıldığında İngiltere'nin ön ayak olduğu Kafkas bloku/Anti-Sovyet bloku yıkılacak ve yeni dengeler Türkiye

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars/Türkiye.
¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, (ATTB), Ankara 1991, s.318; Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Ankara 1997, s.79; Geniş bilgi için bkz: Taylan Sorgun, Halil Paşa İttihat Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş, İstanbul 1997, s.328-335.
² S.İ.Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, Çeviren: Hasan Ali Ediz, Ankara 1985, s.6.
³ İngiliz düşmanlığı Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nda açıkça dile getirildi. Kurultay başkanı Zinovyev 1 Eylül 1920'de yaptığı konuşmada Türkiye'nin milli politika takip etmesine rağmen desteklendiğini belirtti. Fakat Sovyet Hükümeti Ermenilerin hamiliğine soyunarak "Ezilen Ermeniler" propagandasıyla Batı kamuoyunun Sovyet devrimine tepkisini azaltmaya çalışırken diğer yandan da İngiltere'nin Kafkasya politikasına darbe vurmaya hedefliyordu. Bakû 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı, I, (Cumhuriyet Yayını), İstanbul 2000, s.69; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s.592.

ile Sovyet Rusya tarafından tesis edilecekti⁴. Sovyet Hükümeti de Azerbaycan'ı kontrol altına aldığından beri Ermenistan'ı tehlike olarak görmekteydi. Bu nedenle kendi politika ve usulleriyle Ermenistan'ı sovyetleştirmek istiyordu⁵. Sovyet Rusya bunu yaparken ikinci bir gücün bölgeye müdahale etmesine asla taraftar değildi. Bu açıdan bakıldığında 15 Kasım 1917'de Milliyetler Beyannamesi ve 11 Ocak 1918'de Ermenistan Kararnamesi'ni yayınlaması tesadüf değildi⁶. Aynı zamanda Türkiye'nin sınırları hususundaki hassasiyetlerine gereken önemi vermiyordu. Kars ve Ardahan'ı Ermenistan'a ait kabul ederken, Batum konusunda da Türkiye'yi Gürcistan'la karşı karşıya getirmeye hazırlanıyordu⁷.

Sovyet Hükümeti, Türk heyeti Moskova'ya varmadan önce Gürcü ve Ermeni hükümetlerine müzakere teklifinde bulundu⁸. Gürcistan'la görüşmeler 7 Mayıs 1920'de Batum'un Gürcistan'ın parçası kabul eden anlaşmayla sonuçlandı⁹. Ermeni heyetiyle 30 Mayıs'ta başlayan görüşmede Sovyet Halk Komiseri Yardımcısı Karahan, Büyük Ermenistan fikrinden vazgeçilmesi durumunda Van ve Bitlis'in bir kısım toprağın bırakılması için Türkiye nezdinde girişimde bulunmayı vadetti¹⁰. Bu arada bazı Rus yetkilileri de Moskova'daki Türk temsilcilerine sözde batı kamuoyunu yatıştırmak üzere fedakârlıkta bulunmayı tavsiye ediyorlardı. Sovyet Ermeni görüşmeleri devam ederken Ankara'ya verilen 3 Haziran 1920 tarihli

⁴Mustafa Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, II, Ankara 1995, s.131; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, I, İstanbul 1993, s.472.

⁵Mehman Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri, İstanbul 2008, s.242.

⁶Bkz: Kurat, Türkiye ve Rusya, s.334-337; Stefanos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, İstanbul 1976, s.41-42.

⁷Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.152; TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, (Türkiye İş Bankası Yayınları), Ankara 1985, s.177-178.

⁸ATTB, IV, s.333, 342.

⁹Geniş bilgi için bkz: Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara 2001, s.510-513; TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, s.349; Karabekir, İstiklâl Harbimiz, I, s.717.

¹⁰Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, İstanbul 1995, s.335; Kamuran GÜRÜN, Türk-Sovyet İlişkileri, Ankara 1991, s.56.

cevapta Ermenistan harekâtına karşı çıkıldı¹¹. Moskova'daki görüşmelerden sonuç alınamamasına rağmen 31 Temmuz-10 Ağustos 1920 tarihleri arasında Tiflis'te yürütülen ikinci tur görüşmeler anlaşmayla sonuçlandı¹². Böylece Moskova, Türk-Ermeni düşmanlığından yararlanarak bölgesel dengeleri kendi lehine şekillendirirken Ermenistan harekâtının önünü tıkamış ve yardımı deniz yoluna mahkûm etmiş oluyordu. Bu durumun Türkiye'yi İtilaf devletlerinin safına iteceği anlaşıldığında Bakü Kurultayı'nda telafisine çalışılacaktı¹³.

Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı ve 24 Temmuz'daki ilk gayri resmi görüşmede yolun açılması masaya getirildi. 13 Ağustos tarihli resmi görüşmeye ise Sovyet-Ermeni anlaşmasının gölgesi düştü. Türk heyeti demiryolunda, Rus heyeti ise denizyolunda (Novorossik-Trabzon) ısrar etti. Çiçerin toprak talebinin yanı sıra Ermeni muhacirlere ilişkin talepleri dile getirdi¹⁴. 17 Ağustos'ta ortak metin oluşturmak üzere kurulan komisyon bir haftada 8 madde üzerinde fikir birliğine vardı. Geriye 4 madde kaldığında Çiçerin toprak meselesini yeniden gündeme getirdi. Çiçerin ve Bekir Sami Bey arasında yürütülen ikili görüşmelerde sorun aşılamadı. 27 Ağustos'a gelindiğinde anlaşma

¹¹Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.154; Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I, s.160-161.

¹²Buna göre; Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan Sovyet yönetimine devredildi. Ermeniler ise Şahtahtı-Hok-Aznaburd-Sultansk hattının kuzeyindeki toprakları işgal ettikleri gibi Türkiye için son derece önemli Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolunun işletme hakkını ele geçirdi ATASE, İSH, K.640, G.81, B.81-1; Veysel Ünüvar, Bolşeviklerle Sekiz Ay, İstanbul 1948, s.21-22; İbrahim Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, Ankara 2001, s.375-376; Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, Ankara 1991, s.27; C. Vartanyan, Pobeda Sovyetskoy Vlasti vı Armenii, Erivan 1959, s.289-290.

¹³Kurultay başkanı Zinoviyev Türkiye'nin İngiltere'ye karşı destekleyeceklerini açıkça ifade ederken yardımın içeriği ve güzergâhının Türkiye'deki siyasi ve askeri gelişmelere göre şekillenecekti. Birinci Doğu Hakları Kurultayı, I, s.15-16; TBMM Gizli Celse Zabıtları, I, s.171.

¹⁴Bkz: Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, I, s.251-252.

taslağı rafa kaldırılarak sadece yardımın denizden yapılması üzerinde mutabakata varıldı¹⁵.

Sovyet yetkililerinin yaklaşımları ilişkilerin gerilmesine yol açtı¹⁶. Mustafa Kemal Paşa, 16 Eylül 1920'de Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Sovyet hükümetinin Polonya sorunundan ötürü Kafkasya'da ikinci cephe açmamak için Türk hükümetini oyaladığına dikkat çekerek topraklarında komünist örgütlenmeye fırsat vermeden Ermenistan sorununu kendi imkânlarıyla çözmeye hazırlandığını bildirdi¹⁷.

Eylül ayında Sarıkamış'a yönelik harekât, bölgesel dengeleri hızla değiştirdi. Sovyet Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, arabuluculuk teklifi reddedilince 9 Ekim'de Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine karar verdi. Azerbaycan'da Sovyet nüfuzunun garanti altına alınması ve Ermenistan'ın parçalanmasının önlenmesi kararın gerekçelerini oluşturuyordu¹⁸. Türk hükümeti, Rusya ve Ermenistan'ı çözüme zorlamak üzere harekâtı Kars'a yöneltti. Kars'ın alınması ve akabinde Gümrü Antlaşması, Moskova'yı Türkiye ile ilişkileri normalleştirmeye zorladı¹⁹. Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı gün Ermenistan'da uzun zamandır kendini hissettiren iktidar değişikliği yaşandı. Yeni hükümetin Gümrü anlaşmasını tanımaması Kafkasya'daki durumu Türkiye ve Rusya için yeniden belirsiz hale dönüştürdü²⁰. Taraflar, bir yandan Türk harekâtını, diğer yandan Ermenistan'daki iktidar değişikliğini dikkate alan yeni bir düzen tesis etmek zorundaydı. Bu noktada karşılıklı görüşme taleplerinin dillendirilmesi şaşırtıcı olmadı. Türk hükümeti, 8 Aralık'ta Ermeni sorununu çözdüğünden hareketle Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın bir konferansta bir araya gelmesi teklifinde bulundu. Çiçerin ise 9 Aralık'ta, konferansın

¹⁵Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.166-172; ATASE, İSH, K.643, G.14, B.14-1; ÜNÜVAR, Bolşeviklerle Sekiz Ay, s.21.

¹⁶Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, İstanbul 1955, s.89; ATTB, IV, s.372.

¹⁷Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.180.

¹⁸Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s.254-255.

¹⁹Bkz: Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.188-198; Salahi Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara 1995, s.157.

²⁰Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, s.18.

Moskova'da Rusya, Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan arasında yapılması gerektiğini bildirdi. Bu tekliften Sovyet hükümetinin masaya Gümrü Antlaşması'nı ve Batum Meselesi'ni getirmek istediği rahatlıkla anlaşılıyordu. Ermenistan Sovyet hükümetinin Dışişleri Komiseri Bekzadyan'ın 8 Ocak 1921'de Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını ilan etmesi Moskova görüşmelerinin muhtemel seyri hakkındaki kuşkuvarı kuvvetlendiriyordu. Türkiye, Misak-ı Milli ve Ermeni konularında tavize yanaşmayınca Çiçerin, 13 Ocak 1921'de Ermenistan'ın katılması teklifini geri çekmek zorunda kaldı. Nihayetinde görüşmelerin sadece Türkiye ve Rusya arasında yürütülmesine ve varılan anlaşmanın daha sonra geniş katılımı başka bir konferansta Kafkas ülkelerinin görüş ve onayına sunulmasına karar verildi²¹.

Türk-Sovyet müzakerelerine memur edilen Ali Fuat Paşa başkanlığındaki Türk heyeti 18 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaştı ve aynı gün Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la görüştü. Ön görüşmelerde taraflar arasında bir güven sorunu yaşandığı görülüyordu. Ruslar Türk harekâtına, Türkler ise Gümrü Antlaşması'nın rafa kaldırılmasına tepkiliydi. Yine de taraflar sağduyuyla hareket etmeyi elden bırakmayacaktı²².

Türk ve Rus heyetleri 26 Şubat'a kadar gayri resmi nitelikte üç kez bir araya geldi. 26 Şubat'ta başlayan resmi görüşmeler 24 Ağustos 1920 tarihli taslak üzerinden yürütüldü. Türkiye'nin toprak bütünlüğü, muhacir, Batum ve Nahçıvan sorunları karşılıklı çıkarlar gözetilerek halledildi. Heyetler 14 Mart'ta ortak bir metin oluşturdu ve imza töreni 16 Mart 1921'de gerçekleştirildi²³.

²¹Yerasimos Türk-Sovyet İlişkileri, s.200-214. Türk heyetinin Azerbaycan'ın konferansa katılmasına itiraz etmesinin nedeni iki ülke arasında ayrı bir anlaşma yapıp ikili ilişkileri geliştirmek ve Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdıklarını Rusya'ya göstermekti. Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s.276.

²²Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, s.131.

²³Anadolu'da Yeni Gün gazetesi, antlaşmanın iki milletin refah ve saadetine katkı sağlayacağını iddia ederek, dostluk ve işbirliğinin zamanla artacağını savunmuştur. Nurettin Gülmez, Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara 1999, s.30.

Resmi ilişkilerin kuruluşundan anlaşmanın imzalandığı tarihe kadar geçen süre, Türk-Sovyet ilişkilerinin en zorlu ve karmaşık dönemini içermektedir. İlişkiler her iki ülkenin bölgesel çıkarlarını uzlaştırmakta yaşanan sıkıntılardan etkilenmiştir. Antlaşma Türkiye'nin beklentilerini büyük ölçüde karşılamaktaydı. Türkiye ilk kez büyük bir güç tarafından tanındığı gibi Kars, Ardahan, Artvin ve Iğdır'ı elinde tutmayı, Batum ve Nahçıvan'ın da özerkliğini temin etti²⁴. Sovyet Hükümeti ise Kafkasya'daki dengeleri kendi lehine değiştirirken bölgedeki bazı kuvvetlerini kuzeye kaydırarak Avrupa cephesinde düşmanlarına karşı daha etkili mücadele imkânına kavuştu²⁵.

1. Kars Konferansı Öncesi Türkiye'nin Girişimleri

Moskova Antlaşması, Türk-Rus ilişkilerini sağlamlaştırırken Türkiye'yi Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini yeniden gözden geçirme zorunda bıraktı. Çünkü Gümrü Antlaşması geçerliliğini yitirirken Kafkas ülkeleriyle ilişkilerin başka bir zeminde yeniden tanzim edilmesi imkânı doğmuştur. Bu noktada "Ağabeyi devlet" Rusya'nın aracılığı ve telkinleri Kafkas devletlerinin politikalarını belirlemede etkili olacaktı²⁶.

Rusya'nın etkinliği Bakü'de Türkiye-Azerbaycan heyetleri arasında yapılan görüşmede kendini hissettirdi. Azerbaycan'la ikili anlaşma yapmak üzere Bakü'ye gelmiş bulunan Türk heyeti, Rusya'nın perde gerisindeki tavrından dolayı beklediği ilgiyi göremedi. Birkaç gün bekletildikten sonra Azerbaycan devlet başkanı Nerimanov tarafından kabul edilen Türk heyeti ile başkan arasında sert bir görüşme yaşandı. Nerimanov, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında bir ittifadın kurulmakta olduğunu gerekçe göstererek ayrı anlaşma yapmak yerine Türkiye'nin söz konusu federasyonla ittifak yapmasını teklif etti. Azeri yetkililerin

²⁴Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, Ankara 1973, s. 71; Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s.223-228.

²⁵Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, İstanbul 1955, s.259.

²⁶Kâmuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991, s.70.

Ermenistan'ı da müzakerelere dahil etmeye yönelik ısrarları görüşmelerin kilitlenmesine neden oldu²⁷.

Bakü'deki karamsar ortam 19 Nisan'da Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov ile Behbud Şahtatinski'nin Moskova Antlaşması çerçevesinde bölgesel meseleleri ele almak ve işbirliğini tesis etmek üzere bir konferans tertip edilmesi teklifinde bulunmasıyla ortadan kalktı. Teklifin Moskova kaynaklı telkinin sonucu olduğuna şüphe yoktur. Zira Rus Hariciye Komiseri Çiçerin, Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği notada; "*Azerbaycan Hükümeti Kafkas cumhuriyetleriyle konuşmadan kesinlikle Türklerle anlaşmaya yanaşmasın. Türklerin esas amacı Azerbaycan'ı himaye altına alıp onun içişlerine müdahale etmektir. Bakü'deki yoldaşları bu hususta uyarmazsak, hata yapabilirler. Merkez Komite'nin bu kararını yetkililere iletiniz. Kafkas cumhuriyetleri bizim onayımız olmaksızın hiçbir antlaşmaya imza atmasınlar*" uyarısında bulunuyordu. Bu nota bile Türkiye'nin Azerbaycan'la ayrı bir anlaşma imzalamasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Fakat Azerbaycan makamları bağımsızlıklarını uluslararası alanda tescil ettirmek yerine Sovyet Rusya'nın Kafkasya politikasına sadık kalmayı kendileri açısından daha doğru buluyorlardı. Türk heyeti Bakü'ye bu maksatla gelmese de Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vermemek ve Kafkas cumhuriyetleriyle dostane ilişkiler kurmak için iki şart öne sürerek teklifi kabul etti. Birincisi antlaşma her devlet ile ayrı ayrı imzalanması ve ikincisi ise konferansın Kars'ta gerçekleştirilmesiydi. Hüseyinov, Çiçerin'e gönderdiği 19 Nisan tarihli cevabi telgrafta; Kafkas cumhuriyetleri ile Türkiye arasında ortak bir konferans yapılması için ısrar ettiklerini, Türk tarafının bundan memnun kalmadığını, buna karşın konferansın Kars'ta yapılması ve ayrı anlaşmanın ayrı ayrı imzalanması hususunda iki şart ileri sürdüğünü, kendilerinin de Ermenistan ve Gürcistan'ın kabul etmesi halinde buna itirazları olmadıklarını bildirdiğini ifade etti.²⁸.

Türk heyeti ileri sürdüğü şartların kabul edilmesinin ardından Tiflis'e geçerek Gürcü makamlarıyla temas kurdu. Orconikidze ve

²⁷TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.227.

²⁸Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s.276-279.

Gürcü Hariciye Komiseri Svanidze konferans fikrini sıcak karşılamakla birlikte Tiflis'te yapılmasını önerisini getirdiler. Türk heyeti Kars üzerinde ısrarını sürdürünce Gürcü heyeti telgraf haberleşmesinde sorun yaşanmayacağı yönünde garanti alarak Kars'a gelmeyi kabul etti²⁹.

Konferans kararının alınmasından, düzenlenmesine kadar geçen süre içerisinde Yunan saldırısı, Sovyet yardımı, Enver Paşa meselesi ve Kafkasya'daki Bolşevik faaliyetleri gibi konular Türk-Sovyet ilişkilerini seyrini doğrudan etkilemiştir³⁰. Bolşevik faaliyetleri Türk hükümetini Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'daki askeri varlığını sonlandırmaya zorlarken, Malakanlar ve Enver Paşa meseleleri de siyasi alanın en hararetli konularını teşkil ediyordu³¹. Ayrıca Gürcü hükümetinin Batum transit meselesinde güçlük çıkaracağı ve Artvin ile Ardahan'a yönelik taleplerde bulunacağı, Ermeni hükümetinin de Sovyet Rusya'nın desteğiyle Anı ve Tuzluca/Kulp'a yönelik isteklerde bulunacağı yönündeki iddialar daha şimdiden konferansa gölge düşürüyordu³².

Temmuz 1921'e kadar Sovyet askeri yardımının çapı ve sürekliliği hususunda yaşanan sorunlar ile Enver Paşa'nın Sovyetlerin desteğiyle Türkiye'de iktidara gelme teşebbüsleri Ankara hükümetini endişelendirdiği gibi konferansın düzenlenmesi hususunda da sessiz kalmasına neden oldu. Enver Paşa'nın Ankara'ya karşı kullanılmak istenmesi Moskova Antlaşması'nın ruhuna aykırıydı. Mayıs ayından itibaren bu yöndeki işaret ve söylentilerin artması Türk-Sovyet

²⁹Türk heyeti Azeri ve Gürcülerle görüşürken yer itibarıyla Kars'ı önerdiği halde daha sonra konferansın Ankara'da toplanması için girişimlerde bulunacaktı. TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.228.

³⁰Bülent Gökay, Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), İstanbul 1998, s.144-147; Türkiye için Enver Paşa sorunu Sakarya savaşıdan önce ortaya çıkmış bir sorundu. Sovyet Rusya'nın Enver Paşa'nın Bakü Halk Kurultayı'na katılmasına engel olmak bir yana doğrudan desteklemesi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Bolşeviklerin emellerinden ciddi derecede kuşkulmalarına neden olmuştu. SONYEL, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, s.118.

³¹Molokanlar sorunu için bkz: Yavuz Arslan, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:18 (Erzurum 2001), s.275-287.

³²Cebesoy, Moskova Hatıraları, s.259; Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s.229.

ilişkilerine gölge düşürdüğü gibi konferansın başlatılmasını da zorlaştırıyordu³³.

Yaz aylarında Ali Fuat Paşa ile Çiçerin arasında teati edilen notalar Enver Paşa hadisesinin gölgesinde yardım meselesi üzerinde yoğunlaştı³⁴. Ali Fuat Paşa yardımların ve nakliyatın ağırdan alındığı yönünde suçlamalarda bulunurken Çiçerin ise Türk tarafını ağır davranmakla suçlayarak Kafkas Sovyet cumhuriyetlerinin antlaşma imzalandıktan sonra sorumluluklarını yerine getireceğini bildiriyordu³⁵. Çiçerin 13 Haziran'da Güney Kafkasya'daki temsilcileri Legran'dan aldığı bilgilere dayandığı ikinci notasında özetle şu hususlara dikkat çekiyordu: *Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri Türkiye'yle Moskova Antlaşması çerçevesinde ortak konferans düzenlenerek ayrı anlaşmalar imzalanmasına karar vermişlerdir. Türk heyetinin önce Azerbaycan ve daha sonra Gürcistan hükümetine yaptığı öneri bu devletler tarafından reddedilmemiştir. Sadece bu öneriye ek olarak Türkiye ile Ermenistan arasında bir anlaşma yapılması ve bunun da ortak konferansta hazırlanması istenmiştir. Türk heyeti karşı öneriyi kabul ederek önce kendi hükümetiyle görüşmek üzere Türkiye'ye hareket etmiştir. Yusuf Kemal Bey, hâlâ Ankara'ya varamadığı için Türk-Kafkas konferansının düzenlenmesinde bir gecikme meydana gelmiştir. Buna karşın Kafkas cumhuriyetlerinin ortak konferans ve üç ayrı anlaşma imzalanması hususlarında herhangi bir engeli söz konusu değildir. Kafkas*

³³Sınırın öte yakasında yaşanan gelişmeleri günü gününe Ankara'ya bildiren Karabekir Paşa 5 Mayıs 1921'de Sovyet Hükümeti'nin Enver Paşa'yı Türk hükümetine karşı koz olarak kullanmak istediğini açıkça dile getiriyordu: *"Bolşevikler Mustafa Suphi ve emsâli ile yapamadığı Anadolu kızı inkılabını Enver Paşa ve rüfekaı vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklar ve bittabi akabinde hâkimiyeti kendi ellerine alarak inkılâp yapanları da imha edeceklerdir"*. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı, İstanbul 1990, s.99.

³⁴Ali Fuat Paşa'nın girişimleri yardım meselesi üzerinde yoğunlaşırken, Karabekir Paşa ise görüştüğü Sovyet yetkilileri ile Enver Paşa meselesini ele almıştır. Sakarya savaşının ilk günlerinde Kars'taki Rus Konsolosu Mihailovski'ye Türk ordusunun Yunanlıları yenilgiye uğratacağını anlattıktan sonra sözü Enver Paşa'ya getirerek onun Batum'da tutulmasının Bolşeviklere karşı samimiyetlerini sarsmakta olduğu uyarısında bulundu. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı, s.156.

³⁵Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.380.

*hükümetleri Moskova Antlaşması'ndan kaynaklanan sorumluluklarını aynen kabul ederek anlaşmaları imzalamak üzere Türk heyetinin gelmesini beklemektedirler*³⁶.

Yusuf Kemal Bey'in 1 Temmuz'da Çiçerin ve Azerbaycan Dışişleri Komiserine gönderdiği telgraflar notalar savaşına son vermeyi ve ilişkileri normalleştirmeyi hedefliyordu. Bu yolla Türk-Fransız görüşmelerinin tıkanmasının neden olduğu yalnızlık hafifletilecek, aynı zamanda Sovyet tarafında hem Türk-Fransız görüşmelerinden kaynaklanan endişeler, hem de Kafkasya'ya ilişkin sorunların çözüme bağlanmamasından doğan tepki ortadan kaldırılacaktı. Bunu daha somutlaştırmak gerekirse konferans, Türk hükümetine Kafkasya politikasında dört noktada açılım sağlayacaktı:

1. Elviye-i Selâse'nin statüsü üzerindeki belirsizlik giderilecektir.
2. Ermenistan'ın toprak bütünlüğü ve sınır meselesi çözülecektir. Böylece Türk-Ermeni ilişkilerinde Gümrü Antlaşması'nın tanınmamasından kaynaklanan gerginlik ortadan kaldırılacaktır.
3. Sovyet yardımının en güvenilir yol olan demiryolu hattından nakli garanti altına alınacaktır.
4. Doğu cephesinde tutulan bazı birliklerin batıya nakli mümkün olacaktır³⁷.

Türk hükümeti, gayet yumuşak üslupla hazırladığı notalarda üstünlüğü ele alarak yer ve tarih noktasında tarafları yönlendirmeye çalıştı. Bunu başarması durumunda siyasi alanda gücünü göstermiş olacaktı. Kars'ın yerine Ankara'nın gündeme getirilmesi bunun deliliydi. Yusuf Kemal Bey, Çiçerin'e gönderdiği telgrafta onun Kars-

³⁶Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.382-383.

³⁷Ruslar Haziran'ın sonuna kadar deniz yoluyla bir hayli askeri malzeme nakletmişlerdi. Fakat Yunan savaş gemilerinin Karadeniz'de Türk kıyılarını ablukaya alma girişimleri Bolşevikleri endişelendirdiğinden yardımın deniz yoluyla değil karayoluyla yapılmasına karar verildi. Bu şekilde yardım daha hızlı ve güvenli şekilde Anadolu'ya ulaştırılabilecekti. Karar değişikliği Türk hükümetinin haklılığını ortaya çıkarırken konferans sayesinde Ermenistan'ın da yola getirilmesi sağlanacaktı. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, s.191.

Tiflis telgraf bağlantısına ilişkin şikâyetine hak vererek Sovyet cumhuriyetleri üzerindeki nüfuzunu kullanarak konferansın Ankara'da yapılmasına yardımcı olmasını istedi. Moskova'da başlayan süreci yönetmiş birisi olarak bu işi bizzat bitirmek istediğini de eklemeyi ihmal etmedi. Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği notada ise konferansın Ankara'nın dışında başka bir yerde toplanmasının kendisini uzunca bir süre bakanlığın işlerinden uzaklaştıracağını iddia etti. Yusuf Kemal Bey Çiçerin'e Ermenistan'ın davetinden bahsetmezken Hüseyinov'a gönderdiği telgrafta ise Ermenistan hükümetiyle henüz görüşemediğini ama Erivan'ın dilerse Ankara'ya temsilcilerini göndererek kendilerini memnun edeceğini ve davetlerinin onlara ulaştırılmasını istedi³⁸. Görülen o ki, Türk hükümeti bir yandan konferansın Kars yerine Ankara'da toplanmasına, diğer yandan da Ermenistan'ın daveti hususunda Azerbaycan'ı aracı yaparak onu yanına çekmeye çalışıyordu. Türkiye'nin Ermenistan'ın davetini ağırdan alması bu ülkeyi görüşmelerde pasifleştirmek istemesi şeklinde de yorumlanabilir.

Azeri ve Gürcü hariciye komiserlerinin Temmuz ayının sonuna doğru kaleme aldıkları cevaplarda konferans sorununun büyük ölçüde aşıldığı, fakat yer hususunda farklı yaklaşımlar içinde oldukları anlaşıldı. Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov 21 Temmuz 1921 tarihli telgrafında; Moskova Antlaşması'ndan ayrı olarak her iki tarafın çıkarlarının dostluk ve ittifak anlayışı içinde sağlamaştırılması gerektiğinden bahsettikten sonra konuyu konferans yerine getirdi. Hüseyinov kendilerinin Bakü önerisine karşılık Türk heyetinin Kars önerisini kabul ettiklerini, ancak heyetlerin hükümetleriyle haberleşmesinde sorunlar yaşayacağını gerekçe göstererek konferansın Ankara'da toplanmasının mümkün olamayacağını beyan etti. Gürcistan Hariciye Komiseri Svanidze ise 31 Temmuz tarihli telgrafında şu ifadelerle yer vermekteydi: *“En yakın gelecekte konferansa kendi temsilcilerimizi tam yetki ile göndermeye hazırız. Ancak umarız, Ankara hükümeti, konferans yeri olarak Ankara'nın seçilmesinde ısrar etmeyecektir. Çünkü Ankara bize bir hayli uzak olup, güvenilir telgraf bağlantısından da yoksundur ve konferansa katılacak başka heyetlerin de hükümetleriyle görüşmesinde zorluklar*

³⁸Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.384-385.

doğabilecektir. İlk öneriniz gibi Kars kentini kabul etmeye hazırız. Ancak heyetimize direkt Tiflis bağlantısının da sağlanmasını rica ederiz veya biz de karşı öneri olarak konferansın Batum'da toplanmasını diler, heyetinize radyo ve bütün telsizlerden yararlanmak olanağını sağlarız...”³⁹.

Gürcistan hükümeti Ankara'yı kabul etmediği gibi Batum'u öne sürerek işi daha da karmaşık bir hale getirmekteydi. Azeri ve Gürcü hükümetlerinin Kars üzerindeki ısrarları Türk hükümetinin baskın taraf olmasını önlemeye yönelikti. Çünkü konferansta Moskova Antlaşması esas alınacağına göre yerin Ankara ya da Kars olması sonucu değiştirmeyecekti. Fakat söz konusu hükümetler böyle düşünmemekte, Kars'ta bir araya gelmeyi Ankara'ya oranla daha makul bulmaktaydı⁴⁰.

Sakarya Savaşı'nın kendini hissettirdiği günlerde, 8 Ağustos'ta, Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin 1 Temmuz tarihli Türk notasına verdiği cevapta hükümetinin Kafkasya konferansına katılmayı memnuniyetle karşıladığını, fakat savaş meydanına yakınlığından dolayı Ankara hususunda ısrarı yersiz bulunduğunu vurguladı. Bu konudaki tartışmaya son vermek için Kars konferansı ile ilgili hazırlıklara hangi tarihte başlanacağını bildirilmesini istedi. Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Natsarenus'un 20 Ağustos tarihli notası ise bu noktadaki tartışmaları bitirecek bir dille kaleme alınmıştı. Büyükelçi, Hariciye Komiseri Çiçerin'le aynı ifadeleri kullanarak hükümetinin konferansın Kars'ta düzenlenmesine taraftar olduğunu ve başka bir seçeneği dikkate almayacağını bildirdi⁴¹.

Çiçerin'in notasından Natsarenus'un notasına kadar geçen süre içinde Türk hükümeti hem ülke şartlarını, hem de komşularının tavrını dikkate alarak Ankara üzerinde daha fazla ısrar etmenin doğru

³⁹Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.388.

⁴⁰Azerbaycan hükümetinin yer konusunda kısmen başına buyruk davranması Moskova'nın tepkisini çekmekte gecikmedi. Sovyet Rusya'nın Gürcistan temsilcisi Legran 22 Temmuz 1921'de Rusya'nın haberi olmaksızın böyle bir girişimin bir daha tekrarlanmaması hususunda Azerbaycan yetkililerini uyardı. Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s.286.

⁴¹Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.393, 400.

olmadığını gördü⁴². Yusuf Kemal Bey Rusya büyükelçisine 28 Ağustos'ta verdiği cevapta Türk hükümetinin kararını değiştirdiğini bildirdi. Ayrıca konferans tarihi ile Türk heyetinin kimlerden oluşturulduğu sorularına da açıklık getirdi. Buna göre; Eylülün son haftasında başlaması planlanan konferansta Türkiye'yi Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlığında Burdur Milletvekili Veli Bey, Nafia Eski Müsteşarı Muhtar Bey ile Azerbaycan elçisi Memduh Cevdet Bey'den oluşan heyet temsil edecekti⁴³.

Aynı günlerde Ermenistan'ın konferansa katılması sorunu da çözüme bağlandı. Türkiye'nin isteksizliğine ve ilgisizliğine karşın 24 Ağustos 1921'de Ermenistan Hariciye Komiseri Mravyan, Türkiye ile Ermenistan arasında geçmişte yapılan antlaşmaların sağlam bir barış tesis edemediğine dikkat çektiği telgrafında daveti kalıcı barışın tesisi için umut olarak yorumlamaktaydı: *“Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyet Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, anlaşmaya dayanan sağlam bir temel üzerinde kesin bir biçimde düzenlenmesi için artık zamanın geldiğine inanmaktadır... Artık iktidarın bir yandan İşçi-Köylü Sovyet Hükümeti, bir yandan da Türkiye Büyük Millet Meclisi Devrimci Hükümeti elinde olması düşmanca bir şovenizmden ve seleflerinin gerçekleri görmeyecek denli kör olan nefretlerinden arınmış bu hükümetlerin şu çok başarılı Avrupa diplomasisince asla çözümlenmemiş sayılan tüm sorunların çözümlenmesi ve böylece emperyalistlerin diplomasi oyunları ile suni olarak birbirine düşürülen iki halk arasındaki nefret izlerinin tamamen ortadan kaldırılması için en sağlam garantidir. Her iki tarafın da en hayati, en vazgeçilmez bir sorunu olan barış içinde arada yaşamamızı ve birbirimize güvenmemizi şart koşmaktadır”⁴⁴.*

Yusuf Kemal Bey altı gün sonra verdiği cevapta mevkidaşının düşüncelerine ve temennilerine katılarak konferansı iki ülke arasındaki ilişkileri düzene sokan bir fırsat olarak nitelendirdi.

⁴²Bu süre içinde tepkileri dikkate alan Yusuf Kemal Bey, Karabekir Paşa ile görüşerek onun da düşüncesini sordu. Aldığı karşılıkta konferansın Kars'ta düzenlenmesinin mahzuru olmadığını öğrendi. Bu şekilde Kars üzerinde yeniden fikir birliğine varılmış oldu. TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.228.

⁴³Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.403.

⁴⁴Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.402.

Türk hükümetinin görüşmeler esnasında yer değişikliği teklifini muhataplarına kabul ettirememesi uluslararası itibarına darbe vursa da bu süreçte yaşanan son sorun değildi. Konferans öncesi ortaya konulan beyanatların aksine konferansın ilk oturumunda Sovyet cumhuriyetlerinin tek anlaşma imzalamaya yönelik duruşları Türk heyeti için ilkinden ziyade şaşırtıcı olacaktı.

Türk Hükümeti, Moskova Antlaşması'nın 15. Maddesi gereği bölge ülkelerini bağımsız devletler olarak kabul ettiğinden onlarla ayrı antlaşmalar imzalamayı planlıyordu. Bunun birden fazla nedeni olmakla birlikte en ciddi nedeni Sovyet cumhuriyetlerini bir blok olarak karşısına almak istememesi gösterilebilir. Fakat Sovyet cumhuriyetleri ise önceki görüşlerinin aksine tek bir antlaşma üzerinde ısrar edeceklerdi. Bunun nedeni siyasal sistemlerinin ortak olmasından hareketle dünya kamuoyuna birlik mesajı vermektir. A. M. Şamsutdinov Türkiye'nin tezinde ısrar etmesinden dolayı antlaşmanın 1921 Sonbaharına kaldığını iddia etse de bu gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Sovyet cumhuriyetlerinin talebi ancak müzakereler sırasında gündeme gelecekti. Üstelik Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'un gerek Türk, gerekse Sovyet makamlarıyla yaptığı görüşmeler Türk tarafının önerisini kabul ettiklerini ve fakat daha sonra bundan caydıklarını ispat etmekteydi⁴⁵.

2. TBMM'de Kars Konferansı'na İlişkin Görüşmeler

Kars konferansı TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumunda ele alınarak hararetli tartışmalara neden olmuştur. Yusuf Kemal Bey hükümetin girişimleri hakkında genel kurulu bilgilendirdikten sonra heyetin oluşumuna değindi. Karahisarısahip

⁴⁵Kafkasya'daki en üst düzey Sovyet askeri lideri durumundaki General Orconikidze konu hakkında şunları söylüyordu: "Türkiye'yle tek bir antlaşma imzalanması bir kere daha gösteriyor ki, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tek bir bütün, tek bir kardeş cumhuriyettir. Bizim Türkiye'yle tek bir antlaşma imzalamaya politikamız tümüyle doğrudur. Bu politika, partimizin kurultayınca da onandı. Bu politika bize de Türkiye'ye yarar getirdi. Zira Türkiye kendi politikasında dirense, elimizden Ermenistan'ı koparıp almak ve onu dağıtmak isteseydi, hiç kuşkusuz, Türk halkı ve onun var olma yok olma mücadelesi Transkafkasya halklarına böylesi genel bir yakınlık duygusuyla karşılanmazdı". A. M. Şamsutdinov, Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923, İstanbul 1999, s. 220-224.

mebusu Şükrü Bey, Edip Bey'in müşavir tayinine itiraz etmesiyle başlayan tartışmalar talimatın içeriğine ilişkin görüşlerin de dile getirilmesine vesile oldu.

Yusuf Kemal Bey, Batum milletvekili Edip Bey'in antlaşmaya tesir etmek üzere heyete dâhil edildiğini, Türk hükümetinin Moskova'daki görüşmelerde Acara'nın muhtariyeti ile Batum limanından serbestçe yararlanmasının Gürcistan tarafından kabul edilmesi şartıyla Batum'dan vazgeçtiğini, Gürcü hükümeti bu şartları açıkça kabul etmediği takdirde Batum'un kendilerinin olduğunu beyan etti⁴⁶.

Yusuf Kemal Bey'in ardından Moskova görüşmelerinde bulunan Rıza Nur Bey söz aldı. Moskova Antlaşması'nı akdettikten sonra hukuken onu tamamlamak üzere Kafkas cumhuriyetleriyle ayrı ayrı tamamlayıcı antlaşmalar yapmak üzere Bakü ve Tiflis'te girişimlerde bulduklarını, fakat muhataplarının tek antlaşma ve konferans yeri konusunda sorun çıkardıklarını, nihayet Kars üzerinde fikir birliğine vardıklarını belirtti. Rıza Nur Bey konuşmasının devamında Rusların Gümrü Antlaşması'nı feshettirmek için konferansı gündeme getirdiklerini ve dört, beş hükümetin ağız birliği içinde Türk heyetini boğmaya çalıştıklarının anlaşılması üzerine bu güne kadar konferanstan uzak durduklarını ifade etti. Azerbaycan tavrını da değinen Rıza Bey, Azeri hükümetinin tamamen Rusya'nın etkisine girdiğini, bu nedenle Türk heyetinin bir şey beklemesini doğru bulmadığını savundu. Rıza Bey, Rus ve Kafkas hükümetlerinin konferans hususunda ısrar etmelerini iki noktaya bağlıyordu. Bunlar;

1. Ruslar Ermenilerin hamiliğine soyunarak Türkiye'ye Gümrü Antlaşması'nı feshettirmek istiyorlar. Türkiye'nin Kars harekâtı sonrası Ermenistan üzerinde kurduğu kontrol yine onun eliyle kaldırılmak istenmektedir.
2. Kafkas Konfederasyonu teşkil edilmek istenmektedir. Türkiye'nin Kafkasya'daki çıkarları böyle bir federasyona tanınmasına ve girmesine aykırıdır. Çünkü Türkiye'nin böyle bir federasyona dâhil olması Bolşeviklerin

⁴⁶TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.226-229.

Türkiye'de yönetimi ele geçirmelerine uygun zemin yaratacaktır.

Kafkas heyetlerinin Rusya'nın desteğiyle Türkiye'ye sınır değişikliği teklifinde bulunacaklarını ve Rusya'nın Türk-Fransız görüşmelerini kendi aleyhinde bir ittifak arayışı olarak değerlendirdiğine değinen Rıza Bey'e göre bütün bunlar tek yönlü bir politika izlenmesinin nedeni sakıncalı olduğunu göstermiştir. Bunlara ek olarak karşılıklı ticaret, Türk esirlerinin iadesi, para, silah, mühimmat ve mazot yardımı konularının aşılması gereken sorunlar olarak karşılarında durduğunu sözlerine ekledi. Rıza Nur Bey'in dikkat çektiği noktalar yan yana getirildiğinde konferansa gerek görmediği, fakat bundan kaçınılamaması durumunda ise Sovyet Rusya'nın devre dışı bırakılmasını istediği anlaşılmaktadır⁴⁷.

Rıza Bey'den sonra Kars milletvekili Cavit Bey Rusya'nın güvenilmez bir müttefik olduğuna ifade eden uzun bir konuşma yaptı. Cavit Bey öncelikle Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya yönelik beklentilerine değindikten sonra, Kızılordu'nun Kafkasya'da tahmin edildiği kadar kuvvetli olmadığını, Azerbaycan'da Türkleri katlederek kendilerini hayal kırıklığına uğrattığını, Türk tarafının girişimlerine karşın Ermenistan'a karşı ortak harekât düzenlenemediği, fakat Türk ordusunun Kars'ı alıp Gümrü üzerine yürümesinin ardından Kızılordu'nun elini kolunu sallayarak Ermeni topraklarına girdiğini öne sürdü. Cavit Bey, Rusya'nın ikiyüzlü politika takip ederek silah yardımına söz verdiği halde Taşnak hükümetinin Gümrü Antlaşması gereği taahhüt ettiği silahları vermemesi için çaba sarfettiğini, Gürcistan'ı da nüfuzu altına alarak Türkiye'nin Kafkas ülkeleriyle bağımsız ilişki kurmasını engellediğini ifade etti.

Konuşmasında bölgesel sorunlara da yer veren Cavit Bey, Iğdır (Iğdır/Sürmeli çukuru Erivan'a yakınlığı dolayısıyla stratejik bir nokta teşkil ediyordu), Nahçıvan ve Acara özerk bölgelerinin Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak üzere yeniden tartışma konusu edileceğini ve

⁴⁷TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.229-232.

Rusya ile aynı ideoloji benimsemiş olan bölge ülkelerinin Türkiye'den bir şeyler koparmak için mutlak surette işbirliği yapacağını savundu⁴⁸.

İstanbul milletvekili Ahmet Ferit Bey ise Kafkasya'nın Türkiye dış politikasında hayati bir öneme sahip olduğundan hareketle Rıza Nur Bey'in sözlerini eleştirdi. Rusya'yı devre dışı bırakarak Kafkas ülkeleriyle birebir görüşme imkanı olmadığını ve Rusya'nın bölgedeki ağırlığının tartışılmayacağına değinerek sözü Azerbaycan yönetimine getirdi. Türkiye'nin harple meşgul olduğu bir dönemde Nerimanov ve kabinesinin Bolşevik olmasından dolayı onlarla mücadele etmenin yanlışlığına dikkat çekerek her şeyi Türkiye'nin istediği şekilde yapmasının imkan ve ihtimali bulunmadığını iddia etti. Ahmet Ferit Bey, konuşmasının sonunda Azerbaycan hiç olmazsa Türktür belki Türkiye'nin isteklerine razı olabilir, fakat Gürcülerle bir anlaşma zemini aramak zorunda olduklarını beyan ederek bütün bu noktalarda heyetin Türkiye'nin çıkarlarını koruyacak birikime sahip olduğuna inandığını belirtti⁴⁹.

Milletvekillerinin görüşlerini ortaya koymalarının ardından Yusuf Kemal Bey son kez söz aldı. Hariciye Vekili olarak memleketin maddi kuvvetlerini ne kadar çoğaltmak mümkün ise o kadar çoğaltmaya çalıştıklarını, devletler arasında düşmanlık gütmenin ve her türlü çare kapılarını kapatmanın doğru olmadığını belirterek ülkenin şartlarını iyi tahlil ederek ona göre bir yol izleneceğine herkesin güvenmesi gerektiğini ifade ederek konferansa iştirak etmek üzere genel kuruldan yetki talep etti⁵⁰.

Meclisin konferansın düzenlenmesini onaylaması Türk hükümetini Rıza Nur ve Cavit Beylerin dikkat çektiği sorunlarla karşı karşıya bırakacaktı. Fakat Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar söz konusu riskleri almayı zorunlu kılıyordu. Bu noktada Türk heyeti ve ona verilecek talimat son derece önemli bir hale geliyordu.

⁴⁸TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.232-233.

⁴⁹TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.233-235.

⁵⁰TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.236.

3. Türk Heyetinin Belirlenmesi

Kars Konferansı'na katılacak heyete son şekil 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumda verildi. Bundan önce Yusuf Kemal Bey'in Moskova dönüşü konuya ilişkin faaliyetlerine değinmekte fayda vardır. Yusuf Kemal Bey, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Bakü ve Tiflis'te girişimlerde bulunduktan sonra 22 Nisan 1921'de Türkiye'ye döndü. Önce Kars'ta ardından Sarıkamış'ta konferans için talimat bekledi. 7 Mayıs'a kadar Sarıkamış'ta kalan Yusuf Kemal Bey, talimat gelmeyince Erzurum'a geçti. Aynı gün Adliye Vekilliğine seçildiği ve Ankara'ya hareket etmesi gerektiği yönünde emir alınca Trabzon üzerinden Ankara'ya doğru yola çıktı. Gümüşhane'den geçerken yeniden Hariciye Vekilliği'ne atandığını öğrendi⁵¹. 9 Haziran'da Ankara ulaşan Yusuf Kemal Bey, Fransız heyeti ile görüşmelere memur edilince Kars'ta Türkiye'yi temsil etme ihtimali kalmadı. Hem Fransa, hem de Sovyet cumhuriyetleriyle görüşmeleri aynı anda yürütmek üzere konferansın Ankara'da toplanması yönündeki teklifi de kabul görmeyince Gümrü'de Ermeni heyeti karşısında oldukça başarılı bir grafik çizen Kazım Karabekir Paşa'nın ismi öne çıktı. Bölge ülkeleri tarafından da tanınması Karabekir Paşa'nın tercih nedenleri arasında görülebilir.

Kafkas konferansının Ankara'da toplanması teklifi reddedilince Kâzım Karabekir Paşa heyet başkanlığına getirildi. Rıza Nur Bey'in de Karabekir Paşa'ya yardımcı olması düşünüldü. Fakat Rıza Nur Bey teklifi geri çevirince heyete yeni isimlerin katılması kaçınılmaz hale geldi. Görüşmelerin teknik konularda yoğunlaşacağı dikkate alınarak heyetin bu alanlarda bilgi ve deneyim sahibi isimlerden oluşturulmasına karar verildi.

Yusuf Kemal Bey, 13 Eylül 1921'de TBMM'nin gizli oturumda üyeler ve alanları hakkında şu bilgiyi verdi: "*Rıza Nur Beyin yerine Nafia Müsteşarı Muhtar Beyi –ki şimendüfer işlerinde sahib-i ihtisastır- sonra hukukta ve cihet-i maliyete vukufu bulunan Burdur Mebusu Veli Beyi murahhas tayin ettik. Muhtar Bey; Aydın-Kasaba demiryolu hakkında İngiltere ile Londra'da cereyan eden müzakerat ve akdedilen muahdedede, memleketimizin tarihinde nam almış bir*

⁵¹Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s.230.

adamdır. Memduh Şevket Bey, ki ahvale vukufu hasebiyle eskiden zaten murahhastı. Bunları murahhas yaptık. Maliye müfettişlerinden Muvaffak Beyi de Maliye Müşaviri olarak tayin eyledik. Sonra arkadaşlarımızdan Batum Mebusu Edip Beyi de hususat-ı mahalliyedeki vukufuna binaen reyinden istifade edilmek üzere müşavir olarak kabul ettik. Kazım Karabekir Paşanın orada bulunan Erkânı harplerinden bir ikisini de askerî müşavir olarak tayin ettik."⁵².

Rıza Nur Bey'in ardından kürsüye gelen ve onun eleştirilerinden cesaret aldığı anlaşılan Konya milletvekili Vehbi Efendi sözü heyetin teşkili kapsamında Muvaffak Bey'e getirerek bu zatın memleket meseleleriyle ilgisi bulunmadığını, bu tarz adam kayırmaların ülkeye bir şey kazandırmayacağına dikkat çekerek Karabekir Paşa'nın yanına daha vatanperver kişilerin gönderilmesini talep etti⁵³.

İstanbul milletvekili Ahmet Ferit Bey ise tam aksi bir görüş dile getirdi. Ona göre heyet şimdiye kadar tayin edilenler içinde en iyilerden biriydi. Burdur milletvekili Veli Bey hukuk alanında yetkili bir isim olup Karabekir Paşa'ya oldukça yardımcı olacaktı. Karabekir Paşa askeri ve siyasi gelişmelerden haberdar birisi olarak Türkiye'nin haklarını sonuna kadar savunacak kabiliyete sahipti. Ahmet Ferit Bey, Muhtar Bey'e yönelik tereddütlere de karşı çıkarak heyete ciddi katkılar sağlayacağını savundu. Vehbi Efendi'nin sözlerine de karşı çıkarak devletin hayati mevzularında kişi sayısının ve paranın bir önemi olmadığını beyan etti⁵⁴.

Mecliste bu tartışmalar yaşanırken Karabekir Paşa da başkanlığa atanmasını uygun bulmayarak itiraz etti. Buna gerekçe olarak asker kimliğini gösterdi. Siyasi nitelikteki heyetlerle mücadele için hazırlıklı olmadığını ve müzakereler esnasında dışarıda kalarak çalışmaları daha iyi takip edebileceğini düşünerek itiraz ettiyse de Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı karşısında görevi kabul etmek zorunda kaldı. Müzakerelerde sınır sorunlarının görüşüleceği dikkate

⁵²TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.228.

⁵³TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.232.

⁵⁴TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.235.

alındığında hükümetin bölgeyi gayet iyi tanıyan ve Türk-Sovyet ilişkilerinin safahatına vakıf olan Karabekir Paşa'yı ataması son derece isabetliydi⁵⁵.

Netice itibariyle Türkiye'yi Kazım Karabekir Paşa (Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı), Veli Bey (Burdur Milletvekili), Muhtar Bey (Bayındırlık/Nafia Eski Müsteşarı) ve Memduh Cevdet Bey (Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi) temsil etmekle görevlendirildi.

Buna paralel olarak Rusya J. Hanetzky (Rusya'nın Letonya Temsilcisi), Azerbaycan Behbud Şahtatinski, Gürcistan C. Eliava (Deniz ve Harbiye Komiseri), A. Svanidze (Dışişleri ve Ekonomi Komiseri), Ermenistan A. Mraviyan (Dışişleri Komiseri), P. Makintziyan (İçişleri Komiseri) tarafından temsil edilecekti.

4. Türk Heyetine Verilen Talimat

17 Eylül 1921'de Yusuf Kemal Bey tarafından heyet başkanı Karabekir Paşa'ya gönderilen talimat, Rusya ile Ermenistan'ın muhtemel işbirliği dikkate alınarak iki ana temel nokta üzerine inşa edildi:

Birincisi; Ülkelerin karşılıklı siyasi varlıklarını ve toprak bütünlüklerini garanti altına alacak şekilde antlaşmalar ayrı ayrı imza edilmelidir.

İkincisi, Azerbaycan ve Gürcistan ile ilgili sorunlar öncelikle ele alınmalı ve Türk dış politikası doğrultusunda karşılıklı çıkarlar gözetilerek çözüme kavuşturulmalıdır. Buna göre Nahçıvan ve Acara özerk bölgesi görüşmelerin merkezinde yer alacak ve bunların çözümü Ermenistan'ı ve taleplerini zayıflatacağı öngörülmüyordu.

Talimatta Azerbaycan'la ilgili aşağıdaki noktalar dikkat çekiyordu:

1. Tarafların bir diğerinin aleyhine yapılan antlaşmaları tanımaması,

⁵⁵Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, İstanbul 1993, s.281.

2. Nahçıvan'ın üçüncü bir devletin himayesine bırakılmaması,
3. Her iki ülkenin topraklarında karşı tarafın aleyhinde örgüt faaliyetlerine izin vermemesi,
4. Bakü petrolerinden Türkiye'ye de hisse verilmesi.

Gürcistan ile görüşmelerde hiç kuşkusuz Batum meselesi/Acara Özerk Bölgesi önceliğe sahipti. Gürcü heyetine Misak-ı Millinin ihtiva ettiği arazi tasdik ettirilmesinden sonra Moskova Antlaşması'nda Batum'un terki karşılığında elde edilen hakların korunması ve mümkün mertebe teferruatlandırılması, Ahıska ve Borçalı Türklerine tanınacak haklara antlaşmada yer verilmesi Türk heyetinin görevleri arasında sayılıyordu⁵⁶.

Talimatın üslubu ele alındığında hükümetin Karabekir Paşa'dan sert davranarak sınırlar ve Batum hususunda Türk görüşlerinde direnmesini istediği rahatlıkla görülmektedir. Yani Moskova'daki gibi Kars'ta yeni fedakârlıkta bulunulmayacaktı. Böyle bir yol tutulmasında Sakarya'nın kazanılmasının yarattığı ortamın yanı sıra Türkiye'ye rağmen Ermenistan'ın konferansa dâhil edilmesi önemli bir oynamıştır⁵⁷.

Sonuç itibariyle Türkiye'nin 1920 yılı 26 Nisan'ında Kafkasya politikası çerçevesinde Sovyet Rusya ve Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini yeniden düzenlemek üzere başlattığı girişim 26 Eylül 1921'de Kars'ta başlayan konferansla son noktaya ulaşmıştır. Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyetleri Moskova Antlaşması temelinde görüşmeleri sürdüreceklerini beyan etmiş olsalar da heyetlerin aldıkları talimatlar toplantılara damgasını vuracaktı.

Konferansın açılışını yapan Karabekir Paşa konuşmasında Türk dış politikasının temel niteliklerinden hareketle konferanstan

⁵⁶Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.282-286; Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s.290-292.

⁵⁷İngiliz istihbaratına göre Türk hükümeti Sakarya zaferinden sonra Yunanistan'ı yalnız bırakmak amacıyla zaferden yararlanma yoluna giderek Sovyet Rusya ile ilişkilerini yeniden güvence altına almaya çalışıyordu. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, s. 183, 209.

beklentilerini dile getirdi. Sevr'i emperyalistlerin tertibi gösteren Karabekir Paşa, Türk milletinin emperyalistlerin tehditlerine boyun eğmeyeceğini, hükümetinin bir halk inkılabının sonucu kurulduğunu, Türkiye benzer inkılabı daha önce gerçekleştiren Rusya ile kader birliği yaptığını, Kafkas milletlerini şarkın vazgeçilmez parçaları olarak gördüklerini ve Kars konferansının Moskova Antlaşması'nı teyit ve takviye ederek şarkta ebedi kardeşliği tesis edeceğini bildirdi.

Rus temsilcisi Hanetzky cevabi konuşmasında; hükümetinin emperyalizme karşı direnen Türk milletinin mücadelesini takdirle karşıladığını, Kafkas heyetlerinin düşmanlarının tahriklerine rağmen barış, dostluk ve birlik dairesinde yaşamaya azmetmiş olduklarını bütün âleme göstermek için konferansa iştirak ettiğini, konferansın Türk-Ermeni barışını kalıcı hale getirmek hususunda çok önemli bir rol oynayacağına inandığını vurguladı.

Ermeni temsilcisi Mraviyan ise Türkler ile Ermeniler arasında geçmişte yaşanan acıların konferans sayesinde son bulacağını ve barışın tesis edileceğini, Ermeni heyetinin Kars'a düşmanlık duygularıyla gelmediğini, Türkiye'nin doğu sınırlarından ve komşularından artık emin hale geleceğini, ülkesi de dahil olmak üzere bütün Kafkas ülkelerinin Türkiye'nin mücadelesine gerekli her türlü desteğini vermeye hazır olduğunu ve son olarak konferansın Türkiye ile Kafkas cumhuriyetleri arasındaki işbirliğini kuvvetlendirerek çözülemez gibi görünen sorunları hızla çözeceğine inandığını beyan etti⁵⁸.

Sonuç

1920'de temeli atılan Türk-Sovyet ilişkileri Milli Mücadele yıllarının en önemli siyasi gelişmelerinden biridir. Bu ilişki sayesinde Türkiye ihtiyaç duyduğu siyasi desteği, askeri yardımı ve her şeyden önemlisi doğu sınırlarının emniyetini temin edebilmiştir.

Nisan 1920'de Türkiye işbirliği teklifinde bulunduğu iki ülkenin Kafkasya politikaları birbirinden oldukça farklı bir çizgi izliyordu. Türk hükümetinin başlıca amacı Elviye-i Selâse'yi (Üç Sancak: Kars-Ardahan-Batum) doğu sınırlarına katmak ve

⁵⁸Bkz: BCA, 930.01.3.40.1; KARABEKİR, İstiklâl Harbimiz, II, s.286-288.

Azerbaycan da dâhil olmak üzere Ermenistan'ın yol açtığı tehdidi ortadan kaldırmaktı. Bolşeviklerin amacı ise Sovyet ihtilalinden sonra Rusya'dan kopan ülkeleri yeniden imparatorluğa katmaktı.

Doğu harekâtına kadar geçen sürede taraf ülkeler farklı hedefler gözetleseler de emperyalizme ve dolayısıyla İngiltere'ye karşı ortak politika üretme ihtiyacından dolayı birbirlerine yakınlaştılar. Türk hükümetinin Ermenistan harekâtı iki ülkenin arasını açsa da Sovyet hükümeti yeni durumu algılamakta ve mevcut duruma uygun tavır almakta gecikmedi.

Ermenistan harekâtı ile Mustafa Suphi hadisesi karşılıklı kıskançlık ve güvensizliği tetiklemesine karşın taraflar sağduyuyla hareket ederek dostluk ilişkilerini geliştirmeyi sürdürdü. Bu anlamda Moskova Antlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Antlaşma tarafların Kafkasya'daki çıkarları ve konumlarını belirgin bir hale getirdi. Türkiye'nin batı cephesinde askeri malzemeye duyduğu ihtiyaç Sovyet Rusya'yı vazgeçilmez bir müttefik konumunda tutuyordu. Bu nedendir ki Sakarya savaşı öncesinde ve sırasında Anadolu'daki Bolşevik entrikalarının üzerine fazla gidilmedi. Fakat savaşın kazanılmasının hemen ardından hem bu faaliyetler şiddetle ezildi hem de siyasi atağa geçilerek Kars konferansının yolu açıldı⁵⁹.

Kars konferansında üç konu öne çıkmış, Türk heyeti aldığı talimat doğrultusunda Moskova Antlaşması'nın kendine tanıdığı hakları sonuna kadar kullanarak bu konularda muhataplarına taviz vermemiştir:

1. Türkiye'nin doğu sınırları; Kars, Ardahan, Artvin ve güneyde Iğdır Türk topraklarında kalırken Ermeni talepleri şiddetle reddedildi.
2. Milli sınırların dışında kalsa da Batum şehri ve limanı Acara özerk bölgesi adıyla Gürcü hükümeti tarafından tanındı. Ayrıca Türkiye'nin liman üzerindeki hakları teminat altına alındı.

⁵⁹Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II, s.221-223.

3. Nahçıvan'ın özerkliği ve Azerbaycan'ın himayesine bırakılması taraf ülkelere kabul ettirildi.

Kars Anlaşması, Moskova Antlaşması'nın bölgesel ayağını teşkil etmesi hasebiyle onu tamamlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Gümrü Antlaşması ile başlayan değişim Kars Antlaşması'yla dinginliğe ulaşmıştır. Mondros Mütarekesi'nden itibaren çalkantılı günler yaşayan bölge arzuladığı barış ortamına ancak bu tarihten sonra kavuşabilmiştir.

Türkiye'nin varlığı ve bağımsızlığı Sovyet Rusya'nın ardından Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarafından da tanınmıştır. Sovyet ideolojisinin Kafkasya'daki etki alanı değiştirilmemek üzere belirlenmiştir. Sovyet cumhuriyetleri antlaşma sayesinde bütün dünyaya Sovyet sisteminin barışçı amaçlar taşıdığını ve kendi aralarında kuvvetli bir birlik meydana getirdiklerini gösterme fırsatı yakalamıştır.

Kafkasya'da savaş tehdidini ve toprak taleplerini gündemden çıkarması itibariyle antlaşma, Sovyet cumhuriyetleri ile iyi komşuluğa dayalı siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilere temel teşkil etmiştir.

İtilaf devletlerinin muhtemel bir saldırısına karşı doğu sınırlarını emniyet altına alan Türkiye, Batı cephesine gereken önemi verebilecekken benzer şekilde Sovyet Rusya hükümeti de Kafkas ordusunun büyük bir kısmını Avrupa cephesine sevk etme imkânı bulmuştur⁶⁰.

Türkiye ve Sovyet Rusya'nın gayretleri sonucu 1918'den beri bölgede etkin bir halde olan İngiltere ve onun Kafkasya siyaseti tamamen devre dışı bırakılmıştır. İngiltere'nin Kafkas Seddi projesi ortadan kaldırılarak siyasi ve askeri açıdan bölge sorunlu bir yer olmaktan çıkarılmıştır.

Rusya'nın ağabeyi devlet rolünü üstlenerek Gürcistan ve Ermenistan lehine gündeme getirdiği toprak ve iktisadi talepler Türk tarafının muhalefetiyle sonuçsuz bırakılmıştır. Türkiye'nin coğrafi,

⁶⁰Şamsutdinov, Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923, s. 223.

siyasi ve askeri öneminin uzak tutulmadığı görüşmelerde Türk heyetinin müdahaleleri etkin olmuş, sınır meselelerine ilişkin pürüzler kendi çıkarları doğrultusunda çözümlenmiştir. Bugün dahi bu sınırlar bölge ülkelerinin hassasiyet göstermeleri gereken bir öneme sahiptir. Bu yönde muhtemel değişiklik talepleri bölgede huzuru ve güvenliği hiç kuşkusuz tartışılır bir hale getirecektir.

Geç Hellenistik Dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi

Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM*
Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR**

Özet

Bu çalışma da mekân olarak belirlen Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde Doğu Karadeniz kıyı kentleri ile birlikte Gümüşhane, Bayburt ve kısmen de olsa Erzurum coğrafyası ele alınırken; zamansal olarak Geç Hellenistik Dönemi kapsayan MÖ 160/150 – 30 yılları arası incelenecektir. Yöntem olarak ise Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde vuku bulan siyasi ve askeri gelişmeler, coğrafya üzerinden değerlendirilerek bölgenin stratejik konumu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Giriş

Geç Helenistik döneme kadar Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi sırasıyla Hurriler, Urartular ve Pers Krallığı'nın hâkimiyet kurduğu bir coğrafya idi. MÖ. VIII. yy'dan itibaren Miletos kolonistlerin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelişi ile birlikte bölgede hızla artan ticari faaliyetler, hammadde bakımından oldukça zengin olan Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasının önemini daha da arttırmıştır. Stratejik önemi ve ticaret merkezi özelliğiyle ön plana çıkan bölge, Geç Hellenistik döneme kadar bu özelliğini korumuştur. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan gelişmelerin temelinde, bölgenin bulunduğu stratejik konum, coğrafi koşullar, uygun koloni alanları, zengin hammadde kaynakları ve bu kaynakların pazarlanmasını sağlayacak önemli pazar yerleri ve ticaret limanlarına sahip oluşu yatmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu kıyıları, güneyinden ve doğusundan geçen iki önemli ticaret yolunun sonunda yer alıyordu.¹ Bu ticaret yolları iç

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü, Eskiçağ Anabilim Dalı, scigdem@atauni.edu.tr.

** Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü, Eskiçağ Anabilim Dalı, osmanemir1461@gmail.com.

bölgelerden elde edilen ihraç mallarının taşınmasında oldukça önemli role sahipti. Dağların iç kesimlerle olan iletişimi engellemesi, bölgede yaşayan halkların karadan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı da güvende olmalarını sağlamaktaydı. Zigana geçidinden geçerek Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, Erzurum yaylasından Fırat ve Dicle ırmaklarının vadisine uzanan antik kara yolunun başında bulunan Trabzon limanı gibi önemli limanlarıyla da ulaşımın kesintisiz olarak devam etmesini mümkün kılmaktaydı.² Böylelikle kolonistlerin iç bölgelerden elde ettikleri hammaddeleri, bölgede bulunan Sinope (Sinop), Amisos (Samsun) ve Trapezous (Trabzon) gibi limanlar vasıtasıyla diğer bölgelere kolaylıkla taşıyabilmelerini sağlamaktaydı.

1. Pontos/Mithradates Krallığı Döneminde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi

Geç Hellenistik Dönem'de Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanacak olan gelişmelere doğrudan etki yaratacak en önemli siyasi olay, Büyük İskender'in (MÖ 323) ölümü ile birlikte ortaya çıkan siyasi kargaşa döneminde, Kappadokia Bölgesi'nde muhtemelen daha önce valilik yapmış bir Pers soylusunun, bağımsızlığını ilan ederek Pontos/Mithradates³ Krallığı'nı (MÖ 302/1 – 60) kurması olmuştur.⁴

¹Özsait, 2000: 38.

²Çiğdem, 2007: 137 vd.

³Emir (2015: 164), Hellen ve Roma Kaynaklarında geçen "Pontos Krallığı" yerine "Mithradates Krallığı" tanımlamasının kullanılması gerektiğini belirtirken şu ifadelerle yer vermektedir: "Antik kaynaklar ve modern literatürde karşılaşılan bir başka problem ise *Pontos Krallığı* tanımlamasıdır. Çünkü Augustus Dönemi'nden önce kaleme alınmış Hellen ve Roma kaynaklarında *Pontos Krallığı* ifadesi kullanılmamaktadır ve Mithradates I Ktistes'in krallığını ilan ettiği bölge, genelde Pontos'tan ziyade *Pontos Kappadokiası* ya da *Euksenos Çevresindeki Kappadokia* şeklinde adlandırılmaktadır. Örneğin Birinci Mithradates Savaşları (MÖ 89-85) sırasında Ephesos'luların yayınladığı bir deklarede Mithradates VI Eupator'tan *Kappadokia Kralı* olarak söz edilmiştir. *Pontos Krallığı* ya da *Pontos Kralı* ifadesi Augustus dönemi yazarlarınca başlatılmış, MS II. yüzyıl yazarları tarafından da benimsenmiştir. Oysaki *Pontos Krallığı* olarak adlandırılan krallığın gerek yöneticilerinin, gerekse halkının kendilerine ne ad verdikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ne epigrafik kaynaklarda ne de nüvizmatik eserlerde krallığın ismi belirtilmiştir. Ayrıca Hellenistik krallıkların hiç biri kendilerini bir bölgenin coğrafyası ile tanımlamamış ve genellikle *Ptolemaios*, *Seleukos* gibi kendi hanedan unvanlarını kullanmışlardır. O halde antik ve modern tarihçilerden farklı olarak Mithradates I Ktistes tarafından kurulan ve kısa zamanda tüm Karadeniz Bölgesi'ne

Başlangıçta Mithradates hanedanı üyeleri Karadeniz kıyılarındaki Hellen şehirleri ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ticaret yollarının kontrolünü kazanmak için bölgeye ulaşmamıştır. Fakat MÖ II. yüzyıldan itibaren Karadeniz Bölgesi'ndeki başlıca ticaret merkezlerini ele geçirmeye muvaffak olacaklardır. I. Pharnakes'den (MÖ yak. 197-yak. 160/159) itibaren hanedan mensupları, bölgede siyasi ve idari hamlelerde bulunmuşlardır.⁵ Bu amaç doğrultusunda I. Pharnakes, ilk olarak Karadeniz'in doğu kıyılarına yönelerek bölgenin önemli ticaret kentleri olan Sinope, Trapezous ve Kerasos (Giresun) kentlerini ele geçirmiş ve böylece Karadeniz'in güney kıyılarına tamamen hâkim olmuştur.⁶

I. Pharnakes'in haleflerinden Mithradates V Euergetes döneminde (MÖ yak. 150-120) Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan gelişmeler hakkında fazla bir bilginiz yoktur. Selefi I. Pharnakes'e göre daha sakin ve komşularıyla daha barışçıl bir politika sürdüren Mithradates Euergetes, fetihlerden daha çok ekonomik gelişmelere önem vermiştir. En büyük amacı, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki var olan ticari ilişkileri daha da geliştirmek olan Euergetes, bu hedef doğrultusunda Sinope, Amisos ve Trapezous gibi ticaret ve liman kentleri ile yakından ilgilenmiştir.⁷

MÖ 120 yılında Mithradates V Euergetes'in ölümü ile Mithradates VI Eupator (M.Ö. 120-63), Mithradates Krallığı tahtına çıktığında, Küçük Asya'nın en küçük krallıkların birinde hüküm süren, en genç krallarından biri olma özelliğini taşıyordu.⁸ Hellenistik krallıklar kendi aralarındaki mücadeleler ile uğraşırken, Mithradates, Küçük Asya'da oluşan bu otorite boşluğunu krallığın gelişmesi ve

hâkim olan *Pontos Krallığı* adının aslında yapay bir adlandırma olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu krallığın gerçekte kendilerini nasıl adlandıklarını bilmememize rağmen tıpkı diğer Hellenistik krallıklarda olduğu gibi hanedan unvanlardan yola çıkarak krallığı Pontos'tan ziyade *Mithradates Krallığı* olarak adlandırmanın daha doğru olduğu kanısındayız."

⁴McGing, 1986: 15; Chamaux, 2002: 86.

⁵Magie, 1950: 190.

⁶Kromila, 2002: 297; Arslan, 2007: 64.

⁷McGing, 1986: 39.

⁸App. *Mithr.* 10; Strab. X. 4. 10; Iust. XXXVII. 1. 6; Memnon, 30. 2; Sall. *Hist.* 86-88.

güçlenmesi yolunda değerlendirmişti. VI. Mithradates'in en büyük amacı büyüyen Roma gücüne karşı Kuzeydoğu Anadolu'yu da içine alan büyük bir krallık kurmaktı.⁹ İskender ve onun halefleri döneminde bölgenin stratejik ve jeopolitik değeri azalsa da Mithridates Eupator yönetimindeki Mithradates Krallığı'yla Kuzeydoğu Anadolu coğrafyası, eskiçağın en hareketli ve en gözde bölgesi haline geldi. Bu krallığın merkezinin Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu olması, coğrafyanın değerini artıran önemli bir faktördü. Bölgenin Doğu kültürü ile (Pers) Batı kültürünün (Hellen) birleştiği kavşak noktasında yer alarak ve her iki kültürü de kucaklaması, krallık için bir başka önemli avantajdı. Bölgenin bu avantajını çok iyi etüt eden Mithridates Eupator, bulunduğu coğrafyanın tarihsel konumunu da dikkate alarak, soyunu baba tarafından Pers İmparatorluğu'nun kurucuları olan Kyros ve Dareios'a bağlayarak Doğu toplumlarının, anne tarafını da İskender ve Seleukos I Nikator'a dayandırarak da Batı halklarının sempatisini kazanmak istemiştir.¹⁰ Böylece dayandığı soy ağacıyla Doğu ve Batı kültürünün birleştirici unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte kralın bölgeden elde ettiği asıl avantaj, bölgenin coğrafi yapısını iyi etüt etmesi ve bu coğrafyaya etkili stratejilerle yaklaşması olmuştur.¹¹

Mithradates Eupator, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin jeopolitik ve coğrafi değerinin yanında hinterlandının getirdiği ekonomik ve askeri potansiyeli de çok iyi kullanmıştır. Küçük Asya'nın tamamını kontrol altına almak isteyen Mithradates, atalarının yönettiği toprakları tek bir çatı altında birleştirmekle işe başlayarak, Karadeniz'in doğu ve kuzey bölgelerine yönelmişti. Bu tarihten itibaren Karadeniz'de yaşanan hareketlilik bölgenin orta ve doğu kısımlarına yansısıyla, Amisos, Kerasos, Trapezous ve Kolkhis gibi kentler ön plana çıkarken; Herakleia Pontika, Amastris ve Sinope ikinci plana itilen kentler olmuştur.¹² Böylelikle Doğu Karadeniz kentleri, fethi tamamlanmamış Karadeniz'in doğu ve kuzey bölgelerine ulaşmada ileri karakol görevi üstlenerek Mithradates'in

⁹Saprykini, 2007: 198 vd.

¹⁰Arslan, 2007: 123.

¹¹Emir, 2012: 22.

¹²Saprykin, 2007: 199.

dış politikasında önemli bir misyona kavuşmuşlardır. Bu kentler içinde Trapezous bir taraftan Armenia Minor¹³'a ulaşmakta kıyı kapısı görevi yaparken diğer taraftan zengin hammadde kaynaklarıyla ün yapmış Güney Kafkasya topraklarının fethi için ileri bir harekât üssü olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu bölge, Karadeniz'in kuzey bölgelerinin ilhaki sırasında kullanılabilir tek kara yolunun da başında bulunmasıyla bir başka stratejik öneme sahipti.¹⁴

Mithradates VI Eupator zamanında Karadeniz'in kuzey ve doğu bölgelerinin ele geçirilmesinin maddi getirisi oldukça büyük olmuştur. Öyle ki, Kral Mithradates, Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkas dağlarında bulunan zengin demir, gümüş, bakır ve altın madenlerini aktif olarak işletmeye başlamıştı.¹⁵ Zira kaynaklar bu bölgelerde 400'den az olmayan maden yatağı olduğunu, zengin bakır yataklarının yanı sıra çok sayıda arsenik, altın ve diğer kullanışlı minerallerin bulunduğunu belirtmişlerdir.¹⁶ Özellikle bu bölgelerden elde edilen madenlerle bol miktarda basılan altın ve gümüş sikkeler, krallığın geniş bir bölümüne yayılmış ve Roma-Mithradates Savaşları sırasında hazırlanan muazzam büyüklükteki ordunun masrafları karşılanmıştır.¹⁷

Mithradates Krallığı'nın bu zenginliği, başta Roma Cumhuriyeti olmak üzere bütün ulusların iştahını kabartmıştır. Roma-Mithradates Savaşları'nda mücadelenin Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne taşınmasıyla Roma, bölgenin bu potansiyelini bizzat sahada tecrübe etmiştir. Roma generali Lucullus'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne yaptığı sefer sonrasında elde ettiği ganimetin büyüklüğünden söz eden Plutarkhos: "*Romalılar her şeyin bol olduğu yörede erzak ihtiyacını karşılaştıklarını ama kısa zamanda bolluğun para etmediğini fark ettiler. Öyle ki bir kölenin fiyatı dört, bir öküz ise bir drahmiye kadar*

¹³Antikçağ'da *Armenia Minor* olarak adlandırılan bölgesinin coğrafi sınırları tam olarak belirlenmemiş olsa da bugün bu bölgenin Gümüşhane ilinden başlayarak güneye doğru Bayburt ve Erzurum'un kuzeydoğu bölümünün dâhil olduğu bir alanı ihtiva ettiği tahmin edilmektedir. Bkz. Hewsens, 2001: 37.

¹⁴Lynch, 1967: 32; Janses, 1969: 7 vd.; Bryer, 1980: 50.

¹⁵Strab. XI. II. 18-19; XII. III. 19.; ayrıca bkz. Arslan, 2007: 112; de Callataÿ, 1997, 242-244

¹⁶Chernykh, 1992: 60

¹⁷Arslan, 2007: 112 vd.

düştü. Koyun keçi gibi diğer malların hemen hemen hiç değeri yoktu” ifadesine yer vermiştir.¹⁸

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ekonomik potansiyelin yanı sıra coğrafi yapısından ileri gelen stratejik avantajlara da haizdi. Zira Kral Mithradates, bölgenin coğrafi ve stratejik konumunun bir sonucu olarak oluşan doğal savunma sitemine o kadar güvenmişti ki, kraliyet hazinelerin büyük bir kısmını bu bölgede bulunan müstahkem kalelerde saklamakta bir sakınca görmemişti.¹⁹ Örneğin Üçüncü Mithradates Savaşı (MÖ 74-63) sonunda Pompeius, Mithradates'in önemli miktarda para ve paha biçilmez hazinelerinin saklı olduğu sadece Sinoria (Bayburt)²⁰ ve Talaura (Tokat/Geyras)²¹ kalelerinden oldukça yüklü miktarda değerli eşyalar elde etmişti.²² Öyle ki kaynaklar Pompeius'un bu kalelerden topladığı hazineyi Roma'ya götürmek için bir aydan fazla zaman harcadığından bahseder.²³ Bununla birlikte Pompeius Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yüksek

¹⁸Plut. *Luc.* XIV.1; ayrıca bkz. App. *Mithr.* 78; Sall. *Hist.* III. 42.

¹⁹App. *Mithr.* 115; Strabon, XII. 3. 38.; ayrıca bkz. Emir, 2012: 23.

²⁰Sinoria, adı, Plutarkhos (XXXII. 8)'ta Sinora, Appianos (*Mithr.* 101) Simorex, Ammianus Marcellinus (XVI. 7. 10)'ta ise Sinhorium/Synorium olarak geçmektedir. Strabon eserinde Sinoria'dan şöyle bahsetmektedir: “Sinoria [Bayburt kalesi], Büyük Armenia sınırlarına yakındı. Bu nedenle Theophanes imlasını Synoria olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros Dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden [Mithradates] hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta gerçekten Pompeius ülkeyi istila ettiği zaman Mithradates, Pontos Krallığı'nın bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates vardır) Destereia yakınında sulak bir dağı ele geçirmiştir ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporos'a kaçmaya zorlanıncaya kadar burada kalmıştır”.

²¹Tokat'ın güneyinde, Geyras ilçesine yaklaşık 7 km mesafede yer alan bir kale olduğu tahmin edilmektedir. Olshausen und Biller, 1984: 54 vdd.; 170

²²Bu eşyalar arasında altın kaplanmış 200 kadeh, sayısız kupa, şarap soğutucusu ve vazonun yanı sıra, dizginler, caka, göğüs ve omuz zırhları ve çok çeşit altın ve değerli taşlarla süslenmiş eşyalar yer almaktaydı. App. *Mithr.* 115; Ayrıca yine bu kalelerde kralın yaklaşık iki metre kırk santim yüksekliğinde altından yapılmış büyük bir büstü, tahtı, asası ve yine çok çeşitli eşyalar bulunmuştu. App. *Mithr.* 115-116; Bu değeli eşyaların yanında bir başka dikkat çeken şey, ince işleme ile oyulmuş ağaçlardan yapılmış ve üzeri değerli taşlarla süslenmiş mobilyalardı.

²³App. *Mithr.* 115; Plin. *nat.* XII. 9.

kalelerde saklı olan bu hazineleri elde edebilmek için askeri alanda çok büyük bedeller ödemek zorunda kalmış ve lejyonlarının önemli bir bölümünü bu coğrafyada kaybetmiştir. Çünkü bölgedeki müstemlekeler ve savunmaya elverişli coğrafi yapı, bu havzada hâkimiyeti sağlamaya çalışan güçler için oldukça tehlike arz etmekteydi. Hâlihazırda Mithradates'in Roma'ya karşı elde ettiği tek askeri başarı da bu coğrafyada gerçekleşmişti.²⁴ Mithradates Eupator, Roma ile yaptığı son savaşta elindeki küçük bir birlikle Roma ordusunu Kuzeydoğu Anadolu'nun engebeli arazilerinde aylarca oyalamayı başarmış, bölgenin yüksek dağlarını kendine siper ederek düşmanı oldukça yıpratmıştı.²⁵ Dahası Kral, Üçüncü Mithradates Savaşları sonunda Roma'ya mağlup olup ordusunu bütünüyle kaybedince düşmandan gizlenmek için yine en güvenilir yer olarak bu bölgeyi tercih etmiş ve uzun süre Armenia Minor ile Pontos toprakları arasında, yüksek bir tepe üzerinde kurulan Sinoira kalesine sığınmıştı.

2. Roma Cumhuriyet Döneminde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi

MÖ. 63'te Mithradates Krallığı'nın son hanedan üyesi Mithradates VI Eupator'un Mithradates savaşları sonunda mağlup olması ve ölümü ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, dolaylı olarak Roma'nın hâkimiyeti altına girdi. Üçüncü Mithradates Savaşları sırasında Roma ordusunu başında bulunan Pompeius, özellikle Mithradates'e karşı Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yürüttüğü mücadelede bu coğrafyanın stratejik önemini yakından görme şansı elde etti ve bu doğrultuda Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde birtakım siyasi düzenlemeler yaptı. Pompeius'un bölgede yaptığı bu siyasi düzenlemelerin başında Trapezous'a kadar Karadeniz'in doğu kıyılarını *Pontus Eyaleti* yaparak, daha önce oluşturulmuş olan Bithynia Eyaleti ile birleştirmek oldu.²⁶

²⁴Dreher, 1996: 200-207.

²⁵Cass. Dio. XXXVI. 47. 1; Frontin. *Strat.* II. 5. 33; ayrıca bkz. Campbell, 2004: 122; Arslan, 2007: 453-454.

²⁶Wellesley, 1953, 294 vd.; Wesch-Klein, 2001: 251; Marek, 2003: 36; Kaya, 1998: 165; Arslan, 2007: 490; Bekker-Nielsen, 2008: 28; Oktan, 2008: 60.

Bithynia ve *Pontus* eyaletlerinin birleştirilmesinden sonra Pompeius, *Bithynia*'ya eklemiş olduğu *Pontos*'u, 11 *politeia*'ya (=πολιτεία)²⁷ ayırdı.²⁸ Bu *politeia*'lardan ilki Magnopolis (Karasamsun?)'ti.²⁹ *Pontos*'taki bir başka önemli stratejik bölgelerden olan Kabeira'da Pompeius, ikinci *politeia* olarak Diospolis'i (Niksar çevresi) kurdu.³⁰ Öyle ki burası Mithradates'in sarayının, av ve hayvanat bahçeleri ile madenlerinin bulunduğu bir yerd. Pompeius'un kurduğu üçüncü *politeia*, Nikopolis'ti (Eskihisar). Nikopolis, *Armenia Minor* Bölgesi içinde, Dasteira yakınlarında kurulmuştu. Pompeius, Amisos ile Halys Irmağı arasında kalan ve Phazemonitis Bölgesi'nde (Merzifon) bulunan Phazemon köyünü de *politeia* ilan ederek buraya da Neapolis (Vezirköprü) adını verdi.³¹ Halys'ün yukarı bölgelerinde Kulupene ve Kamisene'nin birleştirilmesiyle oluşturulan Megalopolis (Sivas) ile Amnias Irmağı'nın geçtiği verimli düzlüklerde Pompeius'un kendi adına izafeten kurduğu Pompeiopolis (Taşköprü), Strabon'da ismi geçen diğer yedi *politeia* arasındadır.³² Pompeius tarafından *politeia* statüsüne yükseltile son yerleşme ise Zela (Zile)'dir. Bu yedi *politeia* dışında kalan diğer yerleşim yerleri ise Sinope, Amisos, Amastris ve Amaseia olup bunlar *politeia* olarak değil daha çok kent olarak ele alınmıştır.

Pompeius, yeni eyaletin dışında kalan *Pontos* Krallığı'nın doğusunda kalan yerleri Mithradates Savaşları esnasında kendisine yardım eden kral ya da yerel prensliklere bağışladı.³³ Pompeius'un eyaletlere dâhil etmediği bu bölgeler Roma etkisinden uzak,

²⁷Strabon (XII. 3. 1), Pompeius'un kurmuş olduğu 11 idari birimi, kent (= *polis* [πόλις]) olarak değil yönetim (= *politeia* [πολιτεία]) sözcüğüyle tanımlamıştır. Dolayısıyla bu idari birimler klasik anlamda kent devletleri değil; fakat kent statüsü taşımaya başlamış yerel idari birimler olsa gerekir. Emir, 2014: 114 dn. 269.

²⁸Strab. XII. 3. 1; ayrıca bkz. Magie 1950: 1232 dn. 35; Kallet-Marx, 1995: 325; Swain ve Davies, 2010: 105

²⁹Strab. XII. 3. 30; App. *Mithr.* 115; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 128-129; Talbert, 2000: map 87 B3

³⁰Strab. XII. 3. 31; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 18; Magie, 1950: 370-371; Arslan, 2007: 486.

³¹Strab. XII. 3. 38; ayrıca bkz. Fletcher, 1939: 18-20.

³²Strab. *Geog.* XII. 40; Plin. *nat.* VI. 2. 7; ayrıca bkz. Magie, 1950: 370.

³³Magie, 1950: 372 vd.; Syme, 1995: 111; Kallet-Marx, 1995: 326; Arslan, 2007: 490-493.

denetlenmesi zor, güvenlik açısından tehlikeli yerler olarak bilinmekteydi. Bu yüzden Pompeius, *Pontos*'ta idari düzenlemeler yaparken böylesine çetrefilli bölgeleri bizzat Roma'ya bağlama yerine buralarda küçük krallıklar meydana getirerek adeta güçlü düşmanlarına karşı tampon bölgeler oluşturma yoluna gittiğini düşünebiliriz.³⁴

Pompeius'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaptığı düzenlemelerin bir diğer amacı bölgede Uzak Doğu ticareti için Roma çıkarlarına hizmet eden güvenli yol ağları oluşturmaktı. Çünkü MÖ I. yüzyıldan itibaren giderek güçlenen Parth İmparatorluğu, doğudan batıya giden büyük ticaret yollarına, özellikle de İpek yolunun İran içerisinden geçen kara yoluna hâkim olarak, Romalıların Doğu ile bu ana güzergâhtan ticaret yapmalarına engel oluyorlardı. Antik kaynaklarda Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkas hattı boyunca uzanan ve çok eski zamanlardan itibaren kullanılan ticaret yollarından söz edilmekteydi. Bunlardan ilki Strabon³⁵ ve Plinius'un³⁶ eserlerinde de yer alan *Karadeniz-Hazar Denizi Deniz Güzergâhi*'dir (Harita 1). Bu ticaret yolu Kolkhis'ten başlayarak sırasıyla, Iberia üzerinden Hazar Denizi'ne, oradan da Hindistan'a kadar uzanıyordu.³⁷ Diğer yol IV. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilen Tabula Putingere'e göre Artaxata'dan Satala'ya oradan Sinoria ve Arsaxes Irmağı yoluyla yine Orta Asya'ya kadar ulaşıyordu. (Harita 2).³⁸ Üçüncü bir yol ise İran'dan Kafkasya'ya, oradan da Karadeniz'e ulaşan *Tanais-Ecbatan Güzergâhi*'dir. (Harita 3)³⁹ Bu ana yol güzergâhları dışında bunlara bağlanan ve büyük bir bölümü yine Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasından geçen birçok alternatif ticaret yolları bulunmaktaydı. Bu yüzden Pompeius, Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasları, Uzak Doğu

³⁴Emir, 2014: 116; ayrıca bkz. Eilers, 2005: 90

³⁵Strab. *Geog.* II. 1. 11; 5. 31; XI 7. 3.

³⁶Plin. *nat.* VI. 19. 52.

³⁷Plinius (*nat.* VI. 19. 52), bu yolun Hazar Denizi'nden Phasis'e kadar olan bölümünün, kara yoluyla yaklaşık olarak beş günde alındığını, Hellenistik ve Roma dönemlerinde, Hindistan ve Bactria'dan halkların ticaret yapmak için bu yolu kullanarak Phasis'e geldiklerini ifade etmektedir. *Pontos*'tan Hindistan'a ulaşan bu yol güzergâhi ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Raschke, 1978: 746, dn. 435; Goşgarlı, 2009: 38; Rapen, 2009: 101-105; Nadjafova, 2009: 78-80.

³⁸Manandian, 1965: 92-95.

³⁹Pigulevskaya 1947: 197.; ayrıca bkz. Manandian, 1965: 51.

ile yapılan ticaretin geliştirilmesinde ileri bir karakol ya da giriş kapısı olarak görmekteydi ve Roma'nın Hindistan ve Çin ile ticaret yapmak için bu yolları kullanabileceğini düşünmekteydi.⁴⁰ Öyle ki Pompeius MÖ 65 yılında Mithradates ve onun müttefik kabileleri ile bu coğrafyada mücadele etmiş ve bir Roma donanması, ilk kez Kolkhis kıyılarına kadar ulaşmıştı.⁴¹ Ancak Pompeius bu planı yürürlüğü sokamadan görevinden azledilmiş ve Iulius Caesar ile başlattığı iç savaşı kaybettikten hemen sonra MÖ 48'de öldürülmüştü.⁴²

Pompeius'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğu düzenlemelerden tam 20 yıl sonra bu kez Iulius Caesar bölgede yeniden birtakım siyasi düzenlemeler yapma ihtiyacı hissetti. Çünkü Pompeius zamanında Mithradates VI Eupator'un ölümüyle Roma'nın müttefiki ve dostu olarak Bosporos Krallığı'nın başına getirilen VI. Mithradates'in oğlu II. Pharnakes (MÖ 63-47), babasının kurmuş olduğu o büyük krallığı yeniden canlandırmak için MÖ 48'te Roma'ya karşı savaş açtı ve ilk olarak Karadeniz'in en doğusunda bulunan Kolkhis Bölgesi'ni, ardından da Pontos ve Armenia Minor topraklarını ele geçirdi.⁴³ Ancak Caesar'ın elindeki dört lejyon ile Anadolu'ya gelmesi ve II. Pharnakes ile Zela (Zile)'da yalnızca beş saat süren bir savaş sonunda kral ve ordusunu tamamen yok etmesi ile Kuzeydoğu Anadolu'nun kontrolü yeniden Roma'nın eline geçmiş oldu.⁴⁴

Caesar, II. Pharnakes'in Pontos Bölgesi başta olmak üzere, Kolkhis ve Armenia topraklarını kolayca işgal etmesinin sorumluluğunu bölgedeki bağlı krallıklara yüklemişti. Bununla birlikte Caesar, Anadolu'daki Roma hâkimiyeti için Kuzeydoğu

⁴⁰Emir, 2014: 216.

⁴¹Strab. XI. 4. 5-6; Plut. *Pomp.* XXXVI. 1-6.

⁴²Dio Cass. XLII. 7; Eutr. VI. 21.

⁴³Cass. Dio XLII. 45; ayrıca bkz. Minns, 1913: 589; Magie, 1950: 408; Vinogradov ve Goronçarovskiy, 2008:243.

⁴⁴Caes. *Bell. Alex.* 74-77; Plut. *Caes.* 50; App. *Bell. Civ.* II. 91; *Mithr.* 120; Cass. Dio XLII. 47-48; 63; Suet. *Caes.* 35; 37; ayrıca bkz. Dodge, 1997: 604 vd.; Canfora, 2007: 224 vd.; Goldsworthy, 2014: 504; Caesar, Pontos'un yeni kralı II. Pharnakes'e karşı Zela'da yalnızca beş saat süren bir savaşın neticesinde elde ettiği zaferden sonra Roma'daki dostu Amantius'a ve Senatus'a gönderdiği mektupta tarihe şerh düşen o meşhur sözü sarf etmiştir: “*veni, vidi, vici*” (geldim, gördüm, yendim). Emir, 2014: 127.

Anadolu Bölgesi'nin savunmasının hayati önem arz ettiğini bilmekteydi. Bu yüzden bölgedeki vassal krallıkların sayısını arttırdı ve Armenia Minor topraklarını Galatya ve Kappadokya Krallıkları arasında paylaştırdı.⁴⁵

Pompeius ve Iulius Caesar dönemlerinde bölgede yapılan siyasi düzenlemelerin en önemli sebebi şüphesiz Pers İmparatorluğunun yıkılmasından sonra onun mirası üzerine kurulan Parthların doğuda giderek güçlenmesi ve Roma'nın doğudaki sınır savunma hattını oluşturan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Parth tehlikesi ile karşı karşıya kalmasıydı. Zira Marcus Antonius'un iktidarının ilk yıllarında Parthlar doğuda artık çok büyük bir mukavemet yaşamadan Fırat'ın batısına geçerek Anadolu'yu kolaylıkla işgal edebiliyorlardı. Örneğin Philippi Savaşı (MÖ 42)⁴⁶ sonrası bir Parth ordusu Batı Anadolu'ya kadar gelerek Çanakkale Boğazı'nın güneyinde kalan tüm bölgeyi MÖ 40-37 yılları arasında üç yıl boyunca kontrol altında tutmuştu.⁴⁷ Pompeius ve Caesar dönemlerinde bölgede yapılan siyasi düzenlemeler ve bu coğrafyadaki Roma'ya bağlı krallıkların Parthların bu genişleme siyasetine engel olamamaları Antonius'u bu coğrafyada bir takım yeni siyasi düzenlemeler yapmaya mecbur bıraktı.

Marcus Antonius'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk siyasi düzenlemesi Doğu Karadeniz kıyılarından Gümüşhane ve Bayburt'ta kadar olan tüm Pontos ve Armenia Minor topraklarını Mithradates VI Eupator'un soyundan gelen Dareios'a (MÖ 39-37?) bağışlanması oldu.⁴⁸ Marcus Antonius Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ni geçmişte Roma'nın en büyük düşmanı olan Mithradates hanedanı soyundan gelen bir asilzadeye bağışlamasının bir nedeni olmalıydı. Bu neden doğuda giderek güçlenen Parthlara karşı aynı soydan gelen bir başka asilzadeye bölgede krallık tahsis ederek ikilik yaratmak olabilir. Öyle ki bu coğrafyada Roma'nın birçok siyasi ve idari düzenlemelerine rağmen Pers etkisi güçlü bir şekilde varlığını

⁴⁵Mitchell, 1995: 36.

⁴⁶MÖ 42'de Roma'da Cumhuriyet yanlısı Cassius ve Brutus ile *triumvirlik*'in üyeleri Octavianus, Aemilius Lepidus ve Marcus Antonius'u karşı karşıya getiren savaş.

⁴⁷App. *Bel. Civ.* V. 65; Cass. Dio. XLVIII. 24-26; ayrıca bkz. Frye, 1962: 187; Debevoise, 1968: 108 vd.; Schlude, 2009: 80 vd.; Van Wijlick, 2013: 114 vd.

⁴⁸Plut. *Ant.* 33-34; Cass. Dio XLVIII. 39-41; XLIX. 19-21

hissettirmekteydi ve bölge halkı ya da bağlı krallıklar ilk fırsatta Roma'ya sırt çevirerek Parth yanlısı bir politika izliyordu.

Dareios'un Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Roma'ya bağlı kurduğu krallık çok uzun sürmedi ve bölgede çıkan bir isyan sonucu öldürüldü.⁴⁹ Bu beklenmedik hadise karşısında Roma, Kilikya Bölgesi hâkimi Polemon'u bölgeye davet ederek onu Pontos'un yeni kralı yaptı. Marcus Antonius, gerçekleştirmeyi planladığı Parth Seferi öncesi Armenia Minor Bölgesi'ni de Polemon'a bağışlayarak topraklarını genişletti.⁵⁰ Bu, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan Amisos'un bir bölümü ile Amaseia, Kotyora, Kerasos, Trapezous'un yanı sıra Armenia Minor Bölgesi'ni oluşturan Gümüşhane ve Bayburt'un da, Polemon yönetiminde yeni bir krallığın eline geçmesi anlamına geliyordu ki, Pontos Bölgesi'nde kurulan bu bağlı krallık, tarih literatürüne "Polemon Krallığı" olarak geçti. Galat Krallığı'ndan sonra Pontos Bölgesi'nde kurulan bu yeni vassal krallık aslında Mithradates VI Eupator'dan sonra bölgede bir türlü istikrarın yakalanamadığını gösteriyordu. Bundaki en önemli etken şüphesiz Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin, coğrafi ve stratejik yapısının bir özelliği olarak yönetilmesi ve denetlenebilmesi zor bir bölge olması, önemli geçiş güzergâhları üzerinde yer alması ve en önemlisi doğuda Roma ile Parthlar arasında bir tampon bölge durumunda konuşlanmasıydı.

Sonuç

Geç Hellenistik Dönem'de Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ni de içine alan coğrafyada "Mithradates Krallığı" adı altında büyük bir krallığın kurulması ve bu krallığın Anadolu'da Roma düşmanlığı üzerine bir siyasi politika gütmesi sonucunda Ön Asya'da yaşanan güç mücadeleleri Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne taşındı. Bu gelişme, Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ni stratejik olarak önemli bir coğrafya haline getirdi. Bölge, Roma hâkimiyeti döneminde de stratejik önemini korudu. Roma'nın Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğu siyasi düzenlemeler daha çok doğuda bir güç haline gelen Parthlara karşı bir önlem mahiyetindeydi. Bu doğrultuda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Roma

⁴⁹Magie, 1950: 434-435.

⁵⁰App. *Bel. Civ.* V. 75; Cass. Dio XLIX. 33. 2; LIII. 25; ayrıca bkz. Huzar, 1978: 183.

için bir yandan doğudan gelebilecek düşmanlara karşı tampon görevi yaparken diğer taraftan Roma'nın askeri ve ticari alanda doğuya açılmak için kullandığı ileri bir üs noktası oldu.

Antik Kaynaklar

- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*), Ammianus Marcellinus, with an English translation by J. C. Rolfe I-III, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- App. *Mithr.* (Appianus, *Mithridateios*), Appian's Roman History, with an English translation by H. White I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- App. *Bell. Civ.* (Appianus, *Bella civilia*). Appian's Roman History, with an English translation by H. White I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Caes. *Bell. Alex.* (=Caesar, *De Bello Alexandrino*). Alexandrian, African and Spanish Wars, with an English translation by A. G. Way, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb) 1955.
- Caes. *Bell. Civ.* (=Caesar, *De bello Civili*). Civil Wars, with an English translation by A. G. Pasket, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb) 1914.
- Cass. Dio. (=Cassius Dio, *Rhomaika*). Roman History, with an English translation by E. Carry I-IX, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Frontin. *strat.* (=Sextus Iulius Frontinus, *Strategematon*). The Strategems and the Aqueducts of Rome, with an English translation by C. E. Bennett, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb) 1925.
- Iust. (=Marcus Iulianus Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, translated by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta: GA 1994.

- Memnon. (=memnon). Herakleia Pontike Tarihi (Περι Ηρακλείας), Hellence Aslından Çeviri ve Notlar: Murat Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık 1994.
- Plin. *nat.* (=Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*). Pliny Natural History, with an English translation by H. R. Rackham, W. H. Jones, De E. Eichhoz I-X, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb) 1938-1971.
- Plut. *Alex.* (=Plutarkhos, *Alexandros*). Plutarch's Lives, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press (Loeb) 1959.
- Plut. *Caes.* (=Plutarkhos, Caesar). Plutarch's Lives, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press (Loeb) 1959.
- Sall. *Hist.* (Sallustis, *Histories*). Sallust, with an English Translation by J. C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1921.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). The Geography of Strabo, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London and New York: Harvard University Press (Loeb) 1917-1932.
- Suet. *Caes.* (=Suetonius, *Caesar*). On iki Caesar'ın Yaşamı, (Latince'den çev. Fafo Telatar – Gül Özaktürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Modern Kaynaklar
- Arslan, Murat, (2007), Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Baz, Ferit. (2013), "Considerations for the Administration of the Province Pontus et Bithynia during the Imperial Period", Cedrus, I, 261-284.
- Bekker-Nielsen, T., (2008), *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dio Chrysostomos*, Aarhus 2008.
- Bryer, Anthony (1980), The Empire Trebizond and Pontos, London: Variorum Reprints.

- Callieri, P. (2001) [2003], "La Presunta via Commerciale Tra L'India e Roma Attraverso L'Oxus e il Mar Caspio Nuovi Dati di Discussione", *Topoi*, 11, 537-545.
- Campbell, B., (Ed.) (2004), Greek and Roman Military Writers: Select Readings, London and New York: Routledge.
- Chamoux, François (2002), Hellenistic Civilization, (Translated By Michel Roussel in Cooperation with Margaret Roussel), Oxford: Blackwell Publishing.
- Charlesworth, M. P. (1924), Trade Routes and Commerce of the Roman Empire, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chernykh, Nikololaevic Evgenil (1992), The Early Metal Age: Ancient Metallurgy in the USSR, (Translated by Saral Wright), Cambridge: Cambridge University Press.
- Canfora, Luciano (2007), Iulius Caesar: The Life and Times of The People's Dictator, English Translate by Marian Hill and Kevin Windle, Berkeley and Los Angeles, California: University Of California Press.
- Çiğdem, Süleyman (2007), "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 133-155.
- De Callataÿ, F. (1997), L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies. (*Numismatica Lovaniensia* 18), Louvain-La-Neuve.
- Debevoise, N. C. (1968), A Political History of Parthia, Chicago: University Of Chicago Press.
- Dodge, T. A. (1997), Caesar, London: Da Capo Press.
- Emir, Osman (2014), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos (MÖ IV. Yy. MS III. Yy.)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Goldsworthy, Adrian Keith (2014), Caesar, (Çev. E. Kurtluoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Goşgarlı, G. 2009, "İz İstorii İzuçeniya 'Dorogi Strabona' v Azerbaydjane", *Doroga Strabona kak çast' Velikogo Şelkovogo*

- Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Baku, 28-29 noyabrya 2008 g.), *içinde* (31-38), Samarkand-Taşkent: MİTSAİ, SMI-ASİA.
- Højte, Jakob Munk (2009), "The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom içinde" Jakop Munk Højte (Eds.), Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), *içinde* (95-108), Denmark: Aarhus University Press.
- Huzar, Eleanor Golitz (1978), Mark Antony: A Biography, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Jansses, E. (1969), Trebizonde en Colchide, Brussels.
- Jones, A. H. M. (1998), The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford: Oxford University Press.
- Kallet-Marx, R. M. (1995), Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC., Berkeley, Los Angeles, Oxford: Routledge.
- Kaya, Mehmet Ali (1998). "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", TİD, XIII, 161-173.
- _____, (2005), Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi, İzmir: İlyayayınevi.
- Koromila, M. (2002), The Greeks and Black Sea From Bronze Age to 20th century, Athens.
- Macro, A. D. (1980), "The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium", ANRW, II. 2, 659-698.
- Magie, David (1950), Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II, Princeton, New Jersey.
- Manandian, H. A (1965), The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade, Translated from Second Revised Edition by N. G. Garsion, Lisbon: Livraria Bertand.
- _____, (2007), Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources, Annotated Translation and Introduction by G. A. Bournotian, California: Mazda Publishers.
- McGing, B. C. (1986), The Foreign Policy of Mithradates VI Eupator King of Pontus, Leiden: Brill Academic Publishers.

- Minns, Hovell Ellis (1913), Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus, London and New York: Cambridge University Press.
- Mitford, B. T. (1980), "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the *Limes*", ANRW, II, 7.2, 1170-1228.
- Mitchell, S. (1995), Anatolia I: Land, Man and Gods in Asia Minor, the Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule, Oxford: Clarendon Press.
- Nadjafova, İ. (2009), "O Roli Kaspiya v Mejdunarodnoy Torgovle (po Strabonu)", Doroga Strabona kak çast' Velikogo Şelkovogo Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Bakü, 28-29 noyabrya 2008 g.), *içinde* (78-83), Samarkand-Taşkent: MİTSAİ, SMI-ASİA.
- Oktan, M. (2008), "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler", Anadolu, 34, 47-75.
- Olshausen, E. ve Biller, J. (1984), Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I; Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradaten, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Reihe B (Geisteswissenschaften), Wiesbaden.
- Ormerod, H. A. (1932), "Rome and the East", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), The Roman Republic 133-44 B.C., CAH, IX, *içinde* (350-396), London: Cambridge University Press.
- Özsait, Mehmet, (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon), *içinde* (35-43), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No: 81.
- Pigulevskaya, N. V. (1947), "Vizantiskaya diplomatiya i torgovlya şelkom v V-VII vv", *Vizantiyskiy Vremennik*, XXVI/I, 184-214.
- Rapen, Kl. [Rapin Cl.] 2009, "Torgoviy put' iz İndii k Pontu u Strabona: Mejdunarodnoy Kartografiçeskim Mirajom i Arheologiçeskoj Real'nosti", Doroga Strabona kak çast' Velikogo Şelkovogo Puti: Materialı mejdunarodnoy konferentsii (Baku, 28-29 noyabrya 2008 g.), *içinde* (96-119), Samarkand-Taşkent: MİTSAİ, SMI-ASİA.

- Raschkei, M. G. (1978), "New Studies in Roman Commerce with the East", ANRW, II. 9. 2, 604-1363.
- Saprykin, S. Ju (2007), "The Unification of Pontos: The Bronze Coins of Mithridates VI Eupator as Evidence for Commerce in Euxine", Vincent Gabrielsen and John Lund (Eds.), The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation's Centre Black Sea Studies), içinde (195-208), Denmark: Aarhus University Press.
- Schlude, Jason Michael (2009), Rome, Parthia and Empire: The First of Roman –Parthian Relations, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California University.
- Swain, H. ve Davies, M. E (2010), Aspects of Roman History, 82 BC–AD 14: A Source-Based Approach, London and New York: Routledge.
- Syme, Ronald (1995), Anatolica: Studies in Strabo, A. Birley (Ed.), Oxford: Clarendon Press.
- Talbert, J. A. Richard (Ed.) (2000), Map-By-Map Directory to Accompany, Barrington Atlas the Greek and Roman World, New Jersey: Princeton University Press.
- Van Wijlick, H. A. M. (2013), Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations during Civil War, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham University.
- Vinogradov, Yu. A. ve Goronçarovskiy, V. A. (2008), Voennaya istoriya i voennoe delo Bospora Kimmeriyskogo (VI v. do n.e. – seredina III v. n.e.), Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Material'noy Kul'turi, trudi. T. XXV, Sankt-Peterburg: Filologičeskiy fakul'tet Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Wellesley, K. (1953), "The Extent of the Territory added to Bithynia by Pompey", RhMP, 96, 292-318.
- Wesch-Klein, G. (2001), "Bithynia, Pontus et Bithynia, Bithynia et Pontus –Ein Provinzname im Wandel der Zeit". ZPE, 136, 251-256.

- Wojan, F. (2003), "Kérasonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire", Revue numismatique, 159, 257-290.
- _____ (2006), "Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire", Revue numismatique, 162, 181-229.

EKLER

Harita 1: Karadeniz- Hazar Denizi Deniz Güzergâhı (Gallieri, 2001: fig. 8)

Harita 2: Satala- Baguma Yol Güzergâhı (Manandian, 1965: 95)

Harita 3: Tanais-Ecbatana Yolu Güzergâhı (Manandian, 1965: 51)

Yeşil Ordu Müfrezesi Kumandanı Ebulhindili Cafer Bey'in Sivas, Tokat ve Yozgat İsyamları Esnasındaki Faaliyet ve Gözlemleri*

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR*

1884 yılında Erzurum merkeze bağlı Ebulhindi (Alaybeyi) Köyü'nde doğan Cafer (Erçikan) Bey¹, 3 Ekim 1958 tarihinde 74 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir.² Babası İbrahim, kayıtlarda geçen kardeşleri Arslan ve Mustafa'dır.³ Ahmet Şefik, Eczacı Bahattin Erçikan, Prof. Dr. Celal Erçikan,⁴ Eczacı Nurhayat Erçikan ve Dr. Birsen Erçikan ise Cafer Bey'in çocuklarıdır. Cafer Bey'in ticaret ile uğraştığı ve genelde canlı hayvan işiyle meşgul olduğu görülmektedir. Hatıratındaki satır aralarından, döneme ait kayıtlardan, köyündeki evinin büyüklüğünden ve çevredeki söylemlerden varlıklı biri olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamit'e yönelik muhalefetin Anadolu'da yoğunlaştığı merkezlerden biri Erzurum'dur ve bu şehir zamanla İttihat Terakki'nin doğudaki en önemli merkezi haline gelecektir. Cafer'in İttihat Terakki'ye hangi tarihte katıldığı bilinmemekle beraber, cemiyetin ileri gelenleri ile yakın tanışıklığı, onun ilk dönemlerden itibaren bu yapıya dâhil olduğunu göstermektedir.

* Bu çalışma, Uluslararası Bozok Sempozyumuna (5-7 Mayıs 2016, Yozgat) sunulmuş ancak basılmamış olan tebliğin, genişletilmiş ve makale formatına dönüştürülmüş şeklidir.

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi*, Y. 643. Cafer Bey ile görüşen Hasene Ilgaz, onun adresi ile birlikte doğum tarihini de kaydetmiştir. Buna göre O, 1300 doğumludur. Cafer Bey'in öldüğünü okuyucularına duyuran Hür Söz gazetesi onun 78 yaşında öldüğünü ifade ederken (*Hür Söz*, 4 Ekim 1958), internete yer alan bir bilgi onun 1884 tarihinde doğduğunu beyan etmektedir. (<http://www.erkurumluyum.net/?q=node/3175>). Nüfus kayıt örneğine göre de Cafer Bey, 1884 yılında doğmuş ve 03.10. 1958 tarihinde vefat etmiştir.

² *Hürriyet*, 4 Ekim 1958.

³ Mustafa, 18 Ekim 1918'de İngiliz Tayyareleri İstanbul'u bombardıman ettiğinde, Mahmut Paşa'ya düşen bir bomba ile vefat etmişti.

⁴ Nüfus kaydında Celalettin yazmaktadır.

Hatıratına⁵ II. Meşrutiyetin ilanı ile başlayan Cafer'in, kendi ifadelerinden o günlerde kesin olarak İttihatçı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hatıratında değindiği ilk konular genelde İttihat Terakki hakkındadır. İttihat Terakki'nin lider kadrosuna yakın olan ve onlar ile özel görüştüğü görülen Cafer'in önce Fırkanın fedai yapılanmasında ve müteakiben de Teşkilat-ı Mahsusa içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Erzurum ve çevresindeki sivil liderlerinden olan Cafer'in I. Dünya Savaşı öncesi ve harp zamanını ihtiva eden hatıratı, dönemi anlamak ve anlamlandırmak açısından çok önemlidir. Onun Mütareke sonrasını kapsayan faaliyet ve gözlemleri de çok dikkat çekicidir ve dönem tarihine önemli derecede katkı yapacak türdendir. Zira o bir anlamda göz önünde değil, perde arkasındadır. Sivildir ancak olayların merkezindedir. Her hatırada olduğu gibi, elbette anlatımlarında “ben” ve sübjektiflik söz konusudur. Ancak sivri dili ve abartıyı sevmeyen yapısı onun hatıralarına da yansımış, olayları genelde yaşadığı ve gördüğü gibi anlatmasına sebep olmuştur.

⁵Ebulhindili Cafer Bey, hatıratını Latin harfli olarak kaleme almış, muhtemelen başına bir iş gelmemesi amacıyla İstanbul'da iki, Erzurum'da bir Notere tasdik ettirmiş, ayrıca kendine ait telgraf vs nin Latin alfabesine çevrilmesini de yine noter kanalıyla yaptırmıştır. Cafer Bey'e ait hatıratında dâhil olduğu bir kısım evrak, aile tarafından Prof. Dr. Ali Birinci Bey'e intikal ettirilmiştir. Ali Birinci Bey'in şahsına verdiği hatıratın yola çıkarak ve ondan da ruhsat alarak bu çalışma hazırlandı. Hocama bu konuda çok teşekkür ediyorum. Ali Birinci Bey ve şahsım tarafından, aileden gelen evrak ve konu hakkında kendimizin elde ettiği diğer kayıtlar doğrultusunda “Ebulhindili Cafer Bey'in Hayatı ve Hatıratı” yayına hazırlanmaktadır. Hasene Ilgaz, sağlığında Cafer Bey ile görüşme yaparak hatıralarını kaydetmiş ve diğer derledikleri ile birlikte Türk Tarih Kurumuna vermiştir. Cafer Bey'in Hasene Ilgaz tarafından kayıt altına alınan hatıraları Prof. Dr. Ali Birinci tarafından Türk Yurdu Dergisinde yayımlanmıştır. Ali Birinci, “Ebulhindili Cafer Bey”, Teşkilat-ı Mahsusa Günleri, (Yazan; Hasene Ilgaz-Haz. Ali Birinci), *Türk Yurdu*, Sayı 165 (Mayıs 2001), s. 44 - 57; Sayı 166, (Haziran 2001), s. 34 - 46. Hasene hanımın derlediği kayıtlar, Milli Mücadele yıllarının bir kısmını kapsamaktadır. Bundan dolayı çalışmamızda Cafer Bey'in hatıratını kullandık. Hatıratından aldığımız bilgilere ise sık sık aynı dipnotu düşmemek amacıyla atıf yapmadık. Tebliğimize esas bilgiler, hatıratın 107-123, 130, 134-135 numaralı sayfalarından alınmıştır.

Cafer Bey'in hatıratında Mondros Mütarekesi öncesine ait dikkat çeken konular; İttihat Terakki'nin Erzurum ve çevresindeki teşkilatlanması, kendisinin Rumeli seyahati, Balkan savaşları, Erzurum ve çevresindeki Taşnaklar ve bunlarla ilişkileri, Teşkilat-Mahsusa'nın doğudaki yapılanması, Ermeni çeteleri ile mücadele, I. Dünya Savaşı gibi konulardır.⁶ Savaş sonrası ise Cafer Bey milli teşkilatlanma içerisinde yer alır. İttihat Terakki liderlerinin yurt dışına çıkmadan aldıkları kararlar çerçevesinde Cafer, Erzurum'a gelir ve burada milli teşkilatlanma faaliyetlerine katılır. Kendi çapında önderlik yapıp, Oltu taraflarında Ermenilere karşı mücadele eder. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişi ile birlikte onunla yakın iş birliğine girer. Erzurum'da Paşa'ya karşı oluşan muhalefeti ortadan kaldırma hususunda gayet başarılı olur. Paşa'nın verdiği emirleri yerine getirir.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Erzurum ve Sivas Kongreleri ardından Ankara'da TBMM'yi açması ve burayı İstanbul'a alternatif bir merkez haline getirmesi, İngilizler ve İstanbul Hükümetlerinin ciddi tepkisini çekti. Onların Anadolu'daki makamlara söz geçiremeyince, halkı isyan ettirme yönünde faaliyet gösterdiği ve bununda kısa sürede netice verdiği görülmektedir. Bu anlamda Bolu, Düzce, Hendek, Adapazarı ve Konya bölgelerinde isyanlar çıktığı gibi, benzer ayaklanmalar Sivas, Tokat ve Yozgat civarında da meydana geldi. İstanbul Hükümeti ve İngilizler tarafından yönlendirilen kişilerin Anadolu halkını yanlarına çekmek ve Milli Mücadeleyi ortadan kaldırmak için başvurdukları propaganda; Hilafet ve Saltanatın tehlikede olduğu, Milli Hareketin başında bulunanların Saltanata, Hilafete ve şeriate düşman oldukları şeklindeydi. Kısaca halkın kutsal değerlerini propaganda malzemesi yapan kışkırtıcılar, akla gelebilecek her yola başvurdu. Rütbe, para dağıtıp düşmanla işbirliği yaptılar. Kuvâ-yı Milliyecilerin asi, Bolşevik ve dinsiz oldukları söylenip, haklarında İstanbul'da fetvalar yayınlandı ve

⁶Cafer Bey'in hatıratı esas alınıp notlandırılarak yapılan çalışma için bkz. “İbrahim Ethem Atnur, Ebulhindili Cafer Bey'in Kaleminden Teşkilat-ı Mahsusa'nın Türkiye'nin Doğusunda Yapılanması ve I. Dünya Savaşı Günlerinde ki Faaliyetleri”, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 03-05 Kasım 2014 / Budapeşte /Macaristan.

bunlar Anadolu'da dağıtıldı. Buna karşı Ankara'da fetva yayımlayıp tedbir aldı ise de yukarıda ismi zikredilen bölgelerdeki isyanları önleyemedi.

Çalışmamıza esas olan Sivas, Tokat ve Yozgat bölgelerindeki isyanları Cafer Bey'in gözünden ve tabii olarak kaleminden ele almaya çalışacağız. Elbette isyanlar hakkında hatıratta yer alan bütün bilgilere çalışmamızda yer vermeyeceğiz. Yalnızca resmi kayıtlarda yer almayan ve bir anlamda perde arkasında kalan bilgilerin bir özetini verip, hakkında çokça bilgi olan bu isyanların⁷ detayına girmeyeceğiz.

İstanbul'un işgalini müteakip, Mustafa Kemal ve arkadaşları Ankara'yı merkez kabul edip Meclisi toplama çabasına giriştiği dönemde, İngilizler ve İstanbul'daki makamlar, Milli Hareketi ortadan kaldırmak amacıyla faaliyete geçmiş ve yukarıda da bahsedildiği üzere yer yer isyanlar çıkartılmıştı. İsyancıların Ankara'ya kadar yaklaşması ve elde yeterince kuvvet olmaması, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını oldukça zor durumda bırakmıştı. Bundan dolayı Mustafa Kemal isyanların üstesinden gelmek üzere, 18-19 Nisan 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'dan hem askeri birlik ve hem de gönüllüler talep etti. Kazım Karabekir 20 Nisan'da verdiği cevapta; mevcut şartlar altında askeri birlik göndermesinin mümkün olmadığını ancak Erzurum Kuvâ-yı Milliyesinden bir atlı müfreze göndereceğini bildirdi.⁸

Karabekir, gönüllü olarak Oltu taraflarında Ermeniler ile mücadele yürüten Cafer ve maiyetini düşünür. 20 Nisan 1920'de 3. Tümen Komutanı Albay Halit (Deli-Karsıalan) Bey'den Cafer'i Erzurum'a göndermesini talep eder.⁹ Halit Bey tarafından çağrılan Cafer'e şu emir verilir:

⁷İsyanların için bkz. *Türk İstiklal Harbi IV nci Cilt İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974.

⁸Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 615-617.

⁹Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 617. Cafer hatıratında, Erzurum Kongresi toplanmadan önce Albay Halit Bey'in, Enver Paşa'dan aldığı talimat mucibince kendisine; Yeşil Ordu Müfrezesi olarak vazifesine devam etmesini ve sembol olarak da yeşil renkte üç yıldızlı bir bayrağın hazırlatılarak taşınmasını bildirdiğini ifade etmektedir.

“Yeşil Ordunun pişdarı olarak Ankara'ya gideceksin Seni müfreze arkadaşlarıyla beraber Mustafa Kemal Paşanın emrine gönderiyorum. Senin ile beraber İsmail Hakkı Bey de gidecektir. Paşa sizlerden mertlik ve kahramanlık bekliyor.”

Yeşil Ordu meselesi, dönemin efsanelerindedir. Halkın dilinde dolaşan veya dolaşması istenilen bir konudur. Yeşil Ordu hem Bolşeviklik ile ilgilidir ve hem de İslami boyutu mevcuttur. Kafkaslardan Anadolu'yu kurtarmaya gelecek bir İslam ordusu söz konusudur.¹⁰ Yeşil Ordu meselesi döneme ait kayıtlarda gizemli bir şekilde yer alır, Albayrak gazetesinde Yeşil ve Kızıl isimli yazılar yayımlanırdı. Zor durumdaki Anadolu'nun umuda ihtiyacı vardı ve görüldüğü üzere Kazım Karabekir'de buna atf yaparçasına, millet nezdindeki tesirini düşünerek Müfrezeye Yeşil Bayrak vermeyi kararlaştırmıştı.¹¹ Cafer ve 40 adamı Yeşil Ordunun öncüsü olarak Ankara'ya gideceklerdi.¹² Karabekir'in talimatı doğrultusunda, asıl Yeşil İslam Ordusunun arkadan Karabekir Paşa komutasında geleceğini de propaganda edeceklerdi.¹³

Müfrezesini toparlayan Cafer, Erzurum'a gelir, Kazım Karabekir Paşa ile görüşür ve onun direktifleri doğrultusunda hazırlıklar yapılır. Kazım Karabekir'in masrafı bütçeden karşıyalım önerisine karşın, Cafer malını vatan yolunda harcamaktan şeref duyacağını söyler ve müfrezenin masrafını kendisinin karşılayacağını ifade eder. 40 kişiden¹⁴ oluşan, Dadaş kıyafetleri giydirilen ve büyük bir yeşil bayrağı olan gönüllülere Karabekir, 14 Mayıs 1920'de Yeşil Ordu Müfrezesi ismini vermişti.¹⁵ Müfrezenin Erzurum'dan ayrıldığı

¹⁰Yeşil Ordu için bkz. Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 69-77. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 617; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

¹¹Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 617.

¹²Bu Müfrezenin Ankara'ya varışı üzerine Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan haberde; Yeşil Ordu Müfrezesinin “pişdar” olduğu bilgisi mevcuttu. *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1336/1920.

¹³Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 698.

¹⁴Karabekir, Müfrezenin 30 veya 36 kişiden oluştuğunu ifade etse de (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 617), Müfrezenin reisi Cafer ve Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, mevcudu 40 olarak ifade etmektedir. *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1336/1920.

¹⁵Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 617.

gün halk, öğrenciler ve askeri birliklerin hazır bulunduğu büyük bir uğurlama töreni yapılır. “*Evvelâ Yeşil Ordunun sembolü olan yeşil üç ay yıldızlı bayrak mutad olan merasimle müfrezenin şeref ve namusuna teslim edilmiş ve müteakiben nutuklar söylenmiştir.*” Kazım Karabekir’in duygusal nutkunu müteakip Yeşil Ordu Müfrezesi yola çıkar.

Hatıratında, Yeşil Ordu Müfrezesinin hangi tarihte Erzurum’dan yola çıktığına dair bir bilgi bulunmamakla beraber, Karabekir, Müfrezeyi 14 Mayıs Cuma günü Çocuklar Ordusu Talimhanesinde teftiş edip, gerekli talimatı verdiğini ve onları yeşil bayrakları ile yola çıkardığını ifade etmektedir.¹⁶

Yeşil Ordu Müfrezesi, Erzurum’dan çıkıp dört günde Suşehri üzerinden Sivas’a ulaştığında, düşmanca bakışlar ile karşılaşır. İtilafçılar şehirde aktif durumdadır. Cafer, Vali Reşit Paşa’yı ziyarete gider o ve askeri makamları tedirgin bulur. Ardından eski İttihatçı arkadaşları Şekeroğlu İsmail ve Halis Turgut’a¹⁷ ulaşır. Onlardan durumu öğrenir; civardaki isyanlar yüzünden Sivas karışıklıklar içinde çalkalanmaktadır. Yıldız Hanlarına gelen asilerin Sivas’ı basmasından korkulmaktadır. İngiliz Muhipleri Cemiyeti, İtilafçılar ve Ermenilerin isyancılara desteği söz konusudur. Cafer Müfrezesi ile Yıldız Hanlarına hareket eder ve yol üzerindeki Ziraat Çiftliğinde savunma tedbirler alır, üç saat sonra Tokat’tan Sivas’a gelen 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey’in emri üzerine şehre gider. Dönerken İttihatçı arkadaşları Halis Turgut, Şekeroğlu İsmail, Emir Paşa’nın oğlu Hamit, Arabacılar Reisi Hasan ve maiyetlerindeki on kişilik bir kuvvetle Ziraat Çiftliğine döner. Yenihan’da bulunan isyancıların üzerine yürüyen Yeşil Ordu Müfrezesi¹⁸, Çermik civarında asilerin dört kişilik keşif kolunu ele geçirir. Yenihan’da kaymakam ve Erzurum Pasinlerden muhacir olarak gelmiş olup, isyancılara karşı silahlanan on beş ev halkı ile görüşen Cafer, maiyeti ile Çermik

¹⁶Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 698.

¹⁷İzmir Suikastı davasından idam edilmiştir. Ergun Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Ayraç Yayınları, Ankara, 2009, s. 357.

¹⁸Gazi Mustafa Kemal’de Nutuk’ta, Ankara’ya gelmekte olan Erzurum Milli Müfrezesinin, isyanlar sebebiyle bölgede bırakıldığını ifade eder. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 600.

üzerine gider ve Kolordu Komutanı Selahattin Bey ile buluşur. Sivas’ı kuşatma amacı güden isyancılara karşı, şehre doğru yola çıkılır, ancak Yenihan’ın basılması üzerine tekrar dönülür.

Cafer hatıratında bu olayları şöyle anlatıyor:¹⁹

“*Derhal Yenihan üzerine harekete başladık. Selahattin Bey, emrindeki müfrezeleri Yenihan’a hâkim ve müdafaaya çok elverişli tepelere sevk ederek tutturdu. Yenihan’da dehşetli silâh sesleri işitiliyordu. Ben, Yenihan’ın on beş dakika mesafesindeki tepenin bana verilmesini kumandanı rica ettim. Kumandan Selahattin Bey bu ricamı kabul etti. Ben de düz yerden bir yürüyüşle istediğim tepeyi tuttum. Müteakiben de şiddetli bir atlı taarruzu ile Yenihan’a girdim. Kaymakam yaralanmış, âsiler kasabanın kenar duvarlarının dibine kadar sokulmuş, sade Erzurum mahallesi usata karşı ateşe devam ediyordu. Biz bombalarla hücum ettik. Bomba tarakalarının hâsıl ettiği korkunç ve dehşetli tesire karşı maneviyatları tamamen bozulan âsiler bozuldu ve kaçışmağa başladılar. Biz onları takibe koyularak on kişiyi öldürmüş ve 49 kişiyi de esir almıştık. Üst tepede bulunan iki bin kişi tutunamayarak kaçtı, bunları muhtelif istikametlerden ve kollardan takip eden arkadaşlarımız 70 esir daha, on sekiz baş at, 84 adet tüfek iğtinam etti. Tüfeklerin az oluşu, gelen âsilerin ancak dörtte birinde silâh bulunmasındandı. Yenihan’ın işgalinden yarım saat sonra kumandan ve diğer müfrezeler de geldi. Kumandan Selahattin Bey müfrezemi topladı ve Erzurum kahramanları vazifenizi hakkile ve şerefle yaptınız şanlı ecdadınızın ahfadı olduğunuzu ispat ettiniz diyerek bütün müfrezeyi sıraya dizdi gözlerinden öptü.*”

“*Asilerden aldığımız esirlerin ifadesine göre müfreze namile teşkilâtı ve başlarında kumandanları olduğunu ve bunlar arasında meşhur Kara Mustafa namile maruf bir silahşör ve onun yanında yardımcısı Çollu adile bir Çerkes bulunduğunu öğrendik. Ben Çollu’nun köyünü basarak kendisini yakaladım. Kara Mustafa kaçtı. Müsademe başladı. Ben de bir taraftan Çerkes köyüne girdim. Köyü taradım, âsilerden kimse yoktu. Civardaki meşelikten üzerimize ateş açılmıştı. Bütün kuvvetler kumandan Selahattin Beyin emrinde toplandı. Verilen emirle âsilere taarruz edildi. Emrimizde iki top, beş*

¹⁹Hatıratın diline müdahale edilmemiştir.

mitralyöz vardı. Bunların ateşi himayesinde taarruzumuz inkişaf ederek düşmanın aleyhine bir seyir takip etmeğe başladı. Bu esnada yüksekteki âsilerin ateşi ile topçu yüzbaşısı ağır yaralandı. Bu meyanda beş nefer de yaralanmıştı. Ben müfrezemi topladım, derenin içinde onar kişilik gruplar tertip ederek taarruza devam ederken bir taraftan da verdiğim emirle 10 kişilik bir gurubu ussatın arkasına düşerek taarruzumuzu desteklemek üzere Edirneli Hasan kumandasında sevk ettim. Edirneli Hasan'ın beş dakika sonra âsilerin arkasına düşüp tesir göstermeğe başladığı tepede patlayan bombalardan anlaşılıyordu. Usat bu yıldırım tarzındaki baskından yularak bozuldu ve perişan bir şekilde kaçmağa başladı. Arkasına düşülerek bir hayli telefata verdirmekle beraber birkaç esir de almıştık. Bozulan âsiler Tekke denilen mevkie kaçtıkları için taarruzumuzu oraya tevcih ederek ilerlemeğe koyulduk. Yolda köylülerden biri:

“-Nereye gidiyorsunuz, Halife ordusu Zileyi aldı Ankara'yı zapt etti. Bizi dinlerseniz ve Müslümanmanız gitmeyin dedi. Saf ve iç düşmanlar tarafından aldatıldığı bes belli olan bu köylünün sözleri kanımı tepeme hücum ettirmeğe kâfi geldi. Fena halde kızdım ve rast gele dövmeye başladım. Adam akıllı dövdüm. Tekke'den henüz yürümüştük ki üzerimize anî bir ateş açıldı. Derhal tertibat alarak ateş edenlere karşı taarruza geçtik. Asiler beş on kişiden ibaret olduğu için daha fazla mukavemet edemiyerek kaçtılar. Biz de tepeyi ele geçirdik. Bunu müteakip Zile üzerine ilerledik. Bu esnada gelen müfreze kumandanı (mürettep) Ziya Beyin emrinde birleşerek ilerleyişimize devam ettik. Kumandan Salâhattin Bey karargâhı ile Tokad'a dönmüştü. Zile sırtlarında âsilerden üç silahlı yakaladık. Bunlar da Çerkesti. Esirlerden aldığımız habere göre, Zile âsiler tarafından zapt edilmiş ve bu hareketin elebaşısı postacı Nazım namile bir hain imiş. Bunların kuvvetlerinin 3-4 bin arasında olduğu anlaşılıyordu. Kolordu Kumandanlığından alınan emirde 5. inci Kafkas Fırkası Komutanı Cemil Cahit Beyin kuvvetli bir müfreze ile Yozgat üzerinden Zile'ye doğru hareket ettiği ve bu kuvvetin obüs topu ile mücehhez olduğu bildiriliyordu. Emirde Cahit Bey kuvvetleriyle irtibat temin edilerek Zile'nin her taraftan sarılması isteniyordu. Bizim mevcudumuz 70, Tokat müfrezesi 60, İbrahim Bey kumandasındaki müfreze de 120 ve emrimdeki Erzurum müfrezesi de 40 atlıdan ibaretti. Bütün bu kuvvetler Kaymakam Ziya Beyin emrine verilmişti. Sabahleyin hareket edildi. Zile âsilerin elindeydi. Zile'deki zabıtlar esir edilerek kaleye hapsedilmişler ve kaledeki toplar âsilerin eline geçmişti.

Asiler Zileye yaklaştığımız zaman top ateşi açmışlardı. Bizden evvel âsilere Amasya'dan gönderilen heyet-i nasihayı başta kadı olduğu halde yakalayıp esir etmişlerdi. Bizden bir gün evvel Cemil Cahit Bey müfrezesile gelmiş ise de âsilerin yaptığı üstün bir mukabil taarruz üzerine Zile'den çekilmeğe mecbur kalmış. Ali Bey müfrezesi Akdağ madeninde âsilerin taarruzuna maruz kalarak bozulmuştu. Akdağ'ı âsilerin eline geçmişti”.

Cafer hatıratında Cemil Cahit Bey ile birlikte Zile'yi isyancıların elinden kurtarmak için yaptıkları mücadeleyi anlatıp, kasabayı aldıklarını²⁰ ifade ettikten sonra, dönemi anlamak açısından ilginç bir bilgi vermektedir. İstanbul'un yaptığı dini propagandanın halkın üzerindeki etkisini göstermesi açısından dikkat edilmesi gereken bu ifadeler şöyledir:

“Ussatın Tokat üzerine yürüdüğü haber alınmıştı. Biz de Kazova üzerinden Tokad'a yürüyüşe başladık. Kazova'da bir köyden üzerimize ateş açıldı. Ateş gelen tarafa taarruz ettik, âsileri bozduk, o esnada Edirneli Hasan yakaladığı birisini dövüyor, o da dayak yedikçe (Lâ ilâheillâllah) diyerek bağıryordu. Yüzü gözü kan revan içindeydi. Hasan'a yaklaşarak niçin dövdüğünü sordum. O yine bağıryp duruyordu. Bağırması insanın sinirine dokunuyor, ben de kızdım ve elimdeki kırbaçla sus diye vurmaya başladım. O şahsın kelimeyi tevhide söylemesi manidar ve dinî hissiyatımızı rencide edici bir mahiyette idi. Sanki onu dövenler gâvurmuş da onları imana davet eder gibi bir hali vardı. Buna kim kızmaz. Hasan pek haklı olarak:

-Efendim ben gâvurmuyum ki salâvat getiriyor. Bu hale kızdım ve dövmeye başladım. Sözlerini çok yerinde bulmuştum. Köye girdim. Köyde herkes başları açık ve fesleri ellerinde bulunduğunu gördüm. Salâvat getiren bu adamın hali beni cidden düşündürdü. Birkaç muhteris ve müfterisin tesir ve baskısı altında kalan bu adamların ne hale geldiklerini görüp de müteessir olmamak kabil değildi. Ben şu kanaate varmıştım ki, isyan edenlerin birçoğu, saf ve dinî hissiyatı pek insanlar olup şahsî menfaatlerini memleket menfaatlerine tercih eden Postacı Nazım tıynetindeki adamlar halkın bu safiyet, cehalet ve

²⁰12 Haziran 1919.

taassubunu istismar ederek ve işe din elden gidiyor gibi bir mahiyet verdirerek yarattıkları isyan ve ihtilâl kasırgasına kaptırılmıştır”.

Hatıratında Tokat'a gidişini ve küçük çaplıda olsa isyancılarla mücadelesini anlatan Cafer, isyancıların liderleri olarak, Elbestan, Aynacıoğlu kardeşler, Çerkez Mehmet, Çerkez Hacı Hasan, Çerkez Kara Mustafa ve Postacı Nazım'ı zikretmektedir. Cafer'e göre, Zile'de öldürülen isyancılar içerisindeki Avukat Ali, Damat Ferit ile görüşükten sonra bölgeye gelmiş ve Sait Molla'nın başında olduğu İngiliz Muhipler Cemiyetinin beyannamelerini dağıtmıştı. Çoğunluğu Tokat Çamlıbel'de toplanan isyancılara karşı Albay Selahaddin komutasında harekete geçen Cafer'in yürüttüğü mücadelelerde çarpışmalar dışında başka dikkat çeken noktalar mevcuttur. Buna göre O, bu mücadeleler esnasında ileri gelen isyancıların karıları ve çocuklarını toplatıp askeri makamlara teslim etmekte, bir kısım evleri yaktırmaktadır. Nitekim hatıratında konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Salâhattin Beye şikâyet ettikleri halde ben yine yakmakta ısrar ve devam ettim. Bunun faydası çoktu. Tecrübe ile sabittir. Evi ve çoluk çocuğuna müdahale, onları yola getirmeğe en müessir silâhtır. Nitekim bu silâhın sihir-kâr tesirlerinden çok istifade ettik”.

Asiler ile mücadeleye devam eden Cafer, Akdağmadeni'nin basılması üzerine buraya yönelir. Kasaba da isyancılara destek veren yerli Rum ve Ermenilere de gereken cezayı verdiğini ifade eden Cafer, Albay Refet (Bele) Bey'in bölgeye gelip komutayı devralması üzerine, asli görev yeri olan Ankara'ya gitme kararı alır. Ancak isyancıların Milli Kuvvetlere karşı yoğun saldırıları bu kararı erteletmiş olsa da Erzurum'dan ve bizzat Halit Bey'den aldığı emir doğrultusunda Refet Bey ile görüşüp müsaade alarak, Müfrezesi ile birlikte Ankara'ya doğru harekete geçer. Fakat Ankara yolu da isyancılar yüzünden tehlikelidir. Baskına uğramasına karşın Yeşil Ordu Müfrezesi Yozgat'a ulaşır. Bu dönemde Yozgat Çerkez Ethem²¹ tarafından asilerin elinden alınmıştır²² ve Cafer hatıratında döneme ait

²¹Çerkez Ethem hakkında yeni bir yayın olarak bkz. Şaduman Halıcı, *Ethem*, E Yayınları, İstanbul, 2016.

²²23 Haziran 1920.

dikkat çekici bilgiler vermektedir. Bunlar Yozgat isyanları ve Çerkez Ethem'in bölgedeki faaliyetleri hakkında literatüre katkı yapan ve bir takım tartışmaları sonlandıran ifadelerdir. Cafer kendi el yazısı ile ve eski Türkçe olarak bu bölüme şu başlığı atarak kendi sorduğu soruyu kendi cevaplandırmıştır:

“Çapanoğlu Halid-Ethem Çarpışıyor-Çapanoğlu Ethem Kuvvetlerini Yarıp Kaçıyor-Ethem Kuvvayı Seyyare Kumandanı mı Yoksa Halk Soyguncusu mu?

“....Yozgat'da Mutasarrıf Şerif Beydi. Görüşük. Müşkül anlar geçirdiğini söyledi.

Çapanoğlu Halid'in Zile civarında bir müfrezeye toplanarak Yozgat'a yürüyeceğini öğrendik. Ankara'dan da Çolak İbrahim Bey kumandasında (300) kişilik bir süvari müfrezesinin de Yozgat'dan geçerek Kadı şehrine yürüdüğünü haber aldık. O gün Yozgat'da Erzurum muhacirlerle de görüşük. Mutasarrıf Şerif Beyden de izahat aldım. Verdiği bu izahatla tüylerim diken diken olmuş bir vaziyete geldim. Bizden evvel Edhem Bey müfrezesi gelmiş, Yozgat'da Çapanoğulları isyan etmiş oldukça mühim bir kuvvet toplamışlar. Yozgad'ı zabtederek kuvvetlerle Zile üzerine yürümeğe teşebbüs etmişler.... Biz Ziled'e bulunduğumuz zaman Yozgat isyanından malûmat almıştık. Bu iki kuvvetin birleşmesi hakikaten bizler için müşkül bir durum hâsıl edecek idiyse de, Zile'deki Postacı Nazım ve gâvur Ali kumandasındaki (1500) kişilik kuvvetin mağlûp edilmesi üzerine fazla bir şey yapamıyacakları muhakkaktır. Boğazdan çekilip Arapselim çayırında toplanan âsi kuvvetlerini takibe gelen Edhem kuvvetleri gece âsi kuvvetlerinin etrafını sararak çok müessir bir baskınla mağlûp etmiş ve dehşetli telefata verdirmiştir. Ancak Çapanoğlu Halit Bey sarıldığı halde müsademe ederek ve üç atı vurularak kendisini zor kurtarmış ve kaçmıştır. Bu âsileri mağlûp ettikten sonra Yozgad'a dönen Çerkes Edhem halkı soymaya ve her türlü hakaret ve zulmü yapmaktan çekinmemiştir. Parası alınmayan, fenalık görmeyen adam yok gibidir?

Abranostanın Yozgat şubesinde toplanan (15000) lirayı müdürünü çağırarak aldığı gibi, Ziraat Bankasından da yine müdüründen (5000) lira almıştı. Bunlardan başka (20000) lira da halktan ve tüccarlardan toplamıştır. Bu kendisinin resmî topladığıdır. Efradının soyduğu da ayrıdır. Halk neferlerin istediklerini vermeğe mecbur edilmişlerdi. Bu da kâfi gelmemiş gibi müfrezeler göndererek

bütün köylerin hayvanlarını sürdürmüş (30.000) kadar koyun ve sığırı sürerek meydanlarda alenen satmağa başlamıştır. Ben bu vaziyeti görünce, Mutasarrıf Şerif Beye sordum. Asileri ve Çapanoğlunu takip ediyoruz, bir taraftan da halkı soyarak isyana mecbur ediyoruz. Bu nasıl olur?

Mutasarrıf:

-Doğrudur. Fakat ne yapılabilir? Elimizde fazla bir kuvvet yok ki, mani olayım. Ben yeni geldim. Çok zor şartlar altında vazifeye başladım, dedi.

Çolak İbrahim 'de halkı soyuyor.

Çolak İbrahim Bey müfrezeleri geldi. Kadı şehrinden dönerek o da aynı vaziyeti takip ediyor, halktan para toplamak yolunu tutuyordu. Efradı pusulalarla dükkânlara göndererek istediklerini aldırıldığını gördüm. Mutasarrıf Şerif Beye şikâyet ettim. "Bunlar da evvelkilerinin yaptığını yapıyorlar. Ne yapayım kuvvet ellerinde" dedi.

Ben derhal İbrahim Bey'i gördüm. Bu soygunculukla işin nereye varacağını sordum. Çolak İbrahim:

-Ne yapayım, ne paramız ve ne de müfrezemin ihtiyacı olan vesait yoktur. Alacağız ki, biz de vazifemizi yapabilelim dedi.

-Bu çok sakat ve muhataralı bir yoldur. Bununla memleket idare edilemez ve hele hayat ve varlığımızın bağlı olduğu muzafferiyet kazanılamaz. Biz halkı ne kadar memnun ve hoşnut edersek vazifelerimizin ifasında o nisbette muvaffak olacağız dedim.

Bu yüzden İbrahimle aramız açıldı. O gün bizim müfrezenin bulunduğu hanı boşaltmamızı istediler. "Bu emri nereden aldınız" dedik, "sizin müfrezesinin mevcudu az, başka bir yer bulunuz. Biz buraya cebren de gireriz" diye tehdide de kalkıştılar. Bunun üzerine "Haydi giriniz de görelim" dedim ve arkasından da müfrezem silâha davrandı. Zoru görünce yalnız âcizlerin kahramanı olan bu adamlar dönüp gittiler. Bu suretle de kendimizin ne yutulmaz demirden leblebi olduğumuzu bu tecrübe onlara anlatmış oldu".

Cafer, Yozgat'ta şahit olduğu bu talan hadiselerini Ankara'ya telgrafla iletir, şikâyetinde bulunur. Bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya gelmesi emredilince o ve Yeşil Ordu Müfrezesi Yozgat'tan ayrılır. 2 Ağustos 1920 tarihinde Ankara'ya ulaşan Cafer ve Yeşil Ordu Müfrezesi, Büyük Millet Meclisi önünde Mustafa

Kemal, Mebuslar ve halk tarafından coşkuyla karşılanır. Müfrezin 13 yaşındaki silahlı ve Dadaş kıyafetli neferi Edip'in²³ Meclis önünde yaptığı kısa ve duygusal konuşma izleyenleri ağlatır.²⁴

Ankara'da çok kalmayan Cafer ve Müfrezesi, Bolu ve Düzce bölgesindeki isyanları bastırmakla görevlendirilir. Cafer hatıratında bu bölgelerdeki isyanlar ve mücadeleler hakkında da bilgiler verir. Ancak hatıratında yer yer Yozgat'ta şahit olduklarından bahseder. Nitekim Ankara'ya dönüşünü müteakip Mustafa Kemal'i ziyarete giden Cafer, hatıratında bu bahsi şu ifadelerle anlatıyor:

"Kendileriyle görüşükten sonra Paşa hazretleri müfrezemi bizzat teftiş etti. Arkadaşlarımın birer birer hatırlarını sordu. Müfrezemin başardığı işlerden ve fedakârlıklarından dolayı memnuniyetini beyan etti. Arkadaşım Yeniköylü Muharrem cevap verdi:

-Paşam, dedi; Erzurum'dan çıktığımızdan beri 7 aydır vazife ifa ediyoruz. Şimdiye kadar hiçbir mazlumu incitmedik, hakkına taarruz etmedik. Hâlbuki Yozgat'ta bütün köyler soyulmuş. Gördüğümüz bu manzara bizi çok müteessir etti. Paşa sükûnetle dinledi ve teşekkür etti".

Yozgat'ta yaşananlar, Cafer ile Çerkez Ethem'in karşılaşmasında tekrar gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal tarafından görevlendirilen Cafer, sosyalist yapılanma ve tabii olarak firka oluşturma toplantısına katılır. Toplantıdakilere programlarına dair sorular soran Cafer, Çerkez Ethem'in "Esas programımız mazlumların himayesidir". Cevabı üzerine sinirlenir. Dolayısıyla mesele şu satırlar ile tekrar gündeme getirilir:

"Ben Yozgat'dan geliyorum, dedim; orada bütün halk soyulmuş, dükkânlar yağma edilmiş, banka kasaları kırılmıştır. Meyhaneler açılmış, serhoşlar etrafa dağılmıştır. Mazlumlardan toplayıp sürüp getirilen köylünün hayvanlarına "iştirak" edilmiş.

²³Edip Osman Somunoğlu. Erzurum Belediye Başkanlığı (1955-1960), Cumhuriyet Senatosu Erzurum Üyesi (1964-1973) ve Sağlık Bakanlığı yapmıştır (1965-1967).

²⁴Hâkimiyet-i Milliye bu karşılamayı okuyucularına "Erzurumlu Kardeşlerimiz" başlığıyla duyurdu. *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1336/1920.

Bunları Ankara meydanlarında satıyorsunuz. İşte şu karşımızdaki çamlıkta sürüler otluyor ve bunlar meydanlarda satılıyor. Evvelâ mazlum köylülerin hayvanlarını iade ediniz ki ondan sonra prensiplerinize inanayım.

Ethem bey kızdı:

-Siz, dedi, âsileri himaye için mi geldiniz?

Eyüp Sabri Bey söze karşıyarak benim için:

-Çok mert arkadaşımızdır.

Diye yatıştırmak istedi ise de ben susmadım:

-Yozgat'ta çok iyi tahkikat yaptım. Evlere taarruz edilmiş. Asıl soyanlar âsidir. Halk mazlumdur. Zaten ben Çapanoğlu Halit ve 15 arkadaşından başka âsi bilmiyorum. Onlar da müfrezeni yarıp çıktı.

Bunun üzerine ortalığı bir sükûnet kapladı. Kimse katiyen sesini çıkarmıyordu. Doktor Abidin Bey:

-Haydi gidelim.

Dedi. Hep beraber çıktık. Kılıç Ali Bey yolda:

-Cafer ne yaptın, diyordu, Ethem Bey çok kızdı. Ama iyi söyledin”.

Cafer'in anlatımına göre; Çerkez Ethem bu olay üzerine, Kuvay-ı Seyyare Komutanı olması hasebiyle, Erzurum Müfrezesinin de kendi emrine verilmesini talep etmiş, ancak Cafer'in “Halkı soyanlarla iş birliği yapmaya gelmedim. Ben, memleketimi ve istiklâlimi düşmana karşı müdafaaya geldim. Halkı soyanların emrine giremem”, itirazı üzerine Yeşil Ordu Müfrezesi Büyük Millet Meclisi emrine verilmiştir.

Sonuç olarak: Ebulhindili Cafer'in hatıratında, Sivas, Tokat ve Yozgat isyanları hakkında resmi kayıtlarda yer almayan önemli bilgiler mevcuttur. Bunlar bölgede neler yaşandığına dair bilgiler yanında, isyanlara katılan halkın genel yapısı, dini propagandanın insanları nasıl etkilediği ve hangi sonuçlara yol açtığı açısından dikkat çekicidir. Bu husustaki anlatımlardan, Kuva-yı Milliye'nin çok zor şartlar altında mücadele verdiğini bir daha görmek mümkündür. Hatıratta dikkat çeken noktalardan birisi de; isyana katılanların önemli kısmının Çerkez kökenli olmasıdır. Bu durum elbette ki diğer isyan

sahalarında da görülmektedir ve Çerkezlerin Saray ile olan hukukları ile yakından ilgilidir. Yozgat hadiseleri ve özellikle Çerkez Ethem ile bir kısım Kuva-yı Milliye'nin halka karşı davranışları, yakın dönem olayları içerisinde tartışılan meselelerdendir. Sahada olan Cafer'in anlatımları, elbette ki konu hakkındaki literatüre ciddi katkı yapacak türdendir.

Yeşil Ordu mevzuu yanında, İttihatçı işbirliği de hatıratta ve özelde bu meselede, dikkate değer konulardan biridir. Cafer'in Teşkilat-ı Mahsusacı kişiliğini de anlatım içerisinde görmek mümkündür. Halka karşı müşfik davranan ve bu anlamda bir kısım Kuvvacıları eleştiren Cafer, söz konusu isyancılar olunca asker olmadığını hemen hissettirmekte, emir ve ikazlara aldırmadan onlara ve ailelerine çok sert davranmakta, aynı zamanda evlerini yaktığını yazabilmektedir. Onun geçmişten gelen ünü ve bu anlamda başta Mustafa Kemal olmak üzere, dönemin ileri gelenleri ile yakın ilişkisi ve teklifsiz görüşebilmesi de dikkat edilmesi gereken hususlar arasında sayılabilir.

Kaynakça

Atnur, İbrahim Ethem, “Ebulhindili Cafer Bey'in Kaleminden Teşkilat-ı Mahsusası'nın Türkiye'nin Doğusunda Yapılanması ve I. Dünya Savaşı Günlerinde ki Faaliyetleri”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 03-05 Kasım 2014 / Budapeşte /Macaristan.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2009.

Birinci, Ali, “Ebulhindili Cafer Bey”, Teşkilât-ı Mahsusası Günleri, (Yazan; Hasene Ilgaz-Haz. Ali Birinci), *Türk Yurdu*, Sayı 165 (Mayıs 2001), s. 44 - 57; Sayı 166, (Haziran 2001), s. 34 - 46.

Ebulhindili Cafer (Erçikan) Bey, Yayınlanmamış Hatırat.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1336/1920.

Halıcı, Şaduman, *Ethem*, E Yayınları, İstanbul, 2016.

<http://www.erkurumluyum.net/?q=node/3175>

Hür Söz, 4 Ekim 1958.

Hürriyet, 4 Ekim 1958.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

Türk İstiklal Harbi IV nci Cilt İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974.

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y. 643.

Yılmaz, Mustafa, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Anadolu'da Yunan ve Fransız İşgalleri Üzerine Erzurum Kadınlarının Protestosu ve Faika Hakkı Hanım

Prof. Dr. Yavuz ASLAN*

I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de şartları çok ağır olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti açısından tam bir felaket olarak değerlendirilebilecek bu mütareke, Türkiye'nin işgal edilmemiş kısımlarının da İtilaf Devletleri tarafından paylaşılması ve işgal edilmesinin yolunu açmıştır. Özellikle Mütarekenin 7. ve 24. maddeleri İtilaf Devletlerine Türkiye toprakları üzerinde işgal ruhsatını veriyordu. Nitekim daha Mütareke'nin imzası kurumadan işgaller başladı. Mustafa Kemal Paşa Büyük Nutuk'unda Samsun'a çıktığı günlerde ülkenin genel durumunu ortaya koyarken ülkenin dört bir yanının işgalini şu şekilde tasvir etmektedir¹:

“İtilâf Devletleri, mütareke hükümlerine uymayı gerekli görmüyorlar. Birer uydurma nedenle, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş, Antep İngilizlerce işgal edilmiş. Antalya ile Konya'da İtalyan birlikleri, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta yabancı devletlerin subay ve görevlileri ve özel adamları çalışmakta. Daha sonra, sözüme başlangıç olarak aldığımız tarihten dört gün önce, 15 Mayıs 1919'da İtilâf Devletlerinin uygun bulmasıyla Yunan ordusu İzmir'e çıkarılıyor.”

Yunan kıt'aları 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir Rıhtımı'na çıkmaya başladılar. Şehrin yerli Rum ahalisi, Efzun taburlarını coşkun gösterilerle karşıladı; İzmir Metropolit, sevinç gözyaşları arasında, gelenleri takdis etti. Bu gelenler, “asırların rüyasını gerçekleştiren son hamlenin müjdecisi” olarak selâmlanıyorlardı. Bütün davranışlar,

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, ATAM Yay., Ankara, 1989, s.1.

işgalin geçici bir süre için değil, aksine daimi olduğunu, bir ilhak niteliği taşıdığını gösteriyordu. Bu suretle başlayan İzmir'in işgali, başından sonuna kadar, sözün tam anlamıyla, tüyler ürpertici facia sahneleri ile doludur. 15 Mayıs'ta karaya çıkan Yunan askerleri ile İzmirli Rumların birlikte Türklere nasıl davrandıklarını gösteren çok sayıda belge vardır. Yunan işgal ve faciası sadece işgal günüyle kalmadı. Yunanlılar 16 Mayıs ile 12 Haziran arasında Urla, Çeşme, Torbalı, Menemen, Manisa, Bayındır, Selçuk, Aydın, Ayvalık, Tire, Kasaba, Ödemiş, Nazilli, Akhisar ve Bergama'yı işgal ettiler. 17 Haziran'da Menemen'de bir katliam yaptılar. Hulâsa, ünlü Tarihçi Toynbee'nin dediği gibi "15 Mayıs 1919'da yıkıcı bir kuvvet Batı Anadolu'ya bir anda volkan dehşetiyle saldırmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden altı ay sonra sivil halk ve silâhsız Türk askerleri İzmir sokaklarında katledilmiştir. İzmir'in köyleri de tahrip edilmiş ve kan deryası hâline sokulmuştur."²

İlk İngiliz işgalleri karşısında sessiz kalan Türk Milleti özellikle Batı Anadolu'daki Yunan işgalleri ve güneydeki Fransız işgalleri karşısında bu sessizliğini bozmuş, bütün yurttaki mitingler yapılarak işgaller protesto edilmişti³. Mondros Mütarekesi ile üzerine serpilen ölü toprağını İzmir'in işgali üzerine silkeleyen Türk halkı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yeniden ayağa kalkmıştı. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa Havza'da yayınladığı tamimle İzmir'in işgalinin bütün yurttaki yapılacak mitinglerle lanetlenmesini istiyor ve İtilaf Devletleri nezdinde bu işgallerin protesto edilmesini belirterek, halkın galeyana ve heyecanının canlı tutulmasını tamim ediyordu⁴.

²Selâhattin TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I-IV. Ankara, 1973, s. 201;

³İşgaller üzerine yapılan protesto ve mitingler için bakınız. Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler", *Türkler*, C.15, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.726-744.

⁴Mustafa Kemal Paşa, 28 Mayıs 1919 tarihinde valilere, bağımsız mutasarrıflıklara ve kolordu komutanlıklarına göndermiş olduğu genelgede şunları söylemektedir:

"İzmir'in ve maalesef bunu takip eden Manisa ve Aydın'ın işgali, müstakbel tehlikeyi daha aleni ihlas etmiştir. Tamamiyet-i mülkiyemizin muhafazası için, tezahürat-ı milliyenin daha canlı olarak, izhar ve idamesi lâzımdır. Hayat ve istiklâl-i millîyi rahnedar eden işgal ve ilhak gibi hâdiseler, bütün milleti dilhun etmektedir. Teessüratı zapt olunamıyor. Kabil-i hazım ve tahammül olamayan bu ahvalin derhal

Memleketin her yerinde onlarca miting ve toplantı yapıldı ve işgaller protesto edildi. Özellikle İstanbul'da yapılan protesto mitinglerinin ayrı bir önemi vardı. Çünkü yüzbinlerce Türk'ün büyük bir heyecanla meydanları doldurduğu bu mitingler fiilen işgal altında olan İstanbul'da İtilaf Devletlerinin temsilcilerinin gözleri önünde gerçekleştiriliyordu. Ne Boğaz'da demirlemiş ve toplarını İstanbul'a çevirmiş düşman donanması ne de İstanbul'un sokak ve caddelerinde pervasızca dolaşan İtilaf askerleri vatanlarından bir parçanın kopup gitmesi karşısındaki duygularını dile getirmek isteyen İstanbul halkını, coşkun bir sel hâline gelmekten men edebilmişti⁵.

Her vatan meselesinde önde olan Erzurum ve ilçelerinde de işgaller üzerine mitingler tertip edilmiş, Erzurum'dan Türk halkının haklı feryadı İtilaf Devletlerine duyurulmaya çalışılmış ve İstanbul'daki İtilaf temsilcilerine protesto telgrafları gönderilmişti⁶. Erzurum'da 18 Mayıs'ta Hükümet Konağı önünde düzenlenen büyük mitingde işgal faciası halka anlatıldı ve aynı akıbete uğramamak için hazır bulunulması gerektiği ısrarla belirtildi⁷. Yunanlıların İzmir ve çevresinde yaptıkları mezalimlerin Erzurum'da duyulması üzerine, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti toplanarak, İstanbul

izalesini, bütün medeni milletlerle, büyük devletlerin âdil ve tesirinden sabırsızlıkla intizar, zemininde önümüzdeki hafta zarfında ve muhtelif vilâyata göre pazartesi başlayıp çarşamba günü, müracaatın arkası alınmak üzere, büyük ve heyecanlı mitingler aktiyle tezahürat-ı milliyede bulunulması ve bunun teknil mülhakata da teşmili ve bütün düvel-i muazzama mümessilleriyle Babtaliye müessir telgraflar verilmesi ve ecnebi olan yerlerde ecnebilere de tesir yapılmakla beraber tezahürat-ı milliyede âdab ve sükûnetin fevkalâde mahfuziyeti ve Hristiyan halka karşı bir taarruz ve nümayiş ve husumet gibi etvar alınmaması elzemdir. Zatı alilerinin bu fikirler etrafında hassas ve müessir bulunmaları cihetiyle işin hüsni idaresinden muvaffakiyetten âcizlerinde itminan-ı tam mevcuttur. Neticesinin imba buyurulmasını rica eylerim." (Atatürk, *Nutuk*, s.15-16.)

⁵Şahingöz, "Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler", s.728.

⁶Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", Atatürk Konferansları, Ankara, 1969, s.119; Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.24.

⁷D. Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991, s.15.

Cevat Dursunoğlu da bu mitingde bir konuşma yaparak halkı uyardı.(Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.63.)

Hükümeti'ne bu katliamların durdurulması için tedbirler almasını isteyen bir telgraf çekti ve bu kanlı sahneye son verilmesini istedi⁸.

İzmir'in işgalinin yıldönümü olan 15 Mayıs 1920 Cumartesi günü Erzurumlular geniş katılımlı bir toplantı yaparak tezahüratlarda bulunmuşlar ve TBMM'ne bir telgraf çekerek yurt topraklarının işgalden kurtarılması yolunda her türlü fedakârlık ve hizmete amade olduklarını bildirmişlerdi⁹.

Maraş'ın işgali ve burada Ermeniler tarafından yapılan katliamlar da Erzurum ahalisi tarafından tel'in ve protesto edilmiş ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri Siyasi temsilcilerine bir protesto telgrafi gönderilmişti¹⁰.

⁸Albayrak, 13 Teşrinisani 335/ Kasım 1919, Sayı:44.

⁹TBMM'ne gönderilen telgraf aşağıda verilmiştir:

“Büyük Millet Meclisine
Güzel ve sevgili İzmirimizin Yunaniler tarafından işgali sene-i devriyesine müsâdif olan 15 Mayıs sene 36 tarihinde bütün Erzurumlulardan mürekkep olarak bir ictimâ akdedilmiş ve bir seneden beri öz Türk diyârı olan bu garp vilayetimizde dîn, vatan ve nâmûs uğrunda kanlarını akatan muhterem şühedamızın ervâh-ı mübârekelerine Fatihalar ithâf olunmuş ve millî haklarımızın tamamen tasdik ve kabulüne kadar hak ve vatan yolunda açılan bu cihâd-ı mukaddesten vazgeçilmemesine tekrar ahd ü peymân edilmiş olduğu ve bu vesîle ile de muhterem meclisimizin itihâz ve kabul edeceği bilcümle mukarrerâtın tamamen tatbik ve infâzı için her türlü fedakârlığın kabulüne âmâde olduğumuzu tekrar arz ve millî mücâhedelerimizde muvaffakiyet ihsân buyurmasını Cenâb-ı Hak'tan tazarru'eyleriz.” (Albayrak, 17 Mayıs 1336/1920, Sayı:92.)

¹⁰Erzurum ahalisi tarafından gönderilen protesto telgrafi aşağıdadır:

“Hürriyet ve hak ve adâlet piş-dârı olarak tanılan ve Türk'ün kalbinde büyük bir mevki'-i hürmete mâlik bulunan güzel Fransa'nın bir evlâdı olup Ayıntab, Urfa ve Maraş'ta Ermeni düşmanlığının iğfâlât ve ihtirâsına tâbi' olan Fransız Kumandanı General Geret'in altı günden beri oralarda tarihin en karanlık ve kızıl sütünlerinde bile emsali görülmemiş bir imha siyâsetini takip ettiğini ve bilhassa Maraş'ta Osmanlı memurlarını karargâhında hapsederek masûm halk ile kadın ve çocukları katl ve şehri topa tutarak ihrâk ettirdiğini kemâl-i teessür ve hayretle haber aldık. Yalnız insanî ve vatanî hak ve hürriyetin mahfûziyeti gibi mütevâzî' bir davâsı bulunan Türk'ün; varlığının imhası için birkaç milyon insan kanı pahasına olarak elde edilen müsâlemet-i cihani bile tekrar tehlikeye ilkadân çekinmeyen ve Fransız askeri kisvesine bürünen Ermenilerin bu cehennemî sahnenin kızıl kahramanları olduğuna kat'îyen kani' bulunduğumuz gibi Türk'ü tanımayan bazı müfrit kumandanların da bunlara âlet olduğuna maalesef tamamen eminiz. Hukuk-i Beşer Beyannamesi'yle insanlığa yeni bir hayat ve nur bahşeden necib Fransız milletinin

Erzurum kadınları da işgaller karşısında büyük duyarlılık göstermişlerdir. Erzurum eşrafının hanımları ve kadın öğretmenlerin öncülüğünde bir araya gelen Erzurum kadınları, Murat Paşa Camisi'nde toplanmıştır. Öncelikle mevlûd-i nebevi okutulduktan sonra Türk vatanının düşmüş olduğu bu hazin durum üzerine konuşmalar yapılmış ve Erzurum kadınları olarak ne yapabileceklerini görmüşlerdir. Konu ile ilgili olarak Erzurum Merkez İnas Mektebi Müdüresi Faika Hakkı Hanım bir konuşma yaparak durumu izah etmiş ve Erzurumlu kadınlara şöyle seslenmiştir¹¹:

“Hanım Valide ve Hemşirelerim!

Beş seneden beri erkek, kadın, çoluk, çocuğumuzun çektikleri sefalet yani açlık ve çıplaklığa bir nihayet verilmek ve Wilson Prensibi'nin on ikinci maddesiyle İngiliz, Fransız, İtalyanların ilhâksız tazmînâtsiz sulh tekliflerini düstûr ittihâzıyla hükümet sinemize açılan yaralara bir devâ olmak için mütâreke akdetti. Mütâreke şerâitinde her hükümet, sulh oluncaya değin olduğu yerde kalacağı sarâhati mevcut iken maalesef mütâreke perdesi arkasında işgal başladı. Yavrusunu annesinin kucağında parçalayan, kocasını, evlâdını baltalarla öldüren, namusa, ırza taarruz eden vahşi Yunanlılar, Anadolu'nun dîde-i im'ânı olan İzmirimizi, İngiliz, Fransız kisvesinde Ermeniler, nefsi-yurdumuz olan Adana ve havâlîsini istilâ eylediler. Gayr-i meşrû bu hâllere el-ân adâlet ve medeniyetten dem vuran hükümetler ise yabancı nazarıyla bakıp seyr ve temâşâ ettiler. Adeta bu vahşetten bir lezzet aldılar. Feryâdımızı işitmiyorlar veyahut işitmek istemiyorlar. Tekliflerini büsbütün

bu çocuk ve kadın katliamını bizim kadar takbîh ve tel'in edeceğini ve hak hak diye beşeriyete hitâp eden Fransa'nın şanlı tarihine bu vechle kanlı bir leke sürdürmeye muvâfakat edemeyeceğini şüphesiz sayarız. Binâenaleyh, bugün memleketimizin bir köşesinde icra edilen bu kan ve ateş siyâsetine Fransa'nın güzîde ve fâzil evlâdının şiddetle müdâhale ederek bir nihayet verilmesini talep etmelerini bekler ve Türk'ü müdâfaa-i namus ve vatan karşısında bırakarak Fransız evlâdının da vatanları hâricinde ölmelerine meydan vermemelerini şiddetle rica eyler ve Fransızlık nâmına işlenen bu vahşi hareketi medenî âleme karşı protesto ederiz. İş bu maruzatımızın Fransız milletine iblâğına ve bu kan, ateş tûfânlarına bir nihayet verilmesine tavassut-i asilanelerini insaniyet ve hak nâmına istirhâm eyleriz.” (Albayrak, 12 Şubat 336/ 1920, Sayı:67.)

¹¹Albayrak, 11 Kânûn-ı evvel 335/ Aralık 1919, Sayı:51.

unuttular. İşte bu mezâlîme karşı bir avuç Kuvâ-yı Milliyemiz bunların bu vahşi taarruzlarına bir kal'a-i ahenîn teşkil ederek arslan gibi çarpışıyor ve avn-i hakla muvaffak oluyor. Millet ve vatanımızın hayat ve memât meselesi olan bu işte erkekler kadar kadınlarımız da alâkadâr olmakla hayatımızın son dakikasına kadar vatanımızı kurtarmak için çalışmak mecburiyetindeyiz.”

Faika Hakkı Hanım'ın bu konuşmasından sonra İstanbul'daki İtilaf Devletleri Temsilciliklerine bir protesto telgrafi çekilmesine ve bu protesto telgrafının birer suretinin de Padişah, Sadaret ve Dahiliye Nezaretine gönderilmesi kararlaştırıldı. Erzurumlu kadın öğretmenler tarafından hazırlanan ve Faika Hanım tarafından Murat Paşa Camisi'nde yapılan toplantıda okunan bu protesto metni aşağıdadır¹²:

“Dersaadet'te Düvel-i İtilâfiye Mümessillerine

İtilaf Devletlerinin adâlet ve insaniyetin hâdimi olduklarına sarsılmaz i'tikad ve kanaatimiz vardı. Zevcelerimizin, birâderlerimizin ve evlâdlarımızın da sizin gibi en kadîm ve kıymetdâr dostlarımızla harbe iştirakleri cây-i bahs ve nazar ise de bunun kendi arzularıyla olmayıp bir tesir tahtında cebren ve kerhen vuku bulduğu cihetle masûmiyetleri tabiidir. Mütârekeden sonra İtilaf medeniyetinin devâli ellerinin sayısız cerihalarımızı saracağına kâil olmuş iken hâlen sulh akdolanmadığı gibi bi'l-icâb İzmir'den başlayarak Adana, Antalya, Urfa ve Maraş'ta dahi biz Osmanlılar haklarında zâlimâne ve gaddârâne muâmelâtın envâi tatbik ediliyor. Kollarımızı bağlayarak gözlerimiz önünde baltalarla evlâdımızın kanlarını akıtanları, erkeklerimizi bir araya toplayarak ateşle yakanları ve kadın ve çocuklarımızdan pek çoklarının a'zâ-yi mühimmesini keserek nîm mürde bir hâlde bırakanları sizler tahkikatınızla bi'l-etrâf anlamış iken biz Osmanlılara nazar-ı insafınızı çevirmeyerek el-ân o gibi cânîleri himâye ve vikaye etmenizin sebebini anlayamıyoruz.

Medeniyetle kabil-i te'lîf olamayan bu yabancılığınız, bizim size olan hürmetimizi ihlâl etmedi. Medeniyet; vahşeti izâle içindir. Yoksa Zât-ı âlîleri gibi necîb ve rakîk olan İtilaf mensûbîninin gayr-i mülâyim ahvâl ile hissiyatımızı rencide ederek hürmetimizi haleldâr

¹²Albayrak, 11 Kânûn-ı evvel 335/ Aralık 1919, Sayı:51.

etmeye çalışmalarına bir türlü akıl erdiremiyoruz. Tazyikin son derecesi izhâr-ı hak için vesâit-i mevcûdeye müracaatı intâc eder.

Ümit vâriz ki; İtilaf ricâlinin vicdanları kan deryâsı olan memleketimizin son felaketinin mesûliyetini kabul etmek tenezzülünde bulunmazlar. Çektığımız yeter. Bundan sonra olsun biz Osmanlıları ifnâ' ve imha ile zevk-yâb olmak isteyenlere muhâlefet lütfunda bulununuz. İnsâniyet de bunu icâb eder. Mütâreke, tarafeyn-i âkideynin olduğu yerde tevakkuf etmesi demektir. Bunun akdinden sonra bir kısım yerimizin işgali nasıl tecvîz buyuruldu. Ve hangi hak ve salâhiyet buna müsait oldu. Wilson Cenâbları ekseriyetin hukuku akalliyetin âmâline feda edilemez diyorlar ve İngilizlerle Fransızlar ve İtalyanlar da ilhâksız ve tazmînâtsiz sulh akdedeceklerini çocuklarımıza bile işittiriyorlardı. Söz insanların hakk-ı tabîsi, izzet-i nefsidir. Daha doğrusu namusudur. Namus ise ayaklar altına alınmaz. Mevki'-i ihtirâmda tutulur. Biz Erzurum muhadderâtı, Düvel-i Mü'telife'nin namuslarına gayrın müdâhalesini menedeceklerine kaniyiz. Bu ciheti medeniyet ve adaletin şefkat ve insaniyetin timsâli olan İtilaf Devletlerinin nazar-ı dikkatlerine arz ile kendi şereflerine lâyık bir sulhun akdi ve memleketimizde devamlı bir sükûnun temini esbâbını ihzâr buyurmalarını insaniyet nâmına rica ederiz.

Erzurum Kadınları Nâmına Münire, Fatma, Kadriye, Şekûre, Faika Hakkı

Bu toplantıya katılan Erzurumlu kadınlardan protesto telgrafının altına imzalarını atan Münire, Fatma, Kadriye, Şekûre Hanımlarla ilgili elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu toplantıya öncülük eden ve konuşma yapan Erzurum Kız Mektebi Müdiresi Faika Hanım hakkında yeterli olmamakla beraber bazı bilgilere sahibiz.

Faika Hanım aslen Erzurumlu olmamasına¹³ karşın, hayatının büyük kısmını Erzurum'da geçirmiş ve Kız Mektebi Müdiresi

¹³Asıl adı Zeliha'dır. 3 Şubat 1894'te o zaman Osmanlı toprağı olan Şumnu'da doğmuştur. Babası Kadı Numan sabit, annesi Rukiye Hanım'dır. 1899'da aile İstanbul'a göç etmiştir. İstanbul'da Sultanahmet İnas Rüştiyesinden 1906'da mezun olmuş ve Dârülmualimâta kaydolmuştur. Burada gösterdiği üstün başarıdan dolayı

olarak Erzurumlu çocukların eğitim ve öğretimine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Rus işgali esnasında Sivas'a göçmek zorunda kalan Faika Hanım burada Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey¹⁴'le evlenmiş ve Erzurum işgalden kurtulur kurtulmaz Erzurum'a dönerek hizmetine devam etmiştir¹⁵. 40 yıl Erzurum'da aynı okulda büyük bir aşkla görev yapan Erzurumluların "Müdire Hanım"ı aynen Halide Edip Hanım gibi mitinglerde ateşli bir konuşmacı olarak Erzurumlu kadınlara öncülük etmiş, Türk'ün haklı sesini korkusuzca yurdumuzun işgalini protesto için toplanan Erzurumlu kadınlara cami kürsüsünden haykırmış, onları erkeklerle birlikte vatan müdafaası için göreve davet etmiştir.

"Vatanperver ve her tehlike karşısında tuğyan eden, kadınlığımızın alemdârı olan Halide Edip Hanım" İzmir ve Aydın facialarının protesto edildiği Sultanahmet Meydanı'nda toplanan yüzbinlerce Türk'e *"Türk'ün ve İslâm'ın hakk-ı namus ve istiklâlini müdafaa ve temsil eylerken, "Hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz, kalplerimizdeki iman kuvvetimizdir." tarzındaki müstesnâ hitâbesiyle bütün milletin hürmetini kazanırken*¹⁶, Murat Paşa Camisi'nin kürsüsünden; *"milletimize yapılan vahşi taarruzlar karşısında arslanlar gibi çarpışan Kuva-yı Milliyemizin yanında Erzurumlu kadınlar olarak hayatlarımızın son dakikasına kadar*

hesap ve hendese öğretmeni kendisine Zeliha'ya ilaveten "Faika"(üstün, seçkin, ileri anlamında) adını verdi. Faika Hanım 25 Ağustos 1909'da Dârümuallimâtı "aliyyülâlâ" (pekiyi) derecesi ile bitirdi. 18 Mayıs 1912'de Erzurum Kız İlk Mektebi Başöğretmeni olarak meslek hayatına başladı. Babası ve annesi ile beraber Erzurum'a yerleşti. Zeliha Faika(Ünlüer) 40 yıl süren öğretmenliğinin hemen hemen tamamını Erzurum'da aynı okulda geçirdi. Okulu 1927'lerde Merkez İsmet Paşa İlk Mektebi adını aldı. Pek çok öğrenci yetiştirdi. Erzurumluların "Müdire Hanımı", öğretmen topluluğunun "Ablası" olarak büyük saygınlık kazandı. 1952 yılında emekli olarak 40 yıl önce ayrıldığı İstanbul'a döndü. 18 Ağustos 1981'de hayata gözlerini yumdu.(Songül Keçeci Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi(Harem'den Mektebe)*, İzmir, 2011,s.148-149; Eren Sarı, *Osmanlı'da Kadın*, Antalya, 2016, s.105-106.)

¹⁴Songül Keçeci Kurt, İsmail Hakkı Bey'in Erzurumlu olduğunu belirtmesine karşın(Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi(Harem'den Mektebe)*, s.149), İsmail Hakkı Bey'in Çorumlu olduğuna dair bilgiler mevcuttur. (https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Ertuğrul_Ünlüer)

¹⁵Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi(Harem'den Mektebe)*, s.18.

¹⁶Albayrak, 22 Kânûn-ı sâni 336/ Ocak 1920, Sayı:62.

vatanımızı kurtarmak için çalışmak mecburiyetindeyiz" diye haykıran Faika Hanım da Erzurumluların ve Türk milletinin kalbinde müstesna bir yere sahip olmalıdır. Bu vatansever Türk kadını hakkında daha ayrıntılı bilimsel çalışmalar yapılmalı ve Zeliha Faika(Ünlüer) Hanım'ın adı mutlaka Erzurum'da bir eğitim kurumuna verilerek ebedileştirilmelidir.

خاتمه نزلک مراجعتی

ایضاً اشرفی ملکاتک جانیه همزه لری
 و مطعه شاه نزلک دلالت نجیب لری الیه
 ارشوروم خانم لری کین بازار ار لری کوی
 مراد پاشا جامع شریعتیه بر اجتماع نقد ایده نزلک
 مولود نیری قرائت ایلیش و متناً ده چار نقد
 و احتراش اولان اجزای وطنی موضوع بحث
 اینشوروم . بو یازده مرکز اناتلک مکتبی مدیریسی
 فائده حق تمام نهدی طرفندن ایراد ایله یان بر لائق
 اوزریشنه ذات حضرت پادشاهییه . صدارت
 داخله نظاری ایله دولتی تالیقه منتظرینه پروکتوری
 مین آتیب دکن انقرا اقامتک کتیده سی قرائت
 ویرایشه . رسوروی فن نهمه نمودن ایله یان نزلک
 ده لری ایله نزلک سوزکی بوجه آیدر :

صورت خلایق

خانم والده و همسر اولم
 این سکن بری اریک . قاری . چیلوق .

Faika Hakkı Hanım (Zeliha Faika Ünlüer)
 (1894-1981)

Faika Hakkı Hanım'ın Murat Paşa Camisi'nde Erzurumlu Kadınlara Yaptığı Konuşma ve İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki Temsilcilerine Çekilen Protesto Telgrafı (*Albayrak*, 11 Kânûn-ı evvel 1335/Aralık 1919, Sayı:51.)

Aile Tarihi Araştırmalarının Önemi ve Soru Hazırlamada Dikkat Edilecek Husular

Nurettin GÜLMEZ*
İsmail OĞUZ**

Giriş

Tarih bilimi, insanla ilgili olayları, yer ve zaman göstererek, kaynaklardan hareketle sebep ve sonuç ilişkisi içerisinde inceler. John Tosh; yerel tarih çalışmalarının Fransız *Annales* okulunun “bütüncül ya da bütünleşmiş tarih” anlayışının bir sonucu olarak geliştiğini ve zamanla da amatörlerin işi olmaktan çıktığını, “yerel tarihin; uzmanlık dalları arasındaki geleneksel sınırları büyük ölçüde ortadan kaldırdığını ve profesyonel tarihçilerin zaman içinde daha çok uğraştığı bir konu haline geldiğini” ifade etmektedir¹. Tosh’a göre, *Annales* tarihçileri, yerel tarih çalışmalarını başlatan ilk kişilerdi ve kırsal bir dünyanın sınırları içindeki bütün her şey yerel tarihin konusunu oluşturmaktaydı².

Edward Hallett Carr, çağdaş tarih çalışmaları hakkında şunları söyler: “Çağdaş tarih, daha çok insanın toplumsal ve siyasal bilinçliliğe erişmesiyle başlar. Her biri kendi gruplarının bir geçmişi ve bir geleceği olan tarihî birimler olarak bilinçlenince tarih başlar. Toplumsal, siyasal ve tarihî bilinçliliğin, nüfusun çoğunluğuna benzer bir şekilde yayılmaya başlaması, son 200 yıl içinde olmuştur.”³

Günümüzde siyasî tarih yanında, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik temele dayanan tarih de ön plana çıkmakta ve gün geçtikçe hem araştırmacılarca hem de okuyucularca taliplileri artmaktadır. Yerel tarih, bir yörede, bir bölgede yaşayan insanların tarihsel süreçte

* Prof.Dr. Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Dr. Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Öğretim Görevlisi.

¹John Tosh, *Tarihin Peşinde*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s.102.

²John Tosh, *age*, s.102-103.

³Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.168-169.

geçmişten günümüze yapageldikleri her şeydir. Bölgesel tarih; halkın çoğunluğunun tarihi olan toplumsal ve ekonomik tarih, belirli bir bölgenin doğal faktörlerinin öneminin ortaya konması, sıradan kimselerin aktör oldukları sürekli bir oyun gibidir⁴.

Erdal Aslan, “*yerel ya da bölgesel tarih terimi ile tekil ulustan çoğulcu bölgeye, ulusal anlatımın tek biçimliliğinden bölgesel anlatım zenginliğine*” vurgu yapmaktadır⁵. Bütüncül bir yaklaşım sergilenmesi gereken ulusal ve uluslararası tarih çalışmalarına bir alternatif olarak yerel tarih çalışmaları, önce parçalara, sonra parçadan bütüne ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Yerel tarih çalışmaları sayesinde, geçmişte olan olayları daha iyi anlayabilir ve yorumlayabiliriz.⁶

Yerel tarih, bir bölgenin veya şehrin milli tarih veya dünya tarihi içindeki yeri ve önemi, günlük olayların ve sıradan insanların tarihi olarak düşünülme ve bu açıdan yakın çevre tarihi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Yerel tarih çalışmaları, bir yandan araştırmacıların araştırma becerisini geliştirirken, diğer yandan yenilikçi fikirleri, üreticiliği ve yaratıcılığı ortaya çıkarmaktadır. Elbette yerel tarih çalışmaları yakın çevrenin sunduğu imkânlar (kaynak ve kaynak kişi) ve çalışmayı yapanların ihtiyaç ve yetenekleri ile sınırlıdır⁷.

Tarih araştırmalarında anlama, yorumlama ve yeniden inşa yaklaşımı⁸ çerçevesinde yerel tarih çalışmaları, sözlü tarih çalışmaları ve aile tarihi araştırmaları önem arz etmektedir. Semra Somersan'a göre sözlü tarih; “*yaşayan kişilerin, kendi geçmişleriyle ilgili belleklerinin, toplumsal olayların, tanıdıkları kişilere dair*

⁴Salih Özbaran, Tarih, Tarihçi ve Toplum, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s.43-46; İsmail H. Demircioğlu, Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar Tarih Bölümü Özel Öğretim Yöntemleri, Ankara: Anı Yayıncılık, 2014, s.116-128.

⁵Erdal Aslan, “Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri”, Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerleşme, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.195.

⁶Songül Özer, Selendi Kazası (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması), Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, s.1.

⁷Bahri Ata, “Tarih Derslerinde Yerel Tarih, Müze ve Ören Yerlerinin Kullanımı”, Tarih Öğretim Yöntemleri, Editör Muammer Demirel, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015, s.74-81.

⁸Özer Ergenç, Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s.41.

anlatımlarının ve genel olarak anılarının, mülakat yoluyla kayda geçirilmesidir.”⁹

Sözlü tarih, İkinci Dünya Savaşı sonrası akademik alanda yaygın olarak kabul görmeye başlamıştır¹⁰. Somersan'ın “*İngiltere, Almanya ve ABD'deki son dönem sözlü tarih araştırmalarında biyografi, yaşam öyküsü, aile tarihlerinin yazımı amaçlı çalışmalar da çok önemli bir yer tutuyor*”¹¹ ifadesi, sözlü tarih çalışması olarak aile tarihi araştırmalarının önemine dikkat çekmektedir.

Sözlü tarih çalışmaları ile sıradan insanların tarihi de gündeme gelmiş, özellikle 1990'lı yıllar ile birlikte sözlü tarih çalışmalarına verilen önemde ve bu alandaki araştırmaların sayısında artış yaşanmıştır¹².

Sözlü tarihe konu olan “*sıradan insan*”dır. İsmail H. Demircioğlu'na göre; “*köylüler, şehirliler, kadınlar, erkekler, balıkçılar, işçiler, askerler ve farklı etnik gruplar*” olarak zikredilmekte ve bu kişilerin “*geçmişleri, hafızaları*” araştırma konusu olarak ifade edilmektedir¹³.

Sözlü tarih çalışmaları, araştırmacının dinleme, soru sorma, araştırma, eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, tarihsel empati, gözlem yapma, kanıtı değerlendirme, karşılaştırma yapma, zaman ve mekânı algılama, değişim ve sürekliliği algılama, veri elde etme, veri analizi yapma, yorum yapma gibi bazı becerileri geliştirmektedir. Ancak bunun yanı sıra sözlü tarih çalışmaları kişisel görüş ve ideolojiler, yanlış bilgi, hafıza yanılması yakın çevrenin sunduğu imkânlar ve çalışmayı yapanların ihtiyaç ve yetenekleri ile sınırlıdır¹⁴.

⁹Semra Somersan, “Sözlü Tarih, Araştırmacılık ve Tarih Yazımına Katılım”, Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları, Hazırlayan Salih Özbaran, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998, s.381.

¹⁰İsmail H. Demircioğlu, a.g.e., s.103.

¹¹Semra Somersan, a.g.m., s.381.

¹²İsmail H. Demircioğlu, a.g.e., s.103.

¹³İsmail H. Demircioğlu, a.g.e., s.103; Mustafa Safran, Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006, s.53-57; İbrahim Sarı, “Tarih Öğretimi ve Sözlü Tarih”, Editör: Mustafa Safran, Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2014, s.251-255.

¹⁴İsmail H. Demircioğlu, a.g.e., s.103-105.

Sözlü Tarih Çalışmalarında Soru Hazırlama

Hem yerel hem de sözlü tarih çalışma alanlarından biri aile tarihi çalışmalarıdır. Aile toplumun en küçük birimi olarak, tarihin öznesi olan insanın bilgi, beceri ve tutum bakımlarından şekillendiği ilk ve en önemli yapıdır. Yerel ve sözlü tarihe konu olan sıradan insanların her birinin kimlik ve kişiliğinin şekillendiği aile tarihleri pek çok bilgi sunmaktadır. Bu noktada belleklerdeki anılar önem kazanmaktadır. Aile tarihi araştırması kapsamında, aile fertleri ile yapılacak sözlü mülakat yolu ile bilgi toplama sık kullanılan yöntemlerdendir. Sözlü mülakat için sorular belirlenirken konunun kapsam ve sınırlılıkları iyi belirlenmiş olmalıdır.

Sözlü mülakat soruları ana bölümlere ayrılarak hazırlanabilir. Örneğin tarafımızdan hazırlanan İbrahim Ethem Akıncı (1889-1950) adlı biyografi çalışmasında aşağıdaki ana bölümler oluşturulmuştur¹⁵:

- 1) Kimlik bilgileri
- 2) Ailesi
- 3) Eğitimi
- 4) Görevleri
- 5) Özel İlgi Alanları
- 6) Emeklilik
- 7) Evliliği ve Çocukları
- 8) Vefatı
- 9) Kişisel Özellikleri

- *Kimlik bilgileri ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin adı ve soyadı, varsa ikinci ya da üçüncü adı, varsa ad alış nedeni ya da hikâyesi, varsa soyadı alış nedeni ya da hikâyesi, doğum yeri, doğum tarihi, işi, mesleği, lakabı, lakap verilmiş nedeni, eşkâli ve uzuvları ile fiziksel özellikleri gibi bilgilerini tespit etmeye yönelik olarak hazırlanmalıdır.

¹⁵Bu ana başlıklar “*Kuva-yı Milliyeclikten Valiliğe İbrahim Ethem Akıncı*” adlı doktora tezimizin hazırlanması aşamasında İbrahim Ethem Akıncı'nın oğulları Burhan Cahit Akıncı ve Turhan Doğan Akıncı ile yapılan görüşmelerde kullanılmıştır.

- *Ailesi ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin babası, annesi, büyükbabaları ve büyükanneleri gibi tüm ataları, kardeşleri, amca, hala, teyze gibi akrabaları olmak üzere adı ve soyadı, varsa ikinci ya da üçüncü adı, varsa ad alış nedeni ya da hikâyesi, varsa soyadı alış nedeni ya da hikâyesi, doğum yeri, doğum tarihi, işi, mesleği, görevleri, lakabı, lakap verilmiş nedeni, eşkâli ve uzuvları ile fiziksel özellikleri, hayat hikâyesi gibi bilgileri tespit etmeye çalışmalıdır.

- *Eğitimi ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin ilk, orta ve yüksek eğitim gördüğü okulların adları ve varsa özellikleri, ilk, orta ve yüksek eğitim gördüğü okullara giriş ve mezuniyet tarihleri ve mezuniyet dereceleri, ilk, orta ve yüksek eğitim gördüğü okullardaki öğretmenleri ve öğretmenleri ile ilgili anıları, ilk, orta ve yüksek eğitim gördüğü okullardaki arkadaşları ve arkadaşları ile ilgili anıları, ilk, orta ve yüksek eğitim gördüğü okullarda aldığı görevler, ilk, orta ve yüksek eğitim gördüğü okullardaki öğrenim hayatı (aldığı dersler, sınavlar, notlar, uzmanlık alanları, hobi ve faaliyetleri) gibi bilgilerini tespit etmeye yönelik olmalıdır.

- *Görevleri ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin kamu ya da özelde görev aldığı kurumlar, birimler, göreve başlama tarihi, yaptığı iş ve işlemler, görevde iken aldığı ödül, madalyaları, görev arkadaşları, anıları, görevden ayrılma tarihi gibi bilgileri tespit edilmelidir.

- *Örnek sorular şöyle olabilir:*

1. İbrahim Ethem'in Selanik Mekteb-i Hukuk'ta öğrenci iken yaptığı Rumeli Gazetesi yazarlığı hakkında bilginiz var mı?
2. İbrahim Ethem'in Rumeli gazetesi yazarlığının süresi hakkında bilginiz var mı?
3. İbrahim Ethem'in Rumeli gazetesindeki yazılarının niteliği hakkında bilginiz var mı?
4. İbrahim Ethem'in Rumeli gazetesi yazarlığı süresince gazetenin yazı kadrosu hakkında bilginiz var mı?
5. İbrahim Ethem'in Gazeteci arkadaşları hakkında bilginiz var mı?

6. İbrahim Ethem'in başka gazetelerde yazıları olup olmadığı hakkında bilginiz var mı?
7. İbrahim Ethem'in Selanik Mekteb-i Hukuk'ta öğrenci iken yaptığı Selanik Vilayet Kalem Katipliği hakkında bilginiz var mı?
8. İbrahim Ethem'in Selanik Vilayet Kalem Katipliği görevine başlangıç tarihi, görevindeki vazifeleri, görev arkadaşları, görevinden ayrılış tarihi hakkında bilginiz var mı?
9. İbrahim Ethem'in 31 Mart Ayaklanması (13 Nisan 1909) sırasındaki durum ve konumu hakkında bilginiz var mı?
10. İbrahim Ethem'in Cumhuriyeti kuran kadrolarla Serez, Selanik yıllarında tanışıp tanışmadığı, görüşüp görüşmediği hakkında bilginiz var mı?
11. İbrahim Ethem'in Balkan Savaşları sırasında durum ve konumu hakkında bilginiz var mı?
12. İbrahim Ethem ve ailesinin Balkan Savaşları sonrası yaşadıkları göç hakkında bilginiz var mı?
13. İbrahim Ethem'in Balıkesir Sındırgı Çorum (Düvertepe) Nahiye Müdürlüğü'ne atanması, yaptığı işler ve ayrılması hakkında bilginiz var mı?
14. İbrahim Ethem'in Balıkesir Şamlı Nahiye Müdürlüğü'ne atanması, yaptığı işler ve ayrılması bilginiz var mı?
15. İbrahim Ethem'in Balıkesir'de bulunduğu sıralarda Avukatlık yapması hakkında bilginiz var mı?
16. İbrahim Ethem'in İzmir'in İşgali sonrası Balıkesir Kuva-yi Milliyesi içinde yer alıp almaması hakkında bilginiz var mı?
17. İbrahim Ethem'in Balıkesir Kongreleri'ne katılıp katılmaması hakkında bilginiz var mı?
18. İbrahim Ethem'in Balıkesir Barosu'nun kuruluşunda yönetim kurulu üyesi olarak yer alması hakkında bilginiz var mı?
19. İbrahim Ethem'in Soma Cephesi'ne, Giresun (Savaştepe) Muharebelerine katılıp katılmaması hakkında bilginiz var mı?
20. İbrahim Ethem'in 30 Haziran 1920'de Balıkesir'in işgali üzerine Susurluk, Kirmastı (Mustafakemalpaşa) yoluyla Bursa'ya gelişi hakkında bilginiz var mı?

21. İbrahim Ethem'in Bursa'da Kavalalı Şevki Bey'in yardımıyla Felemenk Valtakan Kumpanyası memuru diye bir vesika alarak, tüccar kılığında İstanbul'a geçişi ve İstanbul'da amcası Yüzbaşı Münir Bey'in yanında kısa süre kalışı hakkında bilginiz var mı?
22. İbrahim Ethem'in Reşit Paşa vapuru ile İnebolu'ya ve oradan da Ankara'ya geçişi hakkında bilginiz var mı?
23. İbrahim Ethem'in Ankara'da Dahiliye Vekaleti (İç İşleri Bakanlığı) Kalem Mahsus Kitabeti'nde Özel Kalem Şifre Müdür Yardımcılığı memuriyetine atanması, yaptığı işler ve ayrılması hakkında bilginiz var mı?
24. İbrahim Ethem'in Ankara'da görüştüğü kişi ve kurumlar hakkında bilginiz var mı? İbrahim Ethem'in Manisa Vilayeti Demirci Kaymakamlığı görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
25. İbrahim Ethem'in Demirci Akıncıları ile Yunanlılarla Mücadelesi hakkında bilginiz, hatırimızda kalan anılar var mı?
26. İbrahim Ethem'in Balıkesir Vilayeti Ayvalık Kaymakamlığı görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
27. İbrahim Ethem'in evlenmesi hakkında bilginiz var mı?
28. İbrahim Ethem'in eşi Hatice Hanım hakkında bilgi verir misiniz?
29. İbrahim Ethem'in Manisa Vilayeti Kula Kaymakamlığı görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
30. İbrahim Ethem'in Bozok (Yozgat) Vali Vekilliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
31. İbrahim Ethem'in Siirt Valiliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
32. İbrahim Ethem'in Bayazıt (Ağrı) Valiliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
33. İbrahim Ethem'in Samsun Valiliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?

34. İbrahim Ethem'in Balıkesir Valiliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
35. İbrahim Ethem'in Malatya Valiliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?
36. İbrahim Ethem'in Muğla Valiliği görevine atanması, yaptığı işler, görevinden ayrılması hakkında bilginiz var mı?"

- *Özel ilgi alanları ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin özel ilgi alanları ve hobileri, içeriği ve niteliği, iş hayatına etkileri ve sonuçları gibi bilgilerini tespit etmeye yönelik olarak hazırlanmalıdır.

- *Emeklilik ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin emekliye sevk edildiği tarih, emeklilik gerekçeleri, emeklilik müddetince yaşadığı yer ya da yerler, iş ya da işler gibi bilgilerini tespit etmek hedeflenmelidir.

- *Evliliği ve Çocukları ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin eşinin (varsa diğer eşlerinin) adı ve soyadı, varsa lakabı, eşinin babası, annesi, büyükbabaları ve büyükanneleri gibi tüm ataları, kardeşleri, amca, hala, teyze vd. gibi akrabaları olmak üzere adı ve soyadı, varsa ikinci ya da üçüncü adı, varsa ad alış nedeni ya da hikâyesi, varsa soyadı alış nedeni ya da hikâyesi, doğum yeri, doğum tarihi, işi, mesleği, görevleri, lakabı, lakap verilme nedeni, eşkâli ve uzuvları ile fiziksel özellikleri, hayat hikâyesi, evlilik hazırlıkları, evlenme töreni, evlilikten dünyaya gelen çocukların adları, varsa ad alış nedenleri, doğum ve ölüm tarihleri, eğitim durumları gibi bilgileri tespit edilmelidir.

- *Vefatı ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin vefat ettiği tarih ve yer, ölüm nedenleri, cenaze ve defin işlemleri, mezarı gibi bilgileri tespit edilmelidir.

- *Kişisel Özellikleri ile ilgili bölüm içerisinde oluşturulan sorular:*

Biyografisi çıkartılan kişinin toplumda tanınmasını sağlayan özellikleri, bilgi, beceri ve duygu dünyasına ilişkin nitelikleri, ahlaki özellikleri, dini inanışları, sosyal hayatta ilişkileri, sosyal statü ve konumu, varsa eserleri, özdeyişleri, takip ettiği düşünce, düşünür ve önderler, öğrencileri gibi bilgilerini tespit edecek sorular sorulmalıdır.

Sonuç

Aile tarihi araştırmaları ile kişi, olaylar ile olgular arasında, zaman ve mekân bağlantısı kurulmasını sağlayabilmektedir. Örneğin resmi bir belgede ismi geçen ya da bir fotoğrafta yer alan, ancak kimliği açıkça belirtilmemiş kişilerin kimliğini ortaya çıkarabilmektedir¹⁶.

Kaynak kişilerden sözlü mülakat yoluyla alınan bilgiler, arşiv belgeleri ile karşılaştırılıp verilerin doğruluğu ya da yanlışlığı test edildiğinde, eğer veriler doğru ise yeni bir bilgiye ulaşma imkânı sunmaktadır. Örneğin bir aile ferdinin atalarından duyduğu bilgilerden ve özellikle de aile lakaplarından hareketle resmi arşiv kaynakları, (Nüfus Müdürlüğü Arşivleri) ve kişisel arşiv malzemesi (mezar taşı gibi) kullanılarak bir soyağacı hazırlanabilir. Günümüzde en kültürlü bireylerin dahi soyağaçları konusunda hemen hemen hiç bilgileri yoktur. Özellikle Rumeli ve Kafkasya'dan göçlerle gelen ailelerin

¹⁶İlhan Tekeli-Selim İlkin, Ege'deki Sivil Direniş'ten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989 adlı eserin "Resimler" kısmında yer alan ilk resmin altındaki açıklama ifadesinde: "Alaşehir Heyet-i Merkeziyesi. Oturanlar soldan sağa doğru Mazhar Nurullah, ..." ve yine aynı eserin 249, 272, 397, 404, 412, 414, 419, 441 ve 565. sayfalarında "Demirci'den Mazhar", "Demirci Murahhası Mazhar Bey", "Mazhar Beyin", "Heyet-i Merkeziyye Reisi Vekili Mazhar", "Heyet-i Merkeziyye Vekili Mazhar", "Demirci: Mazhar", "Demirci Heyet-i Merkeziyye Azasından Mazhar Bey", olarak çeşitli şekillerde zikredilen Mazhar Nurullah Bey'in Muazzez Akın ve Kumru Sorgu ile 30.06.2006 ve 14.09.2006 tarihli görüşmelerden İzmirli zade Hüseyin Mazhar Nurullah İzmiroğlu (1894-1980) olduğu anlaşılmıştır. Bakınız İsmail Oğuz, "Demirci'de Kuva-yi Milliye'nin Örgütlenmesi ve Faaliyetleri", Millî Mücadele'de Manisa ve Kuva-yi Milliye Sempozyumu (6-7 Kasım 2009), Editör: Nurettin Gülmez, Manisa: 2010, s.264-287.

soyağacı bilgileri kırıntılar halindedir. Bu açılardan bakıldığında soyağacı bilgisi önemlidir.

Ayrıca aile tarihi araştırmaları ile insan temelli bir anlayış çerçevesinde en önemli değerlerimizden olan “hoşgörü” anlayışı gelişmektedir¹⁷.

Kaynakça

- Aslan, Erdal, “Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri”, *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerleşme*, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Ata, Bahri, “Tarih Derslerinde Yerel Tarih, Müze ve Ören Yerlerinin Kullanımı”, *Tarih Öğretim Yöntemleri*, (Ed. Muammer Demirel), Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015, ss.73-87.
- Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Caunce, Stephen, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (Çev. Bilmez Bülent Can - Alper Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Danacıoğlu, Esra, *Geçmişin İzleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.
- Demircioğlu, İsmail H., *Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar Tarih Bölümü Özel Öğretim Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2014.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Tarihi Yazuları Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.
- İşcan, Canay Demirhan, “Tarih Öğretiminde Değerler Eğitimi”, (Ed. İsmail Güven), *Tarih Öğretimi Kuram ve Uygulama*, Pegem Akademi, Ankara, 2014, ss.361-374.

¹⁷Canay Demirhan İşcan, “Tarih Öğretiminde Değerler Eğitimi”, Editör: İsmail Güven, *Tarih Öğretimi Kuram ve Uygulama*, Ankara: Pegem Akademi, 2014, s.361-374.

- Köstüklü, Nuri, *Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2014.
- Kyvıg, David E.-MARTY, A. Myron, *Yanıbaşımızdaki Tarih*, (Çev. Nalan Özsoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Oğuz, İsmail, “Demirci’de Kuva-yı Milliye’nin Örgütlenmesi ve Faaliyetleri”, *Milli Mücadele’de Manisa ve Kuva-yı Milliye Sempozyumu (6-7 Kasım 2009)*, (Ed. Nurettin Gülmez), Manisa, 2010, ss.264-287.
- Özbaran, Salih, *Tarih ve Öğretimi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Özer, Songül, *Selendi Kazası (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması)*, Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Safran, Mustafa, *Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
- Sarı, İbrahim, “Tarih Öğretimi ve Sözlü Tarih”, (Ed. Mustafa Safran), *Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014, ss.251-255.
- Somel, Selçuk Akşin, *Yerel Tarih Araştırmaları İçin Kılavuz*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2000.
- Somersan, Semra, “Sözlü Tarih, Araştırmacılık ve Tarih Yazımına Katılım”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, (Haz. Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, ss.381-392.
- Sözlü Tarih Kılavuzu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Tekeli, İlhan, *Yaratıcı ve Çağdaş Bir Tarih Eğitimi İçin*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2002.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, *Ege’deki Sivil Direniş’ten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Pasinler (Hasankale) Kazasının Nüfusu (1863-1901)

Dr. Selahattin TOZLU*
Dr. İskender YILMAZ**

Özet

Bu çalışmanın konusu, 19. yüzyılın ikinci yarısında Pasinler (Hasankale) kazasının idari durumu ve nüfusedir. Bu yıllar arasında yayımlanan Erzurum Vilayet Salnameleri, Osmanlı Arşivi belgeleri ve bazı ek kayıtlar bu çalışmanın kaynaklarını oluşturmaktadır. Makalede kazanın özellikle nüfus kayıtlarının 1874-1882 yılları arasındaki kısmında ciddi sorun vardır ve bu “hane” hesaplaması meselesi tarafımızdan açıklanmıştır. Ayrıca 1896 yılına ait bir nüfus defteri ilk kez tarafımızdan yayımlanmıştır. Bu belge Pasinler tarihi bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Pasinler (Hasankale) Kazasının Nüfusu

İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Robert Dalzell'in verdiği istatistiklere göre; 1863 yılında Pasinler, Yukarı Pasin (Pasin-i Ulya) ve Aşağı Pasin (Pasin-i Süfla) adlarıyla iki ayrı kaza idi. Yukarı Pasin kazasında 17.920 Müslüman ve 10.500 Hıristiyan olarak, toplam 28.420; Aşağı Pasin kazasında 12.040 Müslüman ve 4.207 Hıristiyan olarak toplam 16.247 kişi yaşamakta idi. Demek ki iki kazanın genel nüfusu 44.667 kişiden ibaret idi¹.

Pasinler kazası, 1871 (1288) yılında Yukarı Pasin (Pasin-i Ulya) ve Aşağı Pasin (Pasin-i Süfla) adlarıyla iki ayrı kaza şeklinde idare edilmekte idi. Bu yılki Erzurum Vilayet Salnamesindeki kayıtlara göre; Pasin-i Ulya kazasının 145 köyünde 7.927 Müslüman ve 2.844 Hıristiyan olmak üzere, toplam 10.771 “erkek” bulunmaktadır. Pasin-i Süfla kazasının 40 köyünde 3.684 Müslüman ve 628 Hıristiyan olarak

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi ABD., 25240, Erzurum.

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 25240, Erzurum.

¹Robert Dalzell, “On the Commerce of Erzerum, for the Year 1863”, *Commercial Reports Received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls During the Year 1865*, London 1866, s. 453.

toplam 4.232 “erkek” vardır². Şu halde Pasinler’in tamamında 15.003 “erkek” yaşamaktadır.

Ancak bu veriler kazaların toplam nüfusunu belirlemek için yeterli değildir. Aynı yıllığa göre Pasin-i Ulya kazasında 3.310, Pasin-i Süfla kazasında ise 1.604 “hane” bulunmaktadır³. Demek ki Pasinler’in tamamında 4.914 “hane” vardır ve bu rakam toplam nüfusu bulmak bakımından yardımcı olabilecektir. Kılasik bakışa göre “hane” sayısı çoğu zaman “beş (5)” ile çarpılarak kişi sayısı bulunmaktadır, ancak bu her zaman ve hatta açık kayıt olmadıkça çoğu zaman geçerli ve yeterli olmamaktadır. Bilinen nüfus teorilerine bakılır ise, genellikle kadınların erkeklerden fazla olduğu kabul edilmektedir. Veya hiç olmaz ise birbirine yakın “nüfus oranları” olması lazım gelmektedir. Sonki bakıştan yola çıkarak, Pasinler kazasının tamamında kayıtlı olan 4.914 hane sayısının, en az “altı (6)” ile çarpılarak “tahmini nüfus” hesap edilmelidir ki, bu da 30.000 civarında bir nüfus varlığı anlamına gelir.

1874 (1291) yılındaki kayıtlara göre Pasin-i Ulya kazasının 145 köyünde 3.500 hane, Pasin-i Süfla nahiyesinin 70 köyünde ise 1.900 hane bulunmakta olup, kayıtlı “erkek” nüfus aşağıdaki gibi idi⁴:

Kaza Nahiyeye Adı	Müslüman	Gregoryen Ermeni	Katolik Ermeni	Protestan Ermeni	Kıbtı (Çingene)	Genel Toplam
Pasin-i Ulya Kazası	8.336	360	103	3	4	
Toplam						8.806
Pasin-i Süfla Nahiyesi	4.887	450	159	-	6	
Toplam						5.502

²ES/1288, s. 141.

³ES/1288, s. 147.

⁴ES/1291, s. 141.

Genel Toplam	13.223	810	262	3	10	14.308
--------------	--------	-----	-----	---	----	--------

Bu kayıtlara göre 5.400 “hane” bulunan kazanın toplam tahmini nüfusu, hane sayısının “altı (6)” ile çarpılması ile 32.500 civarındadır.

1876 (1293) yılındaki kayıtlara göre Pasin-i Ulya kazasının 150 köyünde 3.813 hane, Pasin-i Süfla nahiyesinin 80 köyünde 2.296 hane bulunmakta olup, kayıtlı “erkek” nüfus aşağıdaki gibi idi⁵:

Kaza Nahiyeye Adı	Müslüman	Gregoryen Ermeni	Rum	Katolik Ermeni	Protestan Ermeni	Kıbtı (Çingene)
Pasin-i Ulya Kazası	8.303	3.311	21	51	3	4
Pasin-i Süfla Nahiyesi	5.271	1.088	55	159	-	6
Toplam	13.574	4.399	76	210	3	10
Genel Toplam						18.272

1877 (1294) yılındaki kayıtlara göre Pasin-i Ulya kazasının 150 köyünde 3.983 hane, Pasin-i Süfla nahiyesinin 80 köyünde 2.292 hane bulunmakta olup, kayıtlı “erkek” nüfus aşağıdaki gibi idi⁶:

Kaza Nahiyeye Adı	Müslüman	Gregoryen Ermeni	Rum	Katolik Ermeni	Genel Toplam
Pasin-i Ulya Kazası	9.302	3.311	21	51	12.685
Pasin-i Süfla Nahiyesi	5.289	1.132	55	139	6.615

⁵ES/1293, s. 140.

⁶ES/1294, s. 127.

Toplam	14.591	4.443	76	190	
Genel Toplam					19.300

Kazanın tamamında bulunan 6.275 hanenin “altı (6)” ile çarpılması sonucu, kazada yaklaşık 38.000 kişi yaşamaktadır.

1882 (1299) yılında yalnızca Pasinler kazası olarak yazılan kazanın 75 köyünde 6.150 hanede kayıtlı erkek nüfus şöyledir: 14.391 Müslüman, 3.902 Gregoryen Ermeni, 68 Rum, 86 Katolik Ermeni ve 40 Protestan Ermeni olmak üzere, toplam 18.487 kişi kayıtlıdır⁷.

Kazanın tahmini toplam nüfusu için 6.150 olan hane sayısının “altı (6)” ile çarpılması sonucu, 37.000 civarında bir rakkama rast gelmektedir.

1886 (1304/1302) yılında 171 köyü bulunan Pasinler kazasında 22.722 erkek ve 18.720 kadın olarak toplam 38.904 kişi yaşamakta idi⁸.

Ansiklopedik eseri 1890 yılında basılan Vital Cuinet'in kayıtlarına göre, Pasin kazasının 18 nahiyesi ve 171 köyü bulunmaktadır⁹.

Nahiyeler Horasan, Sanamer, Azap, Güllü, Çullu, Ezirmik, Keyvank, Hertev, Badicivan, Kındığı, Yağan, Avnik, Todaveren, Hosraveren, Velibaba*, Ağulu ve Karakilise nahiyeleridir¹⁰.

Aynı kayıtlara göre Pasin kazasının toplam nüfusu 46.651 kişi olup, ayrıntısı şöyledir: 39.007 Müslüman, 6.424 Gregoryen Ermeni, 608 Katolik Ermeni, 243 Protestan Ermeni, 23 Ortodoks Rum ve 346 yabancı* olmak üzere toplam 46.651 kişi¹¹.

⁷ES/1294, s. 154.

⁸ES/1304-1302, s. 260.

⁹V. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 207.

*Metinde “Delibaba” ise de, doğrusu “Velibaba”dır.

¹⁰V. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 134.

*Metinde “yabancı (divers)” diye kaydedilen kimseler, Erzurum vilayetinden olmayıp başka vilayetlerden gelenler anlamındadır.

1893 (1310) yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesine göre 17 nahiyesi bulunan Pasinler Kazasının nahieleri ve idarecileri şöyle idi¹²:

Nahiyenin Adı	Nahiye Müdürü
Güllü Nahiyesi	Esad Bey
Çögender Nahiyesi	Hacı Osman Ağa
Keyvank Nahiyesi	Tayfur Bey
Hertev Nahiyesi	İsmail Bey
Kındığı Nahiyesi	İbrahim Ağa
Badicivan Nahiyesi	Mehmed Bey
Yağan Nahiyesi	Tursun Ağa
Avnik Nahiyesi	Hurşid Ağa
Çullu Nahiyesi	Abdülkadir Ağa
Hosraviran Nahiyesi	Osman Bey
Velibaba Nahiyesi	Mihitar Ağa
Komasor Nahiyesi	Şahin Ağa
Ağullu Nahiyesi	Sadık Ağa
Kakakilise Nahiyesi	Şeyho Bey

¹¹V. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 208. V. Cuinet, vilayet nüfusunu verdiği genel tabloda Müslüman nüfusu 38.007 göstermiş iken (V. Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, s. 138), burada 39.007 kişi kaydetmiştir. Toplam nüfusun 46.651 kişi bulunması için, Müslümanların 39.007 kişi olması gerekir, dolayısıyla 39.007 rakkamı doğrudur.

¹²ES/1310, s. 145-146.

Sanamer Nahiyesi	Mail Ağa
Horasan Nahiyesi	Paşa Bey
Azab Nahiyesi	Mehmed Ağa

Aynı yıllığa göre Pasinler Kazasının 215 köyü vardır. Kasaba merkezi olan Hasankale ile birlikte kazada 25.288 erkek ve 18.613 kadın olmak üzere, toplam 40.901 kişi kayıtlıdır¹³.

1895 (1312) yıllığı kayıtlarımda 220 köy ve 17 nahiyesi olan Pasinler Kazasının nahiyeleri ve idarecileri şöyle idi¹⁴:

Nahiyenin Adı	Nahiye Müdürü
Güllü Nahiyesi	Esad Bey
Çögender Nahiyesi	Hacı Osman Ağa
Keyvank Nahiyesi	Tayfur Bey
Hertev Nahiyesi	İsmail Bey
Kındığı Nahiyesi	İbrahim Ağa
Badicivan Nahiyesi	Mehmed Bey
Yağan Nahiyesi	Tursun Ağa
Avnik Nahiyesi	Hurşid Ağa
Çullu Nahiyesi	Abdülkadir Ağa
Hosraviran Nahiyesi	Osman Bey

¹³ES/1310, s. 146.

¹⁴ES/1312, s. 198-199.

Velibaba Nahiyesi	Mihitar Ağa
Komasor Nahiyesi	Şahin Ağa
Ağullu Nahiyesi	Sadık Ağa
Kakakilise Nahiyesi	Şeyho Bey
Sanamer Nahiyesi	Mail Ağa
Horasan Nahiyesi	Paşa Bey
Azab Nahiyesi	Mehmed Ağa

Pasinler Kazasında 1895 yılında 7.464 hanede 25.008 erkek ve 19.746 kadın olmak üzere, toplam 44.754 kişi kayıtlıdır¹⁵.

Ahmed Şakir Paşa'nın Yaptırdığı Nüfus Yazımı (1896)

Ahmed Şakir Paşa, Berlin Anlaşmasının 61. maddesi gereğince Osmanlı Devletinin diğer anlaşmalı devletlere verdiği taahhüt dolayısıyla, yapılan ıslahat çalışmalarını daha ileri götürmek ve Anadolu'yu teftiş etmek üzere "Anadolu Umum Müfettişi" tayin edilmişti¹⁶. Bu görevde kendisine geniş yetkiler verilmiş, vilayet idarelerinin idari yapıları dâhil olmak üzere, birçok alanda değişiklikler yaptırmıştı. Teftiş ettiği vilayetler arasında Erzurum da vardı. Erzurum vilayetinin idaresini düzenlemekten başka, eğitimden sanayiye kadar birçok tespit ve teklifte bulunmuş, maden araştırmaları yaptırmış, nihayet Erzurum vilayetinin nüfusunu da yazdırmıştı¹⁷.

Ahmet Şakir Paşa'nın yaptığı yeni düzenlemede Pasinler İspir kazası üç nahiyeye bölünmüştü. Bunlar; merkezi Hasankale olan Yukarı Pasin, Aşağı Pasin ve Aras nahiyeleri idi. Şakir Paşa, bu

¹⁵ES/1312, s. 199.

¹⁶Ahmed Şakir Paşa'nın hayatı ve Anadolu Umum Müfettişliği için bk. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.

¹⁷Ahmed Şakir Paşa'nın yazımını yaptırdığı nüfus defterleri ve Erzurum vilayeti haritasına bk. BA, İrade Dahiliye (İ.DH), nu. 1337, 1 Ağustos 1896 (21 Safer 1314/20 Temmuz 1312) tarihli irade ve ekleri.

düzenleme ile vilayetteki birçok nahiyenin kaldırılmasını teklif etmiş, böylece nahije sayılarını azaltmak istemişti.

Bu düzenleme sırasında yapılan nüfus yazımının defterleri 21 Nisan 1896 (9 Nisan 1312) tarihinde Şakir Paşa tarafından Erzurum valiliğine iletildi¹⁸.

Bu defterlerde sadece erkek nüfus yazılıdır, ayrıca “hane sayısı” verilmemiştir. Dolayısıyla kazanın nüfusunun tam tespiti mümkün olamamaktadır. Söz konusu kayıtlara göre Pasinler kazasının nüfusu aşağıdaki tablodaki gibiydi:

Yukarı Pasin Nahiyesi

Köyün Adı	Müslüman Erkek	Hıristiyan Erkek
Hasankale kasabası	1.848	39
Badicivan	307	87
Çermiksu	72	-
Sansor	81	-
Sivişli	76	-
Uzunahmed	57	-
Pusudere	48	-
Sos	93	-
Ezirmik	74	-
Çögender	269	2
Baldızı	17	3

¹⁸BA, İ.DH, nu. 1337, ek. 4/14.

Tuyikebir (Büyüktuy)	113	-
Tuyisagir (Küçüktuy)	138	-
Çiftlik-i Ulya	14	-
Gölcigez	117	-
Pertek	145	-
Porsuh	101	65
Müceldi	29	-
Acı	22	-
Hanahmed	35	-
Karakala	15	-
Deliler	190	-
Kurnuç	280	-
Keyvank	107	-
Haykürd	149	-
Hins	45	-
Kalbulas	79	-
Serçeboğazı	37	-
Malikom	64	-
Tizgi	<i>nüfus yok</i>	<i>nüfus yok</i>
Aha	217	6
Tımar	87	-

ÇAYELİ'NDEN ERZURUM'A YRD. DOÇ. DR. CEMİL KUTLU / ARMAĞAN KİTAP

Köprüköy	-	217
Yağan	28	358
Danişmend-i Ulya	47	-
Miyadin	126	-
Kızılviran	120	-
Üğümi	152	85
Sürbahan	272	-
Taftiger	82	-
Hertev	90	333
Alvar	290	81
Bulkasım	131	-
Tepecik	116	-
Ebsemce	118	-
Pulur	51	-
Kındığı	226	5
Tortan	222	84
Sülügi	254	-
Kırdabaz	-	161
Pekecik	36	-
Ketvan	199	-
Yekebad	-	194

ÇAYELİ'NDEN ERZURUM'A YRD. DOÇ. DR. CEMİL KUTLU / ARMAĞAN KİTAP

Çakmak-ı Ulya	70	-
Ortuzi	114	-
Karaveled	107	-
Ağcalar	166	-
Alibazirgân	61	-
Sığırlı	160	-
Gerdekkaya	20	-
Güllü	115	-
Hamidin Komu	9	-
Pisyanlı Komu	6	-
Çamlıca	8	-
Osman Efendi Komu	3	-
Yıkılğan	31	-
Mehmed Efendi Komu	3	-
Çeperli	62	-
Topalak	106	-
Nebi	26	-
Korucuk	159	-
Yekün	8.712	1.720

Aşağı Pasin Nahiyesi

Köyün Adı	Müslüman Erkek	Hıristiyan Erkek
İsator	202	-
Ağgiran	33	-
Komasor	54	-
Kötek	59	-
Keçesor	105	-
Zivin	210	-
Altunbudak	46	-
Micingerd	215	-
İslamsor	56	-
Maksudcuk	37	-
Horum-i Ulya	92	-
Horum-i Süfla	33	-
Hadik	135	-
Saat	38	-
Çatkomu	17	-
Hızırilyas	13	-
Kantarkaya	18	-
Tavşancık	52	-
Henege	3	4

Söğüdlü	22	-
Sanamer	240	28
Hoşab	126	-
Sıçankale	172	-
Ağvıran	106	-
Gerek	124	-
Taşkesen	36	-
Ahalik-i Ulya	130	-
Ahalik-i Süfla	64	-
Serküri ¹⁹	11	-
Çiftlik-i Süfla	61	5
Horasan	440	20
Zars	154	-
Zanzak	72	48
Ardos	185	-
Sitavut	62	-
Alakilise	107	-
İlimi	76	-

¹⁹Defterde bu şekilde kayıtlı olan köye, şimdi yöre halkı "Serküllü" ve hatta "Serküllibaba" demektedir.

Kızlarkala	112	-
Maslahat	190	-
Karabıyık	75	-
Mollamelik	9	-
Kalender	117	-
Azap	331	3
Menevürt	62	-
Bedrevans	178	-
Masra	70	-
Kızılca-i Süfla	85	-
Haran	116	-
Karaçuha	115	-
Çakmak-ı Süfla	25	-
Hoppik	127	-
Sülügi-i Süfla	41	-
Gecik	155	-
Mazahor	50	-
Homigi	28	-
Suboğan	51	-
Yekün	5.543	108

Aras Nahiyesi

Köyün Adı	Müslüman Erkek	Hıristiyan Erkek
Karakilise	217	-
Teknecik	41	-
Mağaracık	22	-
İğırbıdır	207	-
Çırmeli	39	-
Kaynarca	64	-
Pirali	44	-
Arpaçayır	49	-
Cirason	65	274
Karapınar	67	-
Mollaahmed	81	-
Hasanbeg	57	-
Eğertaş	99	-
Ağıllı	149	-
Porik	46	-
Şeyhyusuf	92	-
Dodi	50	169
Danışmend-i Süfla	21	-
Aliçeğrek	6	392

Velibaba	2	332
Kalbulas-ı Süfla	45	-
Kalacık	16	-
Hacıhalil	184	-
Sekman	20	-
Haydarkomu	117	-
Yazılıtaş	87	-
Saçlık	52	-
Tayhoca-i Ulya	44	4
Tayhoca-i Süfla	72	25
Endek	162	-
Alagöz	124	-
Kırık	34	-
Çiçekrek	83	-
Mişgi (Müşgi)	87	-
Miyadun	55	-
Kepenek	114	-
Pirhasan	63	-
Yüzviran	6	173
Ardı	56	-
Harçlı	79	3

Hosraviran	40	75
Kadıccelal	75	-
Çamurlu	80	-
Todaviran	71	183
Komasor	7	365
Mindivan	166	-
Işhı (Işkı)	-	178
Emrekom	261	-
Döllek	56	-
Yekün	3.582	2.173

Bu kayıtlara göre Pasinler kazasının toplam 176 köyü vardır. Bunlardan 71 köy Pasin-i Ulya (Yukarı Pasin), 56 köy Pasin-i Süfla (Aşağı Pasin) ve 49 köy de Aras nahiyesine bağlıdır. Kazanın genelinde 17.837 Müslüman ve 4.001 Hıristiyan olmak üzere toplam 21.838 erkek nüfus kayıtlıdır. Şakir Paşa'nın yaptırdığı bu nüfus yazımında "hane sayısı" kayıtlı değildir, dolayısıyla kazanın toplam nüfusunun ne kadar olduğu bilinmemektedir. Ancak, kadın erkek sayısının birbirine yakın olması gerektiği kabul edilir ise, 42.000 kişiden az olmayan toplam nüfus bulunduğu söylenebilir.

1897-1898 (1314-1315) yılında Pasinler Kazasının 17 nahiyesi ve 220 köyü vardır. 1895 yılındaki nahiyeler ile idarecileri aynıdır²⁰. Kazanın 7.464 hanesinde 25.008 erkek ve 19.741 kadın olmak üzere, toplam 44.749 nüfus yazılıdır²¹.

²⁰ES/1314-1315, s. 185-186.

²¹ES/1314-1315, s. 186.

1901 (1318) yılında Pasinler Kazasının Pasin-i Süfla (Aşağı Pasin), Aras ve Karayazı adlı üç nahiyesine bağlı 213 köy vardır. Aras Nahiyesi müdürü Hacı İbrahim Ağa, Pasin-i Süfla Nahiyesi müdürü Mehmed Ağa ve Karayazı Nahiyesi müdürü Yusuf Ağa'dır. Anlaşıldığı kadarıyla, Ahmed Şakir Paşa'nın teklif ettiği gibi, bu tarihte Pasinler kazası üç nahiyeye düşürülmüştür. Kazanın 7.464 hanesinde 28.223 erkek ve 20.963 kadın olmak üzere, toplam 49.186 kişi kayıtlıdır²².

1901 yılındaki kaza nüfusunun ayrıntısı şu şekilde idi: 23.415 erkek ve 17.123 kadın Müslüman, 12 erkek ve 9 kadın Rum, 4.478 erkek ve 3.613 kadın Ermeni Gregoryen, 179 erkek ve 116 kadın Katolik Ermeni, 139 erkek ve 102 kadın Protestan Ermeni olmak üzere toplam 49.186 kişi²³.

Değerlendirme

19. yüzyılın ikinci yarısında Pasinler (Hasankale) kazasının nüfus durumunun ele alındığı bu çalışma, bu bakımdan ilk toplu etüttür. 1896 yılına ait ayrıntılı nüfus yazımı ise, tarafımızdan ilk defa yayımlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbiyle birlikte Rusya'ya sınır olan kaza, bu yönüyle ayrıca önem kazanmış olup, sözkonusu zamanda incelenmeğe değerdir. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere Müslüman nüfus her dönemde gayrimüslim nüfustan en az dört beş kat fazladır. Demek ki ecnebilerin iddia ettiği gibi bu yöreler, özellikle Ermeni nüfus bakımından fazla değil, Müslümanların en çok dörtte biri kadar ve hatta daha azdır.

²²ES/1318, s. 320-321.

²³ES/1318, s. 438-439.

Bayramlı Beyliği ve Beylik Mirası Olarak “Ordu” Adı

Savaş EĞİLMEZ*
Ahmet Safa YILDIRIM**

Giriş

Türk kültürünün bir mirası olarak günümüze ulaşan “Ordu” adının yaşatıldığı Ordu kenti, Karadeniz'in güney kıyısında, Samsun ve Giresun şehirlerinin ortasında yer almakla birlikte güneyinde bulunan Tokat ve Sivas illeriyle hem sınırdır. Ordu kentinin kurulu olduğu coğrafya, eskiçağdan itibaren insanoğlunun yaşamını idame ettirebileceği imkânlar sunmuş ve bu doğrultuda M.Ö. 15. binden itibaren yerleşmeye sahne olmuştur²⁴. Ordu ilini kapsayan bölgede paleolitik, mezolitik, kalkolitik ve tunç çağlarına ait yerleşmelere tesadüf edilmektedir²⁵. Bu bakımdan Ordu kentinin tarihi bir hayli derin olmasına karşılık, kent üzerinde yapılan araştırmalar oldukça yetersizdir. Son yıllarda ise Ordu tarihi ile ilgili araştırmalar artarak devam etmektedir.

* Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, 25240, Erzurum.

** Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi, 25240, Erzurum.

²⁴İ. Kılıç Kökten, “Anadolu: Ünye’de Eskitaş Devrine (Paleolitik) Ait Yeni Buluntular”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, 20/3-4, Ankara 1962, 275-278.

²⁵Prof. Dr. Mehmet Özsait tarafından Ordu'nun muhtelif yerlerinde 1990'lı yılların başlarında yapılan yüzey araştırmaları sonucundan Ordu'nun eskiçağına ait önemli bulgular elde edilmiştir. Bkz. Mehmet Özsait, “1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1991, 357-376; Mehmet Özsait, “1991 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1992, 311-330; Mehmet Özsait, “1992 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993, 285-300; Mehmet Özsait, “1993 Yılında Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993, 459-482.

Günümüzde Ordu adı ile bilinen coğrafya, antikçağdan itibaren çeşitli adlarla anılmıştır. Bölgede Tibarenler²⁶, ağaç evlerde yaşayan Mossynler²⁷ ve demircilikleriyle ün salmış Khalybler²⁸ olarak bilinen topluluklar yerleşmişlerdir. Kent toprakları üzerinde kurulan ve adı bilinen en eski yerleşme etrafı surlarla tahkim edilmiş, Tibarenler ülkesinde bir Hellen kolonisi olan “Cotyora” antik kentidir²⁹. Antik Cotyora şehrinin lokalizasyonu halen sağlıklı bir şekilde yapılamamaktadır. Kent, muhtemelen şimdiki Altınordu ilçesinin batısı ile Perşembe ilçesinin doğusu arasında kalan, Akçaova Deresi civarlarında olup Boztepe'nin kuzeybatı yamaçlarında uzanıyordu. Cotyora kentinin adı ve lokalizasyonu ile ilgili tartışmalar süredursun, M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Pontus Kralı I. Pharnakes tarafından Kerasus (Giresun) üzerinde kurulan Pharnakia kenti yükselirken, halkı Pharnakia'ya sürgün edilen Cotyora kenti ıssızlaşmış ve eski

²⁶Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde Ordu ve çevresinde yaşayan halklar hakkında bilgi verilmektedir. Altınordu ilçesinin batısı ile Perşembe ilçesinin doğusu arasında bir alanda kurulu olan Cotyora kenti, Ksenophon'un da bahsettiği üzere Tibarenler ülkesi topraklarında kurulu olan bir Yunan ticaret kolonisidir. Cotyora kolonisini Sinoplu kolonistler kurmuşlardır. Bkz. Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev.: Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, 152.

²⁷Strabon'a göre “Mossyn” sözcüğü ağaç evde yaşayan demektir. Ayrıca bu halka Byzeres de denilmektedir. Bkz. Strabon, *Coğrafya: Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1991, 22-23. Karadeniz iklim ve bitki örtüsü düşünüldüğünde yapı tipinin ahşap olması kadar doğal bir olgu yoktur. Karadeniz halkı halen ahşap mimariyi kullanmaktadır.

²⁸Ksenophon, *Anabasis*, 152; Khalyb sözcüğü Yunanca'da demir/çelik anlamına gelmektedir. Meslekleri demircilik olan bu halka Yunanlılar bu adı vermiş olmalıdır. Khalybler kendileri ile ilgili bir belge bırakmadıklarından biz de onları Yunanlılar gibi adlandırmayı tercih ettik. Herodotos'a göre, bu halk Kroisos'un Lidia Krallığına boyun eğmişti. Bkz. Herodotos, *Tarih*, (Çev.: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, 17-18.

²⁹Ksenophon, *Anabasis*, 152.

ihtişamını yitirmiştir³⁰. M.Ö. 1. yüzyıla gelindiğinde kent, küçük bir köy görünümündedir ve bu tarihten sonra Cotyora adından neredeyse hiç bahsedilmez. Pontus, Roma, Doğu Roma, Gabras idaresi ve nihayetinde Komnenos kardeşler tarafından 1204'te kurulan Trabzon merkezli Komnenos İmparatorluğu³¹ idareleri sıralarında bölge daha

³⁰Strabon, *Coğrafya*, 11; Feridun Emecen, “Giresun”, *DİA*, 14, İstanbul 1996, 79; Murat Arslan, *Mithridates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, 41.

³¹Pontus Krallığı'nın Ordu ve çevresine yayılması I. Pharnakes zamanında olmuştur. Kral I. Pharnakes, bölgenin yerli halkları olan Tibaren ve Khalybleri mağlup ederek ülkesinin sınırlarını Karadeniz'in doğusuna kadar ulaştırmıştır. Romalıların bölgeye gelişleri ise Kral VI. Mithradates zamanında olmuştur. Romalı komutan Lucullus ve Pompeius'un Pontus seferleri neticesinde Karadeniz Bölgesi Roma hâkimiyetine girmiştir. Bkz. Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev.: Çiğdem Menzilioğlu), Kabalca Yayınları, İstanbul 2007, 145, 149; Arslan, *Mithradates VI Eupator*, 464; Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, 106. Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra Ordu ve çevresinin bulunduğu bölge Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında kaldı. Daha sonra Trabzon'da genel askeri vali olan Gabras (Kahraman) ailesi tarafından Trabzon merkezli müstakil bir idare kuruldu. Selçukluların Anadolu'yu ele geçirmeleri ile birlikte Samsun ile Gürcistan arasındaki bölgede sıkışıp kaldılar. 1204 yılında da Latinler Konstantinopolis'i işgal edince buradan kaçan Bizans hanedanında Komnenos (Alexios ve David) kardeşler, halaları Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yardımıyla Trabzon'u ele geçirerek Trabzon başkent olmak üzere Komnenos İmparatorluğu kurdular. Bu imparatorluğun sınırları Karadeniz sahilleri boyunca Ereğli'nin batısına kadar ulaşıyordu. Ancak Selçuklu akıncıları Kastamonu, Sinop ve Samsun yöresini tekrar ele geçirince Komnenoslar Karadeniz Bölgesi'nin doğusuna sıkışmış oldu. Bkz. Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, 255; *The Annals of The Saljuq Turks: Selections From al-Kamil fi'l-Ta'rikh of 'Izz al-Dîn İbn al-Athîr*, D.S. Richards (Translate and Annotate), New York, 2002, 176-177; İbrahim Tellioğlu, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Turkishstudies / Türkoloji Araştırmaları*, Spring 2007, 656; Ralph-Johannes Lilie, “XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri”, (Çev.: Yusuf Ayönü), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, Temmuz 2005, 205; Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev.: Bilge Umar), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, 261-262; Steven

çok yukarıda adı zikredilen antikçağ haklarından Khalyblerin adına izafeten Khalybia olarak adlandırılmıştır. Ordu ve çevresinin bulunduğu coğrafyanın genel adı ise Caniktir³². İslâm kaynaklarında bazen “Canik” bazen de “Canit” olarak geçen bu adın kaynağı tarihçiler tarafından yine bu coğrafyada yaşamış eski halklarından biri olan “Çan” toplumunun adından kaynaklandığı kabul edilmektedir³³. Strabon tarafından Paryadres³⁴ sıradağları adı ile hakkında bilgi verilen ve batıdan doğuya gidildikçe yükseklikleri artan dağlar günümüzde Canik Dağları olarak adlandırılmaktadır³⁵.

Canik bölgesindeki ilk İslâm fetih hareketleri, Selçuklulara bağlı Oğuzların Anadolu’yu yurt edinmeleri ile Sivas, Tokat ve Niksar civarında kurulan Danişmendliler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu fetih hareketi Karakuş (Akkuş)’a kadar uzanmıştır³⁶. Canik dağlarının güney yakasındaki başarılı fetihler ne yazık ki kuzey yamaçlarına aksettirilememiş ve Khalybia bölgesinin fethi sonraki bir tarihe ertelenmiştir. Danişmendlilerin en önemli Canik seferi 1104-1105 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Danişmend Gazi liderliğindeki Danişmendli ordusu, günümüzde Aybastı ilçesi sınırlarında kalan Perşembe Yaylasının düz çayırına geldiklerinde gayrimüslim (Rum,

Runciman, Haçlı Seferleri, (Çev.: Fikret İşıltan), 3, TTK Yayınları, Ankara 2008, 113; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 205; Işın Demirkent, “Haçlılar”, *DİA*, 14, İstanbul 1996, 539; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret İşıltan), TTK Yayınları, Ankara 2015, 391; Sevcen Yıldız, *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu’daki İzleri*, Detay Yayıncılık, Ankara 2009, 16; Murat Keçiç, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, TTK Yayınları, Ankara 2013, 21; Yusuf Ayönü, “Dördüncü Haçlı Seferi’nin Batı Anadolu’nun Türkleşme Sürecine Etkisi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV(1), (Temmuz 2009), 7; Işın Demirkent, “Bizans”, *DİA*, 6, İstanbul 1992, 239.

³² *Dânişmend-Nâme*, Necati Demir (Haz.), Niksar 1999, 181,243.

³³ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, 46.

³⁴ Strabon, *Coğrafya*, 22.

³⁵ Selçuk Trak, “Giresun-Ordu ve Ardülkesinde Beşeri Coğrafya Araştırmaları”, A.Ü.D.T.C.F.D., 10, Ankara , 145.

³⁶ *Dânişmend-Nâme*, 239.

Ermeni ve Gürcü) müttefik ordusu tarafından pusuya düşürülmüş ve yaklaşık olarak 6000 Danişmendli askeri burada şehit düşerken Danişmend Gazi de vücudunun muhtelif yerlerinden yaralanmış ve hassa kuvvetleri tarafından başkent Niksar’a getirilmiş ancak o da burada şehit düşmüştür³⁷. Danişmend Gazi’nin başarısız Canik harekâtından sonra, Orta Canik Bölgesi olarak nitelendirebileceğimiz, dönemindeki bilinen adıyla Khalybia, 13. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türk-İslâm fetihlerinden uzak kalmıştır.³⁸ Bu durum şüphesiz bölgenin engebeli topografyasından kaynaklanmaktadır. Konya merkezli Türkiye Selçukluları, II. Kılıçarslan’ın saltanat yıllarına denk gelen 1175’te Danişmend İli yahut Danişmendiyeye olarak bilinen topraklar³⁹ ile I. Alaeddin Keykubad’ın saltanat yıllarına rastlayan 1227 /28’de Mengücek ili olarak bilinen toprakları ele geçirmeye muvaffak olsalar da Selçukluların fetih hareketleri buralarla sınırlı kalmış ve sahil bölgelerine ulaşmamıştır⁴⁰.

Yukarıda tanımlanan Khalybia bölgesinin kaderi, Orta Asya’dan başlayıp Ortadoğu’yu ve nihayetinde Anadolu’yu kasıp kavuran Moğol istilası neticesinde değişmiştir. Bilindiği üzere Moğollar ile Harezmsahlar arasında devam edegelen savaşlar ve Moğol istilaları, Orta Asya’da Harezmsah Devleti’nin himayesi altında yaşayan Türkmenlerin yurtlarını terk ederek Anadolu’ya göç etmelerine neden olmuştur. Bu Türkmen taifelerinden bazıları 1230

³⁷ *Dânişmend-Nâme*, 243-244; Mükrimin H. Yınanç, “Dânişmendliler”, *İA*, 3, M.E.B. Yayınları, Eskişehir 2001, 468.

³⁸ Kelkit Çayı vadisinin kuzeyi ile Canik yaylalarının güneyi arasında kalan Niksar, İskefsir (Reşadiye), Koyluhisar (Koyulhisar), Milas (Mesudiye), Köğonya (Şebinkarahisar) Malazgirt galibiyeti (1071) sonrasında bölgede gerçekleştirilen ilk fetih hareketleri ile birer Türk yurdu haline getirilmiştir. Fethedilemeyen yerler Canik yaylalarının zirveleri ile Pontus Euxinos (Karadeniz) sahili arasında kalan kuzey yamaçlarından ibarettir.

³⁹ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Altan Çetin – Bilal Koç (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2014, 148; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2014, 60; Ali Açıkbel, “Tokat”, *DİA*, 41, İstanbul 2012, 219.

⁴⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü’l-Düvel: Selçuklular Tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Ali Öngül (Yay.), Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir 2001, 69.

yılında Erzincan yakınlarında bulunan Yassı-çimen'de Türkiye Selçukluları ile Harezmsahlr arasındaki savaşta Türkiye Selçukluları safında Harezmsahlr'a karşı savaşmışlar ve savaş Türkiye Selçukluları lehine sonuçlanınca, doğudan gelen Türkmenler, Selçuklu Devleti'nin uçlarında iskân edilerek kendilerine sınırların muhafazası görevi verilmiştir. Bu dönemde henüz Türkleştirilemeyen Batı Anadolu ve Canik yöresinin fethi yaklaşık 50-60 yıllık bir süre zarfında bu Türkmenler tarafından gerçekleştirilecektir⁴¹.

1230'da Yassı-çimen'de Selçuklular karşısında ağır bir mağlubiyet alan Harezmsahlr, 1231 yılında son hükümdarları Celâleddin Harezmsah'ın katledilmesinden sonra tarih sahnesinden çekilerek, hâkim olduğu toprakları bütünüyle Moğollara terk etmek durumunda kaldılar⁴². Böylece Moğollar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin doğu komşuları olurken Anadolu üzerindeki baskıları da giderek artmıştır. Komşuluk yıllarının ilk dönemlerinde Türkiye Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın dirayeti ve siyaseti sayesinde Moğollar Anadolu'yu istila etmekten uzak durmuşlardır⁴³. Ancak 1237'de I. Alaeddin Keykubad'ın vefatı ile II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ülkenin idaresini eline aldı⁴⁴. Onun saltanat yıllarına denk gelen dönemde devlet adamları arasındaki çekişmeler, 1241'de

⁴¹Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013, 377; Müneccimbaşı Ahmed, *Câmiü'd-Düve II*, 71; Mükrimin Halil Yinanç, "Celâleddin Harzemsah", *İA*, 3, Eskişehir 2001, 53; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eratna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, TTK Yayınları Ankara 1991, 247; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, 30, İstanbul 2005, 228; Elizabeth A. Zachariadou, "Trebizond and The Turks: Trabzon ve Türkler (1352-1402)", (Çev.: Murat Keçiş), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2007, 222.

⁴²İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri-l-Alâ'iyye: Selçukname*, II. Tercüme, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014, 411.

⁴³Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târih-i Muhtasari'd-Düvel*, (Çev.: Şerafeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011, 18; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler (XI. Yüzyılın Sonu – XIV. Yüzyılın Başları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, 61-62;

⁴⁴İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri-l-Alâ'iyye*, 447.

meydana gelen Babaî İsyamı'nın⁴⁵ bastırılmasında gösterilen güçlük ile bu isyanın bastırılması için ülkenin doğusunda tahkim edilen kalelere yerleştirilen askerlerin batıya kaydırılması gibi nedenlerle Anadolu'ya girecek kudreti kendilerinde gören Moğollar, Erzurum üzerinden hareketle Anadolu içlerine girmeye başladılar. Bu durum karşısında Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in komuta ettiği Selçuklu ordusu Konya'dan hareketle Sivas üzerine hareket etti. 1243 yılında Sivas yakınlarındaki Köseadağ mevkiinde iki ordu karşı karşıya gelse de öncü kuvvetlerin çarpışlarından daha büyük bir savaş yaşanmadı⁴⁶. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in maiyetiyle birlikte Konya'ya çekilerek Selçuklu ordusunu Moğollar karşısında kaderine terk etmesi, ordunun da dağılmasına sebep olurken Moğollar karşılarında direnecek güçte bir kuvvet kalmadığından Moğol orduları geçtikleri şehirleri yakıp yakarak başkent Konya önlere geldiler ve neticede şehre hâkim oldular⁴⁷. Fakat Selçuklu ülkesini doğrudan yönetim altına almaktansa hanedan üyelerinden kendilerine tabi sultanlar ile Anadolu'yu doğrudan kontrol edecek olan genel valiler tayin ettiler. Öyle ki, Anadolu genel valileri, Selçuklu sultanından daha üstün yetkilere sahipti⁴⁸.

Moğolların Anadolu halkından topladıkları ağır vergiler, yaptıkları katliamlar, Oğuzların uçlarda birikmelerine vesile oldu. Moğol baskı ve zulmüne sessiz kalan Konya tahtına karşı birer ikişer isyan hareketleri başladı⁴⁹. Anadolu genel valisi Timurtaş'ın babası

⁴⁵İbn Bibi, *Selçuknâme*, Mükrimin Halil Yinanç (Nşr.), Refet Yinanç – Ömer Özkan (Yay. Haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, 167-170; Müneccimbaşı Ahmed, *Câmiü'd-Düvel II*, 85-86. Ayrıca Bkz. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 63-69.

⁴⁶İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri-l-Alâ'iyye*, 500; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 178; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 9-10.

⁴⁷Hamdullâh Müstevfi-i Kavîni, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-ı Selçukiyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 119; Müneccimbaşı Ahmed, *Câmiü'd-Düvel II*, 89-90.

⁴⁸Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 11,32-34.

⁴⁹Viladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, (Trc.: Abdulkadir İnan), Timurlan Omorov (Yay.Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2015, 50-51.

Çoban Bey'in giriştiği başarısız ihtilal hareketi nedeniyle kendisinin de cezalandırılmasından korkması nedeniyle görev ve yetkilerini Eratna Bey'e devrederek Kahire'ye sığınması⁵⁰ neticesinde daha önce merkezi hükümete isyan bayrağını kaldıran Türkmen beyleri obalarıyla birlikte bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar⁵¹.

Anadolu'nun batı uçlarında Osmanlılar, Karasioğulları, Germiyanogulları, Aydınogulları, Saruhanogulları, Menteseogulları, Sahip Ataoğulları, Hamitoğulları, Karamanoğulları gibi beylikler ortaya çıkarken Ankara ve civarında Ahiler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi⁵². Orta Anadolu'nun büyük bir kısmında ise son Anadolu valisi Eratna Bey öncülüğünde Sivas merkezli Eratna Devleti kurulmuştu⁵³. Kastamonu, Bolu, Gerede, Sinop ve civarlarında Candarogulları hüküm sürmekteydi⁵⁴. Kızılırmak'ın batısında Bafra Beyleri, Samsun ve civarında Kubadoğulları, daha güneylerde Taşanoğulları, Niksar ve civarında önce Doğancık Bey sonrasında da Taceddin Bey hükümet sürdü. Khalybia bölgesinde ise Bayram Bey öncülüğündeki gazi Oğuz akıncıları, o zamana kadar fethedilememiş toprakları birer İslâm yurdu haline getiriyordu⁵⁵. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ortaya çıkan beyliklerin yanı sıra antik Polemonion (Bolaman) kentinin batısında kalan Canik bölgesinde kurucusunun adına izafeten Bayramlı adı ile bilinecek bir gazi beylik daha kuruldu.

⁵⁰Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 6; Kemal Göde, "Eratnaogulları", *DİA*, 11, İstanbul 1995, 295.

⁵¹Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev.: Erol Üyepazarıcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, 312; Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri", *DİA*, 3, İstanbul 1991, 138.

⁵²İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, TTK Yayınları, Ankara 2011, 40,43,

⁵³Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, 15; Mehmet Çayırdağ, "Eratnalı Beyliğinin Paraları", *Belleten*, LXIV/240, Ağustos 2000, 437.

⁵⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 81.

⁵⁵Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940, 30,45,55.

1. Bayramlı Beyliği

1.1. Bayramlı Adı

Canik bölgesinin doğu kısımlarını fethederek bir Türk yurdu haline getiren Bayramlılar bazı araştırma eserlerde "Hacıemiroğulları Beyliği" olarak adlandırılmaktadır⁵⁶. Her iki isim de aynı beyliği tanımlamasına karşın 15. asrın ilk yarısında bölgeyi ele geçiren Osmanlıların ilk kayıtlarındaki Bayramlı tanımlamasına dayanarak beyliğin ve hâkim olduğu toprakların Bayramlı olarak adlandırılması daha doğru olacaktır.

1455 yılına tarihlendirilen ve bölgenin ikinci tahriri⁵⁷ olarak bilinen defterin özgün adı *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Canik-i⁵⁸ Bayramlı me'a İskefsir ve Milas'tır*⁵⁹. Adından da anlaşılacağı üzere bir mufassal tahrir defteri olan bu belge, bölgenin fâtil beyliğinin adı hakkında önemli bir bilgi sağlamaktadır. Defterin başlığındaki "Vilâyet" sözcüğü Bayramlı ülkesini tanımlarken, "Canik-i Bayramlı" tamlaması coğrafi bir tanımlama değildir. Bu durum Osmanlıların bölgeyi ele geçirdikleri dönemde Canik coğrafyasının üç kısımdan oluşmasından kaynaklanmaktadır. Bunlardan ilki Samsun ve civarını içeren Canik'tir. Samsun'da biri Cenevizlilere biri de Müslümanlara ait birbirine oldukça yakın iki kale bulunmaktadır⁶⁰. Bu bölge Canik coğrafyasının batı kesimini oluşturmaktadır. İkinci olarak Samsun'un hemen doğusundan itibaren Niksar'da beylik süren Taceddin Bey'in 1387'de ölümünden sonra oğullarından Alparslan

⁵⁶Necati Demir, *Hacıemiroğulları Beyliği*, Neden Yayınları, İstanbul 2007.

⁵⁷Defterin muhtelif yerlerinde bir önceki defter kayıtlarına atıf yapılmaktadır.

⁵⁸Coğrafi bir bölge olarak Canik'in sınırları kabaca Kızılırmak'tan başlayarak Karadeniz sahili boyunca uzanmaktadır. Canik kelimesi kaynaklarda bazen Canit olarak da geçmektedir. Bkz. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 78. Canik için Bkz. Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940; 5-8.

⁵⁹Bahaeddin Yediyıldız – Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, TTK Yayınları, Ankara 1992.614; Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu", *DİA*, 33, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, 367.

⁶⁰Clavijo, *Ambassy to Tamerlane 1403-1406*, London and Newyork 2006, 59; Ruj Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Terc.: Ömer Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993, 67.

Bey'in hüküm sürdüğü topraklar yer almaktadır. Burası Osmanlı tarihçileri tarafından Alparslan Caniki olarak adlandırılmaktadır⁶¹. Üçüncüsü de Bayram Bey tarafından fetih ve iskân edilen ve üzerinde durulacak olan Bayramlı Caniki'dir.

Yukarıda zikredilen mufassal tahrir defterinde İskefsir (Reşadiye) ve Milas⁶² (Mesudiye)'in Bayramlı Vilâyetinden ayrıca yazılmasının nedeni şüphesiz buraların Bayram Bey tarafından değil de daha eski bir tarihte fethedilmiş ve hâlihazırda Türk yurdu olmalarından kaynaklanmaktadır. Bayramlıların ilk yurdu olarak düşünülen Milas ve civarında bulunan Selçuklu sikkeleri bunun en

⁶¹ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Atsız (Haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, 115.

⁶² Milas ile Mesudiye coğrafi olarak aynı bölgede bulunsalar da her iki yerleşmenin merkezi farklı yerlerde bulunmaktadır. Tarihi Milas'ın merkezi, Mesudiye ilçe merkezine yaklaşık olarak 6 km uzaklıkta bulunan Kaleköy Mahallesi civarındadır. 1642-1643 yıllarına ait avarız defterinde Milas'ın merkezi Nefs-i Kal'a olarak ifade edilmiştir. Sultan II. Abdulhamid'in adına izafeten ilk defa bugün ki merkezinde Hamidiye adıyla kurulan Mesudiye, 19. yüzyılda bölgenin ileri gelenlerinden Ali Çavuşzade Hacı Osman Ağa tarafından 1863 / 1864 yıllarında şenlendirilmeye başlanmıştır. Bölgede yaşayan eşraftan olan Ahmed Ağa, 1873 / 1874 yıllarında burada bir medrese inşa ettirmiştir. Hacı Osman Ağa ve Ahmed Ağa adlı kişilerin girişimleri ile birlikte bu yerin yerleşmeye ve ticarete daha uygun olmasıyla hükümet konağının da burada inşa edilmesi Milas merkezinin Kaleköy'den buraya taşınmasına vesile olmuştur. Merkez yeni yerine taşınınca ailelerde gelerek evlerini burada inşa edip, yeni merkeze yerleşmişlerdir. Halen adına Milas denilen yerin adı Sultan II. Abdulhamid'in 1876'da Osmanlı padişahı olmasıyla beraber, onun adına izafeten Hamidiye olarak değiştirilmiştir. II. Abdulhamid'in 1908'de tahttan indirilmesini müteakip adı Mesudiye'ye çevrilmiştir. Ayrıca 1455 yılına ait tahrirde kale dibinde bir yerleşme olan Bazarıkköy'ün burada olması buranın bir merkez olduğu konusunda bilgi vermektedir. Nitekim günümüzde de merkezler için çarşı ve Pazar kelimeleri halen kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Öz-Fatma Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII: Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avârız Defteri (1642-43 Tarihlî)*, TTK Yayınları, Ankara 2008, 155; *Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Vilâyet Matba'asında Tab' Olunmuştur, 1301(h.), 218; Yediyıldız-Üstün, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları I*, 323.

belirgin kanıttır⁶³. Bayram Bey ve maiyeti muhtemelen Moğol istilası önünden kaçan Türkmen taifelerinden biriydi ve Selçuklular tarafından Canik uçlarına yerleştirilmişlerdi. Zira Canik bölgesinin doğu sahilleri Bayram Bey ve ona bağlı Oğuzların bölgeye yerleştirmelerine kadar fethedilememişti. Milas'ın Bayramlıların eline ne zaman geçtiği konusunda kaynaklar bilgi vermezken, İskefsir'in ele geçirilişi hakkında Bezm u Rezm'de çok önemli bir bilgiye tesadüf edilmektedir. Aşağıda da anlatılacağı üzere İskefsir Kalesi, halkı ve zahiresiyle birlikte Kadı Burhaneddin Ahmed⁶⁴ tarafından 1387'de Bayramlıların kaynaklarda adı geçen üçüncü beyi olan ve Giresun fatihi olarak da bilinen Süleyman Bey'e resm-i suyurgal⁶⁵ olarak verilmişti⁶⁶. Mufassal tahrir defterinin başlığından da anlaşılacağı üzere Bayramlıların fetih hakkı olarak idare ettikleri coğrafya doğrulan Vilâyet-i Bayramlı olarak adlandırılmış ancak kendilerince fethedilmeyen veya sonradan ele geçirdikleri yerler bundan ayrı tutulmuştur. Bu cümleden, Canik-i Bayramlı yöresi kabaca Bolaman Çayı ile Giresun'un batı kesimleri arasında kalan bölgeyi oluşturmaktadır.

Bayramlı adına geri dönecek olursa, bölgenin fethi ve beyliğin ilk dönemleri hakkında bilgi veren Trabzonlu papaz Panaretos'un kroniğinde de Bayram Bey'in Rumca'ya bozulmuş adına

⁶³ Azmi Karaduman, *Bulutular Işığında Melet Havzası'nın (Ordu/Mesudiye) Tarihi ve Arkeolojik Değerleri*, Mesudiye Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, 260, 278, 280.

⁶⁴ Eratna Devleti'nde Kadılık vazifesi yapış olan Burhaneddin Ahmed, daha sonra Eratna tahtına oturdu ve dönemin en güçlü padişahı olarak varlık gösterdi. Abû Bakr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakriyya: Akkoyunlular Tarihi*, 1, Necati Lugal (Yay.), Faruk Sümer (Giriş ve Notlar), TTK Yayınları, Ankara 1993, 39, 41; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, XXXII/126, Nisan 1968, 221; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, 2, İstanbul 1989, 273; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, 164.

⁶⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Kazım Paydaş, "Moğol ve Türkl-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilgi*, 39, Güz 2006, 195-218.

⁶⁶ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm: Eğlence ve Savaş*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014, 328; Dilcimen, *Canik Beyleri*, 35.

tesadüf edilir⁶⁷. Aynı eserde Beyliğin ikinci hükümdarı olan Hacı Emir Bey dönemi anlatılırken de “*Bayram'ın oğlu Hacı Emir*” vurgusu yapılmaktadır⁶⁸. Görüldüğü üzere, mevcut kaynaklarda adı geçen ilk bey Bayram Bey'dir ve Türkmen beylikleri adlarını bazen kurulduğu coğrafyanın adından veya coğrafi özelliklerinden alırken bu beylikler çoğu defa kurucusunun adıyla anılmaktadır. Tıpkı Selçuklularda ve Osmanlılarda olduğu gibi...

Bayramlı adı, Osmanlıların bölgeyi ele geçirmelerinden sonraki birkaç yüzyıl daha kullanılmaya devam etmiştir. 1485 yılından itibaren bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti belirgin bir biçimde ortaya konulmuştur. 1520 yılına ait icmal defteri kayıtlarına bakılacak olursa Ordu ve çevresi Kaza-i Canik-i Bayram adıyla Rum Eyaletinin Canik Livasına bağlanmıştır⁶⁹. 1547'da Canik-i Bayram yöresi, Karahisar-ı Şarkî Sancağına bağlı olarak 3 kazalı bir idare durumundadır. 1613 yılına ait son mufasssal tahrir defterinde Ordu ve Bayramlı adlarının birbiri yerine kullanıma tesadüf edilir. Bu tarihte bölge “*Kaza-i Bayramlı nam-ı diğer Ordu*” adıyla kayıt altına alınmıştır. Bundan itibaren *Ordu-yı Bayramlı* tamlamasına yer verilmiştir⁷⁰. Kâtip Çelebi'nin Kitâb-ı Cihannümasında Bayramlı adı halen diğer yerleşmelerle birlikte geçmektedir⁷¹. Bölgedeki Bayramlı adı 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Ordu-yı Bayramlı adı ile devam edegelmiştir. Bu adın kapsadığı idari bölge Canik-i Bayramlı yöresi içerisinde kabaca günümüzdeki Altınordu ilçesi sınırlarını kapsamaktadır.

Görüldüğü üzere bölgede kullanılan Bayramlı adı bir tesadüfün sonucu olarak değil, tarihi bir geçmişin mirası olarak yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Bu ad şüphesiz bölgenin fatihi Bayram Bey'in

⁶⁷Panaretos, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, A. Hahanov (Neşr.), (Trc.: Enver Uzun), Trabzon 2004, 52.

⁶⁸Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 79.

⁶⁹Bahaeddin Yediylidiz, Mehmet Öz, Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III: 387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livâsı'na Âit Bölümü (1520)*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s.235.

⁷⁰Öz, Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII*, LI, 223.

⁷¹Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ-i Kâtib Çelebi*, Cilt:1, Tıpkıbasım, TTK Yayınları, Ankara 2009, s.629-630.

adına izafeten verilmiştir. Bu sebeple, bölgede kurulan beyliğin Hacıemiroğulları olarak değil de Bayramlılar olarak adlandırılması tarihi bir borçtur.

1.2. Bayram Bey'in Faaliyetleri

Moğol istilasının sebep olduğu büyük nüfus hareketliliği, Komnenos Devleti'nce Khalybia olarak adlandırılan Canik bölgesinin fethini hızlandırdı. Canik uçlarında iskân edilen Bayram Bey'in etrafında toplanan Oğuzların⁷² gaza ve fetih yapabilecekleri tek alan Canik Dağlarının kuzeye bakan yamaçları ve Karadeniz sahiline kadar olan bölgeydi. Bayram Bey'in akıncıları bölgedeki gayrimüslim köy ve kasabalara akınlar düzenleyip, bölgede yerleşip yurt tutabilecekleri alanlar açıyorlardı.

Canik bölgesinin fethi bir zaruret sonucunda gerçekleşmişti. Moğol tecavüz ve baskılarına dayanamayan Oğuzlar akıncılarının amacı, sadece yağma yapmak veya köle kaçırmak değildi. Bir an önce köklerini salabilecekleri bir yurtları, hayvanları için otlakları olsun istiyorlardı.⁷³ İlk olarak Canik'te yaylakları ele geçiren Bayramlılar, şimdide kışlayabilecekleri kışlaklara sahip olmak fikrindeydiler. Canik Dağları'nın güney yamaçları, öteden beri Türkmen nüfus ile meskûn olduğundan buralarda yerleşme neredeyse imkânsızdı. Bu nedenle Bayramlı akıncıları Trabzon Komnenos İmparatorluğu aleyhine sınırlarını genişleterek akarsular tarafından derince yarılmış nehir vadilerinden, dar patikalardan geçip derbendleri aşarak sahile ulaşmaya çalışıyorlardı. Geçit vermeyen, oldukça yüksek dağlar ve geniş ormanlarla kaplı bu coğrafyada ilerlemenin tek yolu mutlaka

⁷²Bayramlı topraklarında yer adlarından tespit edildiği üzere Çepni, Bayat, Eymür, Karkın, Alayundlu, Üreğir, Bayındır, İğdir boylarına mensup Oğuzlar yerleşmiştir. Bkz. Ahmet Safa Yıldırım, *Ordu'nun Tarihi Coğrafyası (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016, 142-149.

⁷³Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (Trc.: Ahmet Cevat Eren), Celalettin Yavuz, İsmail Hacıfettaholu (Yay. Haz.), İbrahim Tellioglu (Not.), TTK Yayınları, Ankara 2011, 146.

nehirleri takip etmekte⁷⁴. Bu bağlamda Milas suyunu (Melet Çayı) takiben sahile doğru hareket başladı.

XIII. asrın sonlarında Trabzon'da İmparator olan II. Johannes'in (1279–1297) hükümdarlığı zamanında Canik yöresinde gerçekleşen Oğuz akınlarına, Trabzon hükümeti tarafından karşı konulamıyordu⁷⁵. Türkler, Trabzon'da meydana gelen iç karışıklardan da faydalanıp Khalybia'yı kendilerine yurt tutarak bölgeyi ele geçirdiler⁷⁶. Trabzon yönetiminin desteğinden mahrum kalan Khalybia halkı köylerini terk edip, merkeze yakın bölgelere göç etmeye başladılar⁷⁷. Onların boşalttıkları köylere ise kılıç hakkı olarak Oğuzlar iskân edildi. Türkistan'dan, Horasan'dan kopup gelen gaziler, delerler, babalar, abdallar, alpler ve alperenler Canik'in fiilen ve manen fethinde büyük rol oynadılar. Khalybia bundan sonra kaynaklarda Canik-i Bayramlı olarak adlandırıldı. Bayram Bey ve Oğuzlar bu bölgede beylik merkezi *Ordu*⁷⁸ olan beyliklerini kurmaya muvaffak oldular. Oğuz ictimai, siyasi ve askeri teşkilatının uygulandığı Bayramlı Beyliğinin sınırları her geçen gün Trabzonlular aleyhine genişlemeye başlıyor neticede Komnenoslar ile Bayramlılar arasında gerilim tırmanarak çatışmalar kaçınılmaz bir hal alıyordu.

1297 yılında babası II. Johannes'in ölümü üzerine II. Aleksios Trabzon'da tahta oturdu. Bu arada Bayramlı ordularının başında bulunan Kuşdoğan Bey'in, Giresun üzerine yürüdüğü haberi gelince İmparator II. Aleksios da ordusu ile Giresun önlerine geldi. İki ordu karşılaşınca önemli bir savaş meydana geldi. Kuşdoğan Bey'in esir

⁷⁴İbrahim Telliöğlü, "Türklerin Karadeniz'e Çıkışında Vezirköprü-Havza-Lâdik Hattının Önemi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/45, (Aralık 2010), 144.

⁷⁵Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 66; . Zachariadou, "Trabzon ve Türkler", 229; İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, 126-127.

⁷⁶İbrahim Telliöğlü, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, 64; Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, 164-165.

⁷⁷Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, 146, Telliöğlü, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti*, 75.

⁷⁸Yediyıldız-Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I*, 11.

düşmesi üzerine ordusu bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı⁷⁹. 1301'de Giresun önlerinde mağlup edilen Bayramlılar, Khalybia'nın kırsal ve sahil bölgeleri bir daha kaybedilmemek üzere Türklerin eline geçmişti⁸⁰. Giresun seferi sonuçsuz kalsa de Khalybia bölgesinde Bayram Bey idaresinde bir Türkmen Beyliği kuruldu.⁸¹ Trabzon İmparatorluğu bu dönemde denizde, Cenevizliler, karadan ise Bayramlılar tarafından baskı altında tutuluyordu. 1312'de Cenevizliler, Trabzon'un silah deposunu ateşe verdiler. Cenevizlilerin bu saldırısı Bayram Bey'in işine yaradı. 1317'de Bayram Bey, kuvvetleri ile birlikte Trabzonluların hayvan sakladıkları arazileri yağmaladı. 1319'da da Sinop çepnileri, Trabzon önlerine kadar gelip şehri ateşe verdiler. Bayram Bey'in bu dönemde uluslararası diplomaside bulunduğu görülmektedir. 30 Ağustos 1332'de Bayramlı ve Gürcü müttefik orduları Panaretos'un kroniğinde bahsettiği Palaiomatzoka'ya kadar ilerlediler.⁸² Lakin başarılı olamadılar. Bu başarısız akın sırasında çok sayıda Türkmen akıncısı hayatını kaybetti, diğerleri de geri çekildiler⁸³. Türkmenlerin akıncı atları ve ağırlıkları Trabzonluların eline geçti⁸⁴.

Panaretos Kroniğinde Bayramlı Beyliği'nin kurucusu, Bayram Bey hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak kendisinden sonra beyliğin başına oğlu Hacı Emir Bey'in geçtiği bilinmektedir⁸⁵.

⁷⁹Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 66; Telliöğlü, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti*, 75.

⁸⁰Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötügen yayınları, İstanbul 2010, 301; Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, 25.

⁸¹Telliöğlü, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti*, 76. Bayramlı Beyliği'nin kurucularının Oğuzların Çepni boyuna mensup olduğuna dair rivayetler olsa da, onların boylarını kesin olarak belirtecek herhangi bir emareye şüana kadar ulaşılamamıştır.

⁸²İbrahim Telliöğlü, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Serander Yayınları, Trabzon 2015, 133-134.

⁸³Zachariadou, "Trabzon ve Türkler", 229.

⁸⁴Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 67; Telliöğlü, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti*, 95.

⁸⁵Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 79.

1.3. Hacı Emir Bey ve Faaliyetleri

Bayram Bey'in oğlu Hacı Emir Bey'in, beylik makamına ne şekilde geldiği hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hacı Emir Bey 1350'li yıllarda Bayramlı beyi olarak faaliyet göstermektedir. Bayram Bey'in Hamsiköy'e gerçekleştirdiği başarısız seferden sonra Trabzon Komnenos İmparatorluğu ile Bayramlı ilişkileri bir dönem sessizliğe bürünmüştür. Hacı Emir Bey'in başa geçmesinden sonra Bayramlı – Komnenos ilişkileri mücadeleler halinde devam ederken daha sonra iki devlet arasındaki mücadeleler yerini dostluk ve akrabalık ilişkilerine bıraktı. Hacı Emir Bey dönemindeki mücadeleler, 1357'de III. Aleksios ve Panaret'inde dâhil olduğu imparatorluk heyetinin Limnia'ya (Yeşilirmak Deltası) giderken Yason'da 14 Türkü idam etmeleri⁸⁶ Hacı Emir Bey'in liderliğindeki Bayramlı Maçka'ya kadar ilerleyip çok sayıda Trabzonluyu esir ederek yağma girişiminde bulunmaları ile sonuçlandı⁸⁷. Ağustos 1358'de Hacı Emir Bey ile ilişkileri düzeltmek ve dostluğunu kazanıp, Trabzon üzerine yaptığı akınları engellemek isteyen Trabzon imparatoru, kız kardeşi Theodora'yı Hacı Emir Bey ile nikâhladı⁸⁸. Aynı yılın aralık ayında da imparator bizzat Hacı Emir'in ülkesini ziyaret etti⁸⁹. Eylül 1362'de Trabzon İmparatoru Vasil, Khalybia emiri Hacı Emir'i ziyaret için yola çıktı. Hacı Emir Bey ve maiyeti imparatoru Giresun ile Ordu arasında karşıladı ve birlikte Giresun'a döndüler. Panaretos, Hacı Emir'in İmparatora damat olmasıyla kendilerine tabi olacağını düşünmüş olmalı ki “*az kalsın bizim tabiliğimize girmiş Hacı Emir ve Türklerle birlikte yeniden Kerasunt'a döndük*” demektedir⁹⁰.

⁸⁶Panaretos, Trabzon Tarihi, 78; Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler, 122.

⁸⁷Panaretos, Trabzon Tarihi, 79; Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğunun Tarihi, 184; Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler, 122; Telliöğlü, Tarih Boyunca Karadeniz, 138.

⁸⁸Panaretos, Trabzon Tarihi, 80; Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğunun Tarihi, 195; Telliöğlü, Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti, 110.

⁸⁹Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler, 123.

⁹⁰Panaretos, Trabzon Tarihi, 81.

Bu dönemde Niksar'da beyliğinin başında bulunan Tâceddin Bey de Trabzon İmparatorluğu ile ilişkiler kurma çabasına girmişti. Bu sebeple Tâceddin Bey imparatora elçiler göndermekten geri kalmıyordu. Aynı zamanda Tâceddin Bey, beyliğini Niksar'dan Karadeniz sahiline genişletmeye çalışıyordu. Trabzon İmparatoru, Tâceddin Bey ile birçok kez görüşme yaptı. İyi bir siyaset sonucunda Tâceddin Bey 1380 yılında Prenses Eudokia ile evlenerek Trabzon imparatoru ile hısım oldu⁹¹. Öyle görülüyor ki imparator, Tâceddin Bey'i de kendisine damat yaparak, Hacı Emir Bey ve onun arasında bir kuvvet dengesi oluşturmayı arzuluyordu. Nitekim Tâceddin Bey'in bu tarihten sonra Bayramlılara karşı düşmanca tavır takındığı Bezm u Rezm'deki kayıtlara yansımıştır⁹². Hacı Emir Bey'in hastalanıp yatağa düşmesi, kuzeyde Karadeniz'e ulaşan Tâceddin Bey'i Bayramlılar üzerine saldırmaya teşvik ediyordu. Zira Tâceddin Bey'in ülkesini genişletebileceği tek alan burasıydı. Samsun bölgesi zaten fethedilmiş bir bölgeydi. Burada Bafra Beylerinin yanı sıra Kubadoğulları gibi güçlü bir beylik hüküm sürüyordu. Ülkenin batısında Amasya Emiri Ahmed, güneyinde ise dönemin en güçlü padişahı Kadı Burhaneddin Ahmed bulunmaktaydı. Tâceddin Bey için akın yapılacak tek bölge, hasta yatağında yatan Hacı Emir Bey'in ülkesiydi. Tâceddin Bey'in suiniyeti karşısında çaresiz kalan Hacı Emir Bey, ülkesinin dış taarruzlara karşı korunması, halkın refah ve huzurunun sağlanması adına beylik vazifesinden feragat ederek oğullarının en büyüğü ve en olgunu olan Süleyman Bey'i kendi isteği ile beyliğin başına geçirdi. Bu olay Bezm u Rezm'de şöyle anlatılmaktadır.

Hacı Emir Bey, akrabalarını ve ülkesinin ileri gelenlerini çağırarak “*Her yaratığın sonu ölümdür. O herkesin içmesi gereken bir şerbet, her canlının er geç yudumlayacağı bir yudumdur. Hastalık onun sebeplerinden ve alametlerinden biridir. Ben şimdi ölümün eşiğindeyim. Dil sayfama sessizlik harfi konmadan, hayat defterime azil çizgisi çekilmeden yerime geçecek veliahdımı sizin içinizden seçeyim, halkın idaresini ve işlerini yoluna koyacak birini tayin edeyim de ölümümden sonra emirlik makamına otursun, sizin durumunuzu iyileşmesi ve geçiminizin sağlanması için çaba harcasın.*”

⁹¹Panaretos, Trabzon Tarihi, 81-82,90.

⁹²Esterâbâdî, Bezm u Rezm, 323.

Sizi yönetme ve koruma işini üzerine alsın. Bunu yaparsam oğullarım arasında kavga çıkmaz ve o kavga ayrılık ve karışıklığa sebep olmaz. Zarar ziyana uğrayarak durumumuz bozulmaz.” dedi. Beyliğe namzet gösterilen Süleyman Bey’e hem devlet ricali hem de ahali biat ettiler. Hacı Emir Bey, iyileşip eski kudretine kavuşsa bile beylik makamından tamamen el etek çekip ömrünün kalan günlerini ibadetle geçireceği konusunda yemin etti⁹³.

1.4. Süleyman Bey ve Faaliyetleri

Babası tarafından gönül rızasıyla Bayramluların yönetimine getirilen Süleyman Bey, beyliğinin daha ilk zamanlarında Tâceddin Bey tehlikesi duradursun, ettiği yeminlere karşın hastalığından kurtulup sağlığına kavuşan babası Hacı Emir Bey’in tekrar beylik makamına oturmak istemesi ile ortaya çıkan iç meselelerle uğraşmak durumunda kaldı. Baba – oğul arasındaki çekişmeler akrabalar ve halk arasında da ikilik yarattı. Ancak ileri gelenlerin ve halkın çoğu Hacı Emir Bey’in hasta yatağında ettiği yemini göz önünde bulundurarak beylik hakkının Süleyman Bey’de bulunması gerektiğini düşünerek Süleyman Bey’in safında yer aldılar. Süleyman Bey’de kendisine olan güveninden dolayı azledilmek istenmeyi kabullenemedi⁹⁴.

Beylik kavgası, bölgeyi ele geçirmeyi arzulayan Tâceddin Bey’in iştahını kabartıyordu. Tâceddin Bey, iki defa asker toplayıp Süleyman Bey üzerine yürüdü ise de başarılı olamadı. Mutlak zafer arzulayan Tâceddin Bey’in Süleyman Bey’e karşı Niksar’da üçüncü defa asker topladığı haberi üzerine Süleyman Bey bölgenin en büyük siyasi gücü olan Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin Ahmed’ten yardım istedi. Kadı Burhaneddin Ahmed nezdinde cevaz bulan bu yardım talebi ile Süleyman Bey, Tâceddin Çelebi karşısında önemli bir müttefik elde etmiş oldu⁹⁵.

Kadı Burhaneddin Ahmed, devletinin şeyhülislamı Şeyh Ali Yar ve naiblerinden bir mutemet ile Tâceddin’e bir mektup göndererek;

⁹³Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 323-324.

⁹⁴Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 324-325.

⁹⁵Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 324-325.

“Duydum ki, hiçbir sebep yokken Süleyman Bey’in ülkesine saldırıp, birkaç defa savaşa tutuşmuşsun. Onların atalarından miras kalmış mülküne göz dikip düşmanlık ve kavga yolunu tutmuş, dostluk ve kardeşlik haklarını çiğnemişsin! Bu hareketin bana çok kötü ve çirkin geldi. İyi huyundan ve temiz tabiatından beklenen şeylerin tersini yaptın. Eğer onunla babası arasında anlaşmazlık çıkmış, kavga başlamışsa, dürüstlüğüün yolu, kardeşliğin ve yiğitliğin şartı, nasihat ve öğütle araya girip, güzel sözler ve tatlı dille onların arasındaki tozu kaldırmak ve ikiliği gidermek, iki taraf arasında bulmak, hasımları barıştırmak için bütün çaba ve gayreti göstermek, aralarına düşen perdeyi ortadan kaldırıp, fitne ve fesadın bir parçası olmamak, onları kin ve nefretten uzak tutmaktır. Hâlbuki sen zorla onların atalarından miras kalmış olan ülkesini almak isteyip, onların malına ve canına saldırmayı kendine uygun gördün. Sana düşen şey, iyilik yapmıyorsan, kötülük de yapma. Barış yerine kavgayı tercih etme. Kendi memleketinle yetin onlarınkine göz dikme. Elini savaş ve kavgadan çek ve bu konuda yemin et. Eğer bu dediklerimin aksine davranır, ayağını yiğitlik ve mertlik yolundan çıkarırsan, biz ona yardım edip onu destekleriz ve onun tarafında yerimizi alırız. Ondan sonra sana bir kötülük gelirse veya ondan bir zarar görürsen, onun bizim davranış ve hareketlerimizden değil, kendi zulüm ve zorbalığından doğacağını anla! O işin bizim arsızlık ve zalimliğimizden değil, küstahlığından ve akılsızlığından kaynaklanacağını bil”⁹⁶ dedi.

Tâceddin Bey, Kadı Burhaneddin’in bütün şartlarını kabul edip bir sevgendname (Yemin) imzalamasına rağmen 1387 yılında 12.000 kişilik ordusu ile Süleyman Bey üzerine sefer tertip etmekten geri kalmadı. Süleyman Bey ve Tâceddin Bey arasında yeri tam olarak bilinmeyen şiddetli bir savaş meydana geldi. Ancak savaşta ilk ölen Tâceddin Bey’in kendisi oldu⁹⁷. Bunun yanı sıra beş yüzden⁹⁸ fazla

⁹⁶Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 325.

⁹⁷Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 328.

⁹⁸*Bezm u Rezm*’de bu sayı 500 asker olarak gösterilirken Panaretos kroniğinde 600 asker olarak belirtilmiştir. Bkz. Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 326; Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 91.

süvarisi de Süleyman Bey'in kuvvetleri tarafından yok edildi.⁹⁹ Geriye kalanlar ise silahlarını ve atlarını bırakıp kaçma yolunu tuttular.¹⁰⁰ Tâceddin meselesi de bu vesile ile son bulmuş oldu.

Tâceddin Bey'in ölüm haberini alan Niksar halkı, şehrin anahtarını Niksar'a gelen Kadı Burhaneddin'e teslim ettiler. Kadı Burhaneddin, Danişmendlilerin kurucusu ve bölgenin ilk fatihi olup, Canik seferi sırasında şehit düşen Melik Danişmend'in kabrini ziyaret etti. Ondan sonra Süleyman Bey'in yakınlarından biri Kadı Burhaneddin'e gelerek, Tâceddin'in nasıl öldüğünü ve Süleyman Bey'in başarısını ayrıntılı olarak anlattı. Şeyh Ali Yar ile birlikte Tâceddin'e mektup götürülen mutemet de gelip, başından geçenleri Kadı Burhaneddin'e bildirdi. Niksar'dan ayrılan Kadı Burhaneddin, Tâceddin'in elinde bulunan İskefsir Kalesi'ne doğru yol aldı. İskefsir halkı kaleye çekilip önce direndi ise de başarılı olamayacaklarını anladıklarından kaleyi Kadı Burhaneddin'e teslim ettiler. Kadı Burhaneddin, geceyi İskefsir kalesinde geçirmekle birlikte kaleyi, içindeki zahire, hazine ve halkıyla birlikte Süleyman Bey'e resm-i suyurgal olarak vererek Niksar'a döndü¹⁰¹.

Tâceddin Bey'in oğullarından Mahmud Çelebi, Kadı Burhaneddin'e bir haberci gönderip af diledikten sonra bağlılık bildirdi. Babalarından kalan vilayet Tâceddin'in oğulları arasında Süleyman Bey'e saldırmamaları ve yalnızca kendi topraklarında hükmetmeleri koşuluyla paylaştırıldı. O sırada Koyulhisar'ın yöneticisi olan Emir Siraceddin'den, Erzincan Emiri Mutahharten'in, Timur'un yurtlarından sürdüğü Türkmenlerden ve Erzincan sınırında toplanmış olan Türk kölelerden ve Türkmenlerden oluşan bir ordu hazırlayarak Sivas'a yöneldiği haberi geldi. Kadı Burhaneddin bunun üzerine, Süleyman Bey' haberci gönderip, kuvvetleriyle birlikte kendisine katılmasını istedi. Haberi alan Süleyman Bey, Bayramlı ordusuyla birlikte derhal Sivas'a hareket etti. Emir Mutahharten'in ordusu Sivas'ın köylerine kadar ulaşmıştı. Kadı Burhaneddin, güvendiği adamlarından birini Emir Mutahharten'in niyetini ve güçlü-

⁹⁹Yediyıldız, "Ordu", 367.

¹⁰⁰Panaretos, *Trabzon Tarihi*, 91.

¹⁰¹Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, 328.

zayıf yanlarını öğrenmesi için Mutahharten'in karargâhına gönderdi. Mutahharten, Kadı Burhaneddin'in adamının yanına kendi adamını katarak Kadı Burhaneddin'e "*Sultan'ın Niksar'a giderken bize haber vermemesine üzüldük. Haberimiz olsaydı, yardım ve desteğimizi esirgemezdik. Dostluk ve birliğimizin şartlarını yerine getirirdik*" cevabını gönderdi¹⁰².

Kadı Burhaneddin, Mutahharten'in adamını tehdit edip ordusunu düzene soktu ve Mutahharten'in üzerine yürüdü ancak Emir Mutahharten'in Erzincan'a döndüğü haberi geldi. Savaşa gerek kalmadığından dolayı Süleyman Bey, Bayramlı Vilayeti'ne geri döndü. Tâceddin Bey meselesini halleden Süleyman Bey dikkatini Trabzon üzerine çevirdi. III. Aleksios'un kızını Hacı Emir Bey ile evlendirmesi neticesinde başlayan barış ortamı bozularak yerini Süleyman Bey'in gaza ve fetih hareketlerine bıraktı. Tâceddin Çelebi'nin ülkesinden bir miktar toprak alarak beylik süren Alparslan Bey, kardeşi Mahmud Çelebi ile arası açılınca "*Mahmud Çelebi kalabalık bir ordu ile üzerime yürüyüp beni ortadan kaldırmak istemektedir. Sizden başka sığınacak kimsem yoktur*" diyerek Kadı Burhaneddin'den yardım istedi. Kadı Burhaneddin, Alparslan'a yardım için yola çıktı. Burhaneddin'in geldiği haberini alan Alparslan Bey "*Mahmud Çelebi gelinişinizi öğrenince kaçtı. Adamlarından çoğu bize esir düştü. Gelmenize gerek kalmadı. Ben hiç vakit kaybetmeden koşup yanınıza geleceğim*" şeklinde haber gönderdi. Aradan uzunca bir zaman geçmesine rağmen Alparslan Bey gelmedi. Birkaç gün sonra Kadı Burhaneddin, Süleyman Bey'in vilâyetine yönelince Alparslan Bey gelip Kadı Burhaneddin'in huzuruna çıktı. Çok geçmeden, Mahmud Çelebi'nin kendisine kötülük yapabileceğini ileri sürerek oradan ayrılmak için izin istedi. Kadı Burhaneddin, Alparslan Bey'e hilat giydirip gönderdi. Kadı Burhaneddin, bundan sonra Canik vilayetine gitti. Orada bir kale inşa ettirdi. Sevinç Bey, Mahmud Çelebi gibi o diyarın emirleri ve ileri gelenleri Kadı Burhaneddin'in huzuruna gelip bağlılık bildirdiler. Kadı Burhaneddin en çok Süleyman Bey'e güveniyor ve onu herkesten üstün tutuyordu. Süleyman Bey, kardeşini, bakımlı atları ve kıymetli hediyelerde Kadı Burhaneddin'e gönderdi. Ailesinden bir kızı Kadı Burhaneddin ile

¹⁰²Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, 329.

evlendirme isteğini dile getirdi. Kadı Burhaneddin bunu kabul edince, Süleyman Bey ile Kadı Burhaneddin arasındaki bağlar evlilik yolu ile daha da kuvvetlenmiş oldu.¹⁰³

Süleyman Bey ile Kadı Burhaneddin arasındaki bağı kıskanan Feridun, iki tarafın arasını bozmak için harekete geçti. Süleyman Bey'e giderek, Kadı Burhaneddin'in sevdiği adamlarından biri olan Emir Said'i görevden almasını söylemesini istedi. Süleyman Bey onun isteğini yerine getirdi. Kadı Burhaneddin, Emir Said'i görevden alsa kendine karşı gösterdiği sadakatte değişme olacaktı. Süleyman Bey'in dediğini yapmasa, araya soğukluk girecek, dostluk düşmanlığa dönüşecekti. Kadı Burhaneddin yine de Emir Said'i görevde bıraktı, Süleyman Bey'e kıymetli hediyeler vererek gönlünü aldı. Feridun'un çıkarmak istediği karışıklık Kadı Burhaneddin'in akıllıca hareketi sayesinde önlenmiş oldu. Süleyman Bey'i kullanarak karışıklık çıkaramayan Feridun, Alparslan Bey'e yöneldi. Onunla sahte arkadaşlık kurdu. Ancak Kadı Burhaneddin, Feridun'un Alparslan'ı kullanarak kendine karşı muhalefet oluşturmayı planladığını öğrendi. İkisini de cezalandırmak için harekete geçti. Kadı Burhaneddin'in emri üzerine ikisi de yakalandı. Feridun Niksar Kalesine, Alparslan'da Yenişehir Kalesinin ayağına götürüldü. Alparslan kurtulmak için kaledekilere, kaleyi Kadı Burhaneddin'e teslim etmeleri konusunda yalvarsa da başarılı olmadı. Bunun üzerine Alparslan Bey oracıkta idam edildi. Yenişehir Kalesinin hemen yanına bir kale inşa ettiren Kadı Burhaneddin, Taceddin oğullarının kendisine karşı düşmanca tavırlarını toptan yok etmek istiyordu. Niksar bölgesine asker yolladı. Bu sırada Mahmud Çelebi kuvvetleriyle birlikte ortaya atılsa da tutunamayıp çekilmek zorunda kaldı¹⁰⁴. Maktul Alparslan Bey'in ülkesi olan Alparslan Canikin'in yönetimi oğulları Hasan ve Hüseyin beylere geçti.

Tâceddin Bey meselesinin halli ve sonrasında yaşanan olaylar dizisi ardından yaklaşık 10 yıllık bir süre zarfında Süleyman Bey'in faaliyetleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Süleyman Bey'in

¹⁰³Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 414-416; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 177.

¹⁰⁴Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 419-420.

Giresun Kalesi kuşatmasında olduğunu söyleyebiliriz. Giresun Kalesi gibi müstahkem bir kaleyi almak, yıllarca kuşatma gerektirir. Süleyman Bey, bu kuşatmanın karşılığını almış olmalı ki, 1397 yılında Süleyman Bey'den Kadı Burhaneddin'e bir haberci gelerek "*Allah'ın fazileti ve Muhammed (s.a.v)'in devletinin gücüyle, Emir Süleyman, Giresun Kalesi'ni fethederek ülkesi arasına kattı*" dedi. Hıristiyanların elinde bulunan, sağlamlığı ve alınmazlığı ile ünlü, tefurların kaynağı ve başkenti Trabzon'a bağlı Giresun Kalesi, İslamiyet'in doğuşundan itibaren hiçbir Müslüman tarafından alınamamıştı. Kadı Burhaneddin, bu fetih haberini alınca oldukça mutlu oldu. "*Keşke ben de onlarla beraber olsaydım*" dedi. Fetihle ilgili düşüncelerini yazdığı bir mektubu Emir Süleyman'a gönderdi¹⁰⁵.

Süleyman Bey'in beyliği döneminde Giresun'un doğusundan başlayıp Trabzon'a uzanan arazide Komnenoslar, Koyluhisar'da Emir Siraceddin, Erzincan'da Emir Mutahharten, Niksar ve çevresinde Mahmud Çelebi, Çarşamba, Terme, Ünye bölgesinde Alparslan Bey (ölümünden sonra Hasan Bey), Amasya'da Emir Ahmed bulunmaktadır. Sivas, Kayseri, Tokat ana kentler olmak üzere, yukarıda adı geçen beyler görünüşte Kadı Burhaneddin Ahmed'e bağlıdır. Ancak Amasya, Niksar, Merzifon, Lâdik, Gümüş, Köprü bölgelerinde beyler üzerinde Kadı Burhaneddin Ahmed'in etkisi pek görülmemektedir. Taraflar arasındaki ilişkiler çatışmalardan ibarettir.

Giresun fatihi, Süleyman Bey'in bundan sonraki faaliyetleri hakkında henüz bir bilgi bulunmamaktadır. Şurası kesindir ki, Bayramlı Beyliği sayesinde Ordu bölgesinde pek yoğun bir Oğuz nüfusu yerleşmiştir.¹⁰⁶ Süleyman Bey muhtemelen 1398'de Kadı Burhaneddin gibi güçlü bir müttefikinin Akkoyunlu Aşiret Reisi Karayülük Osman tarafından katledilmesi¹⁰⁷ olayından sonra bölgedeki diğer beylikler gibi Osmanlılara tabi oldu¹⁰⁸. Osmanlı

¹⁰⁵Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, 506; Tellioglu, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti*, 120-121.

¹⁰⁶Faruk Sümer, *Çepniler: Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 40.

¹⁰⁷Abû Bakr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakriyya*, 42.

¹⁰⁸Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 178.

Devleti'nin sınırı bu sayede Giresun'a kadar uzamış oldu. Giresun'un Süleyman Bey tarafından fethi ve Osmanlıların doğu sınırlarının buraya ulaşması Trabzon Komnenoslarının güvenliğini büyük bir tehlikeye atarken, Timur'un Anadolu seferi neticesinde 1402'de Ankara'da Yıldırım Bâyezid'in Timur'a esir düşmesi ve sonrasında vefat etmesi, Anadolu'da fetret devrinin başlamasına neden oldu. Bu durum Trabzon üzerindeki baskıların bir süre daha kalkmasını sağladı¹⁰⁹. Timur, Osmanlıların ele geçirdikleri toprakları, ilhak ettikleri beylikleri eski sahiplerine geri verdi. Bu zamanda Süleyman Bey'in akıbeti hakkında kaynaklar suskunluğunu korurken 1404 yılında Karadeniz sahilinden gemi ile geçen elçi Clavio bölgenin genel durumu hakkında bir takım bilgiler vermektedir.

Clavijo'nun anlatıklarına bakılırsa Timur'un Anadolu harekâtından sonra Osmanlılarla olan bağlarını koparan Bayramlılar, Anadolu'daki diğer yerel beylikler gibi Timur'a vergi ödüyorlardı. Bu dönemde Karadeniz sahillerde halen Ceneviz etkisi devam etse de iç kesimler Erzamir (Hacı Emir) adında bir bey tarafından idare edilmekte olup, beylik ordusu 10.000 kişilik atlı birliklerden oluşmaktadır¹¹⁰.

Clavijo'nun 1404 yılı için bahsettiği Hacı Emir'in Süleyman Bey'in babası olan Hacı Emir Bey olmasının ihtimali yoktur. Bazı araştırmacılar, Clavijo'nun bu sözlerini beyliğin kurucusu olarak nitelendirdikleri Hacı Emir Bey'e atfen söylediğini kabul etmektedirler. Adı geçen Hacı Emir, muhtemelen Süleyman Bey'den sonra beyliğin başına geçmiş kişidir. Türklerde bilindiği üzere, dedenin adının toruna verilmesi geleneği yaygındır. Bayramlı tarihinde hakkında fazla bilgi bulunmayan II. Hacı Emir Bey dönemi olarak da adlandırılabilir olan bu dönemin 1402 ile 1428 yılları arasında kapsadığı kabul edilebilir.

Sultan II. Murad'ın saltanat yıllarına denk gelen 1427/1428 yıllarında Lala Yörgüç Paşa ve oğlu Hızır Paşa'nın Canik seferinde Hasan Bey'in elindeki Alparslan Canikinın Osmanlı hâkimiyetine

¹⁰⁹Tellioğlu, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti*, 121.

¹¹⁰Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, (Çev.: Zeynep Ertan), Pozitif Yayınlar, İstanbul 2008, 122-123.

geçmesinden¹¹¹ sonra bugün ki Ordu çevresi ve Giresun'un batısında bulunan Bayramlı Beyliğinin de Osmanlı topraklarına katıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklar Bayramlıların Osmanlı idaresine geçişi hakkında doğrudan bilgi vermezken, bu konuda dolaylı yoldan da olsa bilgi sahibi olabileceğimiz tek kaynak II. Mehmed (Fatih) döneminde yapılmış Bayramlı Canikinın tahrir defteridir. Bu defterde daha önce yine Osmanlıların bölgede yaptığı eski bir tahrir atıfta bulunmaktadır. Bu atfa göre, bir önceki tahrir Hızır Paşa tarafından yapılmıştır¹¹². Adı geçen Hızır Paşa, muhtemelen Yörgüç Paşa'nın oğlu olan ve Canik fethinde önemli rol oynayan Hızır Paşa olmalıdır.

Bu kayıttan yola çıkarak, Bayramlı Beyliği'nin de 1427/1428 dolaylarında Osmanlı idaresine girdiği söylenilebilir. Yeni fethedilen Canik bölgesinde genel bir tahrir yapılmış ancak günümüze ulaşmamıştır. Belki de arşivde keşfedilmeyi beklemektedir. Bu fetihlerle beraber Osmanlı sınırı Trabzon'a ulaşırken bölgenin Türkleşmesinde önemli vazife üslenen Canik Beylikleri tarih sahnesindeki vazifelerini tamamlayarak son bulmuşlardır.

2. Bayramlı Beyliği'nin Sınırları

Bayramlı Beyliği'nin kurulduğu ve geliştiği sınırlar hakkında en kapsamlı bilgiye yukarıda da bahsedilen mufassal tahrir defterlerindeki kayıtlardan ulaşılmaktadır. Beylikler dönemine en yakın tarihte yapılan tahrir defteri günümüze ulaşmamış belki de henüz keşfedilememiş olsa da 1455 tarihli mufassal *Vilâyet-i Canik-i Bayramlı me'a İskefsir ve Milas* defteri beyliğin sınırları, kapsamı ve idaresi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu deftere göre Bayramlı Beyliği'nin sınırları kuzeyde Karadeniz'e, batıda Bolaman Çayı'na, doğuda Giresun'a ve güneyde Kelkit Çayı'na kadar uzanmaktadır.

Giresun'un doğusunda kalan yerleşmeler Çepni beylerinin öncülüğünde Çepniler tarafından birer Türk yurdu haline getirilmiştir.

¹¹¹Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299 – 1513)*, Necdet Öztürk (Haz.), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, 181-183; Fahamettin Başar, "Yörgüç Paşa", *DİA*, 43, İstanbul 2013, 567.

¹¹²Yediyıldız-Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I*, 175.

Bayramlı Beyliği'nin doğusunda yer alan ve bir sahil yerleşmesi olan Nefs-i Bolaman dâhil olmak üzere Bolaman Çayı'nın hemen batı yakasından başlanarak Samsun'a uzanan ve Canik yaylalarını kapsayan arazide sahildeki Ceneviz ticari üslerini saymazsak iki müstakil beylik ve bir kale şehrinin varlığından söz etmek mümkündür. Günümüzdeki Bolaman'ın sahil kesimi ile Ünye'nin batısı, Fatsa, Kuşnevak (Kumru) ve Korgan yöresini kapsayan coğrafyada başkenti *Ordu*¹¹³ adıyla bilinen Satılmış-ı Mezd Bey nahiyesi bulunmaktadır¹¹⁴. Nahiyeye ve Vilâyet sözcüklerinin bu dönemde birbiri yerine de kullanıldıkları bilinmektedir.¹¹⁵ Bu beyliğin Bolaman Çayı'nın doğusunda kalan tek şehri Bolaman sahil yerleşmesidir. 1455 yılına ait kayıtlarda Nefs-i Bolaman, Satılmış-ı Mezd Bey nahiyesine bağlıdır¹¹⁶. Bu dönemde iki kısımdan oluşan Bolaman'ın güneyinde uzanan ve kayıtlara geniş-i Bolaman adıyla geçen yerleşmeler Bayramlı ülkesine aittir. Buranın merkezi ise Nefs-i Ebercülü olarak belirtilmiştir.¹¹⁷ Geriş (Keriş) sözcüğü *Divanü Lügati't-Türk'de* üzerine yerleşilebilen yamaç veya tepe anlamına gelmektedir¹¹⁸. Coğrafi bir terim olan bu sözcük sayesinde Bayramlılar elinde olan Bolaman'ın neresi olduğu hakkında fikir sahibi olunabilir.

Daha batıya gidilecek olursa Ünye, kale şehri hariç, güneyinde bulunan Fenaris ile batısındaki Tirmedos (Terme) ve Arım (Çarşamba) Tâceddinoğlu Alparslan Bey'in ülkesidir. Alparslan Bey'in merkezi Arım (Çarşamba) Ovası'nın güneyinde Yeşilirmak'ın kenarında bulunan *Ordu* şehridir¹¹⁹. Yukarıda da bahsedildiği üzere,

¹¹³Fatsa'nın güneyinde şimdilerdeki "Eskiordu" köyünün bulunduğu yerde kuruludur. Bkz. Muallim Cevdet, 117/2, vr. 27a.

¹¹⁴Muallim Cevdet, 117/2, vr. 1b.

¹¹⁵Yıldırım, *Ordu'nun Tarihi Coğrafyası (XIII-XV. Yüzyıllar)*, 116.

¹¹⁶Muallim Cevdet, 117/2, vr. 2b-3a.

¹¹⁷Yediyıldız-Üstün, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları I*, 211.

¹¹⁸Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*, (Çev.: Besim Atalar), Birleştirilmiş Baskı, IV, TDK Yayınları, Ankara 2013, 303.

¹¹⁹İbrahim Telliöğlü, "Çarşamba'da Bir Beylik Merkezi: Ordu Köyü", *Samsun-Çarşamba'da Beylik Merkezi Ordu Köyü*, Cevdet Yılmaz (Ed.), Çarşamba Belediyesi Yayınları, Samsun 2016, 1-20.

bu ülkenin yönetimi Alparslan Bey'in ölümünden sonra oğulları tarafından sağlanmıştır. Hasan bin Alparslan Bey, Timur'un Anadolu'dan çekilmesinin ardından Samsun ve civarında topraklarını genişletmeye çalışan Kubadoğlu Cüneyd Bey'i öldürerek ülkesinin topraklarını Samsun'a kadar genişletmiştir. Hasan Bey'in Çarşamba'da 1424 tarihli cami vakfiyesi vardır. Burada;

امير كبير حسام الدولة و الدين حسن بك بن المرحوم الب ارسلان بك
ابن الامير المغفور تاج الدين

"*Emîr-i kebîr Hüsâmü'd-devle ve'd-dîn Hasan Beg bin el merhûm Alparslan Beg İbnü'l-emîrü'l-mağfûr Tacü'd-dîn*"¹²⁰ yazılıdır.

Evliya Çelebi'nin *leb-i deryada kâgir yapıdır*¹²¹ diyerek tanımladığı kalesi olan sahil kenti Ünye, 1455 yılına ait tahririnden açıkça anlaşılacağı üzere 1427/28 yıllarına kadar henüz fethedilememiştir. 1404'te Ünye açıklarında demirleyen gemide bulunan elçi Clavijo, bu kale ve şehrin Melaseno adında Yunanlı bir Prens tarafından idare edildiğini söylerken, etrafında da Türklerin yaşadığını söylemektedir.¹²² 1455 tarihli Ünye tahririnde şehir *Vilâyet-i Ünye* olarak kayıt altına alınmış ve bu vilâyetin merkezi de Nefs-i *Kal'a-i Zimmîyûn-ı Ünye* adıyla geçmektedir¹²³. Kadı ve bey hariç halkının tamamı gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlılar bir yeri fethettiklerinde oraya ilk olarak kadı ve bey tayin ederlerdi. 1455 yılında Ünye'nin kadısı Mevlâna Hasan Fakih'tir. Zenbek köyünde kadılık tasarrufunda bir tımar bulunmaktadır.¹²⁴ Ayrıca Kal'a-i Zimmîyûn-ı Ünye tamlaması şehrin görünümü ve

¹²⁰Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 154.

¹²¹Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, 448.

¹²²Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, 59; Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, 222.

¹²³Muallim Cevdet, 081, vr.46b; İrfan Dağdelen, *15. Yüzyıl Ünye ve Çevresinin Tarihi Kaynakları: 1455 Tarihli Ünye, Karakuş (Akkuş), Terme ve Arım (Çarşamba) Tahrir Defterleri*, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2010, 108.

¹²⁴Dağdelen, *15. Yüzyıl Ünye ve Çevresinin Tarihi Kaynakları*, 114.

demografisi hakkında oldukça açık bilgi vermektedir. Bu deyişle bir gayrimüslim kale şehri olduğu anlaşılmaktadır. Ünye Kalesi, sulh yoluyla fethedilmiş olmalı ki, gayrimüslim halk yerlerinde bırakılmış ve zimmet sözleşmesi¹²⁵ ile İslâm devletinin himayesini kabul etmiştir.

Sanıldığı üzere Bayramlı Beyliği'nin sınırları Bolaman Çayı'ndan Terme'ye kadar olan araziye kapsamamaktadır. Öyle ki, Bolaman Çayı, son yüzyıla kadar taşra idari bölünmelerinde daima sınır olmuştur. Bu durumun Bayramlı Beyliği'nin sınırları ile alakalı olduğu kabul edilebilir.

Bolaman Çayı'ndan İskefsir içeride kalmak üzere Kelkit Çayı'na uzanan hat ülkenin batı sınırını oluşturmaktadır. Güney sınırı İskefsir'in güneyinden akan Kelkit Çayı'dır. Buradan doğuya hareketle Koyluhisar'ı dışarıda bırakacak bir hat ile kuzeye yönelerek Milas'ı da kapsamak suretiyle kuzey doğudan uzanıp Giresun'un hemen batısından sahile ulaşır. Böylece Bayramlı ülkesinin doğu sınırı da çizilmiş olur.

3. Bayramlı Beyliği'nden Bir Miras: Ordu Adı ve Kökeni

Ordu ilinin adı Türk kültürünün günümüze ulaşan büyük bir mirasıdır. Geçmiş ilk Türklerle kadar uzanır¹²⁶. Ordu, Türk kağanının oturduğu yer veya otağını kurmuş olduğu bir karargâh demektir¹²⁷. XI. asırda Hitay Devleti'ne ait Çince kayıtlarda, Hun hakanının oturduğu yere *Ordu* denildiği yazılıdır. Hakan ve ailesinin bulunduğu karargâh, Göktürk yazıtlarında da kesinlikle ordu sözü ile tanıtılmaktadır. “*Oğuzlar düşman olup orduyu bastı. Kültigin, öksüz*

¹²⁵M. Macit Kenanoğlu, “Zimmî: Osmanlılar'da”, *DİA*, 44, İstanbul 2013, 438.

¹²⁶Emel Esin, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 131.

¹²⁷Ebü'l-Ferec, *Târih-i Muhtasari'd-Düvel*, 17; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ, Devlet, Ordu ve Aile Disiplin Temelleri (Hunlardan Osmanlılara)*, VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, 3; Mithat Baş, *Ordu Yöresi Tarihi*, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu 2012, 95; Tuncer Baykara, “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”, *Bellekten*, XLIV/175, Temmuz 1980, 500.

ak atına binip onların dokuz erini öldürdü. Orduyu vermedi. Yoksa annem hatun, büyük annelerim, ablalarım, gelinim, cariyelerimden sağ kalanların hepsi Oğuza cariyeye olacaktı.” “Ordu, örgin orada kurdurdum, çıtı orada çaktırdım” buradan anlaşıldığına göre taht da ordu yerinde kuruluyordu¹²⁸.

Uygur Kağanının başkenti *Ordu-Balık*, Orhun kıyılarında ve eski Göktürk başkentine yakın bir yerdedir. Hakanların oturduğu bir şehir olma özelliği gösteren ve Karahanlılar döneminde başkent olan *Kaşgar* şehrine de *Ordu-kend* denilmiştir¹²⁹. Türkler aynı şekilde yaşadıkları coğrafyanın kuzeyinde bulunan Balasagun şehrine de Kuz-Ordu adını vermişlerdir¹³⁰. Aynı zamanda *Balasagun* yakınında *Ordu* adlı bir kasaba vardır¹³¹. Etrafı sur ve hendekle müstahkem kılınmış küçük bir yer olan Ordu'da Türkmenlerin hükümdarları oturmaktadır¹³². Kutadgu Bilig'de bahsedilen *Uç-Ordu'nun* yeri tam olarak tespit edilememiştir¹³³. Ordu kelimesi, Divanü Lûgati't-Türk'de de hakanın oturduğu şehir anlamına gelmektedir¹³⁴. *Ordulanmak* ise bir yeri başkent yapmaktır¹³⁵. Ordu gibi orda kelimesi de Orta Asya Türk lehçelerinde han karargâhı, han sarayı, merkez, ocak ve zengin çadır anlamlarına gelmektedir¹³⁶.

¹²⁸Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, 42.

¹²⁹Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, 200; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 84; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, 90.

¹³⁰Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, 263.

¹³¹Zeki Velidi Togan, “Balasagun”, *İA*, 2, Eskişehir 2001, 270; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 26, 253.

¹³²Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 257.

¹³³Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, 90.

¹³⁴Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*, 440.

¹³⁵Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*, 357; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 1, 264.

¹³⁶Orhan Doğan, “Orda”, *DİA*, 33, İstanbul 2007, 357.

Görüldüğü üzere Türkler, ülkelerinin merkezlerine Ordu demişlerdir. Günümüzde Ordu ilini kapsayan topraklar üzerine iki adet Ordu yerleşmesi adına tesadüf edilir. Bunlardan ilki şimdilerde Fatsa'nın hemen güneyinde bulunan ve "Eskiordu" olarak bilinen, beylikler devrinde de Satılmış-ı Mezid Bey nahiyesinin başkenti olan Ordu'dur¹³⁷. Diğeri de Bayramlı Beyliği'nin merkezi olan Ordu'dur¹³⁸. Üçüncü defa adı zikredilen Ordu ise, Çarşamba'nın güneyinde bulunan ve bölgenin fethinde rol oynayan Alparslan Bey'in beylik merkezi olan Ordu şehridir¹³⁹.

Ordu şehirlerinin devletin merkezi konumunda olduğunu kanıtlayan en belirgin özellikleri ülke genelinde toplanan vergilerin buralarda kayıt altına alınmasıdır. Adı geçen üç Ordu şehrinden Bayramlı Ordu'su hariç diğer ikisi ilerleyen zaman içerisinde şehir özelliklerini yitirirken birer köy görünümünde günümüze ulaşmıştır. Yalnızca Bayramlı Beyliği'nin merkezi olan Ordu halen şehir statüsünü korumaktadır. Her üç Ordu şehrinin ortak özelliği sahilden uzak olarak iç bölgelerde kurulmuş olmalarıdır. Böylece başkentlerin taarruzlardan uzak tutulması amaçlanmış olmalıdır.

Ordu şehirlerinin önemini kaybetmesindeki en önemli etken II. Mehmed (Fâtiḥ) döneminde Karadeniz'in bir Türk denizi haline getirilmesiyle birlikte bölgede faaliyet gösteren Cenevizliler ve Venediklilerin etkinliklerini yitirmesi ve bu bağlamda iç kesimlerde olan merkezi yerleşmelerin sahil kasabalarına taşınmasıdır.

Sonuç

Ordu ve çevresi paleolitik çağdan günümüze kadar insanoğlunun yerleşimine sahne olmasından dolayı zengin bir tarihe sahiptir. Bu tarihin ortaya çıkarılması için daha fazla araştırma yapılmalı ve daha çok gayret gösterilmelidir. 12. Yüzyılın başlarında Danişmendlilerin birkaç defa başarısız fetih denemesi dışında Canikin doğu yöresine yönelik ciddi bir Türkmen akını gerçekleşmemiştir. Canik bölgesinin kaderi Anadolu'ya kadar uzanan Moğol istilası

¹³⁷Muallim Cevdet, 117/2, vr.27a.

¹³⁸Yediyıldız-Üstün, Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I, 11,14.

¹³⁹Muallim Cevdet, 085, vr.104b.

neticesinde değişmiştir. Bayram Bey'in öncülüğündeki Oğuz akıncıları Canik bölgesinde giriştikleri gaza faaliyetleri neticesinde Canik bölgesinin doğu kısımlarını bir Türk yurdu haline getirmişlerdir. Türk kültür ve teşkilatını kurdukları beyliğe uygulayarak başkentlerini Ordu olarak adlandırmışlardır. Beyliğin adı, Osmanlı kaynaklarında da defalarda vurgulandığı üzere kurucusunun adına izafeten Bayramlı Beyliği'dir. Hacıemiroğulları Beyliği adı, araştırmacıların verdiği bir isimdir. Bayramlı Beyliği'nin başkentliğini yapmış olan günümüzdeki Ordu ilinin adı bu beyliğin bizlere aziz bir hatırasıdır.

Kaynakça

- Abû Bakr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakriyya: Akkoyunlular Tarihi*, 1, Necati Lugal (Yay.), Faruk Sümer (Giriş ve Notlar), TTK Yayınları, Ankara, 1993.
- Açıkbel, Ali, “Tokat”, *DİA*, 41, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, 219-223.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev.: Bilge Umar), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Arslan, Murat, *Mithridates VI Eupator: Roma'nun Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Atsız (Haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ayönü, Yusuf, “Dördüncü Haçlı Seferi'nin Batı Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Etkisi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV(1), (Temmuz 2009), 5-20.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm: Eğlence ve Savaş*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Baş, Mithat, *Ordu Yöresi Tarihi*, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu, 2012.
- Başar, Fahamettin, “Yörgüç Paşa”, *DİA*, 43, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, 566-567.
- Baykara, Tuncer, “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”, *Belleten*, XLIV(175), (Temmuz 1980), 497-510.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev.: Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Clavijo, *Ambassy to Tamerlane 1403-1406*, London and Newyork, 2006.
- Çayırdağ, Mehmet, “Eratnalı Beyliğinin Paraları”, *Belleten*, LXIV(240), (Ağustos 2000), 435-454.

- Dağdelen, İrfan, *15. Yüzyıl Ünye ve Çevresinin Tarihi Kaynakları: 1455 Tarihli Ünye, Karakuş (Akkuş), Terme ve Arım (Çarşamba) Tahrir Desterleri*, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dânişmend-Nâme*, Necati Demir (Haz.), Niksar, 1999.
- Demir, Necati, *Hacıemiroğulları Beyliği*, Neden Yayınları, İstanbul, 2007.
- Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, 6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, 230-244.
- Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *DİA*, 14, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 525-546.
- Dilcimen, Kazım, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun, 1940.
- Doğan, Orhan, “Orda”, *DİA*, 33, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, 357.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî, *Târih-i Muhtasari'd-Düvel*, (Çev.: Şerafeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Emecen, Feridun, “Giresun”, *DİA*, 14, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 1-4.
- Esin, Emel, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *Türkler*, 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 129-149.
- Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev.: Çiğdem Menzilioğlu), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1993.
- Fallmerayer, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (Trc.: Ahmet Cevat Eren), Celalettin Yavuz, İsmail Hacıfettaholu (Yay. Haz.), İbrahim Tellioglu (Not.), TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Gordlevskiy, Viladimir Aleksandroviç, *Küçük Asya'da Selçuklular*, (Trc.: Abdulkadir İnan), Timurlan Omorov (Yay.Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2015.

- Göde, Kemal, “Eretnaoğulları”, *DİA*, 11, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, 295-296.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299 – 1513)*, Necdet Öztürk (Haz.), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Hamdullâh Müstevfi-i Kavîni, *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-ı Selçukiyân)*, Erkan Göksu (Ed.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Herodotos, *Tarih*, (Çev.: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İbn Bibi, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri-l-Alâ'iyye: Selçukname*, II. Tercüme, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- İbn Bibi, *Selçuknâme*, Mükrimin Halil Yinanç (Nşr.), Refet Yinanç – Ömer Özkan (Yay. Haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- İplikçioğlu, Bülent, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.
- Karaduman, Azmi, *Buluntular Işığında Melet Havzası'nın (Ordu/Mesudiye) Tarihi ve Arkeolojik Değerleri*, Mesudiye Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*, (Çev.: Besim Atalar), Birleştirilmiş Baskı, IV, TDK Yayınları, Ankara, 2013.
- Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ-i Kâtib Çelebi*, Cilt:1, Tıpkıbasım, TTK Yayınları, Ankara, 2009.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Keçiş, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Zimmî: Osmanlılar'da”, *DİA*, 44, İstanbul, 2013, 438-440.

- Kökten, İ. Kılıç, “Anadolu: Ünye'de Eskitaş Devrine (Paleolitik) Ait Yeni Buluntular”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, 20(3-4), Ankara, 1962, 275-278.
- Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev.: Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Lilie, Ralph-Johannes, “XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri”, (Çev.: Yusuf Ayönü), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX(1), (Temmuz 2005), 197-209.
- Merçil, Erdoğan, “Anadolu Beylikleri”, *DİA*, 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, 138-139.
- Muallim Cevdet, 081.
- Muallim Cevdet, 085.
- Muallim Cevdet, 117/2.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel: Selçuklular Tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Ali Öngül (Yay.), Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir, 2001.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ, Devlet, Ordu ve Aile Disiplin Temelleri (Hunlardan Osmanlılara)*, VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Öz, Mehmet – Acun, Fatma, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII: Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-43 Tarihi)*, TTK Yayınları, Ankara, 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, 30, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, 225-229.
- Özsait, Mehmet, “1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1991, 357-376.

- Özsait, Mehmet, “1991 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1992, 311-330.
- Özsait, Mehmet, “1992 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1993, 285-300.
- Özsait, Mehmet, “1993 Yılında Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1993, 459-482.
- Panaretos, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, A. Hahanov (Neşr.), (Trc.: Enver Uzun), Trabzon, 2004.
- Paydaş, Kazım, “Moğol ve Türkl-İslâm Devletlerinde Suyural Uygulaması”, *Bilig*, 39, (Güz 2006), 195-218.
- Ruj Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Terc.: Ömer Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul, 1993.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri*, (Çev.: Fikret Işıltan), 3, TTK Yayınları, Ankara, 2008.
- Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, (Çev.: Zeynep Ertan), Pozitif Yayınlar, İstanbul, 2008.
- Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Vilâyet Matba'asında Tab' Olunmuştur, 1301(h.).
- Selçuk Trak, “Giresun-Ordu ve Ardülkesinde Beşeri Coğrafya Araştırmaları”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, 10, Ankara, 145-159.
- Strabon, *Coğrafya: Anadolu (Kitap:XII,XIII,XIV)*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *DİA*, 2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, 270-274.
- Sümer, Faruk, “Anadolu'da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara, 1969, 1-147.
- Sümer, Faruk, *Çepniler: Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

- Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- Tellioglu, İbrahim, “Çarşamba'da Bir Beylik Merkezi: Ordu Köyü”, *Samsun-Çarşamba'da Beylik Merkezi Ordu Köyü*, Cevdet Yılmaz (Ed.), Çarşamba Belediyesi Yayınları, Samsun, 2016, 1-20.
- Tellioglu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Turkishstudies / Türkoloji Araştırmaları*, 2, (Spring 2007), 654-664.
- Tellioglu, İbrahim, “Türklerin Karadeniz'e Çıkışında Vezirköprü-Havza-Lâdik Hattının Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/45, (Aralık 2010), 141-154.
- Tellioglu, İbrahim, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009.
- Tellioglu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2007.
- Tellioglu, İbrahim, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Serander Yayınları, Trabzon, 2015.
- The Annals of The Saljuq Turks: Selections From al-Kamil fi'l-Ta'rikh of 'Izz al-Dîn İbn al-Athîr*, D.S. Richards (Translate and Annotate), New York, 2002.
- Togan, Zeki Velidi, “Balasagun”, *İA*, 2, M.E.B. Yayınları, Eskişehir, 2001, 269-272.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Altan Çetin – Bilal Koç (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken yayınları, İstanbul, 2010.
- Uyumaz, Emine, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler (XI. Yüzyılın Sonu – XIV. Yüzyılın Başları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”, *Bellekten*, XXXII(126), (Nisan 1968), 191-245.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Yediyıldız, Bahaeddin – Üstün, Ünal, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Ordu”, *DİA*, 33, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, 367-370.

Yediyıldız, Bahaeddin, Öz, Mehmet, Üstün, Ünal, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III: 387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livâsı'na Âit Bölümü (1520)*, TTK Yayınları, Ankara, 2002.

Yıldırım, Ahmet Safa, *Ordu'nun Tarihi Coğrafyası (XIII-XV. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016.

Yıldız, Sevcan, *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2009.

Yınanç, Mükrimin H., “Dânişmendîler”, *İA*, 3, M.E.B. Yayınları, Eskişehir, 2001, 468-478.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Celâleddin Harzemşah”, *İA*, 3, M.E.B. Yayınları, Eskişehir, 2001, 49-53.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eratna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Zachariadou, Elizabeth A., “Trebizond and The Turks: Trabzon ve Türkler (1352-1402)”, (Çev.: Murat Keçiş), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (Ankara 2007), 221-241.

Harita 1: Katip Çelebi'nin Cihannüma'sında Karadeniz Kıyıları

Harita 2: Beylikler Devrinde Ordu ve Çevresi

**Tanzimat Merkez ve Taşra Meclislerinin Taht-ı Nizama
Alınması: Mecâlisin Tevsi' ve Umûmuna Dâir Şamil Olmak
Üzere Nizamname**

M.Yasin TAŞKESENLİOĞLU*

Giriş

Arapça bir kelime olan *meclis*, ıstılahta oturmak anlamındaki *cülûsun* ism-i mekânı olup *oturulan yeri* karşılamaktadır. Fakat *meclisin* kurumsal kimlik kazanarak tezahür etmesi için mekânın hizmet ettiği bir amacı ve mekândaki kişilerin bu amaç etrafında toplanma gerekliliği vardır. Bu cümleden olarak meclis; edebi ve siyasi olmak üzere iki minvalde izafe edilmektedir. Bunlardan ilki işret ile alakalı olup üdeba ile ümerayı buluşturmak gibi bir görev üstlenmiştir. Çalışmamız ile alakalı olan ve siyasi amaç güdülen oluşturulan meclis tipi ise devlet meselelerini görüşmek maksadıyla teşkil edilmiştir. Tarihte *meclisin* vazifesini gördüğü halde farklı isimler altında oluşturulmuş kurumlar mevcuttur. Bunlar Dâr, Divân, Şûrâ gibi kelimelerle tamlanmış, Dârü'n-nedve, Dîvân-ı Mezâlim, Dîvân-ı Hümayûn ve Şûrâ-yı Devlet adları ile kurumsal kimlik kazanmışlardır.¹ Meclis kelimesi yukarıdaki benzer örneklerinde görüldüğü üzere genel olarak yalnız başına değil de oluşturulma maksadını gösteren sıfatla birlikte kullanılmıştır. Yani tamlamada kullanılan meclis; oturumun mekânsal temsili, birlikte kullanıldığı sözcük ise oturumun amacını veya niteliğini temsil etmektedir.² Meclisin; Meclis-i Meşveret, Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Tanzîmât, Meclis-i Mebûsân gibi Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılından örnekleri vaki olduğu gibi günümüzde Türkiye Büyük Millet Meclisi adıyla halen yaşatılan kurumsal ad olarak vazifesini sürdürdüğü malumdur. Bu müessesenin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde güdülen en önemli maksat şüphesiz *meşveret* idi. Yönetici kişi yahut zümrenin,

* Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, ytaskesen@bayburt.edu.tr

¹İlgili kavramlar için DİA Şura ve Divan maddelerine bkz.

²Nebi Bozkurt, "Meclis", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVIII, 2003, s.241.

devlet idaresinde danışma gereksinimi duyması sonucunda ismi zikredilen kurumlar ortaya çıkmıştı.³ Yukarıda işaret edildiği üzere doğu dünyasında avamın üstündeki sınıfları buluşturan bir mekân anlamında yüzyıllar boyunca varlığını sürdüren *meclis*, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından siyasi kisveye bürünerek ontolojik evrimini tamamlamıştır. Burada bu evrimin önemli bir merhalesi olarak değerlendirmeye müsait olan Osmanlı coğrafyasındaki meclislerin yapısal görünümünü tektipleştiren 1856 Meclis Nizamnamesi üzerinde durulacaktır.

1. Tanzimat Sürecinde Meclisler

Klasik dönem Osmanlı devlet düzeninde Dîvân-ı Hümâyûn'un Padişah'ın uhdesinde çok önemli görevler üstlendiği bilinmektedir. Devletin en üst mercide idare edildiği bu kurum, zamanla gücünü kaybederek 18. yüzyılda tamamen etkisizleşmişti.⁴ Sultan III. Selim, devlet işlerinde danışma vazifesini üstlenmesini beklediği yeni bir oluşuma gitmiş ve Meclis-i Meşveret'i kurmuştur.⁵ Üstlendiği sorumluluklar bir yana bırakılarak değerlendirildiğinde rahatlıkla söylenebilir ki *meclis* sözcüğü devletin yıkılışına kadar sürecek olan dönemde Osmanlı idaresinde yerini ilk kez bu dönemde almaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud'un Sadrazamlığı ilga ile Başvekâleti ihdas etmesinin ardından yeni bir kurum da boy göstermeye başladı ki bugünkü bakanlar kuruluna benzer bir yapıda olan bu meclis Meclis-i Vükelâ adını aldı. Devlet idaresinde nezaretlerin kurulmasıyla her bir nazırın doğal üyesi olduğu Meclis-i Vükelâ, klasik dönemdeki Dîvân-ı Hümâyûn'un vazifesini de üzerine alarak danışma organı görevini icra etmekteydi. Saltanatının son yılında ise Sultan II. Mahmud, tasavvur olunan reformları yürütmek görevi verilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı

³İslâm devletlerinde Meşveret geleneği hakkında bkz. Bernard Lewis, "Meşveret", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, 12, İstanbul 1982, s.775-782.

⁴Recep Ahışhalı, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı", Osmanlı I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, VI, Ankara 1999, 24-25; Ayrıca bkz. Ahmet Mumcu, Divan-ı Hümâyûn, Birey ve Toplum Yayınları (2.Baskı), Ankara 1986.

⁵Stanford J. Shaw, Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu, Çev: Hür Güldü, Kapı Yayınları (1.Baskı), İstanbul 2008, s.98.

Adliyye (Meclis-i Vâlâ) adlı meclisi açtı.⁶ Meclis-i Vâlâ ile aynı dönemde, tanzim işlerinin hızlanması ve bir program dâhilinde yapılması için Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî adıyla bir meclis daha kuruldu.⁷ Ancak Sultan'ın vefatı üzerine gerek Tanzimat Fermanı'nın ilanı gerek de tanzimat işlerinden sorumlu tutulan Meclis-i Vâlâ'nın yapılandırılması Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla gerçekleşmişti. Osmanlı bürolarını reformasyona tabi tutan Mustafa Reşid Paşa, yeni sultanın tahta çıkması ile bulduğu faaliyet alanını kullanarak sarayda toplanan idare gücünü paylaşmak gayesini taşımaktaydı. Paşa, Avrupa'daki benzerlerinden hareketle devletin monarşik görüntüsünü bir nebze olsun değiştirmek, idarede son söz sahibi Padişah'ın, yetkisini en azından danışma mahiyetinde bazı kurumlarla paylaşması gereğine inanıyordu. Bu düşüncelerle 1839 Fermanı'nın ardından Meclis-i Maarif ve nezaretlere bağlı olarak faaliyet gösteren Meclis-i Muhasebe-i Maliye, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Umûr-ı Nâfia gibi adeta tanzimat dönemiyle özdeşleşmiş meclisler açılarak ülke reformları için işbölümü yoluna gidildi.⁸ Bununla birlikte tasavvur olunan reformları Osmanlı coğrafyasına teşmil etmek maksadıyla İstanbul dışındaki ülke topraklarında da meclisler kuruldu. Bunların ilk nüvesini iltizam usulünün kaldırılması sonucunda vergi toplama işlerini yoluna koymak için kurulan muhassıllık meclisleri teşkil etmektedir.⁹ Bu meclisler uzun ömürlü olmasa da 1842 yılında Memleket Meclislerinin, 1849 yılında yapılan düzenleme ile de Eyalet ve Sancak meclislerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰ Adı geçen meclisler, yerel idarecilerden oluşan, mahalli işleri yürütmekle yükümlü, yargı gücü ile donatılmış merkeze bağlı kuruluşlardı.

⁶Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara 1999, s.2.

⁷Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.219.

⁸İlgili meclisler için Ali Akyıldız'ın Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform adlı eserine bkz.

⁹Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları (2. Baskı), Ankara 1997, s. 212.

¹⁰Çadircı, age, s.215.

2. 1856 Yılına Kadar Meclislerin İşleyiş Biçimi

Tanzimat uygulamalarının bir ayağı olarak kabul gören merkezî ve taşraî meclislerin işleyişi hakkında 1856 yılına kadar geçen süre zarfında birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Merkezî meclislerin işleyiş şekli her bir meclisin kendi nizamnamesinde yer almış, taşra meclislerinin işleyişi ise bunların genelini ilgilendiren talimatnameler vasıtasıyla belirlenmiştir. Talimatname ve nizamnamelerdeki ilgili maddelerin burada incelenmesi Osmanlı topraklarındaki meclislerin işleyiş seyrini ortaya koymak için önem arz etmektedir. Zira reformcu devlet adamlarının gayretleri ile teşkilatlanan merkezdeki meclislerden Meclis-i Vâlâ, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî ve Meclis-i Tanzîmât'ın dâhili nizamnamelerinde meclislerin genelini ilgilendiren düzenlemeye gidişin altyapısını görmek mümkündür. Ancak bunların faaliyetleri konumuz dışında olduğundan yalnızca işleyiş şekilleri hakkında bazı bilgilerle iktifa edilecektir.

Yukarıda zikredilen merkezî meclisler, herhangi bir nezarete bağlı olmayıp, başkanlarının ve birtakım üst rütbeli üyelerin Meclis-i Vükelâ üyeliğini de icra eden kişilerden oluşmaktaydı. Bu meclisler padişaha yasama, yürütme ve yargı alanlarında danışma görevini üstlenmişlerdir. Bunlardan Sultan II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vâlâ'nın işleyiş biçimi hakkında ilk düzenleme 1839'da yapıldı.¹¹ 10 maddeden oluşan düzenlemeye göre meclis gündemine alınan konular önceden üyelere bildirilecek, böylece üyeler oturum esnasında hangi konuyu görüşeceklerini bilecek ve ona göre hazırlıklarını yapmış olacak, üyeler rütbe hiyerarşisi gözetilmeden fikir beyan etme taleplerini başkana ileterek söz alabilecek ve fikirlerini serbestçe söyleyebilecekti. Ayrıca görüşülen konunun karara bağlanmasında çoğunluk esas alınmıştı. Yani kararlarda ittifak şart tutulmamış, çoğunluğun düşüncesi esas alınmıştı.¹² Eğer oylar eşit olur ise son karar padişaha bırakılmıştı. Oturumlarda gizliliğe önem verilmiş olup meclis dağıldıktan sonra üyelerin ve görevli memurların görüşülen meseleleri dışarı taşınmaları kesinlikle yasak edilmişti. Oturum başladıktan sonra meclise giriş ve meclisten çıkışın

¹¹Seyitdanlıoğlu, age, s.98; Ayrıca bkz. Akyıldız, age, s.192.

¹²Bu layihanın bir suretine bkz. Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, (Çev: Yücel Demirel), VI,VII,VIII, Yapı Kredi Yayınları (1.Baskı), İstanbul 1999, s.1036-138.

yasaklandığı gibi yeme, içme ve ihtiyaç gidermek için oturumlara belirli aralıklarla mola verilmesi uygun görülmüş, ancak oturum esnasında tütünün yasak olması oturumları aksattığından sonradan tütün çekmeye müsaade edilmişti.¹³ Bununla birlikte meclis oturumlarındaki görüşmeler kâtipler tarafından kayda alınarak muntazam defterler tutulacaktı. Bu ilk uygulamanın ardından 1850 yılında meclisin çalışma usullerine dair 12 maddelik yeni bir düzenleme yapıldı.¹⁴ Yapısal bütünlüğün devam etmesinin yanında bu düzenlemeye göre üye sayısının üçte ikisi sağlandığı takdirde oturuma başlanacak, fakat üye sayısının yarısından bir fazla sayıya ulaşıldığında da oturum başlatılabilecekti. Oy çokluğu, üye sayısının üçte ikisi olarak belirlenmiş olup çok önemli görülmeyen konularda salt çoğunluk da kabul edilebilecekti. Oylar eşit ise meclis başkanının görüşü iki oy yerine geçip, eşitliğin bozulması sağlanacaktı.¹⁵ Bu nizamnameyi önceki düzenlemelerden ayıran bir yönü vardı ki o da nizamnamenin diğer meclisler için de geçerli olduğuydu. Zira bir başka tanzimat kurumu olan Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî'nin kurulduktan sonraki çalışma düzeni, kendisi ile aynı dönemlerde kurulan Meclis-i Vâlâ ile aynı idi. Yani Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şekli merkezdeki diğer meclislerin de çalışma şeklini belirlemiş oluyordu. Bu meclislerin, toplantı öncesi Kur'an-ı Kerim okunması ve padişah için dua edilmesi, toplantıdan sonra Fatiha okunması, namazların meclis üyelerince cemaatle kılınması, üyelerin oturumlara devamlılığının sağlanması, çalışma günleri ve saatlerinin belirli olması gibi esasları da vardı.¹⁶ Tanzimatın ilk dönemlerindeki deneyimlerden sonra Bâbîâlî yönetimi yasama, yürütme ve yargı erklerinin padişah adına kullanımı hususunda meclislerin yetkilerini tedricen tefrik etmeye çalışmıştır. Meclis-i Vâlâ'nın yasama yetkisinin kendisinden alınarak yeni kurulan Meclis-i Tanzîmât'a verilmesi bunun en somut örneğidir. 1854 yılında, yasa tasarıları hazırlamak başta olmak üzere tanzim işlerinden sorumlu tutulan, üst düzey bir organ olarak kurulan Meclis-i Tanzîmât, 1861 yılında Meclis-i Vâlâ ile birleşmesine kadar birçok kanun tasarısı hazırlamış, Tanzimat hareketine önemli bir ivme

¹³Seyitdanlıoğlu, age, s.98-100.

¹⁴Seyitdanlıoğlu, age, s.100.

¹⁵Seyitdanlıoğlu, age, s.102.

¹⁶Akyıldız, age, s.191, 199, 202, 219.

kazandırmıştır.¹⁷ Bu meclis, kurulduktan kısa süre sonra vazifelerine ve işleyişine dair 2 nizamname hazırlamıştır.¹⁸ Meclisin dâhili nizamnamesinde konumuz ile alakalı önemli maddeler yer almaktadır ki meclisin işleyiş şekli daha önceki meclis deneyiminin bir ürünü olmakla beraber sonraki dönemler için de örnek teşkil etmektedir. Nizamnamenin ilk on maddesindeki esaslara göre önceden olduğu gibi üyelerin fikir serbestliği olup meclis kararları ya ittifak ile ya da ekseriyet üzere alınıp, ekseriyette aranan şart üye sayısının üçte ikisi olarak belirlenmişti (madde 1-4). Karara muhalefet eden üyelerin muhalefet nedeninin belirtilmesi kararlaştırılmış olsa da daha sonra bundan vazgeçilerek karar yazısında *ekseriyet-i ârâ ile kabul olundu* yazılması yeterli görüldü. Görüşülen konuların maddeleri tek tek ele alınacak ve meclis başkanı dâhil olmak üzere en az 4 üyenin katılmadığı toplantılarda alınan kararlar geçersiz sayılacaktı (madde 8). Meclis oturumları daha önceki meclislerde olduğu gibi *müzakere rûznâmesi* adlı defterlerde kayıt altına alınacaktı (madde 10). Meclis-i Vâlâ'da uygulanan müzakere konularının birkaç gün önceden meclis üyelerine dağıtılması burada da geçerli olacaktı. Görüldüğü üzere Meclis-i Vâlâ'nın kurulması ile başlayan Tanzimat merkezi meclislerinin çalışma şekilleri aynı düşüncenin eseri olarak süregelen, birtakım değişiklikler ile zamanla geliştirilmiştir.

Merkezi meclislerde işleyiş yukarıdaki gibi iken taşra meclislerine merkezdeki düzene benzer bir işleyiş tarzı kazandırılmaya çalışılmıştır. Daha önce ifade edildiği gibi 1849 yılında Memleket Meclisleri'nin Eyalet Meclisleri adı ile örgütlenmesi ile birlikte yeni meclislerin işleyişine dair talimatname hazırlanmıştır.¹⁹ Talimatname bu çalışmanın konusu açısından önem arz etmektedir. Çünkü bazı maddeleri taşra meclislerinin işleyiş

¹⁷Bkz. M.Yasin Taşkesenlioğlu, Kuruluşu, Yapısı ve Uygulamalarıyla Meclis-i Âli-i Tanzimat (1854-1861), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014, s.37 vd.

¹⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), nr: 4/30.

¹⁹Bu talimatnameyi ilk kez değerlendirmeye tabi tutan Musa Çadircı'nın Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı adlı eserinin 218-224. sayfalarına bkz. Talimatname, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin Nizamât Defterleri kısmında 44/42 numaralı defterin 56 ile 81. sayfaları arasında yer almaktadır. Bkz. Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Nizamât Defterleri (A.DVNS.NZAM.d.), nr: 44/42.

biçimiyle alakalıdır ve 1856 yılında yayınlanacak nizamname maddeleri ile benzerlik göstermektedir. Buna göre meclis üyelerinin adaletli ve işini layıkıyla yapması beklenirken, fikirlerini beyan etmekten çekinmemesi gereğine ve fikirlerinden ötürü mesul tutulmayacaklarına dikkat çekilmiştir.²⁰ Talimatnamenin 8. maddesi gereğince meclis müzakere sonuçlarında hazırlanan mazbataya her üye hiyerarşiyi takip ederek rütbesine göre mühür basacaktı. Mazbatalar, bizzat meclis oturumu esnasında alenen okunduktan sonra yine meclis içerisinde mühürlenecekti. Oturuma katılmayan üyelerin isminin altına şerh koyulup ayrıca onlara mühür vurdurulmayacaktı.²¹ Eğer alınan karara muhalif olanlar var ise ve bunlar azınlıkta iseler karar yazısının altında ayrıca belirtilecekti.²² Meclislerde alınan kararların ve meclislere gelen ile meclislerden giden evrakın kaydedilmesi için kâtipler istihdam edilecekti. Ayrıca Bâbîâlî'den verilen *talimatnameler*, *nizamnameler* ve *tenbihatlar*la Vali, Bâbîâlî ve eyalet sınırlarındaki sancaklar ile yazışmalar tarihlerine göre sırasıyla ayrı ayrı defterlere kaydolunacaktı.²³ Bu madde, merkezdekilerin yanı sıra taşradaki meclislerde de müzakere ve yazışma kayıtlarının tutulması hususundaki hassasiyeti göstermektedir. Böylece bu düzenlemede yer bulan meclislerin işleyiş esaslarına yapısal düzen getirilmeye çalışılmıştır.

Buraya kadar bahsedilen düzenlemelerde hem merkez hem taşra meclisleri için ortak bazı uygulamalar olduğu göze çarpmaktadır. Meclis üyelerine oturumlarda rütbelerine bakılmaksızın fikir serbestliği tanınması, görüşülen konuların gizli tutulması, üyelere meclis dışında oturum maddeleri üzerinde konuşma yasağı getirilmesi, ele alınan meselelerin sonuçlarını mazbataya derc etmek gibi düzenlemeler bu cümledendir. Oturumun başlaması için üye yeter sayısı, karar verilmesi için asgari üye oyu gibi maddeler merkez

²⁰BOA, A.DVNS.NZAM.d., nr:42/44, madde 10, s.60; Meclis üyelerinin fikirlerini oturumlarda açıkça söylemeleri ve oturumdan sonra sağda solda alınan kararlarla ilgili konuşan üyelerin cezalandırılacağı Sultan III. Selim dönemindeki meşveret meclislerinde görülen bir uygulamadır. Bkz. Ahmet Mumcu, Divan-ı Hümâyûn, s.157-162.

²¹BOA, A.DVNS.NZAM.d., nr:42/44, s.59.

²²BOA, A.DVNS.NZAM.d., nr:42/44, madde 11, s.60.

²³BOA, A.DVNS.NZAM.d., nr:42/44, madde 9, s.59-60.

meclislerinde bazı değişikliklerle yer almışken, taşra meclisleri için henüz söz konusu olmamıştı. Bununla beraber bütün meclisleri kapsayan umumi bir kanun henüz oluşturulamamıştı. Tanzimat'ın öne çıkan özelliklerinden birisi de merkezi kanunlaştırma sürecini başlatmış olmasıydı. Bâbîâlî yönetimi daha önce yapıp dağınık halde bulunan talimatnameleri ve emirnameleri yahut kanunları tek bir kanunda toplama eğiliminde idiler. Bu düşünceyi 1858 Arazi Kanunu, Tapu Kanunu, Matbaa Kanunu gibi kanunlarda görmek mümkündür. Aynı düşünce 1856 yılında ülke topraklarındaki meclislerin düzenlenmesi konusunda tezahür etmiş oldu.

3. 1856 Nizamnamesi

1838'den 1856 yılına kadar geçen zamanda merkez ve taşradaki meclislerin işleyişi yukarıdaki şekilde düzenlenmişti. Bu birikimin ardından yasama meclisi olan Meclis-i Tanzîmât, bütün Osmanlı coğrafyasındaki meclislere teşmil olmak üzere yeni bir nizamname yapma hazırlığına başladı ve taslak bir metin hazırladı. 23 Haziran 1856 (19 Şevval 1272) tarihinde layıhası hazırlanan nizamname Meclis-i Vükelâ ve Padişah'ın onayı ile 26 Temmuz 1856 (23 Zilkade 1272) tarihinde yürürlüğe girmiştir.²⁴ 26 maddeden oluşan düzenleme, tüm meclisler ile sonradan kurulacakları kapsayacaktı. Meclislerin çalışma şekilleri aşağıda açıklanan maddelerdeki esaslara göre olacaktır.

a-Meclis Üyeleri'nin Sorumlulukları: Nizamnamenin 1.2.3.6.10. ve 11. maddelerinde üyelerin nitelikleri ve sorumlulukları şöyle belirlenmiştir:

Meclis üyesi, her konuda başka hiçbir şeyden etkilenmeden fikirlerini beyan etmek, bütün işlerde adalet ve hakkaniyetten

²⁴BOA, A.DVNSMTAN.d.01, s.34-38; Ceride-i Havadis, nr:799, 8 Zilhicce 1272 (10 Ağustos 1856); Nizamnamenin Meclis-i Tanzimat defterindeki adı bu çalışmanın başlığında belirtildiği şekliyle yazılmıştır. Ancak Ceride-i Havadis'in 799 ve Takvîm-i Vakayî'nin 544 numaralı sayılarında "Mecâlis A'zasının Müzâkerât-ı Vâkıâda Rey ve Mütalâalarının Suret-i Beyanı ve Müteferriâtı Hakkında Nizamname" adıyla yayınlanmıştır. Aynı adla bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn*, M. Âkif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M. Macit Kenanoğlu (Hz.), TTK Yayınevi, I, Ankara 2006, s.280. Bu kanun Düstûr'da yer almamıştır.

ayrılmamak, memleketin hayrını gözeterek kötü şeylerin defedilmesini sağlamakla yükümlüdür. Bir üye fikrini beyan ederken kesinlikle rencide edilmeyecek ve diğer üyelerin müdahalede bulunmaları engellenecekti. Meclis üyeleri ve görevli memurlar oturum bittikten sonra meclis dışına meseleleri taşımayacaktı. Eğer meclis bir konuyu ekseriyet veya ittifakla karara bağlamışsa muhalif üyelerden herhangi birisi bu karara zarar verecek davranışlarda bulunamayacaktı. Başkanın dışındaki üyelerin salona giriş çıkışlarında ayağa kalkılmayacak, ayrıca etek öpmek lağvedilerek selam makamında *arz-ı temenna* yapılacaktı. Üyelerin kahve ve çubuk içmesi, sorumsuzca davranmaları ile salona başka kimselerin girmesi yasak edilmişti. Bu maddelerin birçoğu zaten merkezi meclislerde uygulanmaktaydı. Oturum esnasında yeme içmenin yasaklanması ile etek öpmek gibi adetlerin terki ilk kez bu düzenleme ile kesinlik kazanmış oldu.

b-Gündem Maddelerinin Görüşülmesi: Meclislerde görüşülecek meseleler, 4. ve 5. maddelerde tespit edilmiştir. Bunlar şöyledir:

Meclis gündemine alınan konular dışında başka hususlar mecliste görüşülmeyecek, meclise havale edilen evraklar önem sırasına göre sıralanacak ve en önemlisi hangisi ise önce ondan başlanacaktı. Gündemdeki konular bitmeden oturum sonlanmayacak, sırası gelen konu sesli bir şekilde okunup bütün üyeler tarafından sonuna kadar dinlendikten sonra sırasıyla üyeler fikirlerini beyan edeceklerdi.

c-Merkezî Meclislerde Gizli Oy Hakkı: Merkezî meclislerde üyelerin gizli oy kullanması esas ilk kez bu nizamname ile kabul edildi. Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Tanzîmât, Meclis-i Vâlâ ile memur alımına mahsus olmak üzere Meclis-i Maliye ve diğer meclislerde uygulanacak bu düzenleme şöyle idi; Görüşülen konuda üyeler arasında bir ihtilaf vaki olursa oturuma katılan üye sayısı kadar biri konunun lehindeki oyu işaret eden beyaz, diğeri aleyhindeki oyu temsil eden siyah olmak üzere iki *dâne* tanzim edilecekti. Birisi oyların atılacağı, öbürü ise diğer *dânenin* atılacağı iki de muhafaza kutusu yapılacaktı. Oy işlemi bittikten sonra ise üyelerin müşahitliğinde sayım yapılarak karar verilmiş olacaktı. Kutudaki tüm *dâneler* beyaz ise karar ittifakla, çoğunluğu beyaz ise ekseriyet ile alınmış olacaktı. Aynı şekilde tümü siyahsa ittifakla, çoğunluğu

siyahsa ilgili mesele ekseriyetle reddedilmiş olacaktır. Eğer beyaz ve siyah daneler eşit olur ise ve üyeler de çift sayıda bulunuyor ise üyelerden birisi ya kendi rızasıyla ya da meclisin kararıyla oyunu geri çekip eşitliği bozacaktır. Böylece ekseriyet sağlanmış olacaktır. Memur alımında üyelerin ittifakı sağlanmış olsa dahi gizli oylama zorunlu olarak yapılmalıydı. Daha önceki meclis tüzüklerinde ekseriyet; üye sayısının üçte ikisi iken böylece salt çoğunluk olarak kabul görmüş oldu. Sonuç olarak merkezi meclislerde iki türlü karar alma süreci oluşmuş oluyordu. Bunlardan biri *ârâ-yı aleni* denilen ve zaten uygulanan açık oylama işlemiydi. Bir diğeri ise gizli oylama şeklinde düzenlenmiş olan *rey-i hafî* idi.²⁵

Gizli oylama, meclis gündemine gelen önemli konularda üyelerin karar vermesinde özgürce davranmalarını sağlamak içindi. Kanundan sonra Meclis-i Tanzîmât iki adet oy kutusu hazırlatmış ve kanunu uygulamaya başlamıştı.²⁶ 1861 yılında Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Tanzîmât'ın birleşmesi ile ihdas edilen Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin nizamnamesinin 12. maddesinde bu hüküm yer almıştır.²⁷ Bu uygulama ile iptidai de olsa Osmanlı idaresinde önemli bir süreç başlamış oluyordu. Zira sonraki dönemlerde olgunlaşan gizli oy verme işlemi hem Meşrutiyet dönemindeki Mebusan Meclisi'nde hem de Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki Büyük Millet Meclisi'nde geliştirilerek başvuru bir yöntem olacaktır.

d-Mazbata Hazırlama Süreci: Meclis çalışmasını bitirdikten sonra görüşülen konuların karara bağlandığı bir mazbata hazırlamak zorundaydı. Mazbatanın mühürlenme işlemi ise; 7. maddeye göre merkez ve taşra meclislerinde uygulanan açık oylamalarda eğer meclis başkanı alınan kararın aleyhinde düşünceye sahipse kararın yazıldığı mazbataya şahsi mührünü değil de müzakerenin kendi başkanlığında toplandığını ispat etmek için sadece başkanlık mührünü vuracaktı. Böylece mazbatanın başkanın görüşünü yansıtmadığı belli olmuş oluyordu. Ekseriyete başvuru oylamalarda ise meclis reislerinin oyu iki oy olarak belirlendi (9. madde). Ekseriyetin dışında kalan üyeler mazbatayı mühürlemeye mecbur değildi. Bu durumlarda *filan*

²⁵Gizli oy işleminin nasıl yapılacağı ilgili nizamnamenin 5. maddesinde açıklanmıştır.

²⁶BOA, BEO.AYN.d., Defter nr:1718, Tezkire nr:240.

²⁷BOA, İ.MMS., 23/995, 1 Safer 1278/8 Ağustos 1861.

ve filan muhalif reyde bulundu veya mecliste o üye yok ise *filan zat bunun müzakeresinde bulunamadı* şeklinde açıklama yapılacaktır. Muhalif üyeler muhalefetinin sebebini meclise açıkça söylemeye mecburdu. 8. maddeye göre ise Merkez meclislerinde gizli oylamaya gerek duyulduğunda oylamadan sonra düzenlenen mazbatada eğer karar ittifakla alınmışsa mazbatanın altına *bu suret müttehiden tensib olundu* ibaresi, çoğunlukla kabul edilmişse *ekseriyet-i ara ile tezekkür ve tasvib kılındı* ibaresi eklenecekti.

Sonlanan oturumun mazbata müsveddesi, mecliste okunup son düzeltmeleri yapılacak ve ondan sonra temize geçip mühürlenecekti (12. madde). 13. maddeye göre ise oturumun sonlanıp, mazbatası da son işlemi gördükten sonra bu mazbata hükümleri ile ilgili üyelerin tasarruf hakkı artık ortadan kalkmış oluyordu. Yani bu mazbata Padişah tarafından da meclisin mazbatayı gönderdiği bir üst meclis tarafından da değiştirilebilirdi. Buna meclis üyesi itiraz edemeyecekti. Aynı zamanda bir üye katılmadığı oturumun mazbatasındaki kararlara itiraz hakkına sahip değildi.

e-Meclislerin yargı işlevi: Nizamnamenin 14. maddesinden 23. maddesine kadar olan maddelerde meclislerin yargı yetkisindeki sınırları çizilmiştir. Bu maddeler Meclis-i Tanzîmât'ın dâhili nizamnamesinin *fasl-ı usûl ve suret-i muhâkemât* bölümünde 22. maddeden 32. maddeye kadarki kısmından aynen alınmıştır. Buna göre yargılanacak kişi meclise davet edilip, isnat edilen suç ilgili meclisin hazırladığı bir kâğıda yazılarak kendisine önce okunup sonra eğer ister ise teslim edilecekti (madde 14). Bu işlemin ardından meclis tarafından kişinin davasının görüleceği gün belirlenip, sanığa dava gününü üç güne kadar erteleme hakkı tanınıyordu (madde 15). Yargılamanın sağlıklı yapılması için meclislere geniş yetkiler verilmişti. Nitekim mahkemeyi ilgilendiren bütün evrak ve senetlere meclisin ulaşmasına izin verilmiş aynı zamanda sanığa kaydı yapılmak şartıyla şahit gösterme hakkı da sağlanmıştı (madde 16-17). Sanığın savunması ve şahitlerin tebligatları meclis memurları tarafından kaydedilerek savunma sonunda kendilerine okunduktan sonra imzalatılacaktı (madde 18). Suç isnad edilen kişi ister ise yazılı cevap verme hakkına sahipti. Ancak her halükarda sözlü olarak sorgulanması zaruri idi (madde 19). Sorgulama sırasında sanık ve şahitler konuşurken meclis üyelerinden kimse lehte veya aleyhte konuşmayıp sadece kendilerine soru yöneltebilecekti (madde 20). Yargılama işlemi şöyle son bulacaktı; Sanığın ve şahitlerin sorguları

ve gerekli evraklar incelendikten sonra sanığın suçunun olup olmadığı riyaset tarafından teker teker üyelere sorulup cevaplar alındıktan ve riyasetin de fikir beyanından sonra bir kâğıdın bir tarafına *müdde-i aleyh* 'azv olunan cünhâ ile mücrimdir diğer tarafına *berüü'z-zimme* şeklinde dava edilen kişi iddia edilen suç işlemiştir veya aklanmıştır diye iki başlık açılıp sorguyu yapanlar dilediğinin altını mühürleyerek hangi tarafta ekseriyet ya da ittifak olmuşsa ona göre kararı verilecekti. Bu süre zarfında sanık hiçbir meclis üyesi ile irtibata geçip konuşmayacaktı. Karar, hazırlanan bir mazbatada yer alacak ve ekseriyetin dışında oy verenler nedenini yazılı olarak açıklayacaklardı. Mazbata da diğer evraklarla birlikte takdim edilecekti (madde 21-22). Meclislerin yargı günleri olarak Pazartesi ve Perşembe günleri belirlenmekle birlikte uzayan davalarda meclislerden oluşturulan komisyonlar diğer günlerde de çalışabilecekti ve ilgili evraklar meclisçe muhafaza edilecekti. (madde 23-24). Son maddeye göre ise bu nizamnameye zamanla icap ettikçe yeni maddeler eklenebilecekti.

Sonuç

Tanzimat hareketi ülke yönetimi açısından görünürde birbirine paralel olmayan iki yönlü gelişme göstermiştir. Padişah'ın iradesi; öncü devlet adamlarının siyasi ve bürokratik çabaları ile devlet kurumlarıyla paylaşılmaya başlayıp, taşra idareleri meclisler vasıtasıyla güçlenirken, devlet idaresinde merkezileştirmeden de geri kalınmamıştır. Yani saray, idare gücünü merkezdeki ve taşradaki örgütlenme ile kısmen de olsa paylaşmaya başlamış ama aynı zamanda merkezi idare de güçlenmiştir. Merkezi idarenin güçlenmesinin en önemli vasıtası ise merkezi kanunların yapılması idi. Bu kanunlar bütün ülkeye teşmil edilmek suretiyle yapılmıştır. Klasik düzendeki eyaletlerin kendi kanunları ile yönetilmesi anlayışı tanzimatla birlikte neredeyse tamamen terk edilmiştir. Misal olarak 1858 Arazi Kanunu bütün Osmanlı topraklarını kapsamaktaydı. 1856 Meclis Nizamnamesi de böyle bir amaç güdülerek hazırlanmıştır. Tanzimatın kanunlaştırma hareketi Bâbiâlî yönetiminin ülkeyi merkezden yapılan umumi kanunlar vasıtasıyla yönetmek gibi bir niyetin ürünüdür.

Tanzimat devrinde nezaretlerin dışındaki Osmanlı müesseseleri, bilhassa merkez ve taşra meclislerinin yapısı incelenirken bu kurumlara dair yapılan hususî kanunların yanı sıra özellikle 1856 yılından sonraki dönem için çalışmamıza konu olan nizamnamenin

gözardı edilmemesi gerekmektedir. Zira meclislerin oturumları, yasama ve yargı gibi yetkileri bu kanunla düzenlenmiştir. Hatta döneme ait belge incelemelerinde dahi bu kanunun getirdiği hükümler göz önünde bulundurulmalıdır.

Meclis geleneğinin bir merhalesi olan tanzimat dönemindeki incelediğimiz bu kanun, sonraki dönem meclislerin yapısal evriminde yapılan ilk umumî kanun özelliğini taşımaktadır. Bu bakımdan 1856 Meclis Nizamnamesi'ni Cumhuriyet dönemine kadar gelen meclis tarihimizin yadsınamaz bir merhalesi olarak görmek gerekmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Ayniyât Defterleri (BEO.AYN.d.), Defter nr:1718

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nizamât Defterleri (A.DVNS.NZAM.d.), nr:42/44.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat Defterleri, (A.DVNSMTAN.d.01.). Defter nr: 1.

İrâde, Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), nr: 4/30, nr: 23/995.

Gazeteler

Ceride-i Havadis, nr: 799.

Takvîm-i Vakayi, nr:544.

Kitaplar-Makaleler

Ahışhalı, Recep, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Osmanlı I-XII*, YTY, VI, Ankara, 1999, 24-33.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

Bozkurt, Nebi, "Meclis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, 2003, ss.241-242.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları 2. Baskı, Ankara, 1997.

- Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, (Haz. M. Âkif Aydın - Fethi Gedikli-Mehmet Akman - Ekrem B. Ekinci - M. Macit Kenanoğlu), TTK Yayınevi, I, Ankara, 2006.
- Lewis, Bernard, "Meşveret", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, 12, İstanbul, 1982, ss.775-782.
- Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun, Birey ve Toplum Yayınları* (2.Baskı), Ankara, 1986.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları (2.Baskı), Ankara, 1999.
- Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Hür Güldü), Kapı Yayınları (1.Baskı), İstanbul, 2008.
- Taşkesenlioğlu, M.Yasin, *Kuruluşu, Yapısı ve Uygulamalarıyla Meclis-i Âli-i Tanzimat (1854-1861)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2014.
- Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (Çev. Yücel Demirel), VI,VII,VIII, Yapı Kredi Yayınları (1.Baskı), İstanbul, 1999.

Kırşehir (Akpınar) Depremi (19 Nisan 1938)

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ*

Giriş

Günümüzde herhangi bir yer sarsıntısını ifade eden deprem kelimesini Ahmet Vefik Paşa, "dep" kökünden depretmek, deprenmek, depreştirmek kelimelerini türeterek bunları yer küre ile ilişkilendirip tezelzül, hareket-i arz kıpırdamak ve kıpırdatmak terimleri ile açıklar. Muallim Naci, zelzele kelimesine karşılık; ırgalanma, sallanıp sarsılma ve hareket-i arz kelimelerini gösterir. Şemseddin Sami, depremi Arapça "hareket" kelimesi ile açıklar ve bu günkü anlamına karşılık şu Türkçe kelimeleri kullanır; kımıldama, depreme, oynama. Yine hareket-i arz kelimesini de zelzele karşılığında kullanır ve deprem anlamını verir. Görüldüğü üzere Osmanlı Türkleri deprem kelimesine karşılık birçok deyim ve kelime kullanmışlardır. Çeşitli kaynaklarda geçen; hareket, hareket-i arz, hareket-i arziyye, zelzele, zelâzil, tezelzül, tezelzülât ve tezelzülât-ı arziyye deyimlerinin hepsi depremi ifade ederler.¹

Bilimsel olarak deprem kısaca yer kabuğu içindeki kırılmalar nedeniyle ani olarak ortaya çıkan titreşimlerin dalgalar halinde yayılarak geçtikleri ortamları ve yer yüzeyini sarsması olayıdır.² Deprem oluşmasına yer kabuğundaki ısınma-soğuma, çökme, uzama-kısalma, sıkışma gibi etkenler ve bu etkenler sonucunda ortaya çıkan enerji sebep olur.³ Bu tür sebeplerden dolayı dünyada her yıl çeşitli büyüklükte ortalama 12 milyon deprem meydana gelir. Ancak bu depremlerin bir bölümü insanların hissetmedikleri küçük depremlerdir. Büyük depremler meydana geldiklerinde yüzey

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, s. 93.

²Neslihan Yıldız, *Kırşehir İlinin Depremselliği*, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2008, s. 5.

³Selahattin Babüroğlu, *Deprem ve Devlet*, Ankara 1998, s. 16.

kırıklarına, heyelanlara, kopma ve çökmelere, toprak ve çamur akmasına, sıvılaşmaya sebep olabilirler. Yine yangın, tsunami gibi felaketleri ortaya çıkarabilirler. Depremler tür olarak tektonik depremler, volkanik depremler, çöküntü depremleri ve mikro sarsıntılar şeklinde sınıflandırılırlar.⁴

Türkiye depremsellik açısından riskli bir bölgede yer almaktadır. Türkiye ve yakın çevresi, Azor Yarım Adalarından başlayarak Uzak Doğu'da Endonezya'ya kadar uzanan Alpin deprem kuşağının, Akdeniz bölgesindeki, en aktif kısmını teşkil eder.⁵ Bundan dolayı da Türkiye'de Kuzey Anadolu Fay Kuşağı, Doğu Anadolu Fay Kuşağı, Batı Anadolu Fay Kuşağı gibi deprem fay hatları bulunmaktadır.⁶ Yine bunların yanı sıra yerel fay hatları da bulunmaktadır. Yerel fay hatları Orta Anadolu'da Afyon-Akşehir Çukurluğu, Ankara-Eskişehir Kırık Hattı, Kırşehir-Yerköy, Kayseri-Göller Bölgesi ile Güney Doğu Anadolu'da Urfa yöreleridir. Buralar geçmişte sismik açıdan aktif olmuş, gelecekte de deprem tehlikesi ve riski taşıyan bölgeler olarak değerlendirilmektedir.⁷

1. Kırşehir'in Depremselliği

Kırşehir yöresi, İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alır. Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan Kırşehir'in doğu ve güneydoğusunda Nevşehir, güneyinde Aksaray, batı ve kuzeybatısında Kırıkkale, kuzey ve kuzeydoğusunda Yozgat, batısında ise Ankara bulunmaktadır.⁸ Kırşehir depremsellik açısından Doğu Anadolu Fay Kuşağı'ndan ayrılan, Orta Anadolu Fay Kuşağı'nın tali bir kolunu teşkil eden ve Kırşehir Fay Seti olarak da isimlendirilen,

⁴Selma Koç, *1923-2000 Yılları Arasında Türkiye'de Doğal Afetler: 1999 Marmara Depremleri Hakkında Haber Söylemleri ve Kamuoyu Araştırması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 19-20, 23.

⁵Hilal Yalçın, *Türkiye ve Kafkasların Depremselliği Deprem Tehlikesinin İncelenmesi*, Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2012, s. 20.

⁶Geniş bilgi için bakınız: Yalçın, *a.g.t.*, s. 20-59; Yıldız, *a.g.t.*, s. 16-18.

⁷Yıldız, *a.g.t.*, s. 18.

⁸Kırşehir “Şehir Kimliği” Çalıştay Sonuç Raporu, Kırşehir Belediyesi-T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ekim 2014, s. 7.

çok farklı yönlerde gelişmiş fayların oluşturduğu bir çöküntü çanağının içerisinde yer almaktadır.⁹

Orta Anadolu Bölgesi'nde KD-GB, KB-GD ve BKB-DGD doğrultusunda gelişmiş diri aktif faylar var olduğu gibi Kırşehir bölgesinde de farklı yerel deprem fayları bulunmaktadır. Kırşehir bölgesindeki bu faylar şunlardır: Akpınar fayı, Manahözü Fayı, Tosunburnu ve Çoğun fayları, Boztepe fayı, Gümüşkümbet, Kırşehir, Karıncalı ve Güllütarla fayları, Seyfe Gölü Çek-Ayır Havzası.¹⁰ Bu fay hatlarına bakıldığında İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan Kırşehir ve yakın çevresinin deprem üretme potansiyeli yüksek olduğu görülmektedir. Bu bölgede genellikle doğrultu atımlı faylara bağlı olarak depremler meydana gelmektedir. Kıta içi bölgede yer alan Kırşehir ve yakın civarında aletsel kayıtların alınmaya başladığı 1900 yılından günümüze kadar geçen zamanda yüzlerce deprem meydana gelmiş bunların bazıları ise bölgede hasar meydana getirmiştir.¹¹ Kırşehir yöresindeki en şiddetli deprem 6.6 aletsel büyüklüğünde 19 Nisan 1938'de meydana gelmiş, bölgede ciddi hasara sebep olmuştur.

Depremsellik açısından Kırşehir yöresi ile ilgili bilinmesi gereken en önemli husus, bölgede KB-GD doğrultusunda uzanan fayların birçoğunun aktif olduğu ve deprem riski taşıdıklarıdır.¹² Bu yüzden de Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış ve Bakanlar Kurulu'nun 18 Nisan 1996 tarihli kararı ile yürürlüğe girmiş olan “Türkiye Deprem

⁹Sencer Sayhan, “Kırşehir İl Merkezindeki Jeotermal Suların Fiziksel ve Kimyasal Özelliklerinin Zamana Bağlı Olarak Değişimlerinin İncelenmesi ve Coğrafi Açısından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, Sayı: 14, s. 77; Kırşehir yöresinin jeolojik ve tektonik yapısı hakkında geniş bilgi için ayrıca bakınız: Hakkı Yazıcı, *İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası*, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s. 16-17; Uğur Temiz, *Kırşehir Dolayının Neotektoniği ve Depremselliği*, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 16-62; Uğur Temiz, Y. Ergun Gökten, “Ms 6.8 19 Nisan 1938 Akpınar (Kırşehir) Depreminin Coulomb Gerilme Analizi”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, Cilt: 54, Sayı: 3, Aralık 2011, s. 84-86.

¹⁰Geniş bilgi için bakınız: Temiz, *a.g.t.*, s. 45-61; Yıldız, *a.g.t.*, s. 62-65.

¹¹Geniş bilgi için bakınız: Temiz, *a.g.t.*, s. 62-69.

¹²Geniş bilgi için bakınız: Yıldız, *a.g.t.*, s. 65-84.

Bölgeleri Haritası'nda da Kırşehir birinci derece deprem bölgesinde yer almaktadır.¹³

2. 1938 Kırşehir (Akpınar) Depremi

19 Nisan 1938'de meydana gelen Kırşehir (Akpınar) depremi aletsel olarak 6.6 büyüklüğündedir.¹⁴ Şiddetinin 6.8 büyüklüğünde olduğu bilgisini veren kayıtlarda mevcuttur.¹⁵ Saat 13.00'de meydana gelen¹⁶ depremin merkez üssü Köşker nahiyesi ve Akpınar köyü havalisidir.¹⁷ Depreme bağlı olarak oluşan kırık, Akpınar'ın yaklaşık 2 km kadar kuzeyinden başlayarak Sofrazlı köyüne oradan da Taşkovan köyüne kadar uzanmıştır.¹⁸ Depremde oluşan fay kırığının uzunluğu Akpınar'dan Taşkovan'a kadar yaklaşık 14 km dir. Fay hafifçe kavislidir ve ortalama doğrultusu kuzeybatı-güneydoğu yönündedir.¹⁹ Depremin aletsel olarak saptanan koordinatları ile Akpınar köyü arasında yaklaşık 10 km lik bir uzaklık söz konusudur. Bu yüzden depremin gözlemsel merkezi “şiddete dayanan” Akpınar, Hacıselimli, Taşkovan arasındaki bölgedir.²⁰

19 Nisan 1938'de saat 13.00'te 6.6 şiddetindeki bu depremin meydana gelmesinden sonra artçı sarsıntılar devam etmiş,²¹ gece saat 01.10'da tekrar meydana gelen kısa ve şiddetli sarsıntı bilhassa Köşker nahiyesi mıntıkasında tesirini göstererek önceki tahribatı daha fazla artırmıştır. Böylece depremden dolayı nahiye ile ihtiva ettiği

¹³Gökhan Gömcü, *Kırşehir Afet Durumu Raporu*, Kırşehir Yatırım Destek Ofisi, 2013, s. 5; Yıldız, *a.g.t.*, s. 73.

¹⁴E. Ayhan, E. Alsan, N. Sancaklı, S.B. Üçer, *Türkiye Dolayları Deprem Kataloğu 1881-1980*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1988, s. 41; Yıldız, *a.g.t.*, s. 73.

¹⁵Temiz, Gökten, *a.g.m.*, s. 87.

¹⁶Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.119.840.12; BCA, 030.10.119.840.11; Ayın Tarihi, Sayı: 53, 1-30 Nisan 1938, (19 Nisan 1938), s. 7; Yıldız, *a.g.t.*, s. 74.

¹⁷Kazım Ergin, Uğur Güçlü ve Zeki Uz, *Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu (Milattan Sonra 11 Yılından 1964 Yılına Kadar)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi, Maden Fakültesi Ofset Baskı Atölyesi, 1967, s. 47.

¹⁸Yıldız, *a.g.t.*, s. 73; Temiz, *a.g.t.*, s. 68-69.

¹⁹Haluk Eyidoğan, Uğur Güçlü, Zuhale Utku, Emet Değirmenci, *Türkiye Büyük Depremleri Makro-Sismik Rehberi (1900-1988)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü, İstanbul 1991, s. 50.

²⁰Temiz, *a.g.t.*, s. 69; Yıldız, *a.g.t.*, s. 73-74.

²¹Aydın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (19 Nisan 1938), s. 7.

köylerde oturulacak ev kalmamıştır.²² İlerleyen tarihlerde de artçı sarsıntılar sürmüştür.²³

Depremde kuzeydoğuda Delice Irmağı, kuzeybatıda Kılıçözü, güneybatıda Ankara-Kırşehir şosesi ve güneydoğuda Seyfe Gölü çöküntüsü arasındaki saha en çok etkilenen yer olmuştur.²⁴ Bölgesel olarak böyle olmakla birlikte şehir bazında da depremin sebep olduğu hasar sadece Kırşehir vilayeti ile sınırlı kalmamıştır. Kırşehir vilayetinde az çok hasar görmeyen kaza, kasaba ya da köy kalmadığı gibi²⁵ Yozgat ve Ankara vilayetlerinde de bazı kaza, kasaba ve köylerde ciddi hasarlar meydana gelmiştir.²⁶ Deprem bu vilayetlerden başka Kayseri, Sivas, Niğde, Çankırı, Çorum, Tokat, Amasya, Kastamonu, Zonguldak, Sinop, Samsun, Giresun, Maraş, Adana, Konya, Bolu, Eskişehir, Adapazarı, İstanbul, Çanakkale, Tekirdağ gibi vilayetlerde hissedilmiştir.²⁷ Normalde sarsıntı daha geniş olarak 33 vilayette kaydedilmiş, 19 vilayette hissedilmiş, 5 vilayette hasara sebep olmuştur. Hasar gören vilayetler arasında Kırşehir, Yozgat ve Ankara'dan başka Kayseri ve Çorum'da vardır.²⁸

Deprem en fazla Kırşehir vilayetinde hasara sebep olmuştu. Bölgeden alınan ilk bilgilere göre; sarsıntılar dolayısıyla bazı binalar yıkılmış, bazıları fazlaca hasar görmüştü.²⁹ Birçok yerde yer yüzeyi biçim değiştirmiş, çatlaklar meydana gelmişti. Yamaçlarda heyelanlar olmuş, vadilerde tortullar yarılmış, sular fıskırmış ve kum konileri oluşmuştu. Yine birçok köyde kaynakların suları artmış, bulanık akmışlardı. Bazı yerlerde kaynaklar önce azalmış, sonra bulanmış ve

²²BCA, 030.10.119.840.11.

²³BCA, 030.10.119.841.8.

²⁴Eyidoğan vd., *a.g.e.*, s. 49.

²⁵Ulus, 22 Nisan 1938, s. 7.

²⁶BCA, 030.10.119.841.8; 030.10.119.840.12.

²⁷Tan, 20 Nisan 19138, s. 1-7; Kurun, 20-21 Nisan 1938, s. 1-4; Ulus, 20 Nisan 1938, s. 1-7; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (19-20 Nisan 1938), s. 7-8; Sevilay Özer, “1938 Yılı Kırşehir Depremi”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, Mart 2016, s. 100.

²⁸Ulus, 22 Nisan 1938, s. 7; Tan, 23 Nisan 1938, s. 10.

²⁹Tan, 20 Nisan 1938, s. 1-7; Kurun, 20 Nisan 1938, s. 1-4; Ulus, 20 Nisan 1938, s. 1-7; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (19 Nisan 1938), s. 7.

artmıştı.³⁰ Aslında meydana gelen depremin sebep olduğu hasar çok büyüktü. Birçok köy tamamen yıkılmış, bir kısmı harap olmuştu. Çok sayıda ölü ve yaralı vardı.³¹ Okullar tatil edilmiş, halk sokaklarda beklemekteydi. İmdat heyetleri açıkta kalan ailelere çadır ve sıcak yemek vermekteydiler.³²

Deprem bütün yurttan üzüntü ile karşılandı. Basında meydana gelen felaketle ilgili çeşitli yazılar yazıldı. Ulus gazetesinde çıkan “*Büyük Yasımız*” başlıklı yazıda da bu üzüntüyü ifade eden şu cümleler yer aldı: “*Evvelki günkü zelzelenin feci neticelerini bildiren haberler, yurdun her köşesinde çok derin bir teessür uyandırdı. Hiçbir surette önüne geçilemeyen bu tabiat felaketinin, 200 den fazla vatandaşın hayatına mal oluşu milli bir yas halinde her Türkün kalbinde unutulmaz bir yara açtı. Felaketin bizi en çok acındıran tarafı budur. Tabiat kudreti altında ve enkaz arasında can veren biçarelerin yasını bütün millet benimsemiştir.*”³³

Depremin meydana gelmesinden hemen sonra Hükümet gerekli tedbirleri almaya başladı. Felaketzedelerin bizzat yardımına koşarak ihtiyaçlarının karşılanması için depremden etkilenen vilayetlere icap eden talimatları verdiği gibi, Mülkiye Başmüfettişi Ali Server Süner ile bir mülkiye müfettişini de inceleme yapmaya üzere hemen bölgeye gönderdi.³⁴ Diğer taraftan Kızılay Genel Merkezi müfettişlerinden B. Mazlum'u mahallinde incelemeler yapabilmesi için deprem bölgesine gönderdi. Kızılay ilk yardım olarak Kırşehir'e 2000 lira, Yozgat'a 1000 lira para gönderdi. Açıkta kalanların barındırılmaları için hemen Kırşehir'e 300, Yozgat'a 60 çadır gönderdi.³⁵ Ayrıca Ankara'dan

³⁰Eyidoğan vd., *a.g.e.*, s. 49-50.

³¹Ulus, 20 Nisan 1938, s. 1; Tan, 21 Nisan 1938, s. 1; Kurun, 21 Nisan 1938, s. 1; Cumhuriyet, 21 Nisan 1938, s. 1.

³²Tan, 20 Nisan 1938, s. 1-7; Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8.

³³Ulus, 21 Nisan 1938, s. 1.

³⁴BCA, 030.10.119.840.10; BCA, 030.10.119.840.11. Kırşehir (Akpınar) depremi sırasında Vali Mithat Saylam şehirde değildi. Kendisi depremden bir gün önce rahatsızlandığı için izin alıp Ankara'ya gitmişti. Numune hastanesine yatmak üzereydi. Depremin en çok Kırşehir'i etkilediğini öğrenir öğrenmez dönmek istemiş ancak Vekâlet hasta hasta dönmesini uygun bulmamıştı. Kurun, 22 Nisan 1938, s. 6.

³⁵Ulus, 21 Nisan 1938, s. 1; Kurun, 21 Nisan 1938, s. 4; Cumhuriyet, 21 Nisan 1938, s. 5.

deprem bölgesine Kızılay heyetleri, kamyonlar gönderdi. Kırşehir'de ne kadar kazma, kürek varsa enkazda aramalar yapılması için köylere ulaştırıldı.³⁶

Depremin bölgede meydana getirdiği hasara göre Kırşehir'e gönderilen 300 ve Yozgat'a gönderilen 60 çadırın ihtiyacı karşılaması mümkün değildi. Kızılay tarafından gönderilip dağıtılan çadırlar ihtiyacı karşılamadıkları için halktan bir kısmı hemen hemen açıkta denilebilecek şekilde enkazlar arasında yaşamaktaydı. Bu yüzden de ilerleyen dönemde daha fazla çadır isteği oldu.³⁷ Bu sayı ilk olarak 1500'e yükseldi.³⁸ Arkasından 2000'e yükseldi.³⁹ İhtiyaca binaen ileriki dönemde merkez nahiyesi ve köyler için istenilen çadır sayısı 2500'e ulaştı. Bu çadırlarında acele bir şekilde gönderilmesi belirtildi.⁴⁰

Depremden sonra artçı sarsıntılar devam etti. İlerleyen günlerde 25 Nisan'da yeniden ciddi artçı sarsıntılar meydana geldi. Bu sarsıntılarda da hasar gören bazı yerler oldu.⁴¹ Sarsıntıların 24/25 Nisan akşamından itibaren üç-dört defa tekrar etmesi ve mühendislerin raporları üzerine memurlar gelecek çadırlara yerleştirilmek amacıyla Kırşehir Hükümet Konağı'ndan çıkarıldılar.⁴² Emniyet Amirliği Binası tehlikeli bir şekilde çatladığı için tahliye edildi. Kırşehir Emniyet Teşkilatı çadırlarda çalışmaya başladı.⁴³ Hatta Kırşehir'de bütün devlet daireleri boşaltıldı, muhtelif devlet teşkilatı açıktaki 75 çadırdaki çalışmaya başladı.⁴⁴

Depremden sonra Kırşehir vilayet merkezinden harap olan köyler halkına her gün ekmek ve katık gönderildi. Daha az tahrip olan köylerin halkı da bu konuda komşularına yardımda bulundular.⁴⁵

³⁶Cumhuriyet, 21 Nisan 1938, s. 1.

³⁷BCA, 030.10.119.841.8.

³⁸BCA, 030.10.119.840.11; Kurun, 24 Nisan 1938, s. 4.

³⁹BCA, 030.10.119.840.11.

⁴⁰BCA, 030.10.119.841.8; BCA, 030.10.119.840.12; Ulus, 27 Nisan 1938, s. 8.

⁴¹BCA, 030.10.119.841.8.

⁴²BCA, 030.10.119.841.8; BCA, 030.10.119.840.12.

⁴³Tan, 26 Nisan 1938, s. 1.

⁴⁴Tan, 27 Nisan 1938, s. 1.

⁴⁵BCA, 030.10.119.840.11; BCA, 030.10.119.841.8.

Ancak köylere gönderilen ekmekler bazen ihtiyacı karşılamadı. İlk başta enkaz altındaki zahirede çıkarılmayıp civardaki değirmenler faaliyete geçirilemeyince halkın iâşesi gittikçe ehemmiyet kazanan bir mesele oldu. Bu yüzden değirmenlerin bir an önce faaliyete geçirilmesi gerekli elzem bir durum olarak ortaya çıktı.⁴⁶ Bazen de yardımlar yapılırken Kırşehir Kızılayının mali durumu yetersiz olduğu için ve bazı yerlerde acil iâşe buhranı olmadığından, iâşe temininin mahalli olarak sağlanması daha ucuza mal olacağı düşünülerek fevkalade muhtaçlara nakdi yardım hususu tercih edildi.⁴⁷

3. Depremın Kırşehir Vilayetindeki Etkileri

19 Nisan 1938'de meydana gelen Kırşehir (Akpınar) depreminden sonra bölgede yapılan incelemelerde; Kırşehir, Yozgat ve Ankara vilayetlerinde depremde birinci derecede etkilenen sahanın 226 km², ikinci derecede etkilenen sahanın ise 1550 km² olduğu tespit edildi. Böylece depremin etkili olduğu saha toplamda 1776 km² olarak kaydedildi.⁴⁸

Depremden etkilenen Kırşehir vilayetinin 150 köyünde yapılan inceleme neticesinde 2157 evin tamamen, 1705 evin oturulamayacak şekilde, 1510 evinde tamir edilebilecek derecede hasar gördüğü, 154 kişinin hayatını kaybettiği tespit edildi. Kırşehir vilayetindeki komisyon bu tespitleri yaptıktan sonra çalışmalarını tamamladı ve oradan da 7 Mayıs'ta Yozgat'a geçti.⁴⁹

Basında da depremin bölgede sebep olduğu hasarla ilgili farklı bilgiler yer almaktaydı. Buna göre; Kırşehir vilayetinde yıkılan evlere diğer vilayetlerde yıkılanlarda eklendiğinde toplamda yıkılan ev sayısı 5000'den fazla idi.⁵⁰ Başka bir haberde; depremde Ankara vilayetinin Şereflikoçhisar kazası hariç, 157 kişinin hayatını kaybettiği, 101

⁴⁶BCA, 030.10.119.841.8.

⁴⁷BCA, 030.10.119.841.8; BCA, 030.10.119.840.12.

⁴⁸BCA, 030.10.119.841.8. Araştırma eserlerde depremin birinci derecede etki sahasının 177 km² olduğu bilgisi de yer almaktadır. Eyidoğan vd., *a.g.e.*, s. 50; Ergin vd., *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁹BCA, 030.10.119.841.8; Eyidoğan vd., *a.g.e.*, s. 50. Eyidoğan vd.'ne ait eserde tamir edilebilecek biçimde hasar gören ev sayısı resmi kayıtlardan farklı olarak 1110 şeklinde verilmiştir.

⁵⁰Tan, 24 Nisan 1938, s. 1.

kişinin yaralandığı ve 1662 hayvanın telef olduğu bilgisi mevcuttu. Yıkılan evlerin sayısı 3245, tamir edilemeyecek şekilde hasar gören ev sayısı 1145, çatlak olan ev sayısı 2345'ti.⁵¹ Yine bir başka habere göre de; Kırşehir vilayeti dâhilinde ve köylerinde depremde 140 kişi ölmüş, 94 kişi yaralanmıştı. 2688 ev tamamen, 1026 ev kısmen yıkılmış, 2323 evinde duvarları çatlamıştı.⁵² Basında bundan sonraki günlerde de hayatını kaybeden, yaralanan kişi sayısı, yıkılan ve harap olan ev sayısı ile ilgili farklı haberler çıkmaktaydı. Basında çıkan haberler zaman zaman resmi kayıtlarla farklılıklar gösterdiği gibi kendi içerisinde de birbirinden farklı olabiliyordu. Bir gün verilen rakam ertesi gün değişebiliyordu. Bu yüzden basında özellikle ilk günlerde çıkan yazılara bakarak ölen ve yaralanan kişilerle, harap olan köylerde yıkılan ev sayıları hakkında tam bir rakam vermek zordur.

Depremde yerleşim yerlerinin bu kadar çok hasar görmelerindeki temel sebep kuruluş yerlerinin heyelana müsait dereçlerinde bulunmasıydı.⁵³ Bunun yanı sıra inşaat yapı tekniğinde kullanılan malzeme de hasarın artmasına sebep olmuştu. Bölgedeki köy evleri genellikle kerpiç duvarlı ve toprak damlı idiler. Damlar düz ve çok ağır idi. Taşla yapılmış olanlar ise yuvarlak iri çakıllar kullanılarak yapılmışlardı. Harcın içinde seyrek olarak çamur ve kireç kullanılmıştı. Böylesi bir yapı malzemesi depremin sebep olduğu hasarın daha fazla olmasına yol açmıştı. Elbette sağlam olarak yapılmış istasyon, silo, resmi daire ve okul gibi binalarda vardı. Ancak bu gibi yapıların tortullar, birikinti kolonileri, moloz, dolma saha ve höyükler gibi gevşek zeminlerde yapılmış olanları genellikle çok zarar görmüşlerdi. Sağlam kayalık zemin üzerindeki yapılarda hasar daha azdı.⁵⁴

Depremin genel etkileri yukarıdaki gibi iken meydana gelen hasara kaza, nahiye, köy bazında bakıldığında durumun daha da ciddi olduğu ortaya çıkmaktaydı. Depremden Köşker nahiyesi ve köyleri ciddi şekilde etkilenmişlerdi. Köşker nahiyesi ve köylerinin gördüğü zararlar ilgili olarak hazırlanıp Ankara'ya gönderilen ilk raporlara ve

⁵¹Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8; Tan, 27 Nisan 1938, s. 10.

⁵²Tan, 28 Nisan 1938, s. 10.

⁵³BCA, 030.10.119.841.8.

⁵⁴Eyidoğan vd., *a.g.e.*, s. 49.

basına yansıyan bilgilere göre; depremin etkin şekilde hissedildiği Köşker nahiyesinde 22 köy ile 6 mezradaki evlerin tamamı yıkılmış, içerisine girilemeyecek bir hale gelmişti. İnsan zayıtı olarak nahiye merkezi olan Köşker'de 17, bu nahiyyeye bağlı Akpınar köyünde 55, Eldeleklî Ortaoba'da 6, Demirci'de 2, Karaoğlan'da 8, Devciobası'nda 16 olmak üzere toplam 104 ceset enkaz altından çıkarılmış ve defnedilmişti. 4 çocuk ise enkaz altında kalmış olmalarına rağmen henüz kendilerine ulaşılammıştı. 42 yaralı hastaneye nakledilmiş olup bir kısım yaralıda henüz yeni hastaneye gönderilmekteydi.⁵⁵

Köşker nahiyesi ve köyleri ile ilgili olarak yapılan ilk incelemelerde burada yıkılan ev sayısının 700'ü geçeceğini anlaşıldığı, 800 çadıra çok acil ihtiyaç duyulduğu, bölgeye gönderilen sağlık heyetinin halen bu mntıkada çalışmakta olduğu da bu raporlarda belirtilmekteydi.⁵⁶

Köşker nahiyesi ve köylerinde depremin sebep olduğu felaketin boyutu çok büyüktü. Nahiye ve bağlı köylerinde çok sayıda ölü ve yaralı bulunuyordu. Enkaz altından çıkarılan yaralılar kamyonlar ile

⁵⁵BCA, 030.10.119.840.11; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Tan, 24 Nisan 1938, s. 10. Ulus ve Tan gazeteleri bu köylerde ölen kişi sayılarını verirlerken arşiv kaydından farklı olarak Eldeleklî ve Ortaoba köylerinde 6'şar kişinin hayatını kaybettiğini yazmaktadırlar. Yine Köşker nahiyesinde ölen 17 kişinin de Kırşehir merkezde hayatlarını kaybettiklerini belirtmektedirler. Bu iki bilgi arşiv kaydından ayrılmaktadır.

19 Nisan 1938'de meydana gelen Kırşehir (Akpınar) depreminin sebep olduğu hasar ve hayatını kaybeden insan sayısı hakkında döneme ait resmi arşiv kayıtlarında bilgiler olduğu gibi, basında da çeşitli bilgiler mevcuttur. Ancak resmi arşiv kayıtları ve basında yer alan bilgiler arasında bazen tutarlı eşdeğer rakamlar olsa da bazen de farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle basında yer alan bilgiler kendi içerisinde de farklılıklar göstermektedir. Bir gazetede depremin sebep olduğu hasar ve ölen insan sayısı diğer gazete de farklı olabiliyor. Ya da bir gazetenin iki gün ki farklı sayılarında bu konuda bir çelişki bulunabiliyor. Bu yüzden çalışmada gerek Kırşehir vilayetinde gerekse diğer vilayetlerde depremin sebep olduğu hasar ve insan zayıtı ile ilgili bilgi verilirken temel kaynak olarak resmi arşiv kayıtları kullanıldı. Gazetelerin farklı gün ve sayılarında depremin sebep olduğu hasar ve insan zayıtı ile ilgili resmi arşiv kayıtları ile örtüşen bilgileri birlikte değerlendirmeye tabi tutuldu. Bazıları ise tek başlarına kullanıldı. Bir kısmı ise kullanılmadı.

⁵⁶BCA, 030.10.119.840.11; BCA, 030.10.119.840.12.

hastaneye naklediliyorlardı.⁵⁷ Yakın köylerde yaralananlarda Akpınar köyüne getirilerek burada toplanıyorlar ve Kızılay adına köye yardım getiren kamyonlarla Kırşehir hastanesine götürülüyorlardı.⁵⁸ Hastaneye giden yaralılar depremden o kadar korkmuşlardı ki yıkılma tehlikesine karşı doktorlardan rica ederek yataklarını hastane bahçesine yaptırmak istemekteydiler. Hastane idarecileri de morali bozulmuş yaralı felaketzedelerin arzularını kabul edip isteyenlerin yataklarını bahçeye çıkarmaktaydılar.⁵⁹ Yeri geldiğinde hastanedeki hasta yoğunluğundan dolayı doktorlar ve hastabakıcı hemşireler kendi yataklarını yaralılara vermekteydiler.⁶⁰

Depremin hemen ardından Ankara Kızılay merkezinden gönderilen 300 çadır Köşker nahiyesine yetiştirildi. Yine Ankara Kızılay merkezinden gönderilen nakit 2000 lira bölgedeki felaketzedelere yardım için kullanılmak üzere ilgililere verildi.⁶¹ Bu esnada Kızılay tarafından Köşker nahiyesine gönderilen 300 çadırın dağıtımı yapıldı.⁶² Ancak bu çadırların ihtiyacı karşılaması mümkün değildi. Bu yüzden ilerleyen günlerde de ihtiyaca göre çadır gönderimi devam edecekti.⁶³ Diğer taraftan Hükümet tarafından felaketzedelere kamyonlar dolusu ekmek, pastırma, peynir, zeytin, pide, üzüm gibi maddeler gönderilip dağıtıldı. Köylüler Hükümetin yardımlarından son derece memnun kaldılar.⁶⁴

Köşker nahiyesi ve köyleri hakkında yukarıdaki ilk bilgilerin Ankara'ya ulaşmasından sonra ilerleyen günlerde depremle ilgili bilgiler daha da netleşti. Ankara'ya gönderilen yeni raporlar ile basına yansıyan bilgilere bakıldığında Köşker nahiyesiyle köylerinde yıkılan ev sayısının az çok tespit edildiği görülmektedir. Buna göre; Toplamda 1339 ev tamamen, 55 ev kısmen yıkılmıştı, 105 ev fazlaca çatlamıştı. Ölü ve yaralı sayısı da öncekine göre artmıştı. İnsan zayıtı

⁵⁷Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8.

⁵⁸Ulus, 22 Nisan 1938, 7.

⁵⁹Tan, 22 Nisan 1922, s. 4.

⁶⁰Kurun, 24 Nisan 1938, s. 4.

⁶¹BCA, 030.10.119.840.11.

⁶²BCA, 030.10.119.840.12; 030.10.119.841.8.

⁶³Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

⁶⁴Tan, 22 Nisan 1938, s. 4.

olarak ölü sayısı 122'ye yükselmişti. 81 yaralı vardı ve yaralılarından 59'u hastaneye sevk edilmişti. Diğerlerinin yaraları hafif olduğu için bunlar köylerinde tedavi edilmişlerdi. Yine hayvan zayıyatı olarak 290 kuzu ile 13 sığır telef olmuştu.⁶⁵

Köşker nahiyesi ve köylerinde depremin sebep olduğu zararlar ilgili yukarıdakilerden başkade raporlar hazırlandı, haberler çıktı. Hazırlanan raporlar ve çıkan haberler Köşker nahiyesi ve köylerinde felaketin boyutunu ortaya koymak açısından oldukça önemli bilgiler içermektedirler. Bunlara göre; Köşker nahiyesinde 130, Akpınar'da 180, Devecipınarıobası'nda 130, Alışar'da 60, Tatarilyas'ta 70, İshahocalı'da 20 ev ile köy mektebi, Umurlu Beşler'de 34 ev tamamen yıkılmıştı. Alışar köyünde 12, Tatarilyas'ta 1 ölü kaydedilmişti. Ölenlerin çoğunluğu çocuk ve kadınlardan oluşmaktaydı.⁶⁶ İshahocalı'da insan kaybı yoktu. Hayvan sürüleri yaylımda oldukları için onlarda zarar görmemişlerdi.⁶⁷ İshahocalı köylüleri kendi köyleri zarar görmüş olsa dahi Akpınar köyünün yardımına da koşmaktaydılar.⁶⁸

Raporlardan başka basına yansıdığına göre de; Pekmezci köyünde 7 ölü 7 yaralı vardı. Köyde 25 ev yıkılmıştı. Haciselimli'de 8 ölü 3 yaralı vardı. Hacımirza'da 1 ölü 1 yaralı vardı. 15 ev harap olmuştu. Evdirek, Ortaoba, Karabacak köylerinde evler tamamen yıkılmış olmasına rağmen insan zayıyatı yoktu. Sofular mıntıkasında hasar olmakla birlikte sadece Sarıkaya köyünde yıkılan evlerin birinde 3 yaşında bir çocuk ölmüştü. Hanyeri'de nüfusça zayıyat yoktu ancak hasar çoktu.⁶⁹ Sofrazlı'da 2 ölü 7 yaralı bulunmaktaydı.⁷⁰ Avanoğlu'nda 80 ev, Solakuşağı'da 50 ev tamamen yıkılmıştı.⁷¹

⁶⁵BCA, 030.10.119.840.12; 030.10.119.841.8; Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8.

⁶⁶BCA, 030.10.119.841.8. Resmi kayıttan farklı olarak basına yansıdığına göre de Alışar'da 5 ölü 7 yaralı, Tatarilyas'ta 7 ölü 4 yaralı bulunmaktaydı. Cumhuriyet, 22 Nisan 1938, s. 7.

⁶⁷Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8.

⁶⁸Cumhuriyet, 22 Nisan 1938, s. 1.

⁶⁹Cumhuriyet, 22 Nisan 1938, s. 7. Basında yer alan bir başka habere göre de Pekmezci köyünün bütün evleri oturulamayacak hale gelmişti. Ancak köyde nüfus zayıyatı olmamıştı. Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8.

⁷⁰Tan, 22 Nisan 1938, s. 1.

⁷¹Cumhuriyet, 27 Nisan 1938, s. 7.

Köşker nahiyesi ve köylerinde deprem dolayısı ile yıkılan evler bir tarafa yıkılmayanlarda da oturulacak durum kalmamıştı. Özellikle Akpınar köyünde korkunç ve derin çatlaklar oluşmuştu. Bu çatlaklardan coşkun sıcak sular fışkırıyordu. Halk korku ve heyecan içindeydi.⁷² Depremin en fazla etkili olduğu Akpınar köyü 300 evli ve 1200'e yakın nüfuslu, bol ağaçlı, güzel, zengin ve şirin bir köydü. Ancak depremden sonra taş üstünde taş kalmamıştı. Köy deprem faciasının bütün tezahürlerinin kül halinde toplandığı yerd. Dar vadinin içindeki evler tamamen yıkılmış, tam bir enkaz yığını haline gelmişti. Köyde sağda solda yersiz kalmış ailelerin kurdukları çadırlar, üç kerpicin üstünde kaynatılan tencereler ve gözleri yaşlı gençler, ihtiyaçlar, ağlayan çocuklar vardı. Felaket ve ıstırap, bu toprak yığınının karşısında elle tutulabilir ve gözle görülebilirdi. Bütün yüzler matemli ve bütün gözler dolu idi. Köyde felaket dolayısıyla hayatını kaybedenlerin birçoğunun acıklı durumları vardı.

Deprem esnasında Akpınar'ın en büyük şansı böyle bir felaketin gündüz olmasıydı. Aksi takdirde 1200'e yakın nüfustan bir tekinin kurtulması bile hemen hemen imkânsız olabilirdi. Yine deprem esnasında 63 öğrencinin bahçede bulunmaları onların hayatlarını kurtarmıştı. 23 Nisan için talimlerin yapılması sebebiyle okul dışında olan öğrenciler eğer içerde olsalardı kurtulmaları çok güç bir durumdu.⁷³ Diğer köylerin durumları da Akpınar'dan çok farklı değildi. Onlarda da aynı acıklı durum mevcuttu. Örneğin Eldelekl köyü, burada da ölümler acı ve matem havası yaratmıştı.⁷⁴ Yine Deveci köyünde 294 erkek, 357 kadın olmak üzere toplam 651 nüfus bulunmaktaydı. Köyde 15 ölü 8 yaralı vardı. Bu köyde hemen hemen Akpınar kadar mahvolmuştu.⁷⁵

Köylülerin böylesi bir felakete rağmen metanetlerini korudukları da görülmekteydi. Depremden sonra bölgeye giden Ulus gazetesi muhabirlerine onca acının kederin arasında bir ihtiyar şöyle diyordu; "Oğlum devlet sağ olsun. Çünkü o bizim her zaman

⁷²Tan, 21 Nisan 1938, s. 1.

⁷³Ulus, 21 Nisan 1938, s. 9; Kurun, 22 Nisan 1938, s. 6; Tan, 22 Nisan 1938, s. 1-10.

⁷⁴Ulus, 22 Nisan 1938, s. 7; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

⁷⁵Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

elimizden tutabilir. O sağ oldukça, evlerimizi yeniden yapar, çocuk yetiştirir ve yeniden köyümüzü eskisi gibi şenlendirebiliriz.”⁷⁶

Çiçekdağı’da depremden çok ciddi şekilde etkilenen bir kaza idi. Hatta kayıtlarda deprem sahası ikiye ayrılmıştı. Buna göre depremden birinci derecede etkilenen yer Köşker mıntıkası, ikinci derecede etkilenen yer Çiçekdağı idi. Köşker mıntikasının merkezi olarak Akpınar köyü Çiçekdağı mıntikasının merkezi olarak ise Ödemişler köyü kabul edilmişti.⁷⁷ Burada meydana gelen hasarla ilgili olarak hazırlanıp Ankara’ya gönderilen raporlara, basına yansıyan bilgilere göre; kazaya bağlı Kilimli, Kızılosmanlı, Konur, Kale, Nigaroglu, Acıbozlarévi, Kabaklı, Alan, Kızılcalıkale, Evcihimmetuşağı, Karaova, Büyükabdiuşağı, Safalı ve Tepecik köyleri evleri olmak üzer 14 köy tamamen yıkılmıştı. Haydarlı ve Büyüktefle köyleri evleri kısmen, Alahacılı köyünde 15, Bitli ’de 9, Boğazviran’da 70, Ömeruşağı’nda 66, Ayvalı’da 33 ev tamamen yıkılmıştı. Yine Çiçekdağı kazasına bağlı Demirli köyünde 3 ev tamamen yıkılmış, 8 evde oturulamayacak şekilde ciddi hasar meydana gelmişti, diğer birçok evinde duvarları çatlamış, dört odalı köy mektebi tehlikeli şekilde hasar görmüştü. Toplamda yıkılan ev miktarı takriben 1000’e yakın olup, köylerdeki diğer evlerinde önemli bir kısmı hasar görmüştü. Bunlardan başka Çiçekdağı Hükümet Konağı duvarları, mektep binası ve köylerdeki karakol binaları ile mektep binaları sarsıntıdan ciddi şekilde etkilenmişlerdi.⁷⁸ Yine İbikli’de de 9 ev harap olmuştu.⁷⁹

Kaleevci köyünde 1 ölü 1 yaralı, Ayvalı’da 2, Karaova’da 7 ölü olup, Büyükabdiuşağı’ndaki insan zayıtı henüz tespit edilememişti. Yıkılan köylerde insanlar ve hayvanlar açıkta bulduklarından bu kaza için ayrıca 1000 çadıra acilen ihtiyaç duyulmaktaydı.⁸⁰

⁷⁶Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8.

⁷⁷BCA, 030.10.119.841.19.

⁷⁸BCA, 030.10.119.840.11; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6; Tan, 24 Nisan 1938, s. 1-10.

⁷⁹Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s. 8.

⁸⁰BCA, 030.10.119.840.11; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Tan, 24 Nisan 1938, s. 10.

Sonraki günlerde Çiçekdağı’nda açıkta kalanlar için Kızılay tarafından 900 çadır gönderildi. Yerköy’e gönderilen 900 çadır Çiçekdağı ve merkez kazasında dağıtıldı. Çiçekdağı köylerinde bir miktar ekme ve iâşe gönderildi. Buradaki değirmenlerde işler hale getirilmeye çalışıldı.⁸¹

Deprem sonrasında Çiçekdağı Kaymakamlığı emrine 300 lira gönderildiği gibi, kaymakama jandarma komutanı ile birlikte felaket mahalline giderek gereken tedbirleri alması da tebliğ edildi. Yardım çalışmalarının düzenli bir şekilde yürütülebilmesi maksadı ile bu kaza Keskin’e yakın olduğundan 200 kazma ve 200 küreğin, yeterli miktarda ekmeğin bedeli hemen ödenerek Abdiuşağı köyüne gönderilmesi Keskin Kaymakamlığına yazıldı. Keskin kazası ile Kırşehir vilayetinin felaket dolayısı ile ortak mesaisine lüzum olduğu belirtildi.⁸²

Hazırlanan bir başka raporda ve basında yer alan bilgiler de depremin meydana getirdiği hasara bakıldığında Çiçekdağı kazasının batı kısmının Köşker mıntıkası kadar tahribata uğradığı görülmektedir.⁸³ Rapora göre; Çiçekdağı’nda depremden 21 kişi ölmüş, 7 kişi yaralanmıştı. 119 sığır ile 989 koyun ve keçi telef olmuştu. Kızılay’dan ihtiyaca binaen bir miktar daha çadır istenilmekteydi.⁸⁴

25 Nisan’da meydana gelen artçı sarsıntıdan dolayı da Çiçekdağı kazasına bağlı Zalimalı’da 7, Kösefakılı’da 9, Taşoluk’ta 8, Güllühüyük’te 3 evde tamire muhtaç çatlaklar meydana geldi.⁸⁵

Çiçekdağı kazasında depremden sonra Hükümet ve Kızılay yetkilileri çalışmalarda bulunurken, felaketzedelere yardım için kaymakamlık emrine 300 lira gönderilip, jandarma komutanı ile birlikte felaket mahalline giderek gereken tedbirleri alması

⁸¹BCA, 030.10.119.841.8; BCA, 030.10.119.840.12.

⁸²BCA, 030.10.119.841.8.

⁸³BCA, 030.10.119.841.8.

⁸⁴BCA, 030.10.119.841.8; Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s. 8.

⁸⁵BCA, 030.10.119.841.8.

kaymakama emredilmişti.⁸⁶ Ancak kaymakam görevini tam olarak yerine getiremediği için emekliye sevk edildi.⁸⁷

Depremın Kırşehir merkezinde sebep olduğu hasarla ilgili olarak hazırlanan rapor ve basına yansıyan bilgilere göre; Kırşehir merkez nahiyesindeki 36 köyde 306 ev tamamen, 285 ev kısmen harap olmuştu. 870 evin ise duvarları çatlamıştı. Yine 2 kişi ölmüş, 6 kişi de yaralanmıştı. Ayrıca 72 hayvan telef olmuştu. Kırşehir merkezinde 9 ev tamamen, 30 ev kısmen yıkılmış ve 565 evde çatlamıştı. Orta Mektep ile Gazi İlk Mektebi içine girilemeyecek derecede hasara uğramıştı. Hükümet Konağının da bazı yerleri çatlamıştı.⁸⁸

Kırşehir'in merkez nahiyesine bağlı Göllü köyünde ki evlerde hafif şekilde çatlaklar meydana gelmişti.⁸⁹ Yine Yukarı Homurlu'da 50 evin duvarı çatlamış, halk korkudan dışarıda barınmaya başlamıştı. Aşağı Homurlu'da 70 ev oturulamayacak şekilde 20 evde hafif şekilde hasar görmüştü. Köyde 1 kişi ölmüş, 3 kişi yaralanmıştı.⁹⁰ Kızılda'da 4 ev yıkılmış 13 ev hasara uğramıştı. Helvacılar'da 23 ev yıkılmış 92 ev hasar görmüştü. Cemele'de 62 ev oturulamayacak hale gelmişti.⁹¹ Dulkadirli'de 130 evden 40'ı yıkılmış, 2 kişi hayatını kaybetmişti.⁹² Kırşehir'de değirmenler tamir edilerek faaliyete geçirilmişlerdi. Hasara uğramayan buğday kuyuları açılıp değirmenlere gönderilerek açlık tehlikesi ortadan kaldırılmıştı.⁹³

Depremın Mucur kazasında sebep olduğu hasarla ilgili olarak hazırlanan rapora ve basına yansıyan bilgilere göre; kaza merkezinde 20 ev oturulamayacak şekilde hasar görmüştü. Kurugöl köyünde 3 ev

⁸⁶BCA, 030.10.119.841.8.

⁸⁷Tan, 29 Nisan 1938, s. 10; Ulus, 29 Nisan 1938, s. 8.

⁸⁸BCA, 030.10.119.841.8; BCA, 030.10.119.840.12; Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8. Ulus gazetesinde ki bu haber resmi arşiv kaydındaki bilgi ile örtüşmekle beraber, gazete Kırşehir merkez nahiyesindeki 36 köyde kısmen harap olan 285 ev sayısını arşiv kaydından farklı şekilde 385 olarak vermektedir.

⁸⁹BCA, 030.10.119.840.11; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Tan, 24 Nisan 1938, s. 10.

⁹⁰Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8.

⁹¹Cumhuriyet, 27 Nisan 1938, s. 7.

⁹²Cumhuriyet, 30 Nisan 1938, s. 8.

⁹³BCA, 030.10.119.841.8; BCA, 030.10.119.840.12; Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8; Tan, 27 Nisan 1938, s. 10.

kısmen, İnanç'ta 5 ev tamamen 8 ev kısmen, Bahçecik köyünde 2 ev tamamen yıkılmıştı. İnsan ve hayvan zayiatı yoktu.⁹⁴

Avanos kazasında meydana getirdiği hasarla ilgili olarak hazırlanan rapora ve basına yansıyan bilgilere göre; Avanos'ta 1 ölü, Araplı köyünde 1 ölü 1 yaralı tespit edilmişti.⁹⁵ Yine Avanos ile ilgili olarak daha sonra alınan bilgiye göre de; kazanın 5 köyünde 20 ev yıkılmış ve 1 çocuk hayatını kaybetmişti.⁹⁶

Kaman nahiyesinde meydana gelen hasarla ilgili olarak hazırlanan rapora ve basına yansıyan bilgilere göre; 34 köyde 87 ev tamamen yıkılmış, 803 ev ise ciddi şekilde çatlamıştı. Kaman'da insan ve hayvan zayiatı meydana gelmemişti.⁹⁷

4. Depremın Çevre Vilayetlerdeki Etkileri

19 Nisan 1938'de meydana gelen Kırşehir (Akpinar) depremi çevre vilayetlerde de etkili olmuştu. Depremın Kırşehir'den sonra en ciddi şekilde hissedildiği yer Yozgat vilayeti idi. Yozgat'ta depremin sebep olduğu hasarla ilgili olarak hazırlanan ilk raporlara ve basına yansıyan bilgilere göre; vilayet merkezinde çok ciddi hasar ve nüfus zayiatı meydana gelmemişti. Yine mülhakatında Akdağmadeni kazasında da sarsıntı hafif şekilde hissedilmiş herhangi bir zayiat olmamıştı. Salmanlı nahiye merkezinde nahiye binasının baca ve sıvaları düşmüş, 3 ev tamamen yıkılmış, 7 ev kısmen hasara uğramıştı. Yerköy'de istasyon ile nahiye binaları ve bazı evlerle dükkânların duvarları çatlamıştı. Yerköy nahiyesine bağlı Sekili köyünde sarsıntının şiddetinden 59 hanelik köyün 49 evi tamamen yıkılmış, 7 evin duvarları ciddi şekilde hasar görmüştü. Geriye kalan 3 evinde duvarları çatlamıştı. Köyde 1 ölü, 1 yaralı iki çocuktan başka insan zayiatı olmamıştı.⁹⁸ Depremın Sekili'de bu şekilde hasar meydana

⁹⁴BCA, 030.10.119.840.11; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Tan, 24 Nisan 1938, s. 10.

⁹⁵BCA, 030.10.119.840.11; Ulus, 22 Nisan 1938, s. 7; Tan, 23 Nisan 1938, s. 10; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

⁹⁶BCA, 030.10.119.841.8; Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s. 8. Basında 4 köyde 20 ev yıkıldığı bilgisi yer almaktadır. Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s. 8.

⁹⁷BCA, 030.10.119.841.8; Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s. 8.

⁹⁸BCA, 030.10.119.840.10; BCA, 030.10.119.840.11; Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8; Tan, 21 Nisan 1938, s. 7; Kurun, 21 Nisan 1938, s. 4; Cumhuriyet, 21 Nisan 1938, s. 5.

getirmesi üzerine Yozgat Valisi ve Sıhhiye Müdürü hemen köye gitmişlerdi. Yozgat'tan açıkta kalanlara 50-60 çadır gönderilmiş, halka ilk yardım olarak ekmek ve katık dağıtılmıştı. Gün boyu devam eden artçı sarsıntılar ve gece saat 01.10'da yeniden meydana gelen deprem halktaki tedirginliği daha da artırmıştı.⁹⁹

Yozgat vilayetinde meydana gelen hasar bu kadarla sınırlı değildi. Sonraki günlerde depremle ilgili hazırlanan raporlarda ve basına yansıyan bilgilerde hasarın daha fazla olduğu görüldü. Sonraki günlerde hazırlanan raporlara ve basına yansıyan bilgilere göre; Akdağmadeni kazasında Hükümet Konağı ile Posta Telgraf Binasının duvarları çatlamış, halka ait 2 evde çatlaklar meydana gelmişti. Hasbek nahiyesinde 2 ev yıkılmış, 2 ev ve Hükümet Konağının bazı yerlerinde çatlaklar oluşmuştu. Pelik nahiyesinde 1 ev yıkılmış, Hükümet Konağı oturulamayacak şekilde hasar görmüştü. Boğazlıyan Çayırşeyhi ve Fakılı köylerinde 3 evin duvarları çatlamış, hayvanca 1 merkep telef olmuştu. Yine Fakılı'da Karakol ile demiryoluna ait bir binanın bacaları yıkılmıştı. Sorgun kazasının Salmanlı nahiyesinin Yakuplu köyünde 10, Terzili'de 4, Arslanuşağı'da 4 ev tamamen, 6 ev kısmen, Poyraz köyünde 2 ev tamamen, 6 ev kısmen, Sekili'ye yakın Afra köyünde 24 ev tamamen, 2 ev kısmen, Buruncuk köyünde 21 ev tamamen 10 ev kısmen, Köçerli köyünde 15 ev tamamen 8 ev kısmen yıkılmıştı. Bu köylerde toplam 320 nüfus açıkta kalmıştı. Yine 45 kuzu, 3 koyun, 4 sığır telef olmuştu. Açıkta kalan nüfus için burada 100 çadıra ihtiyaç duyulmaktaydı.¹⁰⁰ Bu 100 çadır gönderildiği gibi ilerleyen günlerde de Yozgat'a çadır gönderimi devam edecekti.¹⁰¹

⁹⁹Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8.

¹⁰⁰BCA, 030.10.119.840.11; BCA, 030.10.119.840.12; Ulus, 23 Nisan 1938, s.8. Yozgat vilayetinde meydana gelen hasarla ilgili basına da bilgiler yansımıştır. Kurun gazetesine göre; Salmanlı nahiyesine bağlı Yakuplu köyünde bazı evler yıkılmış duvarlar çökmüştür. Terziler köyünde 4, Arslan Sahipli köyünde 40, Fork köyünde 2 ev kısmen yıkılmıştır. Nüfusça zayıf yoktu. Buruncuk'ta 21 ev tamamen 10 ev kısmen yıkılmıştı. 93 nüfus açıkta kalmış idi. Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

¹⁰¹Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

Yozgat'ta Şefaati istasyonundaki binalarda hasara uğramış, burada açıkta kalan inhisarlar ve buğday servisi mübayaaya memurları içinde gereği kadar çadır gönderilmiştir.¹⁰²

Kırşehir (Akpınar) depreminin ciddi şekilde etkili olduğu vilayetlerden birisi de Ankara idi. Depremden hemen sonra Ankara vilayetinde meydana gelen hasarla ilgili hazırlanan ilk rapora ve basına yansıyan bilgilere göre; merkezde vilayet binasıyla belediye hesap işleri binasında, şehrin muhtelif yerlerindeki evlerde hafif çatlaklıklar ve sıva dökülmeleri meydana gelmişti. Birkaç evin bacaları yıkılmıştı. Başkaca da zayıf yoktu. Merkezde insan zayıfı olmamıştı. Haymana kazasında Şerefliköğöz köyünde bir kuzu damı yıkılmış, 12 kuzu ölmüştü. Şereflikoçhisar'da ise resmi ve halka ait binaların % 75'i çatlamış, yapılmakta olan bir binanın çökmesi ile zarar gören dispanser binası tahliye edilmişti. Hükümet Konağı, Belediye Dairesi, Postahane, Ziraat Bankası, Mektep ve Hava Kurumu binaları hasar gören resmi binalar arasında idiler. Keskin kazasında Hükümet Konağı ile kasabadan bazı evlerin duvarları ehemmiyetli bir şekilde çatlamış, Kazaya bağlı Doğanay ve Hasandede köylerinde evlerin % 98'i barınılamayacak bir hale gelmişti. Evlerden bir kısmının çatısı bir kısmının da duvarları tamamen çökmüş veya yıkılmıştı. Hasandede köy mektebinde eğitime son verilmişti. Yalnızca iki çocuk ayaklarından yaralanmıştı. Keskin kaymakamı bir heyetle olay mahalline gitmiş ve köy halkı için çadır tedarik edilerek halk geçici olarak çadırlarda barındırılmıştı. Kırıkkale merkezinde deprem tahribat yapmamışsa da Seyifli ve Cinali köylerinde birçok evler yıkılmış, 3 ölü ve 7 yaralıdan başka insan zayıfı olmamıştı. Takazlı köyünde 3 kişi ölmüş 5 kişi yaralanmıştı. Bu ilk raporla birlikte Ankara vilayeti ve kazalarında hasar tespitine yine devam edilmiş ve açıkta kalanlar içinde çadır dağıtılmıştı.¹⁰³

Ankara vilayeti ile ilgili daha sonraki günlerde yapılan tespit çalışmalarının ardından hazırlanan raporlara ve basına yansıyan bilgilere bakıldığında, depremin meydana getirdiği hasarın daha ciddi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bilgilere göre; Keskin kazasının 23

¹⁰²Tan, 23 Nisan 1938, s. 10.

¹⁰³BCA, 030.10.119.840.11; BCA, 030.10.119.840.12; Ulus, 21 Nisan 1938, s. 8.

köyünde 410 ev tamamen yıkılmış, 591 evde oturulamayacak şekilde zarar görmüştü. 2'si erkek ve 2'si kadın olmak üzere 4 kişi ölmüş, 2'si ağır 5'i hafif olmak üzere 7 kişi yaralanmış, 172 kuzu da telef olmuştu. Kılıçözü üzerinde bulunan 1 köprü ile 2 değirmen harap olmuştu. Bu mıntıkaya Kızılay tarafından 100 çadır gönderilmişti.¹⁰⁴ Yine Ankara-Kayseri hattı üzerinde Lalehan İstasyonunda bacalar yıkılmış, çatlaklar meydana gelmişti. İzzettin İstasyonunda da çeşitli çatlaklar bulunmaktaydı. Yeniyaban ve Sekili İstasyonları depremden ciddi şekilde zarar görmüşlerdi. İstasyonlardaki memurlar çadırlarda çalışmak mecburiyetinde kalmışlardı.¹⁰⁵

Basına yansıdığına göre de; Keskin'e bağlı Cebrailli, Konursarılar, Takazlı, Göçbeyli, Ceritobası, Efendi Köyü, Ceceli Köşker, Göztepe, Beşler, Sefli, Kayalak Salaklısı, Halıtlı, Çamurabatmaz, Tavaözü, Hayalli, Karakoyunlu köyleri tamamen harap olmuştur. Doğanay köyünde evlerin % 98'i, Cermi Müminli köyünde % 80'i, Cefalı köyünde % 40'ı harap olmuştur. Takazlı köyünde 4 ölü, 5 ağır yaralı, Doğanay köyünde 2 yaralı, Halıtlı'da 1 ağır yaralı vardır. Birçok hayvan telef olmuştur. Felaketzede köylülere 100 çadır dağıtılmıştır.¹⁰⁶ Basındaki bir başka bilgiye göre de; Takazlı'da 5 ölü 5 yaralı bulunmaktaydı. Kasımağa, Kırdök, Sallıoba, Cebrailli köyleri kısmen yıkılmıştı. Kavurgalı'da 220 evden 40-50 tanesi çatlamıştı, ancak yıkılan olmamıştı. 70 evli Kaçakköy'de 1 ev yıkılmıştı. 60 evli Ceceli tamamen yıkılmıştı. Göçbeyli'nin 40 evi zarar görmüştü.¹⁰⁷ Burada da basında meydana gelen zararlar ilgili farklı bilgiler yer almaktaydı.

Kırşehir (Akpınar) depremi çevre vilayetler olarak Yozgat ve Ankara'daki kadar olmasa da Niğde'de hissedilmiş, küçük çaplı da olsa hasara sebep olmuştu. Niğde vilayetinde sebep olduğu hasarla ilgili hazırlanan rapora ve basına yansıyan bilgilere göre; Aksaray kazasında 1 camii yıkılacak şekilde hasar görmüş, 5 evin duvarı yıkılmıştı. Niğde merkezindeki 23 Nisan okulunun bir duvarı da ciddi

¹⁰⁴BCA, 030.10.119.840.12; Ulus, 26 Nisan 1938, s. 8.

¹⁰⁵Tan, 20 Nisan 1938, s. 7; Kurun, 20 Nisan 1938, s. 4.

¹⁰⁶Tan, 28 Nisan 1938, s. 10.

¹⁰⁷Cumhuriyet, 30 Nisan 1938, s. 8.

şekilde çatlamıştı. Sakarya okulunun dış duvar taşlarından birkaçı da düşmüştü.¹⁰⁸

Depremin Çorum vilayetinde sebep olduğu hasarla ilgili olarak hazırlanan rapora ve basına yansıyan bilgilere göre; Çorum mıntıkasında Sungurlu kazasına bağlı Çoğul köyünde 1 ev, 3 samanlık ve 1 kom, Tatlı köyünde 1 ev, Evcı köyünde camii yıkılmış, 1 kişi ölmüş 1 kişi yaralanmıştı.¹⁰⁹

Depremin Kayseri'de sebep olduğu hasarla ilgili alınan bilgiye göre de; Kayseri'nin Erkilet köyünde 2 ev yıkılmış, Himmetdede köyünde ise bazı binaların duvarları çatlamıştı. İnsanca zayıat olmamıştı.¹¹⁰ Tokat'ta da deprem bazı binalarda ufak çatlaklar meydana getirmiş, başka bir hasar yapmamıştı.¹¹¹

5. Deprem Dolayısıyla Gönderilen Taziye Mesajları

Kırşehir (Akpınar) depremi dolayısıyla gerek Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gerekse Başvekil Celal Bayar'a ve Hariciye Vekili Tefvik Rüştü Aras'a çeşitli taziye mesajları gönderildi.

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya birkaç devlet başkanı depremin sebep olduğu zarar dolayısıyla üzüntülerini bildiren taziye mesajları göndermişlerdi. Elenler (Yunanistan) Kralı İkinci Georges, Afganistan Kralı Muhammed Zahir, Suriye Reis-i Cumhuriyet Hâşem Attasi, Ürdün Emiri Altes Abdullah, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf göndererek felaket dolayısı ile duydukları üzüntülerini bildirdiler. Mustafa Kemal Paşa'da bunlara ayrı ayrı verdiği cevaplarda dostane davranışlarından dolayı teşekkürlerini ilettiler.¹¹² Bulgar Kralı Boris Sofya dışında bulunduğu esnada depremi haber almış ve Türkiye sefaretinden teessürlerinin

¹⁰⁸BCA, 030.10.119.840.11; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Kurun, 24 Nisan 1938, s. 4.

¹⁰⁹BCA, 030.10.119.840.11; Tan, 21 Nisan 1938, s. 7; Ulus, 22 Nisan 1938, s.7; Tan, 23 Nisan 1938, s. 10; Kurun, 23 Nisan 1938, s.6.

¹¹⁰Ulus, 21 Nisan 1938, s.8.

¹¹¹Ulus, 21 Nisan 1938, s.8.

¹¹²Kurun, 29 Nisan 1938, s. 1-6; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (28 Nisan 1938), s.14-15.

Reisi Cumhuriyet Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmesini istemişti. Mustafa Kemal Paşa'da, Bulgar Kralının bu pek dostane alakasından çok mütehasis olarak kendisine teşekkürlerinin iletilmesi için Türkiye'nin Sofya Elçisini memur etti.¹¹³

Yunan Başvekili Meteksas,¹¹⁴ Afganistan Başvekili Muhammet Haşım Han ve Suriye Başvekili Cemil Mardam Bey,¹¹⁵ deprem dolayısıyla Başvekil Celal Bayar'a üzüntülerini bildiren taziye telgrafları gönderdiler.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ı bizzat ziyaret edip taziye vererek hükümetlerinin üzüntüsünü bildirenlerde oldu. Polonya Büyükelçisi,¹¹⁶ İspanya maslahatgüzarı,¹¹⁷ Yeni Sovyet Büyükelçisi B. Terentief,¹¹⁸ Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmet Han¹¹⁹ Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ı ziyaret ederek hükümetlerinin taziyelerini beyan ettiler. Yine Belçika Elçisi Hariciye Vekaleti Genel Sekreteri Numan Menemencioglu'nu ziyaret ederek hükümetinin taziyelerini bildirdi.¹²⁰ Romanya Hükümeti, Teşrifat Umum Müdürü Orta Elçi B. Grigoça'yı Türkiye Orta Elçiliğine göndererek üzüntü ve taziyelerini bildirdi.¹²¹

Bunlardan başka Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a gönderilen taziye mesajları da oldu. Macaristan Hariciye Nazırı B. de Kanya, Irak Hariciye Nazırı B. Tevfik Essüveydi, Suriye Hariciye Nazırı B. Saadallah Cabri, Afganistan Hariciye Nazırı B. Fayz Muhammet Han, Mısır Hariciye Nazırı B. Abdel Fattah Yehia, İran Hariciye Nazırı Vekili B. Adle ve İskenderun Sancağı Seçim

¹¹³Cumhuriyet, 22 Nisan 1938, s. 7; Kurun, 22 Nisan 1938, s. 1; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (21 Nisan 1938), s. 10.

¹¹⁴Cumhuriyet, 22 Nisan 1938, s. 7; Kurun, 22 Nisan 1938, s. 1; Ulus, 22 Nisan 1938, s. 1-8; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (21 Nisan 1938), s. 10.

¹¹⁵Ulus, 28 Nisan 1938, s. 1; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (27 Nisan 1938), s. 14.

¹¹⁶Cumhuriyet, 23 Nisan 1938, s. 7; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (22 Nisan 1938), s. 10.

¹¹⁷Ulus, 28 Nisan 1938, s. 7; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (27 Nisan 1938), s. 13.

¹¹⁸Ulus, 21 Nisan 1938, s. 9; Cumhuriyet, 21 Nisan 1938, s. 5; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (20 Nisan 1938), s. 9.

¹¹⁹Ulus, 24 Nisan 1938, s. 6; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (23 Nisan 1938), s. 11.

¹²⁰Tan, 1 Mayıs 1938, s. 10; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (30 Nisan 1938), s. 16.

¹²¹Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (22 Nisan 1938), s. 76.

Komyonu İkinci Reisi B. Secretan,¹²² Arnavutluk Hariciye Nazırı Ekrem Libohova¹²³ Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a taziye telgrafları gönderdiler. İtalya Büyükelçisi B. Galli, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a çok samimi bir mektup göndererek Türk milletinin uğradığı felaketten dolayı İtalya Hükümeti ile bizzat şahsının duyduğu üzüntü ve samimi hissiyatı bildirdi.¹²⁴

Amerika, Almanya ve İngiltere Büyükelçileriyle Norveç, Çekoslovakya ve Bulgaristan Elçileri, Sovyet Mümessili yazılı olarak, Yugoslavya Elçisi şifahi olarak Hariciye Vekili Aras'a taziyede bulundular. Daha sonra Yugoslavya Elçisi B. Ecmoviç, Hariciye Vekili Aras'ı bizzat ziyaret ederek de Yugoslav Hükümetinin teessürünü arz etti.¹²⁵ İngiltere Büyükelçisi Percy Loraine, Hariciye Vekiline şahsi teessürlerini bildiren mektubundan başka Hariciye Vekâleti'ne bir nota göndererek Büyük Britanya Hükümetinin taziyelerini bildirdi. Percy Loraine İçişleri Bakanı ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya'ya da taziye mesajı gönderdi.¹²⁶ Yine Amerika Maslahatgüzarı Hariciye Vekâleti'ne bir mektup göndererek Amerika Hariciye Nazırı ve izinli bulunan Amerikan Büyükelçisi adına taziyede bulundu.¹²⁷ Ermeni cismani meclisi Dâhiliye Vekâleti'ne bir telgraf çekerek felaket karşısında Türkiye Ermenilerinin duyduğu üzüntüyü dile getirdi.¹²⁸ Yunan basınında depremden dolayı duyulan üzüntüyü belirten yazılar çıktı.¹²⁹

6. Deprem Bölgesine Yapılan Yardımlar

6.1. Hükümetin Yardımları ve Bölgedeki Çalışmaları

Kırşehir'de meydana gelen bu depremden sonra felaketzedelere ilk yardım, vatandaşların kendiliklerinden komşularının imdadına

¹²²Ulus, 28 Nisan 1938, s. 7; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (27 Nisan 1938), s. 13-14.

¹²³Ulus, 23 Nisan 1938, s. 8; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6.

¹²⁴Ulus, 21 Nisan 1938, s. 9; Cumhuriyet, 21 Nisan 1938, s. 5; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (20 Nisan 1938), s. 9.

¹²⁵Cumhuriyet, 22 Nisan 1938, s. 7; Kurun, 22 Nisan 1938, s. 1; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (21 Nisan 1938), s. 10.

¹²⁶Cumhuriyet, 23 Nisan 1938, s. 1-10; Kurun, 23 Nisan 1938, s. 6; Ulus, 23 Nisan 1938, s. 1-8; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (22 Nisan 1938), s. 10.

¹²⁷Ulus, 28 Nisan 1938, s. 7; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (27 Nisan 1938), s. 13.

¹²⁸Cumhuriyet, 24 Nisan 1938, s. 9.

¹²⁹Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s. 8.

koşmaları suretiyle olmuştu. Köy komşuları hemen felakete uğrayanlara yardım etmişlerdi. Daha sonra Hükümet ve mahalli teşkilat üyeleri ve kurumları depremzedelere yardım etmeye başladılar. Böylece iaşesi temin edilmemiş hiçbir köy, tek bir ev ve tek bir vatandaş kalmadı.¹³⁰ Hükümet ve Kızılay bölgeye nakit para, çadır, ilk yardım malzemesi, iaşe göndermişti. Bunlar ilk yardım idi önemli olan daha esaslı yardım ve çalışmaların yapılmasıydı.

Deprem 19 Nisan'da meydana gelmesinden hemen sonra 20 Nisan'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya bir açıklama yaptı. Şükrü Kaya yaptığı açıklamada; 19 Nisan'da saat 13.00'ü birkaç dakika geçe ülkenin muhtelif yerlerinde az çok hissedilen bir deprem olduğunu, memleketin ansızın bir acıya düştüğünü söyledi. Deprem en çok Orta Anadolu'da hissedildiğini ve Kırşehir vilayetinin en fazla zarara uğrayan yer olduğunu belirtti. Ardından da yine depremin sebep olduğu zarar hakkında bilgi verdi.

Şükrü Kaya açıklamasında depremin sebep olduğu zararın karşılanacağını da söyledi. Bu konuda da şu ifadeleri kullandı: *“Maddi zararın ehemmiyeti yoktur. Bu memleket ve bu millet maddi hasarları eskisinden daha iyi olarak tamir edebilecek kabiliyet ve vaziyettedir. Tabiatın aksiliklerine daima göğüs germeye alışkın olan milletimiz, memleketimiz tabiidir ki bunu derhal tamir edecek, vatandaşlarımızın gönülünü alacaktır. Bir şefkat ocağı olan Kızılay Cemiyeti derhal depremden zarar görenlerin ve matemzedelerin imdadına koştu. Çok miktarda malzeme gönderdi. Hükümetimiz de derhal 30.000 liralık inşaat yardımı için acele kanun layihasını Meclise sundu. Maddi zararın asla ehemmiyeti yoktur. Fakat bu gün memleketimizin ve milletimizin bir kalp gibi etrafında yeise düştüğü haber, 200 vatandaşımızın enkaz altında ölmesidir. Bu bir türlü telafi edemeyeceğimiz acıdır. Tabiatın şuursuz hareketleri karşısında yapılacak başka bir şey yoktur. Yalnız bunların elemelerine, matemlerine iştirak etmekten başka bir şey elimizden gelmez.*

¹³⁰Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Kırşehir ve havalisinde vuku bulan depremle ilgili 29 Nisan 1938 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bilgilendirme izahatı; Tan, 30 Nisan 1938, s. 1-10; Kurun, 30 Nisan 1938, 1-6; Ulus, 30 Nisan 1938, 1-5; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, s. 55.

*Kazazedeler Hükümetimiz tarafından maddeten ve manen temin ve tatmin edileceklerdir.*¹³¹

Bu açıklamalar yapılırken diğer taraftan Maarif Vekâleti'de deprem bölgesinde jeolojik inceleme yapmak için profesörlerden oluşan bir heyetin bölgeye gönderilmesini İstanbul Üniversitesi'ne bildirmişti. Bu istek üzerine İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Jeoloji Ordinaryüs Profesörü Hamit Nafiz Pamir ile İsviçreli Profesör Parejas'ı bu işe memur etti. İlmi heyet Hamit Nafiz Pamir'in başkanlığında iki profesör ve iki asistandan oluşmaktaydı. Asistanlar Fuat Baykal ve Enver Altın idi.¹³² Hamit Nafiz Pamir ve ekibi ile jeologlardan oluşan ekip 23 Nisan'da deprem bölgesine ulaştılar.¹³³ Kendileri depremle ilgili hazırlayacakları raporu daha sonra Dâhiliye Vekili'ne sunacaklardı.

Şükrü Kaya'nın üstteki açıklamasından sonra 30.000 liralık inşaat yardımı için acele olarak hazırlanıp Meclise sunulan kanun layihası hakkında görüşmeler oldu. TBMM'nin 25 Nisan tarihli toplantısında kanun layihası hakkında yapılan müzakerede, Denizli Mebusu Mazhar Müfid Kansu, *“yıkılan evlerin adedini dikkate alırsak 30.000 lira hiç derecesindedir. Acaba bu para zarara karşı gelecek bir miktar mıdır? Hükümet buna kani midir? Lütfen bize izah buyursunlar, ben bunun pek az olduğu kanaatindeyim”* dedi. Diğer mebuslarda Kansu'nun sözlerini doğruladılar. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya kendisine verdiği cevapta; *“bu ilk yardımdır. İhtiyaç miktarı kesinleştikten sonra Hükümet kendisine düşen vazifeyi yapacaktır. Arkadaşımız, arkadaşlarımız ve milletimiz de görecekler ki, ihtiyaç karşılanacaktır”* ifadelerini kullandı. Şükrü Kaya'nın açıklamasından sonra Antalya Mebusu Rasih Kaplan'da, *“yıkılan ev adedinin miktarını gazetelerde gündün güne daha artmış görüyoruz. Tahsisat işi, miktar işi, rakam işidir. 30.000 lira çıktıktan sonra ikinci bir kanun geleceğine bu gün ihtiyaca göre bir miktar tespit etsek daha iyi*

¹³¹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (T.B.M.M. Z.C.), Devre (D): V, Cilt (C): 24, İçtima (İ): 3, 51. İnikad, (20 Nisan 1938), s. 113-114; Ulus, 21 Nisan 1938, s. 1; Kurun, 21 Nisan 1938, s. 1-4.

¹³²Tan, 22 Nisan 1938, s. 10; Ulus, 22 Nisan 1938, s. 7; Cumhuriyet, 23 Nisan 1938, s. 10.

¹³³Cumhuriyet, 24 Nisan 1938, s. 6.

olur. Bence bu yetmeyecektir. Onun için bu miktarın çoğaltılmasını rica edeceğim” dedi. Şükrü Kaya, Rasih Kaplan'a verdiği cevapta da; “Kızılay teşkilatı bütün gücüyle deprem sahasında çalışmaktadır. İhtiyaç henüz tespit edilmiş değildir. Kesinleştiği zaman Hükümet Büyük Meclisten lazım gelen tahsisatı isteyecektir” ifadelerini kullandı. Bundan sonra da kanun oylamaya sunuldu ve 30.000 liralık tahsisat kabul edildi.¹³⁴

26 Nisan'da da Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Millet Meclisi grubu, Antalya Mebusu Dr. Cemal Tunca'nın reisliğinde toplandı. Toplantı da Kırşehir ve havalisinde meydana gelen depremden çok büyük zararlar görmüş ve evlerini kaybederek çadır altında kalmış olan köylerin halkı hakkında kış gelmeden hükümetçe ne gibi tedbirler alındığına dair Antalya Mebusu Rasih Kaplan, Kırşehir Mebusu Lütfü Müfit Özdeş ve arkadaşları bir takrir verdiler. Verilen takrir üzerine açılan müzakere de takrir sahiplerinin mütalaalarını dinledikten sonra kürsüye gelen Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, felaket sahasında yapılan incelemeleri anlattıktan sonra açıkta bulunan köyler ve halkın kış gelmeden önce birer çatı altına girmelerinin hükümetçe kararlaştırıldığını belirtti. Bu hususta alınan tedbirleri şu şekilde özetledi: “*Felaket mintikasında yaptırılacak yeni köylerin tesisinden evvel ileride halkın bir daha bu gibi felaketlere maruz kalmaması için jeolojik inceleme yaptırılmaktadır ve bu inceleme sonucuna göre köy yerleri tayin edilecektir. Küçük köylerin bir araya getirilerek asri ve medeni bütün ihtiyaca göre köyler tesisi için etütler yaptırılmaktadır. Felakete maruz kalan köyler için 500.000 liralık tahsisat istenecek ve kanun layihası hemen meclise sunulacaktır. Köyler kuruluncaya kadar Kızılay, Milli Müdafaa Vekâleti ve diğer müesseselerden gönderilen ihtiyaca kâfi çadırlarda kamplar tesis edilmiştir ve bu kampların sıhhi, inzibati tedbirleri alındığı gibi, halkın işçeleri de tanzim edilmektedir.*”¹³⁵

26 Nisan'da İcra Vekilleri Heyeti'de toplanarak deprem bölgesinde felaketzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için ne gibi

¹³⁴T.B.M.M. Z.C., D: V, Cilt: 24, İ: 3, 52. İnikad, (25 Nisan 1938), s. 124; Ulus, 26 Nisan 1938, s. 1-8; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (25 Nisan 1938), s. 12.

¹³⁵Tan 27 Nisan 1938, 1-10; Kurun, 27 Nisan 1938, s. 1-4; Ulus, 27 Nisan 1938, s. 1-8; Cumhuriyet, 27 Nisan 1938. 1-7; Ayn Tarihi, 1-30 Nisan 1938, s. 50-51.

tedbirler alınacağına dair bazı kararlar aldı. Alınan bu kararlarda şu şekildeydi: “İlk imdat olarak işe, sıhhat vesair yardımlar Kızılay aracılığı ile yapılacak ve hükümetin son olarak aldığı 30.000 liralık tahsisat bu kuruma verilecektir. Bir kısım çadır ihtiyacını karşılamak ve sonra iade etmek üzere şimdilik 400 çadır Milli Müdafaa Vekâleti'nden mazbata karşılığında Kızılay'a verilecektir. Deprem sahasının jeolojik durumu Kültür ve Ziraat Vekâletlerinin gösterecekleri profesörler tarafından acilen tetkik edilecek ve neticesi rapor halinde bildirilecektir. İskân Umumum Müdürü'nün reisliği altında Dâhiliye, Milli Müdafaa, Maliye, Kültür, Ziraat, Sıhhat ve İctimai Muaevenet Vekâletleriyle Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü'nden memur edileceklerden oluşan bir komisyon kurularak derhal deprem sahasına gönderilecektir. Bu komisyon deprem sahasını tetkik ederek yıkılan ve yıkılacak olan evlerle kayıpları tespit ve yıkılacak veyahut yerinde bırakılacak köylerin yerlerini ve evlerini, evlerin tiplerini, malzeme miktarını ve yapılacak inşaatın cinsini ve yardımların tarzını vesair hususları tayin edecek ve en nihayet on gün içinde raporunu hükümete sunacaktır. Maliye Vekâleti bu işler için 500.000 liralık tahsisat almaya teşebbüs edecek ve Kızılay'a verecektir. Bütün bu vazifeler Sıhhat ve İctimai Muaevenet Vekâleti tarafından yapılacaktır. Vekâletler deprem sahası içinde yapacakları iş ve yardımları ve bu işe ayıracakları memurları Sıhhat ve İctimai Muaevenet Vekâleti emrine vereceklerdir. İşe, inşaat ve bununla alakalı her türlü muameleler Kızılay aracılığı ile yapılacaktır. Yukarıda kurulacağı belirtilen komisyonlar tetkikleri neticesinde köylerin deprem sahasında belirlenen yerlerde tekrar kurulmasında fenni ve kati mahzur gördükleri takdirde bu husus İcra Vekilleri Heyetince ayrıca tetkik ve mütalaa edilecektir.”¹³⁶

TBMM'nin 29 Nisan tarihli toplantısında da Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya deprem ve zararları ile bölgedeki çalışmalar hakkında tekrar bir açıklama yaptı. Açıklaması hem depremin etkili olduğu saha ve sebep olduğu zarar, hem de bölgedeki çalışmalar açısından önemliydi. Şükrü Kaya depremin sebep olduğu zarar ve bölgedeki çalışmalarla ilgili bilgi verirken şu açıklamayı yaptı: “*Deprem sahası üç kısma ayrılacak olursa merkezi kısım asıl depremin olduğu ve en*

¹³⁶Ulus, 29 Nisan 1938, s. 1-8.

büyük harabeyi içeren yerdir. Yani kuzeyden Manahos çayı, güneyi Ankara-Kırşehir şosesi ve kuzey batı da Delice çayı arasındaki arazidir. Bu arazi depremin asıl merkezini teşkil eden sahadır. En çok zararda burada olmuştur. İkinci kısım Kayseri, Yozgat, Ankara Haymanası, Niğde ve civar yedi vilayettir. Deprem buralarda da hissedilmiştir. Sonra da dalga dalga ülkenin uzak yerlerine kadar yayılmıştır.

Meydana gelen depremin araştırılması için İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Hamid Nafiz Pamir'i birkaç arkadaşı ile bölgeye göndermiştir. Bunlar dün Ankara'ya döndüler. Pamir'in verdiği bilgiye göre deprem volkanik değil tektonik imiş. Depremde kırılan fay 18 km uzunluğundaymış. Deprem dolayısıyla toprak öyle yarılmıştır ki, mermer, granit ve kil tabakaları bıçakla kesilmiş gibi çatlamıştır. Birçok yerde sular kurumuş, birçok yerde sular meydana çıkmıştır. En çok hasar dere boylarında ve su kenarlarındaki tortu toprak üzerinde yapılan evlerde olmuştur. Tepe ve sırtlarda ve bilhassa sağlam kayalar üzerinde yapılan evlerin en eskilerinde dahi küçük bir zarar olmamıştır.

Depremin etkili olduğu muntika içinde 6.700 ev vardır. Bu 6.700 evin 4000'ine yakını tamamen harap olmuştur. Hasara uğrayan evlerin hepsi de toplamda 6.000'dir. Bu muntikanın nüfusu 69.000'dir. İlk zamanlarda 200 kadar ölü tahmin edilmişti. Ancak vefat eden vatandaşların sayısı 148'dir. Yarahlılardan 1'i Kırşehir hastanesinde vefat etmiş, diğerleri hastaneden çıkmış ve köyelerine gitmişlerdir. Böylece toplam 149 vatandaşımız hayatını kaybetmiştir. 680 kadar da hayvan zayi olmuştur. Maddi hasarın hiçbir ehemmiyeti yoktur. Bizim için önemli olan cihet, 149 vatandaşımızın hazin vefatıdır. Bu deprem, sebep olduğu hasar ve bilhassa vatandaşlarımızın kaybı ülkede umumi bir teessür ve heyecan uyandırmıştır. O günden başlayan ve gittikçe artan teessür telgraflarının halen arkası kesilmemiştir. Ülkede her yerde kendiliğinden felaketzedeler için yardımlar toplanmıştır. Yardım toplanması için ne Hükümet ve nede mahalli idareler tarafından yardım toplanması için hiçbir teşebbüs olmamıştır. Halk tamamen kendi isteği ile içinden ve kalbinden gelerek yardımda bulunmaktadır. Bu teessür harice de taşmıştır. Bütün dost milletlerden Reis-i Cumhuriyete, Başvekilimize, Hariciyemize, Hükümetimize ve Dâhiliye Vekâleti'ne de telgraflar gelmeye devam etmektedir. Hariçten Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmiş yardımlarda vardır. Toplanan yardımlar tamamen Kızılay şubelerine verilecektir. Bu

yardımlar Kızılay şubelerinde toplanacak ve Kızılay Genel Merkezi tarafından hasar zedelere, inşa ve iâşe ve toptan yardım yollarıyla sarf edilecektir. Felaketzedelere ilk yardım, imdat olarak vatandaşların kendiliklerinden koşması suretiyle olmuştur. Köy komşuları derhal felakete uğrayanlara yardım etmişlerdir. Ondan sonra haber alan, Hükümet ve mahalli teşkilat üyeleri ile kurumlar olmuştur. O günde Kızılay her zamanki gibi felakete uğrayanların yardımına koşmuştur. Bu gün iâşesi temin edilmemiş hiçbir köy, tek bir ev ve tek bir vatandaş yoktur. İâşe için köylünün buğdayından istifade edilmekte, köy değirmenleri tamir edilerek buğdaylar bu değirmenlerde öğütülmektedir. Felaket muntikasının sıhhi vaziyeti de gayet iyidir. Yeterli miktarda doktor ve sağlık malzemesi bölgede bulundurulmaktadır. Açıkta tek bir kişi kalmamıştır. Kızılay 1200'den fazla çadır göndermiş ve Milli Müdafaa'dan da 400 çadır alınmıştır. Gerekirse daha da temin edilecektir. Deprem bölgesinde ilk yardım derhal idare amirlerinin yapması gerekirdi ve yapmışlardı. Yalnız bunlardan biri, Çiçekdağı Kaymakamı yapmadığından, vazifesini idrak edemediğinden dolayı işten çıkarılmıştır.”

Şükrü Kaya bu bilgileri verdikten sonra da gelecekte deprem bölgesinde hangi çalışmaların yapılacağına dair açıklamalarda bulundu. Bu konudaki açıklamalarında da şöyle dedi: “Ani ve ilk yardımlar hariç olmak üzere deprem bölgesine İstanbul Üniversitesi'nden, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nden, Ziraat Enstitüsü'nden, M.T.A.'den, Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nden seçilmiş olan jeolog, jeograf, topograf bilim adamlarından oluşan bir heyet gönderilecektir. Bu heyet bir hafta zarfında bölgede incelemelerde bulunacak ve raporunu hükümete verecektir. Bu tetkikten maksat, bu muntikada bulunan köylerin mevkilerinin depremsellik açısından tehlikeli olup olmadıklarını, mevcut köylerin başka bir yere nakillerinin gerekip gerekmeyeceği ve yapılması gereken köylerin yerlerini gerek su, gerek dayanıklılık, gerek toprak itibariyle tespit ederek bize bir rapor vermeleridir.

Köy meselesinde iki husus düşünülmüştür. Buna göre; mademki felaket meydana gelmiştir, bunu azami surette tamir etmekle beraber bundan aynı ölçüde istifade etmekte lazımdır. Köylerimiz zaten küçük olduğuna göre her mahallin ziraat ve iklim şartları müsait olursa bu köyleri bir araya toplayıp yüz ve yüz elli evli köyler vücuda getirmek lazımdır. Diğer taraftan, eğer hakikaten bu bölgede sık sık deprem olacaksa, vatandaşlarımızın hayatlarını tehlikeye koyarak buralarda

yaşamalarında mana yoktur. O halde bu muntıkada halkın tamamıyla kaldırılıp başka bir yere nakledilmesi lazımdır. Bilim adamlarından oluşan heyet bu hususu dikkatle tetkik edecektir.

Bilim adamlarının tetkik edecekleri bir diğer hususta inşa tarzı keyfiyettir. Köylerimiz, özellikle de Orta Anadolu'nun civar köyleri helik denilen yuvarlak dere taşlarından yapılmış evlerden ibarettir. Damlarının üzerleri yarım metre kalınlığında toprakla örtülüdür. Küçük bir sarsıntıdan dolayı duvarlar yıkıldığı zaman damın üzerindeki ağır toprak kapanarak bir cendere gibi tamamen içerdeki eşyanın ve insanların üzerlerine iner ve ezer. Heyetin içindeki mimarlar bize gerekirse mahalli malzeme ve şartlarla bu evlerin sarsıntılara mukavemetlerini artırmak çare ve imkânları olup olmadığını tetkik edeceklerdir.

Bilim adamları tarafından yapılacak bu ilmi tetkik 10 Mayıs'a kadar hükümetin eline geçmiş olacaktır. Bir taraftan bu tetkik yapılırken diğer taraftan da İskân Umum Müdürlüğü bütün teşkilatını seferber ederek felaket mahalline gidecektir. İskân Umum Müdürlüğü de orada hasar gören ve yıkılması muhtemel olan evlerin yerine en seri ve sağlam bir şekilde mahalli malzeme kullanmak şartıyla inşaata başlamak imkânını hazırlayacaktır. Bu işler seri bir şekilde yapılmalıdır. Çünkü en son 15 Ekim'e kadar bu vatandaşlar çadırdan, çardaktan ve çergiden çıkıp evlerine girmelidirler. Aksi takdirde iklimin sertliği ve o havalide kışın erken gelmesi, bu vatandaşlarımızı çok rahatsız eder, dağılmalarına sebep olur. Hükümet bu durumu dikkate alarak her türlü vesaitle müracaatla vatandaşların evlerinin derhal yapılmasına karar vermiştir. Gerek içtimai işler gerekse inşaat işleri Sıhhat Bakanlığı'nın denetiminde olmak üzere Kızılay'a verilmiştir. Kızılay'da bu işi memnuniyetle kabul etmiştir. Kendisinin bu hususta çok iyi neticeler vermiş tecrübeleri vardır.

Deprem bölgesinde dikkate alınması gereken bir diğer hususta zahire ve çift hayvanlarının vaziyetidir. Zahrenin büyük bir kısmı kurtarılmıştır. Toprak altındakiler elenmiş, taş altında kalanlarda temizlenerek kurtarılmıştır. Hayvan zayıtı olarak ölen hayvanlar karasığırdır. Burada karasığır çok olmakla beraber, vatandaşların sermayelerini kendilerine verebilmek için bazı tedbirlere müracaat edilmiştir. Hükümet Ziraat Bankası ile de temasa geçti. O da bunları temin etmek vazifesini üzerine aldı. Bütün bu masraflara karşılık olarak Hükümet 500.000 liralık bir tahsisat istemeye karar vermiştir.

*Kanun yakında Büyük Millet Meclisi'ne gelecektir. Kabulünü rica ederim.*¹³⁷

Bütün bu açıklamalardan anlaşılan Hükümet ve yetkili diğer kurumların deprem dolayısıyla zarar görenlerin ihtiyaçlarını bir an önce karşılama çabası içinde olduklarıdır. Bu anlamda Hükümet üzerine düşen görevi en iyi bir şekilde yerine getirmeye çalışmıştır.

Depremden ardından sebep olduğu felaketle ilgili tespitler yapılırken dikkat edilecek hususlarda vardı. Buna göre de; depremden tamamen müteessir olmuş sayılmak için bir mahallede bir veya birden fazla evin tamamen yıkılmış veya oturulamaz hale gelmiş olması lazımdı. Eğer bu durum söz konusu ise depremden etkilenen köylerdeki yıkılmış veya tamiri ve iskânı mümkün olmayacak derecede hasar görmüş evlerin, tamir suretiyle ıslahı mümkün şekilde az zarara uğramış evlerin adedi her köy için ayrı ayrı gösterilmek üzere cetvellere kaydedilecekti. Her evin sahibinin adı soyadı ve evin nüfusu da bu cetvellerde gösterilecekti.¹³⁸

Genel olarak bakıldığında, bölgedeki depremzedelerin yardımına hem Hükümetin hem de Kızılay'ın koştukları görülmektedir. Hükümet felaketzedelere yardım için karar alıp 530.000 lirayı Kızılay'ın emrine verdiği gibi ilgili vekâletlerinde bu işi takip etmelerini karara bağladı. Buna göre fen heyetleri Kızılay emrine verilecek, inşaat için gerekli kereste ve inşaat malzemesi yapımında kullanılacak odun, kömür bedava olarak civar ormanlardan sağlanacak, her çeşit inşaat malzemesi devlete ait nakliye araçlarıyla bedava nakledilecek, inşaat işlerinde çalışacak ustalar, tamamen mahallinden bulunmazsa ordudan temin edilecekti.¹³⁹

¹³⁷T.B.M.M. Z.C., D: V, Cilt: 24, İ: 3, 54. İnikad, (29 Nisan 1938), s. 154-157; Cumhuriyet, 30 Nisan 1938, s. 1-7; Kurun, 30 Nisan 1938, s. 1-6; Tan, 30 Nisan 1938, s. 1-10; Ulus, 30 Nisan 1938, s. 1-5; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (29 Nisan 1938), s. 54-58. Bu konuşmada felaketzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması noktasında, bölgeye gidip inceleme yapacak heyet ve bunların nelere dikkat edecekleri ile ilgili söylenenler, yukarıda belirtilen İcra Vekilleri Heyeti tarafından karara bağlanan hususlardır. Ulus, 29 Nisan 1938, s. 1-8.

¹³⁸Ulus, 29 Nisan 1938, s. 1-8.

¹³⁹Aslı Arslan, *Türkiye'de Tabii Afetler (1923-1950)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2003, s. 21-22.

Deprem, günlük geçimini hayvansal ürünlerden sağlayan vatandaşları da güç durumda bırakmıştı. Bu noktada da vatandaşların mağduriyetlerini önlemek için telef olan 680 hayvanın köylüye verilmesi işini de Ziraat Bankası üstlenmişti.¹⁴⁰

6.2. Halkın Yardımları

Kırşehir (Akpınar) depreminde halk bizzat kendiliğinden dışarıdan hiçbir direktif almadan felaketzedelerin yardımına koşmuştu. Bir taraftan halk felaket bölgesinde ağır zarar gören köylülerin çalışmalarına iş gücü olarak yardım ederken, diğer taraftan da maddi yardımlarda bulunmaya başladı. Depremin hemen ertesi gününde Kırşehir merkez kasaba halkının Kızılay'a verdiği yardım miktarı 600 lirayı geçti.¹⁴¹ Bunun akabinde de ülkenin birçok yerinde felaketzedeler için yardım kampanyaları başladı. Halk bu kampanyalara içten bir şekilde katılım gösterdi.

Halk depremzedelere yardım kampanyasına katılırken diğer taraftan Dâhiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya valiliklere, il yönetim kurul başkanlıklarına bir yazı göndererek parti teşkilatlarının deprem dolayısıyla evsiz ve aç kalan vatandaşlara yardım edebilmesi için halkı teşvik etmelerini, halkın hiçbir zorlamaya tabi tutulmadan yardımda bulunmalarını sağlamalarını istedi. Ardından da CHP il teşkilatları ve Halkevleri depremzedeler için yardım toplamaya başladılar.¹⁴²

Halkın depremzedelere yardımları dolayısıyla Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, 25 Nisan'da Umumi Müfettişliklere ve parti teşkilatına bir tamim gönderdi. Tamimde: *“Vatanın her bucağından ve halkımızdan hükümete ve partiye Kırşehir ve Yozgat köylülerinin uğradığı acıya iştirak telgrafları gelmektedir. Hepimiz birimiz için diyen milli şiarımızın bu yüksek tahassüs ve tezahürünü şükranla karşılarken zarara uğrayan vatandaşlarımızın ihtiyaçlarına yardım olmak üzere her tarafta kendiliğinden alınan teşebbüslerle toplanmakta olan ianelerin Kızılay Genel Merkezine gönderilmek üzere mahallin Kızılay şubelerine verilmesini rica ederim. Her felaket*

¹⁴⁰ Arslan, a.g.e., s. 24.

¹⁴¹ BCA, 030.10.119.840.11.

¹⁴² Arslan, a.g.e., s. 23.

ve kazalarda olduğu gibi Kızılay Genel Merkezinin bu defa da bütün teşkilatını seferber ederek felaketzedelerin imdadına koştuğunu teşekkürlerle arz ederim” ifadelerini kullandı.¹⁴³ Bundan sonra da yurt içinden halkın birçoğunun imkânları ölçüsünde yaptıkları yardımlar ve ianeler Kızılay şubelerinde toplandığı gibi bunların Kızılay Genel Merkezi tarafından felaketzedelere, inşa, iaşe ve toptan yardım şeklinde sarf edilmesi kararlaştırıldı.¹⁴⁴

Depremzedelere yapılan yardımlar konusunda basında önemli bir rol üstlendi. Basın halkı felaketzedelere yardım için teşvik etti ve bu hususta yapılan yardımların gazetelerden duyurulacağını belirtti. Tan gazetesi 22 Nisan tarihli sayısında Tefik Fikret'in *“Verin Zavallılara”* yazısı ile depremin meydana getirdiği tahribatı anlattı ve halkı yardıma çağırdı. Gazete aynı gün *“Bir Yardım Listesi Açıyoruz”* başlığı ile halkı yardıma davet ederken yardım yapanların isimlerini de duyurdu. 22 Nisan'dan başlayarak gün gün yardım yapanların isimlerini ve yapılan yardımların miktarlarını yayınladı. 22 Nisan'da ilk listeyi yayınladı.¹⁴⁵ 23 Nisan tarihli ikinci listede İstanbul'un çeşitli okulları ve tüccarları tarafından yapılan yardımlar duyuruldu, bu duyuru da *“Siz de Yardım Ediniz”* başlığı ile yardım yapanların isimleri ilan edilmekteydi.¹⁴⁶ Tan gazetesi 24 Nisan tarihinde üçüncü listede,¹⁴⁷ 26 Nisan tarihli beşinci listede,¹⁴⁸ 27 Nisan tarihli altıncı listede,¹⁴⁹ 28 Nisan tarihli yedinci listede,¹⁵⁰ 29 Nisan tarihli sekizinci listede,¹⁵¹ 30 Nisan tarihli dokuzuncu listede,¹⁵² 1 Mayıs tarihli onuncu listede¹⁵³ yardımda bulunanların isimlerini ve miktarlarını yine okuyucularına duyurdu. Yardımlar çeşitli şehirlerden, çeşitli kişiler ve kurumlar tarafından yapılmıştı.

¹⁴³ Tan, 26 Nisan 1938, s.4; Ulus, 26 Nisan 1938, 1-8; Cumhuriyet, 26 Nisan 1938, s. 7; Aynın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (25 Nisan 1938), s.11.

¹⁴⁴ Aynın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (29 Nisan 1938), s. 55.

¹⁴⁵ Tan, 22 Nisan 1938, s.1-10.

¹⁴⁶ Tan, 23 Nisan 1938, s.1-10.

¹⁴⁷ Tan, 24 Nisan 1938, s.1-10.

¹⁴⁸ Tan, 26 Nisan 1938, s.10.

¹⁴⁹ Tan, 27 Nisan 1938, s.10.

¹⁵⁰ Tan, 28 Nisan 1938, s.10.

¹⁵¹ Tan, 30 Nisan 1938, s.10.

¹⁵² Tan, 30 Nisan 1938, s.10.

¹⁵³ Tan, 1 Mayıs 1938, s.10.

Ulus gazetesi de yapılan yardımları halka duyurdu ve bu konuda teşvik edici bir tavır sergiledi. Gazetenin 22 Nisan tarihli sayısında Kızılay'a bağışta bulunanların isimleri yayımlandı ve yardım yapanlara teşekkür edildi.¹⁵⁴ Sonraki günlerde de gazete, 23,¹⁵⁵ 24,¹⁵⁶ 26,¹⁵⁷ 27,¹⁵⁸ 28,¹⁵⁹ 30 Nisan¹⁶⁰ ve 1 Mayıs tarihli¹⁶¹ sayılarında yardımları duyurdu.

Kurun gazetesi de “*Felaketzedelere Yardım Listesi Açıyoruz*” başlığı ile halkı yardım yapmaya çağırdı.¹⁶² 22 Nisan tarihli sayısında Kurun gazetesi çalışanlarının 2500 lira bağış yaptıklarını duyurdu.¹⁶³ 23 Nisan tarihli sayısında,¹⁶⁴ 27 Nisan tarihli sayısında yardımların devam ettiğini yazdı.¹⁶⁵ Bunlardan başka da gazeteye yansıyan yardım haberleri oldu.

Cumhuriyet gazetesine de yansıyan birçok yardım haberi oldu. Gazete halkı felaketzedelere yardıma teşvik etmeye de çalışıyordu. Bu yüzden 23 Nisan tarihli sayısında “*Yurddaşlar*” başlıklı yazıda şöyle diyordu: “*Felaketzedelere yardım için Kızılaya vereceğiniz paralar, evsiz, barksız kalan kardeşlerimizin ihtiyaçlarını temin edecektir. Zelzele yurdun büyük bir kısmında tahribat yaptı. Birçok evler yıkıldı, binlerle yurddaş açıkta kaldı. Ölenler, yaralananlar var. Bu felaketzedelere yardım etmek hepimiz için bir insanlık borcu, bir vatandaşlık vazifesidir. Onların felaketi karşısında yalnız teessür ve ıstırap duymakla kalmayalım, yurddaşlarımıza yardım edelim. Felaketzedelerin yardımına koşan Kızılaya vereceğiniz paralar, evsiz barksız kalan kardeşlerimizin ihtiyaçlarını temin edecek, yaralarına merhem olacaktır. Felaketzede kardeşlerimize yardım edelim.*”

¹⁵⁴Ulus, 22 Nisan 1938, s.7.

¹⁵⁵Ulus, 23 Nisan 1938, s.8.

¹⁵⁶Ulus, 24 Nisan 1938, s.6.

¹⁵⁷Ulus, 26 Nisan 1938, s.8.

¹⁵⁸Ulus, 27 Nisan 1938, s.8.

¹⁵⁹Ulus, 28 Nisan 1938, s.7.

¹⁶⁰Ulus, 30 Nisan 1938, s.5.

¹⁶¹Ulus, 1 Mayıs 1938, s. ; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (30 Nisan 1938) s. 16.

¹⁶²Kurun, 21 Nisan 1938, s.1.

¹⁶³Kurun, 22 Nisan 1938, s.1.

¹⁶⁴Kurun, 23 Nisan 1938, s.6.

¹⁶⁵Kurun, 27 Nisan 1938, s.4.

Gazetenin aynı günkü sayısına yansıyan bağış haberleri de vardı.¹⁶⁶ Gazete 25 Nisan tarihli sayısında da yapılan yardımları açıkladı.¹⁶⁷ Bundan sonrada gazete 26,¹⁶⁸ 27,¹⁶⁹ 28,¹⁷⁰ 29,¹⁷¹ 30 Nisan¹⁷² ve 1 Mayıs tarihli sayısında yapılan yardımları duyurdu.¹⁷³ Halkın ve çeşitli kurumların yaptıkları yardımlar basına yansırken bunlar bazen birbirinin aynı yardımları duyursalar da farklı birçok yardım da yer almaktaydı.

Halkın ve çeşitli kurumların depremzedeler için yaptıkları yardımlardan başka gümrüklerde biriken sahipsiz eşyalarında Kırşehir'e gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁷⁴

Depremzedeler için yurt dışından Sovyet Rusya yardımında bulundu. 30 Nisan'da Sovyet Büyükelçisi, Hükümetinin Kırşehir felaketzedeleri için 10.000 Amerikan doları yardımında bulunduğunu Hariciye Vekâleti'ne bildirdi.¹⁷⁵ Sovyet Hükümetinin Kırşehir felaketzedeleri için yardımda bulunduğu paranın daha sonra Sovyet Salibi Ahmeri tarafından gönderildiği öğrenildi.¹⁷⁶ Kıbrıs Türkleri de felaketzedelere yardım etmek için seferber oldular. Yunan Başpiskoposu kiliselere Anadolu'da yaşanan bu afet sonrası halka yardım için beyannameler gönderirken vatandaşları da yardıma çağırdı.¹⁷⁷

¹⁶⁶Cumhuriyet, 23 Nisan 1938, s.10.

¹⁶⁷Cumhuriyet, 25 Nisan 1938, s.8.

¹⁶⁸Cumhuriyet, 26 Nisan 1938, s. 7; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (25 Nisan 1938) s. 12.

¹⁶⁹Cumhuriyet, 27 Nisan 1938, s. 7; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (26 Nisan 1938) s. 12-13.

¹⁷⁰Cumhuriyet, 28 Nisan 1938, s. 7.

¹⁷¹Cumhuriyet, 29 Nisan 1938, s. 8; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (28 Nisan 1938), s. 14.

¹⁷²Cumhuriyet, 30 Nisan 1938, s. 7; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (29 Nisan 1938) s. 15.

¹⁷³Cumhuriyet, 1 Mayıs 1938, s. 8.

¹⁷⁴Cumhuriyet, 27 Nisan 1938, s. 7.

¹⁷⁵Tan, 1 Mayıs 1938, s. 10; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (30 Nisan 1938) s. 15.

¹⁷⁶Cumhuriyet, 1 Mayıs 1938, s. 8; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (30 Nisan 1938) s. 16.

¹⁷⁷Özer, a.g.m., s. 107.

Kırşehir (Akpınar) depremi dolayısı ile zarar görenlere halkın yardımları yukarıda bahsedilen tarihlerde isimleri yayımlanan kişi ya da kurumlar ile sınırlı kalmadı. Basınında teşviki ile yapılan yardımlar Mayıs ayında da devam etti¹⁷⁸ ve ay sonuna kadar sürdü.¹⁷⁹ Hatta depremin izleri tamamen ortadan kaldırılıncaya kadar 1940-1941 yıllarında da yardımlar yapıldı.¹⁸⁰

Yapılan bu yardımlara Kırşehir resmi makamları ve halkı da teşekkür etti. 27 Nisan tarihinde Kırşehir Belediye Reisi, Kırşehir C.H.P Başkanı, Kırşehir Halkevi Başkanı ve Kırşehir Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanı imzalarıyla yardımda bulunanlara teşekkür etmek için yayımlanan yazıda şu ifadeler yer verildi: *“Vilayetimiz muhitindeki yer sarsıntısı dolayısıyla Kırşehir halkının maruz kaldığı bazı felaketlerden mütevellit kederlerimize iştirak ve sızlayan kalplerimizi teselli ve nakdi yardımlarını da sürdürmekte olan kurumların ve bütün yurttaşların gösterdikleri büyük alakalardan dolayı, Kırşehir halkı, pek çok sevinç duymuş ve büyük milletimizin, yüce Atamızın varlığına dayanarak bu elemli günleri de atlatacağına emin olarak teşekkürlerinin bütün kurumlara ve yurttaşlara iletilmesini Anadolu Ajansı'ndan dilemiştir”*.¹⁸¹

7. Deprem ve Deprem Bölgesindeki Yerleşim Yerlerinin Yeniden Yapılandırılması Konusundaki Jeoloji Heyetinin Mütalaaları

7.1. Coğrafi Şartlar, İnşaat Tekniği ve Malzemeleri Hakkındaki Mütalaaları

26 Nisan tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısından sonra deprem bölgesinde incelemeler yapmak üzere bir jeoloji heyeti görevlendirildi. Kurulan komisyon bölgede gerekli çalışmaları yaptıktan sonra hazırladığı raporu hükümete sundu. Hazırlanan rapora göre; depremin en ciddi şekilde tahribat yaptığı yer Kırşehir ve Yozgat

¹⁷⁸ Ayın Tarihi, Sayı: 54, 1-31 Mayıs 1938, (2 Mayıs 1938), s. 1; Ayın Tarihi, 1-31 Mayıs 1938, (4 Mayıs 1938), s. 2; Ayın Tarihi, 1-31 Mayıs 1938, (5 Mayıs 1938), s. 2.

¹⁷⁹ Ayın Tarihi, 1-31 Mayıs 1938, (26 Mayıs 1938), s. 15.

¹⁸⁰ Özer, a.g.m., s. 107.

¹⁸¹ Cumhuriyet, 28 Nisan 1938, s. 7; Ayın Tarihi, 1-30 Nisan 1938, (27 Nisan 1938) s. 13.

vilayetleri ile Ankara Keskin kazası idi. Buralarda meydana gelen hasar oldukça büyüktü. Kırşehir ve Yozgat vilayetleri ile Keskin kazasında meydana gelen hasar depremin şiddetinden ziyade yapılarda kullanılan inşaat malzemeleriyle ilgiliydi. Depremin bu sahada muhtemel tekrarı halinde zararın asgari seviyeye indirilmesini sağlamak için birçok tedbir alınabilirdi. Bu konuda alınabilecek iki grup tedbir vardı. Birincisi inşaatların daha iyi şekilde yapılması için özellikle çamur ve kerpiç gibi malzeme kullanımının sınırlandırılması idi. Diğer deprem bölgelerinde ahşap inşaat tekniğiyle yapılan binalara benzer ahşap iskeletli binaların İç Anadolu'da da yapılması gerekliydi. İnşaat tekniği açısından şimdiye kadar yapılan harçsız taş duvarların çok tehlikeli oldukları görüldüğünden ahşap iskeletin harçla tutturulmuş taşlarla doldurulması daha uygun olacaktı. İkincisi özellikle tehlikeli görülen mıntıkların deprem bakımından emniyetli mıntıklara nakli için hükümetin arzusuna göre, kültürel ve iktisadi sebeplerden dolayı küçük köyler yerine asgari 100 evli köyler yapılması idi.

Bunlara ilave olarak depremde meydana gelen yarıkların veya bunların uzantıları üzerinde bulunan köylerin yerlerinin değiştirilmesi gerekmekteydi. Köylerin yeni yerlerinin tespitinde, zeminin sağlam bir şekilde jeolojik tetkiki yapılmalı ve su şartlarının öğrenilmesi gerekmekteydi. Bunun içinde gerekli çalışmalar yapılmıştı. Buna göre yeni inşa edilecek bütün evlerin, mümkün derece sağlam kayalar üzerinde yapılması ve vadilerdeki alüvyonlardan veya yıkıntı kalıntılarından uzakta yapılması gerekecekti.

Söz konusu tedbirler alınırken beşeri coğrafya bakımından birçok noktanın da dikkate alınması gerekirdi. Bunlar; su tedariki, köy mahallinin iklim şartları, iktisadi merkezlerle olan yakınlığı ve bilhassa tarlalarla olan mesafesi idi.

Köy yerleri değiştirilirken değiştirilmenin dar sahalar içerisinde yapılması uygun bir tercih olacaktı. Çünkü büyük köylerin su ihtiyacını temin etmek her yerde imkân dâhilinde değildi. Ancak bu imkân zaten büyük köyler dâhilinde mevcut bulunduğundan bu köylerin yerleri çok az bir değişikliğe uğramalıydı. Örneğin bu köyler alüvyonlu mıntıkadan veya emniyetli olmayan bir diğer zeminden sağlam kaya üzerine naklolunabilirlerdi. Böylesi küçük yer değişikliklerinde de yeni mahallin mevzii iklim şartları dikkate alınmalıydı. Dağlık köylerde kuzey ve güney yamaçlar arasında büyük

farklar olduğundan kuzey yamaçları tercih etmekten mümkün mertebe kaçınılmalıydı. Çünkü güney yamaçlar dağlık mıntikalarda daima en uygun köy mahalleriydi. Çukur dere yatakları da jeolojik sebeplerden dolayı bu mıntıkada tercih edilmemeliydi.¹⁸²

Değiştirme hususunda köyün eski mevki ile yeni mevki arasındaki ulaşım yollarının uzunluğu muhtelif küçük köylerin birleştirilmesinde büyük bir ehemmiyet arz etmekteydi. Bazı küçük köylerin birleşmesi neticesinde iktisadi yolların uzaması meselesi ortaya çıkacaksa da bu nüfus yoğunluğunun faydalarıyla telafi edilecekti. Diğer taraftan küçük köylerin tarlaları birbirlerinden çok uzak veyahut birinden diğerine güçlük gidilebilecek kadar uzak olabilirdi. Böylece köylerin birleştirilmesi toplu mesai gerektirecekti. Yine bu uzaklık sebebiyle mahsullerde de azalma olabilecekti. Bu yüzden küçük köylerin birleştirilmesi meselesinde mevzii iklim şartlarının ve su teminin dikkatle tetkiki yeterli değildi. İktisadi yolların köylüye müsait olup olmadığının da tetkik edilmesi gerekliydi. Eğer bu durum dikkate alınır ve köy ile tarla arasındaki mesafe belirli bir uzaklığı geçmeyecek şekilde köyler birleştirilirse kültürel ve iktisadi ilerleme de olabilirdi.¹⁸³

7.2. Kırşehir ve Çevre Vilayetlere Bağlı Kaza, Nahiye ve Köylerin Yeniden Kurulacakları Yerler ile İlgili Mütalaaları

Bu bilgilerin yer aldığı raporda Kırşehir vilayeti kaza, kasaba ve köyleri ile bunların yerleşim yerlerinde yapılacak değişikliklerle ilgili şu önemli bilgiler yer almaktadır.

Köşker nahiyesi; bulunduğu yer deprem bakımından tehlikeli görüldüğünden yerinin değiştirilmesi uygun görülmektedir. Köşker ve Alışar köylerinin tarlaları Buzluk, Gavurkale dağlarının iki yamacında bulunmaktadır. Bu dağın kuzeyinde ve güneyinde ayrı ayrı yeni köyler kurulması muvafıktır. Özellikle Köşker'in belki Alışar'ın evleri yeni kurulacak olan bu köylere nakil olunacaktır. Yeni köylerin kurulması uygun bulunduğu takdirde, biri Köşker yaylasının biraz doğusundaki mermer bloku üzerinde "Yeni Köşker" adıyla, diğeri ve daha büyüğü

¹⁸²BCA, 030.10.119.841.15.

¹⁸³BCA, 030.10.119.841.15.

Alışar'ın doğusunda ve Alışar bağları içerisinde granit yatakları üzerinde "Yeni Alışar" adıyla kurulabilir. Köşker yaylasındaki arazinin Yeni Köşker köyüne ve Alışar yaylasına ait arazinin de Yeni Alışar köyüne bırakılması bu işin tabii bir neticesi olarak düşünülmüştür.

Deveci köyü; iktisadi bakımdan çok iyi durumda olan bu köyün mevki deprem bakımından tehlikelidir. Yeni köyün, kuyularla su aranmak şartıyla mevcut yerinden kaldırılarak daha sağlam neojen kayalardan oluşan güney doğusunda kurulması, su bulunmadığı takdirde biraz daha tehlikeli olmakla beraber zaruri olarak bu günkü köyün harman mahallinde kurulması cihetine gidilmesi düşünülmüştür.

Akpınar köyü; iktisadi açıdan iyi durumda olan köy deprem bakımından tehlikeli bir mevkide bulunduğu yerinin değiştirilmesi ve bu günkü köyün 1.5 km güney, güney doğusunda Eğrisöğüt ağullarının arasındaki geniş granitli arazide kurulması uygun görülmüştür. Bol sulu kaynaklar bu sahanın yukarı kısmında bulunduğu gibi bu günkü bağ ve bahçelerde bu arazinin aşağı tarafındadır. Buraya kurulduğu takdirde köyün Mehmet Ağa Çiftliği istikametinde ki tarlalarına giden yollarda bu suretle kısaltılmış olacaktır. Hacımirza köyünün bir mahallesi olan Küçükdoğancı köyünün de Yeni Akpınar köyüne ilavesi uygun düşünce olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁴

Eldeleklî köyü; Eldeleklî ile beraber Karaoğlan, Demircioba, Ortaoba köylerinden oluşan bu grubun zemini sağlam granitlerden ibaret olan ve aynı zamanda bunların tabii merkezi vaziyetinde bulunan Demirciobası'nda toplanması uygun olacaktır. Burada su tedariki kolay olmakla birlikte Ortaoba köyleri tarlalarının büyük bir kısmının uzaktaki Hacıselimli'ye yakın olması mahzuru kendini hissettirecekse de bu tarlaların Hacıselimli'ye ilhakı mahzuru ortadan kaldırabilir. Karabacak köyünün yerinde kalması uygun görülmüştür. Ancak ilhakına kesin lüzum görüldüğü takdirde taksimi ve Demirci'ye yakın tarlaların yeni kurulacak olan Demircioba köyüne, diğeri

¹⁸⁴BCA, 030.10.119.841.15.

tarlalarında Karabacak köyünün doğusunda ki Pekmezci'ye ilhakı cihetine gitmek bir zaruret halini alacaktır.

Haciselimli köyü; köy sağlam mermerlerden oluşan bir platonun üzerinde yer almaktadır. Buna rağmen depremin merkezine yakın olmasından dolayı en çok zarar gören köylerden biridir. Yeni kurulacak köy, bu günkü köyün güney - güneybatısında bulunan "Körkuyu" mahallinde kurulması uygun olur. Hatta Sofrazlı köyünün bir kısmı da aynı mahalde tesis olunabilir.

Sofrazlı köyü; bu köye ait dört mahallenin birleştirilmesi gerekir. Köyün buralardaki sağlam granitler üzerinde kurulması, tercihen bu günkü Aşağı Sofrazlı'nın kuzey doğusunda tesisi uygun olur.

Çamsarılı köyü; köy aynı isimdeki vadinin güneyine doğru hafif meyilli yamaç üzerinde bulunmaktadır. Yamaç tamamen granitlerden oluşmaktadır. Buranın suyu boldur. Külviran ve Küçükdurmuşlu köyleri mevkilerinin münasip olması ve arazi şartlarının uygunluğundan dolayı Çamsarılı mevkiinde birleştirilmeleri uygun olacaktır. Bu şekilde 60-70 hanelik bir köy tesis edilmiş olur.

Hacımırza köyü; köy granitten oluşan bir vadi yamacı üzerinde bulunmaktadır. Köyün mevcut yerinde, yalnız vadinin biraz daha yukarısına doğru ve yine batı yamacına kurulması uygun olur. Ancak yapılacak binaların sağlam kayalar üzerinde yapılması lazımdır.

Büyükdurmuşlu köyü; Eşrefli köyü yamaçları örten dolma arazi üzerinde bulunduğu yerinin değiştirilmesi gerekir. Bunun için en uygun yer Büyükdurmuşlu'nun üzerindeki düzlük saha olarak görülse de mevki iktisadi açıdan yerleşime müsait değildir. Bu yüzden iktisadi açıdan Büyükdurmuşlu ile Eşrefli arasında bir yer seçilmesi daha münasip olur. İki köyün birleştirilmesi ile 70 hanelik bir köy kurulabilir.

Hamit köyü; köy granit üzerinde bulunmaktadır ve aynı zamanda vadi yamacındadır. Köyde vadi zemininde bulunan evler tamamen tahrip olmuş, granit yamaçtakiler harap olmaktan kurtulmuşlardır. Yeni yapılacak evlerin köyün batı tarafındaki Çok-

Taş mevkiine inşası uygun olur. Burada yeterli miktarda su da vardır. Yeni evlerin buradan itibaren güneye doğru Bölücek ve Keklikkayası taraflarına yapılması da mümkündür.¹⁸⁵

Sallakovası köyü; köy söğütlük ve ağaçlık bir vadide granit yamaçlar üzerindedir. Yeni kurulacak köyünde bu günkü mevkiinin hemen batısındaki neojen platonun üzerine nakli münasip olur. Ancak burası su bakımından mahzurludur. Su meselesi halledildiği takdirde yeni köyün Dölyurdu platosunda kurulması da muvafık olabilir. Bu köyün kuzeyinde Darıözü kenarında bulunan Küçük Kırdök köyünün buna ilhakı uygun ise de bu hususta ayrıca incelemeler yapılması lazımdır. Diğer taraftan Taşkovan mahallesinin Sallakovası ile birleştirilmesi de zordur. Zira bu mahalle ait tarlalar Sallakovası'ndan çok uzaktır. Taşkovan'ın Hanyeri ile Çürükler arasında tesis edilecek yeni bir köye ilhak edilmesi münasip olur.

Karaova köyü; köyün bu günkü bulunduğu yerden muhakkak olarak kaldırılması lazımdır. Manahos deresinin batısında müsait bir yer ve su bulunmadığından köyün Himmetuşağı'na nakli uygundur. Yine Çebişler köyünün de aynı sebeplerden dolayı Himmetuşağı ile birleştirilmesi icap eder. Himmetuşağı'nda yeni kurulacak köy için Boruklu eteğinde Harmanyeri ve bunun bahçesi ismiyle anılan yer münasip bir alandır.

Hanyeri köyü; Hanyeri, Çürükler, Taşkovan köylerinin muhakkak olarak yerlerinden kaldırılmaları gerekir. Her üç köyde büyük çatlağın uzantısı üzerindedirler. Eğer Haciselimli'den 3-4 km aşağıda bulunan Sarıkaya'ya su getirmek mümkün olursa yeni köyün burada kurulması uygun olabilir. Burası jeolojik bakımdan uygun bir yerdir. Bu şekilde Hanyeri, Çürükler ve Taşkovan'dan oluşan 70 evlik yeni bir köy meydana getirilmiş olur.

Deliceırmak - Çiçekdağı Mıntıkası; Deliceırmak - Çiçekdağı arazisini oluşturan tuzlu-jipsli tabakalar üzerinde bulunan köyler hakkında ayrı ayrı jeolojik mütalaalarda bulunmak mümkün değildir. Bu bölgede tahrip olmuş ve tekrar kurulması gereken köyler vardır. Burada içilecek tatlı su bulmak güç olduğundan tercih edilecek

¹⁸⁵BCA, 030.10.119.841.15.

yerlerin tatlı suların bulunduğu yerler olması gerekir. Yeni kurulacak köylerin tatlı suların oldukları yerlere kurulmaları uygun ise de tarlaların vesair iktisadi şartların ayrı ayrı incelenmesi icap eder.¹⁸⁶

Aynı raporda Yozgat vilayetine bağlı köyler ile ilgili de şu ifadeler bulunmaktadır. Yozgat vilayetine bağlı olup depremde azami derecede tahribat görmüş olan Sekili, Arifoğlu, Buruncuk, Göçerli köylerinde alüvyonlu saha üzerindeki binalar hasar görmüşken, sağlam teraceler üzerindeki binalar ise hemen hemen hiç etkilenmemişlerdir. Tahribatın derecesi buradaki yapıların inşaat malzemesi ve zemin ile de ilgilidir. Sekili köyünde tahribatın miktarı çok olduğundan yerinin değiştirilmesine ihtiyaç vardır. Yeni kurulacak köyün Sekili İstasyonu'nun kuzey batısında vadi zemininden yaklaşık 30 - 40 metre yüksekte bulunan sağlam teracenin üzerinde inşası uygun olur. Uygun görülen saha geniş ve Buruncuk, Arifoğlu, Göçerli köylerinin de burada toplanmasına müsaittir.¹⁸⁷

Söz konusu raporda Ankara vilayeti Keskin kazası mntkasında ki köyler ile bunların yeni yapılacak mevkileri hakkında da şu bilgiler yer almaktaydı.

Cebrailli köyü; köyün bütün evleri az çok harap olmuştur. Köy dolma arazi üzerinde kurulmuş olduğundan, mevcut yerinden takriben 3 km kuzey batısında depremden çok az etkilenmiş olan Yeni Ali Budak köyünde yeniden kurulması uygun görülmüştür. Yeni Ali Budak köyü Uşak Mezarı, Civrizinoğlu isimli mahallerde sağlam zeminler üzerinde olduğundan yeni tesis edilecek köy için uygun bir alan teşkil edecektir. Bu saha su ve arazi imkânları açısından da köyün tesisi için uygundur. Yeni kurulacak köy 61 hanelik olacaktır.

Kasımağa köyü; köy depremden nispeten az etkilenmiştir. Mevcut yerinde yeniden kurulabilir. Binaların köy civarında mevcut yassı kırmızı renkli radyoralit denilen taşlarla ve harçla yapılması gerekir.

Efendi köyü; köy hemen hemen tamamen harap olmuştur. Köyde sadece yamacın yukarısında sağlam kayalar üzerindeki evler

¹⁸⁶BCA, 030.10.119.841.15.

¹⁸⁷BCA, 030.10.119.841.15.

yıkılmamıştır. Yeni yapılacak köyün bu gün binaları sağlam kalmış olan Kasımgediği mahalline yapılması uygun olabilir. Eğer burası yeterli gelmezse köyün kuzeyinde ki Harmanyeri veyahut karşısındaki diğer bir Harmanyerinde her türlü inşaat yapılabilir. Buralar sağlam kayalık zemin üzerinde yer almaktadırlar.

Ceritobası ve Yenimerdan köyleri; Ceritobası yumuşak zemin üzerine kurulmuştur. Hemen hemen bütün binaları yıkılmış ve çökmüştür. Ceritobası'nın yaklaşık 2 km kuzeybatısında bulunan Yenimerdan köyü sağlam zemin üzerinde olduğundan depremden hemen hemen hiç etkilenmemiştir. Bu yüzden Ceritobası köyündeki binaların köyün kuzeyine doğru Harman düzlüğü veya Gökgedik mahallinde inşası uygundur.

Pöhrenk köyü; köy eski sahalardan oluşan bir yamaçta, fakat yığıntı topraklar üzerinde kurulmuştur. Köyün yığıntılar üzerinde bulunan binaları oldukça iyi yapılmış olmalarına rağmen depremden etkilenmişlerdir. Yeni yapılacak binaların şimdiki köyün kuzeyinde Porazpınar sırtları üzerinde inşası uygundur.

Beşler köyü; köy bir vadi boyunca alüvyonlar üzerinde olduğundan depremden etkilenmiştir. 23 hanenin hemen hepsi kısmen veya tamamen harap olmuştur. Köyün kuzeyde bulunan Pöhrenk köyüne yakın araziye nakli icap eder.

Kayalak Solaklısı ve Hacı Ömer Solaklısı köyleri; bu köylerin her ikisi de vadi zemininde ve jeolojik açıdan uygun olmayan arazi üzerinde kurulmuşlardır. Depremden de ciddi şekilde etkilenmişlerdir. Köylerin kurulması için civarda uygun arazi mevcut değildir. Bu yüzden yeniden yapılacak binaların mümkün merteye vadi zemininden uzaklaşarak yamaçlara yapılması veya da köylerin buralardan tamamen kaldırılarak daha uzaklarda uygun bir mahalde yeniden kurulması icap eder.

Takazlı köyü; köy Keskin kazasının en çok tahrip görmüş köyüdür. Tahribatın fazlalığının sebebi köyün tamamen dolma zemin üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir.

Çamurabatmaz köyü; köy tamamen tahrip olmuştur. Bu yüzden Takazlı ve Çamurabatmaz köylerinin Takazlı'nın karşısında Kılıçözü vadisinin karşı tarafında Bahçecikyaylasında kurulması gerekir. Bu iki köyün buradan başka nakledileceği uygun bir yer mevcut değildir. Köylerin şimdiki mevkileri de yayla olarak kullanılabilir.

Büyükceceli köyü; köyün yeni yapılacak binalarının yamacın aşağı kısmından kaldırılarak yukarı kısımlarına, harman yerine nakli icap eder.

Göçbeyli köyü; köyün büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Köydeki binalar kısmen dolma, kısmen de sel yığıntıları üzerinde bulunmaktadır. Yeni yapılacak binaların Özerliklibel mevkiinde, aşağıdaki mezarlığa kadar uzanan saha üzerinde kurulması uygundur.

Keskin mıntıkasında inceleme yapılan köylerin bazılarında ki hasarın sebebi inşaat tarzlarının kötü olmasından ve binaların dolma zeminlerle alüvyonlar üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Yeni yapılacak köylerde yapı taşı olarak muhtelif mahallerde bulunan kırmızı renkli ve yassı radyolarit sahaları kullanılabilir. Lavlar arasında da inşaatta kullanılacak taşlar mevcuttur.¹⁸⁸

8. Deprem Bölgesinde Evlerin Yapılması ve Halkın Barınma İhtiyacının Giderilmesi

Deprem sonrasında dikkat edilecek en önemli husus yeni köyler tesis edilecekken bunların uzmanlarca tayin ve tespit edilecek yerlere kurulmalarıydı. Yeni köylerin kurulması işi harman mevsiminden önce bitirilmeli, hazırlıklara hemen başlanılmalıydı. Yeni yapılacak evler için gerekli kerestelerin temin işi ve inşaatta çalıştırılacak ustaların tedariki hususu dikkate alınmalıydı.¹⁸⁹

Depremde zarar görenlerin evlerinin zamanında yapılarak bir an önce teslim edilebilmesi için yetkili birimler tarafından gerekli tedbirler alındı. İdare Heyetince karar verilmek üzere Vilayet Jandarma Komutanı ve Çiçekdağı Kaymakam Vekili Köşker havalisi ve Çiçekdağı mıntıkasındaki bütün harabeleri tamamen gezdiler daha önceki raporlarda belirtildiği üzere yerleri değiştirilmesi ya da birleştirilmesi gereken köylerin yeni yerlerini inceleyerek uygun yerleri tespit ettiler. Çoğunlukla önceden tespit edilen bu yerler uygun bulmakla beraber yetkili makamlarca Yüksek Vekâlete sunuldu.¹⁹⁰

¹⁸⁸BCA, 030.10.119.841.15.

¹⁸⁹BCA, 030.10.119.841.8.

¹⁹⁰BCA, 030.10.119.841.19.

Kırşehir, Yozgat ve Keskin mıntıklarında depremden zarar gören arazileri ve nüfusları az olan köyler vardı. Bu köylerden uygun olanlar, büyük köylerle birleştirildi ve az zamanda deprem bölgesinde yeni binalar yapıldı. Köyler yapılırken olası bir depreme dayanmayacak yerlerdeki köyler, küçük köyler, arazisi dar, susuz, havası bozuk köyler mümkün olduğu kadar arazisi çok, suyu bol ve havası güzel yerlere nakledileceklerdi. Ancak en küçük ve fakir köy halkının bile köyünü, alıştığı toprağı muhiti kolaylıkla terk etmeyeceği de açıktı. Köyleri büyük ve toplu yapmak yeni muhite alışma zorluğundan başka köy ağalarının ve köylerdeki arazi sahiplerinin de istemeyecekleri bir şeydi. Çünkü ileride arazi dağıtımında bir takım zorluklar ortaya çıkabilirdi. Köylüler eski yerlerine harap ve tehlikeli kulübelere dönebilirlerdi. Buna şüphe olmadığı için nakilde keyfiyet yapılmaması bir an önce evlerin yapılması şart koşuldu.¹⁹¹

Gerekli hazırlıkların yapılmasından sonra da bölgeye Kızılay müfettişleri ile birlikte inşaat malzemeleri de sevk edilerek yapılacak köy planları ve ev tipleri getirildi. Bu planların tanzimi için Kızılay emrine fen memurları verildi. Çalışmalar esnasında da deprem bölgesi ikiye ayrıldı. Birinci mıntıka Köşker ikinci mıntıka Çiçekdağı kabul edildi. Köşker mıntıkasının merkezi Akpınar, Çiçekdağı mıntıkasının merkezi Ödemişler köyü olarak belirlendi. Her iki köyde de ikişer Kızılay müfettişi bulunmaktaydı. İlk başta bu bölgede Köşker mıntıkasının Hamit, Demirci, Akpınar, Karabacak köylerinin planları hazırlandı. Numara çekmek suretiyle arsalar ayrılarak sahiplerine teslim edildi. Arkasından da Sallak, Deveci, Köşker gibi yerleşim yerlerinin planları tanzim edildi. Sonradan da planların tanzimi işi devam etti. Yine Çiçekdağı mıntıkasında ilk olarak Ödemişler ve Hamituşağı köylerinin planları yapıldı. Arsaları belirlenerek sahiplerine teslim edildi. Ardından da inşaatların yapımına başlandı. İnşaatların yapımında Altıncı Kolordu'dan 500 kişilik bir birlikte çalışmalara katılmaktaydı. Camcı, demirci, tesviyeci, marangoz, dülger gibi çeşitli inşaat işçileri de bölgeye geldi. Temmuz ayı başında Akpınar'da 100 evin temeli atıldı ve Ödemişler, Hamitli Köylerinde de inşaata ait temellere başlandı. İşe geç başlanmış olması ve hasat mevsiminin de gelmiş olması nedeniyle temelleri kazmak ve inşaat

¹⁹¹Arslan, *a.g.e.*, s. 22-23.

ameleliği yapmakla mükellef olan ev sahipleri çalışmaya yanaşmadıklarından inşaatlar yavaş ilerledi. Buna deprem anında bölgeye gelen yetkililerin halka, deprem nedeniyle taşınız düşse dahi hükümet tazmin edecek ve yıkılan evleri yeniden yaparak size teslim edecek gibi propagandalar yapmaları sebep olmuştu. Bu durum halkı işe koşmayı zorlaştırdı. Yetkililer bu olumsuzlukların giderilmesi için askeriye'den işe vakıf 500 asker daha verilmesi ve gerekirse Kızılay'dan az miktarda temin edilecek ücret mukabilinde amelelerden yararlanılmasına müsaade edilmesini istediler.¹⁹² Bu esnada depremde gördükleri zarar dolayısıyla ödeme güçleri zayıflayan Kırşehir merkez ve Çiçekdağı kazaları halkından 178 çiftçinin Ziraat Bankası'na olan 5843,08 kuruşluk borçlarının bir mahsul devresi ertelenmesi teklifi Bakanlar Kurulunun 23 Haziran 1938 tarihli toplantısında kabul edildi.¹⁹³ Olumsuz şartlar altında da olsa deprem bölgesinde yıkılan evlerin inşaatları kısa bir sürede bitirildi ve halka evleri Kasım ayı başlarında törenle teslim edildi.¹⁹⁴ Bu arada Kırşehir ve civarında artçı deprem sarsıntıları devam etti. 15 - 16 - 17 - 19 Aralık'ta artçı sarsıntılar meydana geldi. Bu sarsıntılar civarda bazı hasarlara sebep oldular. Bazı yerlerde Kızılay'ın yaptığı binalarda çatlaklar meydana geldi. Kırşehir vilayetinde artçı sarsıntılar devam edince bunun için de olası bir tehlike karşısında gerekli tedbirler alındı.¹⁹⁵

Deprem bölgede sadece barınma ve yiyecek sorunlarına sebep olmadı. Ailesini kaybeden kimsesiz çocuklarda sosyal sorunlar oluşturdu, devlet bunlar içinde gereken tedbirleri aldı. Bölgede ki öksüz ve kimsesiz çocuklar tespit edilerek himaye edildiler.¹⁹⁶

Sonuç

19 Nisan 1938'de merkez üssü Kırşehir Köşker nahiyesi ve Akpınar köyü çevresi olan 6.6 şiddetinde tektonik bir deprem meydana gelmiştir. Deprem dolayısı ile Köşker nahiyesi ve Çiçekdağı

¹⁹²BCA, 030.10.119.841.19.

¹⁹³BCA, 030.10.18.01.02.57.15.

¹⁹⁴BCA, 030.10.119.841.21.

¹⁹⁵BCA, 030.10.119.842.7; BCA, 030.10.119.842.2.

¹⁹⁶Arslan, *a.g.e.*, s. 21.

kazasında ciddi hasarlar oluşmuştur. Deprem yine Kırşehir merkezinde ve diğer bazı kazalarında da buralar kadar olmasa da hasara sebebiyet vermiştir. Deprem çevre vilayetlerde de özellikle Yozgat ve Ankara'nın bazı kazalarında hasar meydana getirmiştir. Çevre vilayetlerde olup depremin merkez üssüne yakın kazalarda meydana gelen hasar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Depremde birçok köy tamamen yerle bir olmuş, insanlar açıkta kalmış, birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Hayatını kaybedenlerin çoğunluğu kadın ve çocuklardandı.

Depremin meydana gelmesinden sonra Hükümet ve Kızılay hemen bölgeye yardım elini uzatmış, müfettişler göndererek, valilere ve kaymakamlara emirler vererek halkın ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Yine bölgeye çadır, sağlık ekibi, yiyecek içecek maddesi gibi acil ihtiyaçları göndermiş, halkın ihtiyaçlarının karşılanması için nakit para da ulaştırmıştır. İlk yardım faaliyetlerinden daha sonra da Hükümet, Meclis'te deprem meselesini gündeme alarak halkın ihtiyaçlarının karşılanması, bölgenin yeniden imar edilmesi için gerekli tahsisatları kabul etmiştir. Bölgeye uzmanlar göndererek jeolojik incelemeler yaptırmıştır. Depremzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda Anadolu halkı da fedakârlık göstererek depremzedeler adına düzenlenen bağış kampanyalarına katılmıştır.

Deprem dolayısıyla Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, Başvekil Celal Bayar'a ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a birçok taziye mesajı gönderilmiştir. Yurt dışından ve yurt içinden gönderilen taziye mesajlarında birçok ülke felaketten duydukları üzüntüyü belirtmiştir.

Depremin meydana gelmesi üzerine Hükümetin gerekli tedbirleri alıp çalışmaları yapmasından sonra 1938 yılı Kasım ayına kadar deprem konutları büyük oranda yapılmış ve sahiplerine teslim edilmiştir. Ancak bu sırada devam eden artçı sarsıntılar dolayısıyla yeniden hasar gören bazı binalarda olmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 24.

Gazeteler

Cumhuriyet

Kurun

Tan

Ulus

Araştırma Eserler

Arslan, Aslı, *Türkiye'de Tabii Afetler (1923-1950)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2003.

Ayhan, E., Alsan, E., Sancaklı, N., Üçer, S.B., *Türkiye Dolayları Deprem Kataloğu 1881-1980*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1988.

Babüroğlu, Selahattin, *Deprem ve Devlet*, Ankara, 1998.

Ergin, Kazım, Güçlü, Uğur ve Uz, Zeki, *Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu (Milattan Sonra 11 Yılından 1964 Yılına Kadar)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi, Maden Fakültesi Ofset Baskı Atölyesi, 1967.

Eyidoğan, Haluk, Güçlü, Uğur, Utku, Zuhul, Değirmenci, Emet, *Türkiye Büyük Depremleri Makro-Sismik Rehberi (1900-1988)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü, İstanbul, 1991.

Gömcü, Gökhan, *Kırşehir Afet Durumu Raporu*, Kırşehir Yatırım Destek Ofisi, 2013.

Kırşehir "Şehir Kimliği" Çalıştayı Sonuç Raporu, Kırşehir Belediyesi-T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ekim, 2014.

Koç, Selma, *1923-2000 Yılları arasında Türkiye'de Doğal Afetler: 1999 Marmara Depremleri Hakkında Haber Söylemleri ve Kamuoyu Araştırması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004.

Özer, Sevilay, "1938 Yılı Kırşehir Depremi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, c. 3, Sa. 5, Mart 2016, ss. 99-115.

Sayhan, Sencer, "Kırşehir İl Merkezindeki Jeotermal Suların Fiziksel ve Kimyasal Özelliklerinin Zamana Bağlı Olarak Değişimlerinin İncelenmesi ve Coğrafi Açıdan Önemi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, Sayı: 14, ss. 76-93.

Temiz, Uğur, Gökten, Y. Ergun, "Ms 6.8 19 Nisan 1938 Akpınar (Kırşehir) Depreminin Coulomb Gerilme Analizi", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, c. 54, Sa.3, Aralık 2011, ss. 81-92.

Temiz, Uğur, *Kırşehir Dolayının Neotektoniği ve Depremselliği*, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.

Tozlu, Selahattin, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, ss. 93-118.

Yalçın, Hilal, *Türkiye ve Kafkasların Depremselliği Deprem Tehlikesinin İncelenmesi*, Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2012.

Yazıcı, Hakkı, *İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası*, Nobel Yayınları, Ankara, 2002.

Yıldız, Neslihan, *Kırşehir İlinin Depremselliği*, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008.

Osmanlı Dönemi Sofya'da Aile: 1550-1678*

İbrahim Etem ÇAKIR**

Özet

Bu incelemede Osmanlı döneminde Sofya'da aile kurumuna yer verilmiştir. XVI. ve XVII. yüzyılı kapsayan bu araştırmada kadı sicilleri kaynak olarak kullanılmış, evlilik mehir, boşanma, nafaka, polijini, servet miktarı ve statü, ailede ortalama çocuk sayısı konuları ele alınmıştır. Statü ile servetin çok eşlilik ve çocuk sayısına etkisi var mıdır soruna cevap aranmıştır. Diğer Osmanlı şehirleriyle ilgili yapılan benzer araştırmalar ile kıyaslama yapılmıştır. Bu araştırmada Sofya'da Bulgaristan Milli Kütüphanesi'ndeki (St. Cyril and Methodius National Library) şer'iyye sicilleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sofya, aile, nikâh, mehir, nafaka, boşanma-talak, polijini-çok eşlilik,

Giriş

Vidin ile Selanik arasında ana yol üzerinde bulunan Sofya, 1380'lerde¹ Osmanlılar tarafından fethedilmiş, XV. yüzyılın ortalarına doğru idarî yönden Rumeli beylerbeyliğinin merkezi olmuştur.² Sofya şehir nüfusu 1544'te 7200 (%82 Müslüman), 1570'te 6900 (%73 Müslüman) civarında olduğu tahmin edilmektedir.³ Evliya Çelebi'ye

* Bu çalışma, 17-18 Mayıs 2013 tarihinde İstanbul'da Marmara Üniversitesi tarafından düzenlenen "Türk-İslam Geleneğinde Aile Sempozyumu'nda" sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Yeniden gözden geçirilerek genişletilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi, ietem.cakir@atauni.edu.tr.

¹Sofya'nın Osmanlılar tarafından ele geçirilme tarihi 1382 olarak verilmiştir. Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, Çev. Veysel Atayman, Öncü Kitabevi Yay., İstanbul 1979, s.41.

²İlhan Şahin, "Sofya", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.344-345.

³Şahin, "Sofya", s. 345-346. Şehirdeki mahalle sayısı 1544'te 43, 1570'de 48, III. Mehmed'in hükümdarlığı döneminde 61 idi: M.Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2, 2002, s.10-12. XVI. Yüzyılda Bulgaristan şehirlerinin nüfus miktarlarıyla ilgili ayrıca bakınız: Todorov,

göre şehirde XVII. yüzyılın ortalarında 41 mahalle bulunmaktaydı.⁴ Bu dönemde şehirde Müslümanlarla beraber Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlar sakin olup⁵ nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktaydı.⁶

Sofya'da evlenme, boşanma, mehir, nafaka, eş ve çocuk sayısı gibi aile kurumuna dair konuları ele alan bu incelemede kadı sicillerinden istifade edilmiştir. Sofya'da Bulgaristan Milli Kütüphanesi'nde (St. Cyril and Methodius National Library of Sofia, Oriental Department) Sofya, Vidin, Dobruca, Ruscuk, Targovişte ve Silistre kazalarına ait kadı sicilleri mevcuttur. Sofya kazasının XVI. yüzyıldan başlamak üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar 59 defteri mevcut olup bunlardan en erken tarihli olanı 1550 yılına aittir.

Evlenme-Nikâh

Aile, birbirine kan bağı ile bağlı bireylerin oluşturdukları bir grup, çiftlerin çocuk yapma ve yetiştirme için karşılıklı olarak yaptıkları toplumca onaylanan bir sözleşme olarak tanımlanmıştır.⁷ Aile, evlilik sözleşmesiyle oluşur. Bu sözleşme İslâm hukukunda nikâh olarak isimlendirilmektedir. İslâm hukukçuları evliliği, karı koca arasında beraber yaşamaya ve yardımlaşmayı esas alan ve taraflara karşılıklı hak ve vazifeler yükleyen bir akid⁸ olarak tanımlamışlardır. Evlilik bazı neticeleri meydana getirmektedir. Mehir ve aile nafakasının erkek tarafından temini bunların başında gelmektedir. Evlilik birliğinin bozulması ise boşanma (talak) olarak adlandırılmaktadır.

Bulgaristan Tarihi, s. 48; Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle and London, University of Washington Press, 1983, s. 67.

⁴Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 223.

⁵Rossitsa Gradeva, "Towards the Portrait of "the Rich" in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s", *Provincial Elite in the Ottoman Empire*, 10-12 Ocak 2003 Rethymno, Crete University Press, 2005, s. 149.

⁶R.J. Crampton, *Bulgaristan Tarihi*, Çev. Nuray Ekici, Jeo Politika Yay., İstanbul 2007, s. 30.

⁷Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Bursa 2005, s. 131-132.

⁸M.Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s.13, Daha başka tanımlar için ayrıca bakınız: Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara 1974, s. 39-43.

Tarafların ve şahitlerin iştirakiyle yapılan nikâh akdinin geçerli olabilmesi için resmî bir görevlinin veya bir din adamının huzurunda gerçekleştirilmesi şart değildir.⁹ Osmanlı Devleti'nde, nikâh akitlerinin bir kısmı ilk dönemlerden itibaren mahkemelerde düzenlenmiştir. Mahkemeye başvuran şahısların evlenme yönünden bir engelin bulunmaması ve evlenme ehliyetine sahip olduklarının tespitinden sonra yapılan nikâh akdi kadı siciline kaydedilmiştir.¹⁰ Mahkemeye başvuramayanların nikâhları ise kadıdan alınan izin belgesi ile mahallenin imamı tarafından yerine getirilmiştir. XVI. yüzyılda İbn-i Kemal¹¹ ve Ebussuûd Efendi'nin¹² fetvalarından anlaşılacağı üzere evlenme sözleşmesi için kadıdan izin alınması zorunlu tutulmuştur.¹³ Sofya'da nikâh izni verilen imamlar haricindeki imamların nikâh akdetmeleri yasaklanmıştır. 13 Şevval 1026/14 Ekim 1617 tarihli kayda göre Sofya'da nikâh akdi yapmak için kadıdan izin alma zorunluluğunun olduğu hususu imamlara hatırlatılmıştır. Kadıdan nikâh tezkeresi gelmedikçe imamların nikâh akdetmeleri yasaklanmıştır. Bu yasağa aykırı iş yapanlara "azim hakaret olunur bilmiş olalar" şeklinde tehditkâr bir üslupla uyarı yapılmıştır. Aynı kayıta nikâh akdi yapılacak kişiler mahalle adlarıyla birlikte yazılmıştır.¹⁴ Evlilik işlemlerinin kadı mahkemesinde ya da kadının izni ile bir din görevlisi huzurunda yapıldığı bu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Arapça olarak düzenlenmiş bir kayıta vekil aracılığı ile yapılan nikâh işlemi yer almaktadır.¹⁵ İslâm hukukunda evlenme

⁹M.Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul 1982, s. 1.

¹⁰Aydın, "Nikâh Akitleri", s. 5.

¹¹Ahmet İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 137.

¹²"Hâkim marifetsiz nikâh olunmaya" deyu emr-i padişahî varid olmuş iken, hâkim marifetsiz nikâh sahih olur mu? *Elcevap: Olmaz*", M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 37-38.

¹³Nikâh işleminin kadı kontrolünde yapılması, meydana gelebilecek ihtilâfları azaltmak amacı ile padişah tarafından alınan idarî bir tedbir olarak değerlendirilmektedir. Gotthard Jäschke, "Türkiye'de İmam Nikâhı", Çev. Ahmet Mumcu, *Sabri Şakir Ansay Armağanı*, Ankara 1964, s. 16.

¹⁴St. Cyril and Methodius National Library of Sofia (NBKM), Oriental Department, S 1 bis; 269.

¹⁵NBKM, Oriental Department, S 344; 8b.

akdinde hukukî temsil (vekâlet) caiz görülmüştür. Taraflardan her ikisi ya da birisi nikâh yapılırken vekil aracılığıyla temsil edilebilirdi.¹⁶

Mehir

İslâm hukukunda karı kocanın mallarıyla ilgili mal ayrılığı sistemi esas alınmıştır.¹⁷ Kadının ev masraflarına iştiraki aranmamış, kocasına yardım mükellefiyeti yüklenmemiştir. Kadının evlenirken getirdiği mallar kendi mülkiyetinde kabul edilmiştir. Boşanma ya da kocanın ölümü halinde kadının zor duruma düşmemesi için gereken tedbirler alınmıştır.¹⁸ Burada bahsedilen hususlardan birisi de mehir müessesesidir. İslâm hukukunda mehir, kadına evlilik esnasında ödenen para veya malı ifade etmektedir.¹⁹ Ekonomik bir güvence olarak kadına verilmesi gereken bu para veya mal kadının tasarrufuna bırakılmıştır. Erkek ancak kadının rızası dâhilinde bu maldan istifade edebilirdi.²⁰ Mehir peşin ödenebileceği gibi bir kısmı peşin bir kısmı da daha sonra ödenebilir. Peşin ödenen kısmına mehir-i muaccel daha sonra ödenen kısmına ise mehir-i müeccel denilir.²¹ Mehir miktarı evlenen kadının ve kocasının ekonomik durumuna bağlı olarak değişmekteydi. İncelenen dönem kadı sicillerinde nikâh kayıtlarından ziyade boşanma ve miras kayıtları daha fazla yer tutmaktadır. Mehir alacaklısı olarak mahkemeye başvuranların sayısı oldukça fazlaydı.²² Bu durum kadınların mehir-i müeccel haklarını evlilik devam ederken almadıklarını göstermektedir. Boşanma durumunda kadınlar mehir hakkından vazgeçtiklerini beyan ederken alacaklı oldukları miktarı da

¹⁶Hayrettin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, İstanbul 2008, s. 317.

¹⁷Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 107.

¹⁸Bilge Öztan, "Evlilikte Mal Rejimleri", *Türk Hukuku ve Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, (Ed. Peter Benedict-Adnan Güriz), Ankara 1974, s. 45, 55-56.

¹⁹M. Âkif Aydın, "Mehir", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 389.

²⁰Kur'an'da bu durum, "*Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehirin bir kısmını size bağışarlarsa, onu da afiyetle yiyin.*" Nisâ, 4/4, "...Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığınız şeyler konusunda size günah yoktur..." şeklinde yer almaktadır. Nisâ, 4/24.

²¹Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 32.

²²Bazı kayıtlar için bakınız: NBKM, Oriental Department, *S 308*; 17, 18. NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 20, 70.

dile getirmektedir. Bu miktar nikâh akdi yapılırken üzerinde anlaşılan miktar olabileceği gibi mehir-i müeccelin ödenmemiş kısmı da olabilir. Aynı durum tereke kayıtları için de geçerlidir. Ölen kişilerin malvarlıkları ve bunların varisler arasındaki dağılımını gösteren tereke kayıtlarında kadınların mehir alacaklarına yer verilmiştir.²³ Tereke kayıtlarındaki mehir miktarları nikâh akdi sırasında belirlenen mehir miktarı ya da mehir borcundan kalan kısım olmalıdır. Miras kayıtları üzerine yapılacak araştırmalarda bu hususun göz önünde bulundurulması gerekir.

Mehir, evliliğin bir neticesidir. Nikâh esnasında belirtilmese bile kadın yine mehre hak kazanır. Mehir doğrudan kadının malıdır ve bu malı istediği kullanabilir.²⁴ Kadınların bir kısmı evlilikleri devam ederken mehirlerini tam olarak kocalarından almadıkları ya da alamadıkları anlaşılmaktadır. Boşandıklarında ya da kocaları öldüğünde kadınların bir kısmı mehir alacaklısı olarak mahkemeye müracaat etmekteydi. Evasıt-ı Ramazan 1028/Ağustos 1619 tarihinde İmaret Mahallesi'nden Rabia boşanmış olduğu kocası İbrahim'den 2000 akçe tutarındaki mehir-i müeccel ve iddet nafakasını talep etmiştir. İbrahim ise bahsedilen alacaklar için 800 akçeye sulh yapıldığını belirtmiş ve şahitler de bunu tasdik etmiştir. Dava, Rabia aleyhine sonuçlanmıştır.²⁵ Rabia daha sonra tekrar mahkemeye başvurursa da kendi lehine bir sonuç alamamıştır.²⁶ Kocasını ölen kadınlar mehir alacaklarını kocasının mirasından almak için mahkemeye müracaat etmekteydi. 7 Şevval 1026/8 Ekim 1617 tarihli kayda göre kocası vefat etmiş olan Hacı Bayram Mahallesi'nden Yemane isimli kadın mehir karşılığı kendisine verilen bağın hissesini vekili aracılığıyla satmıştır.²⁷ Evasıt-ı Rebiülevvel 1027/Mart 1618 tarihinde Raziye Hatun ise vefat eden kocasından 6000 akçe mehir alacağı olduğunu bunun karşılığında Kara Şahin Mahallesi'ndeki evini Sûk-i

²³Kadınların mehir talebiyle mahkemeye başvurduğu çok sayıda kayıt vardır: NBKM, Oriental Department, *S 12*; 1, 2, 3, 4 vd.

²⁴Karaman, *İslâm Hukuku*, s. 324.

²⁵NBKM, Oriental Department, *S 308*; 17.

²⁶NBKM, Oriental Department, *S 308*; 18.

²⁷NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 20.

Sultanî'de müzayede ile 9300 akçeye satın almıştır.²⁸ Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere kadınların bir kısmı mehr-i müeccel haklarını evlilik süresi içinde kocalarından alamamışlardır. Boşandıklarında ya da kocaları vefat ettiklerinde mehir konusunu gündeme getirmektedirler.

Boşanma

İslâm hukukunda evliliğin sona ermesi talak ve fesih yoluyla mümkün olmaktadır. Talak, evliliğin kocanın bazı istisnai durumlarda kadının veya her ikisinin irade beyanıyla ya da hâkimin hükmüyle sona erdirilmesidir. İkincisi fesihdir; akid anında veya sonradan meydana gelen bir eksiklik sebebiyle evliliğin bozulması, fesh edilmesidir.²⁹ Osmanlı toplumunda boşanma pek yaygın bir durum değildi. Ancak gerektiğinde başvurulmuş bir yol olmuştur. 1578-1581 yılları arasında Osmanlı topraklarında bulunan Alman din adamı Salomon Schweigger Türklerin aile yapısı hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “Bir adamın evlendikten sonra boşanması ve bir başka kadınla evlenmesi öyle gürültüsüz, patırtısız, sıkıntısız olmaz, üstelik yeni aldığı kadın belki de evvelkinden daha kötü de çıkabilir. Bu nedenle artık boşanmalara ve çok kadınlı evliliklere sık rastlanmıyor. Eğer bir adam karısını boşarsa, kadın bütün elbiselerini, mücevherlerini, değerli eşyalarını alıp gider. Erkek ise bunlar için kaynatasına boşuna para ödemiş olur. Oğlanlar babaya, kızlar ise anaya verilir.”³⁰ Yazar burada İslâm hukukunda kadının lehine olarak düzenlenen hususların boşanmayı zorlaştırdığına atıfta bulunmuştur. Ancak tüm bunlara karşılık boşanma olayları vuku bulmuş ve evlilik birliği çeşitli yollarla sona erdirilmiştir.

İncelenen dönemde kayıtlara yansıyan boşanma davaları daha çok anlaşmalı boşanma şeklindedir. Kadı mahkemesine ihtiyaç duymadan anlaşmalı boşanma yapılabilirdi. Dolayısıyla anlaşmalı boşanmaların tamamı mahkeme huzurunda gerçekleşmemiştir.

²⁸NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 70. Aynı konuda bir başka kayıt için bakınız: NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 76, 128.

²⁹Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s.35.

³⁰Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. S. Türkiş Noyan, İstanbul 2004, s.210.

Sonradan meydana gelebilecek sorunları ortadan kaldırmak ya da boşanmayı aleni hale getirmek için mahkemeye müracaat yapıyordu. İslâm hukukunda kocanın tek taraflı boşama yetkisi olmasına karşılık kadınlar aynı hakka sahip değildi. Evliliği sona erdirmek isteyen kadınlar genellikle kocalarını ikna etmek üzere bazı haklarından vazgeçmek zorunda kalıyordu. Anlaşmalı boşandığı halde mihr-i müeccel, iddet nafakası ve diğer haklarını kocasından alan kadınlara da rastlanmaktadır.³¹ Cami-i Atik Mahallesi'nden Ali ve karısı Kerime 21 Şevval 1027/11 Ekim 1618 tarihinde anlaşmalı boşanmışlardır. Kerime, mehr-i müeccel, iddet nafakası ve diğer haklarından vazgeçmiş ayrıca bir buçuk yaşındaki oğlu ve kızının nafaka hakkından feragat etmiştir.³² Kadınların şiddetli geçimsizlik, evliliğin çekilemez bir hal alması gibi durumlarda maddi haklarından feragat ederek anlaşmalı boşanma yolunu tercih ettikleri söylenebilir.

Kadınlar anlaşmalı boşanma davalarında genellikle vekil aracılığıyla iş görmüşlerdir. Bu hususta babalarını³³, oğullarını³⁴ ya da tanınmış kimseleri³⁵ vekil yapmışlardır. Evahir-i Muharrem 1027/Ocak 1618 tarihinde Müslüman bir kadın, babasını vekil yaparak kocasından anlaşmalı boşanmış, bu konuda bir ihtilaf meydana gelirse mahkeme tarafından dikkate alınmaması kararlaştırılmıştır.³⁶

İslâm hukukuna göre boşanma bir şarta ya da vadeye bağlanabilir. Geciktirici bir şarta bağlanan boşanmaya *muallâk talak* ve vadeye bağlanan boşanmaya ise *muzâf talak* denir. Şarta bağlı boşanma hüküm ve neticelerini şartın gerçekleşmesi anında meydana getirir. Vadeye bağlanması durumunda talak, bu vade geldiğinde gerçekleşir.³⁷ Nasuh Hâce Mahallesi'nden Meryem, kocasının iki ay

³¹NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 126.

³²NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 264.

³³NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 100.

³⁴NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 126.

³⁵NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 3.

³⁶NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 52.

³⁷Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara 1976, s. 59, Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 41-42, Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, II, İstanbul 1996, s.113.

içinde Sofya'ya geri dönmezse³⁸ boş olacağına dair kocasıyla sözleşme yaptığını ifade etmiştir. Kocasının iki aydan fazladır evine geri dönmediğinden dolayı şartlı boşanmanın gerçekleştiğini mahkemeye bildirmiş ve mahkemenin beyyine (ispat) talebine karşılık iki Müslüman, Meryem'in ifadelerini doğrulamışlardır.³⁹ Boşanma bir şarta bağlandığında ve eğer şart olarak ileri sürülen şey gerçekleşmişse evlilik sona ermektedir. Hanefî mezhebi, gaiplik ve eşini terk edip kaybolmayı boşanma sebebi saymamıştır.⁴⁰ Kadınların şartlı boşanma hususunu dile getirmeleri Hanefî mezhebinin bahsi geçen hükmüyle ilgili olmalıdır.

Sofya sicillerini tarih araştırmalarında önemli kılan yanlarından birisi de zimmilerin kadı mahkemesini kullandıklarını gösteren örnekleri ihtiva etmesidir. Zimmilerin bir kısmı boşanma davaları için kadı mahkemesine müracaat etmekteydi. 20 Şaban 1027/12 Ağustos 1618 tarihinde Papuccu Dragon Mahallesi'nden zimmi bir çift kadı mahkemesinde anlaşmalı boşanmışlardır.⁴¹ Hüsn-ü zindegân olmamasından dolayı boşanan⁴² ya da erkek kardeşini vekil tayin ederek anlaşmalı boşanan zimmi kadınlarla ilgili kayıtlara rastlanılmaktadır.⁴³ Zimmiler ile Müslümanların boşanma kayıtları aynı muhtevaya sahiptir. İslâm hukukunda evliliğin bir neticesi olarak kadınlara sağlanan mehir ve boşanma sonucunda kadınların bir müddet iâşe ve benzeri ihtiyaçlarının karşılanmasını temin eden iddet nafakası gibi hususlara yer verilmiştir. Zimmiler kadı mahkemesini kullanarak aile meselelerini İslâm hukuk kurallarına göre çözmeye çalışmışlardır. Zimmiler XIX. yüzyılın başlarına kadar evlenme ve boşanma konularında ısrarlı bir şekilde kadı mahkemelerini kullanmaya devam etmişlerdir. Bunun parasal sebepleri yanında pek

³⁸Meryem'in ifadesi "eğer iki aya değin bana vasıl evime dâhil olmazsam senden boş olayım mı?" şeklindedir. S 1 bis; 156.

³⁹NBKM, Oriental Department, S 1 bis; 156.

⁴⁰M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâ-î Boşanma-Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, V, İstanbul 1986, s.3.

⁴¹NBKM, Oriental Department, S 1 bis; 4.

⁴²NBKM, Oriental Department, S 308; 31.

⁴³NBKM, Oriental Department, S 1 bis; 10.

çok başka sebebi vardı.⁴⁴ Zimmilerin evlilik, boşanma, miras gibi konularda kadı mahkemesini tercih etmelerinin nedeni olarak kadı mahkemesini daha güvenilir bulmaları ve kilise vergisinden kurtulmak istemeleri ileri sürülmüştür.⁴⁵ Boşanmak için bir gerekçe ileri sürmeye gerek olmaması kadı mahkemesinde boşanmayı daha pratik hale getirmiştir. Aynı iş piskoposluk mahkemesinde yapılmak istense geçerli bir neden ileri sürmek gerekiyordu.⁴⁶ Ödenen harç miktarının piskoposlara ödenenden daha az olması, kadı mahkemesinde boşanma nedenlerinin araştırılmaması, daha sonraki evliliklere yasaklama getirilmemesi ve bazı dinî kısıtlamalar Hristiyanların Osmanlı mahkemesine başvurmalarını özendiren etkenler olarak sıralanabilir.⁴⁷ Kadı mahkemesine ödenen harçlar ve kilise vergisinin miktarı ile ilgili araştırmalar sayesinde bu konuda daha kesin şeyler söylenebilir.⁴⁸ Zimmilerin kadı mahkemesine başvuruları yaygınlaştığından dolayı patrikler XVIII. yüzyılda kilise hukukunda değişiklik yaparak İslâm hukukuyla uyum sağlamaya çalışmışlardır.⁴⁹

⁴⁴Rossitsa Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court. Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, IV(1), 1997, s. 57.

⁴⁵Halil İnalçık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turcica*, XXI, 1991, s.427.

⁴⁶Sophia Laio, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'iy Mahkemelerinde Açtıkları Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17 ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, (Derleyenler: A. Buturovic ve I. Cemil Shick), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 263.

⁴⁷Svetlana Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, (Derleyenler: A. Buturovic ve I. Cemil Shick), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 178.

⁴⁸Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: İbrahim Etem Çakır, "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesi'nde: Sofya 17. Yüzyıl", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXI, 2014, s. 46-54.

⁴⁹Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihini", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit. Kemal Çiçek), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001, s.43-45.

Nafaka

Nafaka, aile hukuku veya mülkiyet ilişkisinden doğan bakım yükümlülüğü ve bu kapsamda yapılan harcamaları içermektedir.⁵⁰ Evlilik nafakası erkeklerin sorumluluğundaydı. Koca eğer karısının nafakasını karşılamaz veya eksik karşılarsa kadın yargı yoluna başvurabilir, bu durumda hâkim, tarafların malî ve sosyal durumlarını dikkate alarak nafakanın miktarını tayin eder.⁵¹ İncelenen dönemde evlilik nafakasının temini konusunda sorunla karşılaşan kıptî bir kadın kadı mahkemesine müracaat etmiştir.⁵²

Nafaka türlerinden birisi de iddet nafakasıdır. Kocasından boşanan kadının nafaka hakkı iddet süresi adı verilen süre içinde devam eder, iddet bittikten sonra kadının nafaka talep hakkı kalmaz.⁵³ Anlaşmalı boşanmalarda kadınlar genellikle iddet süresi içinde kocalarından alacakları nafaka hakkından vazgeçmekteydi. Çeşitli sebeplerle evliliklerini sonlandırmak isteyen kadınlar çoğu zaman kocalarını ikna etmek için bazı haklarından feragat ediyordu. Müslüman⁵⁴ ve zimmi⁵⁵ kadınların nafakadan vazgeçerek boşandıklarına dair çok sayıda kayıt yer almaktadır.⁵⁶ Mahkemeye kardeşi aracılığında başvuran zimmi bir kadın haklarından ve iddet nafakasından feragat ederek zimmi kocasından bain-i talak ile boşanmış, çocuklarının nafakası için bazı eşyalar almıştır.⁵⁷ İddet nafakasını kocasından aldığı beyan eden Müslüman kadınlar da vardı.⁵⁸

Bakımı üstlenilen çocukların nafaka ihtiyacı için de mahkemeye müracaat ediliyordu.⁵⁹ İmaret Mahallesi sakinlerinden ve kocasından

⁵⁰Celal Erbay, "Nafaka", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s.282.

⁵¹Erbay, "Nafaka", s.282.

⁵²NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 8.

⁵³Hamza Aktan, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara, 1992, s. 407.

⁵⁴NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 52, 100.

⁵⁵NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 4, 10.

⁵⁶NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 100.

⁵⁷NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 10.

⁵⁸NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 125, 126.

⁵⁹NBKM, Oriental Department, *S 1 bis*; 165.

boşanmış olan Rabia⁶⁰, oğlu Mehmed için nafaka talebinde bulunmuş, mahkeme tarafından günlük 2 akçe nafaka takdir edilmiştir.⁶¹ Mahkemenin takdir ettiği nafaka, aslında kadınlara verilen bir çeşit borçlanma iznidir.⁶²

Ailede Eş ve Çocuk Sayısı

İncelenen dönemde Sofya'da ailenin demografik yapısını ortaya koymak için tereke kayıtlarından yararlanılmıştır. Ölen kişilerin miraslarının kaydedildiği defterler; tereke, muhalefât, kassâm ve metrûkât defterleri gibi adlarla anılır.⁶³ Tereke defterlerinde ölen kişinin ismi, görevi, statüsü, mal varlığı, varislerin isimleri ve mirastan aldıkları pay, mahkemeye ödenen harç miktarı gibi bilgiler yer almaktadır. Sofya'da sadece Müslümanlar değil aynı zamanda gayrimüslimler de miras meselelerinden dolayı kadı mahkemesini kullanmışlardır. Sofya kadı sicilleri arasında yer alan S 12 numaralı defter 1671-1678 tarihli tereke kayıtlarını içermektedir. Bu defterde Sofya kaza merkezi ve köylerinde sakin Müslüman ve gayrimüslimlerin miras kayıtları yer almaktadır. Ölen her kişinin mirası mahkemede kadı huzurunda taksim edilmiş değildir. Varislerin talebi olmadan kadı miras taksimi yapamazdı.⁶⁴ Tereke defterleri üzerine araştırma yaparken bu hususun göz önünde tutulması gerekir.

İncelenen dönemde Sofya'da çok eşlilik yaygın değildi. Çok eşliliğin muhtemel sebepleri arasında çocuk sahibi olmak (bilhassa erkek çocuk sahibi olmak) söylenebilir. Çok eşli erkeklerin kız çocuğu sayısı erkek çocuk sayısından fazladır. Diğer taraftan çok eşli dört erkekte üçünün eşinin baba adı Abdullah'tır. Bu durum çok eşli erkeklerin ihtida etmiş bir kadınla ya da cariye ile nikâhlandığını akla getirmektedir. İncelenen S 12 numaralı defterdeki verilerden hareketle

⁶⁰NBKM, Oriental Department, *S 308*; 17, 18.

⁶¹NBKM, Oriental Department, *S 308*; 18.

⁶²Nurcan Abacı, *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001, s. 168.

⁶³Tahsin Özcan, "Muhalefât", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 406-407.

⁶⁴Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXI, Ankara 2013, s. 44-45.

Sofya şehrinde polijini oranı %3,92 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç çok eşliliğin düşük bir oranda olduğunu göstermektedir. Osmanlı şehirleriyle ilgili yapılan araştırmalarda buna yakın sonuçlar elde edilmiştir. Barkan'ın XVI-XVII yüzyıllarda Edirne şehrini esas alan araştırmasında çok eşlilik oranı %7,3'tür.⁶⁵ Bu oran XVI. yüzyılda Ayntab şehrinde %11,6⁶⁶, Bursa'da; 1489-1640'ta %4,6⁶⁷ 1600-1700 yılları arasında %1⁶⁸, 1670-1698 yılları arasında %8,267⁶⁹, 1839-1876'da %2,2⁷⁰ olarak tespit edilmiştir. İncelenen dönemde Sofya'da servet miktarı ile çok eşlilik arasında bir ilişki olup olmadığı konusu da araştırılmıştır. Çok eşlilik ile servet arasında bir ilişkinin olduğu ve çok eşliliğin zenginler arasında daha fazla görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Çok eşli erkeklerin ortalama servet miktarı tek eşli erkeklerin servet miktarının iki katından fazladır.⁷¹

Sofya şehrinde yaşayan Müslüman erkeklerin ortalama çocuk sayısı 1,39'dır. 102 erkekten 28'inin (%27,4) çocuğu bulunmamaktadır ve bunlar tek eşlidir. Tek eşlilerde ortalama çocuk sayısı ise 1,34'dür. Çok eşlilerde ise bu rakam 2,5 şeklindedir. Statü sahibi olanların gelir miktarı ve çocuk sayıları statü sahibi olmayanlara göre daha fazladır. Ortalama gelir seviyesinin altındaki kişilerin çocuk sayısı 1,22 iken gelir gelir seviyesi fazla olanların çocuk sayısı 2,04'tür. Toplumsal statü sahibi ya da daha fazla servete sahip olanların ortalama çocuk sayısı daha fazladır. Statü sahibi olunca veya servet arttıkça çocuk sayısı da artmaktaydı.⁷² Osmanlı

⁶⁵Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III, 1966, s.13.

⁶⁶İbrahim Etem Çakır, "16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, 2010, s.8.

⁶⁷Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s.45.

⁶⁸Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, XII/3, 1980, s.232.

⁶⁹Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik:1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM-Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXIII, Bahar 2008, Ankara 2010, s.97.

⁷⁰Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa 1998, s.87.

⁷¹Çakır, "Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", s. 48-54.

⁷²Çakır, "Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", s. 54-56.

Devleti'nde birden fazla yerleşim birimini esas alan bir çalışmada ortalama çocuk sayısı %2,31 olarak tespit edilmiştir.⁷³ Bunun yanı sıra ortalama çocuk sayısını tespiti yönelik diğer çalışmalarda; 1489-1640 yılları arasında Bursa şehrinde 1,85⁷⁴, Ayntab şehrinde XVI. yüzyılda 2,8⁷⁵, XVIII. yüzyılın ilk yarısında 2,93⁷⁶, 1700-1730 yılları arasında Ankara'da 2,4⁷⁷ olarak tespit edilmiştir.

Şehirde ikamet eden zimmilerden bazıları miras meselelerini çözmek üzere kadı mahkemesini kullanmışlardır. Bunun sonucunda zimmilerin eş ve çocuk sayıları hakkında tereke kayıtlarından bazı sonuçlar elde etmek mümkündür. Zimmi bir şahıs varis bırakmadan ölürse varis çıkma ihtimaline karşı kadı tarafından kontrol altında tutulan tereke, zimminin dini kurumuna teslim edilirdi.⁷⁸ Sofya şehrinde incelenen dönemde Müslümanlara göre tereke taksimi yapılan gayrimüslim sayısı oldukça azdır. Zimmiler tek eşli olup ortalama çocuk sayısı ise 1,5'dir. Eş ve çocuk sahibi olmayan zimmilerin servetleri beytülmal görevlisine emanet bırakılmıştır. Şehir sakinlerinden Müslüman ve gayrimüslimlerin ortalama çocuk sayısının birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren Sofya, Rumeli beylerbeyliğinin merkezi olmuştur. Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı önemli bir ticaret merkezidir. Bulgaristan Milli Kütüphanesi'nde yer alan kadı sicillerinin Sofya'nın sosyal ve ekonomik tarihi için oldukça önemli bilgiler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

⁷³Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhittin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara 1992, s.118.

⁷⁴Özdeğer, *Bursa Şehri Tereke Defterleri*, s.55.

⁷⁵Çakır, "Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı", s.10.

⁷⁶Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 164.

⁷⁷Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211, Ankara 1990, s.952.

⁷⁸Gülnehal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*, TTK Yay., Ankara 1989, s.16.

Bu incelemede Sofya'da aile, nikâh, mehir, boşanma, eş ve çocuk sayısı gibi konulara yer verilmiştir. Sofya'da nikâh işleri çoğunlukla kadı mahkemesinde ya da kadının izni ile bir din görevlisi huzurunda yapılmakta ve bu hususa riayet etmeyen imamlara yaptırım uygulanmaktaydı. Mehir alacaklısı olarak mahkemeye başvuran kadınların sayısı oldukça fazladır. Bunun yanı sıra ölen kişilerin malvarlıkları ve bunların varisler arasındaki dağılımını gösteren tereke kayıtlarında kadınların mehir alacaklarına yer verilmiştir. Bu durum kadınların mehr-i müeccel haklarını evlilik devam ederken almadıklarını göstermektedir.

Boşanma davaları daha çok anlaşmalı boşanma şeklindedir. Anlaşmalı boşanma mahkemeye ihtiyaç duymadan yapılabileceği için bu türden boşanmaların tamamı mahkeme huzurunda yapılmamıştır. İslâm hukukunda kadınlar tek taraflı boşama yetkisine sahip değildir. Şiddetli geçimsizlik ya da evliliğin çekilemez bir hal alması durumunda kadınlar maddi haklarından feragat ederek anlaşmalı boşanma yolunu tercih etmekteydi. Kocaları tarafından terk edilen kadınlar ise şartlı boşanmanın gerçekleşmesi için çabalıyordu. Zimmilerin bir kısmı kadı mahkemesini kullanarak aile meselelerini İslâm hukuk kurallarına göre çözmeye çalışmışlardır. Anlaşmalı boşanmalarda kadınlar nafaka hakkından vazgeçmekteydi. Müslüman ve zimmi kadınların nafakadan vazgeçerek boşandıklarına dair çok sayıda kayıt bunu göstermektedir. Bakımı üstlenilen çocukların nafakası için mahkemede günlük nafaka miktarı belirlenmekteydi.

Tereke kayıtlarından hareketle Sofya şehrinde Müslümanlar için polijini oranı %3,92 olarak tespit edilmiştir. Çok eşlilik ile servet arasında bir ilişkinin olduğu ve çok eşliliğin zenginler arasında daha fazla görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Sofya şehrinde yaşayan Müslüman erkeklerin ortalama çocuk sayısı 1,39'dur. Statü sahibi olunca ya da servet arttıkça çocuk sayısı da artmaktaydı. Şehirde ikamet eden zimmilerden bazıları miras meselelerini çözmek üzere kadı mahkemesini kullanmışlardır. Bu sayede zimmilerin eş, çocuk ve mirasları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Zimmiler tek eşlidir. Ortalama çocuk sayısı ise 1,5'dir. Şehirde sakin olan Müslüman ve gayrimüslimlerin ortalama çocuk sayısı birbirine yakındır.

Bu incelemeden de anlaşılacağı üzere aile konusunda yapılacak araştırmalarda şer'iyeye sicilleri önemli bir kaynaktır. Sadece Müslümanların değil aynı zamanda kadı mahkemesini kullanmış

gayrimüslimler hakkında oldukça ehemmiyetli bilgiler yer almaktadır. Bahsedilen kayıtlar sosyal, iktisat ve hukuk tarihi araştırmalarında kullanılabilir. Osmanlı dönemi Sofya, Vidin, Ruscuk, Silistre, vb. şehirler karşılaştırmaları olarak incelenebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Sofya Şer'iyeye Sicilleri.

St. Cyril and Methodius National Library of Sofia (NBKM), Oriental Department.

S 344, 957/1550.

S 1 bis, 1026-1027/1617-1618.

S 308, 1028-1029/1619.

S 12, 1082-1089/1671-1678.

Araştırma, İnceleme ve Diğer Kaynaklar

Abacı, Nurcan, *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara, 2001.

Aktan, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara, 1992, ss. 396-433.

Aydın, M. Âkif, "İslâm Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul, 1982, ss.1-12.

Aydın, M.Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985.

Aydın, M. Âkif, "Osmanlı Hukukunda Kazâ-î Boşanma-Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, V, İstanbul, 1986, ss.1-12.

Aydın, M. Âkif, "Aile", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, II, İstanbul, 1989, ss.196-200.

Aydın, M. Âkif, "Mehir", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, s. 389-391.

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III, 1966, ss.1-479.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yay., Ankara, 1989.

- Canbakal, Hülya, “Barkan’dan Günümüze Tereke Çalışmaları“, *Ömer Lütüfi Barkan: Türk Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, 2011.
- Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, 1974.
- Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara, 1976.
- Cin, Halil-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, II, İstanbul, 1996.
- Crampton, R.J., *Bulgaristan Tarihi*, (Çev. Nuray Ekici), Jeo Politika Yay., İstanbul, 2007.
- Çakır, İbrahim Etem, “16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, 2010, ss.1-17.
- Çakır, İbrahim Etem, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXI, Ankara, 2013, ss. 41-60.
- Çakır, İbrahim Etem, “Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesi’nde: Sofya 17. Yüzyıl”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXI, 2014, ss. 41-66.
- Çınar, Hüseyin, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.
- Çiçek, Kemal, “Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Edit. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, ss.31-49.
- Demirel, Ömer, “1700–1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, LIV/211, Ankara, 1990, ss.945-961
- Demirel, Ömer, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara, 1992, ss.97-161.
- Düzbakar, Ömer, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik:1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *OTAM-Osmanlı Tarihi*

- Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXIII, Bahar 2008, Ankara, 2010, ss.85-100.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983.
- Erbay, Celal, “Nafaka”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, ss.282-285.
- Erdoğan, M.Akif, “Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2, 2002, ss.1-15.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999.
- Gerber, Haim, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City Bursa, 1600–1700”, *International Journal of Middle East Studies*, XII/3, 1980, ss.231-244.
- Rossitsa Gradeva, “Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court. Seventeenth Century”, *Islamic Law and Society*, IV(1), 1997, ss. 37-69
- Gradeva, Rossitsa, “Towards the Portrait of “the Rich” in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s,” *Provincial Elite in the Ottoman Empire*, 10-12 Ocak 2003 Rethymno, Crete University Press, 2005, ss.147-197.
- Ivanova, Svetlana, “Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, (Derleyenler: A. Buturovic ve I. Cemil Shick), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2009, ss. 163-209.
- İnalçık, Halil, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans”, *Turcica*, XXI, 1991, ss. 407-435.
- İnanır, Ahmet, *İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Osmanlı’da İslâm Hukuku*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Jaschke, Gotthard, “Türkiye’de İmam Nikâhı”, Çev. Ahmet Mumcu, *Sabri Şakir Ansay Armağanı*, Ankara, 1964, ss. 11-34.
- Karaman, Hayrettin, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, İstanbul, 2008.
- Kur’an-ı Kerîm Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839–1876)*, Bursa, 1998.
- Sophia Laio, “Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer‘iye Mahkemelerinde Açtıkları Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17 ve 18. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, (Derleyenler: A. Buturovic ve I. Cemil Shick), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2009, ss. 253-280.
- Özcan, Tahsin, “Muhallefât”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, ss. 406-407.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988.
- Özkalp, Enver, *Sosyolojiye Giriş*, Bursa, 2005.
- Öztan, Bilge, “Evlilikte Mal Rejimleri”, *Türk Hukuku Ve Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, (Ed. Peter Benedict-Adnan Güriz), Ankara 1974, ss.41-91.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. S.Türkis Noyan, İstanbul, 2004.
- Şahin, İlhan, “Sofya”, *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, ss.344-348.
- Todorov, Nikolai, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle and London, University of Washington Press, 1983.
- Todorov, Nikolay, *Bulgaristan Tarihi*, Çev. Veysel Atayman, Öncü Kitabevi Yay., İstanbul, 1979.

Türkiye'nin Doğu Sınırında Çözüm: Kars Konferansı ve Kars Antlaşması

Süleyman TEKİR*

Giriş

Rusya, Çar I. Petro'dan itibaren Karadeniz ve Kafkasya hâkimiyeti üzerinde Osmanlı Devleti ile gayet çetin bir mücadele içine girdi. Bu mücadele 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişen bir sürece dönüştü. Elviye-i Selase¹ toprakları bu süreçte Osmanlı-Rus mücadelesinin ve dolayısıyla Anadolu'nun kilidi konumundaydı.²

19. Yüzyılın başına kadar Balkanlar'da ve Karadeniz'in kuzeyinde ciddi kazançlar elde eden Rusya, 1801 yılında Gürcistan'ı himayesine alarak Güney Kafkasya'da önemli bir köprübaşı elde etti. Gürcistan ile birlikte coğrafi ve askeri üstünlüğü ele geçiren Rusya, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu fırsata dönüştürmekten çekinmeyecekti.³

Bir yüzyıldan fazla devam edecek olan Osmanlı-Rus mücadelesinde Elviye-i Selase toprakları büyük mücadelelere sahne oldu. Bunun en büyük nedeni hem Anadolu'ya giriş özellikleri hem de Kafkasya'ya geçişin anahtarı konumunda olmalarıydı. Osmanlı- Rus

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, email: kfkastarih@gmail.com

¹“Üç liva” anlamına gelen Elviye-i Selâse tabiri, başlangıçta Rumeli'de Selanik, Manastır ve Kosova için kullanılmıştır. Daha sonraları, Yanya, Tırhala ve Manastır şehirleri için de kullanılan bu ifade, 1877-1878 ile Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, münhasıran Kars, Ardahan ve Batum Sancakları izah edilmiştir.” Mahir Aydın, “Eviye-i Selâse”, T.D.V. İslam. Ansiklopedisi, C.XI, İstanbul, 1995, S.68.

²Selçuk Ural, “Seferberlikten Sarıkamış Harekâtı'na Kafkas Cephesinin Durumu”, Zamansız Mahşer: Sarıkamış (Editörler: Nurhan Aydın, Yaşar Kop, İbrahim Özkaya, Kemal Alin), Kars 2010, S.65-66.

³Selçuk Ural, “Türk Basınında Kafkasya (1917-1918 Yılları Arasında Kafkasya'da Yaşanan Gelişmeler)”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 180 (Mayıs-Haziran), İstanbul 2009, S.149-151.

mücadelesinde 1828-1829 savaşı bir kırılma noktasıydı. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti gerileyen taraf olurken Rusya askeri, siyasi, iktisadi ve bunlardan daha önemlisi moral üstünlüğünü ele geçirecekti. Değişen roller tarihi süreçte Osmanlı Devletine büyük kayıplar olarak geri döndü.⁴ Kırım harbi sonuçları itibariyle Rusya'nın politik tavrını netleştirmesine neden oldu. Osmanlı Devleti, Rusya'yı savaşta mağlup etmesine karşın Rusya'nın siyasi talepleri daha da keskinleşti.⁵

Kafkasyalarda yaşanan süreç 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbiyle birlikte Anadolu topraklarına sıçradı. Savaş sonucu 13 Temmuz 1878'de toplanan Berlin Konferansı'nda ve bilahare Berlin Antlaşması'nda Elviye-i Selâse savaş tazminatına karşılık olarak Çarlık Rusya'ya verildi.⁶

1914 yılına gelindiğinde dünya üzerinde artan siyasi çekişmeler ve aşırı silahlanmaya sömürge arayışları da eklenince büyük bir savaş kaçınılmaz bir hal aldı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin en önemli sebeplerinden biri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktı. Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesinde Rusya'ya karşı giriştiği savaşta 1917'e kadar hedeflerine ulaşamadığı gibi Erzincan'a kadar ulaşan bir Rus işgal harekâtıyla karşı karşıya kaldı. Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesi ve akabinde yeniden şekillenen siyasi ortam Kafkas Cephesi'nde bir takım yeni gelişmelerin yaşanmasına sebep oldu. 3 Mart 1918 tarihinde Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla, Ruslar işgal ettikleri yerleri terk etmeyi kabul ettiler. Fakat Rusların boşalttığı yerlerde Ermeniler tarafından yapılan katliam hareketleri daha fazla seyirci kalmayan Osmanlı Devleti ileri harekâtla Erzincan, Erzurum ve Elviye-i Selase topraklarını işgalden kurtardı. Fakat diğer cephelerde işler yolunda gitmiyordu. 30 Ekim 1918'de savaşı filen sona erdiren Mondros Mütarekesi imzalandı. Mondros Mütarekesi şartlarına göre 1914 sınırlarına

⁴Geniş Bilgi İçin Bknz: W.E.D. Allen-Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1956, S.23-45.

⁵Metin Kopar, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 158, İstanbul 2005, S. 52.

⁶Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", T.D.V. İslam. Ansiklopedisi, C.V., İstanbul, 1992, S.516-517.

çekilmesi gereken Osmanlı Orduları 20 Şubat 1919 tarihi itibariyle Elviye-i Selase topraklarını boşalttı. Bu tarihten itibaren bölge halkı yerel hükümetler kurup kongreler düzenleyerek var olma mücadelesi vermeye başladı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla başlayan Milli Mücadele'nin, Misak-ı Milliyle belirlenen hedefleri arasında Elviye-i Selase topraklarını yeniden anavatana katmakta yer alıyordu. Türk ordusunun bölgeyi tahliye etmesinin ardından ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Ermeni çetelerinin bölgedeki faaliyetleri artarak devam ediyordu. Bunun üzerine Ermenilere karşı yapılacak harekâtla ilgili emri alan Doğu Cephesi Kumandanlığına 28 Eylül 1920'de ileri harekâtı başlattı. Kazım Karabekir komutasında doğuya doğru ilerleyen Türk ordusu 28 Eylül günü Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de Merdenek'i (Göle) işgalden kurtardı. 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım 1920'de de Gümrü yeniden Türk topraklarına katıldı.

2/3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşmasıyla Türk Ordusunun başarısı tescil edildi. Gümrü Antlaşması, Sovyet Ermeni Hükümeti tarafından onaylanmamasına rağmen, Yeni Türk Devleti'nin ilk siyasi antlaşması olmuştur. İkinci madde ile Türkiye Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır'ı yeniden topraklarına katmış oldu.⁷ Gürcü işgali altında bulunan Ardahan ise 23 Şubat 1921'de siyasi teşebbüsler sonucu Türk topraklarına katıldı. Batum ise 11 Mart 1921'de iki yıl sonra anavatana katıldı.⁸

1. Moskova Antlaşması

Batum'un Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesi ve Sovyet Rusya ile beliren çatışma tehlikesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'yı Moskova Elçisi olarak görevlendirdi. Türk Heyeti, Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur Beylerle Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'dan oluşuyordu. Sovyet Heyeti ise Çiçerin ve Celal Korkmazof'dan oluşuyordu.⁹

⁷İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, Ankara 2001, s.109-111.

⁸Mustafa Sarı, Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010, s.574.

⁹Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara, 1982, s. 170-173.

26 Şubat 1921 günü başlayan görüşmeler¹⁰ çeşitli kesintilere uğramış olsa da antlaşma 16 Mart 1921'de imzalandı. Antlaşmanın 1. Maddesi şu şekildeydi:

“Tarafeyni müteakideynin her biri Tarafeynden birine tahmil olunmak istenilen muahede-i sulhiye veya diğer bir beyneddüvel senedi tanımağı esas olarak kabul eder, Rusya Şuraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti eylevm Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edilmekte olan Türkiye Hükümeti milliyesi canibinden tanınmamış Türkiye'ye ait hiç bir beyneddüvel senedi tanımamağı kabul eder. İşbu muahedede mezkûr «Türkiye» tabiriyle 28 kânunusani 1336 (1920) de İstanbul'da münakit Meclis-i Mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir. Türkiye'nin şimali şarki hududu Bahri siyah sahilinde kâin «Sarp» karyesinden başlayarak «Hadismeta » dağı - «Şavşat» dağının hattı taksimi meyahu - «Fâni» dağından geçen - Oradan daima Ardahan ve Kars sancaklarının hududu idariyei şimaliyesini – Arpaçay'ı ve Aras talvegini takip ederek Aşağı karasu mansabına vasil olan hat ile tâyin olunmuştur”.¹¹

Moskova Antlaşması'nın yukarıda görülen 1. Maddesinde dikkati çeken en önemli husus Misak-ı Milli'nin 2. Maddesinde belirtilen sınırdan Batum'un dışarıda bırakılarak, yeni sınırın Kars-Ardahan'dan başlatılmasıdır.¹² Antlaşmanın 2. Maddesi ile Batum sancağı ve Batum limanı Gürcistan'a bırakılmıştır.¹³

1918 öncesi sınırları ilgilendirmesi bakımından 12. Maddede önemlidir. Bu maddeye göre:

“1918 senesinden evvel Rusya aksamından iken üzerlerinde Türkiye'nin hakkı hâkimiyeti olduğu Rusya Şuralar Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükümeti tarafından işbu muahede ile tasdik olunan aksam arazi ahalisinden her biri Türkiye'yi serbestçe terk edebilecek

¹⁰Stefanos Yerasimos, Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), İstanbul, 2000, s.208.

¹¹TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:I, C.I, Ankara, 1943, S.157.

¹²Dayı, Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma, s. 285.

¹³Yerasimos, Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), s.303.

ve birlikte eşya ve emvalini veya nukutunu götürebilecektir. İşbu muahede ile Türkiye tarafından hakkı metbuiyeti Gürcistan'a terkedilen Batum arazisi ahalisinden her biri dahi aynı hakkı haizdir.”¹⁴

Bu madde ile Türk topraklarına katılan Kars ve Ardahan sancakları ile Gürcistan'a bırakılan Batum arazisindeki halktan isteyenler serbestçe eşyaları ile birlikte göç edebileceklerdi.

Moskova Antlaşması Türk-Rus ilişkilerini sağlamlaştırırken Türkiye'yi Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda bıraktı. Çünkü antlaşma bir yandan Gümrü'yü hükümsüz hale getirirken diğer yandan Kafkas ülkeleriyle ilişkileri yeniden tanzim hususunda gerekli zemini oluşturmayı üstleniyordu. Böylece Rusya'nın aracılığı ve telkinleri Kafkas cumhuriyetlerinin tavrında belirleyici olacaktı.¹⁵

Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki etkinliği Bakü'de Türkiye-Azerbaycan heyetleri arasında gerçekleştirilen görüşmede kendini hissettirdi. İkili görüşmelerde bulunmak ve antlaşma yapmak için Bakü'ye giden Türk heyeti beklediği ilgiyi göremedi. Azerbaycan yetkilileri tarafından birkaç gün oyalandıktan sonra Devlet Başkanı Nerimanov tarafından kabul edilen Türk heyeti ile başkan arasında önceden tahmin edilmeyen sert bir görüşme yaşandı. Nerimanov, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında bir birliğin kurulmakta olduğunu gerekçe göstererek ayrı anlaşma yerine Türkiye'nin söz konusu federasyonla ittifak yapmasını teklif etti. Azerbaycan tarafının Ermenistan'ı müzakerelere katmakta ısrar etmesi üzerine görüşmeden bir sonuç alınamadı¹⁶. Nerimanov'un olumsuz tavırlarına karşın 19 Nisan'da Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov ile Behbud Şahtatinski Moskova Antlaşması'na binaen bölgesel meseleleri çözüme kavuşturmak adına konferans yapılması teklifinde bulundu. Türk heyeti Bakü'ye bu amaçla gelme de Sovyet ilişkilerine zarar vermemek ve Kafkas cumhuriyetleriyle soğuk savaş zemini oluşturmamak için iki şart öne sürerek teklifi kabul etti. Şartlardan ilki

¹⁴TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 141.

¹⁵Kâmuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991, s.70.

¹⁶TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.227.

antlaşma her devlet ile ayrı ayrı imzalanması ve ikincisi ise konferansın Kars'ta toplanmasıydı¹⁷.

Türk heyeti ileri sürdüğü şartların kabul edilmesinin ardından Tiflis'e geçerek Gürcü makamlarıyla temas kurdu. Orconikidze ve Gürcü Hariciye Komiseri Svanidze konferans fikrini sıcak karşılayarak Tiflis'te yapılmasını önerdiler. Türk heyeti Kars'ta ısrar etti. Nihayet Gürcü heyeti telgraf haberleşmesinde sorun yaşanmayacağı garantisini alarak Kars'a gelebileceklerini ifade ettiler.¹⁸

Ağustos 1921'de ise Ermenistan'ın konferansa katılması sorunu çözüme bağlandı. Türkiye'nin isteksizliğine ve ilgisizliğine karşın 24 Ağustos 1921'de Ermenistan Hariciye Komiseri Mravyan, Türkiye ile Ermenistan arasında geçmişte yapılan antlaşmaların sağlam bir barış tesis edemediğine dikkat çektiği telgrafında daveti kalıcı barışın tesisi için umut olarak yorumlamaktaydı: *“Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyet Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, anlaşmaya dayanan sağlam bir temel üzerinde kesin bir biçimde düzenlenmesi için artık zamanın geldiğine inanmaktadır... Artık iktidarın bir yandan İşçi-Köylü Sovyet Hükümeti, bir yandan da Türkiye Büyük Millet Meclisi Devrimci Hükümeti elinde olması*

¹⁷Rus Hariciye Komiseri Çiçerin, Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'a Gönderdiği Notada; *“Azerbaycan Hükümeti Kafkas Cumhuriyetleriyle konuşmadan kesinlikle Türklerle anlaşmaya yanaşmasın. Türklerin esas amacı Azerbaycan'ı himaye altına alıp onun içişlerine müdahale etmektir. Bakü'deki yoldaşları bu hususta uyarmazsak, hata yapabilirler. Merkez Komite'nin bu kararını yetkililere iletiniz. Kafkas cumhuriyetleri bizim onayımız olmaksızın hiçbir antlaşmaya imza atmasınlar”* uyarısında bulundu. bu nota bile Türkiye'nin Azerbaycan'la ayrı bir anlaşma imzalamasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Fakat Azerbaycan makamları bağımsızlıklarını uluslararası alanda tescil ettirmek yerine Sovyet Rusya'nın Kafkasya politikasına sadık kalmayı kendileri açısından daha doğru bulacaklardı. Hüseyinov, Çiçerin'e gönderdiği 19 nisan tarihli telgrafta ise Kafkas cumhuriyetleri ile Türkiye arasında ortak bir konferans yapılması için ısrar ettiklerini, Türk tarafının bundan memnun kalmadığını, buna karşın konferansın Kars'ta yapılması ve ayrı anlaşmanın ayrı ayrı imzalanması hususunda iki şart ileri sürdüğünü, kendilerinin de Ermenistan ve Gürcistan'ın kabul etmesi halinde buna itirazları olmadıklarını bildirdiğini ifade etti. Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s.276-279.

¹⁸Türk Heyeti Azeri Ve Gürcülerle Görüşürken Yer İtibariyle Kars'ı Önerdiği Halde Daha Sonra Konferansın Ankara'da Toplanması İçin Girişimlerde Bulunacağı. TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.228.

*düşmanca bir şovenizmden ve seleflerinin gerçekleri görmeyecek denli kör olan nefretlerinden arınmış bu hükümetlerin şu çok başarılı Avrupa diplomasisince asla çözümlenmemiş sayılan tüm sorunların çözümlenmesi ve böylece emperyalistlerin diplomasi oyunları ile suni olarak birbirine düşürülen iki halk arasındaki nefret izlerinin tamamen ortadan kaldırılması için en sağlam garantidir. Her iki tarafın da en hayati, en vazgeçilmez bir sorunu olan barış içinde bir arada yaşamamızı ve birbirimize güvenmemizi şart koşmaktadır”*¹⁹.

2. Kars Konferansına Hazırlık Dönemi

Kars'ta toplanacak olan konferans ile ilgili görüşmeler 13 Eylül 1921 tarihinde TBMM'nin gizli oturumda ele alındı. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Moskova'da yapılan görüşmelerden başlayarak süreç hakkında bilgi verdikten sonra, Kars'ta toplanacak olan konferansta Türkiye'yi temsil edecek olan heyetten bahsetti.²⁰ Kazım Karabekir başkanlığında kurulan heyette konunun uzmanı Rıza Nur Bey'in de bulunmasının talep edildiği fakat Rıza Nur'un bu durumu kabul etmediğine onun yerine Nafia Müsteşarı Muhtara Bey'in görevlendirildiğini söyledi. Heyetin bir diğer üyesinin de Burdur Mebusu Veli Bey olacağından bahsetti. Karahisarısahip mebusu Şükrü Bey, Edip Bey'in müşavir tayinine itiraz etmesiyle başlayan tartışmalar talimatın içeriğine ilişkin görüşlerin de dile getirilmesine vesile oldu.

Yusuf Kemal Bey, 13 Eylül 1921'de TBMM'nin gizli oturumda Kars konferansına katılacak başkan ve üyeler hakkında şu bilgileri verdi: *“Rıza Nur Beyin yerine Nafia Müsteşarı Muhtar Beyi –ki şimendüfer işlerinde sahib-i ihtisastır- sonra hukukta ve cihet-i maliyete vukufu bulunan Burdur Mebusu Veli Beyi murahhas tayin ettik. Muhtar Bey; Aydın-Kasaba demiryolu hakkında İngiltere ile Londra'da cereyan eden müzakerat ve akdedilen muahedede, memleketimizin tarihinde nam almış bir adamdır. Memduh Şevket Bey, ki ahvale vukufu hasebiyle eskiden zaten murahhastı. Bunları murahhas yaptık. Maliye müfettişlerinden Muvaffak Beyi de Maliye Müşaviri olarak tayin eyledik. Sonra arkadaşlarımızdan Batum*

¹⁹Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.402.

²⁰TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.226-229.

Mebusu Edip Beyi de hususat-ı mahalliyedeki vukufuna binaen reyinden istifade edilmek üzere müşavir olarak kabul ettik. Kazım Karabekir Paşanın orada bulunan Erkânı harplerinden bir ikisini de askerî müşavir olarak tayin ettik."²¹ Mecliste yapılan tartışma ve görüşmeler neticesinde Kazım Karabekir Paşa başkanlığında bir heyetin konferansta TBMM'yi temsil etmesine karar verildi.

Sovyet Rusya ile resmi ilişkilerin kurulmasından Moskova Antlaşmasının imzalanmasına kadar geçen süre, Türk-Sovyet ilişkilerinin en karmaşık kısmını oluşturmaktadır. Her iki ülkenin de bölgesel çıkarların uzlaştırma konusunda yaşanan sıkıntılar ilişkileri direkt olarak etkilemiştir. Moskova Antlaşması Türkiye'nin beklentilerini büyük ölçüde karşılamaktaydı.²² Fakat antlaşmada sadece Türkiye ve Sovyet Rusya'nın imzaları bulunuyordu. Türkiye'nin doğu sınırında barışın tesis edilmesi ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile halledilemeyen meselelerin çözüme kavuşturulabilmesi için yeni bir antlaşma zarurieti hâsıl olmuştu. Kars ev sahipliği yapacağı konferansın yanında birde Moskova antlaşmasının teati merasimine ev sahipliği yaptı.

Moskova Antlaşmasının 16. maddesi "*İşbu muahede muamele-i tasdikiyeye tabi tutulacaktır. Tasdiknameleri sürati mümkiüne ile Kars'ta teati olunacaktır. İşbu Muahede, on üçüncü maddesi müstesna olmak üzere tasdiknamelerin teatisi tarihinden itibaren mer'i olacaktır.*"²³ şeklindeydi. Buna göre Moskova antlaşmasının Kars'ta onaylanması gerekiyordu.

20 Eylül 1921'de Bolşevik Heyeti, Moskova Muahedenamesi'nin tasdik edilen suretiyle birlikte Kars'a geldi. Heyet askerî merasimle karşılandı. TBMM tarafından tasdik edilen surette Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderilmişti. 22 Eylül 1921'de Moskova Antlaşması teati edildi.²⁴

²¹TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II, s.228.

²²Selçuk Ural, Moskova Antlaşması'ndan Kars Antlaşmasına Türkiye'nin Kafkasya Politikası, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:4, Kars, 2009, s.180.

²³TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 160.

²⁴Kazım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.2, İstanbul 2010, s.1110.

3. Kars Konferansı

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet hükümetleri arasında Moskova Antlaşması'nda yer alan maddelerin teyit edilmesi için yapılmasına karar verilen konferans, 26 Eylül 1921'de 19.⁰⁰da Türkiye'nin baş temsilcisi Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlığında açıldı.

Konferansa taraf ülkeler ve temsilcileri şu şekilde sıralanıyordu:

Türkiye Heyeti: Şark Cephesi Kumandanı ve TBMM Edirne Mebusu Kazım Karabekir Paşa²⁵, Veli Bey TBMM Burdur Milletvekili, Eski Müsteşarı ve Doğu Anadolu Demiryolu Başmühendisi Muhtar Bey ile Türkiye'nin Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey.

Müşavirler: Mebus Edip Bey, Reji Umumi Müfettişi Muvaffak Bey, Şark Cephesi Erkan-ı Harbiye Reisi Kadri Bey, Erkan-ı Harp Binbaşı Veysel ve Talat Beyler.

Kâtipler: Hariciye memurlarından Zühtü, Osman, Yüzbaşı Nazmi ve Selahattin Beyler.²⁶

Rusya Temsilcisi: J. Hanetzky Rusya'nın Letonya Temsilcisi.

Azerbaycan Temsilcisi: Behbud Şahtatinski.

Gürcistan Heyeti: C. Eliava Deniz ve Harbiye Komiseri, A. Svanidze Dışişleri ve Ekonomi Komiseri.

Ermenistan Heyeti: A. Mraviyan Dışişleri Komiseri, P. Makintziyan İçişleri Komiseri.

Türk murahhas heyetinin hususi bir trenle Kars'a gelişi sırasında istasyon ve çevresi Türk Bayrakları ve zümrüt defne dalları ile donatıldı. Ayrıca büyük taklar yapıldı. Heyet Reşit Paşa, Mutasarıf Vekili, Belediye Reisi, Azerbaycan Kars Konsolosu Hacı İslam Beyli

²⁵"Kazım Karabekir Paşa, Kars Konferansı'nda Başmurahtas Olmayı İstemediğini, Bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın Israrıyla Bu Görevi Kabul Ettiğini Aktarmaktadır." Bknz: Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.2, S.1111.

²⁶Varlık Gazetesi, 25 Ağustos 1337, Sayı:1; İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Ankara 1989, s.41.

ve maiyeti ile mülki ve askeri memurlar, esnaf locaları, mektepler, askerler ve mızıka tarafından karşılandı. Karşılama esnasında Kuva-yı Milliye Marşı çalındı.²⁷

Kars Konferansına katılacak Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan murahhas heyetleri ve müstahdemleriyle 150 kişiyi geçen bir grup halinde 26 Eylül öğleye doğru saat 11:³⁰da özel bir trenle Tiflis'ten Kars'a geldiler. Sovyet heyetlerinin gelmesi münasebetiyle, Kars istasyonu Türk ve Sovyet bayrakları ile süslenmiştir. Sovyet heyetleri istasyondan konferans binasına kadar iki taraflı dizilen askeri kıtalar ve halk tarafından selamlamışlardır. Heyetlerin karşılıklı ziyaretlerinden ve istirahatlerinden sonra aynı gün saat 19:³⁰da Kars Konferansı Ordu Caddesi üzerindeki binada törenle başladı. Türk Heyeti Başkanı Kazım Karabekir Paşa başkanlığında ilk celse açılmış; daha sonra Kazım Karabekir Paşa ve diğer heyet başkanları birer konuşma yapmışlardır.²⁸

26 Eylül'de kurulan ilk celsede hudut ve iktisat komiserlikleri ayrıldı. Gündüzleri bu hususi komisyonların mesaisi devam ediyordu. Konferansta Kafkas Cumhuriyetleri adına Rus Heyeti Reisi Yoldaş Ganetzky konuşuyordu. 27-28 Eylül akşamları akd edilen 2. ve 3. umumi celselerde Türkiye ve Cenubi Kafkas Cumhuriyetleri arasında başlayacak muahedelerin hudutlara ait maddeleri tamamen kararlaştırıldı. Moskova Muahedesiyle tespit edilmiş olan mevcut sınırlar aynen kabul edildi. Sınır Meselesi halledildikten sonra diğer oturumlarda iktisadi meseleler ele alındı. Tarafların birbirlerine karşı gösterdiği iyi niyet atmosferi konferansın çıkmaza girmeden ilerlemesine olanak tanıyordu. Konferans genel olarak dostane ve samimi bir ortamda cereyan etmiştir.²⁹

Kafkas Cumhuriyetlerinin, konferans sırasında Türk tarafından bazı istekleri oldu. Bunlar;

- 1- Gürcistan, Elviye-i Selasede âsâr-ı atika taharriyatına mezun bırakılsın,

²⁷Varlık Gazetesi, 25 Eylül 1337, Sayı:4

²⁸Varlık Gazetesi, 29 Eylül 1337, Sayı:5

²⁹Varlık Gazetesi, 22 Eylül 1337, Sayı:4

- 2- Ermenistan Kulp tuz madenlerinden istifade etsin,
- 3- Teb'anın harsi ve dini terakkiyatını kafil hukuk verilsin,
- 4- Gümrü'den alınan şimendifer malzemesi iade olunsun.

Bu taleplerden ilk üçünden resmi celselerde gündeme gelmediği için özel olarak görüşüldü. İlk üç talep Türkiye'nin iç işlerine müdahale olarak görülüp ret edildi. Gümrü'den alınan şimendifer malzemeleri ise resmi celselerde görüşüldü. Türk tarafı, Gümrü'nün Türk topraklarına katılışı sırasında halktan zorla bir şey alınmadığını, fakat orduya ait bazı malzemelerin iğtinam edildiğini bununda en doğal hak olduğunu bildirdi. Şimendifer konusu böylece resmi celselerde kapandı lakin Rus Heyeti Reisi Yoldaş Ganetzky, Kazım Karabekir Paşa ile yaptığı özel görüşmede konuyu yeniden gündeme taşıdı. Karabekir'e, Erivan'daki açlık ve sefaleti anlattı. Karabekir başta bu istekleri kabul etmek istemese de sonradan kabul etti. Türkiye, Ermenistan'a çeşitli kalemlerden oluşan şimendifer malzemesi vermeyi kabul etti.³⁰

Bunların yanında Ermenistan, Ani Harabelerinin kendilerine bırakılmasını istedi. Fakat bu istek doğal sınırın bozulması ve sonraki dönemlerde yaşanacak sıkıntılar göz önüne alınarak reddedildi.

Konferans sırasında Türk tarafının da bazı istekleri oldu. Bunlar;

- 1- Tebamızdan alınan eşyanın iadesi,
- 2- Gayr-i menkulâtın nasyonalize edilmemesi,
- 3- Bakü gazlarından istifademizin temini.

Türk tarafının isteklerinin ilk ikisi özel olarak görüşüldü. Bakü gazlarından Türkiye'nin de yararlanması için olan istek resmi celsede görüşüldü. Bakü'de yirmi beş bin amele petrol çıkarmaktaydı. On bin kadarı petrol fabrikalarında, on beş bini diğer fabrikalarda. Ayda 13 milyon pot yani 208 milyon kilo petrol üretiliyordu. Üretimin yaklaşık % 70'ini Ruslar alıyordu. Türkiye'nin talebi yıllık 10 milyon kiloydu.

³⁰Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.1120.

Fakat Azerbaycan mümessili Behbud Şahtatinski bu konuyu özel olarak görüşmek istediklerini bildirdi. Resmi görüşmelerde bu isteğin tutanak altına alınmasını Azerbaycan tarafı istemedi.³¹ Türkiye adına önemli bir ekonomik getiri kabul edilecek istek, karşı tarafa kabul ettirilemedi.

26 Eylül'de başlayan Konferans, 13 Ekim 1921 Perşembe günü saat 14:⁰⁰de imzalandı. 18 gün süren ve 6 celsede sona eren konferansın imza merasimi, konferans için tahsis edilen bina yapıldı. İmza günü konferans binası Türk, Rus ve Kafkas Cumhuriyetlerinin bayrakları ile süslendi; Askeri İdadi Mektebinden bir müfreze, izci kıyafeti ve muhtelif sınıflara mensup kıtalar mızıkalarıyla birlikte konferans binası civarında sıralandılar. Kars ahalisi de bu törene büyük ilgi göstermiş ve bina etrafında büyük kalabalıklar oluşturmuştu. Saat 14:⁰⁰de salonda hazır bulunan Sovyet Rusya'nın Başşehbenderi Yoldaş Norman, Azerbaycan'ın Kars Başşehbenderi Yoldaş Hacı İslam Beyli, Ermenistan'ın Kars Mümessili Yoldaş Serkisyan ve Kars'ın askeri ve mülki erkanı imza masası etrafındaki yerlerini almıştır. Kars Kalesinden yapılan top atışları eşliğinde imza merasimi tamamlandı. İmza merasiminden sonra Kâzım Karabekir Paşa ve Yoldaş Ganetzky birer konuşma yaptılar, daha sonra taraflar birbirlerini tebrik ettiler.³²

Antlaşmanın 1. Maddesiyle taraflar hüküm sürdükleri topraklar üzerinde daha önce imzalanan antlaşmaları -16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşması hariç- yok sayacaktır.

Kars Antlaşması'nın 2. Maddesinde tarafların birbirlerinin tanımadığı hiçbir uluslararası antlaşması tanımayacağı belirtiliyordu. Antlaşma'nın muhtelif yerlerinde geçen "Türkiye" ifadesiyle Osmanlı Meclisi Mebusanı tarafından tanzim olunan 28 Kânunusani 1336 (1920) tarihli Misak-ı Milli ile kast edilen arazi olduğu bu madde de ayrıca vurgulanmıştır.

4. Madde, "Türkiye'nin şimali şarkî hududu (Rus erkânı harbiyesinin 1/210000 mikyasındaki bir parmak beş verstlik mesafe -

³¹Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.1120.

³²Varlık, 20 Ekim 1921, Sayı:8

haritasına nazaran) Bahri siyah sahilinde kâin (Sarp) karyesinden başlanarak Gedis. Meta dağı – Şavşat dağı hattı taksimi meyahı – Kanı dağında geçen, oradan daima Kars ve Ardahan sancaklarının şimali hududu idariye-i kadimesini ve Arpaçay, Aras, Talvegini, Nizni, Karasu membana kadar takib eden hat ile tâyin edilmiştir."³³

5. Madde ile Nahcivan'ın, Azerbaycan'ın himayesinde muhtar idare olmasına Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri tarafından kabul edilmiştir.

Antlaşmanın 4. Maddesine göre Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Sarp köyden başlayarak Kars ve Ardahan'ı içine alıyordu.

6. Madde, "Türkiye evvelâ - işbu maddede tahsis ve tâyin olunan mahaller ahalisi, her cemaatin dinî ve harsî hukukunu temin edecek vâsi bir muhtariyeti idariyeye nail olmak ve mezkûr mahallere ahalinin arzularına muvafık bir usulü tasarruf arazi ithaline imkân bahşetmek, saniyen – Batum limanı tarihiyle Türkiye'ye ithal veya Türkiye'den ihraç olunacak bilcümle mevat ile eşyayı ticariyenin gümrük resmine tabi tutulmıyarak bilâ müşkülât ve. Mevanii bilcümle rüsum ve tekâliften muaf olarak serbest bir surette imrarı hakkı, her nevi masarifi hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkıyla birlikte Türkiye'ye temin edilmek şartıyla, Batum liman ve şehrinin ve işbu muahedenin dördüncü- maddesinde gösterilen hududun şimalinde bulunan ve Batum livasına ait olan arazinin hakkı metbuiyetini Gürcistan'a terke rıza gösterir."³⁴

6. maddeye göre ise, 4. Madde ile çizilen sınırın dışında kalan Batum, Gürcistan'a bırakılmıştır. Batum ve çevresi, o bölgede yaşayan Müslüman halkın kültürel ve dinsel haklarının saklı kalması şartı ile Gürcistan'a bırakılmıştır.

Antlaşmanın 7. Maddesiyle, Türkiye ve Gürcistan, sınır bölgeleri halklarının karma bir komisyonca gümrük, güvenlik ve sağlık işleri alanlarında kanunlara uymaları koşuluyla, sınır geçişlerini kolaylaştıracaklardır. 8. Madde, 7. Madde ile bağlantılı olarak

³³TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 241

³⁴TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 241-242.

sınırdaki yaylaları yaylak ve kışlak olarak kullanacak hudut ahali için iki devletin kuracağı komisyonların karar vereceği yönündeydi.

13. maddeyle 1918 öncesi Çarlık Rusya sınırları içindeyken, mevcut antlaşmayla Türkiye veya Gürcistan sınırları içerisinde kalan halktan isteyenler, malları ve eşyalarıyla birlikte Türkiye veya Gürcistan'a geçebilirler.

Antlaşmasının 15. Maddesiyle taraflar Kafkas Cephesi'nde savaş sebebiyle meydana gelen cinayetler ve diğer suçlar için bir af ilan etmeyi kabul etmiştir. 16. Maddeyle taraflar ellerinde bulunan asker ve sivil esirleri 2 ay içerisinde iade edeceklerdi.

Kars Antlaşması imzalandıktan hemen sonra Erzurum'da bulunan Ermeni harp esirlerinin sevkiyatına başlanmıştır. 14 Ekim'de 480 kişilik ilk kabile, 17 Ekim'de ise Erkan-ı Umera ve Zabıtanın oluşan 110 kişilik ikinci kabile Gümrü'de Ermenistan Hükümeti'ne teslim edilmiştir. İade edilen esirler, Türkiye'de kaldıkları müddetçe gördükleri iyi muamele karşısında teşekkürlerini Türk makamlarına yazdıkları mektuplarla bildirmişlerdir. Ayrıca Ermenistan Hariciye Nazırı'da esirlere iyi davranıldığı için Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektupla teşekkür etmiştir.³⁵

Antlaşmanın 19. Maddesine göre taraf devletler 3 aylık müddet zarfında karşılıklı olarak konsolosluk anlaşmayı yapmayı ve konsolosluklar açmayı kabul etmiştir.

20. madde Kars Antlaşması, antlaşmaya taraf devletler arasında mümkün olan en kısa sürede Erivan'da teati edilecektir şeklindeydi. Antlaşmanın teatisi 11 Eylül 1922 Pazartesi günü saat 14:00'de Erivan'da Ermenistan Sovyet Hükümeti Komiserler Heyeti binasında yapılmıştır. Teati merasimine Türkiye adına Tiflis Mümessili Muhtar Bey ve Hudut Komiseri Erkân-ı Harp Kaymakamı Mehmet Haydar Bey, Azerbaycan Hükümeti adına Ticaret ve Sanayi Komiseri Hamit Sultanov, Gürcistan Hükümeti namına Harbiye ve Bahriye Komiseri Yoldaş Şaverdof katılmışlar, oturum başkanlığına Ermeni murahhası

³⁵Varlık, 20 Ekim 1921, Sayı:8.

seçilmiştir. Antlaşmanın teatisi ayakta yapılmış, daha sonra heyetler kucaklaşarak birbirlerini tebrik etmişlerdir.³⁶

Kars Antlaşması'nın TBMM gündemine onaylanmak için geldiğinde ilginç tartışmalar yaşandı. 16 Mart 1921 tarihinde gündeme alınan antlaşmanın görüşmeleri sırasında Kars Milletvekilleri, görüşmelerin ileri bir tarihe ertelenmesini talep ettiler. Bu tarihte Sıhhiye Vekili olan Dr. Rıza Nur ise antlaşmanın lehimize olduğu ayrıca onaylanmasının geciktiği ve Azerbaycan cephesinden bununla ilgili bir takım serzenişler geldiği yönünde bir konuşma yaptı. Bunun yanında maddelerin tek tek ele alınarak, antlaşmanın hiçbir maddesi ve yerinin değiştirilemeyeceğinin de altını çizdi. Kars milletvekili Ali Rıza Bey, antlaşmanın acele ile onaylanmak istenmesine anlam veremediğini yaklaşık 4 ay önce imzalanan antlaşmanın şimdiye kadar neden bekletildiğini de anlayamadığını ifade etti. Elviye-i Selase milletvekilleri ile harita üzerinde çalışma yapmaları için görüşmelerin Cumartesi gününe ertelenmesini talep ettiler. Yapılan oylamada erteleme talebi reddedildi. Antlaşma maddeleri okunduktan sonra yapılan oylamaya 187 milletvekili katıldı. 3 çekimser, 12 ret oyuna karşılık 172 oyla antlaşma 207'nolu Kanun olarak kabul edildi ve yasalaştı.³⁷

13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalanan antlaşma 16 Mart 1922'de TBMM tarafından kabul ve tasdik edilerek yürürlüğe girdi.³⁸ Antlaşmaya TBMM genel kurulunda hazır bulunan şu milletvekilleri red oyu verdiler; Edib Bey (Batum), Hilmi Bey (Ardahan), Fevzi Efendi (Batum), Celâl Nuri Bey (Gelibolu), Ahmed Nuri Bey (Batum), Cemil Bey (Kütahya), Ahmed Hilmi Bey (Kayseri), Akif Bey (Batum), Ali Rıza Efendi (Batum), Necati Efendi (Lâzistan), Ali Rıza Bey (Kars), Tahsin Bey (Aydın), Atıf Bey (Kayseri) bu isimlere ek olarak Vehbi Bey (Bitlis), Mustafa Bey (Karahisar Şarki), Yusuf Ziya Bey (Bitlis) ise çekimser kaldılar.³⁹

³⁶Varlık, 21 Eylül 1922, Sayı:81.

³⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:I, İçtima Senesi:3, Cilt, 18, (16.03.1338) s.247-250.

³⁸BCA, 030.18.01.01.4.45.14

³⁹TBMM Zabıt Ceridesi, s.257-261.

Kars Antlaşması imzalandıktan sonra, Türkiye ve Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ilişkiler düzeldi. Ankara hükümeti Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerinin Türkiye'ye katılmasından ve doğu sınırının güvenli bir şekilde getirilmesinden sonra, dikkatini batıya çevirdi ve tüm gücüyle Yunanlılarla savaşa devam etti.

Sonuç

13 Ekim 1921'de Kars'ta TBMM Hükümetiyle, Kafkas Cumhuriyetleri (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyetleri) temsilcileri ve Rusya Fedaretif Şuraları (Sovyet Cumhuriyetleri Hükümetleri temsilcileri arasında Kars Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma, Milli Mücadele'nin Doğu Cephesini sona erdirmesi ve Türkiye'nin doğu sınırını çizmesi açısından ayrıca bir öneme sahiptir. Günümüzde, Kars Antlaşması Hukuki olarak varlığını devam ettirmektedir.

Kars Konferansı sırasında, Türk tarafı Kazım Karabekir Paşa yönetiminde çok iyi bir yönetim sergilemiş ve asla taviz vermemiştir.

Moskova Antlaşması'nın tamamlayıcısı olarak kabul edilen antlaşma bu yönüyle de ayrı bir öneme sahiptir. Nahcivan'ın günümüzdeki özerk statüsünün en büyük dayanak noktasını teşkil etmektedir. Ermenistan'ın günümüzde Nahcivan üzerinde hak iddia etmesi Kars Antlaşmasına aykırıdır.

Tarafların tanımadığı uluslararası antlaşmaları diğer taraflarında tanımayacağını kabul etmesi, Sevr antlaşmasını doğulu devletlerin nezdinde geçersiz bir antlaşma olduğunu tescil etmiştir. Tüm bunlarla doğuda bir Ermeni meselesi kalmamış, Türkiye tüm gücüyle Batı Cephesinde Yunanlılarla olan savaşa odaklanmıştır.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Percy Loraine Göre Türkiye'nin 1934 Yılında Balkan Paktı Devletleri ile İlişkileri

Ufuk ERDEM*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya üzerinde kurulan siyasî sistemler, kazananlardan taraf ciddi bir dengesizliğe yol açmıştır. Bir anlamda dünyanın siyasî ve ekonomik dengesi, yapılan antlaşmalarla kaybedenlere yaşama hakkı vermeyen bir yapıya bürünmüştü. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan memnuniyetsizlikler İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanacak olan bir sürece de kapı aralamıştı. Türkiye ise bu iki savaş arası dönemde barışçı bir politika takip etmeyi kendisine ilke edinmişti. Bu barışçı politikalar çevresinde Türkiye, bölgesinde emniyeti sağlamak ve sınırlarını güvenlik altına almak adına bir takım çalışmalara yönelmiştir. Nitekim öncelikle Balkan devletleri -Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Macaristan, Arnavutluk- ile muhtelif tarihlerde sınır güvenliği, dostluk ve saldırmazlık konularını içeren ikili antlaşmalar yapmıştır.¹ Bu durum sadece Türkiye için geçerli olmayacak Balkan Paktı'na müdahil olacak diğer devletler de (Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan) birbirleriyle ayrı ayrı bir takım dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları imzalayarak karşılıklı güven ortamının oluşmasına çaba göstereceklerdi. Özellikle Lozan Antlaşması'ndan sonraki süreçte bu devletlerin karşılıklı ittifaklar kurması, sahip olunan toprakları koruma içgüdüsünden ileri geliyordu. Bu bağlamda Pakt imza edilmeden önce Türkiye'nin Balkan Paktı devletleriyle olan ilişkilerine kısaca bakılırsa; Türk-Romen ilişkileri ilk olarak Lozan Antlaşması

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ufukerdem@ardahan.edu.tr

¹Türkiye'nin 1923-1937 tarihleri arasında yapmış olduğu dostluk antlaşmalarının kronolojik sıralaması için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 253-258.

sonrasında taraflar birbirlerine karşılıklı olarak elçi göndermesiyle başlamıştı.² Romanya, Türkiye haricinde Polonya ve Fransa'yla ittifak antlaşmaları yaparak olası bir Rus saldırısına karşı kendisini korumaya yönelmişti. Türkiye ise Karadeniz'de çıkabilecek bir savaşın Boğazlar dolayısıyla kendisini zora sokacağını bildiğinden her iki devlete de dostane bir yaklaşım sergileme eğiliminde olmuştu. Nitekim Türkiye bu amaçla Rus-Romen görüşmelerine aracılık etme girişimlerinde bulunmuştu.³ Balkan Paketi öncesinde Türkiye-Romanya ilişkilerini etkileyen başlıca durum ve olaylar şunlardı: Balkan birliği, Karadeniz güvenliği, Boğazlar meselesi, Rusya-Romanya ilişkileri, Polonya-Romanya ilişkileri, Dörtler Paketi-Revizyonculuk.⁴ Türkiye-Romanya ilişkileri Balkan Paketi'nin imzalanmasından sonra zirveye ulaşmıştı.⁵

Türkiye-Yugoslavya İlişkileri; Yugoslavya ile Türkiye 1925 yılında imzalanan Dostluk Antlaşması ile konsolosluk, ticaret, yargı gibi konulardaki anlaşmazlıklarını gidermişlerdir. Herhangi bir sınır bağlantısı bulunmayan taraflar arasındaki ilişkiler daha çok Balkanlardaki mevcut durumun korunmasına yöneliktir.⁶

Türkiye-Yunanistan İlişkileri; Türkiye Balkan Paketi'ne imzacı olan devletler içerisinde en fazla Yunanistan ile ilişki içerisinde

²Mihail Guboğlu, "K. Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı Döneminden II. Dünya Savaşına Kadar Türk-Romen İlişkileri (1923-1944)", *Belleten*, Cilt (C):47, Sayı (S): 188, s. 1047.

³Florin Anghel, "Romania Between Istanbul and Ankara: The Beginning of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Republic", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 1 (2014), s. 444. Romen Diplomat Filality, Türkiye'nin komünizme yönelik sıkıntılara rağmen Sovyetlerle iyi ilişkiler kurup, ekonomik ticareti geliştirmeye çalıştığını ifade etmekteydi. Nicolae Ciachir, "Atatürk Döneminde Türkiye-Romanya İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 658.

⁴Selman Yaşar, "Türkiye-Romanya İlişkileri (1930-1938)", *Turkish Studies*, Vol.7/4, Fall 2012, s. 3203. 1931'de Romanya'ya elçiliğine atanan Hamdullah Suphi Tanrıöver on üç yıl bu görevi yürüttü ve Türk-Romen ilişkilerinin gelişmesine ciddi katkılarda bulundu. Selçuk Ural-Selçuk Kılınç, "Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1950)", *KAÜ İİBF Dergisi*, 6 (11), s. 177-202.

⁵Ferhat İvgen, "1923-1960 Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2007, s. 51.

⁶Ayrıntılı bilgi için bkz. Aptülâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 241-244.

olmuştur. Gerek Lozan Antlaşması öncesi tarafların karşılıklı mücadelesi ve gerekse Lozan Antlaşması sonrası nüfus mübadelesi ve ekümeniklik sorunu 7-8 yıl devam etmiştir. Hatta bu süre zarfında tarafların birbirlerine savaş ilan edeceğine dair haberler de çıkmıştı. Bununla birlikte bahse konu sorunların çözülmesiyle 1930-32 yılları arasında ilişkiler normalleşme eğilimine yönelmişti.⁷

1. Balkan Paketi

Türkiye, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya aralarında ikili antlaşmalar ve sorunların çözümüne yönelik adımlar atmalarına rağmen, hep birlikte hareket etme düşüncesini daha çok Balkanlarda artan Alman tehdidi ile İtalya'nın sınırlarını genişletmek için Akdeniz'e kıyı devletlere yönelmesi tetiklemiştir. Ayrıca bu tehditlerin yanı sıra 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı da varlık mücadelesi vermekte olan Balkan devletlerini işbirliğine zorlayan başka bir unsur olmuştu.⁸ Locarno ve Küçük Antant örnekleri, Avrupa devletlerinin revizyonist ve anti-revizyonist siyaset çerçevesinde gruplaşmaları Balkan devletlerinin birlikte hareket etme düşüncesine yönelten diğer faktörler olmuştu.⁹

Balkanlarda birlikte hareket etmeye yönelik girişimin önderliğini Türkiye üstlenmişti. Daha 1926 yılında Romanya'daki Türk diplomat Hüseyin Ragıp Bey, Romen Dışişleri Bakanı Duca'ya Balkan Paketi fikrinden bahsetmişti. Yine Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da Balkanların kaderini Balkanlarda bulunan halkların tayin etmesi amacıyla bir paketi kurulmasının yararlı olacağı

⁷Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabahattin Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 643-653.

⁸Dilek Barlas, "Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s", *Journal of Contemporary History*, Vol. 40 (3), (2005), s. 443-444.

⁹Barış Ertem, Atatürk'ün Balkan Politikası ve Atatürk Dönemi'nde Türkiye-Balkan Devletleri İlişkileri, *Akademik Bakış Dergisi* (E-Dergi), S. 21, (2010) s. 15.

görüşündeydi. Bu fikir 1928 yılından itibaren Yunanistan'da iktidara gelen Venizelos tarafından da benimsenmişti.¹⁰

Balkan Antantı yolunda ilk adımlar gayri resmî girişimler sonucunda atılmıştı. Merkezi Cenevre'de bulunan Milletlerarası Barış Bürosunun, 6-10 Ekim 1929 tarihleri arasında Atina'da düzenlemiş olduğu 27. Evrensel Barış Kongresi'nde Yunanistan Eski Başbakanlarından Aleksander Papanastasiu'nun bir Balkan Birliği Enstitüsünün kurulması teklifi üzerine, Balkan birliğinin kurulmasına yönelik bir konferansın toplanması kararlaştırılmıştı. Bu karar doğrultusunda ilk Balkan Konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan yarı resmî temsilcilerinin katılımıyla, 5 Ekim 1930'da Atina'da toplanmıştı.¹¹ Toplantı sonrasında; her yıl Balkan şehirlerinden birinde toplanılıp fikir alış-verişi yapılması, bir Balkan Paktı hazırlanması ve bu pakt içinde savaşın yasaklanması, uyuşmazlıkların barış yoluyla çözülmesi, bir tecavüz halinde karşılıklı yardımlarda bulunulması, iktisadî, toplumsal, kültürel ve siyasî alanlarda işbirliği sağlayacak bir örgütün kurulması kararlaştırılmıştı.¹²

İkinci Balkan Konferansı Ekim 1931'de İstanbul'da toplandı. Ancak uluslararası arenada revizyonist-statükocu tutumların Balkan ülkeleri arasında da görülmeye başlanması, Konferansta bir Balkan Paktı hazırlanmasına engel oldu. Bununla birlikte ilk konferans da olduğu gibi bazı işbirliğini geliştirici kararlar alındı. Bu Konferans sırasında katılımcı ülkelerin siyasî duruşları ise şöyleydi; Türkiye ve Yunanistan sıkı bir işbirliği içerisinde hararetle Balkan Paktı fikrini savunmaktaydılar. Bulgaristan revizyonist bir politika izliyordu. Yugoslavya ve Romanya Küçük Antant'ın üyesi oldukları için Balkan birliği fikrini ikinci planda tutmaktaydılar.

¹⁰Dilek Barlas, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Yay. Haz. Berna Türkdöğen, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 277-278.

¹¹Esra S. Değerli, "Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 2, (Aralık 2008), s. 122.

¹²Salih Işık, *Balkan Antantı, Balkan Paktı ve Türkiye*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2011, s. 34.

Üçüncü Balkan Konferansı 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplandı. Bulgaristan azınlıklara ilişkin sorunun kendi istediği gibi çözülmemesinden şikâyetle Konferansı terk etti. Konferans sonunda Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Balkan Denizcilik Bürosu, Balkan Ziraat Odası, Balkan Turist Federasyonu, Balkan Hukukçular Komisyonu, Balkan Tıp Federasyonu gibi kurumlar ortaya çıktı.¹³

Dördüncü Balkan Konferansı 5-11 Kasım 1933'de Selanik'te toplandığı zaman siyasî çevrelerde Balkan meselesinin resmî olmayan konferanslar yoluyla çözülemeyeceği görüşü kuvvetlenmişti. Nitekim 1933 yılında devlet adamları Balkan Paktı için daha etkin adımlar atma amacıyla diplomatik faaliyetlere girişmişlerdi. Böylesi bir paktın kurulma işinde Türkiye ve Yunanistan birlikte hareket edip, Bulgaristan'ın revizyonist politikasını önlemeye ve Yugoslavya'nın da Bulgaristan tarafına kaymasını engellemeye çalışıyorlardı.¹⁴ Nihayetinde Balkanlardaki tehditlere karşı birlikte hareket etme kararı alan Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya Atina'da 9 Şubat 1934'te Balkan Antantı'nı¹⁵ imza etmişlerdir. Buna göre Antantı imza eden devletler birbirlerinin varlıklarına saygı göstererek, sınırların karşılıklı olarak güvenceye alınmış olduğunu kabul ediyorlardı.

2. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisine Göre Türkiye ve Balkan Paktı Devletleri

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Loraine Percy,¹⁶ Ocak 1935'te İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yıllık raporunda

¹³Türel Yılmaz, "Balkanlar ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-2012*, Barış Platin Kitap, Editör: Haydar Çakmak, Ankara 2012, s. 205.

¹⁴Mehmet Gönübol-Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 101-102.

¹⁵Balkan Antantı'nın tam metni için bkz. *Resmî Gazete*, 12.03.1934, Sayı 2651; Balkan Antantı'nın tatbik edilmesine yönelik kanun için bkz. *Resmî Gazete*, 27.10.1934, Sayı 2839.

¹⁶Percy Loraine (1880-1961): 1921-30 yılları arasında İstanbul, Tahran ve Ortadoğu'da ortaelçilik, Mısır ve Sudan'da Yüksek Komiserlik görevlerinde bulundu. 1933-39 yılları arasında Ankara Büyükelçiliği görevini yürüten diplomat. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Derby Daily Telegraph*, 20 Ağustos 1929, s. 10; *Lancashire Evening Post*, 3 Kasım 1930, s. 7; *Derby Daily Telegraph*, 18 Temmuz 1934, s. 10.

Türkiye'nin 1934 yılını nasıl geçirdiğini anlatmaktadır.¹⁷ Raporunda, Türkiye'ye dair ticarî-ekonomik ilişkiler, iç siyasette yaşanan gelişmeler (yabancı okulların durumu, 1934 yılında çıkarılan kanun ve kararnameler vb.), askerî durum ve dış politika başlıklar halinde kaleme alınmıştır. Dış politikası çerçevesinde Türkiye'nin otuzdan fazla devlet ile kurduğu ilişkiler tek tek ele alınmaktadır. Ayrıca rapordaki bazı önemli kısımların elçilik personeli ve askerî ateşe Yüzbaşı Macdonald'ın katkılarıyla hazırlandığı belirtilmektedir. Özellikle askerî konuların büyükelçi tarafından yazılmadığı anlaşılmaktadır.

Büyükelçinin raporunda dönemin hassasiyeti itibariyle Türkiye'nin Balkan Antantı Devletleri ile kurduğu ilişkiler dikkat çekicidir. Bu bağlamda Sir Loraine Percy'nin anlatımıyla 1934 yılı içerisinde Türkiye'nin Balkan Antantı'nı imzaladığı devletlerle olan ilişkileri şöyledir:*

A- Romanya

Türk-Romen ilişkileri Şubat ayında Balkan Antantı'nın imzalanmasından önce samimi bir şekilde gelişmeye başladı. Balkan Antantı'nın imzalanmasından önce ve sonra iki ülke dışişleri bakanları tarafından Balkan politikaları konusunda işbirliği içerisinde olunması kararı alındı. Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, Belgrat ve Atina'ya¹⁸ giderken Şubat ayının sonuna doğru¹⁹ kısa bir süreliğine

¹⁷The National Archives, Foreign Office, 371/19037.

*Bu raporun ilgili kısmı aslına uygun olarak içeriğinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın, bazı kelimeler ve dildeki kısmi sadeleştirmeler ile kullanılmıştır.

¹⁸Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya Dışişleri Bakanları Balkan Antantı'nı hazırlamak üzere Belgrat'ta bir araya gelmişler ve Balkan Antantı 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalanmıştı (Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, C. 1, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 350-351); Belgrat'taki toplantıda Balkan Misakı (Antantı) parafe edilmiş ve Atina'ya hareket edilmiştir (*Cumhuriyet*, 4 Şubat 1934, s. 1); Balkan Paktı bu hafta Atina'da imzalanıyor (*Aberdeen Journal*, 5 Şubat 1934, s. 7); Balkan Barış Paktı hazır (*Western Daily Press*, 5 Şubat 1934, s. 12) Balkan Paktı yarın imzalanıyor (*Dundee Evening Telegraph*, 7 Şubat 1934, s. 4).

¹⁹Raporda ziyaretin şubat ayı sonunda olduğu ifade edilse de ziyaret şubat ayı başında gerçekleşmiştir.

Bükreş'e gitti.²⁰ Bu ziyaret gayri resmî olarak ifade edilse de Rumenler düzenli bir resmî ziyaret nasıl oluyorsa aynı karakteristik özellikleri göstererek Tefik Rüşti Bey'i başbakan ve yüksek rütbeli bürokratlar nezdinde karşıladı. Tefik Rüşti Bey bir-bir buçuk saat kadar Romanya Kralı ile görüştü²¹ ve Türk elçiliğinde onuruna verilen ziyafete kabinenin bazı bakanları da iştirak ettiler. Ertesi gün kral ile yapılan öğle yemeği ve meclisin açılışından sonra Tefik Rüşti Bey, Titulescu²² ile Belgrat'a doğru hareket etti.²³ Titulescu'ya bu ziyaretin hangi amaçla yapıldığını soran Bükreş ortaelçisine Titulescu: "Saçma sapan konuşmaları durdurmak" karşılığını vermiştir.

Türk Dışişleri Bakanı Cenevre Silahsızlanma Konferansına²⁴ giderken Mayıs ayında Bükreş'e başka bir ziyarette bulundu.²⁵ Bu

²⁰Tefik Rüşti Bey akşamüstü Zafer torpidosu ile Romanya'ya gidecek (*Cumhuriyet*, 30 Kanunusani/Ocak 1934, s. 1); Hazırlanan misak projesi Belgrat'ta tetkik edilecek (*Akşam*, 30 Kanunusani/Ocak 1934, s. 1-2); Balkan Paktı'nı görüşmek için Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları Belgrat'ta bir araya gelecekler (*Western Daily Press*, 30 Ocak 1934, s. 8; *Yorkshire Evening Post*, 31 Ocak 1934, s. 12).

²¹Hariciye Vekili Belgrat'a hareketinden önce Romanya Kralı tarafından kabul olundu, Romanya Meclisinde lehimize parlak tezahürat yapıldı (*Cumhuriyet*, 2 Şubat 1934, s. 1).

²²Nicolae Titulescu (1882-1941): Çeşitli zamanlarda Romanya hükümetlerinde maliye ve dışişleri bakanlığı yanı sıra iki dönem de Milletler Cemiyeti Genel Meclisi Başkanlığı yapmış diplomattır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vitalie Pleşca, "Diplomatia Lui Nicolae Titulescu", Ana ROBU, anul II, s. 124-129, <http://ulim.md/digilib/assets/files/Reviste%202/buletin%20stiintific/2013/II.pdf>, (10.01.2015).

²³Tefik Rüşti Bey ve Titulescu Bükreş'ten Belgrat'a gittiler (*Cumhuriyet*, 1 Şubat 1934, s. 1; *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1934, s. 1; *Akşam*, 2 Şubat 1934, s. 1-2; *Nottingham Evening Post*, 3 Şubat 1934, s. 1), Hikmet Öksüz, *Batı Trakya Türkleri*, KaraM Yayınları, Çorum, 2006, s. 110); Türkiye ve Romanya Dışişleri Bakanları 3 Şubat 1934'te Belgrat'a ulaşmıştır (*Cumhuriyet*, 3 Şubat 1934, s. 1); Nazırlar Belgrat'a vasil oldular, müzakere başlıyor (*Akşam*, 3 Şubat 1934, s. 1-2).

²⁴Cenevre Silahsızlanma Konferansı: Milletler Cemiyetinin 1926 yılında kurduğu 'Silahsızlanma Konferansı için Hazırlık Komisyonu', dört buçuk yıllık bir zamanı silahsızlanmanın metot ve ilkeleri konularına ilişkin teknik sorunları tartışmakla geçiştirdi. Yıllar öncesinden düzenlenmesi için hazırlık çalışmaları başlatılan Silahsızlanma Konferansı ancak Şubat 1932'de 59 ülkeden temsilcinin katılımıyla Cenevre'de açılabilirdi (Abdullah Kıran, "Milletler Cemiyeti ve Önlenmeyen Savaş", *Girne American University Journal of Social & Applied Sciences*, Vol.3, No.6, 2008, s.31). Konferans iki buçuk yıl sürmüş ve Haziran 1934 yılında başarısızlıkla

görüşmenin amacı önceki sonbaharda Ankara'ya gelen²⁶ Titulescu'ya iade ziyaret olarak açıklandı.²⁷ İki Dışişleri Bakanı 17 Ekim 1933'te Ankara'da imzalanan Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması'nın²⁸ onaylanması dolayısıyla görüş alışverişinde bulundu.

Titulescu sonbaharda Ankara'da düzenlenen Balkan Antantı KONSEY Toplantısında ülkesini temsil ettiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen kutlamalara da Balkan meslektaşları ile birlikte katıldı.²⁹ Titulescu, Romanya'ya dönüşünde İngiltere'nin Bükreş ortaelçisine; Türk politikasını etkileyen tüm resmî ve hatta gizli belgeler hakkında bilgi sahibi olan Mustafa Kemal'in açık görüşlülüğü ve yetenekleri hakkındaki hayranlığını ifade etmiştir.³⁰ Bu gizli belgeler içerisinde Titulescu en

dağılmıştır (Thomas R. Davies, "France and the World Disarmament Conference of 1932-34", *Diplomacy & Statecraft* 15, 2004, s.765).

²⁵Tevfik Rüştü Bey istasyonda vekiller, mebuslar, hariciye erkânı tarafından karşılanmıştır. Vekil Bey İstanbul'dan Bükreş'e gidecek, Bükreş'ten sonra Viyana tarihiyle Cenevre'ye hareket ederek tahdidi teslimat müzakerelerine iştirak edecektir. Yarın sabah İstanbul'a varacak olan Tevfik Rüştü Bey akşamüstü kalkacak vapurla Köstence'ye hareket edecektir (*Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1934, s. 1); Hariciye vekilimiz Tevfik Rüştü Bey Ankara'dan İstanbul'a hareket etmiştir (*Akşam*, 10 Mayıs 1934, s. 2).

²⁶Romanya Hariciye Nazırı Geliyor (*Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1933, s.1); Romanya Hariciye Nazırı Titulescu Ankara'da (*Cumhuriyet*, 16 Teşrinievvel/Ekim 1933, s.1)

²⁷Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu, uluslararası arenada artan Türk-Romen ilişkilerinin bir yansıması olarak, iki ülke arasında bir dostluk antlaşması imzalamak üzere 14-18 Ekim 1933 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Titulescu, 14 Ekim'de Sofya'dan özel bir trenle İstanbul'a gelmiştir. Titulescu'ya bu ziyaretinde Türkiye'nin Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi Bey ile Romanya Dışişleri Bakanlığına mensup dört bürokrat eşlik etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Metin, *Atatürk Dönemi Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011, s. 60-64; Hikmet Öksüz, "Atatürk Döneminde Balkan Politikası 1923-1938", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 627; Romanya Hariciye Nazırı İstanbul'da yedi saat kaldıktan sonra Ankara'ya hareket etti (*Cumhuriyet*, 15 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1).

²⁸Antlaşmanın tam metni için bkz. Soysal, *a.g.e.*, s. 446-448.

²⁹Yeni Türkiye'nin kuruluş etkinliklerine Balkan Dışişleri Bakanları da katılıyor (*Hartlepool Mail*, 29 Ekim 1934, s. 2; *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, 29 Ekim 1934, s. 3).

³⁰Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu, 28 Ekim 1934'te Çankaya'da Atatürk tarafından kabul edilmişti (Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar*

çok Macar revizyonizminin Türk Hükümeti'ni de revizyonistlere yakın gösterdiği ölü doğmuş bir Türk-Macar antlaşması ile ilgilenmişti.

Kasım ayının sonunda Ankara'daki Fransız elçisi, Majestelerinin elçisine Balkan Paktı'ndan kaynaklanan birçok doküman arasında yüksek olasılıkla Türkiye ve Romanya arasında bir askerî antlaşma yapıldığını ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25 Ekim tarihli gizli oturumunda bunu kabul ettiğini söyledi.³¹ Buna karşın Türk Dışişleri Bakanı Sir Percy Loraine'ye pakıtı imzalayanlar arasında askerî bir sözleşmeyi imza etmeyi düşünen kimse olmadığını ifade etmişti. Böyle bir sözleşmenin olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamıştır.³²

Bulgaristan ve Yugoslavya örneğinde olduğu gibi 1934 yılı boyunca Romanyalı Müslümanlar Türkiye'ye göç ettiler. Buna karşı Türkler durumdan hiç şikâyetçi değil, Bulgaristan'dan gelenler gibi Romanlara da "bizim kan kardeşimiz" şeklinde yaklaşıyorlar.³³

Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s. 506).

³¹Konu askerî bir mahiyet arz ettiği için bu kısmın daha önce rapora önemli katkı sağladığı ifade edilen Yüzbaşı Macdonald tarafından kaleme alındığı ihtimalini güçlendirmektedir.

³²İngiliz büyükelçi ya da askeri temsilci Macdonald'ın gizli celse zabıtlarına ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Belirtilen tarihte meclis gizli bir toplantı gerçekleştirmiştir. Ancak bu toplantıda Balkan İtilafı çerçevesinde Romanya ve Yugoslavya ile imzalanan mukavelenamelerin tetkik ve tasvibi yapılmıştır. Herhangi bir askerî antlaşma söz konusu değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre IV, C. 3, 25 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 584-595.

³³Romanya hükümetinin Dobruca Türklerine karşı uygulamış olduğu ekonomik ve siyasî baskılar sonucu bölgedeki Türkler yaşamak için Türkiye'ye göç etmeye mecbur kalmışlardır. Nitekim 1934 yılı sonbaharında yaklaşık 30 bin kişi Türkiye'ye göç etmek üzere Romanya'nın Köstence limanında toplanmıştı. Romanya'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Önder Duman, "Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)", *Bilig*, S. 45, (Bahar-2008), s. 23-45.

B- Yugoslavya

Türk-Yugoslav ilişkileri 1933 sonbaharında Türk-Yugoslavya Dostluk Antlaşması'nın³⁴ imzalanması ve Yugoslavya Kralı ile Kraliçesinin kısa İstanbul ziyaretleri³⁵ sırasındaki etkiye bağlı olarak gelişimini sürdürmektedir. Şubat 1934'te Balkan Paktı'nın imzalanması samimiyetin daha da artmasına sebep oldu. Mart ayının sonuna doğru Yugoslav Dışişleri Bakanı'nın Nisan ayında Ankara'daki Türk meslektaşını ziyaret edeceği duyuldu.³⁶ Tevfik Rüşti Majestelerinin elçisine (İngiltere Büyükelçisi) Yugoslavya Dışişleri Bakanı Jevtitch'in bir iade-i ziyarette bulunacağını açıkladı. Bu ziyaret daha önce kararlaştırılmış olsa bile kaçınılmaz son İtalya-Avusturya-Macaristan antlaşmasına³⁷ karşılık verme olarak da kabul

³⁴1933 Türkiye-Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Yargısal Yardımlaşma, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşmasının tam metni için bkz. *Resmî Gazete*, 12 Mart 1934, Sayı 2651; Soysal, *a.g.e.*, s. 450-454; Atatürk bu Dostluk Antlaşması'na 1 Kasım 1933'te yapmış olduğu meclis açılış konuşmasında da yer vermiştir: "Romanya'nın değerli Dışişleri Bakanı'nın resmî ziyaretini ve bu sırada iki memleket arasındaki saldırmazlık ve hakemlik antlaşmasının imzalanmış olduğunu sevinerek söyleyebiliriz", (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre IV, C. 18, Birleşim 1, s. 3).

³⁵Yugoslavya Kralı ve Kraliçesi bu sabah 9'da geliyorlar (*Cumhuriyet*, 4 Teşrinievvel/Ekim 1933, s. 1) Kral ve Kraliçe Hz. bu sabah saat onda geldiler (*Akşam*, 4 Teşrinievvel/Ekim 1933, s. 1) Atatürk 4 Ekim 1933'te İstanbul'a gelen Yugoslavya Kralı Alexandre'yı Dolmabahçe Sarayı'nda kabul etmiştir. Atatürk bu ziyaret esnasında Yugoslavya Kralı ile yarım saat görüşmüş, daha sonra Kral'ın ziyaretini iade için, kalmakta olduğu gemiye gitmiştir. Akşam da Kral şerefine Dolmabahçe Sarayı'nda bir ziyafet verilmiştir (Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s. 488). Kralın bu ziyaretleri İngiliz basınında Balkanlarda birlik arayışı şeklinde haber edilmiştir (*Yorkshire Evening Post*, 4 Ekim 1933, s. 10; *Hartlepool Mail*, 4 Ekim 1933, s. 4).

³⁶Jevtitch'in ziyaretine ait program hazırlandı. Ayın 15'inde Belgrat'tan hareket edecek olan Yugoslav Hariciye Nazırı Ankara'da Gazi Hz. tarafından da kabul edilecek (*Cumhuriyet*, 9 Nisan 1934, s. 1); Jevtitch'in Ankara seyahatine çok ehemmiyet veriliyor (*Akşam*, 9 Nisan 1934, s. 2).

³⁷Üç devlet arasında 1929 yılında İtalya'nın aracılığı ile siyasî dostluk kurulmuş ve adeta İtalya-Avusturya-Macaristan bloğu oluşmuştur (Melek Çolak, "Macaristan'da Revizyonizm ve Balkan Paktı Çerçevesinde Türkiye-Macaristan İlişkileri 1923-1938", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl 4, S. 8, İstanbul 2005, s. 7); Nitekim İtalya, Avusturya ve Macaristan'ı kendi etki alanına çekmek amacıyla bu ülkelerle Mart 1934'te "Roma Protokollerini" imzalamıştı (Dilek Barlas, "Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Hazırlayan: İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.364).

edilebilir. Jevtitch, Balkan Paktı tarafından ön görülen özel bir sebep ve istişare toplantılarından biri olmamasına rağmen ziyaretinden vazgeçmedi. Her iki ülke dışişleri bakanlarının konuşmalarındaki tek gündem Balkanlardaki gelişmeler olacaktır.

Yugoslavya Dışişleri Bakanı Jevtitch, eşiyile birlikte Türk Hükümetine resmî bir ziyaret yapmak için 18 Nisan'da Ankara'ya geldi.³⁸ Askerî karşılama yapıldı ve çeşitli törenler düzenlendi.³⁹ Jevtitch, Cumhurbaşkanı tarafından bir-bir buçuk saatlik bir görüşmeye kabul edildi.⁴⁰ Başbakan (İsmet İnönü) ve Tevfik Rüşti Bey ile uzun görüşmeleri oldu.⁴¹ Türk ve Yugoslav Hükümetlerinin Balkan Paktı "anlayış"ı ve hedefleri konusunda yapılan esasa yönelik tartışmalarda iki tarafın da görüşlerinin aynı olduğuna dair resmî bir tebliğ yayınlandı. "Balkan Paktı'nı imzalayan Dışişleri Bakanlarının Belgrat ve Atina'daki toplantılarda tasarladığı gibi" Balkan işbirliği içerisinde birlikte daha yakından çalışılmasının yanı sıra barış davasında Türkiye ve Yugoslavya'nın birbirlerine sıkıca bağlı oldukları belirtildi. İşbirliğini kolaylaştırmak için Türkiye ve Yugoslavya birbirlerini ya da genel olarak Balkanları ilgilendiren sorunlarda her türlü bilgi paylaşımı içerisinde olacaktır. Ticaret antlaşmaları, tesisleşme, hukuksal konular ve suçluların iadesi hızlı bir şekilde sonuçlandırılacaktır. Yaklaşık altı ay öncesine kadar Türk-Yugoslav İlişkileri biraz soğuktu, bu yüzden Jevtitch'in ziyareti ilişkilerin gelişiminde önemli bir aşamaya geldiğine işaret etmektedir.⁴²

³⁸Jevtitch Memleketimizde... Muhterem misafirimiz dün sabah geldi ve akşam treniyle Ankara'ya gitti (*Cumhuriyet*, 18 Nisan 1934, s. 1); Jevtitch: "Bu ziyaret sadece nezaket eseri değildir" diyor (*Akşam*, 18 Nisan 1934, s. 1-2).

³⁹Jevtich çok büyük bir samimiyetle karşılandı (*Cumhuriyet*, 19 Nisan 1934, s.1); Dün akşamki ziyafette çok samimî nutuklar irat edildi (*Akşam*, 19 Nisan 1934, s. 2).

⁴⁰Gazi Hz. dün Jevtitch'i kabul buyudurlar (*Cumhuriyet*, 20 Nisan 1934, s. 1; *Akşam*, 20 Nisan 1934, s. 2).

⁴¹Akşam Hariciye Vekilimiz resmî bir ziyafet verdi, iki devlet adamı mühim birer nutuk söylediler (*Cumhuriyet*, 19 Nisan 1934, s. 1), Türkiye ve Yugoslavya Balkanlardaki barışı sürdürmek istiyor (*Western Morning News*, 20 Nisan 1934, s. 7).

⁴²Her iki ülkenin Dışişleri Bakanları tarafından yapılan açıklamalarda; Balkan Paktı ile uluslararası barış emniyetinin tesis edildiği ve barışın idamesi için Balkan

27 Kasım 1933'te Türk-Yugoslav Dostluk Antlaşması Temmuz başında Skupština'ya (Yugoslavya Meclisi) sunulurken, Jevtitch antlaşmanın sıra dışı bir şey içermediğini belirtti. O sözlerine şöyle devam etti: "Antlaşmanın birinci maddesi gereğince taraflar ulusal çıkarları için savaşı bir araç olarak kullanmayı reddediyorlar. Türkiye karanlık savaş günleri (Kurtuluş Savaşı) boyunca yapmış olduğu başarılı mücadeleler ile doğum sancısı çekerek bir bedel ödedi ve bütün Yugoslav halkı tarafından Türkiye'nin bu mücadelesi ilgi ve sempatiyle izlendi." Dostluk Antlaşması bir hafta sonra alkışlarla Yugoslav Senatosu tarafından onaylandı.

Ekim ayında Kral Alexander'a düzenlenen suikast⁴³ dolayısıyla Türk Hükümeti ve basını üzüntüyle karşılamakla birlikte ellerinden gelen her şeyi yapmaya hazır olduklarını Yugoslavya Hükümeti ve halkına bildirdiler. Trajedi haberi Türkiye'nin bayraklarla donatıldığı ve gecelerin aydınlatıldığı belediye seçimleri zamanında geldi. Tük tarihinde ilk defa olarak cenaze günü bir günlük ulusal yas ilan edildi, ışıklar söndürüldü ve bayraklar yarıya indirildi.⁴⁴ Tüm sinemalar, tiyatrolar, müzik salonları kapatıldı ve radyo programları ölen kralın haberleriyle sınırlandırıldı. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Türk Dışişleri Bakanlığı temsilcilerinden oluşan bir heyet Yugoslavya elçiliğine resmî bir ziyarette bulundu. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'ndan bir bölük eşliğinde seçkin bir general, hava ve deniz kuvvetleri temsilcileri, Kralın cenazesine katılmak üzere

devletlerinin istiklallerini korumaları gerektiği vurgusu yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1934, s. 1; *Akşam*, 21 Nisan 1934, s. 2.

⁴³1934 Ekim ayının ilk günlerinde Kral Alexander deniz yolu ile Paris'e resmî bir ziyarette bulunmak için Marsilya'da karaya ayakbaştı. Sürgünde bulunan Hırvat ayrılıkçıların lideri Pavolic'in ajanı tarafından yanında Fransız Dışişleri Bakanı M. Barthau olduğu halde caddeden araba ile geçerken öldürüldü (Ahmet Özgiray, "Türkiye-Yugoslavya İlişkileri 1920-1938", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV/1999, s. 18), Kralın cenaze merasimi ile ilgili olarak İngiliz basınında çıkan bazı haberler için bkz. *Nottingham Evening Post*, 18 Ekim 1934, s. 1; *Gloucester Citizen*, 18 Ekim 1934, s. 1; *Western Gazette*, 19 Ekim 1934, s. 1.

⁴⁴Dost Yugoslavya'nın Elemine İştirak, Perşembe günü Türkiye'de matem günü olarak kararlaştırıldı (*Cumhuriyet*, 17 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1; *Akşam*, 17 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1).

Belgrat'a hareket ettiler.⁴⁵ Heyetin dönüşünde Türkiye Büyük Millet Meclisi konusu "uluslararası durum ve Türkiye'nin dış politikası" olan özel bir oturumla toplandı. Tefik Rüştü Bey kamuoyuna yönelik olarak, Türkiye'nin müttefiki Kral Alexander suikastının Türkiye'yi üzdüğünü, teröristlere ve terörizme karşı öfke ve işbirliği konusunda Balkan Paketi'na sadık kalınması gerektiğini ifade etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kral ve Barthau onuruna bir dakikalık saygı duruşunda bulunulduktan sonra Yugoslav ve Fransız uluslarına gönderilecek olan taziye mesajı Meclis kararıyla kabul edildi.⁴⁶

Balkan Paketi imzalanmadan kısa bir süre önce Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu'yu Belgrat'ta ziyaret eden Tefik Rüştü Bey, bir diğer ziyaretini Kasım ayında Cenevre'ye giderken⁴⁷ Yugoslavya başkentine yaptı ve Prens Paul (Yugoslavya Naip Prensi) tarafından ağırlandı. Bu ziyaret konusunda Tefik Bey, Pravda gazetesine Türk-Yugoslav dostluğu ve genel Balkan ilişkileriyle ilgili bir röportaj verdi.⁴⁸ İki ülke Dışişleri Bakanları görüşmeden sonra iki ülkeyi doğrudan ve dolaylı yollardan ilgilendiren konular üzerinde mutabık kalındığına dair resmî bir bildiri yayınladılar.

Yılsonunda Tefik Rüştü Bey, İngiliz Büyükelçisine, Türkiye ve Yugoslavya'nın karşılıklı güven doğrultusunda sıkı bir yardım ittifakı içerisine girdiklerini söyledi. (Fransa elçisi İngiliz büyükelçisine Kasım ayında Türkiye ve Yugoslavya arasında yüksek olasılıkla askerî bir antlaşmanın yapıldığından bahsetmişti). Acil durumlar dışında casus foderis⁴⁹ devreye girecek ve böylelikle

⁴⁵Kral Aleksander'ın cenaze merasimi bugün yapılıyor. Heyetimiz evvelki gün Belgrat'a vâsıl oldu (*Cumhuriyet*, 18 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1; *Akşam*, 18 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1), Ölen Kralın cenazesine 500 bin kişi katıldı (*Dundee Evening Telegraph*, 18 Ekim 1934, s. 5).

⁴⁶Kral Alexander'a düzenlenen suikastın Büyük Millet Meclisindeki akisleri için bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (TBMM ZC), Devre IV, C. 24, Birleşim 79, s. 3-4.

⁴⁷Hariciye Vekili Tefik Rüştü Bey Cemiyet-i Akvam müzakerelerine iştirak etmek üzere Cenevre'ye gidiyor, *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani/Kasım 1934, s.1.

⁴⁸Tefik Rüştü Bey'in bir Rus gazetesi olan Pravda'nın dışında Yugoslav gazetelerine de beyanat verdiği anlaşılmaktadır (*Cumhuriyet*, 17 Teşrinisani/Kasım 1934, s. 1).

⁴⁹Casus Foderis: Latince devletlerarasında yapılan antlaşmaların hangi şartlar altında gerçekleştiğinde işlerlik kazanacağı anlamını taşıyan deyim.

antlaşma hiçbir hukukî zorunluluk taşımayacaktı. Bu sözleşme bir centilmenlik antlaşması karakterine sahipti ve iki devletten birinin İtalya ile ittifak yapması durumunda geçerliliğini kaybedecekti. İki devlet arasındaki ilişki Balkanlarda genel durum ve İtalyan politikasıyla yakından ilgili olup, tarafların menfaatiyle alakalıydı.⁵⁰

Karşılıklı şüphelerin bertaraf edilmesiyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi 28 Kasım 1933 tarihli Belgrat Antlaşması'nı Mart ayında onayladı.⁵¹ Nisan ayında Türkiye'yi ziyaret eden Jevtitch'in ziyaret bitiminde yapmış olduğu açıklamalar bazı antlaşmaların habercisiydi. Nitekim Ticaret ve Gümrük Antlaşması 3 Temmuz'da⁵² ve 6 Eylül'de İkamet ve Suçluların İade Antlaşması Ankara'da imza edildi.⁵³

C- Yunanistan

Resmî olarak Türk-Yunan ilişkileri, geçmiş düşmanlıklar unutulmuş samimi bir şekilde sürdürülmektedir. Ortak sınırların dokunulmazlığını garanti eden 1933 Türk-Yunan Paketi,⁵⁴ 24 Ocak'ta (1934) Yunanistan Senatosu tarafından oy birliği ile kabul edildi. Yunan Dışişleri Bakanı konuşmasında geleneksel düşmanlığı meşhur olan iki ulusun uzlaşma çabalarının başarılı bir şekilde sonuçlanmış olmasının önemli olduğuna dikkat çekti. Türkiye-Yunanistan Samimi Antlaşması ve 9 Şubat'ta Atina'da imza edilen 4'lü Balkan Paketi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 6 Mart'ta onaylandı. General Katheriotis'in eşlik ettiği Yunanistan Savaş Bakanı Mayıs ayının

⁵⁰Rapordaki bu kısmın Loraine yerine askerî bir konu olduğu için Macdonald tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.

⁵¹Antlaşma meclis tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir (TBMM ZC, Devre IV, C. 20, Birleşim 24, s.29-31).

⁵²Yugoslavya ile ticaret muahedesi imzalandı (Cumhuriyet, 4 Temmuz 1934, s.1); Antlaşmanın tam metni için bkz. Resmî Gazete, 21 Temmuz 1934, Sayı2757.

⁵³Elçi raporunda suçluların iadesine ve ikamete dair antlaşmayı tek antlaşma olarak ifade etmiştir. Ancak her iki antlaşmanın birbirinden farklı ve bağımsız antlaşmalar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Suçluların iadesine dair imza edilen antlaşma 6 Haziran 1934'te Ankara'da tanzim edilmiştir (Resmî Gazete, 2 Kanunisanı/Ocak 1936, Sayı 3195); Bu antlaşmadan ayrı olarak imza edilen İkamet Antlaşması ise 6 Eylülde kabul edilmiştir (TBMM ZC, V.Dönem, C. 10, Birleşim 48, s.24).

⁵⁴1933 Türkiye-Yunanistan İçten Antlaşma Paketi'nin tam metni için bkz. Resmî Gazete, 12 Mart 1934, Sayı 2651; TBMM ZC, Devre IV, C. 20, Birleşim 24, s. 18-19; Soysal, a.g.e., s. 441-442.

başlarında resmî bir ziyaret için Ankara'ya geldi.⁵⁵ Ayrıca Türk Dışişleri Bakanı, Yunan Genelkurmay Başkanı General Kondylis'in Türk-Yunan ve Balkan Antlaşmaları'nın öngörülen şekilde istişaresi için davet edildiğini İngiltere Büyükelçisine söyledi. Üç günlük ziyaret boyunca her zamanki gibi misafirperverlik üst düzeydeydi.⁵⁶ General Kondylis bir-birbuçuk saat Cumhurbaşkanı ile resmî bir görüşme yaptı.⁵⁷ Ayrıca Dışişleri Bakanı, Milli Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı ile de görüşmeler yaptı. Görüşmeler ile ilgili yapılan resmî tebliğde şunlar ifade ediliyordu: "Türkiye ve Yunanistan arasında büyük samimiyet ortamında gelişen görüşmelerde, taraflar sınırlarını garanti altına alan samimi antlaşmalar ve Balkan Paketi'nin büyük değeri üzerinde duruldu. İki ülke, bu görüşmelerde sadece barış için değil aynı zamanda birbirleri için büyük yararlılığı olacaklarına inandıkları dostluk gelişmelerini de daha samimi ve sarsılmaz inançla sürdürmeye karar vermişlerdir". Tebliğde ziyaretin "Türk-Yunan subaylarının birbirlerine samimi dostluk gösterme" fırsatını verdiği de ifade ediliyordu.

General Kondylis, Ankara basınına; Yunanistan-Türkiye Paketi ilkelerine göre tarafların işbirliği içerisinde çalışılacağı, Türkiye'nin liderleriyle "dostluk ve askerlik" konularında mutabık kaldığını, ayrıca Balkan uluslarının refahı için Balkan Paketi'ni uygulamak ve uzatmak gerektiği yönünde demeç verdi.⁵⁸

Türk Dışişleri Bakanı, İngiltere Büyükelçisine General Kondylis'in Yunanistan ziyareti sırasında Türkiye'ye askerî bir antlaşma teklif ettiğini söylemişti. Yunan Hükümeti, Balkan Paketi'nin yorumlanmasında bazı sakıncalar olabileceğinden Türkiye'ye dostça

⁵⁵General Kondilis bugün saat 15'te İstanbul'a geliyor (Cumhuriyet, 4 Mayıs 1934, s. 1; Akşam, 4 Mayıs 1934, s. 1-2); Yunan askerî heyeti merasimle karşılandı ve Ankara'ya hareket etti (Cumhuriyet, 5 Mayıs 1934, s. 1; Akşam, 5 Mayıs 1934, s. 1-2).

⁵⁶Yunan Harbiye Nazırı merasimle karşılandı, şerefine ziyafetler verildi (Cumhuriyet, 6 Mayıs 1934, s. 1); General Kondilis'e ziyafetler (Akşam, 6 Mayıs 1934, s. 1).

⁵⁷Reisicumhur Hz. dün General Kondilis'i kabul buyurdular (Cumhuriyet, 8 Mayıs 1934, s. 1; Akşam, 8 Mayıs 1934, s. 2); Kocatürk, a.g.e., s. 498.

⁵⁸Misafirimiz (General Kondilis) mühim bir beyanatta bulundu (Cumhuriyet, 10 Mayıs 1934, s. 1); General "Balkan milletlerinin birleşmeleri artık zaruret haline geldi", diyor (Akşam, 10 Mayıs 1934, s. 2).

ve güven verici bir jest yapmak için böyle bir antlaşma yapılmasını istemişti. Buna karşılık Türk Hükümeti, Yunanlıların bu iyi niyet tezahürlerine yüksek takdirlerini ifade ederken, Tevfik Rüştü Bey teklifi akıllıca reddedip Bulgaristan'ı düşmanlığa kışkırtmak doğru değil şeklinde cevap vermişti. Ayrıca iki ülke Genelkurmayının kendi aralarında istişareyi kabul ettiğini de sözlerine ekledi. Türkiye herhangi bir yükümlülük altına girmeksizin, Yunanlılara sözleşmelerden doğan yükümlülükleri yerine getireceğine dair güvence verdi. Bu açıklamayı Tevfik Rüştü Bey, Balkan Paketi için değil Yunanistan ile yapılan ikili antlaşmalara ilişkin olarak yaptı. İki Hükümet ve Genelkurmayları arasında var olan anlayışın Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransa ve İngiltere arasındaki ilişki ile aynı olup olmadığına yönelik sorduğum soruya Tevfik Rüştü Bey, gerçekten de çok benzer olduğunu ve dahası kendisinin de tam olarak istediği anlayışın böyle olduğuna dair bir cevap verdi.

İlkbaharda Türk Meclisi tarafından Yunanistan milletvekilleri ve senatörlerine Türk Devlet Demiryollarında ücretsiz seyahat izni verildi. Benzer bir ayrıcalık daha önce Yunanistan tarafından Türk milletvekillerine zaten verilmişti.

Türk Hükümeti tarafından Türk vatandaşı ve esnaflarını korumaya yönelik alınan tedbirler, İstanbul'daki binlerce Yunan vatandaşı işsiz bıraktı ve bunlar Yunanistan'a göç ettiler. Türkiye'ye karşı kötü bir tepkiye neden olan bu durum Yunan Parlamentosu ve basınında karşılık bulsa da, Yunan Hükümeti muhalefetin kızgınlığına rağmen gazetelerin açıkça yayın yapmasına izin vermedi.

Tüm din adamlarının kendi ibadet yerleri dışında ayırt edici (dini kıyafet) kıyafet giymelerini yasaklayan Türk Kanunu⁵⁹ Aralık ayında Yunanistan'da ciddi nitelikte kızgınlığa neden oldu. Yasa - özellikle Ekümenik Patrik⁶⁰ hariç tutulmaksızın- her din ve mezhebe

⁵⁹Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun'un tam metni için bkz. *Resmî Gazete*, 13 Aralık 1934, Sayı 2879; Dinî kıyafetlere dair kanun Meclisten çıktı. Kanuna göre ruhani kisveyi her dinden yalnız bir kişi dışarıda taşıyabilecektir (*Cumhuriyet*, 4 Birincikanun/Aralık, 1934, s. 1).

⁶⁰Ekümenik Patrik: İstanbul'da Vatikan'a benzer (bağımsız bir toprak parçası ve ayrı kanunları olan) Rum Patrikhanesi kurulması/olduğu iddiası! Ancak Lozan Antlaşması ile birlikte Patrikhane Türkiye'deki Ortodoks azınlıkların dinî

mensup bir görevlinin lehine istisna yapmasına rağmen,⁶¹ Yunanistan'da kamuoyunun esas şikâyet konularından birisi oldu. Türkiye dostluğunun neredeyse düşmanlık gibi rahatsız edici olup olmadığı tartışmalarına yol açtı.⁶² Türk Kanunu, tüm dinlere eşit uygulanabilir olsa da, Ortodoks Kilisesi bu durumu “ölümcül bir darbe” olarak ilan etti. Hükümet basını bu açıklamayı net bir dille kınadı ve Başbakan ile yakın temasta olan bir gazete “Türk-Yunan dostluğunun en kötü düşmanları bile bu durumu ölümcül bir darbe olarak değerlendirmezdi” şeklinde beyan etti. Bununla birlikte yılsonuna doğru düşmanlık azalmaya başladı.

Türk-Yunan Hükümetleri mümkünse İngiltere'nin deniz kuvvetlerine emir vererek Akdeniz'deki donanma gücünü iki katına çıkarmasını istemektedirler. (Elçi konuyla ilgili detaylı bilgiyi Türk-İngiliz İlişkileri başlığı içerisinde verdiğini belirtmektedir. Aynı raporda atf yapılan Türk-İngiliz ilişkilerine bakıldığında Türkiye ve Yunanistan'ın Akdeniz'deki İtalyan tehlikesi dolayısıyla böyle bir istekte buldukları anlaşılmaktadır).

9 Aralık 1933'te imzalanan Türk-Yunan Sözleşmesine uygun olarak Türk-Yunan Muhtelit Mübadele Komisyonu çalışmalarını 19 Ekim 1934'te sonlandırdı.⁶³

Yunan Dışişleri Bakanı ve Ekonomi Bakanı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Balkan Paketi Konferansı dolayısıyla

vecibelerini yerine getiren bir Türk Kurumu haline getirilir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenlik haklarını sınırlandıracak bir ekümeniklik durumunun söz konusu olması mümkün değildir. Elçinin bu durumu bilmesine rağmen “ekümenik” ibaresini kullanması ise manidardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emruhan Yalçın, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerçekler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 13, S. 50, (2012), s. 479-514.

⁶¹Ruhani Kısve Giymeleri Uygun Görülenler Hakkında Karar için bkz. *Resmî Gazete*, 22 Haziran 1935, Sayı 3035.

⁶²Dini kisve meselesi münasebetiyle “Meşhur Misak'ın (Balkan Paketi) akdinden beri Türk-Yunan münasebetleri belki en tehlikeli devresini geçirmektedir” (*Cumhuriyet*, 12 Birincikanun/Aralık 1934, s. 1).

⁶³Mübadele Komisyonu 11 senede işini bitirdi (*Cumhuriyet*, 17 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 4); Mübadele Komisyonu da nihayet tarihe karıştı (*Cumhuriyet*, 20 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1).

ekimin sonunda Ankara'yı ziyaret ettiler. Bu sırada Türkiye ile Yunanistan arasında yeni bir ticari antlaşmanın sonuçlandırılması için de çeşitli müzakereler yapılmıştır.⁶⁴ Bu nedenle 10 Kasım'da özel bir ticaret antlaşması imzalanmasıyla birlikte 15 Aralık'ta (1933) yürürlüğe giren antlaşmanın geçerliliği de uzatılmış oldu.⁶⁵ Resmî açıklamada, diğer hususların yanı sıra Türk heyetinin amacı Yunanistan'a yönelik Türk ihracatının artırılması değil Türkiye pazarında Yunan ürünlerinin satışını sağlayarak, Türkiye'ye Yunan ihracatının kademeli artışı ile bir denge sağlanmasına yönelikti. Yarı resmî Anadolu Ajansı bu durumu iki ülke arasında mevcut samimi bir anlayışın yeni bir kanıtı olarak ifade etti.

Sonuç

Balkan Paktı imzalanmadan önce Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan birbirleriyle ayrı ayrı bir takım dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları imzalayarak karşılıklı güven ortamının oluşmasına çalışmışlardı. Karşılıklı ilişkiler dışında 1933 yılında Almanya'da saldırgan Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi ve İtalya'nın genişleme isteği Balkan devletlerini bir arada hareket etmeye zorlamıştır. Bu tehlikeli siyasî ortam 1934 yılında Balkan Paktı'nın imzalanmasına ciddi etki etmiştir.

1934 yılı Balkan Paktı'nın deneme yılı olmuştur. Bu yıl içerisinde ülkelerin karşılaştıkları olumsuz durumların resmî söylemlere yansımadağı görülmektedir. Nitekim Türkiye'ye yönelik olarak Balkanlardan 1934-1935 yılları arasında yoğunlaşan (özellikle Bulgaristan ve Romanya) soydaş göçü sırasında Romanya'nın bölgedeki Türklere uygulamış olduğu kötü politikalara binaen Türkiye resmî olarak Romanya'ya karşı herhangi bir sert açıklamada bulunmamıştır. Bunun yerine ılıman ve uzlaşmacı bir şekilde soydaş göçünün kolaylaştırılmasına çalışılmış, bu amaçla da antlaşma yapılmıştır. Yine aynı yıl içerisinde Türkiye'nin iç politikasında bir takım düzenlemeler yaparak İstanbul'daki Türk esnafı korumaya yönelik tedbirler alması Rum göçünü tetiklemiş, dini kisvelerin

⁶⁴Türk-Yunan Ticaret İtilâfı (*Cumhuriyet*, 22 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1).

⁶⁵Türk-Yunan Ticaret İtilâfı uzatıldı (*Cumhuriyet*, 25 Teşrinievvel/Ekim 1934, s. 1).

giyilmesinin yasaklanması Yunanistan ile başka bir soruna neden olmuştur. Bu olaylar Yunanistan'da muhalefet ve halk düzeyinde tepkiye neden olurken resmî ilişkilere yansımamış, Yunanlı yetkililer herhangi bir olumsuz açıklama yapmamışlardır. Bu durumlar devletlerarası ilişkilerin bozulmasına sebep olacak küçük olaylara ses çıkarılmayarak toprak bütünlüğünün korunması noktasında bazı fedakârlıklar yapıldığının açık göstergeleriydi. İngiliz elçisi Loraine de raporundan bu noktaya işaret etmekte devletlerin bazı hoşnut olmadıkları durumlara rağmen Balkan Paktı'nın bozulmasına yönelik adımlar atmadığına dikkat çekmekteydi.

Türkiye'nin Balkan Paktı Devletleri ile kurmuş olduğu ilişkiler ve Balkanlardaki muhtemel politika değişikliklerini İngiltere de yakından takip etmiştir. Özellikle Almanların ve İtalyanların Balkanlardaki toprak kazanım ihtimali İngiltere'nin istemediği bir durumdu. Dolayısıyla Balkan Devletlerinin Almanya ve İtalya'ya karşı bir araya gelmeleri, birlikte toprak bütünlüklerini korumaya yönelik adımlar atmaları İngiltere tarafından da desteklenmiş, ayrıca Türkiye'deki İngiliz büyükelçisi karşılıklı ilişkileri adım adım takip etmiştir. Diğer taraftan İngilizlerin Pakta taraftar olmakla beraber şüpheli bir yaklaşım içerisinde buldukları Loraine'nin raporundan anlaşılmaktadır. Öyle ki Loraine raporunda taraflar arasında sürekli bir gizli askerî antlaşma olduğuna dair fikir beyan etmektedir.

Dünya siyasetinde aktif rol alan devletlerin de dikkatini çeken Balkan Paktı, çok etkin bir siyasî birliktelik olmamakla beraber İkinci Dünya Savaşı başlayana kadar varlığını devam ettirmiş, bu süreçte değişen dengeler ya da yeni dengelerin kurulması dolayısıyla geçerliliğini kaybetmiştir.

Kaynakça

Arşivler

The National Archives

Resmî Yayınlar

Resmî Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

Sürelî Yayınlar (Gazeteler)

Akşam
Cumhuriyet
Derby Daily Telegraph
Dundee Evening Telegraph
Gloucester Citizen
Hartlepool Mail
Lancashire Evening Post
Nottingham Evening Post
Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette
Western Daily Press
Western Gazette
Western Morning News
Yorkshire Evening Post

Kitaplar ve Makaleler

Akşin, Aptülaha, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Anghel, Florin, “Romania Between Istanbul and Ankara: The Begining of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Rebulic”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 1 (2014), ss.435-450.

Barlas, Dilek, “Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, ss.275-280.

Barlas, Dilek, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opprtunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 40 (3), (2005), ss.441-464.

Barlas, Dilek, “Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Hazırlayan: İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss.361-371.

Ciachir, Nicolae, “Atatürk Döneminde Türkiye-Romanya İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.654-660.

Çolak, Melek, “Macaristan'da Revizyonizm ve Balkan Paktı Çerçevesinde Türkiye-Macaristan İlişkileri 1923-1938”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl 4, Sa. 8, İstanbul, 2005, ss.1-14.

Davies, R. Thomas, “France and the World Disarmament Conference of 1932-34”, *Diplomacy & Statecraft* 15, 2004, ss.765-780.

Değerli, Esra S., “Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9, S. 2, (Aralık 2008), ss.115-134.

Duman, Önder, “Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)”, *Bilig*, Sa. 45, (Bahar 2008), ss.23-45.

Ertem, Barış, Atatürk'ün Balkan Politikası ve Atatürk Dönemi'nde Türkiye-Balkan Devletleri İlişkileri, *Akademik Bakış Dergisi* (E-Dergi), S. 21, (2010) ss.1-24.

Fırat, Melek, “Yunanistan'la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası*, c.1, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.325-356.

Gönlübol, Mehmet – Sar, Cem, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, ss.3- 133.

Guboğlu, Mihail, “K. Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı Döneminden II. Dünya Savaşına Kadar Türk-Romen İlişkileri (1923-1944)”, *Bellekten*, c. 47, Sa. 188, ss.1047-1072.

Kıran, Abdullah, “Milletler Cemiyeti ve Önlenmeyen Savaş”, *Girne American University Journal of Social & Applied Sciences*, Vol.3, No.6, 2008, ss.19-36.

Kocatürk, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007.

Öksüz, Hikmet, “Atatürk Döneminde Balkan Politikası 1923-1938”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.625-642.

- Öksüz, Hikmet, *Batı Trakya Türkleri*, KaraM Yayınları, Çorum, 2006.
- Özel, Sabahattin, “Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.643-653.
- Özgiray, Ahmet, “Türkiye-Yugoslavya İlişkileri 1920-1938”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, (1999), ss.11-24.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- Ural, Selçuk – KILINÇ, Selçuk, “Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1950)”, *KAÜ İİBF Dergisi*, 6 (11), ss.177-202.
- Yalçın, Emruhan, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerçekler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, c. 13, Sa. 50, (2012), ss.479-514.
- Yaşar, Selman, “Türkiye-Romanya İlişkileri (1930-1938)”, *Turkish Studies*, Vol.7/4, Fall 2012, ss.3199-3213.
- Yılmaz, Türel, “Balkanlar ile İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919-2012*, Barış Platin Kitap, Editör: Haydar Çakmak, Ankara 2012, ss. 199-206.

Tezler

- Işık, Salih, *Balkan Antantı, Balkan Paktı ve Türkiye*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2011.
- İvgen, Ferhat, “1923-1960 Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2007.
- Metin, Ömer, *Atatürk Dönemi Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.

İnternet Kaynakları

<http://ulim.md/digilib/assets/files/Reviste%202/buletin%20stiintific/2013/II.pdf>

Fransız İşgal Sahasında Emval-i Metrukeye Yönelik Uygulamalar*

Firdes TEMİZGÜNEY**

Özet

Birinci Dünya Savaşı devam ederken çıkarılan sevk ve iskân kanunu, sevke tabi tutulan gayrimüslim unsurların geride kalan malları sorununu gündeme getirdi. Osmanlı Devleti, Ermenilerden kalan ve emval-i metruke olarak nitelendirilen malların idare ve muhafazası ile bu kişilerin borç ve alacakları sorununu, yaptığı hukuki düzenlemeler ve bu doğrultuda kurduğu komisyonlar vasıtasıyla aşmaya çalıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Mondros Mütarekesi ile başlayan işgal süreci, Ermeni faaliyetlerinin de kaldığı yerden devam etmesine vesile oldu. Osmanlı Devleti, daha önce geçici olarak sevke tabi tuttuğu Ermenilerin dönüşüyle ilgili çalışmalarla eş zamanlı olarak, yine bu kişilere ait malların iadesi yönündeki hukuki düzenlemelere de başladı. Bu süreçte İtilaf Devletleri, işgal ettikleri bölgelerde Türklerin mallarına el koymakla kalmamış, gayrimüslim unsurlarla iş birliği yaparak, Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmuşlardı. Zaman zaman yaptırımı dönüşen bu uygulamalar sonucunda, Ermeni mallarının iadesi hususunda da ciddi çalışmalar yapmışlardır. Bu bağlamda çalışmanın amacı; Mondros Mütarekesi sonrası Fransız işgal sahasında, gerek Fransa'nın gerek Türk Hükümetlerinin emval-i metruke mallarına yönelik yaklaşım ve uygulamalarını ortaya koymaktır.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1916'da yapılan Sykes-Picot Antlaşması ile İtilaf Devletleri Osmanlı topraklarını aralarında paylaşmışlardı. Bu antlaşmaya göre; Suriye'nin kıyı bölgesiyle Adana ve Mersin Fransa'ya veriliyordu. Basra ve Bağdat vilâyetleriyle Hayfa ve Akkâ limanları İngiltere'ye bırakılıyor, Dicle ve Fırat sularının etki

* Bu çalışma, “Uluslararası 1. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk-Rus Penceresi)” adlı sempozyumda sunulan bildirinin yeni bilgiler ve yorumlar ile genişletilmiş halidir.

** Yrd.Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Tarih Bölümü

bölgelerinde ortak kullanımı garanti ediliyordu. Musul Vilayetini içine alan Fransız nüfuz alanı, İran sınırına kadar uzanıyordu. İngiltere'nin etki alanı ise Filistin'den Mezopotamya'ya kadar geniş bir bölgeyi kapsıyordu¹. Özellikle Musul zengin petrol kaynakları sebebiyle ayrı bir öneme sahipti. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın şartları, İngiltere'yi Musul bölgesini istemese de Fransa'ya vermeye mecbur etmişti².

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve Mondros Mütarekesi'ni imzalaması³ ile birlikte İtilaf Devletleri Anadolu'yu işgal etmeye başladılar. Bu doğrultuda Antep, Urfa ve Maraş gibi güney illeri daha önce yapılan gizli antlaşmalar doğrultusunda İngilizlerin işgaline uğradı⁴. Musul'un Fransa'nın

¹Ömer Osman Umar, "Suriye'de Fransız Emperyalizmi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ, 2002, s. 300; Erdal İlter, "Milli Mücadelede "Doğu Lejyonu" (Legion D'orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", *Atatürk Yolu*, 3 (Mayıs 1989), s. 419; Azmi Özcan, "Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Antlaşmalar 1914-1921)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XII/3-4, 1999, s. 298-301.

²Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara 1990, s. 48.

³Mütareke dönemi ve Mütareke ile ilgili bilgi için bkz. Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1999; Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2003; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, IX, Ankara 1999; Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara 1977; Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi I*, İstanbul 2000; M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına, I-II*, İstanbul 2011; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I*, İstanbul 1991; Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.

⁴Bölgedeki İngiliz işgali kısa sürmesine rağmen, İngiltere'nin işgalin başlaması ile birlikte savaş sırasında sevk edilip tekrar eski yerlerine dönmelerine izin verilen Ermenilerin iskân, işe ve mallarıyla ilgili hemen yaptırımlarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin Antep'e geri dönen Ermeniler için İngiliz Müfrez Kumandanı her gün birkaç defa hükümet konağına gelerek, memleketine dönmekte olan Ermenilerin yerleştirilmesi, işeleri ve rahatlarının sağlanması hakkında emirler verip, ilgili dairelere tenkit ve tebligatta bulunuyordu. Ermenilerin gösterdikleri evler, gerek kendi mülkleri olsun gerek başkalarına ait bulunsun hemen boşaltılıyordu (Ayhan Öztürk, "Antep'de Ermeni ve Fransız Zulmü", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız- Ermeni İşbirliği*, (Editör: Orhan Kılıç- Mehmet Çevik), Elazığ, 2003, s. 127-128). Yine işgalden sonra Maraş'a gelen İngiliz İşgal Kumandanı Max Andriyo, şehrin ileri gelenleri ile

kontrolünde olmasından rahatsızlık duyan ve Filistin, Irak ve Suriye Cephelerinde savaşın bütün yükünü çektiğini düşünen İngiltere, bu bölge için yeni bir düzenleme yapma gereği duydu. 15 Eylül 1919'da İngilizlerle Fransızlar arasında kabul edilen Suriye İtilafnamesi'ne göre⁵; Musul ve çevresi ile bu bölgedeki petrol alanlarını İngiltere'ye devreden Fransa, buna karşılık İngilizlerden boşalacak olan Maraş, Antep ve Urfa'yı işgal edecekti.

Antep, Urfa ve Maraş'ın Kasım 1919'da İngiliz işgalinden Fransız işgaline geçmesiyle birlikte⁶ Ermenilerin Fransızlarla sıkı bir işbirliği içerisine girdiği görülmektedir. Fransa, Ermenileri Türklere karşı bir maşa olarak kullanıp istifade etmek ve bölgede kurulacağını vaat ettikleri Ermeni Devleti ile de Suriye'de yaşayan Müslüman Araplar arasında bir tampon bölge oluşturmak istiyordu. Böylece Fransa'nın güney politikası iki yönde kendini gösteriyordu: İlki Ermenilere askeri harekâta yer verilmesi, ikincisi de, bölgenin idari yönden Ermenileştirilmesi⁷.

Fransızlar, Adana bölgesini işgal eder etmez beraberlerinde getirdikleri Ermeni alayından başka bölgede bulunan ve Birinci Dünya Savaşı'nda göç edip sonradan dönen Ermenileri de silahlandırarak Türklere karşı kullandı. İşgallerin başlamasıyla birlikte Fransız işgal bölgesinde onlarla işbirliği yapan Ermeniler, kurdukları silahlı birliklerle Türklere saldırmaya başladılar. Adana'da Fransızların

yaptığı toplantıda, Maraş'ta Osmanlı Hükümeti ve İslam ahali tarafından Hıristiyanların nüfus ve mal açısından büyük hasara uğratıldığını söyleyerek, herhangi bir Müslümanda Ermenilerin emanet mal ve paraları varsa, bunları vakit geçirmeden vermeleri gerektiği, aksi takdirde cezai tedbirlere başvurulacağı uyarısında bulundu (Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi*, s. 25-26).

⁵224.

⁶İşgaller ve Güney Cephesi ile ilgili bilgi için bkz. Türk İstiklâl Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, Ankara 2009; Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Ankara 1994; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II*, İstanbul 1991.

⁷Süleyman Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız- Ermeni İşbirliği*, (Editör: Orhan Kılıç- Mehmet Çevik), Elazığ, 2003, s. 56. Ayrıca bkz. Bige Sükan Yavuz, "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 9 (Bahar 2003), s. 144-164.

desteği ile kurulan “Doğu Lejyonu⁸” ve “Ermeni İntikam Alayı” büyük tedhiş hareketlerine girişti⁹. Bu bağlamda Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, bir süreden beri Diyarbakır’da bulunan Ermeni ve Süryanilerin ticaret yapmak ve mallarını almak bahanesiyle Urfa, Halep ve Adana taraflarına geçerek Fransız ordusuna gönüllü kayıt yaptırdıkları bildiriliyordu¹⁰.

Fransızlar, Ermenilere askeri harekâta önemli roller verdiği gibi aynı zamanda başta kâtiplik ve tercümanlık¹¹ olmak üzere idari yapılanma içerisinde de yer almalarına ve daha rahat hareket etmelerine vesile oldu.

Fransa'nın ve Türk Hükûmetlerinin Emval-i Metrukeye Yönelik Tutum ve Uygulamaları

Mondros Mütarekesinden sonra Suriye ve Kilikya bölgesini işgal eden Fransa, Suriye Yüksek Komiserliği görevine General Gouraud'u, Kilikya bölgesine Albay Bremond'u Kilikya Yönetim Şefi olarak tayin etti. İtilaf birliklerinin emniyetini ve mali işlerde kontrolünü sağlamak isteyen Albay Bremond, sancak

⁸Bilgi için bkz. M. Serdar Palabıyık, “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30, 2008, s. 113-138.

⁹Serkan Yazıcı, “Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa, Sakarya* 2006, s. 272-274.

¹⁰Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 617/26. 24 Şubat 1919.

¹¹Gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse Milli Mücadele dönemlerinde çeşitli sebeplerle Anadolu'ya gelen yabancı devlet adamı, memur, gezgin, tüccar vs.nin de yanlarında gayrimüslim tercümanların bulunması, Türkler aleyhinde olumsuz bir imaj oluşmasının önemli nedenlerindendi. Özellikle Milli Mücadele döneminde Müslüman tercüman sıkıntısının var olduğu ve Ermeni tercümanların Türk Hükûmeti aleyhine faaliyetlerde buldukları bilinmekte, (Gürsoy Şahin, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30, 2008, s. 76-77) bu durumun zaman zaman Türk Hükûmetinin takibine uğradığı görülmektedir. Nitekim işgal esnasında Osmanlı askeri valisi olarak görev yapan Yüzbaşı Andre'nin tercümanlığında istihdam edilen Maraşlı İstefan oğlu Emil Petizyan'ın görevi sırasındaki halleri şüpheli görüldüğünden, sonrasında Adana İstinaf Mahkemesi'nde yargılandığı ve dosyasının tecil edildiği anlaşılmaktadır (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Bakanlar Kurulu Kararları (BKK.) 30.18/5.23.17. 3 Ağustos 1922).

mutasarrıflıklarına, vali yardımcısı veya kaymakam olarak “Gouverneur” ünvanıyla birer Fransız subay gönderdi. Adana vali yardımcılığına Yarbay Normand, Mersin'e işgal komutanı ve kaymakam olarak Binbaşı Anfre, Tarsus'a Yüzbaşı Coulet, Kozan'a Yüzbaşı Taillardat, Osmaniye'ye Yüzbaşı Andre kaymakam olarak atandı¹².

2 Şubat 1919'da Adana'ya gelen ve vali konağına yerleşen Bremond, yaptığı resmî yazışmalarında, “Kilikya Yönetim Şefi”, “Kilikya Ermenistanı Şefi” gibi unvanları kullanırken, Osmanlı kayıtlarına ise “Baş Administratör” olarak geçti. Yine yazışmalarında “Adana Vilayeti” ismi yerine “Kilikya” tabirini kullanması, aynı bölgede farklı bir ülke yaratma projesinin de bir sonucu idi. Bu nedenle Fransa Adana'yı kontrol için gelirken, bölgenin adını da “Kilikya Ermenistanı” olarak değiştirmeyi uygun bulmuştu. Adana'ya geldikten sonra izlediği siyasi tutumla Osmanlı hukukunu hiçe sayan Bremond'un davranışları Osmanlı yetkililerini zor durumda bırakmış, Adana Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, “*Bu kişilerin görev ve yetkileri kesin surette açıklanmıyorsa da idari işlemleri ya kontrol edecek veya doğrudan doğruya yavaş yavaş memleket idaresini ele alacak idari memurlar olması ihtimali vardır*” denilerek duydukları şüphe dile getirilmiştir. Bu durum Nezaretler arası yazışmalara da yansımış ve birtakım tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir¹³.

Bremond'un bu davranışları bölgedeki Ermeni çetelerini de cesaretlendirmiş, Türklere karşı silahlı faaliyetlerini artırmışlardı. Zira Bremond, bölgede polis ve jandarma birliklerine de Ermenileri tayin etmişti. Bremond göreve gelir gelmez halkı savunmasız bırakmak için ellerindeki silahlarını 24 saat içinde teslim etmelerini istedi. Bu süre zarfında birçoğu silahlarını teslim etmesine rağmen Fransız zabitleri bütün Türk evlerini aradılar. Silah arama bahanesiyle evler didik didik

¹²Kemal Çelik, *Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara 1999, s. 68-69; Taha Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, Ankara 2001, s. 93-95.

¹³Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919), Ankara 2003, II, s. 43, 62; ayrıca bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.), 30/41.

edildi. Halkı soymak için adeta ellerine fırsat geçmişti. Değerli eşyalar, halı ve kilimler talan edildi¹⁴.

Adana bölgesinin yöneticisi gibi davranan Bremond'un bölgedeki emval-i metrukeyle ilgili birtakım isteklerde bulunduğu da görülmektedir. Bremond, 3 Şubat 1919 tarihinde Ermenilerin borç karşılığında Ziraat Bankası'na rehin bırakılan ve vadesi dolmasına rağmen ödenmediği için bankaca satılan malların sahiplerine iadesine dair Osmanlı yöneticilerinden yapılmasını istediği beş maddelik bir kararname hazırladı. Kararnamenin birinci maddesinde, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden önce rehin bırakılmış emlakın, Ziraat Bankası tarafından Ermenilerin zararına olarak satılmasının Osmanlı kanunlarına aykırı olduğu ve bu satışların yok sayılması gerektiği belirtiliyordu. İkinci maddesinde, tasarruftan yoksun bırakılan kişilerin, tasarruf haklarını ispat ettikleri takdirde, derhal mallarının sahibi olacakları, eğer arazi ekilmiş ise ekim işini yapanların tohum ve amele masraflarının mal sahiplerince ödeneceği, herhangi bir anlaşmazlık durumunda masraf miktarının Sancak Hüküm Komisyonu tarafından belirleneceği ifade ediliyordu. Üçüncü madde, Ziraat Bankasının sorumluluğunun Osmanlı kanunlarınca açık olduğu, dördüncü madde ise belirtilenlere aykırı hareket edenlere verilecek cezaları tayin ediyordu. Son maddede de askeri ve mülki memurların yetkileri doğrultusunda kararname hükümlerini uygulayacakları belirtiliyordu.

Bremond tarafından hazırlanan ve Adana Valiliğine bildirilen bu hususlar, Valilikle Dâhiliye Nezareti arasında yazışmalara sebep oldu. Nezaret, 19 Mart tarihli yazısında, vadesi biten ve borcu ödemeyen kişilerden, seferberlik dolayısıyla silahaltına alınan veya çekirge vesair afetler nedeniyle mahsulatını alamayanların emvalinin satılmayarak borçlarını ödemek için mühlet verilmesi gerektiğinin kanun hükümlerince belirlenmiş olduğunu söylüyor, eğer vilayet dâhilinde bu hükümlere uymadan Ziraat Bankasınca yapılmış satışlar varsa bildirilmesini istiyordu. Vilayet, bu konuda hükümlere uygun hareket edildiğini bildirirken, Bremond'un verdiği kararname karşısında ne gibi bir muamele yapılması gerektiğini soruyordu. Bu

¹⁴Damar Arıkoğlu, Hatıralarım, İstanbul 1961, s. 77-78.

sorun, Nezaretler arası yazışmalara konu oldu. Ticaret ve Ziraat Nezaretinden görüş istendi. Sonuç itibariyle Ticaret ve Ziraat Nezaretinden gelen görüş, Adana Valiliğine bildirildi: Bremond'un kararnamesine göre, borçlarını vadesi dolduğu halde ödemeyen Ermenilere malları iade olunduğu takdirde, gerek bankanın gerek bu malları satın alanların hukukunun ne şekilde temin edileceği hususunun Mütareke Komisyonunca görüşülmesinin Hariciye Nezaretine bildirilmesine rağmen henüz bir cevap alınmadığından barış antlaşması yapıncaya kadar Bremond'un ihtarına uygun hareket edilmesi istendi¹⁵.

Bremond'un bu kararnamesi ve Osmanlı yetkililerinin ılımlı yaklaşımı, Fransız işgaline uğrayan birçok bölgeden, Ziraat Bankasınca borçlarına karşılık rehin bırakılmış malların iadesine yönelik taleplerin artmasına neden oldu. Böyle bir talep de Urfa'da Şamyan ve biraderlerinin mallarının iadesine yönelik geldi. Bu taleplerini Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri yazı ile bildiren Şamyan ve biraderleri, Ziraat Bankasından almış oldukları borca karşılık rehin bıraktıkları ve şuan Hazine bünyesinde bulunan mallarının kendilerine teslimini istiyorlardı. 18 Nisan tarihli bu dilekçe kısa sürede cevap bulmuş ve Dâhiliye Nezareti, Urfa Mutasarrıflığına gönderdiği yazı ile bu malların hemen kendilerine iadesini istemiştir¹⁶.

Albay Bremond'un bir başka isteği de Tarsus Yetimler Kasasından İstanbul'a gönderilen 16.000 liranın geri verilmesi yönündeydi¹⁷. Bu zorlamaların yanı sıra kâtiplik, tercümanlık gibi görevlerde bulunan Ermeniler, zengin gördükleri kişilerden alacakları olduğu iddiasıyla taleplerde bulunuyorlardı.

Mallara yönelik Fransız işgal yöneticilerinin ortaya koydukları bir diğer uygulama da sancaklarda ve vilayet merkezlerinde kurulan Tesviye-i Mesalih Komisyonlarıdır. Tam adı, Tesviye-i Mesalih-i Sulh Hukuk Komisyonu olan oluşumun kuruluş amacı, taraflar arasındaki mal ve mülk sorunlarını barışçıl yollardan çözmektir. Nitekim bölgede Kuvayı Milliye birliklerinin teşkilatlanmasında ve

¹⁵BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umûmîye (DH. İ.U.M.), 13-3/8-26.

¹⁶BCA. Toprak İskân Genel Müdürlüğü (TİGM), 272.11/13.47.4. 23 Nisan 1919.

¹⁷Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, II, s. 92-93.

özellikle Urfa savunmasında önemli rol oynayan Ali Saip¹⁸ hatıratında; bölgedeki kanun, nizam ve adaletin Fransız ve Ermeni askerlerinin keyfiyetine bırakıldığını söylüyor, yine Türkleri ezmek, korkutmak, soymak ve yok etmek için oluşturulan teşkilatlardan birinin de Tesviye-i Mesalih Komisyonları olduğunu belirtiyordu. Bu komisyonlar, Ermenilerin şikâyetlerini dinleyerek isteklerini yerine getirmek üzere olağanüstü yetkililerle kurulmuşlardı. İki şahit bulunduğu takdirde talep edilen ev, arsa, bağ vb. sahiplerinden alınarak Ermenilere veriliyordu. Böylece asırlar öncesine dayanan bir rivayetle Ermenilere ait olduğu iddia edilen mallar dahi Türklerden alınarak Ermenilere veriliyordu. İstinaf veya temyizi mümkün olmayan bu kararları, Fransız işgal yönetimi zorla uyguluyordu¹⁹.

Tesviye-i Mesalih Komisyonlarının kurulduğu yerlerden biri de Kozan'dı. Kozan'da görevli olan işgal kuvvetleri komutanı Taillardat'ın en önemli icraatı bölgede hemen bir komisyon kurmak oldu. Komisyon, iki Türk ve iki Ermeni üyeden oluşuyordu. Ermeniler, sevk esnasında kendi istekleriyle satıp nakde çevirdikleri malların iadesini bile komisyondan talep ediyorlardı²⁰. Böylece Ermenilerin sattığı çeşitli gayrimenkuller, kanunların ve mahkemelerin üstünde tutulan ve kararları temyiz edilemeyen bu komisyonlar tarafından, bir bedel ödetilmeksizin Ermenilere iade ediliyordu. Kozan Sancağı'nda kurulan bu komisyon vasıtasıyla, Müslümanlara ait mallar Ermenilerin şahitliği ile asıl sahiplerinden alınıp, hak talep eden Ermenilere veriliyordu. Fransız işgal yönetiminin, evleri ve eşyaları ellerinden alınan binlerce Türk'ün

¹⁸Milli Mücadele'nin önemli kahramanlarından biri olan Ali Saip, Urfa savunmasında bölgedeki aşiretleri Fransızlara karşı örgütleyerek, Urfa'da Kuva-yı Milliye'nin zafer kazanmasında etkili olmuş, gösterdiği başarıları nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine Urfa Savaşçısı anlamındaki Ursavaş soyadı verilmiştir. İstiklal Madalyası'na sahip olan önemli şahsiyetler arasında yer almaktadır. Milli Mücadele'nin askeri safhası sonrası, diğer arkadaşları gibi siyasete atılmış, Kozan ve Urfa mebusluğu yapmıştır. Ayrıca Konya İstiklal Mahkemesi başkanlığına getirilmiş, Şeyh Said'in yargılanması esnasında İstiklal Mahkemesi üyesi olarak da önemli kararlara imza atmıştır (Ahmet İlyas, "Milli Mücadelede Önemli Bir Şahsiyet: Ali Saip Ursavaş", *Turkish Studies*, X/9, 2015, s. 235, 238).

¹⁹Ali Saib Ursavaş, Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri, Ankara 1340, s. 19-20.

²⁰Cenani Gürbüz, Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler, Ankara 1996, s. 66.

düştüğü duruma kayıtsız kalması, Ermeni zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen bazı Türklerin, Milli Kuvvetlere sığınmak düşüncesiyle Toroslara göç etmesine neden oldu.

Kozan'da artarak devam eden Fransız ve Ermeni zulmü karşısında, Kozan Müftüsü Hafız Osman "Adana Vilayet-i Celilesi'ne" hitabı ile Bremond ve Vali Celal Bey'e gönderdiği ve Kozan'da meydana gelen olaylarla ilgili bilgi verdiği 1 Nisan 1920 tarihli protesto yazısında, Sulh Komisyonu adıyla kurulan komisyonun barışa hiç hizmet etmediği gibi, herhangi bir delil ve vesikaya dayanmadan, keyfi şekilde ve zorla Müslümanların mallarını ellerinden alıp, Ermenilere verdiğini belirtiyordu. Böylece Müslümanların yüzbinlerce liralık mal ve hayvanları Ermenilerin eline geçiyordu. Ayrıca Müslümanlara baskı ve tehdit altında ev eşyaları sattırılarak Ermenilere olan sözde borçları ödetiliyordu. Herhangi bir itiraz ise Taillardat'ın emriyle engellendiği için sonuç vermiyordu²¹.

Bir başka Tesviye-i Mesalih Komisyonu da Kadirli'de kurulmuştu. Başkanlığını kaymakamın yaptığı komisyon yine iki Müslüman ve iki Ermeni üyeden oluşuyordu. O sırada baskı altında bulunan genç ve tecrübesiz Kadirli Kaymakamı, bağımsız hareket etmekten yoksundu. Komisyonun diğer Türk üyeleri ise bu davalarda ortaya çıkacak haksızlıkları kavrayabilecek ve bunlara engel olabilecek bilgi ve yeteneğe sahip değillerdi. Türk tarafı, bu komisyonun çalışmalarını engellemek gayesi ile bir toplantı yaptı ve bu toplantıda kararlaştırıldığı üzere kaymakam, işlerinin çokluğunu ileri sürerek komisyondaki görevinden istifa etti. Fransız işgal yönetimi, komisyon başkanlığını, kendilerinden çekinerek verdikleri kararların hak ve adalete uygunluğunu tartışamayacağını ve istekleri doğrultusunda kararlar vereceğini tahmin ettikleri Müftü Osman Nuri Efendi'ye teklif etti. Bunun üzerine, yeniden toplanan Türk tarafı, Müftü Efendi'nin Kozan'daki Fransız İşgal Komutanlığı'na: "*istediklerimi komisyon üyesi yapmak şartıyla başkanlığı kabul ediyorum*" şeklinde cevap vermesini sağladılar. Müftü Efendi'nin bu karşı teklifi, Fransızlar tarafından kabul edildi. Böylece Müftü Osman Nuri Efendi başkanlığında oluşturulan komisyona, yaşlı iki Ermeni ile

²¹Çelik, Milli Mücadelede Adana ve Havalisi, s. 80-81, 186-187.

Tevfik Coşkun ve tapu memuru Kozanlı İsmail Efendi üye olarak seçildi. Komisyonun çalışmaları neticesinde, Ermeniler tarafından açılmış davaların düşmesi sağlandı²².

Görüldüğü gibi Fransız işgal yönetiminin denetimi altında mal ve mülkiyet sorunlarını Ermeniler lehinde değiştirmek için kurulan komisyonlar, sadece Ermenilerin hareket alanını genişletmekle kalmayıp, yalancı şahit ve iddialarla istedikleri malları elde etmelerine neden oldu. Bu tavır karşısında Ermeniler, hasım olarak gördükleri veya malı mülkü fazla olan Türkler aleyhinde davalar açmaya başladılar. Fransızların desteğini alan Ermeniler tarihi emellerini gerçekleştirmek adına çıkarlarıyla örtüşen işgal yönetiminin gücünden faydalandılar. Nitekim komisyon üyelerinden Tevfik Coşkun, komisyona gelen dosyaları incelediğinde işgal yönetiminin amaçlarını görmüş ve dehşetle irkilmiştir. Ona göre Ermeniler, *“Türklerin malını mülkünü ellerinden alacak... Türkler azınlığa düşürecek, Kilikya-Ermeni Hükümeti kurulacaktır”*²³.

Fransızların işgaline uğrayan Maraş'ta Ermenilerin geri dönüşüyle birlikte, bölgedeki Müslüman nüfus Elbistan taraflarına çekilmişlerdi. Bu çekilmenin nedeni, şehrin idaresini devralan Fransızların himayesindeki Ermenilerin daha da sert hareket etmelerinden duyulan korkuydu. Bu nedenle şehirde gergin bir hava vardı. Ardı arkası kesilmeyen olaylar Maraş ileri gelenlerinin tepkisine sebep olmuş, Fransız işgal kuvvetleri kumandanlığı nezdinde girişimde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Fransa, daha önce Osmaniye askeri valisi olarak atadığı Yüzbaşı Andre'yi aynı görevle Maraş'a tayin etti²⁴.

Fransızlardan cesaret alan Ermeniler, Maraş'a gelir gelmez daha önce el konulan mallarına sahip çıktılar²⁵. Ermenilerden alacağı olan Türklerin ise şikâyet ve talepleri dikkate dahi alınmadı. Örneğin Maraş'tan Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi olan Abdülkadir Efendi,

²²Çelik, Milli Mücadelede Adana ve Havalisi, s. 171-172, 186-187.

²³Ali İşlek, Milli Mücadele Osmaniye (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Niğde 2006, s. 57.

²⁴Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi, s. 119-120.

²⁵Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II (Açıklamalı Kronoloji) Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920), Ankara 1994, s. 197.

İstanbul'da bulunduğu sırada Hırlakyan oğullarına borç olarak verdiği 90.000 kuruşluk paranın Maraş'ta bulunan akrabaları vasıtasıyla alınmasını istemişti. Bu para aileden talep edilmiş, ancak parayı vermek bir yana sevk edilmelerinden Abdülkadir Efendi'yi sorumlu tutmuşlar, zararlarından dolayı bir milyon lira verilmesini istemişlerdir. Görüldüğü gibi Türkler, Ermenilere verdikleri borcu almadıkları gibi borçlu çıkartılmışlardır²⁶.

Konuyla ilgili şikâyetleri, işgal yönetimi tarafından dikkate alınmayan Türkler, bu şikâyetlerini yazdıkları dilekçelerle hükümet nezdinde dile getiriyor ve yardım istiyorlardı. Böyle bir yardım isteği Adana'dan gelmiş, ziraatla uğraşan çiftçilerden Hacı Mehmet Ağazade İzzettin, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, ekili arazisinin Fransızların desteği ile rahat hareket eden Ermeniler tarafından yağma edildiğinden dolayı kendisine yardım edilmesini talep etmişti²⁷.

Fransız işgali altında bulunan yerlerde halkın direnişi sonucu meydana gelen mücadele ile Ermeni ve Fransız kuvvetleri yenilgiye uğrayacak ve 29 Mayıs gecesinden itibaren, 20 gün için geçerli bir ateşkes anlaşması imzalanacaktır²⁸. Bu kargaşa ortamında dahi, işgal bölgelerinde millî güçlerin etkinliğinin artmasıyla birlikte mallarla ilgili birtakım yerel tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu bağlamda Karaisalı'da oluşturulan geçici Merkez Heyeti'nin 8 Mayıs 1920'de yaptığı toplantı sonucu aldığı kararlar arasında, 13 Mayıs 1920 tarihinden itibaren yağma edilen malları ve aldıkları paraları 10 gün içinde jandarma dairesine teslim etmeyenler hakkında kanuni işlem yapılacağı, yataklık edenlerin suç ortağı sayılacağı yer alıyordu²⁹.

Bir başka uygulama da Antep'te söz konusudur. Antep'te çarpışmalar başlayınca Ermeni mahallesindeki Türkler, evlerini ve eşyalarını olduğu gibi bırakarak Türk mahallelerine sığınmak zorunda kalmışlardı. Türk mahallelerinde oturan Ermeniler de kendi

²⁶Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi, s. 17-18.

²⁷BCA. TİGM. 272.11/15.60.5. 27 Mart 1921.

²⁸Mütarekeyle ilgili bkz. Cihat Yıldırım, “I. TBMM Hükümeti'nin İlk Uluslararası Anlaşması: “20 Günlük Muvakkat Mütareke”, *Tarihin Peşinde*, 5, 2011, s. 39-56.

²⁹Kasım Ener, Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi, Ankara 1970, s. 62-63.

bölgelerine kaçtılar. Ermeni mahallelerinde olan Türklerin evleri yıkılmış, eşyaları ise yağma edilirken, Türk mahallelerinde kalan Ermenilerin evlerine mutemet heyetler gönderilerek eşyaları tespit edilip muhafaza altına alınmıştır³⁰. Bu işlerle görevlendirilen heyete de “Muhafaza-i Emval Komisyonu” adı verilmiştir. Antep Heyet-i Merkeziyesi tarafından oluşturulduğu anlaşılan bu komisyonun çalışmaları neticesinde, Ermenilere ait malların muhafaza altına alınması sağlanmıştır. Antep Heyet-i Merkeziyesi'nin Mayıs ayının sonlarına doğru Fransızlarla yapılan geçici mütarekeden sonra TBMM üyelerine ve bölgedeki askeri yetkililere yolladığı 29 Haziran 1920 tarihli rapor, Türk ve Ermenilerin kendi taraflarında kalan, karşı taraf mallarına yaptıkları muameleleri göstermesi açısından önemlidir. Rapor özetle şöyledir³¹:

T.B.M.M. Antep Azalarına,

Kolordu Canib-i Âlisine,

Maraş Mıntıka ve 9. Alay Kumandanlığı Canib-i Âlisine,

Madde 1: Antep'te hadiselerin başladığı anda hanelerini bırakıp, Hristiyan mahallelerinin içerilerine giden Ermenilerin eşyaları, insaniyet adına heyet (Heyet-i Merkeziye) tarafından zarar görmemeleri ve muhafazalarının sağlanması için “Muhafaza-i Emval Komisyonu” adı ile teşkil edilen komisyon marifetiyle Kürkçü Hamı'na nakledilerek koruma altına alındı.

Madde 2: Heyet-i Merkeziye tarafından, Hristiyanlara ait hane, kilise, müesseselere ait binaların muhafazasını sağlamak ve cephe olarak kullanılan noktalardan % 3 nispetindeki hanelerin ancak duvarları mazgal açmak suretiyle delinip katiyen yıkım ve tahribine mahal bırakılmaması sağlanmıştır.

Madde 3: Haneleri Hristiyan mahallelerinde bulunan Müslümanlar, hadisenin başlangıcında, eşyalarını evlerinde terke

³⁰Türk İstiklâl Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, s. 143; Zekai Güner, “Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, III/6, 2007, s. 57.

³¹Ramazan Erhan Güllü, Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı), İstanbul 2010, s. 359-361.

mecbur kalarak gelmişler ve eski hasırlarına varıncaya kadar malları, Ermeni yağmacılar tarafından taksim ve imha edilmiştir. Sadece cami sergilerinden bir kısmı ile 600'ü aşkın Müslüman hanelerinin işe yarayan eşyalarından ancak % 20 nispetinde kurtarılmıştır.

Madde 3: Akyol, Yalnızhane, Kozanlı, Kurb-u Kozanlı, Kurb-u Molla Ahmet, Kurb-u Bey mahallelerindeki yüzlerce muntazam Müslüman hanelerinden 200'ü yıkılmış, enkazından eser kalmamış bir halde ve kalan kısmı da oturmaya elverişli olmayacak şekilde tahrip edilmiş, toplamından sadece % 20 nispetindekiler az zedelenmiş olarak bulunmaktadır.

Madde 5: Malları tahrip edilen ve büyük zarara uğrayan Müslümanlar, % 20 nispetindeki perakende eşyalarını ise zorla almaktadırlar. Kalan mallarının temin ve telafisi konusunda gelen müracaatlara, ne cevap verileceği ve bu konuda nasıl muamele edileceği bilinmediği için gereken emir ve talimatın gönderilmesi.

Toplam 10 maddeden oluşan raporun ilk beş maddesi görüldüğü gibi Türk ve Ermenilere ait mallarla ilgili uygulamaları gösterirken, sonraki maddeler ise Heyet-i Merkeziye'nin konuyla ilgili çalışmaları ve bölgedeki mücadeleyle ilgili bilgiler vermektedir.

Bölgede ayrıca sahibi belli olmayan mallarla ilgili de bazı tedbirlerin alınmaya çalışıldığı ve merkezden bilgi istendiği görülmektedir. Adana Cephesi Kumandanlığı, Maraş'ta sahibi kayıp olan ve veresesinin bulunmasının zaman alacağı ekili alanlarla bağların idare ve iadesinin sıkıntıya sebep olduğu gerekçesiyle, malların cemaat idaresine bırakılması yönünde bir öneride bulundu. Konu, Heyet-i Vekile tarafından görüşülmüş, Kumandanlığın teklifi kabul edilmeyerek, bu tür malların hükümetin idaresinde kalmasına karar verilmiştir³². Bununla birlikte Maraş'ta sükûnetin tam olarak temin edilmesiyle birlikte sevkten sonra iltizama verilmiş olan bağ ve bahçelerden sahibi belli olanların Ermenilere iadesi, Maraş'ın işgali sırasında sahibi kaybolmuş arazilerin hasılatının muhtaç ailelere

³²BCA. BKK. 30.18/1.8.19. 16 Ağustos 1920.

verilmesi ve terk edilmiş malların Amerikan Yardım Heyeti'nin de ricasıyla ilgili cemaatlerin idaresine bırakılması uygun görüldü³³.

Bu gelişmeler yaşanırken Fransızlarla yapılan geçici mütareke sona ermiş, bölgedeki nüfus mücadelesi Milli Kuvvetlerin başarılarıyla Fransızların aleyhine sonuçlanmıştı. Toroslardaki önemli Fransız karakollarının Milli Kuvvetler tarafından ele geçirilmesi ile Fransızların Pozantı ve Karboğazı yenilgileri, Ermenilerin öfkelerini daha da artırdı. Fransızların Adana ve havalisinde yenilerek başarısızlığa uğrayacağına ihtimal vermeyen Ermeniler, kurmak istedikleri Ermeni Devleti'ne bir engel olarak gördükleri Türk ve Müslümanları bölgeden uzaklaştırmak ve nüfus çoğunluğunu önlemek için harekete geçti³⁴. Bölgede büyük bir katliamın yapılacağı söylentileri halkı daha da telaşlandırdı. Fransız-Ermeni işbirliğinin Çukurova halkına hayat hakkı tanımamacasına giriştikleri imha hareketi karşısında, Adana halkının 10 Temmuz itibarıyla Toros Dağları'nın yamaçlarına çekilmesi hareketi "Kaç Kaç Olayı" olarak tarihe geçti³⁵. Yine Maraş'tan gelen yazılarda bölgedeki Fransız işgalinin önemli bir safhaya ulaştığı bildiriliyordu³⁶.

Yapılan antlaşmalar, Doğu ve Güney Cephesi'nde Türkiye lehinde yaşanan gelişmeler ve TBMM'nin gücünün giderek artması ülke dengelerini değiştirdi. Ermeniler, galip devletlerle işbirliği yaparak işgal sürecini hızlandırmaları daha unutulmadan, tekrar faaliyete geçtiler. Sevr Antlaşması ile ülkenin parçalanacağını düşünen Türklerin vatanlarını kurtarmak için Milli Cemiyetler etrafında birleşmeleri, Ermeniler için Anadolu'yu güvenli olmaktan çıkarmaya başladı. İlk önce Maraş, Urfa ve Antep bölgesindeki kimsesiz kadın ve çocuklar 13 Mayıs 1920'den itibaren Suriye'ye nakledildi³⁷.

³³Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51, s. 248.

³⁴Çelik, Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi, s. 405.

³⁵Bilgi için bkz. Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi; Çelik, Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi.

³⁶BOA. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.), 4611/345758. 17 Ocak 1920.

³⁷İbrahim Ethem Atmur, "Emval-i Metruke Meselesi", (Yayımlanmamış Makale).

Fransızlar 1921 sonlarında Ankara Hükûmeti ile anlaşarak Anadolu'dan çekilmeyi kabul edeceklerdi. 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Antlaşması'nın dördüncü maddesine göre, bölgenin boşaltılma ve Türkler tarafından geri alınma işlemi, 2 ay içerisinde tarafların komutanlarınca atanan bir karma komisyonun kararıyla saptanacak düzenlemeler esas alınarak yapılacaktı³⁸. Bu maddeye dayanarak, Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekâleti 3 Kasım 1921 tarihli emirle, bu karma komisyonun kurulmasını istedi. Adana Havalisi Komutanı Muhittin Paşa ve Mersin Bölge Komutanı Albay Şükrü Naili başkanlığında, yöreyi teslim alacak bir komisyon kuruldu. Komisyona ayrıca, Osmaniye Bölge Komutanı Albay Sıtkı, Yarbay Salim Cevat, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey gibi kişiler de üye olarak atandılar³⁹. Fransız tarafı ise yöreyi teslim edecek komisyonun başkanlığına Albay Pettelat'ı getirdi⁴⁰.

Fransızlar özellikle Maraş ve Adana havalisindeki Ermenilerin yerlerinden ayrılmamaları için çaba gösteriyordu⁴¹. Bu amaçla, Ankara Antlaşması'na, genel af ilan edilmesi yönünde bir madde koydurmuşlardı. Ancak Ermeniler, yaptıkları katliamlara karşılık verileceği korkusuyla, affa ve verilen sözlere riayet etmiyorlar, bunun resmi bir güvence sağlayamayacağını düşünüyorlardı. Bunun üzerine Bouillon, bölgedeki Ermenilerin kalmasını sağlamak için, 30 Kasım

³⁸İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920- 1945), Ankara 2000, s. 50.

³⁹Fransa ile yapılan anlaşma gereğince asayiş, mülki ve siyasi işlemlerin uygulanması için Dâhiliye Müsteşarı Hamit Bey ile bir kâtibin Adana'ya gönderilmesi uygun bulunmuştur (BCA. BKK. 30.18/3.35.11. 6 Kasım 1921).

⁴⁰Çelik, Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi, s. 480-481.

⁴¹Franklin Bouillon, Fransızların Adana Konsolosu Laporte'yi İskenderun'a göndererek, gitmekte olan Ermenilerle görüşmesini istedi. Ermeni ileri gelenleri ile uzun bir toplantı yapan Laporte, Çukurova'yı terk etmemelerini, gidenlerin de geri dönmesini söyledi. Laporte, bu kaçışın Fransa'ya sadakatsizlik olduğunu belirttiyse de, Sis Başpapazı, Türk Hükûmetine güvenilemeyeceğini ve hayatları için garanti olmadığını ifade etti. (Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji), Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), Ankara 1996, s. 167-168). Fransa'nın asıl amacı, Ermenileri bölgede tutarak, Türklerle karşı bir huzursuzluk kaynağı yaratmaktı. Ancak tüm çabasına rağmen Ermenilerin bölgeyi terkleri hızlandı. Güneyde yalnız bırakılan Ermeniler, 1921 yılı sonlarından itibaren Çukurova bölgesinden güneye, Yunan işgal sahasına, adalara, İstanbul ve Bulgaristan'a göçe başladılar.

1921 'de Muhittin Paşa ve Müsteşar Hamit Beyle birlikte, yapılan propagandaları etkisizleştirmeye çalışarak, genel affin uygulanacağı, hürriyetlerinin ve mallarının güvence altına alınacağı ve Nisan ayı başına kadar kimsenin askere alınmayacağı gibi konularla ilgili garanti verilen ortak bir beyanname yayınladılar. “Kilikya Hıristiyanları” ifadesiyle başlayan ve çıkan bazı söylentilerin asılsız olduğunun vurgulandığı beyanname, Ermenilerin mallarıyla ilgili birtakım ifadeler de yer alıyordu. Buna göre Türk Hükümetinin, Ermenilerin şahsi hürriyet ve mallarına saygı göstereceği gibi, terk edilmiş malların korunması amacıyla, içinde Ermenilerin de bulunduğu bir Türk-Fransız Komisyonunun tayin edildiği haber veriliyordu. Beyannameye her türlü yağmacılığın ağır bir şekilde cezalandırılacağı ifadesi de eklenmişti. Yine bu mallardan % 40'ının tekâlif olarak alınacağı gibi haberlerin asılsız olduğu belirtilerek, daha önce uygulanan Tekâlif Kanunu'nun kaldırıldığı belirtilmiştir. Beyanname, “*şimdi düşününüz! Sükûnete avdet ediniz! Sizleri bekleyen evlerinize dönünüz! Hürriyet ve adalet herkes için temin olunmuştur*” ifadesiyle son bulmaktaydı⁴².

Yayınlanan bu beyanname doğrultusunda bölgeden gidenlerin mallarını korumak amacıyla karma bir komisyon kuruldu. Adana'da Fransız Konsolosluğu ve Belediye öncülüğünde kurulan bu komisyonun fahri başkanlığını Adana Konsolosu Laporte ve yardımcılığını da onun muavini yapmaktaydı. Çeşitli milletlerden oluşan komisyonda, diğer konsolos muavinleri de üye olarak çalışıyorlardı. Bu durum TBMM Hükümetinin dikkatini çekmiş, komisyonun başkanlığına Laporte'nin getirilmesine kimlerin müsaade ettiğinin araştırılması istenmiştir. Konuyla ilgili incelemelerde bulunan Dâhiliye Vekâleti, durumu Adana Vilayetinden sormuş, alınan cevapta, Laporte'nin beyannameye dayanarak, o tarihten itibaren bu komisyonun başkanlığını yaptığı bildirilmiştir⁴³. Görüldüğü gibi Laporte, bir yıldan fazla bir süreyle bu görevde

⁴²Zekai Güner-Orhan Kabataş, Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın, Ankara 1990, s. 304-305.

⁴³BCA. Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı (BMGM) 30.10/140.1.3. 24 Temmuz 1922.

bulunmuş, bölgeden ayrılan kişilerin mallarıyla ilgili düzenlemeleri bizzat takip etmiştir.

Tam bir kargaşa ortamıydı. Fransa'nın bölgeyi boşaltmasının ardından Ermeniler de bölgeyi terk ediyorlardı. Zira Ferda Gazetesi'nin haberine göre sadece Adana'dan göç eden Ermenilerin sayısı 49.000'dir⁴⁴. Yine aynı gazete, 14 Kasım tarihli sayısında, Çukurova'daki gayrimüslimlerin bölgeyi terk etmeleri konusunu işlemiş, Adana'nın durumunu anlatırken, “*Erkeklerimizden başka kadınlar ve çocuklar da yollara döküldüler. Abidin Paşa Caddesi, satılığa çıkarılan eşyadan, bir panayır yerine döndü...*” ifadelerine yer vererek, giden Ermenilerin mallarını satışa çıkardıklarını belirtmişti⁴⁵. Bu haber aynı zamanda Ermenilerin mallarını satmalarıyla ilgili bir kısıtlama olmadığını da gösteriyordu.

Fransızların Ermenilerden kalan mallar için yaptığı müdahaleler sonrasında da devam etti. Osmanlı hükümeti nezdinde İrtibat Şefi olarak görev yapan Albay Mougine, Halep'te ikâmet eden Minas ve Osseb Kendirciyan'a ait Antep'in Karar Kariyesi'ndeki arazilerin, Hükümet tarafından emval-i metruke kabul edilip el konulamayacağı yönündeki itirazını bir muhtıra ile bildirdi. Bu araziler beş yıllığına sahipleri tarafından vekilleri vasıtasıyla kiraya verilmişti. Kiracısı bu sürenin bitiminden önce hükümetin herhangi bir müdahalede bulunmasını istemiyordu. Yapılan incelemeden sonra kira sözleşmesinin geçersiz olduğu anlaşıldığından bu arazilerin emval-i metruke olarak idare edileceği hususu, Dâhiye Nezaretince Fransız Siyasi Mümessilliğine hazırlanan tezkere ile bildirildi. Konunun Dâhiliye Nezareti ile Fransız Siyasi Mümessilliği arasında uzun süre yazışmalara sebep olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶.

Osmanlı dönemi emval-i metruke çalışmalarının TBMM döneminde de devam ettiği görülmektedir. Nitekim TBMM'nin açılışından bir süre sonra emval-i metruke meselesi meclis gündemine gelmiş ve konuyla ilgili bir dizi hukuki çalışmalar yapılmıştır. Üstelik

⁴⁴Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV, s. 168.

⁴⁵İbrahim İslam, “Milli Mücadele'ye Muhalif Bir Gazete: ‘Ferdâ’”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (2009), s. 169-170.

⁴⁶BOA. Hariciye Nezareti İstanbul Murahşası (HR. İM.), 40/54. 19 Eylül 1923.

Osmanlı döneminde gayrimüslimlerden kalan mallar için kullanılan “emval-i metruke” kavramı, TBMM'nin çalışmalarında farklı bir anlam kazanmış ve Müslümanlardan kalan mallar için de kullanılmaya başlamıştır. Bu durum, Meclis içerisinde yapılan hukuki çalışmalara da yansımıştır⁴⁷.

Fransa'nın keyfi uygulamaları ve mallarla ilgili yaptırımları ise TBMM tarafından bölgeye özgü bazı hukuki çalışmaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim Mecliste emval-i metrukeyle ilgili hukuki çalışmalar devam ederken, Fransızların bölgeyi terk etmelerinin ardından işgal bölgesine yönelik bazı özel çalışmalar yapıldığı kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanlığına yetkisiz ve kanunsuz olarak verilen gayrimenkullere yapılan işlemlerin geçersiz sayılarak asıl sahiplerine geri verilmesi yönünde “Adana'da evvelce Başadministratör tarafından kuyudu tasarrufiyede vukua getirilen muamelâtın keenlemyekün addedilmesine dair kanun lâyihası” adıyla üç maddelik bir layiha hazırlanarak meclise sunuldu. Layihada ayrıca bu muamelelerden dolayı kendilerinin zarara uğradığını düşünen kişilerin, genel hükümlere uygun olarak mahkemeye müracaat edebilecekleri belirtiliyordu. Kanunun neşri itibarıyla geçerli olacağı ve uygulamasından maliye ve adliye memurlarının sorumlu olacağı da hükümler arasındaydı⁴⁸. Hazırlanan layiha Defteri Hakani Encümenine havale edildi⁴⁹. 4 Mayıs 1922'de Adana Defteri Hakani kayıtlarındaki gayrikanuni işlemlerin tashihi hakkındaki Defteri

⁴⁷Konu 9 Eylül 1920 tarihinde gündeme gelmiş, “Düşman İstilasından Kurtulan Mahallerde Ashabının Firarına Mebni Sahipsiz Kalan Emvali Menkule ve Mezruat Hakkında Kanun Lâyihası” adıyla mecliste görüşülmüş, işgalden kurtarılan bölgelerdeki mallarla ilgili yapılması gereken düzenlemeler belirlenmeye çalışılmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Zabıt Ceridesi, 9 Eylül 1920, D. I, C. 4, İ. 1, s. 38). Ardından 20 Nisan 1922 yılında 7 maddeden oluşan ve orijinal metinde “Memalik-İ Müstahlasadan Firar veya Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayr-i Menkullerinin İdaresi Hakkında Kanun” olarak adı geçen Kanun kabul edildi (Hadisat-ı Hukukiyye ve Tarihiyye, II. Tertip, I/4, İstanbul 1338 / 1922, s. 58; Salâhaddin Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı, Ankara 2008. s. 97-98). Bu hukuki düzenlemeler ve konuyla ilgili çalışmaların uzun süre meclis gündemini teşkil ettiği görülmektedir.

⁴⁸BCA. BKK. 30.18/4.51.18. 8 Mart 1922.

⁴⁹TBMM. Zabıt Ceridesi, 13 Mart 1922, D. I, C. 18, İ. 7, s. 181.

Hakani Encümeni mazbatası ile birlikte tekrar meclis gündemine geldi⁵⁰.

Fransızlar işgal bölgesinde işbirliği içerisine girdiği ve her türlü desteği verdiği Ermenilerin mallarının iadesi için sadece keyfi uygulamalarda bulunmamış, aynı zamanda Türklerin mallarına yönelik birtakım yaptırımları da söz konusu olmuştur. Daha öncede ifade edildiği gibi, işgal sürecinde pek çok Müslüman Türk bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle Adana bölgesine yönelik yapılan çalışmayla Adana ve çevresindeki terk edilmiş malların idare şeklinin tespitine yönelik bir kararname kabul edildi⁵¹;

Adana ve çevresinde emval-i metruke-i menkule ve gayri menkulenin suret-i idaresi hakkında adliye ve maliye vekilleri beyefendiler tarafından tespit olunan şekl Hariciye Vekâletinin tezkeresinde bildirilmekle keyfiyetin İcra Vekilleri Heyeti'nin 28 Haziran 1338 tarihli toplantısında görüşülmüş ve üç maddenin ait olduğu vekâletlere tebliği nazar etmiştir.

1- Adana ve çevresinde emval-i metruke-i menkulenin fîruhtu muamelesi işarı ahire değin tehir edilecek ve ancak bu emval emin mahallerde korunmak üzere mufassal ve muntazam bir cetveli imzayı vazife etmekte bulunan komisyonlar tarafından tanzim ve muhasebeciliğiyle tevdi olunacaktır.

2- Bu emval-i menkulenin mukaddema müteşekkil olunan komisyonların mevcut olduğu mahalde komisyonlarca hıfz ettirilmesine memurini mahaliye yetkilidir.

3- Emval-i metruke-i gayri menkulenin suret-i idaresine gelince bunların mevcut icar mukavelenamelerine icrayı tesir etmeyecek şekilde tahriri ve tespit olunarak bir cetveli mahali memurini maliyesine verilecek ve bu cetvellerin merkezce tetkikinden sonra verilecek emre intizar olunacaktır.

Görüldüğü gibi kararnameyle emval-i metrukenin satış işlemlerinin ertelenmesiyle birlikte kayıt altına alınması, mallarla

⁵⁰TBMM. Zabıt Ceridesi, 4 Mayıs 1922, D. I, C. 19, İ. 3, s. 516.

⁵¹BCA. BKK. 30.18/5.19.3. 28 Haziran 1922.

ilgilenmek üzere daha önce kurulmuş komisyonlarca koruma altına alınmasından mahalli memurların yetkili olduğu ve son maddeyle de yapılmış kira sözleşmelerini etkilemeyecek şekilde kayıt ve tespit olunarak hazırlanmış bir cetvelin mahalli maliye memuruna verileceği, merkezce yapılan incelemelerden sonra gelecek emirlere göre hareket edileceği bildiriliyordu.

Fransızlar ayrıca Adana, Mersin ve Tarsus gibi yerlerde “Hacız ve Müsadere-i Harbiye” adı ile emanet mahiyetinde bir hesap açtırıp göç etmeye mecbur kalan Müslüman ahalinin tarlalarında kalan mahsullerinin değeri ile arazi kira bedellerine bu hesap altında el koymuştu. Bu durum Fransızların işgal sahasını boşaltmasının ardından TBMM'nin gündemine geldi. Zira söz konusu paranın bir kısmı, güya Fransızlar tarafından yol ve köprü tamirat masrafı için harcanırken, bir kısmı da sahiplerine ödenmişti. Kalan 4. 992 580 kuruş 30 paralık miktar ise sahipleri tarafından talep edilmekteydi. Ancak Fransızlar kimden ne miktar mal veya para aldıklarını kaydetmemişler ve yalnızca “*falan guvernörlüğün irsaliyesiyle gönderilen*” gibi tabirler kullanarak bir belirsizliğe neden olmuşlardı. Üstelik hak talebinde bulunan kişilerin çoğunluğu mağdur durumda olan köylülerdi. Bu kişilerin alacaklarını tahsil etmeleri uzun süreli takip ve masraf gerektirdiği için iddialarını mahkemelere taşıyabilecek güçleri de yoktu. Bu sebeple durum, Maliye Vekâletinin 2 Mart 1922 tarihli tezkeresi ile İcra Vekilleri Heyeti'nin 23 Kasım 1922 tarihli oturumunda görüşülmüş ve Fransızların terk ettiği paranın gösterilecek makbuzlar karşılığında ve yüzde nispetinde garameten ödenmesine çoğunlukla karar verilerek konunun Meclisi Ali'ye arzı uygun görülmüştür.⁵²

Konu, 16 Aralık'ta İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi ve Maliye Encümeni mazbatasını ile tekrar meclis gündemine alındı.⁵³ Yapılan görüşmelerde söz konusu paranın, kimin mahsul geliri olduğu konusundaki belirsizlik nedeniyle, Adana Ziraat Mektebinin ihtiyacına veya pamuk ziraatının ıslahına sarf edilmesini yönünde fikirler belirdi. Uzun süren meclis görüşmelerinin ardından 6 Kasım 1923'te alınan

⁵²BCA. BKK. 30.18/6.37.20. 23 Kasım 1922.

⁵³TBMM. Zabıt Ceridesi, 16 Aralık 1922, D. I, C. 25, İ. 3, s. 408.

kararla paranın Adana Ziraat Mektebinin ikmal ve ıslahına sarf edilmek üzere İktisat Vekâleti bütçesinin özel faslına tahsisat olarak ilave edilmesine karar verildi.⁵⁴ TBMM'nin Fransızlar tarafından boşaltılan yerlerle ilgili hukuki çalışmaları farklı tarihlerde de devam etti.⁵⁵

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında Güney illerini işgal eden Fransa, askeri ve idari anlamda sıkı bir işbirliğine girdiği Ermenilere mallarının iadesi hususunda her türlü kolaylığın gösterilmesini sağladı. Ancak bu uygulamalar zamanla yaptırıma dönüştü. Gerek Osmanlı gerek TBMM döneminde mallarla ilgili yapılan hukuki çalışmalara rağmen Fransa'nın kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları Ermenilere mallarının iadesi hususundaki yaptırımları; mallarla ilgili yapılan hukuki çalışmaların yanı sıra bölgeye özgü çalışmaların yapılmasını da zorunlu kıldı. Üstelik Fransa, sadece Ermeni mallarının iadesine yönelik uygulamalarda bulunmamış, bölgedeki Müslüman halkın mal ve paralarına haciz, müsadere ve nakdi cezalarla el koymuş, söz konusu malların Ermeniler tarafından yağmalanmasına göz yummuştur.

Kaynakça

Arşivler

I. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

II. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919), II, Ankara, 2003.

Resmi Yayınlar

TBMM. Zabıt Ceridesi

Dergiler

Hadisat-ı Hukukiyye ve Tarihiyye

⁵⁴ TBMM. Zabıt Ceridesi, 6 Kasım 1923, D. I, C. 24, İ. 3, s. 251-258

⁵⁵ BCA. BKK. 30.18/5.21.13. 25 Temmuz 1922.

Kitap ve Makaleler

- Akbıyık, Yaşar, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara, 1990.
- Arıkoğlu, *Damar Hatıralarım*, İstanbul, 1961, ss.77-78.
- Atnur, İbrahim Ethem, "Emval-i Metruke Meselesi" (Yayımlanmamış Makale).
- Çelik, Kemal, *Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, 1999.
- Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970.
- Gürbüz, Cenani, *Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, Ankara, 1996.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul, 2010.
- M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, I-II, İstanbul, 2011.
- Günay, Nejla, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51, ss. 235-258.
- Güner, Zekai – Kabataş, Orhan, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın*, Ankara, 1990.
- Güner, Zekai, "Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, III/6, 2007, ss.49-65.
- Hatipoğlu, Süleyman, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız- Ermeni İşbirliği*, (Ed. Orhan Kılıç- Mehmet Çevik), Elazığ, 2003, ss.49-68.
- İlter, Erdal, "Milli Mücadele De "Doğu Lejyonu" (Legion D'orient)'Nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", *Atatürk Yolu*, 3 (Mayıs 1989), ss.419-436.

- İlyas, Ahmet, "Milli Mücadelede Önemli Bir Şahsiyet: Ali Saip Ursavaş", *Turkish Studies*, X/9, 2015, ss.235-246.
- İslam, İbrahim, "Milli Mücadele'ye Muhalif Bir Gazete: "Ferdâ"", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 2009, ss.158-174.
- İşlek, Ali, *Milli Mücadele Osmaniye* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Niğde, 2006.
- Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, IX, Ankara, 1999.
- Kardeş, Salâhaddin, "*Tehcir*" ve *Emval-i Metrûke Mevzuatı*, Ankara, 2008.
- Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi I*, İstanbul, 2000.
- Meray, Seha L.- Olcay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara, 1977.
- Palabıyık, M. Serdar, "Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30, 2008, ss.113-138.
- Orbay, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 2003.
- Özcan, Azmi, "Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Antlaşmalar 1914-1921)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XII/3-4, 1999, ss.297-301.
- Öztürk, Ayhan, "Antep'de Ermeni ve Fransız Zulmü", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız- Ermeni İşbirliği*, (Ed. Orhan Kılıç- Mehmet Çevik), Elazığ, 2003, ss.127-133.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II (Açıklamalı Kronoloji) Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, Ankara, 1994.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji), Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara, 1996.

- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920- 1945)*, Ankara, 2000.
- Şahin, Gürsoy, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30, 2008, ss.59-84.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I*, İstanbul, 1991.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II*, İstanbul, 1991.
- Toros, Taha, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, Ankara, 2001.
- Türkgeçdi, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948.
- Türk İstiklâl Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi*, Ankara, 2009.
- Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1999.
- Umar, Ömer Osman, “Suriye'de Fransız Emperyalizmi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ, 2002, ss. 297-310.
- Ursavaş, Ali Saib, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara, 1340.
- Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Ankara, 1994.
- Yavuz, Bige Sükan “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 9 (Bahar 2003), ss.144-164.
- Yazıcı, Serkan, “Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya, 2006, ss.255-287.
- Yıldırım, Cihat, “I. TBMM Hükümeti'nin İlk Uluslararası Anlaşması: “20 Günlük Muvakkat Mütareke”, *Tarihin Peşinde*, 5, 2011, ss. 39-56.

Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumu Olarak Tophane-i Amire Sanayi Alayları ve Mektebi*

Ersoy ZENGİN**

Özet

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti birçok alanda modernleşme çabasına girmiştir. Modernizasyon çalışmaları özellikle orduda ve ordunun kullandığı silahlarda yoğunlaşmıştır. Modern silahlar Avrupa ve Amerika'dan ithal edildiği gibi bu silahların yerli üretimi için Tophane-i Amire Müşiriyetine bağlı fabrikalar inşa edilmiştir. Ancak Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan üretim biçimini Osmanlı Devleti'nde tatbik etmek oldukça zor olmuştur. Yüksek kalite ve geniş üretim hacmi için teknoloji transferi gerekiyordu. Üretim için makineler ithal edildiği gibi yeterli donanımına sahip mühendis ve işçilere de ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak bir tarım toplumu olan Osmanlı Devleti'nde işgücü için duyulan bu ihtiyacın karşılanması mümkün değildi. Üretimdeki üst sınıfı temsil eden mühendislerin bir kısmı yurt dışından sözleşmeyle getirilmiş ve yurt dışına mühendis eğitimi için talebeler gönderilerek bu açık kapatılmaya çalışılmıştır. Üretimde daha alt sınıfı temsil eden işçileri temin etmek mühendis temininden daha zor olmuştur. Nitekim sayıları binlere varan işçiler aynı metotla sağlanamazdı. Yeni kurulan fabrikalarda çalışmak üzere ilk mesleki teknik okul 1848 yılında Zeytinburnu'ndan kurulmuş olsa da faaliyete geçememiştir. İşçi temini sorunu 1862 yılında askerlik yükümlülüğünden faydalanarak İmalat Alaylarının oluşturulmasıyla çözülmüştür. Fabrikalarda askerleri istihdam ederek geçici olarak işçi problemine çözüm bulan devlet bu sorunu kalıcı olarak çözebilmek için Tophane-i Amire İdadi Sanayi Alayları Mektebini kurarak çocuk yaşta aldığı talebeleri silah sanayisi için yetiştirmeye başlamıştır. Bu mektebe kaydolun talebe yatılı olarak 3 yıl ihtiyat, 5 yıl idadi

* Bu makale; Ersoy Zengin, Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923), (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, isimli tezden derlenmiştir.

**Yrd.Doç.Dr., Tunceli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ersoyzengin@gmail.com

ve 5 yıl sanayi adı altında eğitim almışlardır. Bu uygulama ile ülkede doğal olarak var olmayan işçi sınıfını devlet kendisi yaratmaya çalışmıştır.¹

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Yerli Silah Sanayi Oluşturma Çabaları

XIX. yüzyıla girerken Avrupa'da Sanayi Devrimi ile birlikte üretimde buhar gücü yaygınlaşmıştır. Sanayi Devrimi sonucu Osmanlı geleneksel imalat sanayisi, Napolyon harplerini takip eden ilk kapitalist inkişaf devresinde (1818-1825) çökmeye başlamıştır.² 1840-1860 yılları arasında sanayide devletçilik politikası etkin bir şekilde kullanılmıştır. Avrupa devletlerinin üstün üretim teknikleriyle Osmanlı pazarını ele geçirmeye çalıştıkları bu dönemde devlet karşı tedbir olarak Feshane, Hereke, Basmahane (İzmit Çuha Fabrikası) gibi Avrupa tipinde üretim tesislerini kurmaya başlamıştır.³ Osmanlı'da endüstri alanında ilk işçi oluşumu bu dönemde kurulmaya başlayan savaş endüstrisi alanında olmuştur.⁴ Eski sanayi şekillerinin

¹Osmanlı silah sanayisinin işgücü kaynağını oluşturan Tophane Sanayi Alayları ve bu alayların eğitim gördüğü mektep ilk teknik okullardandır. Bu mektep öğrenci mevcudu bakımından da diğer mekteplerden oldukça ileride hatta en büyük olanıydı. Ancak genelde eğitim özelde mesleki teknik eğitim tarihi üzerine yapılan çalışmalarda bu mektepten neredeyse hiç bahsedilmediği görülmektedir. Bkz. Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2012, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012. Güven, İsmail, Türk Eğitim Tarihi, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015. Turan Kemal, Ahilikten Günümüze Mesleki ve Teknik Eğitimin Tarihi Gelişimi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996. Kılınç, Mustafa, Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016.

²Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat-I*, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940, 425.

³1840-1860 yılları arasında devletçiliğe ağırlık verilmiş ancak büyük bir başarı elde edilemeyerek tesislerin birçoğu kapanmak zorunda kalmıştır. Uğranılan zarar yüz milyonlarca kuruşu bulmuştur. Basmahane, Feshane, İzmit Çuha fabrikası, Zeytinburnu Fabrikaları, Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası gibi devlet fabrikaları Cumhuriyet yıllarına kadar devlet desteğiyle ayakta kalabilmişlerdir. Bundan dolayı 1860'lı yıllarda devlet sanayide etkin bir rol oynamayı terk etmiştir. Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, 47, 56-57.

⁴Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi-1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul (?) 19.

idamesinin mümkün olmadığı ve sanayi faaliyetlerinin devam edebilmesi için modern bir endüstrinin teşekkül etmesinin gerektiği Tanzimat bürokrasisi tarafından anlaşılmış bulunuyordu. İhtiyacı karşılayan ve loncalarda teşkilatlanmış küçük imalathanelerin üretim kapasitesi ve kalitesi yeni ihtiyaçlara cevap verecek düzeyde olmadığından modern tesislerin kurulması zorunluydu.⁵ Serbest piyasa koşullarına göre hareket etmeyen devlet fabrikaları, toplumun değil ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti.⁶ Osmanlı Devlet adamları imparatorluğun gücünü yeniden tesis etmek istiyorlardı. Bunun için Avrupalıların gücünü oluşturan sanayiye ve özellikle savaş sanayisine büyük bir ehemmiyet vermekteydiler.⁷ Buna karşılık XIX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti ordusunu donatacak modern tesislerden yoksundu. İhtiyaç duyulan askeri malzemelerin dışarıdan ithal edilmesi ise oldukça külfetliydi. Bunun için yerli fabrikaların kurulması gerekiyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nde müteşebbis bir sanayi sınıfı oluşmadığından devlet ihtiyaç duyduğu malzemeleri üretecek fabrikaları bizzat kendisi kurmuştur. Sultan II. Mahmud döneminde buharla üretim yapılması için çalışmalar yapılmışsa da üretimde buhar gücünün etkin olarak kullanımı Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşmiştir.⁸

Sanayileşme her şeyden evvel bazı şartların varlığına bağlıdır. Hammade veya ara mallar, alt yapı tesisleri, ihtiyaç duyulan sabit ve

⁵Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitapevi, İstanbul 2010, 122. 1826 tarihinde Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, Osmanlı üretim tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay, devletin loncalardan uzaklaşmasını ve lonca imtiyazlarının savunucularını tasfiye edilmesini simgelemiştir. 1838'de İngiltere ile yapılan ticaret anlaşması, Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları 1826'da çizilen yolu takip etmiştir. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, 736.

⁶Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", (Der. D. Quataert, E.J. Zürcher), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, 28.

⁷Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, III, İstanbul 1985, 624.

⁸Soyluer, Serdal, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, 37.

döner sermayeyi sağlayacak finansman müesseselerinin varlığı, iç ve dış pazarlarda rekabet kabiliyetine sahip ucuz ve kaliteli mal üretimi bu şartlardandır. Bu şartlardan başka sanayileşme, teknolojik bilgiye sahip olmayı, yani sanayi tesislerinin kuruluş ve işletilmesi belli bir düzeydeki mühendislik ve vasıflı işçilik hizmetlerini gerekli kılmaktadır.⁹ Sayılan bu şartların birçoğu Osmanlı Devleti'nde yeterli bir düzeye ulaşamadığından silah sanayisi oluşturmada çeşitli zorluklar yaşanmıştır.

Zeytinburnu Sanat Mektebi

Sanayi Devrimi sonrası Avrupa'da oluşan fabrikalaşma ve buharlı üretim tarzında çalışacak yeterli donanımına sahip mühendis ve işçi bulmak çözümlenmesi gereken başlıca mesele olarak Osmanlı idarecilerinin karşısında durmaktaydı. Zeytinburnu Fabrikası başlangıçta sivil ve devlet ihtiyacı için demir döküm fabrikası olarak düşünülmüş, ilerleyen yıllarda silah üretimine ayrılmıştır.

Bu fabrika Tanzimat sonrası sanayi kurma gayretlerinin en iddialı girişimi olmuştur. Zeytinburnu'nda oluşturulan fabrikalar kompleksi için yabancı mühendis ve işçiler getirilmiş, fabrikaya bağlı olarak kurulan sanayi mektebiyle buranın ülkede sanayileşmenin merkezi olması amaçlanmıştır. Bu sanayi kompleksinde değişik döküm işleri, makineler, hatta gemi yapımı için bir demir fabrikası bulunmaktaydı.¹⁰

1848 yılında fabrikaların muhtaç olduğu teknik elemanları yetiştirmek gayesiyle açılması planlanmış olan Zeytinburnu Sanayi Mektebi Osmanlı Devleti'nde ilk erkek sanat okulu olma unvanını taşımaktadır. Mektebin binası yaptırıldığı, öğretim kadrosu teşkil edildiği ve burslu olarak bir miktar öğrenci de toplatıldığı halde öğretmenlerin bilgisizliği ve öğrenci burslarının ödenmemesi sonucunda kapanmak zorunda kalmıştır.¹¹

⁹Rifat Önsoy, Türk Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914), Enderun Yayınları, İstanbul 1982, 51.

¹⁰Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Bağlam Yayınları, S:3, Nisan 1992, s. 37.

¹¹Faik Reşit Unat, Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, 80a-80b.

Bu dönemde İstanbul'da bulunan İngiliz seyyah Mac Farlane okulun faaliyete geçmemesinde Dadyan ailesinin sorumlu olduğunu belirterek mekteple ilgili şu bilgileri vermiştir:

"Zeytinburnu'ndaki Sanat Mektebi "Ecole des Arts et Metiers"i örnek almıştı. Okul idarecileri olarak Ohannes Dadyan'ın oğlu ve yeğeni atanmışlardı. Burada matematik kimya, jeoloji, mineraloji, çizim dersleri ve sivil mühendislik dersleri verilecekti. Okula genç Osmanlı Ermenileri ve Türkler alınacaktı. Okulun ihtiyacı olan malzeme ve 'Gabinetto Fisico' ismi verilen laboratuvarı oluşturmak için gerekli malzemeler Londra, Paris, Berlin ve Viyana'dan satın alınmıştır. Fransız çizim kalemleri ve kâğıtları ithal edilmiş, kimya laboratuvarı, jeolojik türler ve maden çekirdekleri koleksiyonu Amerikalı Dr. Laurence Smith tarafından sağlanmıştı. Okul binası yapıldığı halde hiçbir zaman açılmamış ve yalnızca İstanbul gazetelerinde bir haber olarak kalmıştı. Harcanan emekler ve paralar boşa gitmişti."¹²

İmalat Alayların Oluşturulması

Tophane-i Amire İdaresi, işlerini gördürecek tecrübeli amele kaynağını 1862 yılında "İmalat Alaylarını" oluşturarak sağlamaya çalışmıştır. Tophane ve Harbiye imalat mahallerinde istihdam olunan "başıbozuk amelesi" bir nizamı tabi olmadığından yapılan üretim istenilen kalitede olmuyordu. Bunlar üçer dörder kuruş yevmiye ile 8-10 sene buralarda hizmet edip sanatı öğrendikten sonra esnaf fabrikalarında daha fazla para kazanmak ümidiyle Tophane Fabrikalarından ayrılmaktaydılar. Nizamiye askerleriyle topçu bölükleri için gerekli olan kundakçı, çakmakçı, demirci, saraç ustaları da bu başıbozuk amelesinden seçilmekteydi. Ne zaman ordulara bu kadrolar için eleman lazım olsa bu görevler kabul edilmiyor veya aşırı bir ücret talep ediliyordu. Tüm imalat mahallerini askerlerden oluşan amelelerle istihdam ederek Tophanedeki bu karışıklığa son verilmek

¹²Charles Mac Farlane, *Turkey and Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into The state of That Country Vol-II*, London 1850, 607.

isteniyordu. Harbiye taburlarıyla ambar taburlarından seçilen 1.266 adet nefer, 4 taburdan oluşmuş İmalat Alayı'nı oluşturacaktı. Bu neferlere tecrübe kazanana değin bir ücret verilmeyecek, daha sonra şevk ve gayretlerini artırmak için birinci derecede tahsil-i sanat edenlere 60, ikinci derecede usta olanlara 40 ve üçüncü derecede olanlarına da 20'şer para yevmiye verilecekti.¹³

Tophane İdadi Sanayi Alaylarının Kurulması

1862 yılında Tophane'de açılan "Sanayi Alayları"na ek olarak İstanbul ahalisi çocuklarından "şakird veya idadiye bölükleri" açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bölüklere ilk başlarda "şakird bölükleri" denildiği halde Darüşşura'da yapılan müzakerelerden sonra "İdadiye Bölükleri" denilmesi uygun görülmüştür. İdadiye bölüklerinin kurulmasındaki temel gaye savaş malzemesi üretecek işçilere "layikiyle tahsil-i sanat" ettirmektir. İkinci gaye ise Osmanlı gençlerinin bir meslek edinmelerini sağlamaktır. Kalkınmada bilim ve sanayi eğitiminin önemi vurgulanarak, Osmanlı vatandaşlarının teknik eğitimden uzak durdukları belirtilmekteydi. Topraklarının verimli, insanların zeki olmasına rağmen Osmanlı ahalisi çocuklarını bilim ve sanayi alanında eğitim verme imkânlarından yoksun olmalarından dolayı refaha ulaşamadıkları bildirilmektedir. Çocuklar babalarıyla ağır işlerde beraber çalışarak zamanlarını boşa harcıyıp ancak ekmek paralarını kazanabiliyorlardı. Fabrika-yı Hümâyûnlar herkesin sanat öğrenebileceği yerlerdi ve sanayi alayları içinde açılacak "şakird

¹³BOA, MVL, 850/12, 20 Cemaziyevvel 1279, (12 Kasım 1862). Tophane-i Amire Müşiriyetinin silah üretimi dışında boğazların korunması, bazı kalelerin idaresi gibi farklı görevleri bulunduğundan 22 binden fazla personelinin ancak 2.794'lük kısmı İmalat Alayları kadrosundaydı. Bkz. *Devlet-i Aliyyenin 1279 (1863/64) Senesi Muvazene-i Umumiye Defteri*, 65-66. Halil Paşanın İmalat alaylarıyla başlattığı bu gelenek Cumhuriyet Dönemi silah fabrikalarında da devam etmiştir. Harp sanayi alanında eleman yetiştirmeyi amaçlayan bu kuruluş 1950'lere kadar çok büyük değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Saygı ve disipline dayanan usta çırak ilişkisi yüzyılı aşan bir süre boyunca devam etmiştir. Bkz. Halil Ergün, "Erzurum Çırakevi ve İkinci Derece Sanat İhtisas Okulu" Askeri Fabrikalar Mecmuası, VI/64, 1938, 113. 1950-1990 yılları arasında Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu için kalifiye eleman yetiştirme görevini çeşitli çırak okulları yerine getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Şevket Özsoy, *Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kırıkkale Çırak Okulu*, Türk Metal Sendikası Yayınları, Ankara 2013.

bölükleri" Osmanlı gençlerine askeri sanatlarda yetişme imkânı verecekti.¹⁴

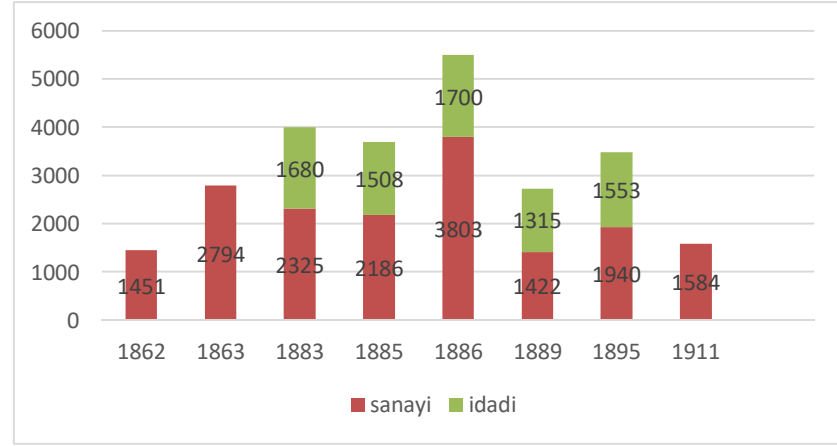
Sanayi Alayları ikiye ayrılmıştı. Birinci Sanayi Alayı Zeytinburnu Fabrika-yı Hümâyûnuna verilmişti. Bu alay Baruthanelere de personel vermekteydi. İkinci Sanayi Alayı ise Tophane'deki Fabrikalar için ayrılmıştı. Genel olarak Tophane'deki fabrikalarda görevli olan İkinci Sanayi Alayının mevcudu Zeytinburnu Fabrikalarında görevli olan Birinci Sanayi Alayı mevcudundan daha fazlaydı. Sanayi Alaylarının eğitim ve idare işleri için ümera ve zabitan görevlendirilmiştir. Bu subayların sayıları sanayi alaylarının % 5 ile % 10'u kadardı.

Tablo 1. Tophane Sanayi Alayları (1886).¹⁵

Alay	Tabur	Ümera ve Zabitan	Silah Endaz	Mevkii
1.Sanayi Alayı	1.Sanayi Taburu	51	946	Zeytinburnu Fab.
	2.Sanayi Taburu	26	425	Baruthaneler
	2 İdadi Taburu	25	469	Zeytinburnu Fab.
2.Sanayi Alayı	1 Sanayi Taburu	63	1.226	Tophane Fabrikaları
	2 Sanayi Taburu	61	1.006	"
	1 İdadi Taburu	29	564	"
	3 İdadi Taburu	29	574	"
Toplam		284	5.210	

¹⁴Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I-II*, 430-431; Feza, Günergun "İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi ve Osmanlı Askeri Sanayi Kurumlarında Mesleki ve Teknik Eğitim Üzerine Notlar", *Prof. Dr. Mübahat Küttükoğlu'na Armağan*, Zeynep Tarım Ertuğ (Ed.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, 466-477.

¹⁵BOA, Y. E. E, 608, 49, Aralık 1886.

Grafik 1. Tophane Sanayi Alayları (1862-1911).

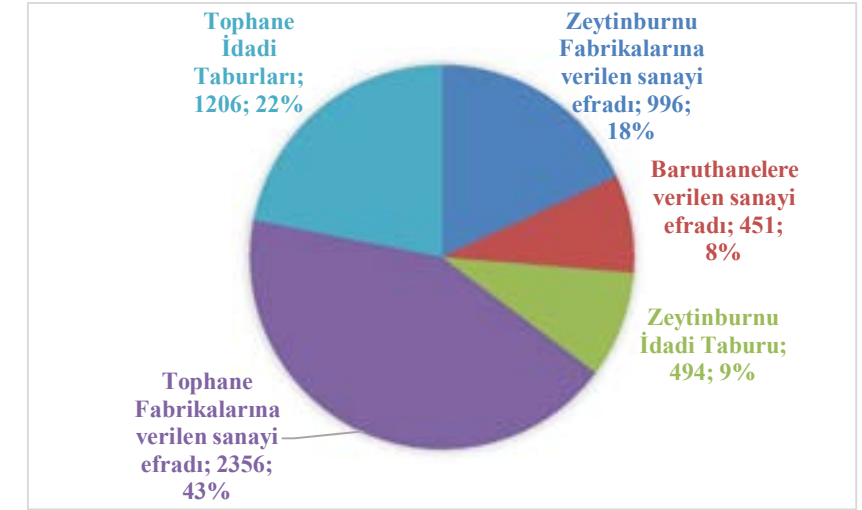
1862-1911 yılları arasında Tophane-i Amire'ye mensup sanayi ve idadi taburları 1886 yılında en yüksek rakama ulaşmıştır.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde mesleki eğitimi sanayi mektepleri vermekteydi. Sivil talebeler için neredeyse her vilayette sanayi mektepleri açılmıştır. Devletin en büyük sanayi mektebi olan İstanbul Sanayi Mektebi aynı zamanda diğer sanayi mekteplerinin örnek aldığı bir mekteptir.¹⁷ Tophane'deki Askeri Sanayi Mektebi (Sanayi Alayları) ve İstanbul Sanayi Mektebi'nin genel öğrenci profilini kimsesiz çocuklar oluşturmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Bosna ve Rusçuk gibi Balkan şehirlerinden büyük bir göç dalgası gelmeye başlamıştır. Bunun sonucunda İstanbul'da *avare dolaşan* anasız babasız muhacir çocukları sokaklardan toplanıp kısa

¹⁶Sanayi Alaylarının % 5 ile % 10'u arasında değişen bir miktarı zabitanıdır. 1279 (1862/63) *Muvazene-i umumiye*, BOA, Y. E. E, 580, 49, Şubat 1883, Y. E. E, 600, 49, Ocak 1885, Y. E. E, 608, 49, Aralık 1886, Y.E.E, 620, 48, Mart 1889, YPRK. ASK. 23/32 20 Temmuz 1895. 1327 (1911) *Muvazene-i Umumiye Defteri*.

¹⁷İstanbul Sanayi Mektebi için Bkz. Mehmet Ali Yıldırım, *Dersaadet Sanayi Mektebi 1868-1926*, İstanbul 2013.

bir kursa tabi tutularak Tophane ve Tersanedeki Sanayi Alaylarına, Darüşşafaka ve Mekteb-i Sanayiye kaydedilmişlerdir.¹⁸

Grafik 2. Sanayi Alaylarının Fabrikalara Dağılımı (1886).

Tophane'de bulunan fabrikalara sanayi alaylarının % 65'i ayrılırken Zeytinburnu Fabrikalarına % 27, Baruthanelere % 9'luk bir kısım ayrılmıştır.¹⁹

1885 yılı Tophane-i Amire İdadiye Taburlarının Düzenlenmesi

1885 yılında Ali Saib Paşa'nın Müşiriyeti zamanında İdadi Sanayi Alayları için birer mektep tesis edilmesi düşünülmüş eğitim programı hazırlanmış olsa da tatbiki 1891 yılında Zeki Paşa'nın Müşirliği sırasında olmuştur.²⁰ Ancak bu arada daha askerlik çağına

¹⁸M. A. Yıldırım, 102-103.

¹⁹BOA, Y. E. E, 608, 49, Aralık 1886.

²⁰Mustafa Zeki Paşa, II. Abdülhamid döneminde 17 yıl Tophane müşirliği ve 25 yıl Askeri Mektepler Nazırlığı yapmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Müşir Süleyman Paşa'nın yaverliğinde bulunmuştur. 1883'te liva (tuğgeneral) rütbesiyle Askeri Mektepler Nazırlığına tayin edilmiştir. 1891'de bu nazırlığı muhafaza etmek üzere Tophane Müşirliğine atanmıştır. 1908 inkılabına kadar bu görevde kalmıştır.

gelmemiş gençler alınarak yetiştirilmeye başlanmıştır. 1891 yılında Zeki Paşa sanayi alaylarına birer idadi sanayi mektebi ilave etmiştir. Burada yetişen gençler teori ve pratik derslerini birlikte almaya başlamışlardır. Bu mekteplerin ayrı müdürleri, öğretmenleri bulunmaktaydı.²¹

Ordunun ihtiyaçları için açılması zaruri görülen askeri mektep ve ihtisas mektepleri on-on beş sene sonra mezun verebilmiştir. Sürenin bu kadar uzamasının sebebi ilk, orta ve lise tahsilini yaparak hazırlanmış talebenin eksikliğinden kaynaklanmaktaydı. Bunun için mekteplere talebe hazırlayan idadiler ve idadilere talebe hazırlayan ihtiyat sınıfları açılmaya başlanmıştır. Böylece her mektebin bir idadi kısmı oluşturulmuştur.²²

İnkılaptan sonra rütbesi alınan paşalardan birisi de Zeki Paşa olmuştur. 31 Mart Olayından sonra 1909'da Büyükkada'ya, sonra da Rodos'a sürülmüştür. Zeki Paşa Sultan II. Abdülhamid'in vükelasının en bilgililerinden birisi olarak bilinmektedir. "Makine-ı Aliyye, Sunufü Salase Tabiyesi, Tabiye Misalleri" isimli eserleri bulunmaktadır. Zeki Paşa Fransızca, İngilizce ve Almanca bilmekteydi. Kültürü ve dilbilgisiyle tanınmış Sedat Zeki Örs ve Vedat Zeki Örs, Zeki Paşa'nın çocuklarıdır. İbrahim Aladdin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, 412. 1909 yılında Zeki Paşa, Rodos'ta kale içinde ikamete mecbur tutulmuştu. Kalede kalmak sağlığına zarar verdiği için doktor raporu sunarak kale haricinde ikametini istemiştir. Bkz. *BOA, DH. MKT. 2909/44*, 24 Ağustos 1909. Zeki Paşa'nın oğullarından Sedat Zeki Örs 1950'de Demokrat Partiden 9. dönem Sivas milletvekili olmuştur. Bkz. *TBMM Arşivi*, Sedat Zeki Örs Dosyası.

²¹Nuri Yurdakul, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Askeri Fabrikalar İçin Sanatkar Yetiştirme Usul ve Teşkilatı", *Makina Kimya Endüstrimiz*, Sa.38, C.3, Ocak 1958, 16-18.

²²Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I-II*, 426. İdad'ın kelime manası hazırlamaktır. Kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlayan mekteplere denilmiştir. Ergin, 494. 1830'lu yıllardan itibaren zaman zaman idadiler açılmışsa da ülke çapında yaygınlaşması 1884 yılından sonra olmuştur. İdadilerden beklenen başarı elde edilememiştir. Eğitimi İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre; "İdadi teşkilatı Garb'ı körü körüne taklit etmenin bir misalidir. Garpta görmüşüz ki bir büyük iktisat var, onun yanı başında bu iktisadın maksadına hizmet edecek mektepler var. Demişiz ki bu mektepleri taklit ederek bu iktisadı temin edebiliriz. Bilhassa Fransa'da İdadilerin teşkilleri gayet sarıhtır (açıktır). Bu maksat zannettiğimiz gibi iktisat yaratmak değildir. Bu memleketlerde amelinen üstünde; asıl sanayi mütefekkirlerinin altında bir tabaka halk var. Bunlar yukarıdan aldıkları fikirleri aşağı tabakalara indirmeye memur olan müdürler sınıfıdır. Şefler, patronlar,

İki adet sanayi alayının her biri üçer taburdan oluşmaktaydı. Alaylardan birisi Tophane Fabrikalarında, diğeri ise Zeytinburnu Fabrikalarında görevliydi. Her bir alayda, alay erkânı olarak bir mirliva, bir miralay, bir kaymakam, bir alay müftüsü ve bir alay kâtibî görev yapmaktaydı. 1.200 kişi seviyesinde olan Birinci Sanayi Alayı Tophane'deki mektepte eğitim gördüğü gibi Tophane grubunda yer alan Poligon-i Hümâyûn, Kırkağaç Fişek Fabrikası, Mamul Ambarı, Maçka Silahhanesi, Harbiye Ambarı, Mühendishane Matbaası'nda görev yapmaktaydılar. İdadi efradı maaşına ek olarak fabrikada çalıştıkları günler için ayrıca yevmiye verilmekteydi. Alaylardaki ümera ve zabitanın tamamı fabrikalarda çalışmaktaydı. Sanayi alayı kadrosunda bulunup da fabrikada çalışmayanlar ise tabip, cerrah, hoca, esvap emini, alay ve tabur kâtipleri ve dahiliye zabitanlarıydı.²³ Böylece imparatorluğun iki sanayi müessesesi ortaya çıkmış oldu. Buralardan sanayi zabiti, ordu için tüfekçi, topçu, cephaneci, marangoz ve fabrikalara şube memuru gibi yüksek teknik adamları yetiştirilmekteydi. Tophane Müşiriyeti usta ihtiyacını bu şekilde kapatmıştır. Tophane müşiri aynı zamanda Mekatib-i Askeriye Nazırı olduğundan Kuleli, Mümtaz Topçu ve Harbiye Mektebi hocalarını sanayi mekteplerine gönderebilmekteydi. Bilhassa fen derslerine önem verilmekteydi.²⁴

Tophane Müşiri ve Mekatib-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa ordunun ihtiyacı olan her türlü silahı imal etmek için gayret göstermekteydi. Sanayi İdadi Taburları gece dersleri almaktaydılar. Gece dersi müzakereleri mektep harici koşullarda yapılmaktaydı. Her takım, halka halinde ot minderlerin üstüne konan küçük masanın üzerinde bulunan petrol lambasının etrafına diz çökerek oturmaktaydı. Milyonlarca tahtakurusu ve pirenin ısırılmaları arasında çalışmalara devam edilmekteydi. Zeki Paşa sık sık talebelere şu telkinde bulunmuştur: "Fen derslerine çok ehemmiyet verin. Vaktinizi esirgemeyin. Yapacağınız silahlar ne kadar fenne uygun yapılırsa o

direktörler bu sınıftandır. Garpta bu sınıf vardır ve var olduğu için hususi bir tahsil almaya mecburdur..." Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, III-IV*, 1423-1424.

²³Ahmet Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, Ahmet Köç (Haz.) İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013, 133.

²⁴Mete Tunçay, "Değirmenci Faik Tekelerin Anılarında İmalat-ı Harbiye ve 31 Mart Olayı", 94-95.

derece sağlam olur. Sizin yaptığınız silahlar ne kadar sağlam olursa harbiye efendileri de bu silahların kullanılmasını askerlere (o kadar rahat) öğreteceklerdir. Aldığınız vazifeler ehemmiyetlidir. Sizden iş, vazife bekliyoruz. Fen, sanata var kuvvetinizle çalışın, büyük fen adamları olun.”²⁵

İstanbul ve taşradan idadiye taburlarına kaydolmak için gelen talebenin en az 12 en fazla 15 yaşında olması gerekmektedir. Sanayi Alaylarında istihdam süresi 13 yıldır. Bunun 3 senesi “ihtiyat” sınıfında, 5 senesini “idadiye” sınıfında ve 5 senesini de “sanayi” sınıfında geçirilecekti. İdadiye ve sanayi sınıflarındaki 10 sene mecburi olmakla birlikte ihtiyattaki 3 yıl başarıya göre değişmekteydi. Mecburi tutulan 10 sene idadiye süresi birinci seneye kayıttan itibaren başlamaktaydı.²⁶

Tablo 2. Tophane Sanayi Alayları İhtiyat Sınıfları Ders Programı (1885).

Birinci Sene	Elifba-yi Osmani (alfabe)	Ecza-yı Kuran (din bilgisi)	Hikayat-ı Müntahibe (seçilmiş hikâyeler)	Yazı
İkinci Sene	Ecza-yı Kuran (Kuran-ı Kerim)	İlmihal (din bilgisi)	Risale-i ahlak	Rakam ve A'mal-i Erbaa (dört işlem)
Üçüncü Sene	Kuran-ı Kerim Dürr-i Yekta (Hz. Muhammed'in Hayatı)	İmla-Hattı Türki	Hesaptan kesri adi (Bayağı Kesir) ve Aşari (Ondalık Kesir)	Medhal-i kavaid (Hukuka Giriş)

İlerleyen yıllarda ihtiyat sınıfı müfredatına bazı dersler eklenmiştir Birinci sınıfta yukarıdaki derslere ek olarak Tadad ve terkim (sayıları okuma ve yazma) ikinci sınıfta Kıraat-ı Fenniye

²⁵Mete Tunçay, “Değirmenci Faik Tekelerin Anılarında İmalat-ı Harbiye ve 31 Mart Olayı” 95.

²⁶Tophane-i Amire İdadiye Taburlarının Tensiki, 27 Ekim 1885.

(istihkâm ve muharebe bilgisi), imla ve hüsnühat (güzel yazı), üçüncü sınıfta ise muhtasar coğrafya dersleri eklenmiştir.²⁷

Tablo 3. Tophane Sanayi İdadi Alayları Ders Programı.

Birinci Sene	Kavaid-i Osmaniye (Osmanlıca gramer)	Mükemmel ilm-i hesap	Hendese-i Hattıye (doğrusal geometri)	Fransızca-Resim
İkinci Sene	Tatbikat-ı hesabiye (hesap uygulamaları)	Eskal-i hendese (hesap işleri)	Muhtasar Tarih-i Osmani	Fransızca-Resim
Üçüncü Sene	Cebr-i Adi (Geometriye Giriş)	Hikmet ve kimya-yı Sathi (Yüzey Kimyası)	Cerri Eskal (Ağırlık Kaldırma hesapları)	Fransızca-Resim
Dördüncü Sene	Cerr-i Eskâl (Ağırlık Kaldırma)	Hikmet ve kimya	Fransızca	Resim
Beşinci Sene	İlmi Mesaha (ölçme bilgisi)	Hikmet ve kimyanın Sanaiye Tatbiki	Fransızca	Resim

İhtiyat sınıfları talebesi fabrikalara iş başına gitmeyerek her gün ders ile meşgul olacakları gibi *idadiye* talebesi iki şubeye ayrılarak nöbetleşe bir gün fabrikada iş başı diğer gün ise derste bulunacaklardı. *Sanayi* sınıfları efradı eğitim görmüş efrattan olacaklarından bunlara ders verilmemekteydi. Özür sahibi olmaksızın derse gelmeyenler, derste uslu durmayanlar, dersine çalışmadan gelen öğrenciler öğretmenler tarafından idareye bildirilecektiler. İlim ve fenle ilgili dersler zabitan tarafından verileceği gibi dini dersler için dışarıdan maaşlı hocalar tedarik edilecekti.

Efrat öncelikle genel sanayi mesleklerine yönlendirilmekteydi. Bu sanayi dalları şunlardır: demircilik, makinecilik, eğeci ve çarkçılık, dökmeçilik, marangoz ve modelcilik, kundakçı ve tüfenkçilik,

²⁷Bülent Varlık, *Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl*, İstanbul, 2005, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, 30.

kılıççılık, kazancılık, ocakçılık, nakkaşlık, saraçlık, tenekecilik, şenlik ve muharebe fişenkçiliği, telgrafçılık, oymacılık, ateşçilik. Bu genel sanayi dallarından başka Fabrika-i Hümayûnlarda her çeşit şeshane tüfeklerine mahsus fişekçilik, haddecilik, kalcı (maddeleri eritip ayıklama) güllencilik, muayenecilik, topçuluk, barutçuluk, gibi özel sanayi kolları bulunsa da bu sanatlar sadece Fabrika-i Hümayûnlara özel olduğundan özel sektörde talep olmayacağından efrada dışarıda hayatlarını kazanmak için genel sanat dallarından birisi öğretildikten sonra özel dallardan birisi öğretilicekti.

Tablo 4. Tophane Sanayi/İdadi Alaylarının Yevmiyeleri

Para	Sene	Sınıf
-	1	İhtiyat sınıfları
-	2	
-	3	
10	1	İdadiye sınıfları şakirdanı
20	2	
30	3	
40	4	
50	5	
70	6	Sanayii sınıfları efradı
90	7	
110	8	
130	9	
150	10	

Toplam 13 yıllık teorik ve pratik eğitimi tamamlayan talebelerden başçavuş rütbesine ulaşanlar arasından “tezkere bırakanlar” mülazım-ı salis olarak atanmaktaydı. Diğerleri de sanat derecelerine bağlı olarak en fazla bir gümüş mecdiye gündelikle fabrikalarda istihdam edilmekteydi. Terhis edilenlerden orduda kamacı, tüfekçi demirci gibi alay ustalıklarına talip olanlar, bir yıl süreyle fabrikalarda bu sahalarda staj gördükten sonra, yapılan sınavı

kazanmaları halinde alay ustası unvanı ile orduda çalışmaya devam etmekteydiler.²⁸

İş başında iken bir kaza sonucu sakat kalan idadiye zabitan ve efradı doktorlar heyeti tarafından muayene edilmekteydi. Heyetin vereceği maluliyet derecesine göre kayd-ı hayat şartıyla “*Askeri Tekaid Nizamnamesi*” hükümlerine uygun olarak maaş bağlanmaktaydı. İdadiye efradı hasta oldukları zaman nizamiye askerleri gibi sıhhiye işlemleri yapılmaktaydı. İfası mecburi olan on sene²⁹ istihdam müddetlerini tamamladıkları halde “*mülazım-ı sanilik*” rütbesine nail olamayan efrad idadiden ihraç olunmaktaydı. O zamanki askere alma kanununa göre buldukları bölgede kur'a ile mükellef ise “*redif*”, askerlikten müstesna bölge ahalisinden ise “*ihraç*” tezkeresi verilmekteydi.

İdadi sınıfından çıkmak ancak istihdam süresini tamamlayarak tezkere almaya bağlıydı. Geçerli bir özrü olmaksızın çocuklarını mektepten almak isteyen ailelerden “*Askeri Mektepler Kanunu*”nda olduğu gibi yapılan masraflar geri istenmekteydi. Tahsillerini bitirip ayrılanlara birer sanat diploması verilmekteydi. Bu diplomada efradın eğitim gördüğü sanat dalı ve bu sanattaki derecesi yazılmaktaydı. Mektepten mezun olanların diplomaları istihdam olduğu fabrikanın memurları tarafından mühürlenerek Tophane-i Amire Meclisi ile Tophane-i Amire Müşiriyeti'nce tasdik edilmekteydi. Fabrika-i Hümayûnlar için mevcut amele yetmediği zaman öncelikle idadi sınıfından sanat diploması alıp çıkanlara müracaat edilmekteydi. Bu ameleler fabrikalarda kullanıldıkları müddetçe kendilerine sanat derecelerine mahsus yevmiye verileceği gibi bunlar; demircilik, kamacılık, tüfekçilik, marangozluk, gibi hizmetlerle orduyu

²⁸Varlık 31-36

²⁹Mecburi süreyi tamamlamadan ayrılmak isteyenlerin izlemiş oldukları yollardan biri de sahte sakatlanmaktaydı. Fakat sıkı bir doktor muayenesi sonucunda bu gibi teşebbüsler sonuç vermemekteydi. Örnek olarak Sanayi Alayı efradından İsmail isimli amelenin parmağında yara alarak parmağının kuvvetsiz olduğundan bahisle Fabrika-yı Hümayûnlarda çalışamayacağını iddia ederek Mekteb-i Askeri Tıbbiye Tahrirat Kalemine müracaat ederek doktor raporu almak istemiştir. 25 Ocak 1901 tarihinde verilen doktor raporunda; yaranın az bir zaaf yarattığını ve harekete engel olmadığını belirterek yaranın birkaç ay zarfında iyileşeceği bildirmiştir. Bkz. *BOA, ZB, 301/21*, 20 Mart 1901.

Hümâyûnlara gitmek isterlerse öncelikli olarak bu kişiler tercih edilecekti.³⁰

1909 yılında Tophane-i Amire Nezareti, İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umumiyesine dönüştürülmüştür.³¹ Tophane'de bulunan mektep Zeytinburnu'na taşınarak İmalat-ı Harbiye Mektebi ismini almıştır. Bu düzenlemenin temel sebebi; tarihte “31 Mart Vakası” olarak bilinen 13 Nisan 1909'da başlayan isyan hareketidir. Tophane-i Amire mensuplarından memur ve Amele-i Daime'den bir iki kişi istisna edilecek olursa 31 Mart olayına karışmamışlardır. Ancak sanayi alayları isyan hareketinde etkindi. 16 sanayi alayı talebesi 3 ila 15 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır.³² Bu olay sonucunda Tophane-i Amire Nezaretinde çeşitli düzenlemeler yapılmış ve nezaret, İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti Umumiyesine dönüşmüştür. Tophane'de bulunan Mektep Zeytinburnu'na taşınmış ancak sanayi alayı terimi kullanılmaya devam edilmiştir.

Mahmud Şevket Paşa 1909 yılında Harbiye Nazırı olmuş, ilk iş olarak Tophane'deki Birinci İdadi Sanayi Alayı ile Zeytinburnu'nda bulunan İkinci İdadi Sanayi Alayını kaldırmıştır. Sanayi Alayları talebelerini geçici sınıflar mezunu yaparak hepsini fabrikalara dağıtmıştır. Birinci ve İkinci Sanayi İdadi Taburlarının yaşları 16'yı geçmemek şartıyla sınıfların birincisinden onuncusuna kadar talebeler toplanarak yeni açılacak olan mektebin ilk sınıfı oluşturulmuştur. Mahmud Şevket Paşa, Zeytinburnu'nda acele olarak bir bina yaptırıp “İmalat-ı Harbiye Mektebi” ismini vermiştir. Dört nazari (teorik) sınıf, dört ameli (pratik) sınıf oluşturarak sekiz sınıflık mektep

³⁰Tophane-i Amire İdadiye Taburlarının Tensiki, Madde: 47-52.

³¹Bahr-i Sefid (Akdeniz) ve Bahr-i siyah (Karadeniz) sahilleri muhafız alayları Tophane Nezaretine bağlıydı. Tophane Nezareti 1909 senesinde İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umumiyesine çevrilerek Harbiye Nezaretine bağlanmıştır. Böylece İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti sadece silah ve mühimmat işleriyle meşgul olmaya başlamıştır. Bkz. MAZC, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, Birleşim: 92, Cilt: 2, 9 Haziran 1326 (22 Haziran 1910), 555.

³²BOA, ZB, 405/67, 25 Temmuz 1909.

teşkilatı oluşturmuştur. Buna karşılık buradan mezun olanlar sekiz senelik mecburi bir hizmete tabi olacaklardı.³³

Osmanlı orduları için gerekli olan tüfekçi, kamacı, demirci, marangoz ustalarını yetiştirmek; fabrikalar için icap eden tesviyeci, tornacı, demirci, frezeci,³⁴ dökümcü gibi sanayi erbabını teori ve pratik derslerle yetiştirilerek fabrikaların usta ihtiyacı İmalat-ı Harbiye Mektebi Sanayi Alayı tarafından karşılanmaktaydı. Ancak Sanayi Alayı'ndan istenen verim alınamadığından 1914 yılının mayıs ayında “Nazari Usta Mektebi” ismiyle ıslahat ve tasfiyeye uğramıştır.³⁵ İmalat-ı Harbiye Müdürü olan Necmeddin Bey tarafından hazırlanan kadro, program ve talimat, Harbiye Dairesi Ordu Şubesi Kısmı tarafından incelenerek onaylanmıştır.

“Nazari Usta Mektebi” 4 sınıf olmak üzere teşkil edilerek buraya sadece rüştiye (ortaöğretim) mektebinden mezun olanlarla rüşdi derecede öğrenim gördüğünü ispat edenler kabul edilecekti. Hâlihazırda mektepte mevcut olan fakat usta mektebine kayıt olacak eğitim seviyesinde bulunmayanlar için *sınıfa mahsus* adıyla üç sınıf teşkil edilmiştir. Bunlar usta mektebine geçtikçe yerlerine ilköğretimden mezun talebeler kaydedilecekti. Usta mektebinin dördüncü sınıfında talebeler özel olarak hazırlanmış bir imalathanede derslerini uygulamalı olarak görecekdiler.³⁶ Ameli (pratik) kısmındaki

³³Tunçay, “Değirmenci Faik Tekelerin Anılarında İmalat-ı Harbiye ve 31 Mart Olayı”, 99, Eyüp Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara 1940, 60-61.

³⁴Freze, Tornacılıkta, bir deliğin ağzını genişletmeye yarayan çelik alet, Bkz. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.573905d0b1f823.68238654 (E.T. 14. 05. 2016).

³⁵İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi için 1915 yılında bir Almanca muallimine ihtiyaç duyulmuştur. *İkdam*, Numara: 6500, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915), 2, İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebi'nin rüşdi kısmı Tophane'de, İdadi kısmı ise Zeytinburnu Mektebi'ndeydi. Rüşdi kısma öğrenci alımları Ağustos ayında idadi kısma ise Eylül ayında başlamaktaydı. *İkdam*, Numara: 6629, 19 Temmuz 1331 (1 Ağustos 1915), Eyüp Durukan, Mektebin 1916 senesinde Tophaneye nakledilerek İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi ismini aldığı bildirilmektedir. Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, 61.

³⁶ATASE, BDH, 1873.7.006.17, 3 Mayıs 1330 (16 Mayıs 1914).

talebelere sınıflarına göre istihkaklarına ek olarak 3, 6, 9, 12 kuruş yevmiye verilmekteydi.³⁷

Mektepten mezun olanlar sanayi taburunda tahsile mecbur tutulacaklardı. Sanayi taburuna nakledilenler hükümetin ihtiyacına göre tüfekçi, kamacı, marangoz, demirci alanlarından birine kura çekerek seçileceklerdi. Kurayla sanat dalı belirlenenler çalışacakları fabrikaya tevzi edilecekler ve orada dört sene boyunca ikmal-i tahsile mecbur tutulacaklardı. Hükümetin ihtiyacından fazla kalanlar ise yine kura suretiyle tesviyeci, demirci, marangoz gibi sanat dallarına göre seçilerek fabrikalara gönderilmekteydiler. Sanayi taburundan diploma alarak liyakat kazananlar ilga edilen sanayi alayında olduğu gibi askerlik hizmetlerini ifa etmiş olacaklardı. Bunların askerlik süreleri sanayi alayına kabul oldukları tarihten itibaren başlatılmaktaydı.³⁸

Sanayi taburundan her sene azami 80 talebe mezun olmaktadır. Öncelikle ordularda görev alacak ustalar ayrılmaktaydı. Gelecekte kurulması planlanan fabrikalar için muktedir usta yetiştirilmesi ise şu şekilde olacaktı; sanayi taburundan diploma alanlar mezuniyet tarihlerinden itibaren fabrikalarda sekiz sene çalışmaya mecburdular. Sanayi taburundan yüksek derece ile fabrikalara dahil olanlar usta yevmiyesiyle, orta ve daha aşağı derecede olanlar ise kalfa yevmiyesiyle istihdam olacaklardı. Sekiz sene zarfında sanatında ilerleme gösterenlerin yevmiyesi 2 derece arttırılabilecekti. Sekiz yıllık mecburi hizmetleri bitenler fabrikalarda hak ettikleri yevmiyeleri alacaktı.

Tophane'de bulunan Mühendis Mektebi binası İmalat-ı Harbiye'ye devredildiğinden "*Nazari Usta Mektebi*"nin bu binaya nakledilmesi düşünülmekteydi. Programı gereğince mayıs ayında eğitime başlaması planlanmaktaydı.³⁹

1914 yılında İmalat-ı Harbiye Genel Müdürü Necmeddin Bey'in programını hazırladığı Nazari Usta Mektebi 1921 yılına kadar

³⁷Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, 61.

³⁸ATASE, BDH, 1873.7.006.17, 3 Mayıs 1330 (16 Mayıs 1914).

³⁹ATASE, BDH, 1873.7.006.17, 3 Mayıs 1330 (16 Mayıs 1914). Mektebin eğitim kadrosu ve ders programı için Bkz. Ersoy Zengin, Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923), 385-387.

devam etmiştir. İstanbul'daki bu teşkilat 1921 senesinde Fabrikalar Umum Müdürlüğünün teşkiliyle "*Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesi Usta Mektebi*" adını almıştır. Pratik kısım 4 seneden 2 seneye düşürülmüştür. İlerleyen zamanda dört senelik ve ikinci derece orta ihtisas tahsis programıyla "*Askeri Sanayi Mektebi*" adı altında faaliyetlerini sürdürmüştür.⁴⁰

Milli Mücadele yıllarında İstanbul'daki mektep talebesinin % 80'i Ankara'ya geçmiştir. Bu talebelerin Anadolu'da kurulmakta olan imalathanelerin gelişmesine katkıda bulunmalarını sağlamak için eğitimlerine devam etmeleri gerekiyordu. Bunun için Büyük Millet Meclisi'nde çalışmalar yapılmıştır. Verilen kanun layihasında İstanbul'da askeri sanayi kurumlarına bağlı olarak 3 çeyrek asır önce bir "*darüttalim*" kurulduğunu ve bunun değişik zamanlarda, "*sanayi idadi mektebi*", "*çırak mektebi*", "*usta mektebi*" gibi unvanlar aldığını ve buradan yetişen elemanların faydalı hizmetlerde buldukları bildirilmiştir. İstanbul'da İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlı kurumlarda son iki yılda görülen düzensizliğin bu mektepte de görüldüğünü verilen eğitimin aksamakta olduğu dile getirilmiştir. Bu öğrenciler için 5 sınıflı bir mektebin açılabilmesi için 30 bin liranın müdüriyet bütçesinden Usta Mektebi'nin yapımı için aktarılması istenmekteydi. 29.08.1922 tarihli kanun ile "*Ankara Usta Mektebi*" kurulmuştur.⁴¹ Ayrıca Anadolu'ya geçmiş olan İmalat-ı

⁴⁰Askeri Sanayi Mektebi 1932 senesine kadar İstanbul'da faaliyetlerine devam etmiş, bu tarihten sonra Kırıkkale'ye nakledilmiştir. 1932 senesine kadar İstanbul'da bulunan bu mektep hem idare hem de eğitim bakımından iyi bir durumda değildi. Ankara'daki genel müdürlükten uzak oluşu buranın sık sık teftişini engelleyen bir sebepti. Askeri Fabrikalar Müdüriyetinin İstanbul'daki tesisleri imkânsızlık içinde işleyememiştir. Talebenin çalışabileceği işletmelerin eksikliği yüzünden bazı talebeler disiplinden koparak ahlaken çok düşük seviyeye inmişlerdi. Mektebi disipline ederek Askeri Fabrikalar ve ordu için faydalı hale getirme çalışmaları başlatılmıştı. Mektebin fabrikaların yoğun olarak bulunduğu Kırıkkale'ye nakli uygun görülmüştür. Böylece talebe bolca pratik yapma imkânını bulacaktı. Mektep 22 Mayıs 1933 tarihinde inşası tamamlanarak hizmete açılmıştır. Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, 61-62.

⁴¹Günergun, 485-486; BCA, 60-4/30.18.1.1 28.09.1922 sayı: 1794. BCA, 030.0.018.001.001.5.26.11, 29 Ağustos 1338 (Ağustos 1922).

Harbiye mensupları Erzurum'da Silah Tamirhanesi Çıracık Mektebini kurmuşlardır.⁴²

Sonuç

Osmanlı Devleti 1826 yılında Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra Asakir-i Mansure-i Muhammediye ismiyle modern bir ordu sistemi kurduğu gibi bir yıl sonra Tophane Müşiriyetini kurup orduda kullanılacak olan modern silahları üretmeyi hedeflemiştir. Tophane-i Amire Müşiriyetinin kurmuş olduğu fabrikalar özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısında önemli ilerlemeler kaydetmiş ve fabrikalarda işgücü eksikliği kendisini hissettirmiştir. Tophane İdadi Sanayi Alayları ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamak için faaliyet gösteren bir eğitim kurumu olarak bu vazifeyi yerine getirmiştir. Burada eğitimini tamamlayanlar hem devletin silah fabrikalarında hem de özel fabrika ve imalathanelerde çalışmışlardır. Silah fabrikaları her ne kadar ordunun ihtiyaç duyduğu silahları üretmede yetersiz kalmışlarsa da üretim için harcanan gayretler neticesinde burada sayıları binlerle ifade edilen imparatorluğun en kalabalık işçi kitlesi oluşturulmuştur. Sanayi Alayları Osmanlı Devletinin endüstri toplumu olma yolunda atılmış ilk ve önemli bir adım olmuştur.

Silah sanayisini geliştirmek için yabancı dillerden yapılan tercümelemler aynı zamanda kimya, matematik, geometri, metalurji gibi bilim dallarının gelişmesine hizmet etmiştir. İdadi sanayi alaylarında beş yıl boyunca tam gün pratik eğitimin verilmesi burayı mesleki bir eğitim kurumu olarak önemini artırmıştır.

Tophane-i Amire İdadi Sanayi Alayları Mektebinden mezun olan işçiler I. Dünya Savaşı sırasında müttefiklerden yardım alınamayan bir dönemde orduların mühimmat ihtiyacını karşılayarak mühim bir vazifeyi yerine getirmişlerdir. Bu işçiler Milli Mücadele yıllarında Anadolu'da oluşturdukları tamirhanelerle Milli Ordunun ihtiyaçlarının karşılaması noktasında önemli hizmetleri yerine

⁴²Bkz. Ersoy Zengin, Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzurum'da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi; Firdevsoğlu İş Ocağı", 100. yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (Haz. Merve Uğur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, (247-279).

getirerek Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluşunda tarihi bir misyonu yerine getirmişlerdir. Harp sanayii işçilerinin eğitimini üstlenen Tophane Sanayi Alayı Mektebi 1909 yılında İmalat-ı Harbiye Mektebi, 1914 yılında Nazari Usta Mektebi ve 1922 yılında Askeri Sanayi Mektebi ismini almıştır. Tophane-i Amire Sanayi Alaylarında oluşan yüzyıla yakın bilgi birikimi 1950 yılında Makine Kimya Endüstrisi Kurumuna devredilerek günümüz silah sanayisinin temelini oluşturmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. MKT. 2909/44, 24 Ağustos 1909

MF. MKT. 760/10, 11 Teşrin-i sani 1319 (24 Kasım 1903).

MVL, 850/12, 20 Cemaziyevvel 1279, (12 Kasım 1862).

Y. E. E, 580, 49, Şubat 1883.

Y. E. E, 600, 49, Ocak 1885.

Y. E. E, 608, 49, Aralık 1886.

Y.E.E, 620, 48, Mart 1889.

Y. E. E, 608, 49, Aralık 1886.

YPRK. ASK. 23/32 20 Temmuz 1895.

ZB, 301/21, 20 Mart 1901.

ZB, 405/67, 25 Temmuz 1909.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

030.0.018.001.001.5.26.11, 29 Ağustos 1338 (Ağustos 1922).

60-4/30.18.1.1 28.09.1922 sayı: 1794.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

BDH, 1873.7.006.17, 3 Mayıs 1330 (16 Mayıs 1914).

Bütçe, Nizamname ve Zabıt Cerideleri

1279 (1863/64) Senesi Muvazene-i Umumiye Defteri

1327 (1911) *Muvazene-i Umumiye Defteri*.

Tophane-i Amire İdadîye Taburlarının Tensiki, 27 Ekim 1885.

MAZC, *Devre: 1, İçtima Senesi: 2, Birleşim: 92, Cilt: 2*, 9 Haziran 1326 (22 Haziran 1910), 555.

Tbmm. Arşivi

TBMM Arşivi, Sedat Zeki Örs Dosyası.

Gazeteler

İkdam, Numara: 6500, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915), 2

İkdam, Numara: 6629, 19 Temmuz 1331 (1 Ağustos 1915)

Araştırma Eserler

Ahmet Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, Ahmet Köç (Haz.) İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Charles Mac Farlane, *Turkey and Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into The state of That Country Vol-II*, London, 1850.

Durukan, Eyüp, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara, 1940.

Ergin, Osman, *Türk Eğitim Tarihi, I, II, III-IV*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Genç, Elif Süreyya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2010.

Gövsa, İbrahim Aladdin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, 412

Günergun, Feza, “İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi ve Osmanlı Askeri Sanayi Kurumlarında Mesleki ve Teknik Eğitim Üzerine Notlar”, *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, 465-494.

Halil Ergün, “Erzurum Çirakevi ve İkinci Derece Sanat İhtisas Okulu” *Askeri Fabrikalar Mecmuası*, VI/64, 1938.

İnalçık, Halil- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

Karakışla, Yavuz Selim, “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839–1923”, (Der. D. Quataert, E.J. Zürcher), Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Mardin, Şerif, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, III, 624.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

Önsoy, Rifat, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982.

Özsoy, Şevket, *Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kırıkkale Çırak Okulu*, Türk Metal Sendikası Yayınları, Ankara, 2013.

Sarc, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat-I*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1940.

Soyluer, Serdal, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi-1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul (?) 19.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Bağlam Yayınları, Sa.3, Nisan 1992, ss.27-56.

Tunçay, Mete, “Değirmenci Faik Tekelerin Anılarında İmalat-ı Harbiye ve 31 Mart Olayı”, *Toplumsal Tarih*, (137), Mayıs 2005, ss.92-99.

Unat, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

Varlık, Bülent, *Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl*, İstanbul, 2005, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Yıldırım, Mehmet Ali, *Dersaadet Sanayi Mektebi 1868-1926*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

Yurdakul, Nuri, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Askeri Fabrikalar İçin Sanatkâr Yetiştirme Usul ve Teşkilatı”, *Makina Kimya Endüstrimiz*, Sa.38, c.3, Ocak 1958.

Zengin, Ersoy, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Erzurum’da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi; Firdevsoğlu İş Ocağı”, *100. yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, (Haz. Merve Uğur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, ss.247-279.

Zengin, Ersoy, Tophane-i Amire’den İmalat-ı Harbiye’ye Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayii (1861-1923), (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.

Elektronik Kaynaklar

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.573905d0b1f823.68238654 (E.T. 14. 05. 2016).

I. İzzeddin Keykavus’un Eyyûbi Politikası ve Ölümü*

Yasemin AKTAŞ**

Özet

Devlet adamlarının desteğini alarak 1211 yılında Selçuklu tahtına oturan I. İzzeddin Keykavus, aleyhine oluşturulan ittifakı dağıtarak kardeşi Alaeddin Keykubad’ın isyanını bastırdı ve iktidarını sağlamlaştırdı. Ardından fetih hareketine başlayan I. İzzeddin Keykavus, Türkiye Selçuklu Devleti’nin ekonomik çıkarları doğrultusunda kuzey-güney liman kentlerini ele geçirdi ve ülke sınırlarında emniyeti sağladı. İznik Rum Devleti, Trabzon Rum Devleti, Kıbrıs Krallığı ve Ermeniler ile önemli anlaşmalar yaparak ticari hayatta emniyeti, ülke içerisinde sükûneti sağlamaya çalıştı. Belirli bir siyasi, askeri güce ulaşan I. İzzeddin Keykavus, bundan sonraki süreçte ülkenin doğusuna yönelerek arabuluculuk ve ittifak gibi gerekçelerle Eyyubi melikleri ile münasebet içerisinde oldu. Bu çalışmada, I. İzzeddin Keykavus’un Eyyübilere karşı izlediği politika ve Eyyubi melikleri ile ilişkileri, gerekçeleri ve neticeleriyle birlikte ele alınmaya çalışıldı.

Giriş

I. İzzeddin Keykâvus, Gıyaseddin Keyhüsrev’in 3 oğlundan en büyüğü olup Malatya’da meliklik yapmıştı. Kardeşlerinden Alâeddin Keykubad Tokat’a, Keyferidun İbrahim ise Antalya’ya melik tayin edilmişti.¹ Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in ölümü ile devletin ileri gelenleri arasında yapılan müzakereler sonunda sultanlık için uygun

** Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, yaseminaktas@bayburt.edu.tr

¹Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah, *Câmiu’-d-Düvel Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Yay. Ali Öngül, Akademik Kitabevi, İzmir 2001, s. 41; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye-Siyasî Tarih Alp Arslan’dan Osman Gâzi’ye (1071-1318)-*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2010, s. 315; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1994, s. 130; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 22.

görülen İzzeddin Keykâvus Kayseri'ye davet edildi. Malatya'dan Kayseri'ye ulaşmasıyla burada ilk cülus töreni gerçekleştirildi (1211).²

I. İzzeddin Keykâvus'un, Kayseri'de sultan ilan edildiği sırada babasının öldüğü haberini alan Tokat Meliki Alâeddin Keykubad da saltanat iddiasıyla harekete geçti. Erzurum meliki olan amcası Mugiseddin Tuğrulşah, Ermeni prensi II. Leon ve uç beyi Zahîreddin İli ile ittifak yapan Alâeddin Keykubad, saltanat mücadelesini başlatarak sultanın bulunduğu Kayseri'ye ilerledi.³ I. İzzeddin Keykâvus ve devlet adamları tarafından yapılan görüşmeler neticesinde Alâeddin Keykubad'ın oluşturduğu ittifakın dağıtılması yönünde karar alınarak Kayseri Valisi Celâleddin Kayser, Ermeni prensliğine gönderildi.⁴ Bu girişim, I. İzzeddin Keykâvus'un tâbi bir devlet ile gerçekleştirdiği ilk diplomatik temas oldu. İttifaka dâhil olan beylerin ayrılması ile yalnız kalan Alâeddin Keykubad, kardeşi karşısında muvaffak olamayacağını anladı ve Ankara istikametinde kaçarak savunmaya geçti. Kayseri'de Alâeddin Keykubad tehlikesini atlatan I. İzzeddin Keykâvus, Konya'ya ulaşarak Türkiye Selçuklu Devleti sultanı olarak tahta oturdu.⁵

I. İzzeddin Keykâvus'un, Konya'da tahta çıkmasından sonra komşu devletlere mektuplar gönderilerek İzzeddin Keykâvus'un

²Nâsirü'd-din Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî, *El Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Nşr. A. Sadık Erzi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956, s. 113; Nâsirü'd-din Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuk name)* I, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 134; Smbat Sparapet's, *Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian Long Branch, New Jersey 2005, s. 73; Turan, s. 316; Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus*, s. 22.

³İbn Bîbî, nşr. s. 114/çev. I, s. 134; Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus*, s. 22; Turan, s. 316; Hülya Çakıroğlu, *Müferricü'l-Kurub'a Göre Selahaddin Eyyubî Sonrası ve el-Melikü'l-Adil Dönemi (H. 590-615/M. 1194-1218)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2008, s. 134; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007, s. 165.

⁴İbn Bîbî, nşr. s. 116/çev. I, s. 136; Münecceimbaşı, II, s. 43; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 22-23.

⁵İbn Bîbî, nşr. s. 118/çev. I, s. 139; Turan, s. 317; Çakıroğlu, s. 134; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 25.

sultanlığı bildirildi, bunun üzerine bu devletlerden tebrik için elçiler gönderildi.⁶ Ayrıca I. İzzeddin Keykavus'un tahta çıktığı dönemde Selçuklu Devleti dört bir yandan büyüklü küçüklü devletlerle çevrili idi. İlk temasını Ermeniler ile yapan sultan, ardından Abbasi halifeliği⁷, İznik Rum Devleti, Trabzon Rum Devleti, Kıbrıs Krallığı ve Venedikliler⁸ ile münasebet içerisinde oldu. İlk olarak batı sınırlarını emniyet altına almak ve sükûneti sağlamak için İznik Rum Devleti ile anlaşan Sultan I. İzzeddin Keykavus, Türkiye'nin kuzey ve güney sahillerine hâkim olmak ve sekteye uğrayan ticari hayatı emniyet altına almak için güneyde Kıbrıs Rumları, kuzeyde Trabzon Rumları, doğu da ise Ermeniler ile mücadele içerisinde oldu. Bundan sonraki süreçte ise Eyyubi melikleri ile yoğun olarak temas halinde olunacaktır.

1. Eyyûbilerle İlk Münasebetler

İznik Rum Devleti hâkimi Theodoros Laskaris ile anlaşma imzalayan Sultan I. İzzeddin Keykâvus, taht için mücadele ettiği kardeşi Alâeddin Keykubad'ı ortadan kaldırmak üzere Ankara'ya ilerleyerek şehri muhasara altına aldı.⁹ 609/1212-1213 yılında I. İzzeddin Keykâvus tarafından muhasara altına alınan Alâeddin Keykubad, Halep hâkimi Melik Zahir'e elçi gönderdi ve sultana karşı yardım talebinde bulunarak aralarında arabuluculuk yapmasını istedi. Melik Zahir, ikisinin arasında uzlaşma sağlamak amacıyla

⁶İbn Bîbî, nşr. s. 120-121/çev. I, s. 140; Turan, s. 319; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 25; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayınları, Ankara 2005, s. 172.

⁷Bîbî, nşr. s. 156-157/çev. I, s. 176; Turan, s. 320; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 64; Abdülbâki Gökınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, Akademik Yayınları, İstanbul 2011, s. 32.

⁸Smbat Sparapet's, s. 74-75; Kemâleddin Ebu'l-Kasım Ömer bin Ahmed bin Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*, III, Thk. Sâmî ed-Dehhân, Damas 1968, s. 914; İbn Bîbî, çev. I, s. 137-152, 183; Münecceimbaşı, II, s. 47; Turan, s. 321; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 29-30, 39, 62-63, 76; Üremiş, s. 173, 176-178; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 225.

⁹İbn Bîbî, nşr. s. 133-134/çev. I, s. 154-155; Ahmed bin Ali bin el-Makrîzî, *Kitabu's-Sulûk li Marifeti Düveli'l-Mülûk*, I/I, Kahire 1956, s. 204; Münecceimbaşı, II, s. 45-46; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 25-26.

Takiyyüddin Ali Bin Ebû Bekir el-Herevî'yi elçi tayin ederek Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a gönderdi. Elçi, sulh sağlamaya çalışmışsa da İzzeddin Keykâvus, elçinin talebini redderek "Alâeddin Keykubad'ın kayıtsız şartsız teslim olmasını" istedi ve muhasarayı devam ettirdi.¹⁰ İzzeddin Keykâvus, saltanat iddiasında bulunan kardeşiyle uzlaşmak yerine onu bertaraf ederek kendisi için sorun olmaktan çıkarmak istemiş olmalıydı. Muhasara altında olan Alâeddin Keykubad, bir süre daha direndiyse de muhasaranın uzayarak şehirde yaşanan sıkıntının artması üzerine şehir halkı ve şehrin ileri gelenlerinin isteği doğrultusunda hayatlarına dokunulmaması şartıyla anlaşma teklif etti. Seyfeddin Ayaba'nın arabuluculuğu ile anlaşma imzalandı ve Sultan I. İzzeddin Keykâvus, kardeşinin hayatına dokunmayarak onu Malatya civarındaki Minşar Kalesi'ne hapsedti.¹¹ Ankara'nın bu şekilde ele geçirilmesi ile taht mücadelesi de sonlandırılmış oldu.

I. İzzeddin Keykâvus'un 1211 yılında Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıktığı sırada Eyyübî Devleti, iç karışıklıklar içerisinde olup Mısır'da Selahaddin Eyyübî'nin kardeşi Melik Adil, Halep'te Melik Zahir, el-Cezire'de Melik Eşref hâkim durumdaydı.¹² Selçuklu sultanlarının da en fazla temas halinde olduğu Eyyübî melikleri de bunlar oldu. 1216 yılı Mayıs ayında Ermenilere karşı sefer düzenleyen ve Yabanlu Pazarının kurulduğu ovaya kadar ilerleyen I. İzzeddin Keykâvus ile Halep hakimi Melik Zahir arasında mektuplaşmalar oldu. I. İzzeddin Keykâvus, Melik Zahir'e elçi göndererek Ermenilere karşı birlikte hareket etmeyi ve II. Leon'un yeğeni Rupen idaresindeki Antakya'yı almayı teklif etti. Maraş'tan Ermeni topraklarına ilerleyen

¹⁰Çakıroğlu, s. 134; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 27; Muharrem Kesik, "Cenabî'ye Göre Türkiye Selçukluları", *İÜEF Tarih Dergisi*, Fikret İşıltan Hatıra Sayısı, S. 36, İstanbul 2000, s. 248.

¹¹İbn Bîbî, nşr. s. 136/çev. I, s. 157-158; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Â'yan*, VIII/II, Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, Haydarabad-Deccan, 1370/1951, 1371/1952, s. 597; Turan, s. 323; Üremiş, s. 174; Kesik, "Cenabî", s. 248-249.

¹²İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, XII, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 269-270; Makrizi, I/I, s. 173-174; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyübîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 86-89; Ramazan Şeşen, *Eyyübîler (1169-1260)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012, s. 88-90; Ramazan Şeşen, "Eyyübîler", *DİA*, C. XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 22.

I. İzzeddin Keykâvus, Melik Zahir'in de Derbesak'tan saldırmasını istedi.¹³ Ermenilerin Antakya'ya hâkim olarak yayılmasından rahatsız olan Melik Zahir, Ermeni prensinin Melik Adil'le ittifak içerisinde olmasından ve Melik Adil'in kendi hâkimiyet sahasına göz dikmesinden korkarak I. İzzeddin Keykâvus'a değerli hediyelerle birlikte Abdurrahman el-Müncî'yi elçi olarak gönderdi. Bu elçi vasıtasıyla tâbiyetine girdiğini ve ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeyi kabul ettiğini bildirdi. Melik Zahir, Eyyübî melikleri üzerinde tahakküm oluşturan amcası Melik Adil'in, aldığı karara kızmasından korkmasına rağmen Selçuklu sultanıyla ittifakı kabul etmişti.¹⁴ Bu arada Melik Zahir tarafından elçilik vazifesi ile görevlendirilen Abdurrahman el-Müncî'nin, melikin itaatini bildirmesinin ardından ağır şartlar içeren bir anlaşma imzalaması Halep hâkimi Melik Zahir'in ittifak konusunda tereddüt yaşamasına sebep oldu.¹⁵ Hülya Çakıroğlu, İbn Vasıl'dan naklen "İzzeddin'e Abdurrahman El-Müncî ile mektubun cevabını gönderdi. Mektup ulaştı, El-Melikü'z-Zahir'in şartları çoğaldı ve değişti. İzzeddin, onun yardımını almaktan vazgeçti. Eyyübî elçisi hızla Anadolu'dan ayrıldı. Melik Zahir, Melik Adil'in yanına gitti ve anlattı"¹⁶ ifadesine yer vererek ittifak yapılamamasına açıklama getirmektedir.

Melik Zahir, bir yandan I. İzzeddin Keykâvus ile ittifak görüşmeleri yaparken diğer yandan tereddütleri nedeniyle amcası Melik Adil ile temasa geçti. Amcası Melik Adil'in tepkisini ölçmek isteyen Melik Zahir, 613/1216-1217 yılında Halep kadısı Kadı Bahâeddin b. Şeddâd'ı, oğlu Melik Aziz'i veliaht tayin ettiğini bildirmesi ve onun veliahtlığını tanınması konusunda fikrini sormak

¹³İbnü'l-Adim, III, s. 914-915; Şeşen, *Eyyübîler*, s. 92; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyübîler-Memlûklar (1193-1260)*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 50; Çakıroğlu, s. 140-141; Kaya, s. 90; Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî'nin I. İzzeddin Keykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dini ve Siyâsi Tarihine Bakış", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, C. II, (11-28), Konya 2001, s. 15.

¹⁴İbnü'l-Adim, III, s. 914; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 41; Üremiş, s. 179-180; Süleyman Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyübî İlişkileri (1175-1250)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 111.

¹⁵Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 73; Üremiş, s. 180.

¹⁶Çakıroğlu, s. 140-141.

üzere amcası Melik Adil'e gönderdi.¹⁷ Melik Zahir, Melik Adil'in sergileyeceği tutuma göre ya I. İzzeddin Keykâvus'un yanında yer alacak ya da ittifaktan ayrılacaktı. Tarafların, Ermeniler üzerine askerî hazırlık içerisinde olduğu sırada Melik Adil'in kendisine sunulan isteği kabul ettiğine dair haber, Melik Zahir'e ulaştırıldı.¹⁸ Bu görüşmeler sırasında Melik Zahir, amcası Mısır hâkimi Melik Adil'e Selçuklu sultanı ile yaptığı ittifak konusunda fikrini sordu. Bunun üzerine Melik Adil, Selçuklu sultanının Halep üzerinde emelleri olduğu ve derhal ittifaktan ayrılması konusunda cevap gönderdi. Melik Aziz'in veliahtlığı da Melik Zahir'in Selçuklu sultanı ile ittifaka girmesini önlemek amacıyla kabul edilmişti. Melik Adil'e bağlı olan Ermeni prensi II. Leon da, Melik Zahir'e elçiyle beraber değerli hediyeler göndererek onu bu ittifaktan ayırmaya çalıştı.¹⁹ Melik Zahir'in kararsızlık içerisinde olduğu ve Melik Adil ile görüşmede bulunduğu sırada, beklediği yardımın gecikmesi üzerine Sultan I. İzzeddin Keykâvus yeni bir girişimde bulundu ve Aksaray kadısı Evhadeddin Hüseyin bin Abdülkerim bin Muhammed el-Nesevî'yi elçi olarak Melik Zahir'e gönderdi. Melik Zahir'e kendisini Maraş'ta beklediğini bildirerek Ermenilere karşı harekete geçmesi konusunda ısrar etti. Ayrıca görüşmelerin yapıldığı sırada Halep'e bağlı Balat'a da saldırı emri verdi. Yaşanan son gelişmeyle elçilere karşı tavrı değişen Melik Zahir, Hem yardım isteyip hem de hâkimiyeti altındaki topraklara saldırmaları konusunda eleştirerek huzuruna çıkan Selçuklu elçisine tepki gösterdi.²⁰ Melik Zahir'in sert çıkışı karşısında elçi,

¹⁷İbnü'l Adim, III, s. 914-915; İbnü'l-Esir, XII, s. 269-270; Özbek, s. 112; Çakıroğlu, s. 141-142, 146. Hülya Çakıroğlu'nun İbn Vasil'dan naklettiği bilgiye göre 613 yılında gerçekleşen görüşmede ilk olarak Halep Kadısı Bahâeddin b. Şeddâd'ın yardımcısı Kadı Necmeddin Haccac elçi olarak gönderildi ve 3 istekte bulunması istendi. Daha sonra Kadı Bahâeddin b. Şeddâd gönderildi. Kadı Bahâeddin b. Şeddâd'ın "*Mısır'a gittim, sultan El-Melikü'l-Adil'e bu konuları ilettim, El-Melikü'l-Aziz'in oğlunu tayin konusu ve Franklerle sulh meselesine olumlu cevap verdi...*" ifadesi ve "*Sultan ve El-Melikü'l-Kâmil ile görüşerek arabuluculuk yaptım, bu komuyu ele alarak bana cevap vereceğini söyledi*" ifadesi ve devamında gerçekleştirilen görüşmelerle Kadı Bahaeddin'in asıl görüşmeyi gerçekleştirdiği bildirilmektedir.

¹⁸İbnü'l-Adim, III, s. 915.

¹⁹Çakıroğlu, s. 141; Üremiş, s. 181-182.

²⁰Turan, s. 334; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 51; Üremiş, s. 181; Özbek, s. 113.

Balat'ta bulunan Ermenilerin Prens II. Leon'a yardım ettiklerini, saldırılar sırasında elde edilen malların Balat'ta olduğu gerekçesiyle sultanın buraya saldırı emri verdiğini söyleyerek durumu izah etmeye çalıştı ve melikten özür diledi. Selçuklu elçisinin girişimlerinden, ortak düşmana karşı ittifak kurulmasına gayret ettiği anlaşılmaktadır.²¹ İbnü'l-Adim'in naklettiği bilgilere göre Melik Zahir, bu görüşmeler sırasında sultanın ısrarı nedeniyle I. İzzeddin Keykâvus ile amcası Melik Adil arasında kalmış, her ikisi ile de arasının bozulmasını istememişse de ailesinin yanında yer almayı doğru bularak I. İzzeddin Keykâvus'a haber göndermiş ve nazik bir dille sefere katılamayacağını bildirmişti.²² Kadı Evhadeddin aracılığıyla elçilik görüşmelerinin devam ettirilip, Maraş'ta Eyyübî melikinin beklediği sırada 1216 yılı Ekim ayında Melik Zahir hayatını kaybetti.²³

1216 yılında Ermeniler üzerine gerçekleştirilmesi planlanan sefer sırasında Halep hâkimi Melik Zahir'in ölmesi ile yerine küçük yaştaki oğlu Melik Aziz, Eyyubi Devleti emiri ilan edildi. Melik Aziz'in yaşının küçük olması sebebiyle idareye annesi Dayfa Hatun, Atabey Şihabeddin Tuğrul ve Kadı Bahâeddin İbn Şeddad hâkim durumdaydı.²⁴ Melik Zahir'in kendisine katılmasını bekleyen I. İzzeddin Keykâvus, onun ölümü ve Melik Aziz'in Halep yönetimini devralması ile yeni bir heyet oluşturarak Melik Zahir'in ölümü nedeniyle taziyelerini bildirdi. Ayrıca aralarındaki anlaşmayı hatırlatarak yardım hususunda görüşmelerde bulundu. I. İzzeddin Keykâvus, elçilik görüşmelerini devam ettirerek Eyyübî meliklerinin kendisine yardım etmelerini sağlamaya çalıştıysa da herhangi bir netice elde edemedi.²⁵

2. Halep Seferi

I. İzzeddin Keykâvus'un 1218 yılında Ermenileri itaati altına almasından sonra, Eyyübî melikleri arasındaki anlaşmazlıktan ve

²¹Özbek, s. 113; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 41-42.

²²İbnü'l-Adim, III, s. 915.

²³İbnü'l-Esir, XII, s. 269-270; Turan, s. 334; Şeşen, *Eyyübîler*, s. 92.

²⁴İbnü'l-Adim, III, s. 921-922; İbn Bîbî, nşr. s. 183-184/çev. I, s. 201-202; Münecimbaşı, II, s. 52; Çakıroğlu, s. 153; Koca, *I. İzzeddin Keykâvus*, s. 48; Şeşen, *Eyyübîler*, s. 92.

²⁵İbnü'l Adim, III, s. 922; Turan, s. 335; Üremiş, s. 182.

Atabey Şihabeddin Tuğrul'un tutumu sebebiyle yönetimden hoşnut olmayan Eyyübî devlet adamları, Selçuklu sultanının huzuruna çıkarak Halep'e sefer düzenlemesi konusunda teklifte bulundular. Ayrıca Melik Efdal idaresini isteyen devlet adamları, bu sefer sırasında sultana tâbi olan Eyyübî meliki Efdal'den faydalanmasını tavsiye ederek Melik Efdal'e mektup yazıp davet etmesini istediler.²⁶ İbn Vasıl'dan nakledilen bilgiye göre Sultanın yanında bulunan bazı devlet adamları, “*Sümeysât sahibi El-Melikü'l-Efdal Nüreddin b. El-Melikü'n-Nâsır ile birlikte olursan amacına ulaşabilirsin. El-Melikü'l-Efdal senin itaatinde, onu yanına al, bölge halkı ona yakındır ve hürmet eder. Ona mektup yaz ve onu yardıma çağır*” diyerek Melik Efdal ile ittifaka teşvik etti.²⁷ I. İzzeddin Keykavus'un dostluk çerçevesinde devam ettirdiği münasebetleri, Eyyübî melikleri arasındaki ihtilafa bu şekilde dâhil olmasıyla son bulacaktır.

Halep şehri ileri gelenlerinin teşvikiyle Eyyübîlerin içinde bulunduğu karışıklıktan istifade etmek isteyen I. İzzeddin Keykâvus, Sahip Mecdeddin, Melikü'l-Ümera Seyfeddin Ay-aba, Zeyneddin Başara ve Mübarüzeddin Çavlı gibi devlet adamlarıyla yaptığı müzakereler sonunda Maraş sahibi Emir Nusreteddin'e, Malatya, Sivas beylerine ve uç beylerine fermanlar göndererek gerekli askeri hazırlıkların yapılmasını emretti ve Elbistan istikametinde ilerledi.²⁸ Ayrıca kendisine tâbi olan Sümeysat hâkimi melik Efdal'e altın, hilat, at ve silahlar verip, izzet-i ikramda bulunarak Suriye'ye birlikte hareket etmeyi teklif etti. Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi durumda olan Melik Efdal, Eyyübî melikleri arasındaki hâkimiyet mücadelesine son vermek, Melik Adil'in baskılarından kurtulmak ve Halep'e hâkim olmak fikriyle I. İzzeddin Keykâvus'un teklifini kabul ederek ittifaka dâhil oldu.²⁹ Ermeniler üzerine düzenlenen seferde yaklaşan iki

²⁶İbnü'l-Esir, XII, s. 306; Özbek, s. 116; Koca, *I. İzzeddin Keykavus*, s. 48-51.

²⁷Çakıroğlu, s. 148, 153-154.

²⁸İbn Bibî, nşr. s. 183-185/çev. I, s. 201-203.

²⁹İbnü'l-Adim, III, s. 927; İbn Bibî, nşr. s. 183-185/çev. I, s. 201-203; İbnü'l-Esir, XII, s. 305; Cemaleddin Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürub fi Ahbâri Benî Eyyüb*, Thk. Hasaneyn Muhammed Rebî-Sâid Abdulfettah Âşur, IV, Kahire 1972-1977, s. 156; Makrîzî, I/I, s. 200; Ebu'l-Fida, el-Melik el-Müeyyed İmadeddin Ebu'l-Fidâ İsmail bin Efdal Ali bin Mahmud, *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beser*, III, Mısır 1912, s. 119; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac*

devlet, bu kez karşı karşıya gelmişti. Melik Efdal ile yapılan anlaşmaya göre Melik Eşref'in elinde olan Urfa, Harran ve El-Cezire ele geçirilerek I. İzzeddin Keykâvus'un hakimiyetinde kalacak, Halep ve ele geçirilen diğer yerler ise Melik Efdal'e bırakılacaktı. Ayrıca Melik Efdal, I. İzzeddin Keykâvus'u metbu tanıyarak hutbe ve paralarda adına yer verecekti.³⁰ Halep, Melik Efdal'e vaat edilmişse de I. İzzeddin Keykâvus, Melik Efdal'e gösterilen teveccühten faydalanarak Halep'i kendi hâkimiyeti altına almak istemekteydi. Zira Halep, konumu itibari ile Anadolu'nun doğusunda emniyetin sağlanması ve ticari hayatın canlılığı için önem taşımaktaydı. Her iki devlet adamı da menfaatleri çerçevesinde anlaşmaya razı olmuştu. Sultan İzzeddin Keykâvus ve Halep hâkimiyetini elde etmek isteyen Melik Efdal, Melik Adil'in Haçlılar ile uğraşmasını değerlendirerek Diyarbakır sahibi Melik Salih Artukî ile de anlaştı.³¹

Selçuklu kuvvetlerinin 1218 yılı Mayıs-Haziran aylarında Halep'e ilerleyişi sırasında Merzuban ve Raban ele geçirilerek Raban, Melik Efdal'e bırakıldı. Raban'ın alınmasının ardından Sultan I. İzzeddin Keykâvus,³² Halep yolu üzerinde bulunan Tell Başır'e ilerledi. Savunmaya geçen Tell Başır şehir komutanı, şehri Selçuklu sultanına teslim etmedi.³³ Tell Başır'in muhasarası sırasında

Tarihi, I-II, Süryanice'den İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, II, s. 501; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, -11 yüzyıldan 1517'ye Yakandoğu-*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 64; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2008, s. 133; Üremiş, s. 189-190; Çakıroğlu, s. 154; Emine Uyumaz, “Türkiye Selçuklu Devleti Eyyübî Münasebetleri”, *Türkler*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 88-89.

³⁰Muhammed b. Ali b. Nazîf el-Hamevî Ebû'l-Fedail, *Târîhu'l-Mansûri*, Nşr. Ebu İyd el-Dudu, Cezayir 1981, s. 74; İbn Vâsıl, IV, s. 29-30; İbnü'l-Esir, XII, s. 307-308; Makrîzî, I/I, s. 189-190, 200; Abû'l-Farac, II, s. 501; Turan, s. 338; Çakıroğlu, s. 154.

³¹İbnü'l-Adim, III, s. 927.

³²İbnü'l-Adim, III, s. 927; İbnü'l-Esir, XII, s. 307; İbn Bibî, nşr. s. 185-187/çev. I, s. 203-205; Makrîzî, I/I, s. 200; Müneccimbaşı, II, s. 53; Koca, *I. İzzeddin Keykavus*, s. 51-52; Kaya, s. 95-96; Özbek, s. 123; Çakıroğlu, s. 155. İbn Bibî, Raban'ın alındıktan sonra Emir Nusreteddin'in damadını kale komutanı olarak buraya tayin ettiğini ifade eder (çev. I, s. 205).

³³İbnü'l-Adim, III, s. 928; İbnü'l-Esir, XII, s. 307; İbn Bibî, nşr. s. 187-189/çev. I, s. 205-206; Makrîzî, I/I, s. 189-190, 200; Claude Cahen, “La Chronique Des

kuşatmanın uzaması, bağ ve bahçelerin Selçuklu askerlerince tahrip edilmesi, taraflar arasında görüşmeleri başlattı. Şehirde bulunan halkın isteği ile kale komutanı Bedreddin Dildirim, sultanla görüşmek üzere bir elçi görevlendirdi. Kale komutanı elçi aracılığı ile “*ben kulunuzun hayat kaynağı ve tek varlığı o kaledir. Eğer siz sultanımızın kulları, bu yeri ben zavallının elinden alırlarsa yaşamak için nerden destek alabiliriz? Eğer devletinizin yararı için yüce divanınız korunmuş topraklarınızdan benim için bir ıktı ayırırsa, hiç zorlanmadan kaleyi bırakırım. Kale halkı muzaffer ordunun sahip olabileceği zararından emniyet olursa kaledekiler kendi isteklerinden kaleyi devletinizin kullarına teslim ederler,*”³⁴ diyerek kendisine yeni bir yurt verilmesi şartıyla teslim olacağını bildirdi. Kale komutanının bu isteği, I. İzzeddin Keykâvus tarafından kabul edilerek Elbistan’ın kuzeyinde bulunan Huni Ovası ıktı olarak verildi ve gerekli belge hazırlanarak elçiyle kaleye gönderildi. Yaşanan bu son durum ve ele geçirilen kalenin Melik Efdal’e teslim edilmeyerek Emir Nusreteddin’in kardeşinin idaresine bırakılması, Melik Efdal’de Halep’in kendisine teslim edilmeyeceği fikrinin oluşmasına ve onun sultanın yanından uzaklaşmasına neden oldu. Melik Efdal, sultanın yanından ayrılırken onu Menbiç (Ağustos 1216) ve diğer şehirlerin alınmasına yönlendirerek doğrudan Halep’e ilerlemesinin önüne geçmişti. I. İzzeddin Keykâvus’un bu ilerleyişi karşısında Melik Aziz’in annesi ve atabeyi Şehabeddin Tuğrul, Melik Eşref’i Halep’e davet etti.³⁵ İzzeddin Keykavus ve Melik Efdal arasındaki çıkar çatışması Selçuklu sultanının Halep seferinin seyrini değiştirmişti.

I. İzzeddin Keykâvus’un bu ilerleyişi sırasında II. Leon, 1218 yılında yaptıkları anlaşmaya istinaden askerî yardımda bulunurken, Selçuklu emirlerinin saf değiştireceği yönünde propagandalar yaparak sultanın kararsızlık yaşamasına neden oldu. Kaynak ve araştırma

Ayyoubides” D’al-makin b. Al-‘Amid”, *traduction française annotée par Anne-Marie Edde et Françoise Micheau*, Academie des inscriptions et belles-lettres, Paris 1958, s. 132; Üremiş, s. 192-193; Özbek, s. 124.

³⁴Halep seferi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Bîbî, nşr. s. 188-189/çev. I. s. 205-206.

³⁵İbnü’l-Adim, III, s. 927-928; İbn Bîbî, nşr. s. 189-190/çev. I, s. 206-207; Makrîzî, I/I, s. 189-190; İbnü’l-Esir, XII, s. 307; Abû’l-Farac, II, s. 501; Ebu’l-Fida, III, s. 119; Ebû’l-Fedail, s. 74.

eserlerde yer alan bilgilere göre Melik Aziz’in annesi ve Melik Eşref, sultanı zayıf duruma düşürmek, sultan ile emirler arasında güvensizlik oluşturmak için harekete geçtiler. Selçuklu kuvvetleri içerisinde bulunmuş olan bir zatla anlaşarak karşılaşma sırasında Melik Eşref’le ittifak yapan bazı devlet adamlarının sultana ihanet edeceği şayiasını yaymasını istediler. Bu amaçla Selçuklu emirlerinin ağzından çıkmış gibi sahte mektuplar hazırladılar. Bu mektuplar, Halep’e ilerleyişi sırasında Eyyubi casusu aracılığı ile I. İzzeddin Keykavus’a ulaştırıldı.³⁶ Eyyubi meliki ve melikesinin yaktığı fitne ateşine II. Leon da destek oldu ve sultana gönderdiği mektubunda, “*kırk emirin, seni Eşref’in eline vermek üzere söz birliği yapmış olduklarını duydum. Düşmanlarının eline düşmemek için şahsi emniyetinizi düşünün*” ifadesini kullandı.³⁷

Sultan, kendisine ulaştırılan ihanet mektuplarını okuyarak hizmetindeki devlet adamlarına karşı şüphe içine düştü ve Mahmud Âlp komutasındaki 4 bin kişilik keşif birliğini Eyyubi ordusu hakkında bilgi almakla görevlendirdi. Mahmud Âlp, Melik Eşref’in yerini tespit ederek öncü birlikle Muza’a Vadisi’nde Melik Eşref’le karşı karşıya geldi ve mağlup oldu. Öncü birliklerin mağlubiyet haberini alarak korkuya kapılan sultan, ciddi bir mücadeleye girmeden 1218 yılı içerisinde mağlup olmuş vaziyette Menbic’den Anadolu’ya geri döndü. Melik Eşref, Selçuklu kuvvetlerini mağlup ettikten sonra kolaylıkla Halep’e ilerledi ve Tell-Başir, Raban, Merzuban’ı ele geçirdi.³⁸ Tarafların birbirlerine güvensizlik içerisinde kendi menfaatlerini göz önünde bulundurmaları ittifakın ve seferin sonuçsuz kalmasına neden oldu.

³⁶İbn Bîbî, nşr. s. 190-191/çev. I, s. 208-209; Münecceimbaşı, II, s. 53-54; Turan, s. 339; Üremiş, s. 193-195; Kaya, s. 100; Mehmet Ersan, “Ermenilerin Selçuklulara Karşı Siyasî Tavırları”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 1, (319-326), Ankara 2005, s. 325.

³⁷Ersan, “Siyasî Tavırları”, s. 325.

³⁸İbnü’l-Adim, III, s. 929; Sıbt İbnü’l-Cevzi, Şemsüddin Ebû’l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir’âtü’z-Zaman fî Tarihi’l-Âyan*, VIII/I-II, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, Haydarabad-Deccan, 1370/1951, 1371/1952, VIII/II, s. 593, 597; İbn Vâsıl, IV, s. 30; İbnü’l-Esir, XII, s. 308; İbn Bîbî, nşr. s. 192-195/çev. I, s. 207-213; Ebû’l-Fedail, s. 74; Abû’l-Farac, II, s. 501; Ebu’l-Fida, III, s. 119; Çakıroğlu, s. 156; Özbek, s. 128; Koca, *I. İzzeddin Keykavus*, s. 57-58.

Korkuya kapılarak Elbistan'a dönen sultanın burada bulunduğu sırada Emir Nusreteddin'in kardeşi ve damadı, Sultan I. İzzeddin Keykavus'un huzuruna çıkarak şehirlerin Eyyubiler tarafından geri alındığını bildirdi. Bu haber üzerine oldukça hiddetlenen Sultan I. İzzeddin Keykavus, kendisine ihanet içerisinde olduğuna inandığı devlet adamlarını sorgulayarak cezalandırma işine girişti. Emirler, okunan mektuplar karşısında kendilerini savunmaya çalışmışlarsa da kendilerine atılan iftiralarından kurtulamadılar. Sultanın emri ile bir eve hapsedilen emirler, diri diri yakılarak öldürüldüler.³⁹ Sultan I. İzzeddin Keykavus, öfkeyle cezalandırdığı bu emirlerin vicdan azabını uzun süre hissedecektir.

I. İzzeddin Keykâvus, uğradığı yenilginin intikamını almak amacıyla Eyyûbiler üzerine sefer hazırlığında olduğu sırada yeni diplomatik girişimlerde ve görüşmelerde bulundu. Sultan, amacına ulaşmak için Kevâşe Kalesi'nin Melik Eşref ve Bedreddin Lülü'nün eline geçmesini önlemek amacıyla oluşturulan ittifaka dâhil oldu.⁴⁰

3. I. İzzeddin Keykavus'un Ölümü

Melik Eşref'in artan gücü ve hâkimiyetini genişletmesinden rahatsız olan Diyarbakır Artuklu emiri Nasırüddin Mahmud, Erbil emiri Muzafferüddin Gökbörü ile anlaşarak Melik Eşref'in Musul'a ilerleyişini önlemek amacıyla I. İzzeddin Keykâvus'a elçi gönderdi. Elçi vasıtası ile sultana ittifak teklif ederek tâbiyetine girdiğini ve I. İzzeddin Keykâvus adına hutbe okutup para bastıracağını bildirdi. Halep yenilgisinin intikamını almak isteyen Selçuklu sultanı, bu şekilde ittifaka dâhil oldu ve Melik Eşref'in ilerleyişini durdurmak

³⁹İbn Bîbî, nşr. s. 195-198/çev. I, s. 213-215; İbnü'l-Esir, XII, s. 308; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 597. Sibt İbnül Cevzi, Halep yenilgisi ile suçlanan emirlerin bazılarının kazanlarda, bazılarının da bir eve sokularak yakıldığını bildirir.

⁴⁰İbnü'l-Esir (XII, s.299-304) ve İbni Vâsıl (IV, s.30) tarafından Kevâşe Kalesi'nin, Musul'un en müstahkem kalelerinden biri olup halkın, kalelerini III. İmâdeddîn Zengi'ye teslim etmeye karar vererek, Bedreddin Lülü'nün adamlarını ve naiplerini kaleden çıkardığı, Bedreddin Lülü tarafından elçiler gönderilmesine rağmen Kevâşe Kalesi'nin Zengi'ye teslim edildiği, kaleyi tekrar hâkimiyeti altına almak isteyen Bedreddin Lülü'nün, Halep emiri Melik Eşref'e mektup göndererek ondan yardım istediği bildirilmektedir.

gayesiyle Malatya'ya doğru yola çıktı. İntikam hırsı ile hareket eden Selçuklu sultanı, Musul'a ilerleyemeden⁴¹ Malatya civarında hastalandı.⁴² İzzeddin Keykavus'un 1220 yılında ikinci kez düzenlediği Halep seferi esnasında yakalandığı verem hastalığı kısa sürede hayatını kaybetmesine sebep oldu. Sultan I. İzzeddin Keykavus'un hastalığının ilerlemesinde, Eyyubiler karşısında uğradığı mağlubiyet ve ihanet içerisinde olduğunu düşündüğü beyleri bir evde yakarak öldürmenin verdiği vicdan azabı oldukça etkili oldu. Sultanın içinde bulunduğu vicdan yükü, hastalığını ilerletirken tabiilerin tedavi girişimleri sonuçsuz kaldı. Tabiilerin tüm girişimlerine rağmen sultan yakalandığı verem hastalığından hayatını kaybetti.⁴³ Sultanın ölümüne ilişkin farklı nakiller mevcuttur. Sibt İbnü'l-Cevzi, Haçlıları Dimyat'a gitmeye teşvik eden, zalim, zorba ve kan dökücü olarak nitelendirdiği Selçuklu sultanının Halep yenilgisinin ardından ülkesine döndüğünü ve devlet adamlarını cezalandırdıktan sonra sarhoş bir haldeyken aniden öldüğünü nakletmektedir.⁴⁴ Abû'l-Farac, sultanın, Melik Eşref ile savaşmak için Bet Narin'de asker topladığını ve Malatya'ya ulaştığı sırada verem hastalığının şiddetlendiğini, bu sebeple de sultanın geri döndüğünü ve bir süre sonra hayatını kaybettiğini bildirmektedir.⁴⁵ Mirhand ise detaylı bir açıklama yapmadan sadece sultanın 1219 yılında yakalandığı *Sel hastalığı* sebebi ile öldüğü bilgisini nakletmektedir.⁴⁶ Selçuklu sultanları hakkında kısa bilgiler verilen Tarih-i Güzide de sultanın derdinden öldüğü ifade

⁴¹İbnü'l-Esir, XII, s. 312-313; İbn Vâsıl, IV, s. 30; Üremiş, s. 201-202; H. İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 392-393; Özbek, s. 131.

⁴²İbn Vâsıl, IV, s. 30; İbn Bîbî, nşr. s. 197-199/çev. I, s. 216; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 597, 601-602; Turan, s. 340; Çakıroğlu, s. 156.

⁴³İbn Vâsıl, IV, s. 30; İbn Bîbî, nşr. s. 197-199/çev. I, s. 216-217; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 597; Abû'l-Farac, II, s. 504; Ahmed bin Mahmud, *Selçukname*, II, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 151; İbnü'l-Esir, XII, s. 312-313; Tamara Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor, Anadolu Selçuklu Tarihi*, Çev. Tuna Kaan Taştan, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 70; Turan, s. 340.

⁴⁴Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 597.

⁴⁵Abû'l-Farac, II, s. 504.

⁴⁶Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar, Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2015, s. 271.

edilmektedir.⁴⁷ Selçukname de Halep seferi sırasında kendisine ihanet ettiğine inandığı devlet adamlarını ateşe vererek öldüren sultanın, yaşadığı vicdan azabının etkisi ile sıtma hastalığına yakalandığı, Fırat'ın suyunun iyi geleceği düşüncesi ile Malatya yakınlarındaki Viranşehir'e götürüldüğü, bir süre sonra da hayatını kaybettiği bildirilmektedir.⁴⁸

Sultan I. İzzeddin Keykavus'un ölüm tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bu konuda Niğdeli Kadı Ahmed, El-Veledü-şefik adlı eserinde 615/1218-1219,⁴⁹ Mirhând⁵⁰ ve Hamdullah Müstevfi Kazvini⁵¹ 1219, Abû'l-Farac⁵² Ocak-Şubat 1220, İbnü'l-Esir⁵³ ve Sıbt İbnü'l-Cevzi⁵⁴ 616/1219-1220 yıllarını vermektedirler. İbn Bîbî, Selçuknâme isimli eserinde⁵⁵ sultanın 4 Şevval 617/Kasım-Aralık 1220 tarihleri içerisinde öldüğü bilgisini verirken, Ebû'l-Fedail 617/1220-1221 yılını zikretmektedir.⁵⁶

I. İzzeddin Keykâvus'un Malatya'da ölmesi üzerine devlet adamları, sultanın ölümünü bir süre gizli tutarak kimin tahta çıkacağı konusunda müzakerelerde bulundu. Seyfeddin Ayaba ve birkaç devlet adamı, sahip olduğu vasıfları nedeniyle Alâeddin Keykubad'ı Selçuklu tahtına en uygun aday olarak gördüler. Seyfeddin Ayaba'nın teklifinin diğer devlet adamları tarafından kabul edilmesiyle Seyfeddin Ayaba, I. İzzeddin Keykâvus'un ölümü ve sultanlığın

⁴⁷Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 118.

⁴⁸İbn Bîbî, *Selçuknâme, Mükrimin Halil Yinanç*, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 69-70.

⁴⁹Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü-şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halik'i*, I, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 535. Ali Ertuğrul, çalışmasında Niğdeli Kadı Ahmed'e dayanarak 615 senesini vermekle birlikte kubesinde 617 şevval yazdığını da bildirmektedir.

⁵⁰Mirhând, s. 271.

⁵¹Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, s. 118.

⁵²Abul Farac, II, s. 504. 616 yılının onbirinci ayı (Zilkade) verilmektedir.

⁵³İbnü'l-Esir, XII, s. 312.

⁵⁴Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 598, 601-602.

⁵⁵Selçukname'de, 4 Şeval 617/2 Aralık 1220 tarihinde hayatını kaybettiği bildirilmektedir (İbn Bîbî, *Selçuknâme*, s. 69-70).

⁵⁶Ebû'l-Fedail, s. 79-80.

kendisine intikal ettiği haberini vermek üzere Malatya yakınlarında bir kaleye hapsedilmiş olan Alâeddin Keykubad'ın yanına hareket etti. Alâeddin Keykubad'ı Malatya'ya götürerek hapsedilmiş olan Seyfeddin Ayaba, burada sultana durumu izah etti ve affını isteyerek hayatına dokunmayacağına dair bir ahidnâme imzalamasını istedi.⁵⁷ Malatya'dan ayrılan Alâeddin Keykubad, önce Sivas da, ardından Kayseri'de yapılan şenlikler ve ilk cülus merasiminin ardından Konya'ya hareket etti ve 1220 yılında Konya'da Selçuklu tahtına oturdu.⁵⁸ Alaeddin Keykubad, sultanlığının ilan edildiği Sivas'ta devlet adamlarının bağlılık yemini etmeleri ve ilk cülus töreninin yapılmasının ardından 3 gün sürecek yas geleneğini uygulamayı ihmal etmemiştir.⁵⁹

Sonuç

I. İzzeddin Keykavus, Türkiye Selçuklu tahtına oturduğu zaman devlet dört bir yandan sarılmış durumdaydı. Buna son vermek üzere harekete geçen sultan, ilk olarak kuzey ve güney de önemli ticaret limanları olan Sinop ve Antalya'yı ele geçirdi. Ayrıca Ermenileri ve Trabzon Rumlarını vergiye tabi tutup, devletin menfaatine olacak birçok ticaret anlaşmaları yaptı. Selçuklu sultanının başarılı idaresi ve fetih hareketleri neticesinde imzaladığı ticaret anlaşmaları devletin

⁵⁷İbn Bîbî, nşr. s. 200-208/çev. I, s. 218-225; Ebû'l-Fedail, s. 79-80; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 597; Münecceimbaşı, II, s. 57; Turan, s. 348-349; Ertuğrul, s. 535; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 14-20.

⁵⁸İbn Bîbî, nşr. s. 209-212/çev. I, s. 227-231; İbnü'l-Adim, III, s. 934; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z Zaman*, VIII/II, s. 597; Ebû'l-Fedail, s. 79-80; Süryani Patrik Mihail, *Vekâyinâmesi*, II. Kısım, Trk. Trc. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Basılmamış Nüshası, s. 298; Gazi Ahmed Gaffarî Kazvîni, *Tarih-i Cihan Arâ*, Nşr. Müctebâ Minovi, Hafız Yayınevi, Tahran 1343, s. 115; Turan, s. 350; Uyumaz, *I. Alâeddin Keykubad*, s. 19-21; Salim Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddin Keykubad'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Yay. Haz. Selcen Koca-İsa Sarı, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 303-344; *Anonim Selçuknâme, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 29; İbnü'l-Esir, XII, s. 313; Abû'l-Farac, II, s. 504-505.

⁵⁹İbn Bîbî, nşr. s. 209-210/çev. I, s. 228.

gücünü en üst seviyeye çıkararak yükselişinin başlangıcı oldu. I. İzzeddin Keykavus'un saltanatının ilk yıllarında Eyyubiler ile açık olarak mücadeleye girmediği, ülkede istikrarı ve ticari hayatta emniyeti sağlayıp hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Eyyubilere karşı harekete geçmeyi uygun bulduğu görülmektedir. İlk icraatlarından da ülkenin doğusunda büyük bir güç olup kendisi için tehlike arz eden Eyyubilere karşı tüm gücü ile mücadele etmeyi planladığı açıkça anlaşılmaktadır.

Selçuklu sultanının ittifak arayışı içerisinde iyi niyetlerle başlattığı elçilik görüşmelerine rağmen Eyyubi melikinın çekimser tutumu, iki devlet arasındaki ilişkilerin seyrini olumsuz etkiledi. Eyyubi melikinın bu tutumu, tarafların birbirine karşı güvensizlik içerisinde oluşu ve Eyyubilerin Anadolu'nun doğusunda büyük bir güç haline gelmesi I. İzzeddin Keykavus'u Halep'e sefer düzenlemeye sevk etti. Başlangıçta arabuluculuk ve ittifak teklifi gibi gerekçelerle dostça başlatılan ilişkiler, hırsların ve menfaatlerin ön planda tutulmasıyla yerini çatışmaya bıraktı. Siyasi ve askeri birçok başarısı olan I. İzzeddin Keykavus'un Suriye topraklarında uğradığı mağlubiyet, onun devlet adamlarının fikirlerine itibar etmeyerek sefer konusunda ısrar etmesinden kaynaklıydı. Sultanın başarısızlığında anlaşma yaptığı melik Efdal'e karşı samimi davranmayarak aralarındaki anlaşmaya riayet etmemesi de etkilidir. Her iki devlet adamının da menfaatleri doğrultusunda hareket etmesi Eyyubi seferinin olumsuz sonuçlanmasına ve sultanın hayatını kaybetmesine neden oldu.

Kaynakça

- Ahmed bin Ali bin el-Makrîzî, *Kitabu's-Sulûk li Marifeti Düveli'l-Mülûk*, I/I, I/II, Kahire, 1956.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçukname II*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977.
- Anonim *Selçuknâme, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014.
- Cahen, Claude, "La Chronique Des Ayyoubides" D'al-makin b. Al-'Amid", *traduction française annotée par Anne-Marie Edde et*

- Françoise Micheau*, Academie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1958.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), e Yayınları, İstanbul, 1994.
- Cemaleddin Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurub fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Thk. Hasaneyn Muhammed Rebî-Sâid Abdulfettah Âşur, IV-V, Kahire, 1972-1977.
- Çakıroğlu, Hülya, *Müferricü'l-Kurub'a Göre Selahaddîn Eyyubî Sonrası ve el-Melikü'l-Âdil Dönemi (H. 590-615/M. 1194-1218)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2008.
- Ebu'l-Fida, el-Melik el-Müeyyed İmadeddin Ebu'l-Fidâ İsmail bin Efdal Ali bin Mahmud, *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, I-IV, Mısır, 1912.
- Ersan, Mehmet, "Ermenilerin Selçuklulara Karşı Siyasî Tavrıları", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c.1, Ankara, 2005, ss.319-326.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007.
- Ertuğrul, Ali, *Anadolu Selçukluları Devrinde Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefîk Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, I, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.
- Gazi Ahmed Gaffarî Kazvîni, *Tarih-i Cihan Arâ*, (Nşr. Müctebâ Minovi), Hafız Yayınevi, Tahran, 1343.
- Gök, H. İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014.
- Gökpınarlı, Abdülbâki *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, Akademik Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I-II, Süryanice'den İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, (Ed. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- Holt, P. M., *Haçlılar Çağı,-11 yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, (Çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, Mükrimin Halil Yinanç, (Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, XII, (Çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.
- Kaya, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyübîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kemâleddîn Ebu'l-Kasım Ömer bin Ahmed bin Hibetillâh İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, III, Thk. Sâmi ed-Dehân, Damas, 1968.
- Kesik, Muharrem, "Cenabî'ye Göre Türkiye Selçukluları", *İÜEF Tarih Dergisi*, Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, Sa. 36, İstanbul, 2000, ss. 213-260.
- Kılıç, Mahmud Erol, "İbnu'l-Arabî'nin I. İzzeddin Keykâvus'a Yazdığı Mektubun Işığında Dönemin Dîni ve Siyâsî Tarihine Bakış", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, c.II, Konya, 2001, ss.11-28.
- Koca, Salim, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Yay. (Haz. Selcen Koca-İsa Sarı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, ss. 303-344.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- Muhammed b. Ali b. Nazîf el-Hamevî Ebû'l-Fedail, *Târîhu'l-Mansûri*, Nşr. Ebu İyd el-Dudu, Cezayir, 1981.
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, (Tercüme ve Notlar, Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2015.

- Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yay. Ali Öngül), Akademik Kitabevi, İzmir, 2001.
- Nâsirü'd-din Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî, *El Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Nşr. A. Sadık Erzi), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956.
- Nâsirü'd-din Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuk name) I*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Özbek, Süleyman, *Türkiye Selçukluları-Eyyubi İlişkileri (1175-1250)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- Rice, Tamara Talbot, *The Seljuks in Asia Minor, Anadolu Selçuklu Tarihi*, Çev. Tuna Kaan Taştan, Nobel Yayınları, Ankara, 2015.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c.III, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2008.
- Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zaman fi Târîhi'l-Â'yan*, VIII/I-II, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad-Deccan, 1370/1951, 1371/1952.
- Smbat Sparapet's, *Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian Long Branch, New Jersey, 2005.
- Süryani Patrik Mihail, *Vekâyinâmesi*, II. Kısım, Trk. Trc. Hrand D. Andriasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Basılmamış Nüshası.
- Şeşen, Ramazan, "Eyyübîler", *DİA*, c.XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 20-31.
- Şeşen, Ramazan, *Eyyübîler (1169-1260)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2012.
- Şeşen, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübîler-Memluklar (1193-1260)*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye-Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*-, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

Uyumaz, Emine, "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyübî Münasebetleri", *Türkler*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.86-96.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

Üremiş, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayınları, Ankara, 2005.

Erzurum Kolera Salgınında Karantina Merkezleri ve Bu Merkezlerde Yaşanan Sorunlar (1892)*

Esat AKTAŞ**

Özet

Osmanlı Devleti topraklarında birçok salgın hastalık meydana geldi. Bunlardan biri de 1890'lı yıllarda yaşanan kolera salgınıydı. Salgının etkilediği önemli bölgelerden biri de Erzurum vilayeti ve çevresiydi. Söz konusu bölge, Rusya ve İran gibi hastalıkların yaygın olarak görüldüğü mühim bir noktada ve ticaret güzergâhı üzerinde olması açısından önemliydi. 1892 yılında yayılan koleraya karşı tedbirler alınmışsa da hastalığın sirayetinin önüne geçilemedi. Erzurum vilayetine bulaşan kolera, başta nüfus kaybı olmak üzere birçok alanda olumsuz etkisini gösterdi. Özellikle hastalığın bulaşmaması için kurulan karantina merkezlerinde yolcu ve tüccarlar sıkıntı yaşarken bölge ve ülke ekonomisi de bu şekilde salgından payını almış oldu. Bu çalışmada, 1892 yılında Erzurum vilayetinde hastalığın yayılmaması için kurulan karantinahaneler ve buralarda yaşanan sorunlar ele alınacaktır.

Giriş

Yüzyıllardır büyük nüfus kaybına sebep olan salgın hastalıklara karşı Avrupa'da 14. yüzyıldan itibaren karantinahaneler kuruldu.¹ Osmanlı Devleti'nde ise hastalıklara karşı çeşitli tedbirler alınsa da ilk ciddi uygulama 1831 yılında yapıldı. Karantina sistemi merkezî bir yapıda olmasa da ilk defa Rusya'da görülen koleraya karşı Osmanlı

* Bu çalışma, "Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)" başlıklı Doktora Tezi'nden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, esataktas52@hotmail.com

¹Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 19; Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, C. XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 463.

limanlarına gelen Rus ticaret gemilerine uygulandı.² 1835'te Akdeniz çevresindeki bölgelerde tekrar kolera salgını baş gösterince Çanakkale'de geçici bir karantinahaneye kuruldu. Bu karantina uygulamasından sonra ise konu, idareciler tarafından etraflıca düşünüldü.³ Daha önce uygulanan karantina önlemlerinin ülke bütününde değil de sadece şehirler çevresinde uygulanmasının eksik ve yanlış olduğu belirtilerek bu defa iş, daha ciddi bir şekilde ele alındı. Bunun üzerine karantinanın caiz olduğuna dair fetvanın çıkartılmasıyla İstanbul ve Çanakkale boğazlarıyla Anadolu ve Rumeli'de gereken yerlere karantinahaneler kurulmasına karar verildi.⁴ Bu şekilde kuruluşu sağlanan Karantina İdaresi, 1838'den itibaren devamlılığı olan bir kurum haline geldi.⁵ Karantina sistemi taşrada da uygulanarak teşkilat, Erzurum'da 1839'da, İran sınırında ise 1840'ta kuruldu.⁶

"*Vibrio cholerae*" mikrobunun sebep olduğu kolera, kusma, pirinç suyu tarzında sıklıkla dışkı, ateş düşüklüğü, vücutta kuruluk ve baldırlarda krampla etkisini gösteren bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın etkeni, 1884'te Robert Koch tarafından keşfedildi. Güneşe, ısıya ve dezenfeksiyona karşı direnci gayet az olan mikrop, ıslak çamaşırlarda, suda, çamurda, nemli besinlerde ve dışkıda uzun süre yaşayabilmekteydi. Hatta suda dört ay kadar yaşayabildiği görülmüştü. Kolera hastalığının yayılmasındaki en önemli etken, bu mikrobu taşıyan insanlar ve hastalığı atlatan taşıyıcılarıdır. Çeşitli yollarla vücuttan dışarı atılan hastalık, içme sularına ve pişmeden yenen besin maddelerine geçmekte ve böylece bu besin maddelerini tüketenlere bulaşmaktadır. Mikroplu eşyalara temas edilmesi, aynı

²Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK. Yayınları, Ankara 1996, s. 5.

³Bu mesele, İslam dünyasının diğer bölgelerinde de 19. yüzyıl başlarında ulema arasında tartışılan bir konu olmuştu. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 188.

⁴Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 266-268.

⁵Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 6-8; Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 251-252.

⁶Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul 1959, s. 332.

tabak ve bardağın kullanılması neticesinde de hastalığın bulaştığı görülmektedir. Karasinekler ve fareler vasıtasıyla da bulaşabilen hastalık, özellikle su yoluyla yayılmaktadır.⁷

Kökene Hindistan'ın Ganj nehri sahilleri ve özellikle Bengale eyaleti olan kolera, 1817 yılından itibaren Hindistan dışına çıkarak dünyanın birçok yerinde büyük salgınlara sebep oldu. Kolera, 1817 yılından 1923 yılına kadar altı büyük salgın yaptı. Bunlar 1817-1823, 1826-1837, 1846-1862, 1864-1875, 1883-1896 ve 1902-1923 yılları arasında bütün Dünya'da etkisi gösteren salgınlardır.⁸ Osmanlı payitahtında ilk kolera salgını, 1830 yılında görülerek 5-6.000 insanın hayatını kaybetmesine sebep oldu.⁹ 1847-1848 yılları arasındaki kolera salgını, İran üzerinden Tiflis, Gürcistan, Kerç, Taygan ve ardından da Erzurum ve Trabzon'a bulaştı.¹⁰ Kolera, 1852 yılında İran'da ortaya çıkarak ticaret ve kervan yoluyla Erzurum'a ulaştı ve günde 400 kişinin ölümüne sebep olacak derecede şehirde çok şiddetli bir şekilde kendini gösterdi.¹¹ Kırım Savaşı döneminde de görülen kolera,¹² 1861¹³ ve 1865 yıllarında Erzurum ve havalisinde etkisini

⁷Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949, s. 261-263; Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1953, s. 629.

⁸Kolera salgınları konusunda daha geniş bilgi için bkz. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 627; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 2, İstanbul 1954, s. 283-284; Atabek, *I. Milletlerarası Sağlık Konferansı*, s. 26-27; Orhan Koloğlu, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 61-62.

⁹Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1994, s. 45; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010, s. 34.

¹⁰Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 13.

¹¹Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, C. II, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri, s. 1756.

¹²Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 35; BOA, *A.MKT.UM.*, 209/34. 25 Cemaziyevlev 1271/13 Şubat 1855.

¹³Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 27.

gösterdi.¹⁴ 1889-90 yıllarında Osmanlı Devleti'nin güney topraklarına bulaşan kolera, Erzurum bölgesini de etkileyerek ekim ayında Erzincan'da görüldü.¹⁵ Osmanlı topraklarını ve birçok ülkeyi etkileyecek olan geniş çapta diğer bir kolera salgını, 1890'lı yılların ilk yarısında meydana geldi.

1. Rusya ve İran Sınırlarında Alınan Karantina Tedbirleri

Erzurum Valiliği tarafından 1892 yılının haziran ayında verilen bilgiye göre, koleranın İran'ın Maku ve Rusya'nın Bakü şehirlerinde var olduğundan şüphelenilmekteydi.¹⁶ Hastalığın bulaşmaması için karayoluyla Rusya'dan ve İran'dan Erzurum, Trabzon ve Van gibi sınır vilayetlerine gelecek yolcu ve eşyaların bu vilayetlerin uygun görülecek bir iki yerinde karantinahane yapılarak 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi.¹⁷ Bunun üzerine Rusya ve İran sınırındaki dokuz kordondan İran kapısı olan Kızıldize¹⁸ ve Rusya kapıları olan Kötek¹⁹ (Zivin), Kaleboğazı²⁰ ve Milo'da²¹ karantina kurulması uygun bulundu. Bu dört karantina merkezine gerekli olan doktor ve malzemenin tedarik edilmesi istendi. Karantinaların açılması için de müfettiş vekilinin gönderilmesine ve geri kalan beş kapının kapatılarak yolcuların diğer dört kapıya yönlendirilmesine karar verildi.²² Böyle şüpheli bir duruma rağmen Erzurum'da yeterli sayıda

¹⁴Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 279; Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. VI, S. 2, 2005, s. 141.

¹⁵Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 35.

¹⁶BOA, BEO., 27/1987. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892.

¹⁷BOA, BEO., 30/2227. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892; *DH.MKT.*, 1967/81. 16 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

¹⁸Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Ortadirek köyü.

¹⁹Kars ili Kağızman ilçesine bağlı Kötek köyü.

²⁰Erzurum ili Oltu ilçesine bağlı Kaleboğazı köyü.

²¹Belgelerde Milo okunmasına rağmen Artvin iline bağlı Sarıbudak köyünün eski adı Melo olarak geçmektedir.

²²BOA, BEO., 30/2235. 17 Haziran 1308/29 Haziran 1892; BEO., 29/2105. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 11. 20 Haziran 1308/2 Temmuz 1892; BEO., 29/2166. 22 Haziran 1308/4 Temmuz 1892. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 73.

sağlık personeli yoktu.²³ Hemen akabinde ise Kaleboğazı ve Kötek'te olmak üzere geçiş noktaları ikiye düşürüldü. Vilayete göre doktorların gelmemiş olması sebebiyle geçiş noktalarının tamamen kapatılması uygun olmayacağından doktorların acele gönderilmesi gerekmekteydi. Bu yüzden işleri yürütecek olan doktorların ve gerekli malzemenin geçici olarak askeriyeden verilmesi istendi.²⁴ Koleranın sınıra yakın yerlerde var olmasına rağmen tedbirlerin uygulanması için gerekli olan doktor ve levazımata ilişkin yazışmalar sürmekteydi.²⁵ Bu sebeple Rusya'dan gelecek yolcuların kabul edilmemesi ve doktorların Erzurum'a ulaşmasına kadar karantinaların acele tesisi Sıhhiye Nezaretinden bildirildi.²⁶

12 Temmuz'da vilayetten gönderilen telgrafa göre askeriyeden istenen doktorların yalnız biri gelmişti. Bu doktor, vakit kaybedilmeden 13 Temmuz'da Kötek'e gönderilecek ve diğer doktor da geldiği zaman acele Kaleboğazı'na görevlendirilecekti.²⁷ Kötek'e gidecek doktora gereken malzemeler verilerek yola çıkarıldı ve diğer doktorun gelişine kadar da Kaleboğazı'na Süvari 22. Alay cerrahlarından birinin gönderilmesine karar verildi.²⁸ Askeriyeye göre tedbirlerin bu derece gecikmesi, Erzurum vilayet idarecilerinin işe önem vermemesinden kaynaklanmaktaydı.²⁹ İdarecilere göre ise sınır boyunca karantinahaneler kurulmuş ve kordonlar desteklenmişti. Ancak IV. Ordudan verilen bilgiler, Sıhhiye Nezaretinin dikkatini çekti. Zira kolera, Rusya'nın Erivan vilayetinde Ağrı ve Kars civarındaki Gümrü'ye de bulaşmıştı. Hastalığa karşı tedbir

²³BOA, *DH.MKT.*, 1948/69. 30 Nisan 1308/12 Mayıs 1892.

²⁴BOA, BEO., 32/2355. 25 Haziran 1308/7 Temmuz 1892 ve 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892; BEO., 31/2274. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892; BEO., 31/2275. 28 Haziran 1308/10 Temmuz 1892; *DH.MKT.*, 1971/28. 1 Temmuz 1308/13 Temmuz 1892; *DH.MKT.*, 1972/10. 2 Temmuz 1308/14 Temmuz 1892.

²⁵BOA, BEO., 32/2355. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892; BEO., 32/2381. 29 Haziran 1308/11 Temmuz 1892. Erzurum Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 31/2319. 30 Haziran 1308/12 Temmuz 1892.

²⁶BOA, BEO., 32/2381. 1 Temmuz 1308/13 Temmuz 1892. Erzurum vilayetine gönderilen tahrirat.

²⁷BOA, BEO., 31/2275. 30 Haziran 1308/12 Temmuz 1892.

²⁸BOA, BEO., 32/2381. 1 Temmuz 1308/13 Temmuz 1892. Erzurum Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

²⁹BOA, BEO., 35/2566. 6 Temmuz 1308/18 Temmuz 1892.

alınmasında gevşeklik gösterilmesi, hastalığın bulaşmasına sebep olabileceğinden eksikliklerin vakit kaybetmeden tamamlanarak Osmanlı topraklarının hastalıktan korunması konusunda vilayete tekrar emir gönderildi.³⁰ Erzurum'daki idarecilere göre ise doktorlar gelir gelmez ihtiyaç duyulan diğer malzemeler bir gün içerisinde tedarik edilmiş ve gardiyanlar da kazalarından verilerek bu karantinalar faaliyete geçirilmişti. Ayrıca üç dört gün önce Erzurum'a ulaşmış olan karantina müfettişi, karantina merkezlerinde inceleme yapıp eksiklikleri belirlemek amacıyla oralara gönderilmişti. Ayrıca hastalığa karşı tedbirler konusunda doktorlar tarafından sürekli çalışıldığı ve hastalıktan eser olmadığına dair bilgi verilmekteydi.³¹ Sınır karantinalarında gerekli çalışmalar yapıldığını ve herhangi bir eksikliğin olmadığını, incelemelerde bulunan karantina müfettişi de beyan etmişti.³²

Geçiş noktalarının sayısının azaltılması, sınır üzerindeki köylerin ahalisini sıkıntıya soktu. Örneğin Kiskim³³ kazasının Hod-ı Süfla³⁴ köyü ahalisi, Rusya toprağında olan arazilerinin ürünlerini toplamak üzere o tarafa geçmek için istekte bulundular. Fakat bu çevrede geçiş yapılabilecek karantinahane olmadığı için söz konusu köylerin ahalisi zor durumda kaldı.³⁵ Geçimlerini sağlamak için Rusya toprağına geçmek isteyen ahalinin dışında Rusya'daki hastalıktan kaçanlar da Osmanlı topraklarına girmek istiyordu. Ancak karantinalarda kontrollü bir şekilde geçişe izin verilmiş ve diğer noktalardan geçişler, askerler vasıtasıyla engellenmişti. Buna rağmen Rusya'daki koleranın ağır etkisinden kaçan 87 amele, Milo kordonunu aşarak Erzurum tarafına geçti. Durumun fark edilmesi üzerine bunlardan ancak 27'si yakalandı ve Kaleboğazı'na teslim edildi.³⁶ İnsanların kaçıışı da o dönem için normal görülmeliydi. Zira bu sırada

³⁰BOA, BEO., 35/2567. 6 Temmuz 1308/18 Temmuz 1892; BEO., 37/2762. 9 Temmuz 1308/21 Temmuz 1892; BEO., 37/2763. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

³¹BOA, BEO., 37/2762. 11 Temmuz 1308/23 Temmuz 1892.

³²BOA, DH.MKT., 1982/10. 21 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892.

³³Artvin ili Yusufeli ilçesi.

³⁴Artvin iline bağlı Aşağı Maden köyü.

³⁵BOA, DH.MKT., 1982/67. 22 Temmuz 1308/3 Ağustos 1892.

³⁶BOA, BEO., 53/3960. 5 Ağustos 1308/17 Ağustos 1892.

Rusya'da binlerce insan koleradan ölmekte ve bu sebeple de insanlar sınıra kitleler halinde gelmekteydi. Sınırlarda tedbir alınarak kordonların askerler vasıtasıyla tutulmasına ve gelenlerin silah zoruyla geri çevrilmeye çalışılmasına rağmen başarılı olunamadı.³⁷

Rusya sınırında hastalığın bulaşmaması için çalışmalar sürerken 18 Ağustos'ta İran'a bağlı Savuçbulak'ta koleranın ortaya çıkması, uygulanmakta olan 10 günlük karantina süresinin devam etmesinde etkili oldu.³⁸ Ayrıca sınırdaki tedbirlere daha fazla dikkat çekilerek bu çerçevede, karantinalara gelen yolcuların ayrı ayrı yerleştirilmesiyle izdihama sebep olunmaması, koleradan ölenlerin elbiselerinin yakılması ve hastaların elbiselerinin kaynatılması istendi. İran'dan gelen ziyaretçilerin kabul edilmeyerek Osmanlı topraklarıyla bağlantılarının kesilmesi de tedbirler içerisinde yer aldı.³⁹ Bu tedbirlerin yanında sınırda faaliyet gösteren karantinahanelerdeki memurlar tarafından Erzurum vilayet merkezi sürekli bilgilendirildi ve hastalığın olmadığına dair en son bilgi 29 Ağustos'ta verildi.⁴⁰

2. Koleranın Erzurum Vilayetine Bulaşması

Sınırdaki yapılan bu çalışmalara rağmen eylül ayı başında Pasinler kazasının bazı köylerinde vefatlar meydana gelince bunun sebebinin araştırılması istendi.⁴¹ Kaza merkezinde de 5 Eylül'de ölen

³⁷Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul 2002, s. 318.

³⁸BOA, BEO., 53/3924. 6 Ağustos 1308/18 Ağustos 1892; BEO., 53/3961. 6 Ağustos 1308/18 Ağustos 1892.

³⁹BOA, BEO., 60/4462. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892; BEO., 61/4513. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892; *I.HUS.*, 3/1. 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892.

⁴⁰BOA, DH.MKT., 1983/103. 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892; DH.MKT., 1984/46. 27 Temmuz 1308/8 Ağustos 1892; DH.MKT., 1986/42. 30 Temmuz 1308/11 Ağustos 1892; DH.MKT., 1993/42. 15 Ağustos 1308/27 Ağustos 1892; DH.MKT., 1994/3. 17 Ağustos 1308/29 Ağustos 1892; BEO., 62/4590. 19 Ağustos 1308/31 Ağustos 1892.

⁴¹BOA, BEO., 64/4782. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 90. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

bir kişinin muayenesi neticesinde kolera hastalığı tespit edildi.⁴² Bu tespit, koleranın Erzurum vilayetine bulaştığını açık bir şekilde göstermekteydi. Hastalığın diğer yerlere bulaşmasını engellemek için söz konusu köyler kordon altına alındı ve Kötek Karantinahanesi de ikinci bir kordonla çevrildi.⁴³

Kolera, çok kısa sürede Tortum'a da bulaştı. Hemen akabinde Bayezid yakınında Karakend⁴⁴ köyünde de koleradan bir kişi vefat etti ve köy kordon altına alındı. Koleranın Tortum üzerinden Erzurum merkezine bulaşmaması için bu hat üzerinde uygun bir noktaya karantina yapılmasına karar verildi.⁴⁵ Pasinler kazasında 30 Ağustos'tan 14 Eylül'e kadar 15 gün içerisinde vefat edenlerin sayısı 102'ye çıktığından istenilen doktor ve ilaçların acele gönderilmesi 20 Eylül tarihli telgrafla tekrar bildirildi.⁴⁶ Hâlbuki talep edilen doktorların görevlendirilmesi konusunda ciddi bir sıkıntı vardı. Bu sıkıntı ise görevlendirilecek doktorlara 3.000 kuruş maaş verilecek olması ve söz konusu parayla buralarda çalışacak doktor bulunamamasıydı. Bunun çözümü için de maaşlar 5.000 kuruşa çıkarıldı.⁴⁷ 29 Eylül'de üçü askerî ve üçü mülkî olmak üzere altı doktorun gerekli malzemelerle birlikte gönderilmesine karar verildi.⁴⁸ Hemen akabinde askeriyeden dört doktor geldi ve böylece Erzurum'daki doktor sayısı sekize çıkarıldı.⁴⁹ Hastalık, Erzurum merkezinde daha etkin bir duruma gelerek vilayetin çeşitli yerlerine yayıldı. Erzurum'un merkezinde 21-23 Ekim tarihleri arasındaki üç günde 30 kişi kolera yakalandı ve bunların 20'si vefat etti. İlica ve

⁴²BOA, DH.MKT., 1997/39. 24 Ağustos 1308/5 Eylül 1892; BEO., 64/4783. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

⁴³BOA, BEO., 70/5248. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892.

⁴⁴Ağrı ili Doğu Bayazıt ilçesine bağlı Karakent köyü.

⁴⁵BOA, BEO., 70/5248. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892; DH.MKT., 2001/38. 1 Eylül 1308/13 Eylül 1892.

⁴⁶BOA, DH.MKT., 2005/63. 13 Eylül 1308/25 Eylül 1892.

⁴⁷BOA, BEO., 76/5645. 15 Eylül 1308/27 Eylül 1892.

⁴⁸BOA, İ.DH., 1298/29. 17 Eylül 1308/29 Eylül 1892.

⁴⁹BOA, DH.MKT., 2006/101. 19 Eylül 1308/1 Ekim 1892; DH.MKT., 2007/34. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; DH.MKT., 2012/112. 7 Teşrin-i evvel 1308/19 Ekim 1892.

Kötek köylerinde de 22 Ekim'de altı kişi vefat ederken üç kişi daha hastalığa yakalandı.⁵⁰

Osmanlı sağlık teşkilatı İran'a göre daha güçlü olduğundan⁵¹ oraya doktor ve eczacılardan oluşan bir sağlık heyetinin gönderilmesine karar verildi.⁵² İran'a gönderilecek heyet, İstanbul'dan hareket ederek Trabzon üzerinden geçtiği yerlerde karşılaştığı koleralıların tedavileriyle ilgilenerek 26 Ekim'de Erzurum'a ulaştı.⁵³ Erzurum ve çevresinde hastalık devam ederken Bayburt'ta da vakalar ortaya çıktı.⁵⁴ Vilayetin bazı yerlerinde hastalığın yayılarak ölümlere sebep olmasına rağmen daha önceden istenen altı doktorun ancak 30 Ekim'de İstanbul'dan gönderildiği bildirilmekteydi.⁵⁵ Hastalığın etkisinin Erzurum'da devam etmesi sebebiyle bir heyet gönderilmesi de düşünülmüş ve Fransa'da kolera konusunda alınan tedbirleri içeren talimatın da bu heyete verilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁶ Bu arada Erzurum'da bulunan yedi doktor ve eczacıdan oluşan sağlık heyeti, koleranın hafiflemesi sebebiyle İran'a gitmedi. Bununla beraber vilayetteki ihtiyaç sebebiyle heyetin, İstanbul'a da dönmeyerek Erzurum'da kalmasına karar verildi.⁵⁷ Bu doktorlardan ikisi

⁵⁰BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 12 Teşrin-i evvel 1308/24 Ekim 1892.

⁵¹Sağlık teşkilatının gelişmediği İran'da, karantinayı organize etmesi gereken görevliler hastalık çıktığı zaman burayı ilk terk eden kişiler oldu. G. Bell, "1892 kolera salgını boyunca İran'ı ilk terk edenlerin doktorlar olduğunu bildirmektedir". Doktorların bu davranışı hastalığın daha çok yayılmasına sebep oldu ve yapılanlar yalnızca kâğıt üzerinde kaldı. Ahmad Seyf, "Iran and the Great Plague, 1830-1831", *Studia Islamica*, S. 69, Paris, s. 154.

⁵²Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 74.

⁵³BOA, Y.PRK.SH., 3/72. 14 Teşrin-i evvel 1308/26 Ekim 1892.

⁵⁴BOA, Y.PRK.SH., 3/75. 19 Teşrin-i evvel 1308/31 Ekim 1892; Y.PRK.SH., 3/72. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892, 21 Teşrin-i evvel 1308/2 Kasım 1892 ve 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892.

⁵⁵BOA, DH.MKT., 2016/49. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

⁵⁶BOA, BEO., 100/7492. 24 Teşrin-i evvel 1308/5 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 153. 24 Teşrin-i evvel 1308/5 Kasım 1892.

⁵⁷BOA, BEO., 112/8328. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 168. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892; BEO., 112/8332. 14 Teşrin-i sani 1308/26 Kasım 1892.

karantinahanelerde görevlendirilirken geri kalanları ise Erzurum merkezi ile çevresinde görevlendirilecekti.⁵⁸

Koleranın Erzincan'a da bulaştığı askeriyeden ve polis komiserliğinden bildirildi. Bu durum, hastalığın yayılmaması konusunda gerekli tedbirlerin uygulanmadığı ve bir yerden diğer bir yere geçiş sırasında karantina usulüne tamamiyle riayet edilmediği yönünde İstanbul'daki merkezî yönetimi düşündürmüştü. Hastalığın yayılması, Avrupa ile Osmanlı arasındaki geliş-geçiş ve nakliyatı da zorlaştırmışken koleranın memleket içindeki sirayetini engel olunamadığı yönünde Avrupalıların itirazına da neden olacaktı. Bu sebeple karantina uygulamasına hastalığın bitimine kadar dikkat edilerek askerlerin nakledilmemesi düşünüldü.⁵⁹ Ayrıca Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerine tahriratlar gönderilerek hangi çalışmalar yapıldığı sorulup bundan sonra yapılacakların da bildirilmesi istendi.⁶⁰ Bu tahrirata Erzurum'dan verilen cevaba göre Rusya sınırında bulunan Kötek ve Kaleboğazi karantinalarının faaliyetlerine devam etmesi faydalı olacaktı. Ayrıca Erzurum merkez sancağının çoğu kasaba ve köylerinde hastalık çıkması ve daha önceden kurulan kordon ve karantinaların hastalık olan bu bölgenin içerisinde kalması sebebiyle işlevinin devam etmesine gerek kalmadığı ifade edildi. Bunların iptal edilerek kazaların büyüklüğüne ve hastalığın durumuna göre birer ikişer doktor gönderilmesi daha uygun görülmekteydi. Hastalık bulunmayan köylerin ise bulaşık olan yerlerden korunması gerekmekteydi.⁶¹

3. Vilayetler Arasında Karantina Çalışmaları ve Salgının Sosyo-Ekonomik Etkileri

1892 kolera salgını, Erzurum'a nispetle Trabzon'da daha erken bir zamanda yani temmuz ayının sonunda ortaya çıkmasıyla birlikte

⁵⁸BOA, İHUS., 5/52. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; BEO., 104/7798. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892; BEO., 106/7847. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892.

⁵⁹BOA, İHUS., 5/56. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892.

⁶⁰BOA, BEO., 107/7967. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892. Çeşitli vilayetlere gönderilen tahrirat.

⁶¹BOA, BEO., 107/7967. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892. Erzurum Valisi ve Sıhhiye Reisi tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

Anadolu içlerindeki vilayetlerin hastalıktan korunması yönünde çalışmalar başlatılmıştı. Bu amaçla Erzurum tarafı için de Hamsiköyü'nde karantinahane kurulması 10 Ağustos'ta uygun görülmüştü.⁶² Bu kararın alındığı sırada koleranın Erzurum vilayetine bulaşarak hızlı bir şekilde yayılması üzerine de Trabzon ve diğer çevre vilayetlere gidecekler için bir iki geçit noktasında karantina kurulmasına ve 9 Eylül tarihinden itibaren 10 gün karantina uygulanmasına karar verildi.⁶³ IV. Ordudan gelen tezkirede Erzurum'un Trabzon ve diğer vilayetlerle geliş-geçişinin kesilmesi için Pınakapan mevkiyle Aras Nehri Vadisi'nde bulunan Mescidli⁶⁴ köyünde ve Döğen Dağı'nın uygun bir noktasıyla Antab kazasının merkezi olan Tutak⁶⁵ köyünde birer karantinahane açılmasının gerekliliği ifade edildi. Van vilayetinin de Bayezid tarafını kapatması için Bargiri⁶⁶ mevkiyle Abaga nahiyesinin uygun noktalarında aynı çalışmaları yapması gerekmekteydi.⁶⁷ Bununla birlikte Erzurum vilayetine karşı Bayburd ve Gümüşhane arasında en uygun görünen Hadrak⁶⁸ mevkiinde karantinahane yapımına başlandı ve IV. Orduya bilgi verildi. Alınan cevapta o an için Erzincan sancağıyla Bayburd kazası bulaşık olmadığından buraların hariç bırakılıp Erzurum'un diğer yerleri için Hadrak'ta karantina kurulmasından vazgeçilerek Bayburd'la Kale arasında bir yerde ve bir de Erzincan tarafındaki diğer bir yerde iki merkezin açılması uygun bulundu.⁶⁹ Muş ve Genç sancaklarında da hastalığın bulaşmaması için çalışmalar yapıldı.⁷⁰

Koleranın Erzurum'da var olması, vilayetler arasındaki ulaşımı da etkilemeye başlamıştı. Zira Erzurum tüccarlarından Mahmud imzasıyla 29 Eylül'de gönderilen telgrafta İstanbul'a sevk ettikleri

⁶²BOA, BEO., 48/3553. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 67. 29 Temmuz 1308/10 Ağustos 1892.

⁶³BOA, BEO., 66/4925. 27 Ağustos 1308/8 Eylül 1892.

⁶⁴Erzurum ili Köprüköy ilçesine bağlı Mescitli köyü.

⁶⁵Ağrı ili Tutak ilçesi.

⁶⁶Van-Muradiye.

⁶⁷BOA, BEO., 69/5129. 30 Ağustos 1308/11 Eylül 1892.

⁶⁸Bayburt iline bağlı Balkaynak köyü.

⁶⁹BOA, BEO., 71/5251. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 248. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., 72/5373. 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892.

⁷⁰BOA, DH.MKT., 2006/46. 16 Eylül 1308/28 Eylül 1892.

koyunlarını Trabzon tarafına getirdikleri sırada bu mevsimde sevkiyatın yapıldığı dağ yolundan geçişleri engellenerek Hamsiköyü tarafından gidileceğini ilgililer beyan etmişti. Bu sevkiyatın Erzurum vilayetine gönderilerek taraflarına tebliğ edilen irade üzerine yapılmasına rağmen böyle bir sıkıntı yaşanmıştı. Bunun üzerine çobanların değiştirilerek koyunların sudan geçirildikten sonra nakledilmesi bildirildi.⁷¹

Erzurum vilayetinde koleranın şiddetinin artmasıyla birlikte ekim ayı başında diğer vilayetlere gidiş-gelişi kontrol eden kordonların takviye edilmesi ve karantinalarda daha dikkatli davranılması istendi. Ayrıca uygulanan 10 günlük karantinaya devam edilmesi yönünde karar verildi.⁷² Bu kararlara rağmen kordonlar gerektiği gibi muhafaza edilemediğinden karantina beklemeden Bayburd ve Gümüşhane taraflarına geçenler olmuştu. Hastalığın bittiği ve kordonların kaldırıldığı Trabzon vilayetine göre karantinalarda yaşanan bu eksikliğin sorumlusu Erzurum vilayeti idi. Zira Erzurum-Trabzon arasındaki yol ve geçitler iyi bir şekilde koruma altına alınmayarak Bayburd, Şiran ve Kelkit kazalarından gelenler engellenmiyordu. Erzurum tarafından gerekli tedbirlerin alınmaması sebebiyle Trabzon tarafından uygulanacak tedbirler de bir işe yaramayacaktı.⁷³ Bunun hemen akabinde Bayburd'un Balahor⁷⁴ köyünde Gümüşhane'den gelen bir kişi koleraya yakalanıp vefat etti. Aynı köyde, iki gün sonra başka biri ve Bayburd merkezinde de iki kişi hayatını kaybetti. Özellikle Gümüşhane'den gelmiş bir kişide hastalığın görülmesi dikkat çekerek koleranın tekrar Trabzon'a bulaşması halinde maddî ve manevî olarak meydana gelecek zararın ifade edilmesine dahi gerek görülmediği İstanbul'dan bildirildi. Ayrıca vakit kaybedilmeden Gümüşhane'nin sağlık durumunun incelenmesi ve kordonların takviye edilmesi istendi.⁷⁵ Bununla birlikte

⁷¹BOA, DH.MKT.PRK., 1320/127. 17 Eylül 1308/29 Eylül 1892.

⁷²BOA, BEO., 81/6061. 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; BEO., 81/6062. 21 Eylül 1308/3 Ekim 1892; BEO., 88/6577. 1 Teşrin-i evvel 1308/13 Ekim 1892.

⁷³BOA, BEO., 93/6922. 10 Teşrin-i evvel 1308/22 Ekim 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 145. 10 Teşrin-i evvel 1308/22 Ekim 1892.

⁷⁴Bayburt iline bağlı Akşar köyü.

⁷⁵BOA, Y.PRK.A., 8/4. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892; BEO., 99/7379. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

tedbirler daha da ağırlaştırılarak 30 Ekim'de Erzurum vilayetinden Trabzon'a geçecek yük ve yolcuların tamamen reddi yönünde karar verildi.⁷⁶ Bu derece sert tedbirin sebebi ise daha önce ortaya çıkarak biten kolera salgınının ekim ayının son günlerinde Erzurum'dan gelen topçu askerleri vasıtasıyla tekrar Trabzon'a bulaştığının düşünülmesiydi.⁷⁷

Trabzon'a geçişin yasak edilmesine dair alınan kararla beraber vilayetler arasındaki yolculukta sıkıntılar da artmaktaydı. Zira söz konusu yasak, izdihama neden olurken kiracıların zor duruma düşmesine de sebep oldu. Bunun çözümü için de iki karantina merkezinin daha kurulmasına karar verildi. İran'a görevlendirildikleri halde hastalığın tedavisi için Erzurum'da kalan heyetten iki doktorun açılacak karantinalarda görevlendirilmesi uygun bulundu.⁷⁸ Ancak bu karantina merkezlerinin açılması uzun süreceğinden daha kasım ayının başında tüccarların sıkıntılarına dair haberler gelmeye başladı. Erzurum Valisi Hıdır Bey'in 6 Kasım tarihli telgrafında birkaç vilayete İran tüccarlarının yolu olan bu güzergâh üzerindeki belli noktalarda toplanan birçok yolcu ve tüccarın sıkıntı çekmekte olduklarına dair Erzurum tüccarları tarafından arzuhal gönderildiği bildirilmekteydi. Geçişin engellenmesinin yanında hastalığın bulaşmaması için kurulan mevcut karantinahaneler de sağlık açısından uygun olmayan yerler olarak nitelendirilmekteydi. Bu olumsuz şartlarla beraber havanın soğumasının etkisiyle buralarda başka hastalıkların çıkması gibi olumsuzluklar yaşanabileceğinden fenni olarak bu uygulamalara gerek olmadığı Meclis-i Umur-ı Sıhhiyenin yazısında da beyan edildiğinden ne yapılması gerektiği sorulmaktaydı.⁷⁹

7 Kasım'da yolcular vekili Mustafa ve ağnam tüccarı vekili Kemal imzasıyla gönderilen telgrafta da Trabzon'a geçişe engel

⁷⁶BOA, Y.A.HUS., 266/56. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

⁷⁷BOA, BEO., 203/15200. 19 Teşrin-i evvel 1308/31 Ekim 1892.

⁷⁸BOA, DH.MKT., 2016/106. 20 Teşrin-i evvel 1308/1 Kasım 1892; İ.HUS., 5/52. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892; BEO., 104/7798. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892; BEO., 105/7836. 31 Teşrin-i evvel 1308/12 Kasım 1892; Y.A.HUS., 266/126. 30 Teşrin-i evvel 1308/11 Kasım 1892.

⁷⁹BOA, BEO., 104/7791. 25 Teşrin-i evvel 1308/6 Kasım 1892.

olunmasından kaynaklanan sıkıntılar anlatılmakla birlikte aynı zamanda Bayburd, Gümüşhane ve Trabzon'da da koleranın varlığından bahsedilerek tahammül edilemez perişan bir durumda bırakıldıklarından geçişlerine izin verilmesi talep edilmekteydi: “Sinop tahaffuzhânesince mu’âmelesini bi’l-ikmâl İstanbul’a sevk olunacak yirmi binden mütecâviz koyunlarımız kar altında dağlarda olduğu Trabzon cihetine Bayburd’dan Gümüşhâne’ye kadar hân ve karyelerde de binden mütecâviz yolcu ve arabacılarımız bulunduğu halde imrârimıza Trabzon vilâyetinden müsâ’ade olunmuyor. İlet-i müdhîşe Bayburd Gümüşhâne Trabzonca hükmünü icrâ etmekde olup bunlar umûmen bulaşık bulunduğu suretde imrârimızın men’iyle hâric-i tahammül-i perişâniyete bırakılmaklığımıza merhâm-et-i şâhâne ve adâlet-i devletleri kâil olamayacağından imrârimıza müsâ’ade buyurulmasını istidâ eyleriz fermân”.⁸⁰ Bayburd’dan Sadarete gönderilen bu telgrafla Erzurum vilayetinin telgrafi, Sıhhiye Nezaretine havale edildi.⁸¹

Geçişe müsaade edilmemesi, yapılan talepleri artırırken yaşanan sıkıntıyı da göstermekteydi. İranlı tüccarların gönderdiği telgrafta İran’dan Trabzon, İstanbul ve Avrupa taraflarına nakledilen ve bekletilmesi uygun olmayan ticarî ürünlerin olduğu bildirilmekteydi. Sıkıntı çektiklerini ifade eden tüccarlar, geçişlerine dair olan yasağın devamı halinde tamamen mahvolacakları ve perişan bir hâle düşeceklerinden bu yasağın kaldırılıp nakliyatın karantina kanunlarına uygun olarak yapılmasını ve geçişlerine izin verilmesini istemekteydiler.⁸² Diğer bir istek de Trabzon’a geçişlerinin yasaklanmasından dolayı 800’den fazla deve ve diğer hayvanlarıyla yiyecek fiyatlarının da artması üzerine bir haftadan beri Erzurum’da aç ve muhtaç kaldıklarını belirten birçok devecinin imzasını taşıyan tüccarlardan gelmişti.⁸³ Yapılan talepler üzerine Sıhhiye Nezaretinden,

⁸⁰BOA, BEO., 104/7791. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892. Yolcular Vekili Mustafa ve Koyun Tüccarları Vekili Kemal tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

⁸¹BOA, BEO., 102/7616. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 154. 26 Teşrin-i evvel 1308/7 Kasım 1892.

⁸²BOA, BEO., 106/7930. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892. İran Tüccarları tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

⁸³BOA, BEO., 106/7930. 29 Teşrin-i evvel 1308/10 Kasım 1892. Deveci ve Mekkareciler tarafından Sadarete gönderilen telgraf.

koleranın şu an Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin bazı bölgelerinde mevcut olup tam olarak istila vaziyetinde olmadığından henüz hastalık bulaşmayan yerlere de karantinasız yolcu olarak hastalığı sokmak uygun olamayacağı cevabı verildi. Bununla birlikte Trabzon ile Erzurum arasında en işlek bir iki yerde karantinahane kurularak 10 gün karantina beklettirildikten sonra bu yolcuların geçişine izin verilmesi uygun bulundu. Koyunlar için ise karantina gerekmediği ve çobanların değiştirilerek yerlerine sağlıklı çobanlar tayin edilmesiyle geçişlerine izin verilmesi bildirildi.⁸⁴

Birçok insanın hayvan ve yükleriyle birlikte Trabzon’a girişlerinin engellenmesi ve sıkıntı içinde kaldıkları sırada yapımına karar verilen karantina merkezlerinin yeri konusunda ise iki vilayet arasında anlaşmazlık yaşanmaktaydı. Karantinahanenin Hadrak’ta yapılacağına dair Erzurum vilayetine gönderilen telgraf üzerine Erzurum’daki sağlık heyeti, karantinahanenin söz konusu yerde yapılması oranın da hastalıklı olarak görülmesi sonucunu ortaya çıkaracağından Gümüşhane’ye daha yakın bir yerde kurulmasını savunurken Trabzon’daki idareciler farklı düşünmekteydi. Trabzon Valisi Kadri Bey, 13 Kasım’da gönderdiği telgrafta Trabzon’da hastalığın şehir merkeziyle çevre köylerde ve Pulathane’de olduğunu ve Gümüşhane’de 15 gündür vukuat olmadığını belirtiyordu. Gümüşhane’nin şüpheli görülmesi ise buradan Trabzon’a kadar olan yolun da hastalık varmış gibi kabul edilmesi demek olacaktı. Bu sebeple karantina kurulmasına uygun mevkiin yine Hadrak olduğu ifade edilmekteydi. Hadrak dışında uygun bir yerin Hamsiköyü olmasına rağmen burası da şüpheli durumdaydı. Vali Bey, şu durumda Erzurum-Trabzon arasında kurulacak karantina mevki konusunda, Trabzon’a nispetle Erzurum’da hastalığın etkisinin fazla olmasından dolayı Hadrak’ı uygun görmekteydi.⁸⁵ Bu konudaki anlaşmazlığa Trabzon’a görevlendirilen müfettişin oraya ulaşmasıyla son verileceği İstanbul’dan bildirildi.⁸⁶ Müfettiş Bey, Erzurum’a nispetle Trabzon’un

⁸⁴BOA, BEO., 104/7791. 28 Teşrin-i evvel 1308/9 Kasım 1892.

⁸⁵BOA, BEO., 109/8163. 1 Teşrin-i sani 1308/13 Kasım 1892.

⁸⁶BOA, BEO., 105/7856. 2 Teşrin-i sani 1308/14 Kasım 1892; BEO., 107/8024. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892; BEO., Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 265. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892.

hastalıktan korunduğundan Hadrak'ta karantinahane yapımını uygun gördü.⁸⁷

Karantina merkezlerinde diğer bir şikâyet konusu da alınan vergilerdi. Erzurum'dan 840 çuval keten tohumu getiren Trabzon tüccarlarından Alizade Osman Efendi, gönderdiği telgrafta 100 kıyye tohumun değerinin 50 kuruş etmesine rağmen bundan günlük 3 kuruş vergi istendiğini belirtmekteydi. Böylece 10 günlük vergi 30 kuruşa çıkacağından zarara uğrayacağını ifade eden Osman Efendi, karantina süresince sadece 3 kuruş vergi alınmasını istedi.⁸⁸ Esasında böyle ürünlerden günlük vergi alınmasına gerek olmadığından sıhhiye tarifesi gereğince bir defa vergi alınması gerektiği cevabı verildi.⁸⁹ Vergi konusunda başka tüccarlar tarafından da benzer talepte bulunuldu. Erzurum ve diğer yerlerden Trabzon'a getirilmekte olan yükte ağır olup kıymeti düşük olan zahire, pastırma, mazu,⁹⁰ keten tohumu, çerviş,⁹¹ tuzlu bağırsak, keçi ve koyun derisiyle yapağı gibi ürünlerin her 100 kıyyesinden günlük üçer kuruş karantina vergisi istenilmekteydi. Aynı şekilde bunlar da verginin günlük değil karantina süresince toplam 3 kuruş olarak ödenmesini talep etti. Sıhhiye Nezareti, kolera olan yerlerden çıkarılmış olan tuzlu bağırsak, keçi-koyun derisi ve yapağı gibi ürünlerin kabul edilmesini tehlikeli gördüğünden bunların tamamen reddedilerek iadesi yönünde bilgi verdi. Bununla birlikte pastırmanın geçişine engel olunmamasını, fakat buldukları çuvallardan çıkarılarak çuvalların yakılmasıyla 10 gün havalandırıldıktan ve dezenfekte edildikten sonra temiz çuvallara konularak karantinadan geçirilmesini istedi. Mazu, keten tohumu ve çerviş gibi maddelerin de karantinada bekletilmesine gerek olmadığını ve bunların bulunduğu kapların kireç kaymağıyla dışarıdan badana edildikten sonra geçirilmesini bildirdi. Verginin ise aynı şekilde tek bir sefer alınması gerektiği ifade edildi.⁹²

⁸⁷BOA, BEO., 109/8163. 8 Teşrin-i sani 1308/20 Kasım 1892.

⁸⁸BOA, BEO., 114/8487. 16 Teşrin-i sani 1308/28 Kasım 1892; BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 170. 17 Teşrin-i sani 1308/29 Kasım 1892.

⁸⁹BOA, BEO., 193/14410. 19 Teşrin-i sani 1308/1 Aralık 1892.

⁹⁰Bir tür ağaç kozalağı.

⁹¹Eritilmiş hayvan yağı.

⁹²BOA, BEO., 193/14410. 19 Teşrin-i sani 1308/1 Aralık 1892.

Koleranın yayılmasıyla birlikte karantina uygulanan güzergâhlar da artmaktaydı. Erzincan'da kolera görülmesi nedeniyle kasım ayının ortalarından itibaren buradan Mamuretülaziz vilayetine gidecekler Eğin kazasının iki geçiş noktasında karantina tedbirleri uygulanmaya başlandı.⁹³ Aynı zamanda Sivas vilayeti de Erzurum ve Trabzon'a karşı karantina uygulamaktaydı.⁹⁴ Bu amaçla Karahisar, Hamidiye⁹⁵ ve Niksar kazalarında kordonlar kurulmuştu.⁹⁶ Erzurum vilayetindeki sıhhiye komisyonu tarafından hazırlanan 19 Kasım tarihli rapordan Gümüşhane sancağının Kelkit ve Şiran kazaları ile Gümüşhane vadisinde hastalık olmadığından oraların Erzincan, Bayburt ve Erzurum'a karşı muhafazaları için Pulur,⁹⁷ Köse, Hadrak ve Sipikör⁹⁸ köylerinde birer karantinahane kurulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹ Şiran'dan Erzincan'a ve Erzincan'dan Kelkit'e bağlanan katırcı ve yaya yollarının tamamen kapatılarak Erzincan'dan Gümüşhane'ye gelen yolun en güvenli yerinde bulunan Sipikör köyünde bir karantinahane kurularak gelip geçenlerin 10 gün karantinaya alınmasına karar verildi.¹⁰⁰

Kolera, bu güzergâh ile Erzurum'a ulaşan diğer yollar üzerinde yalnızca ticaretin durmasına ve ekonomik olarak zarara sebep olmamış, birçok alanla birlikte askerî işleri de sekteye uğratmıştı. Erzurum istihkâmında bulunan topların tamiri için Kaymakam Yakub Vasfi Bey ile Almanyalı ustalar gönderilmişti. Vasfi Bey tarafından 30 Ekim'de gönderilen telgrafa göre Samsun'a ulaştıklarında Trabzon ve Erzurum'da var olan koleradan haber alınmış ve bindikleri Loyd Kumpanyasının Lada isimli vapuru da bu haber üzerine yükünü Samsun'da bırakıp İstanbul'a dönmeye karar vermişti. Ustaların aynı

⁹³BOA, DH.MKT., 2020/110. 3 Teşrin-i sani 1308/15 Kasım 1892; DH.MKT., 2021/74. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

⁹⁴BOA, DH.MKT., 2021/94. 4 Teşrin-i sani 1308/16 Kasım 1892.

⁹⁵Ordu ili Mesudiye ilçesi.

⁹⁶BOA, BEO., *Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 165. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892.

⁹⁷Bayburt ili Demirözü ilçesine bağlı Gökçedere köyü.

⁹⁸Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı Güzyurdu köyü.

⁹⁹BOA, BEO., 107/7967. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892. Erzurum Valisi ve Sıhhiye Reisi tarafından Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 109/8164. 8 Teşrin-i sani 1308/20 Kasım 1892; Y.A.HUS., 267/5. 9 Teşrin-i sani 1308/21 Kasım 1892.

¹⁰⁰BOA, BEO., 107/7967. 5 Teşrin-i sani 1308/17 Kasım 1892. Trabzon Valiliğinden Sadarete gönderilen telgraf.

vapurla İstanbul'a döneceklerini ve kendisinin zarurî olarak bir iki gün Samsun'da kalıp Erzincan üzerinden Erzurum'a gitmek üzere yola çıkacağını bildirmişti. Hemen ardından gönderdiği telgrafta da aynı şekilde hareket ettiği anlaşılmaktaydı.¹⁰¹ Bu arada Erzincan tarafına da koleranın bulaşması sebebiyle Sivas ile Erzincan arasında kordon kurulacaktı. Vasfi Bey, Erzurum'a gitse dahi Almanyalı ustaların dönmesinden ve hastalık sebebiyle buralarda kamacı, demirci ve marangoz gibi esnafın askeriyeye toplanarak topların tamirinin yapılması mümkün olamayacağından ne yapması konusunda bilgi istemişti.¹⁰² 8 Aralık'ta ise 4 gün sonra Erzincan ve Erzurum'a gitmek üzere Sivas'tan hareket edeceğini bildirdi.¹⁰³

Aralık ayının son günlerinde Erzurum merkezinde bir aydır ve çevresinde 15 gündür kolera görülmediğinden Erzurum vilayetine karşı Trabzon tarafından uygulanan karantina kaldırıldı. Buna karşın hastalığın Trabzon'da tekrar ortaya çıkması sebebiyle oradan ve Van'dan Erzurum'a gelenlere beş gün karantina uygulanmasına karar verildi.¹⁰⁴ Erzurum'da ve Van'da koleranın etkisinin tamamen bitmesi üzerine¹⁰⁵ 21 Ocak 1893 tarihinde Erzurum, Bitlis, Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine gönderilen tahriratta Bitlis vilayetinden Erzurum ve Van vilayetlerine karşı uygulanan karantina tedbirlerinin iptali bildirildi. Trabzon'dan Erzurum'a gidenler için de karantina süresinin 24 saate indirilmesine ve dezenfeksiyon işlemine devam edilmesine karar verildi.¹⁰⁶ Ayrıca Kafkasya'dan gelenlere uygulanan 5 günlük karantina da kaldırıldı.¹⁰⁷ 24 Ocak'ta Erzurum ve Trabzon

¹⁰¹BOA, Y.MTV., 70/78. 24 Teşrin-i evvel 1308/5 Kasım 1892.

¹⁰²BOA, Y.MTV., 71/18. 11 Teşrin-i sani 1308/23 Kasım 1892.

¹⁰³BOA, Y.MTV., 72/47. 1 Kanun-ı evvel 1308/13 Aralık 1892.

¹⁰⁴BOA, BEO., 131/9756. 17 Kanun-ı evvel 1308/29 Aralık 1892; BEO., 132/9829. 17 Kanun-ı evvel 1308/29 Aralık 1892; Y.MTV., 73/88. 21 Kanun-ı evvel 1308/2 Ocak 1893.

¹⁰⁵BOA, İ.HUS., 7/77. 30 Kanun-ı evvel 1308/11 Ocak 1893; Y.A.HUS., 268/127. 31 Kanun-ı evvel 1308/12 Ocak 1893; BEO., 139/10396. 4 Kanun-ı sani 1308/16 Ocak 1893.

¹⁰⁶BOA, BEO., 142/10580. 9 Kanun-ı sani 1308/21 Ocak 1893.

¹⁰⁷BOA, BEO., 147/11005. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893; Y.A.HUS., 269/53. 20 Kanun-ı sani 1308/1 Şubat 1893; DH.MKT., 2048/105. 23 Kanun-ı sani 1308/4 Şubat 1893.

arasında kurulmuş olan karantinalar kaldırılarak 1892 kolerasına karşı alınan tedbirlere son verildi.¹⁰⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin önemli bir bölgesi olan Erzurum vilayetinde meydana gelen kolera salgınına karşı imkânların elverdiği çerçevede tedbirler alındı. Bu tedbirler içerisinde kurulan karantinahaneler önemli bir yere sahipti. Koleranın başta nüfus kaybı olmak üzere sosyal, ticari ve ekonomik alanlarda insan ve dolayısıyla toplum hayatında büyük sorunlara sebep olduğu görülmektedir. Karantina uygulamaları ve karantinahaneler, hastalığın bulaşmaması için büyük önem taşıırken aynı zamanda söz konusu sorunları da beraberinde getirmekteydi. Özellikle vilayet içinde ve diğer vilayetlerin sınırlarında kurulan karantina merkezlerinde insanların ekonomik kayıplarıyla birlikte psikolojik olarak da zor durumda kaldıkları, hayat şartlarının zorlaşarak yaşam kalitelerinin düştüğü açık bir şekilde örnekleri verilen vakalardan anlaşılmaktadır. Bu da bölge ve dolayısıyla ülke ekonomisinin zarar görmesine sebep olmaktaydı. Zira Erzurum vilayeti, İran-Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin yapıldığı İran-Trabzon ticaret güzergâhı üzerinde yer almaktaydı. Yani söz konusu güzergâh, normal bir güzergâha göre daha kalabalık olmakla birlikte ticari ürünler de yoğunluk teşkil etmekteydi. Netice itibarıyla meydana gelen kolera salgını, birçok insanın hayatını kaybetmesiyle birlikte toplumsal açıdan her alanda etkisini gösterdi.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ayniyat Defterleri (BEO): nr. 1690.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.): 209/34.

Bab-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO): 100/7492, 102/7616, 104/7791, 104/7798, 105/7836, 105/7856, 106/7847, 106/7930, 107/7967, 107/8024, 109/8163, 109/8164, 112/8328, 112/8332, 114/8487,

¹⁰⁸BOA, Y.A.HUS., 269/17. 13 Kanun-ı sani 1308/25 Ocak 1893.

131/9756, 132/9829, 139/10396, 142/10580, 147/11005, 193/14410, 203/15200, 27/1987, 29/2105, 29/2166, 30/2227, 30/2235, 31/2274, 31/2275, 31/2319, 32/2355, 32/2381, 35/2566, 35/2567, 37/2762, 37/2763, 48/3553, 53/3924, 53/3960, 53/3961, 60/4462, 61/4513, 62/4590, 64/4782, 64/4783, 66/4925, 69/5129, 70/5248, 71/5251, 72/5373, 76/5645, 81/6061, 81/6062, 88/6577, 93/6922, 99/7379.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT.): 1948/69, 1967/81, 1971/28, 1972/10, 1982/10, 1982/67, 1983/103, 1984/46, 1986/42, 1993/42, 1994/3, 1997/39, 2001/38, 2005/63, 2006/101, 2006/46, 2007/34, 2012/112, 2016/106, 2016/49, 2020/110, 2021/74, 2021/94, 2048/105.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî Perakende Evrakı (DH.MKT.PRK.): 1320/127.

İrâde Dahiliye (İ.DH.): 1298/29.

İrâde Hususî (İ.HUS.): 3/1, 5/52, 5/56, 7/77.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.): 266/126, 266/56, 267/5, 268/127, 269/17, 269/53.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.): 70/78, 71/18, 72/47, 73/88.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzâtı (Y.PRK.A.): 8/4.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.SH.): 3/72, 3/75.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

Atabek, Emine Melek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Dalyan, Murat Gökhan, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, c.II, (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri), ss.1755-1760.

Kahya, Esin-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VI, Sa.2, 2005, ss.139-150.

Koloğlu, Orhan, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK. Yayınları, Ankara, 1999, ss.61-67.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.

Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara, 1953.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara, 2010.

Sarıyıldız, "Gülden, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul, 2002, ss.309-318.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina", *DİA*, c.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss463-465.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK. Yayınları, Ankara, 1996.

Seyf, Ahmad, "İran and the Great Plague, 1830-1831", *Studia Islamica*, Sa. 69, Paris, ss.151-165.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Sa. 2, İstanbul, 1954, ss.282-299.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul, 1959.

Unat, Ekrem Kadri, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul, 1949.

Yıldırım, Nuran, “Kolera Salgınları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.V, İstanbul, 1994, ss.45-47.

XVII-XVIII. Yüzyıllarda Zıştovi Kazası'nda İskân ve Nüfus

Selçuk DEMİR*

Giriş

Zıştovi, Tuna Nehri'nin aşağı kıyısında Niğbolu ve Rusçuk şehirleri arasında yer almaktadır. Şehir, 950 sonrası Bizans İmparatorluğu tarafından kurulmuş ve ilk olarak *Sebastopolis* adını almıştır. Arap coğrafyacısı Şerif el-İdrisî XII. yüzyılın ortalarında ziyaret ettiği şehri *Subestkastro* şeklinde kaydetmiştir. Peter Sparnau ve Ulrich von Tennstaedt adlı Alman gezginler şehrin adını *Zvista* olarak nakletmiştir. Niğbolu Savaşı'nda (1396) Osmanlılara esir düşen Hans Schildberger burayı Schiltaw olarak kaydetmiştir.¹ Osmanlılar ise şehre Zıştovi adını vermiştir. 1787-1792 Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşlarına sona veren antlaşmalardan biri (1791 Zıştovi Antlaşması) burada imzalanmıştır.² Bugün Bulgaristan sınırları içerisinde yer almakta olup, Svistov olarak anılmaktadır.³

Zıştovi I. Murad Dönemi'nde (1362-1389) Çandarlı Ali Paşa'nın 1388 Bulgaristan seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁴ Fethin akabinde kaza statüsüne getirilerek Rumeli Beylerbeyliği'ne tabi Niğbolu Sancağı'na bağlanmıştır. 1490-1491 tarihli cizye defterinde Niğbolu Sancağı'na bağlı yerler Niğbolu, Zıştovi, Plevne, Reseleç, Nedeliçe, Rahova, Tırnova, Kurşuna, Lofça,

* Yrd.Doç.Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selcuk.demir@atauni.edu.tr

¹Machiel Kiel, “Zıştova”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 465-467.

²Kemal Beydilli, “Zıştovi Antlaşması”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 467-472.

³Svetlana İvanova, “Zishtowa”, *El'*, c. XI, Leiden 2002, s. 517, *Nagel's Encyclopedia-Guide Bulgaria*, Nagel Publishers, Switzerland, 1981, s. 422.

⁴Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, (Haz.: Necdet Öztürk) Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 108.

İvraca ve Çernovi olarak kaydedilmiştir.⁵ 1512 tarihli defterde nahiye başlığı altında Niğbolu Sancağı'na tabi on dört idarî birimin adı verilmiş olup, bunlar Niğbolu, Gerileç, Gerilova, Gigan, İvraca, Kieva, Kölene, Kurşuna, Lofça, Nedeliçko, Rahova, Şumnu, Tırnova ve Zıştovi'dir.⁶

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Niğbolu Sancağı idari yapısında bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1512 yılında kazaya tabi 14 kaza mevcut iken bu sayı 1516 yılında 6'ya düşürülmüştür. Bu idari sistemde Zıştovi nefis olarak kaydedilmiş ve Niğbolu Kazası'na bağlanmıştır. 1516 yılında Niğbolu Kazası içerisinde yer alan nefisler Niğbolu, Zıştovi, Rahova, Gigan ve Reseleç olarak yazılmıştır.⁷ Zıştovi'nin bu konumu yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Nitekim bu dönem zarfında tutulan tahrir defterlerinde Zıştovi, Niğbolu Kazası'na tabi nefisler arasında gösterilmiştir.⁸ XVI. yüzyılın sonlarına doğru Zıştovi Şehri nüfus ve alan açısından büyümüş ve 1579 yılından itibaren yeniden kaza statüsüne getirilmiştir.⁹ Zıştovi'nin kaza statüsünde olmak üzere Niğbolu Sancağı'na bağlılığı XVII. yüzyıl boyunca sürmüştür.¹⁰

Zıştovi; 1733-1734 tarihli bir yazma eserde *Rıştovi* şeklinde yazılmış ve Niğbolu Sancağı'na tabiliğinin devam ettiği belirtilmiştir.¹¹ XVIII. asır seyyah ve coğrafyacılarından İnciciyan burasını *Zıştov* şeklinde kaydetmiş ve Niğbolu Sancağı'na bağlı

⁵Nikolaj Todorov, Asparuh Velkov, *Situation Démographiue de la Péninsule Balkanique (fin du XVIe s.- début du XVIIe s.)*, Academie Bulgare Des Sciences, Sofia 1988, s. 22-27.

⁶*TS.MA.d 167*, s. 1-103.

⁷*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 11*, s. 13-323.

⁸*BOA Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.) 370*, s. 505-560, *BOA TT.d. 416*, s. 2-714 *BOA TT.d. 439*, s. 1-341, *BOA TT.d. 467*, s. 2.

⁹*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM.) Tapu Arşiv Dair Başkanlığı (TADB.) Tapu Tahrir Defteri (TTD.) 58*, s. 15, *TKGM. TADB. TTD. 42*, s. 1.

¹⁰*BOA TT.d. 775*, s. 2-3, Rusi Stojkov, "La Division Administrative de L'Eyalet de Roumelie Pendant Les Annes Soixante du XVIIe Siecle Selon un Registre Turc-Ottoman de 1668-1669", *Studia Balcanica*, I. 1970, s. 218.

¹¹Ahmet Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Cilt: III, Ankara 1999, s. 888.

kazalar arasında göstermişti.¹² XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rumeli'de yeni bir idarî yapılanmaya gidilmiş ve 1864 yılında Tuna Vilayeti kurulmuştur. Bu idarî yapılanma içerisinde bölge yedi sancak ve kırk sekiz kazaya ayrılmıştır. Rusçuk yeni sancak merkezi olurken, Zıştovi, Niğbolu, Şumnu, Hezargrad, Cuma-ı Atik, Silistre, Tutrakan, ve Plevne ile birlikte bu sancağa bağlı kazalardan biri haline gelmiştir.¹³

Zıştovi Şehri ve Nüfus Durumu

Kale

Antik Novae Şehri yakınlarında yer alan kale, Bizans İmparatorluğu tarafından 950 yılından sonra inşa edilmiştir.¹⁴ Çandarlı Ali Paşa'nın 1388 seferi sırasında Osmanlılar tarafından fethedilmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti kalenin muhafazası için dizdar ve mustahfizlar tayin etmiştir. 1479 yılında kalede bir dizdar ve sekiz mustahfiz görev yapmaktadır.¹⁶ Ayrıca kale çeşitli savaş araç ve gereçleri ile donatılmıştır. 1530 yılında kalede bulunan mühimmat şu şekildedir:¹⁷

Tablo 1. 1530 Yılında Zıştovi Kalesi Mühimmatı.

Cinsi	Miktarı	Cinsi	Miktarı
Cebe-i köhne	13 sevbe	Keman	10 kabza
Şakalos	11 kıt'a	Tırha-ı köhne	1.680
Prangı	3 kıt'a	Top otu	2 kise
Fındık-ı tüfenk	218 aded	----	----

¹²P.L. İnciciyan, H.D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4-5, 1975-1976, s. 129.

¹³Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Cilt: VII, s. 156, Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 2.

¹⁴Kiel, "Tırnova", s. 465.

¹⁵Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-148)*, s. 108.

¹⁶*NBKM OAK 45/29*, s. 73.

¹⁷*BOA TT.d 370*, s. 517.

Kale ile ilgili en geniş bilgiler XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından verilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Zıştovi Kalesi şu şekilde tasvir edilmiştir.¹⁸ “*Tuna Nehri kenarında yalçın bir tepe üzerinde bina edilmiştir. Dört köşeli olup, küçük ve latif bir yapıdır. Doğu tarafında bir kapı yer almaktadır. Kale içerisinde dizdarhane, cami, cebehane gibi yapılar ile kale erlerine ait evler ve birkaç şahı top bulunmaktadır. Bunların dışında Tuna'ya akan suyolları mevcuttur. Kalenin genişliği bilinmemektedir. Kale içerisinde zirveleri tahta ile örtülü yedi kule bulunmaktadır.*” Evliya Çelebi ve tahrir defterlerinde yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre Zıştovi Kalesi küçük ama muhkem bir kale olup, Osmanlı Devleti kalenin muhafazası için gerekli her türlü tedbiri almıştır.

Mahalleler ve Nüfus Durumu

XVI. yüzyıla ait Niğbolu Sancağı tahrir defterlerinde Zıştovi Şehri'nde yaşayan Müslüman ahali *Cemaat-i Müslümanan* başlığı altında yazılmıştır. Şehirde mukim Müslüman nüfus 1516 yılında 9 hane, 2 mücerred, 4 muaf; 1538 yılında 5 hane, 14 mücerred, 4 muaf ve 1579 yılında 9 hane, 8 mücerred ve 21 muaf tan meydana gelmiştir. Aynı dönemde şehirde meskûn gayrimüslim nüfus Müslüman nüfusa göre bir hayli fazla olup, beş mahallede ikamet etmektedir. Bunların sayısı 1516'da 292 hane, 85 mücerred, 7 bive; 1538'de 282 hane, 187 mücerred, 12 bive ve 1579 yılında 406 hane ve 358 mücerredten oluşmuştur. Ayrıca bu tarihte şehirde 22 Hristiyan kıpti meskûndur.¹⁹

XVI. yüzyılın sonlarında meydana gelen Osmanlı-Avusturya savaşları şehrin tahrip olmasına ve nüfusun azalmasına neden olmuştu. Eflak ve Boğdan voyvodası Cesur Michael 1595 ve 1598 yıllarında Tuna Nehri'ni aşarak şehre saldırmış ve kale haricindeki bütün şehri tahrip etmiştir. Yakaladığı Müslümanları katleden Michael, Hristiyanları da Eflak'a sürgün etmiştir.²⁰ Avarız defterleri

¹⁸Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, Cilt: III, İstanbul 2006, s. 181.

¹⁹Selçuk Demir, *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, s. 130-131.

²⁰Kiel, “Tirnova”, s. 465.

Michael'in neden olduğu zararın boyutlarını ortaya koymaktadır. 1642 tarihli avarız defterinde şehirde mukim Müslüman nüfus yine *Cemaat-i Müslümanan* başlığı altında yazılmış olup, bunların sayısı 30 hane ve 16 askerî olarak kaydedilmiştir. Askerîlerin büyük bölümü yeniçeri ve cebeciler ile din görevlilerinden oluşmuştur. (Bkz. Ek I) Aynı tarihte Gayrimüslimler *Papa Mihal, Papa Dimitri, Çuka/Papa Petko, Papa İsmil* ve *Voynugan* mahallelerinde ikamet etmekte olup, nüfusları 216 hane olarak verilmiştir.²¹ Görüldüğü üzere Michael'in neden olduğu yıkım en çok gayrimüslimleri etkilemiştir. 1579 yılındaki veriler ile kıyaslandığı zaman gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahalle sayısında herhangi bir değişiklik olmamasına karşın, nüfusları önemli ölçüde azalmıştır. Bu tahrirden kısa bir süre sonra şehri ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde ahşap örtülü, bağlı-bahçeli 300 ev, bir cami, bir han, yirmi dükkân olduğunu yazmış ve nüfusun büyük bölümünün Eflak ve Bulgarlardan meydana geldiğini belirtmiştir.²²

Osmanlı Devleti takip eden senelerde bölgenin şenlenmesi ve nüfusun artmasına yönelik bazı adımlar atmıştır. Zıştovi Şehri ve Zıştovi'ye tabi on üç karyenin geliri XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Üsküdar'da bulunan Valide-i Cedid Camiine vakıf olarak kaydedilmiş ve burada yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfus avarız-ı divanıyeden muaf sayılmıştır.²³ Bu durum şehrin büyümesine ve nüfusun artmasına neden olmuştur. Nitekim 1750 yılına gelindiğinde Müslümanlar tarafından Cami-i Cedid ve Cami-i Atik adlı iki mahalle kurulmuştur. Bu tarihte şehirde meskûn Müslüman nüfus % 170 oranında aratarak 81 hane ve 73 askerîye ulaşmıştır. Gayrimüslimlerin yaşadıkları mahallelerin sayısında herhangi bir değişiklik olmamış ancak nüfusları % 196 oranında aratarak 641 haneye ulaşmıştır.

²¹BOA, *TT.d.* 775, s. 17-18.

²²Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 181.

²³BOA, *Kamil Kepeci Defterler (KK.d.)* 2915, s. 20. *Nefs-i kasaba ve mahallât ve on üç aded kurrâda sâkin re'âyâ ve askerî Üsküdar'da vâki' Vâlide-i Cedid Evkâfi re'âyâsından olub derûnlarında hanekeş re'âyâ olmayub yine vakf re'âyâsından olmağla kadimden ve hâlâ mu'âf ve müselleme olduklarına yedlerinde hatt-ı hümayûn-ı şevket- makrûnları olub yine kadimî üzere müceddeden tahrir olunduğuna muharrir defterinde şerh virilmeğın mucebince mevkûfane kayd olunmak bâbında ba telhis fermân-ı âli sadr olunmağın kayd olundu. Fi 29 Za. sene 1165*

Ayrıca şehirde 8 Yahudi hane meskûn olup, tamamı Papa İsmil Mahallesi'nde ikamet etmektedir.²⁴ XVII-XVIII. yüzyıllarda Zıştovi Şehri'nin nüfusu şu şekildedir.

Tablo 2. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Zıştovi Şehri'nde Meskûn Müslim ve Gayrimüslim Nüfus

Mahalleler	1642			1750		
	Müslim Hane	Askerî	Gayrimüslim Hane	Müslim Hane	Askerî	Gayrimüslim Hane
Mahalle-i Müslümanan	30	17	-	-	-	-
Cami-i Atik	-	-	-	55	48	-
Cami-i Cedid	-	-	-	26	25	-
Papa Mihâl	-	-	49	-	-	205
Papa Dimitri	-	-	50	-	-	187
Çuka/Papa Petko	-	-	47	-	-	80
Papa İsmil	-	-	44	-	-	169
Voynugan	-	-	26	-	-	-
Toplam	30	17	216	81	73	641

Zıştovi Kazası'na Bağlı Köyler ve Nüfus Durumu

1579 yılında Zıştovi Kazası'na tabi 17 köy mevcuttur. Bu köylerin 10'unda Müslümanlar, 4'ün de gayrimüslimler, 3'ünde de her iki dinî unsur birlikte ikamet etmektedir. Nüfusun önemli bir bölümü Müslümanlardan meydana gelmiştir. Müslümanların sayısı 609 hane, 355 mücerred ve 141 muaf olarak kaydedilmiştir. Muafların büyük bölümü ellici, eşkinci ve küreci olarak görev yapmaktadır.

²⁴BOA, *KK.d. 2915*, s. 20

Gayrimüslim nüfus ise 409 hane, 564 mücerred, 1 muaf ve 26 kıptiden meydana gelmiştir.²⁵

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında meydana gelen Osmanlı-Avusturya savaşları ve Celali isyanlarının olumsuz etkilerine rağmen Zıştovi kırsalında meskûn nüfusta ciddi bir değişiklik olmamış, gayrimüslim nüfusta kayda değer bir artış yaşanmıştır. 1642 yılında Zıştovi Kazası'na tabi köylerin sayısı 21'e ulaşmıştır. Bunların 8'inde sadece Müslümanlar, 1'inde sadece gayrimüslimler yaşarken 12 köyde Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte ikamet etmektedir. 1579 yılı nüfus verileri ile kıyaslandığında Müslüman nüfusta küçük bir azalma meydana gelmiştir. Müslüman nüfus 603 hane ve 95 askerî olarak kaydedilmiştir. Askerîlerin büyük bölümü yeniçeri, topçu, mustahfız ve sipahiler ile din görevlilerinden oluşmuştur. (Bkz Ek I.) Müslüman nüfusun en yoğun olduğu köyler Karaman, Akçayar ve Hacı Musa köyleridir. Gayrimüslim nüfus tam tersi bir seyir takip etmiş ve bu tarihte köylerde yaşayan gayrimüslimlerin sayısı 541 haneye ulaşmıştır. En fazla gayrimüslim nüfusun barındığı köyler Belene-i Pavlikan ve Oreşe-i Pavlikan olarak kaydedilmiştir.²⁶ Gayrimüslim nüfustaki artışın sebeplerinden birisi Zıştovi Kazası'nın genişlemesi ve buraya tabi köylerin sayısının artmasıdır. Zira 1579 tarihli tahrir defterinde başka kazaların sınırları içerisinde yer alan Vardım, Kirivine, Tekfur, Kara İsa, Batak, İslive-i Müslim, Novegrad ve Çervene köyleri 1642 tarihinde Zıştovi Kazası'na bağlanmıştır. Gayrimüslim nüfusun artmasındaki muhtemel sebeplerden birisi de kazaya yapılan göçlerdir. Burada meskûn gayrimüslimlerin bir kısmı haymane ve yabancı olarak kaydedilmiştir. Ayrıca bazı kişiler için Eflak, Macar, Boşnak, Anadolu ve Tolculu şeklinde ifadeler yer verilmiştir.²⁷

XVIII. yüzyıla gelindiğinde kazaya tabi köylerin sayısı 23'e ulaşmıştır. Bu köylerden Tekfur, Vardıme, Karaman, Pavli, Sarıyar, Oreşe, Belene-i Pavlikan, Hacı Musa, İlican, İslive-i Gebran, Tristenik, İslatine ve Dragoy adlı köyler daha önce ifade edildiği üzere Üsküdar'da bulunan Valide-i Cedid Camii vakfına gelir olarak

²⁵Demir, XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı, s. 131.

²⁶BOA, *TT.d. 775*, s. 18-24.

²⁷BOA, *TT.d. 775*, s. 18-24.

kaydedilmiş ve bu köylerde yaşayan halk avarız-ı divanîye vergisinden muaf sayılmıştır. Bu durum özellikle gayrimüslim nüfusun artmasına neden olmuştur. 1750 yılında kazaya tabi köyler içerisinde sadece Müslümanların yaşadığı köy mevcut değildir. Sadece gayrimüslimlerin meskûn olduğu köylerin sayısı 4 iken, iki dinî unsurun birlikte yaşadığı köy sayısı 19 olarak kaydedilmişti. 1750 yılında Zıştovi Kazası kırsalında meskûn Müslüman nüfus azalmış ve 549 hane 105 askerîye düşmüştü. Buna karşı gayrimüslim nüfus % 112'lik bir artışla 1.148 haneye ulaşmıştır.²⁸ XVII-XVIII. yüzyıllarda Zıştovi Kazası'na bağlı köyler ve nüfus durumları şu şekildedir.

Tablo 3. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Zıştovi Kazası'na Tabi Köylerde Meskûn Müslim ve Gayrimüslim Nüfus

Yerleşim Birimi	1642			1750		
	Müslim Hane	Askerî	Gayrimüslim Hane	Müslim Hane	Askerî	Gayrimüslim Hane
Karaman	74	15	3	61	4	40
Vardım	34	6	5	37	8	18
Belene-i Pavlikan	8	1	145	16	7	127
Tatar	20	11	-	7	-	17
Kirivine	4	-	39	2	-	36
Oreşe-i Pavlikan	9	1	90	36	5	29
Tekfur	21	9	54	31	4	71
Sarıyar	18	-	2	-	-	96
Belanova	3	-	37	7	-	19
Kara İsa	50	6	21	7	-	54

²⁸BOA, *KK.d. 2915*, s. 20-21.

Batak	45	7	5	36	-	33
İslive-i Müslim	28	7	-	28	-	23
Koyun Öyüğü	36	11	-	31	-	49
Akçayar	70	3	-	44	-	25
Hacı Musa	70	5	-	50	32	40
Novegrad	14	2	49	38	-	23
İsticar	46	8	-	21	-	47
İslive-i Gebran	-	-	55	-	-	66
Pavli	21	-	-	19	7	62
Lijan-ı Pavlikan	14	2	36	-	-	-
Çervene	18	1	-	-	-	-
İlican	-	-	-	35	13	42
Tristenik	-	-	-	43	5	15
İslatine	-	-	-	-	-	6
Dragoy	-	-	-	-	-	210
Toplam	603	95	541	549	105	1.148

Sonuç

1791 tarihli Osmanlı-Avusturya Antlaşmasının yapıldığı Zıştovi Şehri, XVII-XVIII. yüzyıllarda Niğbolu Sancağı'na tabi bir kaza merkezi durumundadır. Şehrin nüfusu 1642 yılında 30 Müslüman hane, 17 askerî ve 216 gayrimüslim haneden meydana gelmiştir. Bu tarihte kazaya tabi 21 köy mevcut olup, bu köylerde 603 Müslüman hane, 95 askerî ve 541 gayrimüslim hane meskündür. XVIII. yüzyılın başlarında Zıştovi Şehri ve kazaya tabi 13 köy Üsküdar'da bulunan Valide-i Cedid Camii Vakfına gelir olarak kaydedilmiş ve burada

meskûn Müslim ve gayrimüslim ahali avarız-ı divaniye vergisinden muaf sayılmıştır. Bu durum nüfusun artmasına sebep olmuştur. 1750 yılında Zıştovi Şehri'nin 81 Müslüman hane, 73 askerî ve 641 gayrimüslim haneye ulaşmıştır. Aynı tarihte kazaya tabi 23 köy olup, bu köylerde 549 Müslim hane, 105 askerî ve 1.148 gayrimüslim hane ikamet etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Tahrir Defterleri (TT.d): 370, 416, 439, 467, 775.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d): 11.

Kamil Kepeci Defterler (KK.d) 2915.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM)

Tahrir Defterleri (TTD): 58, 42.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.)

No: 167.

Bulgaristan Narodna Biblioteka Sv. Sv. Kiril i Metodij Kütüphanesi (NBKM)

No: 45/29.

Kaynak Eserler

Evliya Çelebi, *Seyahatname I-X*, (Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Beydilli, Kemal, “Zıştovi Antlaşması”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, c.XLIV, İstanbul, 2013, ss.467-472.

Demir, Selçuk, *XVI. Yüzyılda Niğbolu Sancağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014.

Draganova, Slavka, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Halaçoğlu, Ahmet, “1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Cilt: III, Ankara, 1999, ss.869-898.

Ivanova, Svetlana, “Zishtowa”, *El²*, c. XI, Leiden, 2002, s. 517

İnciciyan, P.L., Andreasyan, H.D., “Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, c.4-5, 1975-1976, ss.101-152.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.V-IX, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Kiel, Machiel, “Zıştova”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, c.XLIV, İstanbul 2013, ss. 465-467.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, (Haz.: Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

Nagel's Encyclopedia-Guide Bulgaria, Nagel Publishers, Switzerland, 1981.

Stojkov, Rusi, “La Division Administrative de L'Eyalet de Roumelie Pendant Les Annes Soixante du XVIIe Siecle Selon un Registre Turc-Ottoman de 1668-1669”, *Studia Balcanica*, Volume: I. 1970, ss. 205-227.

Todorov, Nikolaj, Velkov, Asparuh, *Situation Démographiue de la Péninsule Balkanique (fin du XVIe s.- début du XVIe s.)*, Academie Bulgare Des Sciences, Sofia, 1988.

Ekler

Ek I. 1642 Yılında Zıştovi Kazası'ndaki Ehl-i Örf Mensupları ve Din Görevlileri

Yerleşim Birimi	Yeniçeri Sırdarı	Yeniçeri	Dizdar	Çavuş	Subaşı	Ertab-ı Tınar	Sipahi	Mustahfız	Topçu	Cebeci	Paşa	Kul-Gulam	Akıncı	Beşli	Doğancı	Mazal-Mütekaid	İmam-Hatib	Müezzın	Kayyum
Nefs-i Zıştovi		8								1		4					1	2	1

Karaman		1		1		3		3		5					1	1			
Vardım	1	2	1										1		1				
Belene-i Pavlikan										1									
Tatar		2			1		4					2			1	1			
Oreşe-i Pavlikan											1								
Tekfur		6						1		1					1				
Kara İsa						2		1				1		2					
Batak		2						1		1	1			2					
İslive-ı Müslim		3					1	1		1				1					
Koyun Öyüğü		1						1		5	3	1							
Akçayar										1				1	1				
Hacı Musa		1				2		1							1				
Novegrad										2									
İsticar						1	1			1	3	1				1			
Lijan-ı Pavlikan										2									
Çervene										1									
Toplam	1	26	1	1	1	3	9	5	4	3	13	16	7	2	1	6	7	5	1

2 Numaralı ve 1155-1191/1742-1777 Tarihli Erzurum Ahkâm Defteri'nin Şekil ve İçerik İncelemesi

Hikmet ÇİÇEK*

Giriş

Her devlette, kendisini ilgilendiren meselelerin görüşülüp karara bağlandığı belirli bir müessesenin bulunması duyulan doğal ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Devletlerin en üst düzeyde sahip oldukları danışma ve karar organlarından çeşitli mahkemelere kadar, bu görevi yerine getirecek kurum, kuruluş ve organların geliştiği görülmektedir.¹

Osman Devleti'nde “*Dîvân-ı Hümâyûn*”, devlete ait birinci derecedeki *askerî, örfî, idârî, malî, şer‘î* ve *adlî* konuların yanında *bireysel şikâyet* ve *davaların* görüşülüp karara bağlandığı yerdir.² Adaletin uygulanmasının en üst düzeydeki kurumu olan Divan-ı Hümâyûn, halkın şikâyetlerini doğrudan padişaha sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi görevini üstlendiğinden buraya yapılmış müracaatlar doğrudan sultana yapılmış sayılırdı. Çünkü sultan, kendisinin otoritesini temsil edenlerin hepsinin üzerindeydi. Bu nedenle gerek halk ve gerekse devlet görevlileri uğradıkları haksızlıkların bertaraf edilmesi için sultana ve onun görev ve yetkilerinin bir kısmını devrettiği Divan-ı Hümâyûn'a bireysel ve/veya toplu olarak müracaat etmekteydiler.³

* Arş. Gör.; Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı 21280 DİYARBAKIR. E-Posta: hikmetcicek44@gmail.com

¹ Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümâyûn*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976, s. 1

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1988, s. 1, 13.

³ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınları, İstanbul 2005, s. 49.

Ahkâm Defterleri

“Emir, karar ve yargı” anlamlarındaki *Hüküm*⁴ (حکم) kelimesinin çoğulu olan Ahkâm (احکام), geniş anlamda belirli bir konu hakkındaki kurallar bütününe ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵ Osmanlı belgelerinde, herhangi bir görev için padişah tarafından verilen emre “*Hüküm-i Hümayûn*” (حكمء همايون) denilmektedir.⁶

Divan-ı Hümayun toplantılarında görüşülen ve karara bağlanan *siyasî, idârî, örfî, askerî ve malî* konuların özetleri “*Divan-ı Hümayun Sicilleri*” olarak adlandırılan farklı defterlere kaydedilmiştir. Bunların içerisinde en önemlisi “*Mühimme Defter*”leridir.⁷ İlk dönemde divanda alınan tüm kararlar Mühimme Defterleri’ne kaydedilirken, artan şikâyetlerin ile birlikte 1059/1649’dan itibaren kamuya ait meseleler Mühime Defterleri’ne, bireysel müracaatlar “*Şikâyet Defterleri*”ne kaydedilmeye başlanmıştır.⁸ 1155/1742’den itibaren, dönemin reîsülküttâbî Râgıb Mehmed Efendi tarafından şikâyetlerin vilayetlere tasnif edilmesi ile oluşturulmuş “*Vilâyet Ahkâm Defterleri (Ahkâm-ı Şikâyet/Ahkâmü-ş-şikâyat)*” tutulmaya başlanmıştır. Ahkâm defterlerinin hazırlanmasının sebebi XVIII. yüzyılda şikâyetlerin artması, herhangi bir konu ile ilgili bir olayın bulunmasının

⁴Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, (18. bs.), Aydın Kitabevi, Ankara 2001, 389; İlyas Üzüm, “Hüküm”, *DİA.*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, XVIII, 464; T.H. Weir, “Hüküm”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul 1987, V/1, 627.

⁵Ahmet Özel, “Ahkâm”, *DİA.*, I, 550.

⁶İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK., Ankara 1988, s. 280.

⁷Mübahat S. Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *DİA.*, XXXI, s. 520-521. Mühimme defterleri sâdır oldukları divânlar bakımından; mutad mühimmeler, Rikâb, Ordu ve Kaymakamlık mühimmeleri olarak dört gruba ayrılırlar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 961-1333/1553-1915 yılları arasını havi 419 Mühimme defteri mevcuttur. Bu defter serileri için Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz. Yusuf İhsan Genç vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 7, 9-21.

⁸Feridun M. Emecen, “Osmanlı Divanının Ana Serileri: *Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3, (5), İstanbul 2005, s. 124.

kolaylaşması veya daha önce şikâyete konu olan olayın tekrarlanması halinde ilk kararların bulunmasının güçleşmesi olmalıdır.⁹

Vilayet Ahkâm Defterleri, XVIII. yüzyıl şehir tarihi çalışmalarında sancaklardan karyelere kadar birçok bölgenin tarihine ışık tutması açısından çok büyük öneme sahiptir.¹⁰

Ahkâm defterlerinin en önemli yönü devlet sistemi ve işleyişinin taşradaki görünümünü yansıtmasıdır. Zira mîrî toprak rejimi, vakıf, mukataalar vs. gibi sistemlerin yapısal olarak incelenmesi tahrîr, vakıf ve mukataa gibi defterlerde mevcut olmakla birlikte sistemin taşrada işleyişi ve yaşanan sorunlar ancak Vilâyet Ahkâm Defterleri’ndeki bilgilerde bulunabilmektedir.

Erzurum Ahkâm Defterleri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ahkâm Defteri tutulan eyaletlerden biri “*Erzurum*”dur. Erzurum’a ait ahkâm defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde A.{DVNS.AHK.ER.d.} kodunda kayıtlıdır. Erzurum eyaleti ahkâm defterlerinin miktarı, kapsadığı tarihler ve sayfa sayıları **Tablo-1**’de gösterilmiştir.

Tablo-1 *Erzurum Ahkâm Defterleri*

Defter No	Tarih		Sayfa Sayısı
	Hicrî	Milâdî	
1	C. 1155-L. 1162	1742-1749	293
2	C. 1155-C. 1191	1742-1777	257
3	Za. 1162-Ra. 1171	1749-1758	378
4	Ra. 1171-Ra. 1178	1758-1764	358
5	Ra. 1178-Ra. 1190	1764-1776	397
6	Ra. 1190-C.1195	1776-1781	367

⁹Nahide Erman, *1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterleri’ne Göre İzmir*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992, s. XI.

¹⁰Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 97.

7	C. 1195-Ş. 1198	1781-1784	192
8	Ş. 1198-Ş. 1210	1784-1796	349
9	Ra. 1210-Ca. 1220	1795-1805	295
10	C. 1220-C. 1224	1805-1809	164
11 (Rikab)	B. 1224-B. 1236	1809-1821	198
12 (Rikab)	B. 1232-Ra 1237	1817-1822	243
13 (Rikab)	Ra. 1237-M. 1250	1822-1834	284
14 (Rikab)	M. 1251-Ş. 1255	1835-1839	194
15 (Rikab)	L. 1255-Ra. 1260	1840-1844	195
16 (Rikab)	Ra. 1260-C. 1267	1844-1851	186
17	B. 1267-M. 1276	1851-1859	187
18	M. 1276-Ra. 1281	1859-1864	131
19	R. 1281-Ş. 1296	1864-1879	96

Tablo-1'deki veriler incelendiğinde Erzurum eyaletine ait 19 ahkâm defterinin olduğu görülmektedir. Bunlardan 11-16 numaraları arasındakiler “*Rikab*”¹¹ defterleridir. Defterler tarih sırasını takip etmekle birlikte tarih sırası düzenli bir seyir göstermemektedir. Örneğin 9 nolu defter 8 nolu defterin bitiminden beş ay önce başlamaktadır. 12 nolu rikâb defteri de 11 nolu defterin bitiminden

¹¹Sözlük anlamı “*Üzengi*” olan Rikâb (ركاب) kelimesi, Selçuklularda ve Osmanlılarda sultanın bizzat kendisi, yanı, katı ve maiyetiyle huzura kabulü kastedilirdi. Burada kullanılan şekliyle Serdâr-ı Ekrem unvanıyla seferde bulunan ve padişahın yanında kendisine vekâlet eden sadrazam vekili rikâb-ı hümayun kaymakamı olarak adlandırılırdı. Diğer yüksek rütbeli görevlilerin memuriyet unvanlarının başına rikab kelimesi eklenirdi. (Rikâb Kaimmakamı, rikâb defterdâri vs.) Bı sırada yapılan divan toplantılarında alınan kararların yazıldığı defterler de rikâb olarak adlandırılırdı. (Rikâb mühimmesi, rikâb ahkâmı vs.) Bkz. Abdulkadir Özcan, “Rikâb”, *DİA.*, İstanbul 2008, XXXV, 110.

dört yıl öncesine ait hükümleri ihtiva etmektedir. 14 ve 15 nolu defterler arasında da bir ay gibi kısa bir sürelik zaman boşluğu bulunmaktadır.

Defterlerin hepsi sayfa usulü tutulmuş ve sayfa sayıları farklıdır. Ancak defterlerdeki ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi’nde verilen sayfa sayıları birbiri ile uyuşmamaktadır. Bu durum defterlerdeki numaralı/numarasız boş ve mükerrer sayfalardan kaynaklanmaktadır. 1, 2, 3, 9, 10, 11, 12, 14 ve 18 nolu defterlerin sayfaları Latin rakamları geriye kalan defterler ise Arap rakamları ile numaralandırılmıştır.¹²

Defterlerin ilk sayfasında, defterin tutulduğu dönemin vezir-i azamı ve resiülküttâbının ismi yer almaktadır. 1 nolu defter “*Bi-ismihu te’âlâ Hazâ kuyûd-ı ahkâmü’ş-şikâyât fi-zemân-ı sadr-ı sūdûrî’l-vüzerâ Hazret-i ‘Ali Paşa yesserallahü mâ-yeşâû ve fi ibbân-ı Hazret-i Mehemed Râgıb Efendi re’isü’l-küttâb nâle-mâ yetemennâhû*” ibaresiyle başlamaktadır.¹³ 3 nolu defter de aynı giriş ile başlamakta ancak farklı olarak defterin başlama tarihi de “*Fî Evâsıt-ı Za. Sene 1162*” şeklinde yer almaktadır.¹⁴ 4, 5 ve 10 nolu defterlerde “*Hazâ kuyûd-ı ahkâmü’ş-şikâyât-ı Erzurum...*” şeklinde defterin ait olduğu eyâlete ve defterin başladığı tarihe ait bilgi bulunmaktadır.¹⁵ 6 nolu Ahkâm defterinin girişi 1 ve 3 Nolu defterlerle aynı olmakla birlikte defterin başlama tarihi 12 Ra. Sene 1190 [1 Mayıs 1776] şeklinde tam

¹²19 Nolu defter diğer defterlere göre farklı numaralandırılmıştır. Defterde sadece bir sayfada numara bulunmaktadır. Bu durumda ilk bakışta defterin varak usulü tutulduğu intibamı vermektedir. Ancak dikkatle incelendiğinde sadece çift numaraları (2, 4, 6...) sayfaların numaralandırıldığı görülmektedir. Varak usulünde ise her varağa bir sayfa numarası verilmektedir ve numaralar sırayı takip etmektedir. Ancak bu defterde çift numaralı sayfalar numaralandırılmıştır. Bkz. *Erzurum Ahkâm Defteri*, No: 19, s. 4, 10 vd.

¹³*Erzurum Ahkâm Defteri*, No. 1, s.1.

¹⁴*Erzurum Ahkâm Defteri*, No. 3, s.1.

¹⁵4 Nolu Ahkâm defterinde “*Fî Evâsıt-ı Şehr-i Rebî’ü’l-evvel li-sene ehad ve seb’in ve mi’ete ve elf*” Bkz. *Erzurum Ahkâm Defteri*, No. 4, s. 1; 5 Nolu Ahkâm defterinde ise defterin başladığı tarih “*Fî Evâsıt-ı Rebî’ü’l-evvel sene semân ve seb’in ve mi’ete ve elf*” şeklinde verilmektedir. Bkz. *Erzurum Ahkâm Defteri*, No. 5, s. 1; *Erzurum Ahkâm Defteri*, No. 10, s. 1.

tarif verilmektedir.¹⁶ 7 ve 8 nolu defterler “*Hazâ kuyûd-ı ahkâmü’ş-şikâyât-ı eyâlet-i Erzurum...*” şeklinde başlamakta ve defterin başlangıç tarihi ay ve yıl olarak verilmektedir.¹⁷ 9 nolu defterde ise “*Hazâ kuyûd-ı ahkâm-ı şikâyât-ı eyâlet-i Erzurum ve Çıldır...*” ibaresi ve defterin başladığı tarih Arapça olarak yer almaktadır.¹⁸ Rikâb ahkâmı olan 11 nolu defter “*Rikâb-ı müstetâb-ı defter-i Erzurum...*” şeklinde başlamakta ve “*Fî Evâ’il-i B. Sene 222*” şeklinde defterin başladığı tarih verilmektedir.¹⁹ 13 ve 14 nolu defterler de klasik giriş formu özellikleri göstermektedir.²⁰ Ancak 15 nolu defterde herhangi bir giriş yazısı bulunmamaktadır. Sadece geliş güzel bir şekilde defterin ilk sayfasına “*Erzurum Defteri*” yazılmıştır.²¹ 17 nolu defter de “*Yâ Fettâh Hazâ defter-i eyâlet-i Erzurum...*” ibâresi ile birlikte defterin başlangıcına ait tarih “*El-vâki’ Fî Gurre-i Receb Sene 1267*” şeklinde kaydedilmiştir.²² 18 nolu defter de “*Hazâ defter-i şikâyât-i ahkâm-ı Erzurum...*”²³ ve 19 nolu defterin girişi de harekeli bir şekilde yazılmıştır.²⁴

Erzurum Eyâleti’nin 2 Nolu Ahkâm Defteri

Erzurum eyaletine ait defterler içerisinde 2 nolu ahkâm defterinin kayıtların düzeni ve içeriği, kapsadığı tarihler bakımından diğer defterlerden farklı olduğu dikkatleri çekmektedir.

Diğer defterlerdeki hükümler Erzurum eyaleti ve bağlı sancaklara aitken, bu defterde *Van*, *Kars* ve *Çıldır* eyaletleri ve bunlara bağlı sancaklara gönderilen hükümler bulunmaktadır. Oysaki XVIII. yüzyıl eyalet ve sancak listeleri üzerine yapılan çalışmalarda *Van*, *Kars* ve *Çıldır* birbirinden bağımsız üç eyalet olduğu ifade

¹⁶*Erzurum Ahkâm Defteri No. 6*, s. 1. Bu defterdeki ilk hüküm *Fi Evâ’il-i Ra. Sene [1]190* şeklinde tarihlendirilmiştir. Bkz. *Erzurum Ahkâm Defteri No.6*, Hüküm No: 1/1.

¹⁷*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 7*, s. 1; *Erzurum Ahkâm Defteri, No. 8*, s. 1.

¹⁸*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 9*, s. 1. “*El-vâki’ Fî Evâ’il-i Rebî’ü’l-evvel li-sene ‘aşer ve mi’eteyn ve elf*”

¹⁹*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 11*, s. 1.

²⁰*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 13*, s. 1; *Erzurum Ahkâm Defteri No. 14*, s. 1.

²¹*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 15*, s. 1.

²²*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 17*, s. 1.

²³*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 18*, s. 1.

²⁴*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 19*, s. 1

edilmiştir.²⁵ Zaten defterde bu eyaletlerin yöneticilerine gönderilen hükümlerde de “*Beğlerbeği*” ve “*Vali*” tabirinin kullanıldığı çok açıktır. Bu durumda defterin bu üç eyalet için müstakil tutulup daha sonradan sehven “*Erzurum Defteri*” olarak ciltlenmiş ve Erzurum defterlerinin arasına yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi’nde yer alan Erzurum Ahkâm Defterleri tablosu incelendiğinde 2 Nolu Erzurum Ahkâm defteri kapsadığı tarih itibariyle öne çıkmaktadır. Bilindiği üzere Ahkâm defteri belirli bir tarih sırasını takip etmektedir. Ancak Erzurum Ahkâm defterleri içerisinde 1 nolu defter Cemzihyahire 1155 ile Şevval 1162 (1742-1749) tarihlerini kapsamaktadır. 3 nolu ahkâm defteri ise Za. 1162-Ra. 1171 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva etmektedir. Ancak 2 nolu defter de Cemzihyahire 1155 (1742) ile başlamakta ve Cemzihyahire 1191 (1777) tarihi ile bitmektedir. Bu durumda 2 nolu defter tarihi itibariyle ahkâm defteri içerisinde tarih sırasına uymayan tek defterdir. Erzurum Ahkâm defterleri tablosundan 2 nolu defter çıkarıldığında defterlerin tarih sırası bozulmamaktadır.

2 nolu Erzurum Ahkâm defterinin Erzurum eyaletine ait olmadığı en kesin delili 132/5 nolu hükme ait bir der-kenarda bulunmaktadır. Erzurum eyaletinin sancaklarından biri olan Kiği’ya ait hüküm üzerine “*Erzurum’a nakl olunmuşdur.*”²⁷ şeklinde hükmün Erzurum Ahkâm defterlerine nakl olduğu kaydedilmiştir. Böylece defterin Erzurum eyaletine ait olmadığı, sehven bu eyalete dâhil olduğu açıkça görülmektedir.

Defterin Fizikî Yapısı/Durumu

Erzurum’a ait 2 nolu defter, diğer ahkâm defterleri ile aynı fon kodunda kayıtlıdır. Defter, 47x17 cm. ebadında, süslü karton ve

²⁵Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 174-188, 191-197.

²⁶2Nolu Erzurum Ahkâm Defteri’nde Erzurum’a ait hükümler bulunmaktaysa da bunlar çok fazla bir yekûn tutmamaktadır. Bunlar kâtip hatalarından kaynaklanmış olmalıdır ve birçok ahkâm defter bu tür hataların örneklerine çok sık rastlanmaktadır.

²⁷*Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2*, 132/5.

ebrulu kapak üzerinde kenarları çiçeklerle süslü kâğıt içerisinde “Erzurum Defteri” ve altında da “Min evâ'il-i Cemâziye'l-âhire sene 1155 ilâ evâ'il-i Cemâziye'l-âhire sene 1191” şeklinde defterin başlangıç ve bitiş tarihi kayıtlıdır. (Bkz. Resim-1)

Resim-1 2 Nolu Erzurum Ahkâm Defteri'nin Kapağı

Sayfa usulü tutulan defterde, numaralı 257 sayfa mevcuttur. Numarasız başta bir ve numaralı sonda iki boş sayfa vardır. Toplam 1064 hüküm bulunan defterde, en fazla hüküm 126 adet ile Receb, en az ise 37 adet ile Ramazan ayına aittir. Yıllar itibariyle hükümler göz önüne alındığında ise en fazla hüküm 70 adet ile 1175/1762, en az ise 1 adet ile 1186/1773 yılındadır. (Bkz. Tablo-1)

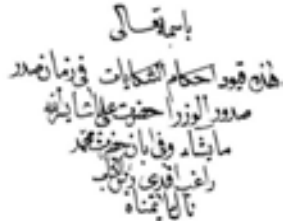
Tablo-2 2 Nolu Erzurum Ahkâm Defteri'ndeki Hükümlerin Aylara ve Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	AYLAR												Toplam
	M.	S.	Ra.	R.	Ca.	C.	B.	Ş.	N.	L.	Za.	Z.	
1155	-	-	-	-	-	10	14	3	4	3	7	5	46
1156	11	7	4	4	6	8	12	6	1	2	3	4	68
1157	3	6	6	-	1	3	2	3	-	-	2	1	27
1158	-	1	3	6	1	4	3	3	-	-	3	-	24
1159	-	7	2	6	3	2	5	1	1	3	5	-	35
1160	2	-	4	4	1	2	4	3	3	5	3	3	34
1161	1	4	2	3	5	3	6	2	1	2	2	1	32
1162	1	1	5	1	-	4	7	5	-	-	5	-	29
1163	5	2	3	4	5	-	3	2	-	6	-	-	30

1164	1	-	3	2	1	4	-	2	-	-	1	-	14
1165	-	1	2	2	3	1	-	3	-	3	-	-	15
1166	-	-	-	-	1	-	4	4	-	6	1	2	18
1167	1	1	-	4	-	3	1	2	-	5	2	2	21
1168	4	2	-	4	1	-	3	5	2	2	6	2	31
1169	7	1	3	-	1	1	1	3	1	2	5	2	27
1170	7	6	6	2	-	-	6	3	1	11	3	1	46
1171	1	1	2	1	6	-	-	1	-	4	4	-	20
1172	4	4	-	-	1	2	1	2	4	6	2	-	26
1173	4	2	-	-	2	-	6	7	1	5	4	4	35
1174	4	2	7	4	3	9	9	3	4	7	13	3	68
1175	5	6	20	9	2	1	4	3	2	8	6	4	70
1176	5	5	3	1	2	2	-	4	-	2	2	4	30
1177	3	4	1	3	-	3	2	1	1	3	3	1	25
1178	3	4	6	-	4	3	4	-	5	8	4	5	46
1179	7	2	2	1	3	-	2	4	-	3	3	2	29
1180	3	1	2	1	3	4	2	-	-	8	14	8	46
1181	4	6	7	3	3	1	-	1	-	-	1	4	30
1182	1	6	4	5	2	1	1	1	3	1	10	1	36
1183	-	-	-	-	-	1	4	-	-	-	1	-	6
1184	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
1185	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1186	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

1187	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1188	-	-	-	-	-	-	9	3	1	2	5	3	23
1189	2	5	1	4	5	2	7	5	2	4	1	2	40
1190	2	3	4	2	-	5	3	2	-	2	2	1	26
1191	-	-	-	3	-	1	1	-	-	1	-	-	6
Toplam	95	90	103	79	65	80	126	87	37	114	123	65	1064

Defter, “*Bi-ismihû Te‘âlâ Hazâ kuyûd-ı ahkâmü’s-şikâyât fî-zemân-ı sadr-ı sūdûrû’l-vüzerâ Hazret-i ‘Ali Paşa yesserallahü mâ-yeşâ ve fî-ibbân-ı Hazret-i Mehmed Râğıb Efendi re‘isü’l-küttâb nâle-mâ yetemennâhu*” ibâresiyle başlamakta ve hükümlerle devam etmektedir.²⁸ (Bkz. Resim-2)

Resim-2 2 Nolu Erzurum Ahkâm Defteri'nin Girişi

Hükümlerin birçoğu vali,²⁹ kadı,³⁰ molla,³¹ naib,³² han,³³ hâkim,³⁴ mütesellim,³⁵ â'yân-ı vilâyet³⁶ gibi şer‘î ve örfî yetkililere

²⁸Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, s. 1.

²⁹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 232/2 “Kars Beğlerbeğisine Hüküm ki”.

³⁰Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 72/2 “Erciş Kâdisına Hüküm ki”.

³¹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 31/3 “Erzurum Vâlisine ve Mollasına ve Çıldır Eyâletinde Vâki’ () Kâdîlara Hüküm ki”.

³²Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 231/1 “Göle Nâhiyesi Nâ‘ibine Hüküm ki”.

³³Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 6/4 “Hâlâ Bidlis Hân‘ı Mehmed Şerîf Hân‘a Hüküm”.

³⁴Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 247/3 “Bitlis Hâkimine ve Bitlis Kâdisına Hüküm ki”.

gönderilmiştir. Birden fazla makama gönderilen hükümlerde hiyerarşik düzenin bozulmamasına özen gösterilmiştir.

Diplomatik ve Teknik Özellikleri

Defterdeki hükümler divandan gönderilen hükümlerin suretlerini içermektedir. Bu hükümlerin orijinal metinlerinde görevlinin elkabı tam olarak yazılır. Ancak defterde bulunan hükümlerin hiçbirinde elkab (*inscripto*)³⁷ bulunmaz. Daha sonra ise görevlinin makamına bağlı olarak dua (*salutatio*)³⁸ cümlesi bulunur.³⁹ Bunların dışındakilerde basmakalıp ifadeler kullanılır.⁴⁰

Hükümler üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda hükmün yazıldığı bölgenin şer‘î⁴¹ veya örfî⁴² ya da hem şer‘î hem örfî⁴³ idarecisine hitap makamı bulunmaktadır.

Osmanlı diplomatik ilminde nakil ve iblağ (*narratio/expositio*)⁴⁴ olarak ifade edilen, her hükmün yazılmasına sebep olan olaylar hakkında bilgi verilen ikinci bölümde, daha çok sunulan arz, arz-ı hal ve mektuplar ile birlikte müracaat edenlerin sözlü ifadelerine de yer verilmektedir.⁴⁵

³⁵Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 26/2 “Erciş Kâdisına ve Van Mütesellimine Hüküm ki”.

³⁶Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 42/1 “Acâra-yı Süflâ Kâdisına ve Â’yân-ı Vilâyete Hüküm ki.”

³⁷Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, TTK., Ankara 2013, s. 101.

³⁸Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 107.

³⁹Defter yer alan hükümlerde vâlî için “Zide Kadrihu” 38/4; mutasarrıf için “Dâme ‘İzzihu” 34/2; Bitlis Hâkimi için “Zide ‘Uluvvuhu” 38/3 gibi dua ifadeleri kullanılmaktadır.

⁴⁰Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 30/4 “Vân Muhâfızı Vezîre ve Van Kâdisına Hüküm ki”.

⁴¹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 227/1 “Van Kâdisına Hüküm ki”.

⁴²Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 232/2 “Kars Beğlerbeğisine Hüküm ki”.

⁴³Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 97/3 “Çıldır Beğlerbeğisine ve Ahılkelek ve () Kâdîlarına Hüküm ki”.

⁴⁴Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 108.

⁴⁵Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 128/1. “...sizler cemâ‘at-i mezbûr re‘âyâsındansız resm-i ra‘iyet aluriz...”

Üçüncü bölümde ise özeti verilen konu ile ilgili yapılması gerekenler anlatıldıktan sonra hükümler "...icrâ-yı şer' ve ihkāk-ı hakk olunmak bâbında hükm-i hümayûnım recâ eyledikleri ecilden vech-i meşrûh üzre şer'le görilmek için yazılmışdır."⁴⁶, "...kânûn üzre 'amel olunmak için yazılmışdır."⁴⁷, "...mahallinde şer'le görilmek için emr-i şerîf yazılmışdır."⁴⁸ şeklinde ifadelerle şikâyetin kanunlara uygun olarak değerlendirilmesi istenmekteydi.

Dil ve Yazım Özellikleri

Erzurum'un 2 nolu ahkâm defterinde yer alan hükümlerin tamamı Türkçe'dir. Sade bir dil ile yazılmalarına rağmen bazı Arapça ve Farsça deyim, ibare ve terkiplere rastlanmaktadır. Hükümlerin nakil ve iblağ kısımlarındaki müracaatlar ile sözlü ifadeler çok kısa ve özlü verilmiştir.

Belgelerin İçeriği

Arazi

Ahkâm defterlerinde Osmanlı mirî toprak rejimi ile ilgili birçok bilgi bulunmaktadır. İncelenen defterde hükümlerin gönderildiği Çıldır, Van ve Kars eyaletlerinde kişilerin toprak tasarrufu ve bu haklarına yapılan müdahaleler, araziye müdahale ile birlikte araziden elde edilen mahsul ve gelirinin geri alınması da karşılaşılan bir diğer sorundur. Kars'ta oturan İbrahim adlı şahıs, Mehmet adlı şahsın vefatıyla boş kalan araziye kendi tasarrufuna aldırması ve berat verildiği tarihten şikâyeti yaptığı döneme kadar olan mahsulün Mehmet'ten tahsil edilmesi yönünde karar verilmişti.⁴⁹ Çıldır eyaletinde müşterek tasarrufta bulunan Murtaza, Habip ve Ali isimli sipahilerin toprağına dışarıdan bir kişinin "...tîmâr-ı mezbûr kırk sene mukaddem benim bâbâımın tîmârı imiş, ol-takdirce tîmâr-ı mezbûrdan ben dahi hissemi alırım..." iddiasıyla müdahalesinin önlenmesi için Çıldır valisine hüküm gönderilmiştir.⁵⁰

⁴⁶Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 114/3. {Fî Evâhir-i B. Sene [1]170/Nisan 1757}

⁴⁷Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 116/1. {Fî Evâ'il-i L. Sene 1170/Haziran 1757}

⁴⁸Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 116/2. {Fî Evâ'il-i L. Sene [1]170/Haziran 1757}

⁴⁹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 3/4. {Fî Evâ'il-i B. Sene [1]155/Eylül 1742}

⁵⁰Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 5/1. {Fî Evâhir-i B. Sene 1155/Eylül 1742}

Divan'a yapılan şikâyetler arazinin tasarruf şekli hakkında da bilgi sunmaktadır. Özellikle defterdeki hükümlerde Çıldır ve Van eyaletleriyle bağlı sancakların yurtluk-ocaklık⁵¹ ve hükümet⁵² tarzı idare edildiği çok açık bir şekilde görülmektedir.

Vergi

Ahkâm defterlerinde vergi ile ilgili yapılan şikâyetlerden bölgede alınan vergilerin miktar, cins ve toplanma usulleri hakkında çok önemli bilgiler edinilmektedir. Vergi meseleleri ile ilgili en sık rastlanılan durum mevcut vergilerin olduğundan fazla talep edilmesi ya da vergi vermeyen guruplardan da tahsil edilmek istenmesidir. Van eyaletine bağlı Adilcevaz ve Ahlat kale görevlilerinin yaptığı şikâyetler bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu kaledeki görevliler, görevlerini kusurları olmadan yerine getirdiklerini, vergiden payına düşeni ödemelerine rağmen Van beğlerbeğisinin "tekâlif-i şakka" talebinde bulunduğu şikâyet etmekteydiler.⁵³

Araziden ve arazi mahsulünden alınan vergilerde yaşanan usulsüzlükler divana şikâyet edilmekteydi. Bitlis kazasının Mescidlü köyü tasarrufunda Mustafa isimli sipahi, Sipahi Osman'ın "...ol-yerlerin 'öşr ve rûsûmın ben alırım..." şeklinde müdahalenin önlenmesini istemiştir. Kars-ı Erzurum bağlı Zarûşâd sancağı karyelerinin imam, hatib ve köy ahali topluca divana başvurarak, köylerinin kadimden beri selâtin vakfından olduğunu, vergilerini de görevli kişilere eksiksiz ödediklerini ancak bölgenin ehl-i 'örf taifesi tarafından "tekâlif-i şakka" ve "cürmî" isimleriyle vergi alınmasının önlenmesini istemekteydiler.⁵⁴

Miras

Kişilerin vefatından sonra bıraktıkları mirasın paylaşılması, arazi tasarrufunun kime ait olacağı vs. gibi meseleler ahkâm defterlerine yansıyan en sık şikâyetlerdendir. Livâne kazâsından

⁵¹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 5/2. "...karye-i mezbûra yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olan..." {Fî Evâhir-i B. Sene 1155/Eylül 1742}

⁵²Van eyaletine bağlı Bitlis hükümeti ile ilgili en iyi örnek için Bkz. Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 38/3. {Fî Evâsıt-ı Ra. Sene 1159/Nisan 1746}

⁵³Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 42/2. {Fî Evâsıt-ı Ca. Sene 1159/Haziran 1746}

⁵⁴Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 1/2. {Fî Evâ'il-i C. Sene [1]155/Ağustos 1742}

Hasan isimli şahıs babası vefat ettiğinde küçük olduğu için babasından kalan ev, arsa ve eşyalara kardeşi Süleyman'ın sahip çıktığını, kendisi yetişip buluş çağına erince de abisinin bölge ahalisinden naibin kızı ile evlenip mirası onlarla harcadığını belirterek mirastan kendi payını talep etmiştir.⁵⁵ Yine Çıldır'dan Bekir, Osman ve Hasan isimli şahıslar babalarının ölümüyle miras kalan araziye, daha önce kiraya verdikleri Mehmet, Süleyman ve Hasan adlı şahısların sahip çıkmalarının engellenmesi için merkeze başvurmuşlardı.⁵⁶

Miras konusunda diğer bir örnek Çıldır eyaletindeki serdengeçdi ağalarından Mehmet Ağa'nın şikâyetinden öğrenilebilmektedir. Mehmet Ağa'nın babasından kalan Gürcü asıllı azâde gulam Hasan'ın vefatıyla malları "irsen" Mehmet Ağa'ya intikal etmiş, ancak aynı kazadan askerîlik iddiasındaki mütegalibeden bazı kişiler "...seniñ bábân merküm Hasan'ı âzâd eylemiş idi..." diyerek iki gulamını da almak suretiyle mirasa müdahalesini önlenmesi istenmekteydi.⁵⁷

Güvenlik

Ahkâm defterlerinde tutuldukları bölgenin güvenliği ile ilgili doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Bu hükümlerde yol kesme, darp, gasp, hırsızlık ve yağma gibi suçlara rastlanmaktadır. Çıldır eyaletinin Ahışa kazasından Süleyman Molla isimli kişi, şahsî işlerini görmek için kazadan ayrıldıktan sonra aynı karyenin zabiti Kasım oğlu Ahmet'in evini basıp babasını, kardeşlerini esir ederek başkalarına satmıştı. Süleyman Molla döndükten sonra aile bireylerini almak istediğinde ise türlü bahaneler öne sürerek bu şahısları iade etmemiştir. Divandan Süleyman'ın aile efradının alınması hususunda hüküm gönderilmiştir.⁵⁸ Yine Ahışa kazasından Yusuf birkaç eşkiyanın evini basarak yağmaladıklarını ve evladını rehin aldıklarını ifade etmektedir.⁵⁹ Kars-ı Erzurum kazasından sipahi Hasan ambarında bulunan oşr mahsulünün aynı kazadan "mütegalibe" ve

⁵⁵Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 17/2. {Fî Evâhir-i Ca. Sene [1]156/Temmuz 1743}

⁵⁶Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 18/2. {Fî Evâsıt-ı C. Sene [1]156/Ağustos 1743}

⁵⁷Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 7/2. {Fî Evâ'il-i C. Sene 1155/Ağustos 1742}

⁵⁸Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 3/1. {Fî Evâhir-i C. Sene 1155/Ağustos 1742}

⁵⁹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 3/2. {Fî Evâ'il-i B. Sene 1155/Eylül 1742}

"cebâbire"den Molla Haliloğlu Mustafa adlı şahsın gasp ettiğini ve gasp ettiği bu mahsulâtın kendisine geri verilmesini istemekteydi.⁶⁰

Borç-Alacak

Bölgenin ekonomik ilişkilerin yoğunluğunun göstergesi olan borç alacak davaları da çok sık rastlanan hükümlerdir. Bu hükümlerde basit borç-alacak davaları, faizle borç verme, asılsız alacak iddiaları ve ticaret ile sattığı malın ücretini alamama gibi konuları içermektedir. Ahışa kazasından Ahmed isimli şahsın babasının aynı kazadan birkaç kişiye "cihet-i karz-ı şer'den" verdiği 1.500 guruşun tahsilini istediği hüküm borç-alacak davaları için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Kars'tan İsmail, hiç kimseye borcu olmamasına rağmen iki zımmînin "...bizim senden ma'lûmü'l-mikdâr gurusu alacağımız var..." iddiasıyla talep ettikleri asılsız alacak iddiasının önlenmesi hakkında Kars beğlerbeğisine ve kadısına hüküm yazılmıştır. Van'da sabık Van beğlerbeğisi Maktul Osman Paşa'ya, Van ahalisinin önde gelenlerinin kefaletiyle borç veren bir Yahudi alacağının kefillerinden tahsil edilmesini talep etmekteydi.⁶¹

Vakıf

Vakıflar hususunda en sık rastlanan şikâyetlerin başında vakfın görevlisine müdahale ve görevini engelleme, vakıf mallarına müdahale gelmektedir. Van eyaleti dâhilinde Ferhad Paşazâde Mahmud Paşa'nın inşa eylediği câmi vakfının "evlâdiyet" ve "meşrûta" üzere mütevellisi olan Yakup, vakfın daha önceki mütevellisi Ebubekir'in hesabını görmesine rağmen Ebubekir Efendi, vakfın yeni mütevellisinin görevinin başına geçmesini engellemiştir.⁶²

Diğer

Çok sık olmamakla birlikte ahkâm defterinde şahıs mülküne müdahale,⁶³ insanların içmek ve ekinlerini sulamak amacıyla

⁶⁰Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 13/4. {Fî Evâhir-i Ra. Sene [1]156/Mayıs 1743}

⁶¹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 9/3. {Fî Evâ'il-i Za. Sene [1]155/Aralık 1742-Ocak 1743}

⁶²Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 12/2. {Fî Evâ'il-i S. Sene [1]156/Mart-Nisan 1743}

⁶³Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 4/2. {Fî Evâ'il-i B. Sene [1]155/Eylül 1742}

kullandıkları sulara başkaları tarafından müdahale edilmesi, mecrasının değiştirilmesi,⁶⁴ gulam firarı,⁶⁵ Bitlis Hân'ına kethüda tayini,⁶⁶ Van kalesinin tamiri ve yeni kısımların inşasıyla zarar gören evlerin tazmini,⁶⁷ seyahat esnasında yolculara müdahale edilmemesi ve gereken kolaylığın sağlanması⁶⁸ ve Van'daki Ermeni kiliselerindeki rahiplerin görevlerine müdahale edilmemesi⁶⁹ gibi durumlarla da karşılaşılmaktadır.

Sonuç

Vilâyet ahkâm defterleri XVIII. yüzyıl Osmanlı dîvân bürokrasisinin en önemli defterlerinden biridir. Bu defterler, devlet görevlileri ve halk tarafından yapılan şikâyetlere verilen cevapları içermektedir. Bu defterlerde yer alan şikâyetlerin ve cevapların ihtiva ettiği bilgilerle incelenen bölgenin sosyal, ekonomik, idârî, askerî ve siyâsî yapısı ortaya konulabilmektedir.

Erzurum eyaletine ait 19 defter içerisinde gerek kayıtların düzeni, gerek hükümlerin kapsadığı eyaletler göz önüne alındığında 2 nolu defterin bu eyalete ait olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca defterdeki “*Erzurum'a nakl olunmuştur.*” kaydı bunu kanıtlayacak en önemli delildir. Böylece Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif edilen Erzurum Ahkâm Defteri sayısı 18'e düşürülmeli ve 2 Nolu defter de “Van, Kars, Çıldır” defteri adı altında tasnife tabi tutulmalıdır.

2 No'lu defterde Van, Kars ve Çıldır eyaletlerinde Osmanlı mîrî toprak rejimi (arazinin tasarruf biçimi, araziden alınan vergilerin tür ve miktarı, toprak mahsullerinden alınan vergiler, bu vergilerin haksız yere ve olduğundan fazla talep edilmesi veyahut toprağı işleyenler tarafından çeşitli bahanelerle ödenmek istenmemesi vs.), bu eyaletlerde toplanan vergiler (şahıslardan, arazi ve mahsullerinden alınan vergilerin olduğundan fazla veya haksız yere talep edilmesi), bölgede yaşanan asayiş ve güvenlik meseleleri, ticarî yoğunluğun göstergesi olarak

⁶⁴Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 10/2. {Fî Evâ'il-i Z. Sene 1155/Ocak-Şubat 1743}

⁶⁵Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 4/3. {Fî Evâsit-ı B. Sene 1155/Eylül 1742}

⁶⁶Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 6/3. {Fî Evâhir-i B. Sene [1]155/Eylül 1742}

⁶⁷Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 7/1. {Fî Evâ'il-i N. Sene 1155/Ekim-Kasım 1742}

⁶⁸Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 17/3. {Fî Evâhir-i Ca. Sene [1]156/Temmuz 1743}

⁶⁹Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2, 18/3. {Fî Evâ'il-i Ş. Sene [1]156/Eylül 1743}

borç-alacak ilişkileri, vakıflarda yaşanan sorunlar bu defterden öğrenilmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bâb-ı Âsafî

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 1.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 2.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 3.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 4.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 5.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 6.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 7.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 8.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 9.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 10.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 11.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 12.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 13.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 14.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 15.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 16.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 17.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 18.

Erzurum Ahkâm Defteri, No. 19.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (18. bs.) Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.

- Emecen, M. Feridun, “Osmanlı Divanının Ana Serileri: *Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), İstanbul, 2005, ss.107–139.
- Erman, Nahide, *1791–93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterleri'ne Göre İzmir*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1992.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınları, İstanbul, 2005.
- kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- _____, “Mühimme Defteri”, *DİA.*, XXXI, İstanbul, 2006, ss.520-523.
- Mumcu, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayûn*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976.
- Özcan, Abdulkadir, “Rikâb”, *DİA.*, XXXV, İstanbul, 2008, ss.110-111.
- Özel, Ahmet, “Ahkâm”, *DİA.*, Ankara, 1984, I, ss.550-551.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz. Yusuf İhsan Genç vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Üzüm, İlyas, “Hüküm”, *DİA.*, Ankara 1996, XVIII, s.464.
- Weir, T.H., “Hüküm”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul, 1987, V/I, s.627.

I. TBMM'de Eğitim Meselesi (1920-1923)

Cemal AYDIN*

Özet

Eğitim her toplum için gerekli bir araçtır. Mustafa Kemal ve silah arkadaşları bir yandan düşmana karşı silahlı mücadeleye girişerek ülkeyi kurtarmayı düşünürken diğer yandan toplumu içine düştüğü eğitimsizlik ve bilgisizlikten kurtulmanın çarelerini aramışlardır. Bundan dolayı daha milli mücadelenin ilk yıllarında bu husus gündemde olmuştur. Birinci meclisin 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmasından sonra meclis içerisinde eğitimle ilgili olarak pek çok konu gündeme gelmiştir. Meclis, hükümet kurma çalışmalarını tamamladıktan sonra 2 Mayıs 1920 tarihindeki 11 vekâletten biri olarak da Maarif Vekâletini kurmuştur. Maarif Vekili olarak ise Rıza Nur seçilmiştir. Bu dönem içerisinde istenilen düzeyde çalışmalar gerçekleştirilemese de meclis tutanaklarına baktığımız zaman eğitim konusunun önem arz ettiğini söylememiz mümkündür. Yine Telif ve Tercüme Heyetinin kurulması, 1921 yılında gerçekleşen I. Maarif Kongresi ve Heyeti İlmîye'nin çalışmaları eğitimde yaşanan diğer önemli olaylardır. Biz bu çalışmamızda özellikle Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi kaynak alınarak yine dönem içerisinde eğitim alanında ortaya çıkan gelişmeleri açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Birinci TBMM, Eğitim, Maarif Kongresi

Giriş

İnsanlarda istendik davranış değişikliğinin ortaya çıkarılması sürecine eğitim denilmektedir.¹ Devletler kendi rejiminin gerektirdiklerine göre bireyler yetiştirmeyi amaç edinmişlerdir. Bunu sağlamanın yolu ise eğitimle gerçekleştirilebilir. Osmanlı Devleti'nin

* Cemal Aydın, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, Erzurum 2016.

¹Yahya Kemal Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz (Politika, Eğitim, Kalkınma)*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 13.

özellikle son dönemlerinde bazı yenileşme faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan bu ihtiyacın sebebi ise Batılı devletler karşısında alınan yenilgilerle ilgilidir. Batılı devletler karşısında askeri yenilgilerin alınması doğal olarak ilk yenileşme çabalarının da askeri alanda ortaya çıkmasına neden olmuştur. Askeri alanda başlayan bu yenilikler daha sora geniş bir boyut kazanarak yaşamın her alanında görülmeye başlanmıştır. 18. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren çeşitli askeri okullar kurulmaya başlanmıştır. 19. Yüzyılda ise eğitimin çeşitli alanlarda görüldüğünü söylememiz mümkündür. Artık eğitim devlet için bir politika olarak ortaya çıkmış ve devlet eliyle yön verilmeye çalışılmıştır.²

Bu dönemde, Meclis-i Umur-ı Nafia (1838), Mekatib-i Rüşdiye Nezareti (1839), Meclis-i Maarif-i Muvakkat (1845), Meclis-i Maarif-i Umumiye (1846) ve Maarif-i Umumiye Nezareti (1857) kurulmuştur. Ayrıca 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim alanında, son olarak ise 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu ile eğitimde değişiklikler yaşanmıştır.³ Osmanlı devletinin son döneminde eğitimde yaşanan bu gelişmeler yeni kurulan devlet içinde önemli bir konu olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk Kütahya'da öğretmenlere yaptığı konuşmasında eğitimin önemine şu sözlerle dikkat çekmiştir:

“Heyeti içtimaiyemizin hedefi hakikate, hedefi saadete isal için iki orduya ihtiyaç vardır. Biri vatanın hayatını kurtaran asker ordusu, diğeri milletin istikbalini yoğuran irfan ordusu. Bu iki ordunun her ikisi de kıymetlidir, âlidir, feyizlidir, muhteremdir, fakat bu iki ordudan hangisi daha kıymetlidir, hangisi yekdiğerine müreccahtır. Şüphesiz böyle bir tercih yapılamaz, bu iki ordunun ikisi de hayatidir.

“Yalnız siz, irfan ordusu mensupları, sizlere mensup olduğunuz ordunun kıymet ve kutsiyetini anlatmak için şunu söyleyeyim ki, sizler

²Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay, Ankara, 1985, s.4.

³Muhammed Sarı, “Yeni Türk Devletinin İlk Maarif Vekâleti (Kuruluşu ve Çalışmaları 1920-1923)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sa.54, 2013, s. 170.

ölen ve öldüren birinci orduya niçin öldürüp niçin öldüğünü öğreten bir orduya mensupsunuz.”⁴

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmasından Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihine kadar geçen süre bir nevi yeni devletin eğitim sisteminin oluşturulduğu dönemi kapsamaktadır.⁵ Büyük Millet Meclisinin açılmasından sonra 26 Nisan 1920 tarihli oturumunda Yozgat Mebusu Mehmet Hulusi Efendi ile arkadaşları on idare encümeni teşkilini ve maarif umurunun da Şeriye'ye bağlanması için bir takrir sunmuşlardır.⁶ Fakat bu teklif kabul edilmemiştir. Sonra ki süreçte ise vekâletlerin belirlenmesi konusu gündeme gelmiş oldu. 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen *Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun* ile hükümetin on bir zattan oluşan bir İcra Vekilleri heyeti vardır denilmektedir.⁷ Oluşturulan bu heyetler içerisinde konumuz açısından bizim için önemli olanı ise Maarif Vekâletidir. Vekâletlerin oluşturulmasından sonra 3 Mayıs 1920'de Vekâletleri yönetecek kişilerin seçimleri yapılmıştır. Birinci Meclis döneminde görev yapmış olan Maarif Vekilleri şu şekildedir; Dr. Rıza Nur (Mayıs-Aralık 1920), Hamdullah Suphi (Aralık 1920-Kasım 1922), Mehmet Vehbi Bey (Kasım 1921- Kasım 1922).⁸ İsmail Safa Bey ise Kasım 1922'den 1924'e kadar görev yapmıştır. Bu çalışmamızda ilk üç vekilin dönemlerinde yaşanan gelişmeler, eğitim alanında uyguladıkları politikalar ve onlara karşı mecliste oluşan karşıt görüş veya tavsiyelerin neler olduklarını araştırmamızın içinde açıklamaya çalışacağız.

⁴*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 2006, s. 333-334.

⁵Melek Ulusoy, “Dr. Rıza Nur'un Milli Eğitim Bakanlığı Faaliyetleri”, *Bülent Ecevit Üniversitesi, Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 2, Sa. 4, 2014, s. 177.

⁶*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 4, C. I, TBMM Matbaası, (26.04.1920), Ankara, s.74.

⁷Kanun Metni için bkz; *Kanunlar Dergisi* Cilt I, No 3, 2 Mayıs 1920, s.4.

⁸Yahya Akyüz, *Başlangıcından 1982'ye Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Ün. Eğitim Bil. Fak. Yay., Ankara, 1982, s.201.

I. Dr. Rıza Nur'un Maarif Vekilliği Dönemi (Mayıs-Aralık 1920)

Maarif Vekâletinin oluşturulmasının ardından bu vekâlet için vekil seçimi 3 Mayıs 1920 tarihinde mecliste gerçekleştirilmiştir. Yapılan oylamada Hamdullah Suphi Bey altmış, Dr. Rıza Nur Bey ise 43 oy almalarından dolayı ekseriyet sağlanamayarak yeniden oylamaya gidilmesi istenmiştir. Yapılan ikinci seçimde Hamdullah Suphi Bey altmış, Dr. Rıza Nur Bey'de 42 oy almıştır.⁹ Seçimlerde çoğunluğun sağlanamaması üzerine Hamdullah Suphi Bey bir takrir sunmuştur. Takririnde Maarif Vekilliği için hiçbir arkadaşından bir istekte bulunmadığını ve bu yolda hiçbir ferdin telkinini kullanmadığını kayıt altına alınmasını istedikten sonra zamanın önemli bir şey olduğunu belirterek adaylıktan çekilerek diğer aday olan arkadaşın meclis tarafından desteklenmesini istemiştir. Yapılan oylamada 127 kişi oy kullanmıştır. 127 kişinin ekseriyeti ise 64 olmaktadır. Sonuç olarak ise Dr. Rıza Nur Bey 65 oy alarak Maarif Vekilliğine seçilmiştir.¹⁰ Dr. Rıza Nur Bey bu şekilde seçilmiş olmasından memnun olmamıştır. Bu durumu mecliste söz alarak dile getirmiştir. Konuşmasında 3 kere oylama yapılarak seçildiğini, kendisine bir güvensizlik varsa görevi kabul etmeyeceğini belirtmiş daha sonra ise kendisine gösterilen güvenle görevi kabul etmiştir.¹¹ Burada şu hususu da ifade etmek gerekir ki TBMM maarif vekilliğini oluşturduğu sırada İstanbul'da Osmanlı Hükümeti'nin Maarif Nezareti de görevini sürdürmekteydi. Yani bu durumda iki tane Maarif Vekâleti oluştu. İstanbul'daki Osmanlı Maarif Nezareti 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın Kaldırılması'ndan sonra kapatılmıştır.¹²

TBMM'nin Maarif Vekâleti 4 Mayıs 1920'de ikişer, üçer kişilik gruplarla oluşturulmuş olan bazı dairelerle işe başlamıştır. Bunlar; Program Heyeti, İlk Tedrisat (İlköğretim) Müdürlüğü, Orta Tedrisat (Ortaöğretim) Müdürlüğü, Türk Asari Atıkası (Eski Eserler) Müdürlüğü, Sicil ve İstatistik Müdürlüğü'dür. Yukarıda değindiğimiz

⁹TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 10, C. I, TBMM Matbaası, (3.5.1920), s.198.

¹⁰TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 11, C. I, TBMM Matbaası, (4.5.1920), s.202-203.

¹¹TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 12, C. I, TBMM Matbaası, (4.5.1920), s.217.

¹²Akyüz, a.g.e., s. 201.

üzere İstanbul'da bir Maarif Nezaretinin bulunması eğitimde ikiliğin ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. İstanbul'da Nisan 1920'den Temmuz 1920'ye kadar görev yapan Maarif Nazırı Rumbeyoğlu Fahrettin, okul kitaplarından Türk sözcüğü yerine Osmanlı kelimesinin kullanılmasını istemiştir. Her iki Kurumun kontrolü altında azımsanmayacak kadar kurum bulunmaktadır. 1920 yılını değerlendirecek olursak TBMM Hükümetine bağlı illerde 682'si kapalı 3495 İlkokul, 3316 Öğretmen okulu, değişik eğitim ve öğretim süreleri olan 37 Sultanî ve İdadî, 4 yıllık 13 Öğretmen Okulu, 5 yıllık 4 Kız Öğretmen Okulu bulunmaktadır. Bu rakamlar eğitim kurumlarının en yaygın olduğu İstanbul ile Yunan işgalindeki İzmir bölgesini kapsamamaktadır.¹³

Dr. Rıza Nur Maarif Vekili olduktan sonra 9 Mayıs 1920'de mecliste hükümet programındaki Maarif işlerindeki amaçları şöyle açıklamıştır:

“Maarif işlerindeki gayemiz, çocuklarımıza verilecek eğitimi her anlamı ile dini ve milli bir hale koymak ve onları hayat savaşında başarılı kılacak, dayanaklarını kendi benliklerinde bulunduracak teşebbüs kudreti ve kendine inanma gibi karakter verecek, üretici bir fikir ve şuur uyandıracak bir seviyeye ulaştırmak; bütün okullarımızı en bilimsel ve en modern olan bu temel ile sağlık kurallarına göre yeniden düzenlemek ve programlarını ıslah etmek; milletin karakterine, coğrafi şartlara, tarihi geleneklerimize, sosyal bünyemize uygun bilimsel ders kitapları meydana getirmek; halk kütlesinin sözcüklerini toplayarak dilimizin kamusunu yapmak, milli şuurunu geliştirici tarihi, edebi ve sosyal eserleri, uzmanlarına yazdırmak; eski eserleri kütüğe geçirmek ve korumak; Batı'nın ve Doğu'nun bilimsel ve teknik kitaplarını dilimize çevirmek; kısaca bir milletin hayat ve varlığını korumak için en önemli etken olan eğitim işlerinde dikkat ve

¹³Celalettin Vatandaş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Toplumsal Değişim Aracı Olarak Eğitimin Modernleştirilmesi”, *İstanbul Üniversitesi, Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sa. 42, 2010, s. 43; Konuyla ilişkin rakamlar farklılık gösterebilmektedir Bknz; Rauf İnan, “1920'lerde Türk Millî Eğitimi”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 55.

özel bir gayretle çalışmaktadır. Bugün ise, ilk işimiz mevcut okulları iyi bir şekilde idare etmektir"¹⁴

Maarif vekilinin yapmış olduğu bu konuşmanın satır araları incelendiğinde çok önemli bilgileri ihtiva ettiğini söylememiz mümkündür. Belirlenen bu amaçların eksiksiz uygulandığını söylemek elbette mümkün değildir. Fakat bir ilke olarak ortaya çıkıp amaç belirtmiş olması önemlidir. Yine ilk cümlede verilecek eğitimin her anlamı ile dini ve milli olması vurgusu bu dönemde teokratik bir eğitim anlayışının devam ettiğinin göstergesi olduğunu söyleyebiliriz. Farklı olarak ise İstanbul Hükümeti'nin uyguladığı Osmanlıcılık politikasına karşı Milli bir politikanın vurgulanarak benimsenmesidir. Burada şu hususu da belirtmek gerekir eski eserleri kayıt altına alarak koruma düşüncesi geçmişten gelen tarihi sürecin devamlılığı için önemlidir. Bu konuda da zaten zikrettiğimiz bir müdürlük de oluşturulmuştu. Dr. Rıza Nur konuşmasının devamında ise günün şartlarının zorluklarını dile getirerek imkânlarının kısıtlılıklarından bahisle şimdilik yapılacak olan en iyi işin mevcut durumu korumak olduğunu belirtmiştir.

Dr. Rıza Nur'un Maarif Vekilliği döneminin en önemli problemlerinden biri Öğretmen sayısındaki azlık ve mevcut öğretmenlere maaş ödenmemesi olmuştur. İstanbul'da bulunan birçok öğretmen işgalden dolayı Anadolu'ya gelememiş Anadolu'da bulunan öğretmen sayısı da yetersiz kalmıştır. Öğretmenler hakkındaki bu durum meclis içinde de pek çok kez gündeme gelmiştir. 9 Mayıs 1920 tarihinde yapılan oturumda hükümet programı açıklandıktan ve maarif vekilinin sözlerinden sonra Lazistan (Rize) Mebusu Ziya Hurşit Bey söz alarak kısaca şu hususlara değinmiştir:

"Bendeniz Hükümetin beyannamesini çok uygun gördüm. Bilhassa adliyenin tensikat ve teşkilâtı hususundaki şeylerini çok beğendim. Maariften bahis olunurken Rıza Nur Beyefendinin maarif hususundaki düşüncelerini ve mektepleri ne suretle ıslah etmek lâzım geldiği hakkındaki beyanatlarını çok güzel takdir ettim. Fakat burada bir eksik gördüm. O da maariftedir, maarif memurları için hiç terfih

¹⁴TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 13, C. I, TBMM Matbaası, (9.5.1920), s.241-242; Ulusoy, "a.g.m.", s. 178-179.

düşünülmemiştir. Sanki muallimler ve müdiran güzel terfih edilmişler, maaşları boldur, iyi bir halde bakılıyorlar. Böyle bir halde düşünülüyor. Biliyoruz ki, muallimlerde bir muhasebe hususiye derdi vardır. Maaşları kâmilen alamıyorlar. Zaten bu maaş bir muallimi idare edecek bir halde değildir. Maarif umurundan bahis olunurken bundan katıyen bahis olunmamıştır. Ümit ederim ki inşallah Muhterem Vekilimiz Rıza Nur Beyefendi bu hususu düşünürler."¹⁵

Dr. Rıza Nur Bey bu suallere verdiği cevapta haklı olduklarını fakat bazı şeylerin düzelmesi için zaman gerektiğini belirtmiştir. Buna benzer bir konu yine 17 Temmuz 1920 de Siverek Mebusu Mustafa Lütfi Bey ve Elaziz Mebusu Hüseyin Bey muallimlerin maaşlarını alamamaları hususunda Dr. Rıza Nur Bey'den sualler sormuşlardır.¹⁶ Bu ve benzeri olaylara daha fazla örnek vermemiz mümkündür. Zaten Dr. Rıza Nur Bey bu suallere cevap verirken Anadolu'nun birçok yerinde aynı sorunların yaşandığına dair örnekler sunmuştur. Gerçekten de bu dönem içerisinde muallimlerin maaşlarının ödenmesinde bazı problemler yaşanmıştır. Muallimlerin maaşlarını alamamalarının sebebini Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey mecliste açıklamıştır. Sebeplerden birincisi çoğu yerde "idare-i hususiye" gelirlerinin az olmasından kaynaklanmaktadır. İptidai Mektepleri, Darümuallimin, Darümuallimat ve İdadi Mektepleri İdare-i Hususiye'ye bağlıdır. Bunların masraflarının karşılanması için yetersiz kalmaktadır. İkinci neden olarak bazı maliye memurlarının kasten paraları vermedikleridir. Üçüncü sebep, hisse-i maarifin kendisine verilen parayı almayarak bunu başka yere sarf etmesidir. Dördüncü sebep olarak da bütçede gösterilen maarif hissesinin aslında gerçekte var olmadığından kaynaklanmaktadır. Dr. Rıza Nur Bey bu sebeplerden sonra sorunların çözümü için Heyeti İcraiye'ye 8 maddelik bir çözüm taslağı sunduğunu ifade etmiştir.¹⁷

Dr. Rıza Nur'un maarif vekilliği döneminde okulların durumları da pekiyi değildir. Öğretmenlerin maaşlarının ödenmemesi gibi pek

¹⁵TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 13, C. I, TBMM Matbaası, (9.5.1920), s.242

¹⁶TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 36, C. II, TBMM Matbaası, (17.7.1920), s.342

¹⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 36, C. II, TBMM Matbaası, (17.7.1920), s.344-345.

çok okul ekonomik sıkıntılar içinde bulunduğundan faaliyetlerinde aksamalar yaşıyordu. Hatta birçok kapanmak zorunda kalmıştır. Örneğin parasızlık yüzünden Antep'teki okul sayısı 44 iken 1920 ortalarında 21'e kadar düşmüştür.¹⁸ Ülkenin içinde bulunduğu zor koşullar, öğretmen sayısındaki yetersizlik ve ekonomik durum okulların kapanmasının temel nedenleri arasındadır. Okulların kapanma sebebini dini çevreler, okullarda namaz kılınmamasından dolayı halkın okullara olumsuz gözle bakmasına bağlamıştır. Milliyetçi çevreler ise okulların çocuklara hayata hazırlamada yetersiz görerek gençleri meslek sahibi yapamadığı için okulların boş kaldığını belirtmişlerdir.¹⁹ Mecliste gündeme gelen önemli konulardan bir tanesi de öğretmen eksikliğinin giderilmesi için öğretmenlerin askerlikten muaf tutulmalarına dair görüşlerin ortaya çıkıp bu hususta ilerleyen dönemde bir kanun²⁰ hazırlanmış olmasıdır.

Muallimlerin askerlikten muaf tutulmalarına dair konu hakkında Karesi mebusu Vehbi Bey bir takriri olduğunu ve bunun okunmasını istemiştir. Bu konu üzerine mebuslar söz alarak görüşlerini açıklamışlardır. Muallimler gibi Müftülerin de muaf tutulması dile getirilmiştir. Yine Mersin mebusu Yusuf Ziya Bey'de ziraat mekteplerinin azlığına ve yetersizliğine dikkat çekerek ziraat ameliyat mektebinin de buna tabi tutulmasını talep etmiştir. Bursa mebusu Şeyh Servet Efendi ise hiçbir kişi ve zümrenin istisna tutulmamasını bizim için en önemli şeyin vatanın müdafaasıdır sözleriyle teklifin kabul edilmemesini istediğini belirtmiştir. Görüşmelerin sonunda 1. Madde olarak ; *“Bu seferberliğe mahsus ve münhasır olmak üzere bilcümle mekâtibi resmîye ve hususîye muallim ve talebesiyle medarisi ilmiye müderrisin ve talebesinin hizmeti fîliye askeriyeleri tecil edilmiştir.”* 2. Madde; *“İş bu kanun Tarihi neşrinden muteberdir.”* Olarak sonuçlanmıştır.²¹

¹⁸Sarı, “a.g.m.”, s.174.

¹⁹Ulusoy, “a.g.m.”, s.180; İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.56.

²⁰Kanun metni için Bkz; *Kanunlar Dergisi* Cilt I, No 5, 21 Şubat 1921, s.106.

²¹*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 102, C. VI, TBMM Matbaası, (25.11.1920), s.377.

II. Hamdullah Suphi'nin Maarif Vekilliği Dönemi (Aralık 1920 - Kasım 1921)

Maarif vekili Rıza Nur Bey'in Ankara'dan uzun bir müddet için ayrılmasından dolayı mecliste onun yerine başka bir arkadaşın seçilmesi konusunda tezkere meclis reisi tarafından okunmuştur. Maarif vekilliği için Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Zekai Bey (Adana), Vehbi Bey (Karesi), Yunus Nadi Bey (İzmir) ve Mahmut Esat Bey (İzmir) aday gösterilmişlerdir. Fakat daha sonra Yunus Nadi Bey ile Mahmut Esat Bey serbest çalışacaklarını bildirmelerinden dolayı adaylıktan çekilmişlerdir. Yunus Nadi Bey ve Vehbi Bey kendilerine oy verilmemesi hususunda teklif sunmuşlardır. Maarif Vekâleti için gerçekleştirilen oylamada Hamdullah Suphi Bey 65, Vehbi Bey 31, Zekai Bey ise 21 oy almışlardır. 12 tane de müstenkif (çekimser) oy kullanılmıştır. Oylamada çoğunluğun sağlanması için 66 oy gerekmektedir. Bir kâğıda hem Hamdullah Suphi Bey hem de Vehbi Bey'in ismi yazılmıştır. Bu oyun Hamdullah Suphi Bey adına sayılmasıyla yeni Maarif Vekili olarak Hamdullah Suphi Bey seçilmiş oldu.²²

Hamdullah Suphi Bey Maarif Vekili olduktan sonra mecliste maarif bütçesiyle ilgili görüşmelerin yapıldığı sırada söz alarak özetle şu hususlara değinmiştir: Maarif bütçesinin az olduğunu söyleyen vekillere teşekkür ederek sözüne başlamıştır. Maarifin baştanbaşa devrilmiş, manen yıkılmış bir halde olduğunu söylemiştir. Şehirlerde mekteplerin, Hükümet Konağı, Hastane, kışlaya çevrilmesinden ve her amaçla kullanılarak mektep işlevinden çıkartılmasından bahsetmiştir. Başka bir konu olarak muallimlerin aç olmasından, muallimlerin sefil ve müstahkar (Hor görülen, Küçümsenen) kalmalarından bahsetmiştir. Tedrisatı İptidaiye Kanununda Müslümanlardan vergi alındığı gibi Hıristiyanlardan da vergi alınmaya başlandığını söylemiştir.²³

Hamdullah Suphi'nin konuşmasında dikkat çektiği önemli bir hususta yabancılara ait mekteplerin zararlarına ait tespitleridir.

²²*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 115, C. VI, TBMM Matbaası, (14.12.1920), s.391-392.

²³*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 148, C. VIII, TBMM Matbaası, (10.01.1921), s.167-168.

Mecliste bu konu hakkında şunları söylemiştir; “Memleketimizde, elimizde kalan son parçasında, Ermeni, Rum mektepleri meselesi, yeni bir tabir ile istiklâl meselesi, Rumeli'de, Suriye'de tekerrür etmiş olan tarih Anadolu'da aynen geçecektir. Eğer biz bu mekteplerin memleketi, içinden yıkmak için ika ettiği meşum tesiri nazarı dikkat önünde tutmazsak çok yanılırız. Amerikan, Fransız, İngiliz, İtalyan mekteplerine karşı titizlik gösterenler, emin olsunlar ki, bu mekteplerin ika ettikleri ve edecekleri tesir; Rum mekteplerinin, Ermeni mekteplerinin ika ettiği meşum tesir yanında ikinci, üçüncü derecede bir ehemmiyeti haizdir. Rumeli'de manastırlar ve kiliseler ve mektepler; içinden içine memleketimizin temelini kazmış ve Rumeli'de gördüğümüz inhidamı, her şeyden daha ziyade onlar hazırlamışlardır. Şimdi arkadaşlar; bir İzmir faciası karşısındayız. İçinde çırpındığımız bu muazzam felâketi hazırlamış olan en belli başlı sebep, vasi bir şahsiyet ile meydanda durmasına müsaade ettiğimiz mektepler ve kiliselerdir. Eğer vaktiyle gözlerimizi bunun içinde tertip edilmiş olan hiyanete çevirmiş olsaydık Anadolu'muz masun ve mahfuz kalırdı.

Arkadaşlar; emin olunuz ki, Antalya'da ikinci bir İzmir faciası hazırlıyorlar. Alâiye'de de üçüncü bir İzmir hazırlıyorlar. Yine bu mektepler Karadeniz sahillerinde diğer birçok İzmir faciası hazırlıyorlar. Gözümüz göre göre, katî bir kanaatimiz olduğu halde bunlara beğendiğinizi yapın mı diyeceğiz? (Hayır sedaları). Buna müsaade yoktur.

Hamdullah Suphi Bey şüphesiz burada ileride alınacak bir karara vesile oluyordu. İlerleyen dönemde yabancı ve azınlık okullarıyla ilgili kararların temellerini burada gördüğümüzü söylemek mümkündür. Suphi Bey konuşmasının devamında okulların her vatandaşa ait olup herkesin gelip eğitim görebileceğini belirlemiştir. Avrupa'daki ülkeler bizdeki gibi uygulamalara müsaade etmediğine örnek vermiştir. Yabancıların din konularına ise dinlerini yaşamalarına tabi ki müdahale edilmeyeceğini söyleyerek haftanın bir günü Hıristiyan çocukları bir yerde toplayarak rahiplerin gelip din derslerini verebileceğini söylemiştir. Mebuslar içinde Hakkâri Mebusu Mazhar Müfid Bey ecnebi mekteplerini kapatma fikriniz de var mıdır? Diye bir soru yönelttiğinde Suphi Beyin buna cevabı şahsi olarak

elinde olsa kapamak istediği fakat bu konunun sadece Maarifle ilgili olmadığı dâhili olduğu kadar harici bir mesele olduğunu söylemiştir. Çözüm olarak kendi mekteplerimizin durumunu iyi yapmalı böylece yabancı okulları öğrencilerin tercih etmeyeceğini söylemiştir.²⁴ Sonraki konuşmalarının büyük bir bölümü maarif vekâletinin bütçesine dair olmuştur. Vekâlete ayrılan bütçeyi arttırabilmek için çok büyük bir gayret sarf ederek bunda da başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Maarif Vekili Dr. Rıza Nur döneminde vatan sevgisi ve milli inancın güçlenmesini sağlayacak bir marş yazılması fikri Erkân-ı Harbiye Vekili ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa tarafından istenmişti. Halkı milli mücadele etrafında birleştirmek için “İrşad Encümenleri” kurularak Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilmişti. Bu heyet mensupları cephenin ön saflarına ve Anadolu'nun en ücra köşelerine giderek milli bilinci uyandırıyorlardı. Bu üyeler İsmet (İnönü) ile görüşerek “Vatan veya İstiklal Marşı” yazılmasını istemişlerdi.²⁵ Bunun üzerine gazetelere ilan verilerek milli bir marş yazılması hususunda şairlere görev verilmiştir. Yazılan Milli marşlar arasından kazananın para ödülü alacağı da belirtilmiştir. Para ödülü olmasından dolayı şair Mehmet Akif şiir yazmak istememesine rağmen Karesi Mebusu Hasan Basri Bey dostu olan Mehmet Akif'i ödülün hayır işlerinde kullanılacağı hususlarında ikna etmesi üzerine Mehmet Akif şiir yazmayı kabul etmiştir.²⁶ Mehmet Akif'in şiirini Ankara'ya geldikten sonra Tacettin Dergâhında yazmıştır. Şiirin yazılmasında yine o dergâhta kalan Konya Mebusu Hafız Bekir Efendi şu anısını dile getirmektedir: “Üstat bir gece birden uyanır. Kâğıt arar; bulamayınca kalemiyle yattığı yer yatağının yanındaki duvara marşın ‘Ben ezelden beridir hür yaşadım hür yaşarım...’

²⁴TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima 148, C. VIII, TBMM Matbaası, (10.01.1921), s.169.

²⁵Mehmet Önder, “İstiklal Savaşı Belgeleri”, *Türk Edebiyatı*, Özel Sayı, Aralık, 1986, s.34-41.

²⁶Hasan Basri Çantay, *Akıfname*, Erguvan Yayınevi, İstanbul, 2009, s.62.

mısrası ile başlayan kıtasını yazar. Ben sabah namazına kalktığımda üstadı çakısıyla duvardaki yazısını kazırken gördüm.”²⁷

İstiklal Marşı konusu 26 Şubat 1921 tarihinde meclis görüşmelerine taşınır. Görüşmelerde şiirin basılarak mebuslara dağıtılması kararlaştırılır. 1 Mart 1921 günü başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı Meclis görüşmelerinde İstiklal Marşı konuşulur. Vekillerin teklifi üzerine, Hamdullah Suphi Bey İstiklal Marşı'nı okumak üzere kürsüye çıkar. Mehmet Akif'ten şiiri yazmasını kendisinin istediğini, şairin ikramiye nedeniyle yarışmaya katılmayı uygun görmediğini, ancak görüşmeler neticesinde Mehmet Akif'i ikna ettiklerini, elemelerden kalan son altı şiirle birlikte Mehmet Akif'in şiirini Meclis'in seçimine sunduklarını söyler. Ardından, İstiklal Marşı'nı kürsüden okur.²⁸ Mehmet Akif'in yazdığı İstiklal Marşı bu görüşmeden on iki gün sonra Meclis'te yapılan türlü tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Bazı vekiller marşın seçimini Meclis'in mi, ilgili komisyonun mu yapması gerektiği konusunda tartışmalar da görüşmelerdeki çoğunluk Mehmet Akif'in şiirinin seçilmesi konusunda karar vermiştir. Kastamonu Mebusu Suat Bey gibi Mehmet Akif'in şiirinin seçilmesinden yana fikir beyan edenler olduğu gibi, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey gibi Akif'in şiirinin milletin ruhuna tercüman olamayacağını iddia edenler de olmuştur.²⁹

Hamdullah Suphi Bey'in Maarif Vekilliği döneminin önemli olaylarından bir tanesi de 15 Temmuz 1921 tarihinde gerçekleşen I. Maarif Kongresidir.³⁰ Kongreden sonra yaşanan süreçte mecliste Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey için güven oylaması yapılmıştır. Yapılan oylamada Hamdullah Suphi Bey 75 kişiden güvenoyu almasına karşın güvenoyu vermeyen de 68 kişi oy kullanmıştır. Bu durum üzerine söz alan Hamdullah Suphi Bey; “*Meclisi Âlinizde*

²⁷Beşir Ayvazoğlu, *İstiklal Marşı Tarihi ve Manası*, Türcüman Yayınları, İstanbul, 1986, s.27-28.

²⁸TBMM Zabıt Ceridesi, II. Yasama Yılı, İçtima 1, C. IX, TBMM Matbaası, (1.03.1921), s.13.

²⁹*İstiklal Marşı'nın Kabulü'nün 94. Yılı ve Mehmet Akif Ersoy'u Anma Günü (Milli Mücadelede Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı)*, Hazırlayan; Nihan Altınbaş, TBMM Basımevi, 12 Mart 2015, s.29.

³⁰Akyüz, a.g.e., s.302.

*arkadaşlarımla bu kadar mühim bir kısmının güvenoyu vermemesini gördükten sonra bana düşen vazife, sizin daha büyük ekseriyetinizi temin edecek, memleketin ve maarifin daha ziyade tenviri ve terakkisi hususuna gayret edecek bir arkadaşına terki mevki etmekten ibarettir.*³¹ Diyerek istifasını sunmuştur.

1. Birinci Maarif Kongresi

TBMM'nin açılmasından sonra eğitim alanında yapılan ilk sistemli bir hareket olarak Maarif Kongresinin söylememiz mümkündür. Bu kongre Kütahya-Eskişehir Savaşları'ndaki yenilgilerden sonra Sakarya Savaşı'nın hazırlığı yapıldığı bir dönemde icra etmiştir. Böylesine önemli günlerde eğitim alanında gerçekleştirilen bu kongre şüphesiz ilk meclisin eğitim konusuna verdiği önemi ortaya koymaktadır. Kongreye maarif müdürleri, mektep müdür ve müdireleri, telif ve tercüme heyeti üyeleri, Maarif Vekâleti müfettişleri, âli dersler ve konferanslar müderris ve müderrisanları, gazete mümessilleri iştirak etmiştir.³² Kongreyi cepheden gelen Mustafa Kemal Paşa açmış ve çok önemli bir açılış konuşması yapmıştır. Kongrenin toplanma amacı; okul ve öğrenci mevcudunu tespit etmek, bu konuda yapılması gereken çalışmaları belirlemek ve eğitime milli bir yön vermek olmuştur. Kongre gündeminde; İstatistikî bilgiler, nüfusun unsurlara göre dağılımı, mekteplerin miktarı ve dereceleri, mektep binaları ve durumları, muallimlerin sayısı, muallimlerin dereceleri, talebenin sayısı ve dereceleri, Meşrutiyetten itibaren memleketteki mekteplerin hali, Mekatib-i hususiye ve ecnebiye, ziraat ve sanayi mekteplerinin hali, sıbyan mektepleri vb. gibi çok geniş kapsamlı konular ele alınmıştır.³³ Mustafa Kemal kongrede Eğitim, Bilim ve Kültür alanındaki düşünceleri ile yapılacak inkılapların esaslarını, öğretmen hakkındaki

³¹TBMM Zabıt Ceridesi, II. Yasama Yılı, İçtima 109, C. XIV, TBMM Matbaası, (12.11.1921), s.201-204.

³²Nuran Kılavuz, “Milli Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa, IV, 2011, s.369-370.

³³MEB, http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06022003_heyeti_ilmiye.pdf, (ET:29.05.2016)

düşüncelerini ve onlardan beklentilerini anlatan tarihi bir konuşma yapmıştır.³⁴

Maarif Kongresinin ikinci toplantısında çalışmaları şu şekilde belirlenmiştir:

1. Bakanlık tarafından halk mektepleri hakkında düzenlenen bir proje tartışılmıştır. Bu projede, çocukları hayat içinde başarılı olacak bir kabiliyette yetiştirmek için bir programın hazırlanmasına ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve dört sene olan ilköğrenimin beş seneye çıkarılması uygun görülmüştür.

2. Bu döneme kadar uygulanan ilköğretim programlarının uygulanabilir olmadığı belirtilmiştir. Altı senelik iptidaî okullarında okutulan birçok derse ihtiyaç olmayarak halk eğitimi için yüksek programların değil, halkın daha çok ihtiyaç duyduğu ve istediği lisan, din ve hesap gibi derslerin okutulmasıyla yetinilmesini, halk eğitiminin ancak bu şekilde sağlanabileceği vurgulanmıştır. Köylü ve kentlilerin ihtiyaçlarının farklı olması sebebiyle ilkokul programlarının buna göre ayrı ayrı düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir.

3. Projede yer alan meslek derslerinin ilkokullarda bütünüyle öğretilmesinin mümkün olmadığı, ancak sanat ve bir iş için kabiliyetlerin esas olduğu ve kız okullarının, kızların ev kadını olabilmeleri için gerekli pratik bilgilerin konulması gerektiği belirtilmiştir.³⁵

Maarif Kongresi 3. Toplantısında “ortaöğretim” konusunu ele almıştır. Orta dereceli okulların programları ile idadi teşkilatı tartışılmıştır. Yapılan tartışmalardan sonra katılanlar eğitimin sadeleştirilmesi, uygulanabilir olması ve mahallileştirme konusunda fikir birliğine varmışlardır.³⁶ Bu kararların alınmasına rağmen dönemin savaş koşulları göz önünde bulundurulursa hepsinin eksiksiz

³⁴Cavit Binbaşıoğlu, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005, s.230-231.

³⁵Kılavuz, “a.g.m.”, s.371.

³⁶Kılavuz, “a.g.m.”, s.371; Binbaşıoğlu, *a.g.e.*, s.248-249.

ve tam manasıyla uygulanması mümkün olmamıştır. Yinede ilk ve ortaöğretime ilişkin tartışmalar yaşanarak kararlar alınmıştır.³⁷

III. Mehmet Vehbi Bey'in Maarif Vekilliği Dönemi (Kasım 1921- Kasım 1922)

12 Kasım 1921'de Hamdullah Suphi Bey'in istifa etmesinin ardından onun yerine Maarif Vekâleti için yapılan seçimlerde Karesi Mebusu Vehbi Bey 105 oy alarak seçilmiştir. Mehmet Vehbi Bey döneminin önemli olayları arasında ise Telif ve Tercüme Heyetinin çalışmalarından bahsetmemiz mümkündür. Telif ve Tercüme Heyeti 1921 yılında oluşturulmasına rağmen Anadolu'nun farklı yerlerinde üyeleri tayin olunduğu için çalışmaları aksamaktaydı. Bundan dolayı bu heyet 2 Nisan 1922 tarihinde tam manasıyla yeniden şekillendirilmiştir. Buna göre heyetin görevi İlim ve Fen açısından önemli görülen eserlerin hazırlanmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemde Latin harflerinin kabulü yönünde Türk âleminde bir cereyan hâsıl olmuş ve bu sebeple konu, Telif ve Tercüme Heyetinde Samih Rifat Bey'e iletilmişti. O, bu hususta bir rapor hazırlamış ve bu raporunda Latin harfleri ile Arap harflerini karşılaştırarak, bu harflerin birbirinin aynısı olduğunu ifade etmiştir. Yine bu raporda verilen bilgilerden hareketle, Latin harflerine atfedilen kıymetin doğru olmadığı yorumu yapılmıştır. Öyle ki, böyle bir değişikliğin milli birliği bozacağı yönünde fikir ileri sürülmüştür.³⁸

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922'de meclisin açılışı münasebetiyle bir konuşma gerçekleştirmiştir. Bu konuşmanın içerisinde Maarif siyasetini ise şöyle açıklamıştır; “*Demıştim ki, bu memleketin sahibi aslisi ve heyeti içtima iyemizin unsuru esası köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar nuru maarıftan mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh; bizim takip edeceğimiz maarıf siyasetinin temeli, evvelâ mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten istinaben bu fikrimi birkaç kelime ile tavzih etmek için diyebilirim ki, köylüye okumak, yazmak ve vatanını, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihî, dinî ve ahlâki malûmat vermek ve amali erbaayı*

³⁷Kılavuz, “a.g.m.”, s.372.

³⁸Sarı, “a.g.m.”, s.179-180.

öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir.³⁹ Yine Mustafa Kemal Paşa konuşmasının devamında “Bir taraftan izale-i cehle uğraşırken bir taraftan da memleket evlâdım hayatı içtimaiye ve iktisadiye de fiilen müessir ve müsmir kılabilmek için elzem olan iptidai malûmatı amelî bir tarzda vermek usulü maarifimizin esasını teşkil etmelidir. Bu iptidai ve intihai iki tahsil kademesi arasında, orta tahsiline vücudu tabiidir. Orta tahsilin gayesi memleketin muhtaç olduğu muhtelif hizmet ve sanat erbabım yetiştirmek ve tahsili âliye namzet hazırlamaktadır. Orta tahsilde dahi terbiye ve talim usulünün amelî ve tabiki olması esasına riayet şarttır. Kadınlarımızın da aynı derece tahsilden geçerek, yetişmelerine atfi ehemmiyet olunacaktır.”⁴⁰

Maarif Vekâletinin oluşturulduğu günden itibaren önemli sorunlarından biri daha öncede bahsetmiş olduğumu ekonomik sorunlardır. Bu nedenden dolayı 1922 maarif sahasında kapsamlı bir proje hazırlığı başlamıştır. Tedrisat-ı İptidaiye Kanununun değiştirilmesi mecliste gündeme gelmiştir. Bilhassa kanunun 15. Maddesinin değiştirilmesi düşünülmüştür.⁴¹ Bu madde için Konya Mebusu Vehbi Efendi söz alarak açıklamalar yapmıştır. Maddeyi eleştirmekle birlikte Maarif Vekâletinin mektep olmayan köylerden de vergi toplaması gibi bir durumun bulunduğu bahisle bu maddenin değişmesi gerekti konusunda görüşlerini bildirmiştir.⁴² Yine İçel Mebusu Şevki Bey’in de benzer şekilde sözleri mevcuttur. Bu görüşme ve tartışmalara rağmen bu dönemde Tedrisat-ı İptidaiye Kanununun değiştirilmemi mümkün olmamıştır.⁴³

Maarif Vekili Mehmet Vehbi Bey döneminde gerçekleşen önemli olaylardan bir tanesi de Yükseköğretimle ilgili âli derslerin Aralık 1921’den itibaren programa konulmuş olmasıdır. Her gün en az bir ders olarak okutulması düşünülen bu dersler; hukuk, maliye,

³⁹TBMM Zabıt Ceridesi, III. Yasama Yılı, İçtima 1, C. XVIII, TBMM Matbaası, (1.03.1922), s.8.

⁴⁰TBMM Zabıt Ceridesi, III. Yasama Yılı, İçtima 1, C. XVIII, TBMM Matbaası, (1.03.1922), s.8.

⁴¹Sarı, “a.g.m.”, s.181.

⁴²TBMM Zabıt Ceridesi, II. Yasama Yılı, İçtima 122, C. XV, TBMM Matbaası, (5.12.1921), s.8.

⁴³Sarı, “a.g.m.”, s.181.

iktisat, Türkiyat, terbiye ve tarihten ibaret olması düşünülmüştür. Bu âli dersleri veren hocalar öğrencilerden herhangi bir ücret almayacaklardır. Daha önce kabul edilen derslere ilaveten İslam Güzel Sanatlar Tarihi, Asrımızda Devlet, İktisat Tarihi dersleri de eklenmiştir. Buradan mezun olanlara diplomalar verilmiştir. Derslerin ilk dönemi 25 Mayıs 1922’de bitmiştir. Ekim 1922 yılında başlayan ikinci öğretim yılında ise sosyal, sağlık ve psikoloji dersleri başlamıştır.⁴⁴ Eğitim alanında gerçek anlamda teşkilatlanma ise 1923 yılında gerçekleşmiştir. Bu çalışmalarla eğitim teşkilatı ilmi ve idari olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Heyeti ilmiyeler yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin eğitim politikalarının belirlendiği ilmi toplantılar olmuştur. Heyeti İlmiye, Cumhuriyetin ilanından birkaç öncesinden başlayarak 1926 yılına kadar üç defa toplanmıştır.

Sonuç

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde eğitim konusu tutanaklardan da anlaşılacağı üzere gündemi meşgul eden önemli meselelerden olmuştur. Çünkü milli mücadelenin lideri konumunda olan Mustafa Kemal Paşa veya meclis içindeki mebuslar eğitimin önemli olduğunun farkındaydılar. Bir toplumun istiklal ve bağımsızlığını savaşla kazandıktan sonra yaşayabilmesi için eğitim şarttı. Dönem içindeki toplum yapısında ise eğitimsizlik hat safhadaydı. Osmanlı devletinden kalan eğitim kurumları da merkezi yerleri hariç tutarsak düzensiz ve teşkilatlanmalarında sorunlar vardı. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Ankara’da toplanmasından sonra İcra Heyeti içinde Maarif Vekâleti oluşturularak eğitim konusunun ele alınması sağlandı.

Meclisteki tutanaklarda Maarif Vekâleti oluştuktan sonra Maarif Vekilleri, vekil olarak kaldıkları dönemlerde benzer sorunlarla karşılaşmış ve bu hususları çözmeye çalışmışlardır. Karşılaşılan en önemli problemlerden biri ülkedeki öğretmen eksikliğidir. Diğer önemli sorun ekonomik olarak hem okulların hem de öğretmenlerin finanse edilememesidir. Maarif Vekâletine ayrılan bütçe hep yetersiz ve eksik görülmüştür. Meclisteki Mebusların çoğu bölgelerinde bulunan okulların sorunları hakkında konuşmalar gerçekleştirerek bu

⁴⁴Sarı, “a.g.m.”, s.181-182.

konuları Maarif Vekâleti nezdinde çözmeye çalışmışlardır. Dönem içinde karşılaşılan zorluklardan bir diğeri de bina yetersizliği ve mevcut bulunan binalarında başka kurumlara dönüştürülmesi olmuştur. Tüm bunların yanında İstanbul'da da ayrı bir vekâletin bulunması dönem içinde ikilik ortaya çıkartmıştır.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen mebuslar ve Maarif vekilleri eğitim konusunda iyileştirmeler yapabilmek faydalı uygulamalar ortaya koyabilmek için çaba sarf etmişlerdir. İlk maarif vekili olan Rıza Nur döneminde Maarif Vekâletinin ilk teşkilatlanması oluşturularak çalışmalara başlanılmıştır. Daha sonra Hamdullah Suphi Bey vekilliğinde çalışmalar devam ettirilmiştir. Onun döneminde dikkat çeken bazı hususlar vardır. Bunlardan ilki Hamdullah Suphi Bey maarif vekâletinin bütçesini arttırabilmek için gerçekten yoğun bir çaba sarf etmiştir. Diğer önemli bir husus yabancı ve azınlıklara ait okullar hakkında vermiş olduğu beyanatlarıdır. Bu konuşmalarında Suphi Bey bu okulların millete ve memlekete vermiş oldukları zararları dile getirmiştir. Kendi eğitim kurumlarımızı çok iyi hale getirerek yabancı okulların işlevselliğini kaybetmelerinin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Yine onun vekilliği döneminde İstiklal Marşı kabul edilerek Türk Milletine önemli bir kazanım sağlanmıştır. Yine Hamdullah Suphi Bey dönemindeki en önemli olaylardan bir tanesi de Birinci Maarif Kongresinin yapılmış olmasıdır. Bu kongre katılım itibarıyla geniş kapsamlı ve konuşulan konular, alınan kararlar neticesiyle eğitim tarihimiz için önemli bir olaydır.

Telif ve Tercüme Heyeti kuruluşundan itibaren önemli bir teşkilat olduğunu söylememizde mümkündür. Bu teşkilat içerisinde Yusuf Akçoraoğlu, Ziya Gökalp, Mahmut Esad Bey vb. gibi birçok önemli şahsiyet görev almıştır. Bu teşkilat Anadolu halkının milli mücadele fikrini benimseyip desteklemesinde önemli görevler ifa etmiştir. Yine diğer önemli bir kurum olarak Heyet-i İlmiyeler oluşturulmuştur. Bu heyet Mehmet Vehbi Bey döneminin sonlarına doğru kurulmuştur ve asıl çalışmalarına da 1923 yılında başlamıştır. 1926 yılına kadar ise üç defa toplanmışlardır. Yukarıda bahsedilen tüm kurum ve kuruluşların temel gayesi ülke içindeki eğitimi geliştirmek olmuştur. Şunu ifade etmek gerekir ki eğitim konusu iyileştirilirken Milli ve Vatan millete hayırlı, bağlı bireyler yetiştirilmesi amaç olarak belirlenmiştir. Mebusların ve Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarında bu husus açıkça görülmektedir. Meclis içinde farklı görüş ve grupların oluşmasıyla 23 Nisan 1920'de

Ankara'da açılan meclis, 1 Nisan 1923'de seçim kararı alarak 15 Nisan 1923'te son oturumunu gerçekleştirmiştir. Böylelikle Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi çalışmaları da sonlanmıştır.

Kaynakça

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Akyüz, Yahya, *Başlangıcından 1982'ye Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Ayyazoğlu, Beşir, *İstiklal Marşı Tarihi ve Manası*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1986.

Başgöz, İlhan, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Binbaşoğlu, Cavit, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005.

Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985.

Çantay, Hasan Basri, *Akıfname*, Erguvan Yayınevi, İstanbul, 2009.

İnan, Rauf, "1920'lerde Türk Milli Eğitimi", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

İstiklal Marşı'nın Kabulü'nün 94. Yılı ve Mehmet Akif Ersoy'u Anma Günü (Milli Mücadelede Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı), (Haz. Nihan Altınbaş), TBMM Basımevi, 12 Mart 2015.

Kanunlar Dergisi Cilt I, No 3, 2 Mayıs 1920.

Kanunlar Dergisi Cilt I, No 5, 21 Şubat 1921.

Kaya, Yahya Kemal, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz (Politika, Eğitim, Kalkınma)*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977.

Kılavuz, Nuran, "Milli Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı IV, 2011.

- Önder, Mehmet, “İstiklal Savaşı Belgeleri”, *Türk Edebiyatı*, Özel Sayı, Aralık, 1986.
- Ulusoy, Melek, “Dr. Rıza Nur’un Milli Eğitim Bakanlığı Faaliyetleri”, *Bülent Ecevit Üniversitesi, Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, c.2, Sa.4, 2014.
- Vatandaş, Celalettin, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Toplumsal Değişim Aracı Olarak Eğitimin Modernleştirilmesi”, *İstanbul Üniversitesi, Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sa.42, 2010.
- Sarı, Muhammed, “Yeni Türk Devletinin İlk Maarif Vekâleti (Kuruluşu ve Çalışmaları 1920-1923)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sa.54, 2013.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 4, Cilt I, TBMM Matbaası, (26.04.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 10, Cilt I, TBMM Matbaası, (3.5.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 11, Cilt I, TBMM Matbaası, (4.5.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 12, Cilt I, TBMM Matbaası, (4.5.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 13, Cilt I, TBMM Matbaası, (9.5.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 13, Cilt I, TBMM Matbaası, (9.5.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 36, Cilt II, TBMM Matbaası, (17.7.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 36, Cilt II, TBMM Matbaası, (17.7.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 102, Cilt VI, TBMM Matbaası, (25.11.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 115, Cilt VI, TBMM Matbaası, (14.12.1920), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 148, Cilt VIII, TBMM Matbaası, (10.01.1921), Ankara.

- Tbmm Zabıt Ceridesi*, I. Yasama Yılı, İçtima 148, Cilt VIII, TBMM Matbaası, (10.01.1921), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, II. Yasama Yılı, İçtima 1, Cilt IX, TBMM Matbaası, (1.03.1921), Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Yasama Yılı, İçtima 109, Cilt XIV, TBMM Matbaası, (12.11.1921), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, II. Yasama Yılı, İçtima 122, Cilt XV, TBMM Matbaası, (5.12.1921), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, III. Yasama Yılı, İçtima 1, Cilt XVIII, TBMM Matbaası, (1.03.1922), Ankara.
- Tbmm Zabıt Ceridesi*, III. Yasama Yılı, İçtima 1, Cilt XVIII, TBMM Matbaası, (1.03.1922), Ankara.
- http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06022003_heyeti_il_miyeye.pdf, (ET:29.05.2016)

Erzurum Kalesi

Muhsin Ertürk BUDAK*

Özet

Kaleler tarih boyunca her zaman önemini korumuş ve savunmada sağladığı kolaylıklar sayesinde şehirlerin güvenliğinde ilk sırayı almıştır. Anadolu da bulunan şehirlerin çoğunda kale veya kale kalıntısı bulunmaktadır. Anadolu tarihin her dönemin de birçok farklı yerleşmeye ev sahipliği yapmış ve bu özelliğinden dolayı da birçok devletin uğrak yeri olmuştur. Erzurum Doğu'dan gelecek olan milletler için bir giriş kapısı ve ilk uğrak yer idi. Eski Erzurum kale etrafında kurulmuş ve günlük yaşam genel olarak burada gerçekleşmiştir. Erzurum Kalesinin surları genel olarak yıkılmış ve bakımsız kalmıştır. Ancak İç Kale günümüze kadar ayakta kalmış ve varlığını korumuştur. Erzurum'u almak isteyen güçler ilk etapta kaleyi almak istemişler ve günlerce burayı muhasara etmişlerdir. Bizans, Büyük Selçuklu, Saltuklu, Anadolu Selçuklu, Moğollar, Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük güçler Kaleye hâkim olmuş ve hemen hemen hepsi kaleyi onararak eklemeler yapmıştır. Bölgede Osmanlı'ya kadar istikrar yaşanmamış ve sürekli yıkımlar olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olması ile bölge halkı için rahat dönemler başlamıştır. Bölge yıllarca Osmanlı-Rus Savaşı'na sahne olmuş ve git gel arasında kalmıştır.

Giriş

Erzurum Şehri, Erzurum Ovasının Güneydoğu kesiminde Palandöken eteklerinde kurulmuş 1900 metre rakımıyla Anadolu'nun ve Dünyanın en yüksek yerleşim yerlerinden biridir. Erzurum Ovasını Kuzeyden, Doğudan ve Güneyden çeviren Dumlu, Kargapazarı, ve Palandöken Dağları, yükseltileri ile olduğu kadar şehrin su kaynakları oluşturması bakımından önemlidir. Erzurum'un bu güzide özellikleri tarih boyunca vazgeçilmez bir şehir olmasını sağlamıştır.

Türkiye'nin önemli kentlerinden olan Erzurum kuruluş itibarıyla bölgede önemli bir konumdadır. Coğrafi konumu aynı zamanda onu stratejik açıdan önemli kılmaktadır. Anadolu'yu

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, T.C. Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

Kafkaslara ve İran yaylalarına bağlayan doğal yolları kontrol altında tutan bir kavşak olma özelliğini de taşımaktadır. Erzurum tarihi ile ilgili bilgiler Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşme gördüğünü ortaya koymaktadır. Köklü tarihi geçmişi bulunan Erzurum'a Tunç Çağı'nda Karaz Kültürünün¹ egemen olduğu da anlaşılmaktadır.

Erzurum şehri, haliyle kalesi birinci derece ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaaya elverişli olması sayesinde, tarihinin devamı boyunca bazen askeri, bazen de ticari ehemmiyetli ön planda gelmek üzere büyük rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve Ortaçağlar da Doğu'dan Anadolu'ya girmek teşebbüsün de bulunan istila ordularına karşı Anadolu savunmasının kaderini tayin eden başlıca kale olması bakımından büyük bir önem kazanmış ve Roma-İran, Bizans-Selçuklu Osmanlı-Rus İmparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır.²

Erzurum, Doğu Roma İmparatorluğu³ zamanında İmparator 2.Theodisias'a izafeten Theodosiopolis olarak adlandırılmıştır. Bölge halkı burayı daha sonra Karin veya Kornoikalak olarak anmıştır. Bu şehir tarihin her döneminde Anadolu'ya giriş kapısı olmuştur. Erzurum kalesi ise işte bu şehrin konumundan dolayı önemlidir. Arapça kale kelimesinin asıl manası büyük bulut demektir. Daha sonra dağ başına yapılmış mekânlar, sarp yerler anlamı da kazanmıştır.⁴

¹Geç Kalkolitik ve Tunç çağı boyunca Erzurum ve çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürdür. Anadolu'nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve Doğuda Trans Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bu kültüre Karaz Kültürü denilmektedir. Bu kültürün çanak çömleği en üst seviyededir.

²Gürsoy Solmaz, Erzurum ve Kars Yöresi Kaleleri,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Erzurum, 1994, ss13

³Roma İmparatorluğu M.S. 395 yılında Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrıldı. Merkezi Konstantinopolis (İstanbul) olan Doğu Roma yani yaygın ismi ile Bizans İmparatorluğu 1453 yılına kadar varlığını sürdürdü.

⁴İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960, s.82

Erzurum tarihi ile ilgili ilk yazılı kaynaklar M.S. 415 yılını vermektedir. Kale, Bizans Generali Anatolius tarafından yaptırılmıştır. (415-422) Ancak Erzurum Kalesi yapılmadan önce, bu alanda yine savunmaya dönük yapıların olması muhtemeldir. Yapılan çalışmalar sonucunda yeni bulgular da ortaya çıkmaya devam etmektedir. Kale 502 ve 530 yıllarında Belisairos tarafından onarıldı. Hz. Osman (644-646) döneminde 645 yılında Müslümanlar tarafından Erzurum alınmış ancak şehir sürekli el değiştirmiştir. 756 yılında Halife El Mansur Ebu Cafer⁵ tarafından ciddi bir şekilde tamir görmüştür.⁶ 840 yılında deprem ile tekrar harap olan kale, 922 de Bizanslılar tarafından onarılarak bazı ilaveler yapılmıştır. 928'lerde İslam Arap Devleti'nin kuzeyde en önemli karakollarından birini teşkil eden kale, 949'da İslami Hâkimiyetin elinden çıkması ile Bizanslılar tekrar surlarını yıktığı Kalıkale'ye⁷ hâkim olmuşlar ve gelecek olan akınlara karşı tahkim etmişlerdir. 1018 tarihinde Bizans tarafından "Nikomet Hükümdarı" denilen birisi Erzurum'a gönderilmiş. Bu kişi ordu toplayarak kendisi için gerekli olan şehri ve kaleyi yeniden onartmıştır.

Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklular,⁸ İslam ve Bizans yazarlarına göre 1048 ve Ermeni müverrihlerine nazaran 1049 senesinde Erzurum şehrini zapt ve tahrip etmişlerdir.⁹Anadolu'nun kaderi artık bu olay ile değişmeye başlamıştır.

1048'de bölgeye gelen Türk birliklerinin başında Kutalmış ve İbrahim Yınal bulunuyordu. Bu tarihten itibaren bölge hızla Türkleşmeye başlamıştır. Sultan Tuğrul Bey'in (1037-1063) emri ile Bizans İmparatorluğu'nu istilaya memur olan İbrahim Yınal gaza için Bizans'ın doğu sınırını geçerek Erzurum'a kadar geldi.¹⁰

Kalabalık olmalarından dolayı surların içine girmeye gerek

⁵Abbasi Devleti'nin ikinci halifesidir. 754-775 yılları arasında halifelik yapmıştır.

⁶Heyet, Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir, Erzurum, 2008, s.5.

⁷Araplar Erzurum şehrine Kalekale ve Kalıkaka ismini vermişlerdir.

⁸1038-1157 yılları arasında yaşamış Anadolu'da büyük faaliyetler yapmış Türk Devleti.

⁹Yapılan bu Türk akınları sayesinde kalıcı yerleşimler zamanla başlamıştır. Türkler Bizans orduları ile karşılaşmış ve savaşlar meydana gelmiştir.

¹⁰İbnü'l Esir, IX, s.415.

görmeyen şehir ahali, Türk ordusu ile mücadeleye hazırlanmışlardı. Fakat şehrin dışında bir gün devam eden bu muharebeden sonra, bozulup şehrin içine kaçmışlar ve burada mücadeleye 6 gün devam etmişlerdir. İbrahim Yınal Savaşın uzun sürdüğünü görünce, evleri ateşe vermek için muncırıklarla yağlı paçavralar attırmıştır. Rüzgârın etkisi büyük bir yangın çıkmış ve şehir büsbütün yanmıştır.¹¹

18 Eylül 1048 yılında Selçuklu-Bizans arasında meydana gelen Pasinler Savaşı¹² tam bir dönüm noktası olmuştur. Şehir gördüğü yıkımlardan dolayı uzun bir süre kendine gelemedi. Azimi'ye göre; *“Türklerin fethettikleri Erzurum; kalesinin, burçlarının sertliğinden dolayı alınamaz sınır şehri haline gelmiştir. Bu sebeple XI. Asrın ortasında batısında ki şehirlerin ve kalelerin ekserisi Türkler tarafından fethedildiği halde Erzurum, uzun süre Bizans Hâkimiyeti altında kalmıştır.”*¹³

Uzun süren kuşatmalara karşı fazla direnen şehir ve kale Selçuklular tarafından adeta bir ada gibi bölgede alınamayan yer olarak kalmıştır. Türkler Anadolu'da birçok şehir ve kaleleri hızlı bir şekilde alırken Erzurum Kalesinde büyük zorluklar yaşamıştır. 1071-1080 arası Erzurum Kalesi yine Bizans'ın elinde kalmış, ancak 1080 senesinde fethedilerek burada ki Hıristiyan hâkimiyetine kesin olarak son verilmiştir. Daha sonra bölgede Saltuklu¹⁴ Hâkimiyetini görmekteyiz. 1157 yılında Katvan Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından ile bölgede siyasi boşluk yaşanmış ve bu boşluğu bir süreliğine Saltuklular doldurmuştur. Saltuklu hâkimiyeti 130 yıl sürmüştür. Saltukoğulları, Erzurum kalesini tamir ve imar etmişlerdir. Bugün ayakta kalan kalenin mühim kısmı onlar tarafından yapılmıştır. Kalede ki Tepsi Minare – Saat Kulesi de onlardan kalmadır.¹⁵

¹¹Mükrimin Halil Yınanç, ‘Erzurum’, İA, IV, s.348.

¹²Tarih de Hasan Kale Savaşı olarak da bilinen bu olay, Selçuklu-Bizans arasında yapılan ilk büyük meydan muharebesidir.

¹³Azimi, Azimi Tarihi, (Yayına Hazırlayan: Ali Sevim)Ankara, 1985, s.8.

¹⁴Saltuklu Beyliği, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devleti komutanlarından, aynı zamanda adı ‘seyyid’olan Ebulkasım Saltuk Bey'in 1072 yılında kurduğu Anadolu Türk Beyliği'dir. Merkezi ise Erzurum'dur.

¹⁵Gürsoy Solmaz, a. g. e, s.19-20.

1202'de Saltuklu Devleti Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Türklerin bu bölgelere yoğun olarak yerleşmeye başlamaları 1071'de Selçuklu Sultanı Alpaslan ile Bizans İmparatoru Diyojen arasında yapılan büyük savaş ile başlamış ve Saltuklular ile Türk etkisi kalıcı bir hale gelmiştir. Anadolu Selçuklu yönetimine giren bölge bir süre en rahat günlerini yaşamıştır. Ancak bölge için en büyük tehlikeyi ise Doğu'da bulunan Moğollar teşkil ediyordu.

Bir takım siyasi ve diplomatik hadiselerin oluşması ve Moğolların Selçuklular aleyhine dönmesi sebebiyle Cırmangun Noyan'ın, Bayco Noyan kumandasında gönderdiği kuvvetler 1242 senesinin kışında Erzurum'u muhasara ettiler. Alaed-Din Keykubat tarafından tahkim edilen Erzurum surları korkunç düşmana karşı mukavemet edecek bir güce sahipti.¹⁶Moğollardan korkan halk tehlikenin farkına vararak batıya kaçıyor. Büyük bir karşı koymaya karşı rağmen Baycu Noyan Erzurum'a girdi. Erzurum Moğol istilasının ilk kurbanı olmuştu. Artık Anadolu kapısı Moğollara açılmıştı.

1243 yılında Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasında yapılan Köseadağ Savaşı ile hezimet başlamıştır. Devrin tarihçileri Erzurum yağmasına yer ayırmışlar ve acılı satırlar ile olayları anlatmışlardır. Bunlardan Hebraeus: *“Bunlar birkaç gün içinde bu müstahkem mevki zapt ederek erkek, kadın bütün ahaliyi kaçırıp kılıçtan geçirdiler ve yalnız köleliğe elverişli olan erkekleri ve kızlar korudular.”*¹⁷

İran Moğolları¹⁸ ilerleyen yıllarda Anadolu Selçuklu Devletini tam olarak hâkimiyet altına alınca Erzurum ve kalesine büyük önem vermişler. Muhammet Olcaytu Han'ın (1304-1317) hâkimiyeti zamanında ilan edilen imar seferberliğinde şehir; camii, mescit, türbe, han, hamam gibi büyük abidevi eserlerle süslenmiş ve kale tahkim edilmiştir.

¹⁶A. Şerif Bengü, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul, 1936, s.65.

¹⁷Gürsoy Solmaz, a. g. e. s.26-27, Ebu'l Faraç Tarihi, 2, s.541.

¹⁸Cengiz Han'ın torunu Hülagü Han tarafından Tebriz merkezli kurulan İlhanlı Devleti. 1256-1335. Ayrıca bkz Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 2011.

İlerleyen tarihlerde Akkoyunlu-Karakoyunlu çekişmesine şahit olmuş kale için mücadeleler 1333-1334 yılları arasında bölgeye gelmiş ve izlenimlerde bulunmuş olan İbn-i Batuta tarafından anlatılmaktadır.¹⁹1360 yılından itibaren Eratna Devleti'nin idaresine geçmiş olduğunu bildiğimiz Erzurum Kalesi'nde ve şehirde bu idare tarafından eserlerin bulunduğu hakkında şimdiye kadar elimizde, bizi aydınlatacak bir vesika yoktur.²⁰ Eratna Valisi 1385 yıllarına kadar Erzurum'a hâkim olmuş, ondan sonra şehir Karakoyunluların kurucusu Kara Mehmet'in eline geçmiştir. Bu sırada Timur, 1389'da Erzurum'u bir gün için de zapt ve yapma etmiştir. Timur Ankara Savaşı'ndan²¹ dönüşü de Erzurum'a uğramıştır. Bu dönemde kalenin tahkim ve tamir edildiği muhakkaktır. Daha sonra Erzurum Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi iki rakip Türkmen Devleti arasında zikzaklı bir alınıp verilme akıbetiyle baş başa kalmış. Erzurum'a, Akkoyunlular'ın beşinci hükümdarı Uzun Hasan da sık sık hücumlar yapmış ve fakat kaleyi almayı başaramamıştır.

Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah ölünceye kadar Erzurum Karakoyunlu hâkimiyetinde kalmıştır. Uzun Hasan 1468'de diğer Karakoyunlu toprakları ile beraber Erzurum kalesini almıştır. 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ı mağlup edince Osmanlı İmparatorluğu Erzurum'a hâkim olmaya başlamıştır. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim ile tam hâkimiyet sağlanmış ve Kanunu Sultan Süleyman ile Osmanlı yönetiminde Erzurum kalesi tamir ve tahkim edilmiş.

Erzurum şehri ve kalesi en rahat günlerini Osmanlı Devleti ile yaşamıştır diyebiliriz. Daha önce kaleye hâkim olan devletler bir türlü istikrar sağlayamamış ve kale sürekli el değişmiştir ancak Osmanlı bölgeye istikrar getirerek gücünü bölgede daha da arttırmıştır.

Erzurum'da şimdiki halde sağlam olarak kalan İç-kalenin duvarlarıyla ve birde etrafında görülen sur parçalarından başka bir şey

¹⁹Gürsoy Solmaz, a. g. e. s.28.

²⁰M. H. Yınanç, a. g. e. s.350.

²¹Ankara Savaşı 1402 yılında Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt ile Timur arasında meydana gelmiş ve savaş da Sultan Beyazıt Timur'a esir düşmüştür. Osmanlı Tarihinde 11 yıl sürecek olan Fetret Devri başlamıştır.

yoktur. Hatta bu parça surlar şehrin yakın zamanlarında yapılan imar çalışmalarında ortadan kalkmıştır.²²Selçuklular tarafından yapılan kuleler ve yüksek duvarlar da ortadan kalkmıştır. Yalnız İç- kale surunun güneye uzanan duvarında ki kule kalmıştır ki burada Ebu İshak Kazaruni²³ yatmaktadır. Şimdi ki halde mevcut sur parçalarında hiçbir kitabe yoktur. Hâlbuki ki Selçuklular Erzurum Kalesine önem vermişler ve burayı daimi surette emniyet altında bulundurmak için Trabzon Rumlarına karşı Bayburt'u, Gürcülere karşı Micingirt, Avnik, Zivin Kalelerini çok sağlam bir surette yaptıkları düşünülürse, Erzurum kalesinin bunlardan ne kadar üstün olduğu daha iyi anlaşılır.²⁴

Erzurum Kalesi'nin İç- Kalesinde ki Saat Kulesi'nden başka hiçbir kitabe bize kadar gelmemiştir. Avrupalı ve Amerikalı bazı seyyahlar ve tarihçiler kale kapılarının üzerinde kitabeler bulunduğunu yazmışlardır.²⁵İç Kale'de önceden bulunmuş olan ambar ve kışla duvarları 1829 Haziran ayında Rusların ilk işgalinde yıkılmış. 1853'de Kırım Harbi başladığı sırada kale surlarında yıkımlar olmuştur. 1865 yılında da yıkımlar yaşanmış ancak kale tadilat görmüştür. Bu çalışmalar 93 Harbine²⁶ kadar devam etmiştir. İç kaleden dışarıya muhtelif kapılar açılmıştır. Bu kapılar; Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı, Yeni Kapı. Bu isimler halen haklın dilinde yaşamaktadır.

1878 'den sonra Rusların yapmış oldukları Bakü-Tiflis-Batum demir yolu ile sonradan bu yol Tebriz, Çulfa ile birleşerek Erzurum'un ticaretini azaltmış ve yavaş yavaş önemini kaybettirmiştir. Ancak şehrin askeri açıdan önemi her zaman devam etmiştir. Kalenin plan ve mimarisine önemli noktalar şunlardır: Doğu-

²²Gürsoy Solmaz, a. g. e. s.33

²³Büyük İslam düşünürlerinden Ebu İshak'a ait türbenin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. İç Kaleyi Çifte Minareli Medrese'ye bağlayan sur duvarı üzerinde bulunan köşeli burçlardan biri, içten kubbe ile örtülerek türbe haline dönüştürülmüştür. Türbe 2006 yılında Kültür Bakanlığı tarafından restore edilmiş ve turizme açılmıştır.

²⁴Gürsoy Solmaz, a. g. e. s.34

²⁵İbrahim Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, s.95.

²⁶1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Rumi Takvime göre 1293 yılına denk geldiği için 93 harbi adını almıştır. Bu tarihten itibaren bölge tam 40 yıl Rus işgalinde kalmıştır

Batı doğrultusunda olan kaleye yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kale de bulunan halkın nüfusunun artması ile duvarların daha sağlam yapılmasına veya mevcut duvarların daha dayanıklı hale getirilmesine dikkat edilmiştir. Evliya Çelebiye tarafından bize verilen bilgilere göre İç Kale duvarlarının yüksekliği 45,48 metre olduğu belirtilmektedir.²⁷ Buranın 8 burcu vardır ve hepsi de ayakta. Kale kitabeleri hakkında bildiklerimiz ise yabancı gezginleri tarafından yazılmıştır. Charles Texiger 1839 da Erzurum kalesini gezerken kapılarının üzerinde Yunan harfleriyle kitabeler ve duvar taşlarında haçlar görmüştür. Pusser kapılardan birisini üzerinde 8 köşeli bir taşa bir Bizans kitabesi olduğunu bildiriyor. 1836 da Erzurum'a gelen İngiliz seyyahı Hamilton da kale kitabeleri gördüğünü yazmıştır.²⁸ Bu kitabelerin çoğu günümüze ulaşmamıştır eğer ulaşmış olsa idi kale tarihi hakkında daha kesin konuşuyor olabilirdik.

1960 yılına kadar birçok yapı kalede varken sonradan bunlar ortadan kaldırılmış ve sadece kale mescidi ve Tepsi Minare yani Saat Kulesi kalmıştır. Bu yapı Saltuklu emirlerinden Muzaffer Gazi tarafından yapılmıştır. Minare; sur duvarları hizasına kadar iki renkli kesme taşla örtülü, kaide üzerinde tuğla örülü silindirik gövdeye sahiptir. Gövdenin üst bölümünde geometrik bezeme bulunmaktadır. XIX. Yüzyılda içine saat yerleştirilmiştir. Bu eser Karahanlı ve Büyük Selçuklu Döneminde yapılan minare geleneğinin Anadolu da ki en eski temsilcisidir. Kale dışarıdan üçgen şeklinde on dört dayanak ile desteklenmiştir. Kalenin mevcut iki girişi vardır. Kale duvarında zaman içerisinde geçirdiği onarımların izlerini taşıyan farklı taş işçiliği de dikkat çekmektedir. İç Kale günümüzde iyi durumda olup içerisinde kazı çalışmaları farklı zamanlarda devam etmektedir.

Sonuç

Görüldüğü gibi Erzurum şehri ve kalesi tarih boyunca önemini korumuş ve hemen hemen hiç kesintiye uğramadan yerleşme devam etmiştir. Bu bölge ve kale Anadolu'nun giriş kapısı olduğundan

²⁷İbrahim Hakkı Konyalı, a. g. e. s.94

²⁸İbrahim Hakkı Konyalı, a. g. e. s.95-96

bölgeye gelen devletler tarafından ilk alınmak istenen mevkii olmuştur. Erzurum Kalesi'nde 2000 yılından itibaren başlayan kazı çalışmaları sayesinde ise birçok buluntu ele geçirilmiş ve bu verilere sayesinde kale tarihi de daha çok aydınlanmaktadır. Bizans, Büyük Selçuklu, Saltuklar, Anadolu Selçuklu, Osmanlı gibi devletlerin vazgeçemediği Erzurum Kalesi her zaman önemini korumuş, etrafında büyük mücadeleler vermiştir. Bölgeye en uzun süre istikrar getiren isen Osmanlı İmparatorluğu olmuştur.

Kaynakça

- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, 1, Ankara, 1988.
- Beygu, Abdürrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Erzurum, 1936.
- Konyalı, İbrahim, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Heyet, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir*, Erzurum, 2008.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992.
- Kafesoğlu İbrahim, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul, 1972.
- Sümer, Faruk, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990.
- Solmaz, Gürsoy, *Erzurum ve Kars Yöresi Kaleleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum, 1994.
- Yınaç, Mükrimin Halil, "Erzurum" *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1977.
- Eğilmez, Savaş, *Erzurum: Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, İstanbul, 2013.

Sultan Alparslan'ın Sürmeli (İğdır Karakale) Kalesi'ni Fethi

Kerra ALTUĞ*

Kervanlarının Erzurum'a gittiğini bildiğimiz İğdır/Sürmeli Karakalesi Ortaçağ'da sık sık anılan yöredeki önemli bir kaledir.¹ İlk Osmanlı tarihlerinde "Sürmeli-Çukuru" adıyla anılan ve Osmanlıların kurucusu Kayı boyunun da bir ara uğradığı coğrafyada önemli bir bölgedir. Bugün kale niteliğini gösterir hiçbir iz yoktur. Fakat halk kalenin olduğu yeri "kale" diye anmaktadır. Kervanların uğrayıp konakladığı Sürmeli Kale/Karakale Dede-Korkut hikâyelerinde de adı geçen bu kale önemli ve bereketli İğdır ovasına hâkim bir yerdedir.

1064 baharında Selçukluların Bizanslılar elinden ilk fethettiği yer, Ağrıdaki ile Aras arasındaki ova yani "Sürmeli-Çukuru" ve merkezi "Sür-mari (Sürmelü/İğdır-Karakalesi)" şehridir. Sürmeli Kalesi'nin Selçuklu döneminden itibaren başından geçenleri kısaca şöyledir.

Büyük Selçuklu sultanı Alp-Arslan "22 Şubat 1064 de Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. Askerlerle birlikte yöredeki dar geçitlerden ve dağ yollarından geçerek Nahcivan'a vardı. Sultan, Aras Nehri'ni geçmek için tekneler yapılmasını emretti. Aynı şekilde Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1064 yılında ilk batı seferinde oğlu Melikşah, Aras boylarında Sürmeli ve civarındaki kaleleri alırken, kendisi de Arpaçay boylarında Akçakale (Çıldır), Abliz (Şeytan Kale), Anı ve Kars'ı kuşatıp alarak, Malazgirt Zaferimiz için gerekli zemini hazırlamıştır.

Sultan, asker toplama ve tekne yapımı işini hallettikten sonra Gürcistan seferine çıktı. Ordudaki yerine oğlu Melikşah ve veziri

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

¹Z. VelidiTogan,"Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti",Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, Sayı 1, İstanbul 1931, s.32.

Nizamülmülk'ü tâyin etti. Nizamülmülk ve Melikşah çok sayıda Rum'un bulunduğu bir kaleye (İğdır) yürüdüler. Halk Kaleden inerek askerlerden bir kısmını kapıp götürdüler ve onlardan bir kısmını öldürdüler. Bunun üzerine Melikşah ve Nizamülmülk atlarından inip kaledekilerle savaşa girdiler. Üzerlerine hücum edip kale kumandanını öldürdüler ve böylece Müslümanlar kaleyi zapt ettiler. Oradan Sürmari / Sürmeli Kalesi'ne gittiler. Bu kalenin içinde akarsular ve bostanlar vardı. Bir süre savaşın bu kaleyi de ele geçirdiler ve halkını kaleden aşağı indirdiler. Sürmari'nin yakınında başka bir kale daha vardı. Melikşah orayı da fethetti.²

1155 de Şeddâdîların Emir Fahreddin Şeddâd (-? 1155) Anı'da hüküm sürüyordu. Erzurum meliki İzz ed-Din Salduk'un kızıyla evlenmiş bulunan bu emir, h. 549 (1154) yazında onunla ittifak ederek, büyük bir ordu ile Anı üzerine gelen Bagratlı Üçüncü Davit'le savaştı. Bu savaşta Melik Salduk, Anı altında tutsak düştü.³ Ertesi yıl Anı tahtına geçmek isteyen Fadlun (1155-1161), ağabeyisi Şeddâd'ı şehirden çıkarıp, hükümete başladı. Fahreddin Şeddâd da zaten burada kalmayarak dayısının bulunduğu Sürmari / Sürmeli'ye gitti.⁴

1164 de Azerbaycan ve Arran Atabeki Emîr Şemseddin İl-Dengiz (1146-1175) Anı'yı Gürcülerden alarak buranın imarıyla uğraşırken, Gürcüler tekrar akın ederek Gence'ye saldırınca oraya geri döndü. İl-Dengiz Gence'ye gittiği sırada h. 559 (1164) da Sürmari hâkimi olan Emir İbrahim Gürcülerle savaşa tutuşarak, onları yendi. Bu savaşta çok insan öldürüldü ve esir alındı.⁵

H. 620 (1223) Ağustos-Eylül ayında "Armenia bölgesinin Ahlat şehrine bağlı Sürmari Kalesi emiri olan zat o günlerde Ahlat emiri olan Şehabüddin Gâzi b.el-Adil Ebi Bekr b. Eyyüb'ün yanına gitmişti.

²İbn'ül Esir, El Kamil Fit Tarih c.X, (Terc.: A. Özyayın, A. Ağrakça), İstanbul,1987, s.50; Sadreddin El-Hüseyni, Ahbarü'd-Devlet is Selçukkiye, (Terc.: Necati Lugal), Ankara 1943,s.24.

³M. Brosset, Gürcistan Tarihi(Eski çağlardan 1212 yılına kadar),çvr: Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Ankara,1993; M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, I , İstanbul 1953, s.387.

⁴Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, İstanbul 1973, s.11.

⁵İbn'ül Ezrak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi(Artuklular Kısmı), (çvr.: Ahmed Savran), Erzurum 1992, s.140.

Kalesinden ayrılıp geldiğinde Sürmari'de ona vekâlet etmek üzere emirlerinden birisini bırakmış, etrafına topladığı askerlerle birlikte Gürcülerin ülkesine akın gidip birçok Gürcü köyünü yağmaladıktan sonra geri dönmüştü.

Gürcüler bu olup bitenleri duymuş, bunun üzerine de Divin emiri Şalve adındaki Gürcü hükümdarı askerlerini toplayıp Sürmari / Sürmeli Kalesine doğru yürümüş ve kaleyi günlerce muhasara etmişti. Gürcülerin ileri gelen emirlerinden birisi olan Şalve, Sürmari Kalesi'nin çevresini yağmaladıktan sonra geri dönmüştü.

Sürmari emiri Gürcülerin bu saldırısını haber alınca derhal kalesine doğru yürümüş o Gürcülerin oradan ayrıldıkları gün kendisi de Sürmari'ye ulaşmıştı. Hemen askerlerini alıp Gürcüleri takibe koyulmuş ve onlara karşı giriştiği saldırıda birçok kimseyi öldürdüğü gibi, bir hayli de ganimet almış, hatta kendi memleketlerinden alıp götürdükleri ganimetlerin bir kısmını kurtarmıştı.

Bu arada Divin hâkimi ve emiri askerlerini alıp Sürmari Kalesi'ni muhasara etmek üzere yola koyulmuştu. Bunu haber alan Sürmari emiri kaleyi gayet müstahkem hale sokmuş, ihtiyaç duyacağı bütün yiyecek maddelerini şehirde depolamıştı. Bu arada Gürcülerin Duvin (Divin) ve Sürmari arasında son derece daracık bir vadiye gelip konakladıklarını haber alan Sürmari emiri bu daracık vadide Gürcüleri baskına uğratmayı düşünmüştü. Vadiye ulaşıldığında seher vakti idi. Gecenin bu saatinde derhal askerlerini ikiye ayırarak bir kısmını vadinin en üst kısmına diğer yarısını da vadinin alt tarafına yerleştirdikten sonra hücumla geçmiş ve o saatte uykuda olan Gürcüler'i gâfil avlayarak kılıçtan geçirmeğe başlamışlardı. Bu arada birçok kimseyi öldürüp bir hayli de esir almışlardı. Esirler arasında Gürcülerin ileri gelen kumandanlarının yanı sıra emirleri Şalve de yer alıyordu. Gürcülerden kurtulabilenler son derece kötü bir vaziyette burayı terk ederek memleketlerine geri dönmüşlerdi. Bu olayın arkasından Gürcü hükümdarı el-Cezire bölgesi emiri olan el-Melikü'l-Eşref Musa b.Adil'e durumla ilgili olarak bir mektup yazmıştı. Çünkü Ahlat ve civarını Emir-Şehâbüddin'e veren el-Melikü'l-Eşref idi. Gürcü hükümdarı mektubunda şöyle diyordu. Biz aramızda barış olduğunu zannediyor idik; fakat şu anda Sürmari emiri yaptığını yapmıştır. Eğer aramızda barış anlaşması hâlâ söz konusu ise, adamlarımızdan esir edilenlerin derhal serbest bırakılmasını istiyoruz.

Bunun üzerine el-Melikü'l-Eşref, Sürmâri sahibine elçi gönderip derhal esirlerin serbest bırakılmasını ve Gürcüler'le barış anlaşması yapılmasını emretmişti. Sürmâri emiri el-Melikü'l-Eşref'in bu emrini derhal yerine getirmişti.”⁶

1227 de Çingizlilerin eline geçen Sürmâri (Surp-Marı / Sürmeli: Iğdır, Tuzluca yöresi) daha sonra 1239 güzünde veya 1240 baharında Erzurum'daki Selçuklu ordusunun hareket geçip Kars ve Sürmeli Şehirlerini işgal ile Selçuklular'a geçti.

1242 de Çingizliler Erzurum'a kadar geldiler. Kara-Bahadır isimli Çingizli bir komutan Anı'dan çıkararak Sürmeli'ye hücum ile orayı zapt edip, içinde bulunan her şeyi yağmaladı.⁷

Yıldırım Beyazıt ve Kara Yusuf'un çağdaşı olan Timur (1370-1405), kısa zamanda büyük fetihler gerçekleştirmiş olarak, 1386 yılında ilk defa Anadolu kapılarında görünür. Aynı yılın yazında, Sürmeli ile Firûzbaht'ın valilik yaptığı Kars'ı da alarak Gürcistan taraflarına yönelen Timur, bu yöreyi talan ettikten sonra ülkesine dönmüştür. Bir müddet sonra Tebriz-Erzurum arasındaki önemli geçit noktalarını da ele geçiren Timur, Karakoyunlular'ın üssü durumundaki Pasin Ovası'nın stratejik bir mevkiini teşkil eden Avnik Kalesi önlerine gelmiş (1389). Kalenin heybet ve metanetini görerek buranın zaptına girişmeyerek, bu kalenin önlerinden geçerek Erzurum'a girmiştir. Erzurum gibi koca bir şehri kısa bir süre içinde hem de bir günde fethetmiştir. Timur 1393/94 yılında tekrar Anadolu'ya girdiğinde Aladağ'dan (Ağrı) Avnik üzerine yürümüş, Karakoyunlu Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik Kalesi önlerine gelerek yakınlarındaki Celikan Çayırı'nda ordugâhını kurmuştur.

Timur h. 788 (1386) yılındaki ilk Yakın Doğu seferi esnasında Aras ırmağının sağ kıyısında bulunan bu kaleyi dört bir yandan sararak kavga ile almış, kalenin Tuman isimli Türkmen hâkimini esir etmişti.⁸

⁶İbnü'l Esir, El Kâmil Fit Tarih, c.XII, s.370-371.

⁷M. Halil Yinanç, “Erzurum” İA, c. IV, MEB Yayınları, İstanbul 198, s.350.

⁸NizamüddinŞami, Zafername, (Terc.: Necatî Lugal), Ankara 1987, s.120.

Metsoplu Toma: “ O (Timurlenk) sekizyüz otuz altı yılında (1387) Horasan vilayetini feth edip Tebriz şehrine, yani Kandzak-Şahistan'a geldi. Ve buradan da Sunik tarafına, Eriçak Kalesi'ne, sonra Cakat'a geçerek Mari (Sürmeli) şehrini aldı ve necib Bagratuni taifesi tarafından yapılmış istikamlarımızı esasından dağıttı. O, şehiri ve onun etrafındaki bütün kentleri esarete aldı.”⁹demektedir.

İspanyol elçisi Claviyo Timur'la görüşmek üzere giderken uğradığı Sürmeli ile ilgili yazdıklarının aşağıya alıyoruz. Sürmeli Kale ve şehrini tarif eden bilgilerin çok az olduğunu belirterek bu bilgilerin çok mühim anlam taşıdığını belirtelim.

1404 yılı “16 Mayıs Pazartesi günü Deliler Köyü' (Sanamer)nden hareketle Aras Nehri'nin kenarına muvasalat ettik ve orada konakladık. Bu nehir, bütün bu havaliden geçen, muazzam bir nehirdir. Sonra Aras nehrini kenarından seyahatimize devam ettik. Yol fena ve birçok yerler dimdikti.

...Artık Sürmâri şehrini tarif edeceğiz. Çünkü bize anlatıldığına göre, Tufandan sonra ilk inşâ olunan yer burasıdır. Biz buraya Mayıs'ın 29.uncu günün müsadif Perşembe günü öğle üzeri muvasalat ettik. Sürmari büyük bir şehirdir. Ararat Dağı, buradan altı fersah mesafeye kadar uzanıyor.

Nuh'un gemisi, bu dağın üzerine konmuştu. Aras Nehri'nin kenarında olan Sürmari bir taraftan derin bir vadi ile çerçevenmekte, sonra yüksek dağlarla çevrilmekte ve bu yüzden şehrin mevki son derece muhkemleşmektedir. Şehrin kapısı üzerinde kuvvetli kuleleri olan bir kale bulunuyor. Kalenin birbiri ardında iki kapısı vardır. Hakikaten bu Sürmari şehri Tufan'dan sonra kuru toprak üzerine inşâ olunan ilk şehirdir. Şehri kuranlar, Nuh'un oğullarıdır. Buradaki ahâlisinin anlatışına göre, bundan on sekiz sene evvel (1396) hali hazırda şehre hâkim olan, Altın Ordu'ya mensup Toktamış Han burasını muhasara ederek gece gündüz bombardıman etmiş, on ikinci gün iki taraf anlaşmış, Toktamış Han'ın gitmesi; gerek kendisinin, gerek maiyetinin şehre girmesi, buna mukabil şehir halkının vergi

⁹Toma Metsopski, Timur Ve Haleflerinin Tarihi, (Çev.:Gürsoy Solmaz), İstanbul 2009, s.187.

vermesi kararlaştırılmıştı. Toktamış, bu şartları kabul etmekle beraber şehre mensup muhriplerden yarısının Gürcüler'e karşı kendisine refakat etmelerini istemişti. Çünkü Toktamış, Gürcülerin Corç namındaki hükümdarıyla muharebe etmek fikrinde idi. Fakat şehrin muhripleri dışarı çıkar çıkmaz, Toktamış askerleriyle şehre girmiştir.

Sürmari'de çok güzel ve eski mebanîye sık sık tesâdüf edilir. Ermenistan'ın her tarafından geçiyorken bize ve maiyetimizdekilere bol bol gıda maddeleri verilmiş, bize atlar temin olunmuştu. Çünkü buraları Timur'un idaresine geçeli, sulh ve sükûn hüküm sürmektedir.

Ertesi Cuma günü Sürmari'den hareket ederek ilerledikten sonra İğdir'a¹⁰ uğrayarak yollarına devam etmişlerdi.

Timurlu kuvveti az sonra Erzurum önlerine gelmeğe başlarken, İskender de batıya doğru çekiliş emrini vererek, Osmanlı sınırlarına sığındı. Tokat'a kadar giderek kışlayan İskender, Timurlu tehlikesinin azaldığını görerek, sığındığı Osmanlı ülkesinden geri dönerek, Erzurum'a uğradı. Oradan da Avnik-Kağızman yolu ile Sürmeli-Çukuru'na gelerek 1437 kışını orada geçirdi.¹¹

Sürmari çok az kimseler tarafından tasvir edilmiştir. Claviyo bunlardan biridir.

Timur'dan sonra Karakoyunlu idaresine geçen Sürmeli, Karakoyunlu İskender ile Kara Yusuf'un Azerbaycan'ı almak için kışladıkları¹² bir üs olmuştu.

Karakoyunlu Cihan Şah, asi Kürd emiri Arap Şah'ı ele geçirmek için harekete geçmiş Eleşgirt'e kadar gelmişken bu asi emir Sürmeli'de bulunuyordu. Daha sonra Cihan Şah'ın üzerine geldiğini duyunca buradan Talin'e kaçacaktır.¹³

¹⁰ Claviyo, *Kadisten Semerkand'a Seyahat*, (Çev.: Rıza Doğrul), İstanbul 1957, s.80-81.

¹¹ Ebû Bekr Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakrıyya*, I, Necati Lugal, Faruk Sümer (Yay.), Ankara 1993,126-128.

¹² Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakrıyya*, I, s.137.

¹³ Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakrıyya*, I, s.235.

Bu coğrafyada sarp yerlerdeki diğer yakın kaleler nispeten duruyor veya belli oluyorken Sürmeli Kalesi'nin çok silik izlerle kalması daha engin bir yerde bulunmasıyla bağlantılı olmalıdır.

Bugün İğdir'a giderken veya gelirken, hemen yolun kıyısından ben buradayım, der gibi haliyle yine de anlatacağı çok şey var dinleyecekler... Yıkıntılarının izleri nede olsa çok şeyi ifade edecek kadar belli....

Fotoğraf 1: Sürmeli Kalesi Kalıntıları (G. Solmaz Arşivi)

Kaynakça

AbûBakr-ı Tihranî, *Kitab-ı Diyarbakrıyya*, I, Necati Lugal, Faruk Sümer (Yay.), Ankara,1993.

Claviyo, *KadistenSemerkand'a Seyahat*, (Çev.: Rıza Doğrul), İstanbul,1957.

Sümer, Faruk, *DoğuAnadolu'da TürkBeylikleri*, Ankara, 1990.

İbn'ül Esir, *El-Kâmil Fit Tarih*, X, (Trc: A. Özeydin, A. Ağırakça), İstanbul,1987.

İbn'ülEzrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi(Artuklular Kısmı)*,(Çev.: Ahmed Savran), Erzurum,1992.

Brosset, M., *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), Erdoğan Merçil (Yay. Haz.), Ankara, 1993.

Kırzioğlu, M. F., *Kars Tarihi*, I, İstanbul, 1953.

Yinanç, M. Halil, "Erzurum" *İA.*, IV, MEB Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 345-353.

Nizamüddin Sami, *Zafernâme*, (Terc.: Necati Lugal), Ankara, 1987.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, İstanbul, 1973.

Sadreddin El-Hüseyni, *Ahbarüd-Devlet is Selçukiyye*, (Terc.: Necati Lugal), Ankara, 1943.

Togan, Z. Velidi: "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, Sayı 1, İstanbul, 1931, ss. 1-42.

Toma Metsopski, *Timur Ve Haleflerinin Tarihi*, (Çev.: Gürsoy Solmaz), İstanbul, 2009.

Sultan Alp Arslan'ın Anı'yı Fethi (16 Ağustos 1064)

Kadir ŞAHİN*

Anı, Kars vilâyetinde ve aynı adı taşıyan köy civarında, bugün Arpaçay (Ahuryan)'ın sağ kenarında ve bu nehrin Aras ile birleştiği noktaya tahminen 40 km. mesafede bulunan bir şehir harabesidir. Anı isminin İran ilahlarından Anahita (Yunanca Anai'tis)'ya ait bir mabedden alınmış olduğu faraziyesi ileri sürülmüş ise de, asıl menşei meçhuldür. Herhâlde bu mıntıka, daha Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından evvel meskûn bulunmakta idi¹.

Arkeolojik haberlerden anlaşıldığına göre; Anı'nın çekirdeğini teşkil eden İçkale'nin, Arsaklı (Oğuz Hanları) hanedanının bir kolundan geldiğini ve Digor ile Kağızman deresine 311 yıllarında yerleşerek buralara hâkim ilk beyleri Arşavir'in adıyla Arşavir-Uni/Unik (Arşavir Hanedanları)'ten kısaltılarak "Arşanurik" adını verdikleri Kam-Sar-akan (Eksik-Baş-lar) adlı Oğuz İlbeyleri ('Oğuznâmeler'deki: Hak-Koca oğlu Sarı Kal-baş) ailesinden kaldığı anlaşılıyor. Burası ile Kemah kalesinin eski adı Anı'nın Göktürk yazıtlarında da geçen Türkistan'daki addaşlarına göre Oğuzlarca verilmiş olduğuna, "Kars Tarihi"nin "Giriş"inde işaret edilmiştir. Bugünkü büyük Anı surları ile geniş şehirdeki yıkıntıları kalan yapıların çoğu, burayı merkez edinen Hristiyan Bagrathlılar ile Müslüman Şeddâdlı beyliklerinden kalmadır². Buranın surları yüksek dağlardan müteşekkil idi ve her dağın tepesinde bir kale vardı³. Sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulu olan Anı şehri ve kalesi, üç tarafı nehre (Arpaçay), dördüncü tarafı da içi su dolu hendekle çevrili olup, silah kuvvetiyle düşürülmesi son derece güç müstahkem bir mevki idi. Buradaki dağlık tabiat, Anı şehrini adeta tabii kale haline getirmişti.

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

¹W. Barthold, "Anı", *İ.A.*, I, İstanbul, 1993, s.435.

²M.F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul, 1952, s.253.

³Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lugal), Ankara, 1999, s.27.

Şehri çevreleyen surların görünüşü bile, kuşatanları korkutmaya yetiyordu. Surların içi ise, büyük bir orduyu barındıracak kadar genişti. Bölgedeki Bizans birlikleri ile onların hazineleri, silahları, yiyecek maddeleri Anı kalesinin içinde toplanıyordu. Kısaca Anı şehrinin kuvvetini anlatmak için büyük Aras nehrinin dörtte birinin derin bir çukuru doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak buradan geçtiğini söylemek kâfidir⁴.

Anı için kısaca söyleyeceklerimiz bu kadar. Ortaçağın bu şöhretli kalesini alan Ulu Sultan Alp Arslan'la alakalı söyleyeceklerimiz ise faydasız olmayacaktır.

Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063'te 70 yaşında iken vefat etmesi üzerine Selçuklu beyleri arasında başlayan savaşı, Merv Meliki olan Çağrı Bey'in oğlu Mehmet Alp Arslan (1063-1072) kazanarak 1064 yılının ilk günlerinde amcazadesi olan Kutalmış'ı da yenip, bertaraf edince, başkent Rey'e gelerek tahta çıkmıştı. Alp Arslan tahta çıkışının ardından vezir Amidü'l-mülk'ü tutuklatıp onun yerine Nizamü'l-mülk'ü göreve getirdi. Ardından para kestirip cülûsunu da Halife El-Kaa'im bi'Emrillâh'a (1031-1075) tasdik ettirdikten sonra; merhum babası Çağrı Bey'in 1018-1021 yıllarında Van Gölü çevresi ve Anı Vilayeti doğusunda yaptığı akınlarda, buraların yüzbinlerce at yıkıları, milyonlarca koyun sürüleri ile yerleşecek yurt arayan Türkmen/Oğuzlar için en elverişli "Yurt" olacağını, bir vasiyet olarak öğrendiğinde, ilk işi, "Rum (Anadolu) Seferi"ne çıkmak oldu⁵.

Bu sebeple Sultan, Rebiyülevvelin başında (22 Şubat 1064) İlk Batı Seferine çıkarak Gürcistan'da fetihlerde bulunup Sürmârî Kalesi, Meryem-Nişin şehri, "Sepîdh-Şehr" (:Ak-Şehir) , Akıl-Kalak Şehri, Seylvürde ve Nerve beldeleri ile birçok kale ve hisarı ele geçirerek

⁴Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, 1, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1999, s.316; Salim Koca, Türkiye Selçukluları Tarihi, II, Çorum, 2003, s.13.

⁵M.F. Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi, Ankara, 1982, s.28-29; Sergey Grigoreviç Agacanov, Selçuklular, (Çev.: Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, 2006, s.134.

Anı şehrine yürüdü. Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye'ye göre: Tanrı, oranın fethini de müyesser kıldı⁶.

Urfalı Mateos, Alp Arslan'ın Anı'yı zaptını şu ifadelerle nakleder: "Sultan, bir kara bulut gibi ilerleyerek krallık şehri olan Anı'ya geldi ve korkunç bir yılan gibi şehri her taraftan kuşattı"⁷. Ahmed bin Mahmud ise eserinde; "Şehir halkı bunların arasında kendilerine düşman olan askerlerden kimseyi görmeyince bunları tüccar sandılar, " Ne büyük kervan ve ne kadar çok tacir geldi" deyip şaşakaldılar. O şehrin etrafında cennet bahçeleri gibi, korular, çayırar, bağlar, bostanlar ve gül bahçeleri vardı. Bu bahçelerin her biri meyve veren ağaçlar ve çeşitli yemişler ile doluydu. Sultan Alp Arslan'ın askeri, o çayırarın, ekinlerin, bağ ve bostanların içine girdiği zaman, korucular bu durumu görerek onların üzerine yürüdüler ve vurup çıkarmak istediler. Sonra sultanın askerleri korucuların üzerine hücum edip dövdüler. Korucular da bu hararet ile yanıp şehirden yana döndüler, oradan kaçıp bağıra çağıra "Şimden geri (bundan sonra) memleket yabancının eline geçti" diye haber vermeye gittiler. Alp Arslan da askeri ile bunların ardlarından gidip göz açtırmadan yetiştirdi. Şehir halkı durumdan habersiz iken, korucular ile beraber şehre girdi. Hemen keskin kılıçları çekip her taraftan kâfirlerin üzerine vurdular. Her taraftan yağma ve zarar vermekle meşgul oldular. Kâfirler bu hâli görüp ne olduklarını anladılar ve başlarının çaresine baktılar. Savaş ve kavga kaygusu kalmayıp şehri bıraktılar. Kaçıp o dağların arasındaki kalelere gittiler. Kalelerin içine girdikleri zaman, kaleleri sağlamlaştırıp savaşımaya başladılar. O dağlardan kalelere çıkan, sanki her birisi bir hisar olan, sarp yollar vardı. O yollara ağaçlar bırakıp arkalarına bezler, taş ve toprak koyup sağlamlaştırdılar, kalelere asker çıkmasını önlemek için bu şekilde bir set meydana getirdiler.⁸

⁶Sadrüddin El-Hüseyni, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, (Terc.: Necati Lugal), s.24-25; İbnü'l Esir, El Kâmil Fit'Tarih, c.X. (Çev.: Abdülkerim Özyayın), İstanbul, 1987, s. 486-487; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, 1, Ankara, 2011, s. 52.

⁷Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, s.119.

⁸Ahmed Bin Mahmud, Selçuknâme, Erdoğan Merçil (Haz.), İstanbul, 2011, s.77-78; Mevdûdi, Selçuklular Tarihi, (Çev.: Ali Genceli), Ankara, 1971, s.229-230; Ali

Selçuklu ordusu böylece Ermenileri şehrin içine iyice yığmış oldular ve şehri büyük bir tehlike içine düşürdüler.

İbnü'l Esir'de de Anı'nın Fethi şöyle ifade edilir: "Sultan, Anı şehrine hareket etti. Oraya varınca şehrin müstahkem ve ele geçirilmeyecek vaziyette olduğunu gördü. Dörtte üçü Aras nehriyle çevriliydi, öbür tarafında ise çok sert akan derin bir nehir vardı. Nehre büyük taşlar atılsa bile sürüp götürüyordu. Şehre giden yol üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılmış bir surun bulunduğu hendekten geçiliyordu. Anı büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı, beş yüzü aşkın kilisesi vardı. Sultan Alp Arslan burayı kuşatıp, sıkıştırdı. Fakat Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buranın fethedilmesinden umut kesmişlerdi. Sultan, ahşap bir burç yaptırıp içini savaşçılarla doldurdu, üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi. Böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek amacıyla ilerlerken, Allah'ın bir lütfü olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise vuku buldu ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar içeri girip şehir halkından sayısız adam öldürdüler; öyle ki, pek çok Müslüman ölümlerinin çokluğundan dolayı içeri giremediler. Yaklaşık öldürdükleri kadar da esir aldılar⁹.

Bundan sonra Hıristiyanlar dehşet içinde kıvrınmaya başladılar. Babalar oğulları, anneler oğul ve kızları, kızlar anneleri, kardeşler kardeşleri, dostlar da birbirleri için ağlamaya başladılar. Anı halkı kâmilin büyük bir felaketle karşı karşıya bulunuyordu. Muharebe gittikçe daha çok şiddetleniyor ve bütün şehri sarsıyordu. Muharebenin uzun sürdüğünü gören halk oruç tutmaya ve dua etmeye başladılar. Onlar hep bir ağızdan ağlayarak Allah'a hitap ettiler ve kendilerini bu ejderden kurtarmasını niyaz eylediler. Anı, onbinlerce kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklarla dolu idi. Bu fevkalâde büyük nüfusu gören Müslümanlar, Ermenistan'ın ekseriyetinin orada toplanmış bulunduğunu zannettiler. O gün, şehirde mevcut olan bin bir adet kilisede "messe" ayinleri icra ediliyordu. Şehir her taraftan taş

Sevim – Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset Teşkilat ve Kültür), Ankara, 2014, s.14-15.

⁹İbnü'l Esir, El Kâmil Fi't Tarih, c.X. s. 51-52; Salim Koca, Türkiye Selçukluları Tarihi, II, s.14.

surlarla çevrili idi ve Ahuryan nehri (Arpaçay) de onun etrafını almıştı. Şehrin yalnız bir tarafında, hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak bir kısım vardı. Müslümanlar, bu tarafı mancınıkla yıktılar ise de günlerce hücum ettikleri halde içeri giremediler. Bunun üzerine onlar, hücumlarını gevşettiler. Fakat imparator tarafından Ermenistan'a muhafız tayin edilmiş olan menfur Roma prensleri, yani Sımbat'ın babası Bagrat ve Gürcü Baguran'ın oğlu Grigor, iç ve yukarı kaleye çekilip kapanmaya başladılar. Aynı gün sultan'da bütün ordusunu geri çekip İran'a dönmeye hazırlanıyordu. Şehir halkı bu dinsiz muhafızların kaleye kapandıklarını gördü. Onların manevî kuvveti kırıldı ve hiçbir sebep yokken, herkes bir tarafa kaçışmaya başladı. Bütün şehir bir toz duman ile kaplandı. Şehrin ileri gelenleri, ilk Ermeni krallarının mezarlarına gidip ağlayarak yere kapandılar ve figan ederek: "Kalkın ve atalarımızın şehrine bakın" diye haykırdılar. Bu manzarayı gören Müslüman askerleri, derhal sultanın yanına koşup keyfiyeti ona anlattılar, fakat o, onlara inanmadı. Müslüman askerleri, surların muhafızlar tarafından terk edilmiş olduğunu görünce izdihamla içeriye girdiler, bir kadının koynundan çocuğunu kaptılar ve onu Sultana götürüp: "İşte, Anı'yı zapt ettiğimize dair sana bir delil" dediler. Sultan buna çok hayret etti ve: "Onların Allah'ı, zapt edilmez şehirlerini bu gün elime verdi" dedi. Sultan, bütün ordusuyla beraber geri dönüp Anı şehrine girdi. Her bir Müslüman askerinin, ikisi iki eline, biri de dişlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçağı vardı. Onlar, derhal bütün halkı merhametsizce öldürmeye başladılar. Şehrin sayısız halkı, yeşil ot gibi biçildi ve birbiri üzerine düşürülen cesetler taş yığını haline geldiler. Bütün şehir, bir an içinde bir kan denizi oldu. Bütün Ermeni reisleri ve zadedgân, zincirle bağlı oldukları halde sultanın önüne getirildiler. Asil ve güzel kadınlar esir olarak İran'a götürüldüler. Nur gibi erkek çocuklar ve dilber kızlar da anneleriyle beraber götürüldüler. Birçok aziz ve papazlar ateşle mahvedildi, bunların bazıları da derileri yüzdürülmek suretiyle ve korkunç işkencelerle öldürüldü. Müslümanlardan biri, katedralin üstüne çıkıp kubbenin tepesinde dikili olan kıymetli haçı sökerek yere düşürdü. Aynı adam, sonra kubbenin üzerindeki kapıdan kilisenin içine girdi ve billur avizeyi düşürüp paramparça etti. Bu avizeyi, Cihangir kral Sımbat, diğer bin bir hazine ile beraber Hint'ten getirtmişti. Avizenin ağırlığı oniki libra idi ve o ağırlıkta (yağ) kaldırılabiliyordu. Haç kubbeden düşürüldüğü sırada, gök aniden gürlüdü ve sağanak halinde yağmur yağmaya başladı. Sel bütün cesetleri Ahuryan nehrine döktü ve kana boyanmış olan şehri yıkadı. Sultan, bu emsalsiz avizenin

kırıldığı duyunca çok kederlendi. Kubbeden indirilmiş olan bir insan boyu uzunluğundaki gümüş haçı götürüp ayakaltında çiğnemek üzere Nahçıvan camisinin kapısının eşğine koydular. Haç bu güne kadar orada duruyor.¹⁰

Bu fütihat ile ilgili müjdeli haber bütün ülkeye yayıldı. Müslümanlar sevince boğuldular. Fetihnâme Bağdat'ta halifelik sarayında okundu ve halife, Sultan'a övgü ve dualarını içine alan bir mektup yazdı¹¹. Halifeden kendisine tebrik name getiren elçi ile ulaşan menşur'da, ilk Anadolu Fatih Sultan Alparslan'a "Ebû'l-Feth" (Fetih Atası) unvanı verildi. Alparslan'ın, Anı'da Cuma Namazı kıldığını bir gelenek olarak atalarından duyan Anı'lı Kaadî Burhaneddin de Anı şehrindeki Katedrali, hemen geçici minber ve mihraplarla donatarak, "Fethiyye-Camii" adı ile İslam mabedi yaparak, oğlu Melikşah, veziri Nizâmü'l-Mülk ve bütün Selçuklu beyleri ve devlet erkânı ile 20 Ağustos 1064 (5 Ramazan H. 456) günü burada "Cum'al – 'Azone Namazı"nı kıldı¹².

Alp Arslan, 1064 de Anı'yı Divin Emîri Şeddâdlı Ebü'l Esvar Şavur (1020-1067)'a verdi. Onun yerine geçen oğlu Menûcehr Bey, (1064-1118) Anı'ya hâkim olarak, burada ayrı bir Şeddâdlı Hükümeti kurdu¹³.

Anı o günlerden bugüne kadar İslam beldesi olma saadeti içinde milli sınırlarımızın ilki olma bahtiyarlığını gurur diye Anadolu insanına sunmaya ve hatırlatmaya devam ediyor.

¹⁰Urfalı Mateos, Vekayi-Nâme, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), s.119-121.

¹¹İbn'ül-Esir, El Kâmil Fi't-Tarih, c. X, s.551-552.

¹²M.F. Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi, s.45-46; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti, s.60; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.105.

¹³Sadred-Din el-Hüseynî, Ahbarü'd Devleti's Selçukiyye, s.28; Ahmet Kesrevî, Şehriyâran-ı Gumnâm, s.294; M.Brosset, Historie de la Géorgie, (Çev.: Marie Felicite Broset – Hrant D. Andreasyan), s. 305; ; Müverrih Vardan, Türk Fütihat Tarihi, s.179; Münecimbaşî, Sahâyifü'l-Ahbar,c.II, (Terc.: Şair Ahmed Nedim), s.508; M.Halil Yinanç, Anadolu'nun Fethi, s.58-59.

Kaynakça

- Gregory Abu'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, 1, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1999.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, Selçuklular, (Çev.: Ekber N. Necef – Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, 2006.
- Ahmed Bin Mahmud, Selçuknâme, Erdoğan Merçil (Haz.), İstanbul, 2011.
- Barthold, W., "Ani", *I.A.*, 1, İstanbul, 1978, ss. 435-437.
- Brosset, M., Historie de la Géorgie, (Çev.: Marie Felicite Broset – Hrant D. Andreasyan), Ankara, 2003.
- İbnü'l-Esir, El Kâmil Fi't Tarih, X, (Çev.: Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987.
- Kesrevî, Ahmet, Şehriyâran-ı Gumnâm," Tahran, 1308, (3.cüz).
- Kırzioğlu, M.F, Anı Şehri Tarihi, Ankara, 1982.
- Kırzioğlu, M.F., Kars Tarihi, 1, İstanbul, 1952.
- Koca, Salim, Türkiye Selçukluları Tarihi, II, Çorum, 2003.
- Mevdûdî, Selçuklular Tarihi, (Çev.: Ali Genceli), Ankara, 1971.
- Müneccimbaşî, Sahâyifü'l-Ahbar, II, (Terc.: Şair Ahmed Nedim), İstanbul, 1285.
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset Teşkilat ve Kültür), Ankara, 2014.
- Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's- Selçukiyye, (Çev.: Necati Lugal), Ankara, 1999.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965.
- Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987.
- Vardan, Müverrih: Türk Fütihatı Tarihi (889-1269), (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Tarih Seminerleri Dergisi, sayı 1-2, İstanbul, 1937.

Yinanç, M. Halil, Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1934.

Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, 1, Ankara, 2011.

Fotoğraf 2: Anı Şehri'nin Kuzey Surları

Fotoğraf 3: Anı Şehri'nden Bi Görünüm

FOTOĞRAF ALBÜMÜ

Foto 1. Bolu Lise Yılları (Lise Sınıf Arkadaşları)

Foto 2. Bolu Öğretmen Okulu Staj Programı

Foto 3. Kuleli Askeri Lisesi (Yedek Subaylık)

Foto 4. Oba Oteli - (Üniversite Yılları) Erzurum

Foto 5. 6. Acemi Birliği (Ankara) – Derebaşı Köyü İlkokulu (Öğretmenlik) – Rize

Foto 7. Atatürk Üniversitesi (Öğrencilik Yılları)

Foto 8. Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü

